

З архівів

**ВУЧК
ГПУ
НКВД
КГБ**

З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ

Науково-публіцистичний журнал

Видається з серпня 1994 року

Головний редактор

Юрій Данилюк

1/2 1995

Редакційна колегія	Зміст	
Віктор Войналович, Юрій Дяченко, Йосип Жезіцький, Борис Іваненко, Петро Кулаковський, Руслан Пиріг, Олександр Пшенніков – <i>перший заступник</i> <i>головного редактора</i> , Володимир Пристайко, Ізраїль Резніченко, Володимир Репринцев, Олександр Рубльов, Григорій Савченко, Віктор Савчук – <i>перший</i> <i>заступник</i> <i>головного</i> <i>редактора</i> , Анатолій Сахно, Євген Скляренко, Дмитро Табачник, Володимир Тваринський – <i>заступник</i> <i>головного</i> <i>редактора</i> , Петро Тронько, Олександр Христенко, Віктор Ченцов, Юрій Шаповал, Дмитро Шлапак, Лариса Яковлева	<i>Петро Тронько. Наш священний обов'язок</i> <i>Вітаємо ювіляра</i> До 50-річчя Великої Перемоги Підсумкова доповідь про бойову й агентурно- оперативну роботу 4-го Управління НКДБ УРСР в 1941-1945 рр. <i>Віктор Кава, В'ячеслав Попик. Герой, позбавлений</i> <i>Золотої Зірки</i> <i>Володимир Дзьобак. Тарас Боровець і “Поліська Січ”</i> <i>Микола Ковальський, Віктор Ченцов. Полиновий</i> <i>присмак чужини. Документи про долю</i> <i> мешканців Дніпропетровщини, депортованих</i> <i>гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину</i> Біля витоків радянського тоталітаризму ВУНК в 1921 році. Загальні завдання і структура ВУНК Наказ Ф.Дзержинського про каральну політику надзвичайних комісій З матеріалів “Окремої папки”. Документи вищого політичного керівництва України Геноцид національних меншин <i>Богдан Чирко. Нацмен? Значить ворог</i> <i>Наше співробітництво з “Картою”</i> <i>Олександр Рубльов, Володимир Репринцев. Репресії</i> <i>проти поляків в Україні у 30-ті роки</i> Знеславлена Феміда	3 12 15 28 39 60 69 86 90 95 112 116

Міжнародна науково-консультативна рада Арон Вайс (Ізраїль) Володимир Ганик (Німеччина) Хіроакі Куромія (США) Террі Маттін (США) Петро Міцнер (Польща) Орест Субтельний (Канада) Олександр Яковлев (Росія)	<i>Віктор Гусєв, Ігор Верба. Ягідки визріли потім</i>	157
	<i>Володимир Бурденюк. Дорога з пекла</i>	166
	<i>Зінаїда Лихолобова. Найбільша “чистка” в Донбасі</i>	177
	<i>Володимир Пристайко, Юрій Шаповал. Фарс з трагічним фіналом</i>	190
	<i>Віктор Дніпровець. Оббріхана благодійність</i>	199
	Голгофа для віруючих	
	<i>Віктор Войналович. Чорні дні “чорного” духовенства</i>	209
	<i>Олег Бажан. Розділяючи на “чистих” і “нечистих”</i>	218
	Пути на червоних конях мистецтва	
	Під софітами секретних служб (документи з папки-формуляру на О.П.Довженка)	235
	Таємниці таємних служб	
	<i>Володимир Сідак. “Очі і вуха” армії УНР</i>	281
	<i>Валерій Олійник. Мата Харі Липовецького повіту</i>	291
	<i>Валентин Коваль. Зізнання убивці</i>	302
	<i>Анатолій Сахно. Кінець “Рейндерса”</i>	312
	<i>Володимир Тваринський. Хто ви, княгине?</i>	321
	<i>Станіслав Скотников. Чотири сторінки біографії</i>	329
	<i>Вадим Золотарьов. Чекісти 20-30-х: матеріали до біографічного словника</i>	334
	Повернуте чесне ім’я	
	<i>Аркадій Наберухін. Один з псевдотроцькістів</i>	341
	<i>Омелян Довганич. З Соловків не повернувся</i>	356
<i>Андрій Давидюк. Як одвітив брат за брата</i>	366	
Довідковий розділ		
Документи про підготовку й проведення судового процесу над членами СБУ	373	
Довідка про категорії осіб, висланих за межі України	397	
Поіменні списки громадян, розстріляних органами НКВС в тюрмах на початку війни	399	

Засновники:

Національна академія наук України

Інститут історії України

Служба безпеки України

Головне архівне управління при Кабінеті Міністрів України

Відділи редакції:

м. Київ, вул. Грушевського, 4, к. 212, 216, 217

тел. 228-53-05, 229-13-88. Факс: 228-02-38

Номер зверстано центром комп’ютерного набору Інституту історії України

Наукове редагування, комп'ютерна верстка, художнє оформлення здійснено під керівництвом кандидата технічних наук Гречиної Л.А.

Головний дизайнер Кірдо В.І.

Набирали: Шейко А.І., Гурина Н.П., Дубич Л.В.

Коректори: Савченко І.В., Луцький Ю.Ю., Вербиленко Г.А., Шевченко Л.В., Маньківська Р.В.

Надруковано у видавництві **“Поділля”**

Усі права застережені. Журнал зареєстровано у Міністерстві у справах преси та інформації в квітні 1995 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію КП № 1045

Підписний індекс журналу для передплатників 74216

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, назв на авторі.

Редакція залишає за собою право на літературне редагування матеріалів.

НАШ СВЯЩЕННИЙ ОБОВ'ЯЗОК

Не злічити бід, котрі випали на долю нашої сонячної, квітучої України, на її щедрих землі і чисті води, на працелюбний, добрий, співучий її народ. Візьмемо лише пожовтневий період. У роки революції і громадянської війни на смертний двобійшли брат на брата, українець на українця, слов'янин на слов'янина. Родючі ниви, бруківки вулиць топтали кайзерівська солдатня й легіонери Пілсудського, війська Антант, орди російського кровожера Муравйова. Люто билися між собою січові стрільці і червоні козаки, гайдамаки і червоноармійці, білі і зелені, анархісти і більшовики.

Проминула громадянська, настали начебто мирні дні. А на часі стали нові випробування. Будували фабрики, заводи, а руйнували храми, історичні пам'ятки. Декларували благоденствіє, а тим часом нищили людей голодом. Підривали вибухівкою собори, церкви, а насправді спотворювали споконвічну народну мораль і традиції. Галасували про національні за формою й соціалістичні за змістом літературу й мистецтво, а на ділі душили живе слово, свіжу думку.

Морем крові, димом згарищ, мертвотиною руйниці відізналась на наших землях фашистська окупація. Все це, безперечно, варто уваги істориків.

І все ж є період, котрий потребує особливо прискіпливого, глибокого, неупередженого вивчення і оприлюднення: пора зародження і розмаху тоталітаризму як на Україні, так і в інших республіках колишнього СРСР. Одного з найчорніших і найжахливіших періодів нашої багатовікової історії.

Масові політичні гоніння зачепили майже кожен рід. Кати обірали і понівечили життя сотням тисяч наших співвітчизників. Лише у другій половині 30-х років на Україні було репресовано 360 тисяч громадян.

То ж хіба це не наш священний обов'язок – на основі копіткої науково-дослідницької роботи підготувати і видати серію науково-документальних книг "Реабілітовані історією"? Нагадаю, що цю благородну місію заініційовано Національною академією наук, Службою безпеки України, Державним комітетом по пресі, Українським історико-просвітницьким товариством "Меморіал" ім. В.Стуса та Всеукраїнською спілкою краєзнавців.

Відгук не забарився. Президія Верховної Ради України у квітні 1992 р., а Кабінет Міністрів України – 11 вересня того ж року прийняли спеціальні ухвали про підготовку і випуск цієї серії книг упродовж 1994-2000 років. Окрім того, здійснюється видання журналу "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КТБ". Намічено видавати його обсягом 20 друкованих аркушів чотири рази на рік. Що й казати, попрацювати доведеться напружено, творчо, з

наснагою.

Що належить покласти в основу капітального видання, починаючи з 1917 року? Повернути нашому народу незаслужено забуті імена державних діячів, майстрів літератури і мистецтва, вчених, робітників і селян. Мусимо відновити історичну правду, якою б гіркою вона не була, цим вшанувати борців за свободу і незалежність України. Треба розповісти й про безпідставні депортації з території України тисяч і тисяч українських, польських, німецьких, татарських родин та інших нацменшин.

Важливо не просто глибоко осмислити і проаналізувати негативні явища в історії України, а й опрацювати пропозиції до керівних державних органів про увічнення світлої пам'яті невинно репресованих. Не менш цінно дослідити, ввести у науковий обіг, оприлюднити досі невідомі документи про наміри і діяння вищого політичного керівництва, органів державної влади та державного управління, колишніх спеціальних служб і тим самим відкрити нові можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем, пов'язаних з зародженням і функціонуванням тоталітарної системи.

Постановою уряду України затверджено Головну редакційну колегію, крім того, Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва і Севастополя доручено створити свої редакційні колегії томів, передбачивши при них штатні редакційно-видавничі групи для підготовки рукописів. Такі редколегії почали діяти. Науково-методичне забезпечення покладено на Національну академію наук України, для чого у штаті Інституту історії України утворено спеціальний структурний підрозділ. У видавництві "Українська енциклопедія" імені М.П.Бажана теж працюватиме науково-редакційний відділ з штатом працівників відповідного профілю. Постановою передбачено, що видання серії "Реабілітовані історією" здійснюється за рахунок державного замовлення з покриттям фактичних витрат видавництву ім. М.П.Бажана та іншим поліграфічним підприємствам з бюджетних коштів Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Зрушити з місця без перебільшення грандіозну справу можна лише за умови об'єднання зусиль науковців, викладачів вищих учбових закладів, працівників архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду, прокуратури, громадських організацій. Безумовно, не обійтися без творчих спілок, громадських об'єднань, колишніх політв'язнів, репресованих, широких кіл краєзнавців, зацікавлених громадян.

Поговоримо про справи практичного характеру. Як відомо, відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України підготовлені і розіслані на місця методичні рекомендації по підготовці науково-документальної серії "Реабілітовані історією". Зупинка – за їх обговоренням і внесенням відповідних змін та доповнень.

Якою має бути, на наш погляд, загальна структура серії? Республіка

Крим, кожна область, міста Київ і Севастополь видають окремі томи. Крім того, передбачається видання ще двох додаткових. У першому з них має йти мова про загальні проблеми політичних репресій в Україні. Тут будуть подані статистичні відомості, документи вищого політичного керівництва країни, органів державної влади і державного управління СРСР та УРСР, колишніх союзних та республіканських правоохоронних органів. Другий том розкриватиме трагічну долю іноземних громадян, які стали жертвами незаконних гонінь. Керівництво підготовкою двох останніх томів здійснюватиме безпосередньо Головна редакційна колегія.

Як заведено, почнеться з утворення працездатного авторського колективу, чіткого визначення завдань кожному залученому до роботи працівнику, створення словника, в якому бажано визначити кількість і назви біографічних нарисів, документальних матеріалів, їх обсяги. Здавалося б, не дуже складна справа, але це тільки на перший погляд. Треба виходити з того, що найголовнішим і у кожному томі, і виданні у цілому має бути творчий, науковий підхід. В книгах повинні знайти відображення як загальні, так і специфічні особливості регіону, тих чи інших подій, якими б важкими вони не були.

Окремі томи по республіці Крим, областях, по Києву та Севастополю відкриватимуться вступними статтями. Тут слід висвітлювати питання політичних репресій, депортацій, утиску прав і свобод громадян, вміщувати найбільш характерні сфабриковані кримінальні справи, судові процеси тощо.

У вступних статтях не обійтись без досліджень причин білого й червоного терору на Україні в роки революційно-визвольних змагань, громадянської війни, коли розколоте бурхливими подіями суспільство звело нанівець вироблені десятиліттями моральні цінності, виявило небачені досі в історії людської цивілізації вибухи стихійної, нічим не виправданої люті. Характеристику згаданих подій доцільно здійснювати на тлі тієї соціально-політичної та економічної ситуації, в якій опинилась Україна у складний період її історії.

Належне місце у вступних статтях повинні займати політичні репресії 20-х – початку 30-х років, коли радянська влада в умовах мирного часу, часто без будь-яких підстав, посилила терор проти активних діячів революційно-визвольних рухів, політичних партій, національно свідомої інтелігенції, робітничого класу, селянства, духовенства. Саме у цей період апробовано на практиці злочинно підступні методи, широко застосовані в роки "великого терору" – в другій половині 30-х і наступних років. Не дуже складно підтвердити історично, що крайня жорстокість правителя кожний раз виступала підтвердженням його необмеженої влади.

На сторінках видань слід проаналізувати волюнтаризм властей у ході індустріалізації, колективізації, утвердження політики державного атеїзму. Простежити, як насилля ставало все вагомішим аргументом реалізації її

внутрішньої і зовнішньої політики. Зараз вже ні в кого не викликає сумніву, що подібна практика обернулася трагічними наслідками для сотень тисяч радянських людей, справила негативний вплив на соціально-економічний розвиток країни, стверджувала зневагу до норм закону нормального людського життя.

Відомо, що політичні репресії в кінці 30-х – на початку 40-х років набули нових обертів. Майже не досліджено утиски військовослужбовців, окремих груп населення у період Великої Вітчизняної війни і по її закінченні. Об'єктивна картина в даному випадку може бути відтворена на основі прискіпливого вивчення архівів спецслужб, правоохоронних органів, фондів архіву Міністерства оборони у Подільську (Росія) тощо.

Потворного вигляду набула політична інквізиція в другій половині 40-х – на початку 50-х років. Читач повинен мати певну картину незаконних депортацій цілих народів (кримських татар, німців, поляків та ін.), насильницького переселення окремих категорій людей, боротьби проти національно-визвольного руху на західно-українських землях.

При висвітленні цих тем не повинні пройти повз увагу дослідників факти активного супротиву населення тоталітарному режиму. Вони проявлялися в найрізноманітніших акціях – від пасивних форм протесту до збройних виступів.

Принципового характеру набувають дослідження соціально-політичної обстановки в країні у період другої половини 50-х – на початку 60-х років, глибинних причин і наслідків диктатури для українського суспільства. Важливо охопити коло питань, пов'язаних з історією правозахисного руху, правозахисних організацій і окремих правозахисників, трагічну долю в'язнів совісті.

У розділі "Мовою документів" вміщувати їх копії; свідчення періодичної преси про політичні репресії на території області, спогади політв'язнів, окремих свідків трагічних подій. Документи та матеріали публікуються у відповідності з існуючими археографічними правилами, їх обов'язково мають супроводжувати необхідні коментарі. Тут же слід вмістити аналітичні та інформаційні документи, творцями яких були органи політичного керівництва, правоохоронних установ, прокуратури, суду, спецслужб тощо, матеріали радянської та закордонної періодики, інші оригінальні історичні свідчення.

В окремому розділі було б доцільно подати ряд біографічних нарисів про державних діячів, вчених, митців, борців за незалежну Україну, правозахисників, робітників, селян, інших громадян – уроженців областей. В окремих випадках до цього розділу можна включати й імена людей, які хоча і не були уроженцями області, але нерозривно зв'язали з нею своє життя і діяльність.

У біографічному нарисі бажано відобразити такі основні моменти:

Дата і місце народження; соціальний стан; навчання; формування

сітогляду тощо;

Національність, фахова освіта;

Належність у різні часи до політичних партій і рухів; державна, громадська, професійна діяльність; місце в українській історії і культурі; відомості, пов'язані з репресією, дата звинувачення тощо;

Дата реабілітації.

Форма нарису – довільна. Мова – яскрава, дохідлива, не переобтяжена спеціальною термінологією. Ініціали, наведені в нarisі, повинні розшифровуватися (наприклад, Тараненко Володимир Олександрович). В кінці тексту посилання на використані джерела і літературу. Обсяг нарису не повинен перевищувати 0,5 умовно-друкованих аркушів.

В окремому розділі варто вмістити короткі довідки про громадян, підданих політичним утискам на території Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя (300–400 знаків). Їх прізвища (в алфавітному порядку), у розрізі міст, районів мають містити дані: прізвище, ім'я, по-батькові; вік і місце народження; національність; освіта; належність до політичних партій і рухів.

Останнє місце проживання;

Посада, яку обіймав на час репресій; ким і коли репресований.

Форма репресій. Термін покарання.

Коли реабілітований.

В том включають анований перелік місць поховань жертв безжальних катів, виявлених у процесі опрацювання документальних матеріалів колишніх спецслужб, опиту свідків, тощо. Відомості про місця поховання репресованих подаються лише після їх дослідження правоохоронними органами спільно з спеціально утвореною комісією та за участю представників обласної державної адміністрації, обласної редколегії, громадських організацій.

В анотації необхідно відобразити такі моменти:

- 1) Місцезнаходження поховання;
- 2) Точна (по можливості) кількість загиблих чоловіків, жінок, дітей;
- 3) Час та обставини поховання;
- 4) Час дослідження місця поховання правоохоронними органами та спеціальною комісією;
- 5) Опис пам'ятника або пам'ятного знака (якщо встановлений).

Про поховання безвинних страждальців ми знаємо дуже мало. В процесі роботи над томами – і це наш святий обов'язок, – слід виявити ці місця і подати відповідним органам пропозиції про увічнення небіжчиків. Том завершувати іменним покажчиком про репресованих.

Питанням питань є критерій відбору персоналій до видання "Реабілітовані історією". Про це досить широко говориться методичних рекомендаціях. Проте крапку ставити рано. Основою повинні стати положення Закону УРСР від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв

політичних репресій в Україні" ^{*}, якими визнано реабілітованими:

– всіх громадян, які з політичних мотивів були безпідставно засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, в тому числі "двійками", "трійками", "особливими нарадами" і в будь-якому іншому позасудовому порядку за здійснення на території України дій, кваліфікованих як контрреволюційні злочини за кримінальним законодавством Української РСР до вступу в дію Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р.

– громадян, засуджених за антирадянську агітацію і пропаганду по статті 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" від 25 грудня 1958 р., по статті 62 Кримінального кодексу Української РСР та його редакціях до прийняття Закону Української РСР від 28 листопада 1989 року "Про затвердження Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 14 квітня 1989 року "Про внесення змін і додатків у Кримінальний і Кримінально-процесуальний кодекси Української РСР";

– громадян, засуджених за розповсюдження завідомо фальшивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій, т.б. по статті 187 Кримінального кодексу Української РСР;

– громадян, засуджених за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, посягання на особу і права громадян під приводом відправлення релігійних обрядів, якщо їх дії не були пов'язані з нанесенням шкоди здоров'ю громадян або статевою розпущістю;

– громадян, у відношенні до яких з політичних мотивів були застосовані примусові заходи медичного характеру;

– громадян, зісланих і висланих з постійного місця проживання і позбавлених майна за рішенням органів державної влади і управління з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів під приводом боротьби з куркульством, противниками колективізації, так званими банд-посібниками та їх сім'ями.

Таким чином, у відповідності з вищеназваним Законом повинні бути реабілітовані громадяни, безпідставно засуджені в роки Радянської влади судами, або репресовані на території України іншими органами у будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, громадянства, переселення у примусовому порядку, вислання й заслання за межі України, примусове направлення в лікувальні заклади.

Виходячи з цього, прізвища всіх громадян, реабілітованих у відповідності з законодавством колишнього СРСР та України, повинні увійти до книг видання "Реабілітовані історією". Цим Законом та іншими нормативними актами повинні керуватись редакційні колегиї.

Разом з тим, обласні редакційні колегиї у процесі формування

^{*} Згодом, 24 грудня 1993 р. Верховна Рада України прийняла постанову про тлумачення його основних положень, якою слід користуватися у визначенні репресованих осіб.

словника персоналій, не можуть обмежуватись положенням вищезгаданого та інших законодавчих актів. За обґрунтованими пропозиціями експертних рад при редколегіях томів, експертної ради при Головній редакційній колегії, Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих, Українського історико-просвітницького товариства "Меморіал" ім. В.Стуса, інших організацій, що об'єднують громадян, які стали жертвами політичних репресій, правозахисних організацій сюди включаються відомості про громадян, які досі не реабілітовані в установленому порядку. Відповідно з законодавством ці питання розглядаються і вирішуються на спільних засіданнях редакційних колегій томів і експертних рад.

Заслуговує на увагу увічнення репресованих членів ОУН-УПА. Як свідчать опубліковані матеріали, чимало з них мужньо боролися за свободу і незалежність України, були серйозною протидією тоталітарному режимові. Доцільність включення до видання імен тих членів ОУН-УПА, чії дії не кваліфікуються як кримінальні злочини, не викликає заперечень. У разі розбіжності думок найдоцільніше базуватись на висновках незалежних правових експертиз.

При наявності матеріалів до томів вносяться прізвища громадян з числа репресованих народів (кримські татари, німці, греки, болгар, поляки, вірмени та ін.). При відсутності необхідних відомостей питання, пов'язані з незаконними депортаціями, висвітлюються у вступних статтях до регіональних томів, а також у загальному томі. Фактів неймовірних поневірянь багато. Лише з Криму в 1941-1944 рр. виселено понад 40 тисяч німців, 191 тисяча кримських татар, близько 16 тисяч греків і 12628 болгар, 9820 – вірмеїв. В 1940 році депортовано біля 100 тисяч поляків із західних областей. На початку 1939 року в Україні проживало 390 тис. німців. В 1940 році їх насильно переселили у східні області. Що й казати: йдеться про долю сотень тисяч людей, дорослих і підлітків, а часом і дітей.

Згідно з ст. 2 Закону від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" реабілітації не підлягають особи, в матеріалах справ яких є сукупність доказів, що підтверджують обґрунтованість притягнення їх до відповідальності за зраду Батьківщині, шпигунство, шкідництво, саботаж, терористичні акти, злочини проти людства і людяності, за участь у каральних акціях проти мирного населення, вбивствах і катуваннях громадян і посібництво у цьому окупантам в період Другої світової війни. За організацію збройних формувань, які вчиняли вбивства, розбої, пограбування та інші насильництва, збройні вторгнення на територію України.

Не підлягають реабілітації також особи, засуджені за наругу над правосуддям, фізичне і моральне катування, навіть якщо вони й самі згодом зазнали репресій.

Словом, з нашого боку повинна бути проявлена максимальна обережність, увага, щоб не попали до томів особи, про яких говорилося

вище, і, навпаки, щоб на сторінках видання були обов'язково вміщені статті і відомості про жертви політичних мордувань, щоб ніхто і ніщо не було забутим.

Видання, яке готується, є науково-документальним. Цілком природно, що всі статті в томах мають базуватись на основі перевірених джерел з використанням архівних документів, вітчизняної та зарубіжної наукової літератури. Кожна стаття повинна бути написана не тільки на документальній основі, а й в науково-популярному плані, розрахована на широке коло читачів. Довідки про репресованих складаються на підставі документів правоохоронних органів за уніфікованою формою.

Автори статей і довідок, висвітлюючи історичні події і факти, у посторінкових примітках зазначають, звідки взято матеріал. Обласні редколегії уважно перевіряють достовірність матеріалів, джерел, на основі яких вони підготовлені.

До статей слід подавати список літератури, використаної автором, фотографії (якщо вони є) осіб, про яких йдеться в даному нарисі.

Авторам, працівникам архівних установ, бібліотек належить провести величезну пошукову роботу по створенню і систематизації джерельної бази, оскільки на багатьох незаконно репресованих і знищених ніяких документів не залишилось.

У цій надзвичайно важливій роботі ми повинні опиратись на постанову Кабінету Міністрів від 11 вересня 1992 р., в якій вказується: "Головному архівному управлінню при Кабінеті Міністрів України, Службі безпеки, їх органам на місцях створити належні умови для роботи редколегій, авторських колективів і редакційно-видавничих груп, подавати їм допомогу у виявленні і використанні документальних матеріалів".

Дослідникам важливо використати матеріали, документи, що зберігаються в центральних і державних архівах країн близького зарубіжжя (Росії, Казахстану, Узбекистану та ін.), обласних державних архівах Росії, в центральних та місцевих державних архівах України, рукописні фонди національної бібліотеки України, Львівської, Одеської, Харківської наукових бібліотек.

Основну групу джерел становитимуть матеріали постійного зберігання колишніх спецслужб та їх обласних управлінь (ВУНК, ДПУ, НКВС, КДБ), що зберігаються в архівах Служби безпеки України та інших архівосховищах. За своїм характером вони поділяються на аналітичні, довідково-інформаційні та справи репресованих громадян.

Враховуючі своєрідне спрямування практичної діяльності колишніх спецслужб, використання матеріалів можливе лише за умов їх критичного аналізу, співставлення з іншими джерелами. Візьмемо для прикладу слідчі справи жертв режиму, які зараз передаються з архівів каральних відомств до державних архівосховищ. Інтереси науки і суспільства, гласності, судочинства і свободи інформації – це одне. А гірка пам'ять про минуле –

допити і зізнання під тортурами, репутація живих і родинна пам'ять про загиблих, та й просто природне співчуття до їх страждань – то інше. Як тут провести межу поділу, щоб не зашкодити нічому й нікому? Як з'єднати мораль, право й історичну істину? Цю тонку тканину треба виткати бездоганно.

У процесі дослідження масових депортацій населення частіше звертаймося до документів Міністерства внутрішніх справ України, Прокуратури, Верховного Суду, підпорядкованих їм установ. Вони певним чином заповняють існуючі прогалини. Слід, при потребі, нагадувати керівництву Міністерства внутрішніх справ України, що воно, керуючись постановою Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 року давало вказівки обласним управлінням про дозвіл натім дослідникам користуватись архівами МВС.

При опрацюванні літератури не обминаймо видання, що протягом тривалого часу перебували на спеціальному зберіганні у Національній бібліотеці Академії наук України, Державній історичній бібліотеці України та інших. Авторам не обійтись без використання періодичної преси – республіканських, обласних, районних, багатотиражних газет. Незважаючи на суб'єктивність оцінок, матеріали періодики можуть дати певне уявлення про політичні репресії в областях, містах, районах, на окремих підприємствах, в установах освіти, культури тощо. Авторам слід прислухатися до спогадів свідків тих трагічних подій. Обласні редколегії, районні й міські комісії сприяння підготовці томів "Реабілітовані історією" мають подбати про збирання, збереження і використання документів. Належно оформлені й зафондовані спогади повинні зберігатися, а згодом передаватися до обласного та національного банку даних.

Повне, всебічне висвітлення трагічних часів, пов'язаних з незаконними політичними репресіями, в певній мірі залежить від ілюстрування томів маловідомими фотодокументами, виявленими в архівах України, особистих архівах громадян. Тематика фотодокументів (фотографії репресованих, фотокопії слідчих, судових, реабілітаційних матеріалів, свідчення учасників тощо). Кожна ілюстрація повинна мати вичерпний текст (підпис), в якому зазначаються характер, час і місце зображуваної події, вказуються імена, по батькові і прізвища зображених осіб.

У процесі підготовки томів редакційним колегіям, авторським колективам необхідно провести велику дослідницько-пошукову роботу по виявленню архівних даних, фотодокументів про загиблих і знищення часом без суду й слідства невинних людей, як це було в деяких місцях західних областей України на початку війни в 1941 році. Про них навіть у відповідних органів не залишилось ніяких "зачіпок". Тут широке поле для діяльності науковців, краєзнавців, активістів товариства "Меморіал" ім. В.Стуса, Всеукраїнського товариства колишніх політ'в'язнів і репресованих, Братства вояків УПА, інших громадських організацій.

При підготовці серії науково-документальних книг "Реабілітовані історією" виникне чимало питань наукового, організаційного, матеріального, технічного характеру. Будемо розв'язувати їх спільно.

Слід повніше використати набутий досвід по підготовці робіт подібного плану в областях, нагороджений комісіями, громадськими організаціями, науковими установами у ході реалізації Закону від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні". В Києві і на місцях вже видано чимало книг, брошур, опублікований ряд статей в журналах, газетах і т.д.

Але цього замало. Важливо шукати нові шляхи, проявляти більше ініціативи.

Наостаток – ось про що. За віком, життєвим та суспільним досвідом автор цих рядків, мабуть, один з найстарших, найдосвідченіших. Тому візьму на себе сміливість звернутись до колег по праці по-людськи щиро і тепло. Попроцюймо не просто сумлінно, а натхненно, з вогником. Адже йдеться про наш родовід, чесне, незаплямоване життя наших дідів і батьків, бабусь і матерів. Повернемо дітям і онукам добру згадку про їх предків. Щоб не забували їх пом'янути незлим, тихим словом, щоб пишалися ними.

ВІТАЄМО!

Автору цих рядків – доктору історичних наук, професору, академіку НАН України, голові Головної редколегії науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією” Петру Тимофійовичу Троньку нещодавно виповнилося вісімдесят.

Не так вже й мало, якщо врахувати, що за плечима ювіляра трагічні події 20-30-х років, багряні дороги Великої Вітчизняної війни, несправедливі гоніння з боку команди Лазаря Кагановича, а потім – велика і самовіддана праця в ім'я України та її народу.

На рахунку Петра Тимофійовича Тронька чимало прекрасних справ. Чого, наприклад, варте унікальне багатотомне видання “Історія міст і сіл”, створене під його керівництвом в 60-70-х роках. Навіть сьогодні такої фундаментальної біографії населених пунктів не має жодна з світових держав.

А зініційовані П.Т.Троньком заходи по увічненню пам'ятних місць, пов'язаних з історією українського козацтва, спорудженням величного меморіалу на Хортиці. Лише крок відділяв подвижника національної культури від тієї межі, за якою його діяльність була б визнана як націоналістична.

Завдяки П.Т.Троньку ми маємо сьогодні унікальний етнографічний музей, який ветерани цього культурно-освітнього закладу з любов'ю називають “Троньківкою”. Разом з тим далеко не всі знають, що на початку 70-х років ідеологічними інквізиторами типу сумнозвісного Валентина Маланчука робилося все, щоб розігнати ненависний їм осередок “націоналістів-самвидавців”. Лише принципова позиція заступника Голови Ради Міністрів П.Т.Тронька, його вміння шукати і знаходити однодумців, переконувати у власній правоті, дозволили врятувати ні з чим незрівнянний історико-культурний комплекс.

За щоб не брався Петро Тимофійович – все доводить до кінця. Так, щиро захопившись краєзнавством і усвідомивши його виняткову роль у відродженні духовності і культури, він без вагань береться за створення першого в колишньому Союзі академічного підрозділу з проблем регіональної історії, започатковує Всеукраїнські краєзнавчі конференції, відновлює діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Не залишився байдужим П.Т.Тронько і до питань відновлення історичної правди, об'єктивного висвітлення трагічних сторінок в історії України. Так народилася ідея підготовки багатотомної науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”, покликаної повернути українському народові незаслужено забуті імена його державних діячів, майстрів культури, вчених, увічнити пам'ять мільйонів наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій.

Кожний ювілей – це своєрідний звіт перед собою, перед людьми, переди тим, кого поважаєш і хто поважає тебе. І всім, прямо дивлячись в очі, П.Т.Тронько може сказати словами національного генія: “Ми не лукавили з тобою, ми просто йшли; у нас нема зерна неправди за собою”.

*Головна редакційна колегія
науково-документальної серії книг
“Реабілітовані історією”*

УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

Про нагородження Почесною відзнакою Президента України

За визначний внесок у розвиток історико-краєзнавчих досліджень, популяризацію історичної спадщини українського народу
ПОСТАНОВЛЯЮ:

Нагородити Почесною відзнакою Президента України завідуючого відділом Інституту історії НАН України, доктора історичних наук, академіка НАН України Тронька Петра Тимофійовича.

*Президент України
Л.КУЧМА*

м. Київ
11 липня 1995 р.
№ 605

**ГОЛОВІ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ, ВІЩЕ-
ПРЕЗИДЕНТОВІ АСОЦІАЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСТ УКРАЇНИ
академіку ТРОНЬКУ П.Т.**

Шановний Петре Тимофійовичу!

Від імені Уряду України сердечно вітаю Вас із 80-річчям від дня народження! Авторитетний учений нашої держави, визначний громадський діяч, Ви підійшли до свого ювілею озброєні глибоким розумінням тенденцій розвитку економіки, політики, освіти і культури незалежної України, вносите вагомий внесок у формування виваженої громадської думки в нашій державі. Ваша доля безпосередньо пов'язана з багатьма

яскравими і трагічними сторінками історії нашої Вітчизни, у яких особливою, непересічною є й Ваша постать. Це, найперше, Ваша безпосередня участь у Великій Вітчизняній війні. З перших її днів Ви перебували у діючій армії і брали участь в обороні Києва і Сталінграда, визволяли Ростов і Донбас.

Працюючи заступником Голови Ради Міністрів України, вміло маневруючи між тогочасними ідеологічними рифами, Ви багато зробили для збереження національних пам'яток історії, культури України, збереження мови свого народу. Це – і унікальний Музей народної архітектури і побуту в селищі Пирогове під Києвом, і 25-томне видання "Історії міст і сіл України", і численні пам'ятники запорізької слави на острові Хортиця...

І нині Ви, Петре Тимофійовичу, як видатний вчений, на передньому краї, – Ви керівник Головної редакційної колегії серії книг про сталінські репресії в Україні "Реабілітовані історією", Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців, завідуючий відділом регіональних проблем історії України Інституту історії України Національної академії наук. Бажаю Вам, дорогий Петре Тимофійовичу, довгих років життя, міцного здоров'я, визначних здобутків у розбудові нашої незалежної України!

З повагою,

Прем'єр-міністр України

Є. МАРЧУК

**ПІДСУМКОВА ДОПОВІДЬ ПРО БОЙОВУ Й АГЕНТУРНО-
ОПЕРАТИВНУ РОБОТУ 4-го УПРАВЛІННЯ
НКДБ УРСР В 1941-1945 рр. ***

Величезні випробування випали на долю нашого народу у роки Великої Вітчизняної війни. Боротьба на фронті, у ворожому тилу вимагали максимального напруження сил, витримки, самовідданості, не говорячи вже про те, що багатомільйонну армію необхідно було забезпечувати усім необхідним для успішного виконання поставлених завдань, головним з яких був розгром ворога.

1418 днів і ночей тривала війна. Люди відчували її жорстокість, трагізм, радість переможних салютів. У кожного, хто брав безпосередню участь у війні, був причетний до неї, зараз, коли минуло 50 років з дня її закінчення, може згадати бої і ризик, втрату товаришів і близьких, бажання вижити і вистояти. Не були винятком і працівники спецслужб України.

Підсумковий звіт про бойову і агентурно-оперативну роботу одного з управлінь Наркомату державної безпеки України, що нижче друкується, містить ґрунтовні дані про різні сторони його діяльності.

Управління було створене в перші дні Вітчизняної війни. Одним із завдань, покладених на нього, була охорона тилу діючої Червоної Армії, в процесі здійснення якого працівники спецслужб спиралися на сформовані в областях України винищувальні загони. Склад цих добровільних формувань був досить строкатим – учні старших класів шкіл і технікумів, студенти вищих учбових закладів, літні робітники, службовці. Протягом липня-вересня 1941 року на території України був створений 651 винищувальний загін, загальною чисельністю понад 118 тис. чоловік. Отримавши певний досвід бойової діяльності проти німецько-фашистських загарбників, бійці та командири винищувальних загонів позитивно проявили себе в лавах Червоної Армії і партизанських загонах, куди вони направлялися в міру їх розформування.

Звіт складається з 46 сторінок машинописного тексту (частина якого надрукована через один інтервал) і 6 графіків.

Факти і цифри відбивають напружену повсякденну роботу, пов'язану з надзвичайно складними умовами, коли на кожному кроці бійців, командирів, підпільників чатувала смерть, полон, тортури. В звіті названо не так багато імен. І це природно, бо все, що робилося, ставало наслідком спільних зусиль учасників тієї чи іншої акції. Абсолютна їх більшість – люди свідомого патріотичного обов'язку, віддані справі служіння народу України.

* Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 86751. – Т. 46.

* * *

[...] Организация истребительных батальонов,
партизанских отрядов и руководство их деятельностью

В первые дни войны во всех областях Украины органами НКГБ были организованы штабы оперативных групп, а в последующем – отделы, которые при помощи ЦК КП(б)У, областных и районных комитетов партии приступили к организации истребительных батальонов и формированию партизанских отрядов...

По неполным данным, за указанное время истребительные батальоны только Сумской, Полтавской, Днепропетровской и Запорожской областей задержали:

парашютистов противника	49
сигнальщиков-шпионов	26
антисоветского элемента	427
дезертиров	1975.

В борьбе с мелкими частями противника, проникшими в наш тыл, бойцами истребительных батальонов убито 36 офицеров, 193 солдата противника, а также были взяты трофеи и ценные документы.

По мере приближения фронта истребительные батальоны входили в состав частей Красной Армии и героически сражались на передовых позициях, а в некоторых районах, ведя оборону, прикрывали отход частей Красной Армии. [...]

Всего частям Красной Армии по состоянию на 1-ое октября 1941 г. было передано 125 истребительных батальонов и обращено на комплектование партизанских отрядов – 6236 бойцов и командиров. [...]

Не имея еще достаточного опыта, в вопросе партизанской борьбы, НКГБ УССР первоначально создал 3 партизанских полка по 1000 человек каждый, перебросив их на линию фронта.

Практическая деятельность партизанских полков, ввиду их громоздкости, трудности в снабжении, оказалась мало эффективной. В связи с этим они были переформированы в самостоятельные мелкие отряды количеством 20-25 человек.

Наряду с формированием партизанских отрядов, в период июля-сентября 1941 г., 4-ое Управление НКГБ УССР в соответствии с поставленными партией и правительством задачами приступило к организации заброски в тыл врага диверсионных групп, а также агентов-диверсантов с задачей подрыва коммуникаций противника и уничтожения его техники и живой силы.

В результате, за три месяца войны в 1941 г. было сформировано и заброшено в тыл противника:

партизанских отрядов и групп – 122,

с общим количеством бойцов – 5809;

диверсионных групп – 69,

с общим количеством бойцов – 749.

Кроме того, оставлено на оседание на территории, подвергавшейся оккупации:

партизанских отрядов – 192,

с общим количеством бойцов – 5440.

К концу 1941 года партизанские отряды и диверсионные группы в боях с немецко-фашистскими захватчиками уже представляли серьезную силу и с ними была налажена связь через курьеров и радиостанции.

В этот период, по просьбе Военного Совета Юго-Западного фронта, 4 Управление, через партизанские группы, имело возможность провести серьезную боевую работу по дезорганизации ближнего армейского тыла немецко-фашистской армии, а именно:

Партизанским отрядом ГОРБУШКО был заминирован участок дороги с. Красное-Константиновка, на котором подорвалась немецкая колонна в 30 грузовых автомашин с боеприпасами и продовольствием, после чего в районе Туличево-Ярославец было взорвано два моста и восьмитонный прицеп с боеприпасами.

На дороге Глухов-Шостка отрядом уничтожены две машины, на одной из которых следовала группа штабных офицеров дивизии "СС".

Партизанский отряд КАМЛЯВИНА, действовавший в Харьковской области, истребил 21 автомашину, 18 подвод, убив при этом 145 солдат, 2-х офицеров и 10 полицейских.

Отряд потерял в этих операциях 4-х бойцов и комиссара отряда т. ДЗЮБУ, который был захвачен немцами в плен и повешен в гор. Змиев. В ответ на это партизаны на следующую ночь сняли труп т. ДЗЮБЫ, а вместо него повесили 2-х немецких офицеров, захваченных на улицах города.

В июле 1942 года все действовавшие партизанские отряды, боевая техника и соответствующий штат работников были переданы сформированному штабу партизанского движения Украины.

Всего передано 1017 партизанских отрядов, общей численностью 25264 бойца и командира * . [...]

Передав партизанские отряды Украинскому штабу партизанского движения, 4-ое Управление НКГБ УССР в соответствии с поставленными перед ним задачами усилило проводимую с первых дней войны работу по заброске в тыл противника резидентур, агентов, диверсионно-разведывательных, а в последствии – оперативно-чекистских групп и спецотрядов.

* Опущені цифрові дані про кількість захоплених у ворога трофеїв, взятих у полон солдат і офіцерів і т.д.

Организация и результаты боевой деятельности спецотрядов и групп

В связи с удалением линии фронта на территорию западных областей Украины, а затем – территорию, граничащих с Украиной иностранных государств, перед 4-м Управлением была поставлена задача об усилении агентурно-оперативной и боевой работы в глубоком тылу врага, в менее изученной нами обстановке.

С этой целью аппарат Управления, наряду с заброской агентурно-одиночек приступил к формированию и выводу в тыл групп и специальных отрядов, с баз которых в дальнейшем организовывалась боевая и агентурно-оперативная работа.

Всего с октября месяца 1943 года по 9 мая 1945 года было выведено в тыл противника 53 оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп и отрядов, общей численностью 780 человек, которые, действуя на оккупированной территории, значительно пополнили свои ряды за счет местного населения, а также военнопленных, бежавших из лагерей и, таким образом, личный состав отрядов и групп в итоге составил – 3928 человек.

Незначительное количество этих групп и отрядов было выведено в тыл противника путем перехода линии фронта, основная же часть выводилась при помощи самолетов, с посадкой в тылу противника и с применением парашютов.

Самолетами десантировано 40 групп, общей численностью – 559 человек.

Для обеспечения боевой работы указанных групп и отрядов, в упомянутый период времени им было выброшено при помощи самолетов, 137875 килограммов спецтехники, вооружения и боеприпасов. Для проведения этих операций было совершено 126 самолето-вылетов в тыл врага.

Выполняя задания по разрушению коммуникаций и стратегических объектов врага, эти группы и отряды в чрезвычайно тяжелой обстановке прошли громадные расстояния и своей деятельностью охватили оккупированную немцами территорию западных областей Украины, Польши, Румынии, Венгрии, Чехословакии, Болгарии, а также часть территории Германии.

Своим личным составом и через завербованную на месте агентуру эти группы-отряды успешно осуществили многочисленные диверсионные акты и боевые операции на ж.д. транспорте, в промышленных объектах, в административных центрах и на шоссейных коммуникациях противника * .
[...]

* Далі подано детальний опис найбільш характерних операцій, здійснених оперативними групами.

По выходе из тыла врага спецгрупп и отрядов значительная часть сообщенных ими данных о диверсионной деятельности нами была проверена и получила подтверждение. Находясь на оккупированной территории Чехословакии, оперативно-чекистские и диверсионно-разведывательные группы 4-го Управления НКГБ УССР до последнего дня войны проводили боевую работу против немецких захватчиков.

5 мая 1945 года в гор. Прага вспыхнуло народное восстание, в руководство которым вошла агентура 4-го Управления НКГБ УССР, специально выброшенная в Прагу для организации боевой деятельности местного населения против оккупантов.

К этому времени в районе гор. Праги действовало семь наших оперативно-чекистских и диверсионно-разведывательных групп: "ФАКЕЛ", "ПРИБОЙ", "ШКВАЛ", "ГРОМ", "ПРАГА", "УРАГАН", "СЕВЕР", снабженных 16-ю радиостанциями, ежедневно связанных с нами. Благодаря получаемым данным через эти станции, мы своевременно информировали НКГБ СССР, а через него – Генеральный штаб Красной Армии о ходе восстания в городе Праге в других пунктах этого района.

Все эти группы приняли деятельное участие в Пражском восстании, объединили вокруг себя значительное количество местного населения и, как имеющие многолетний опыт боевой работы, оказали действенную помощь местным комитетам по руководству восстанием, чем способствовали освобождению города Праги частями Красной Армии.

Кроме того, в районе гор. Брно действовало три наших диверсионно-разведывательные группы: "ЗАРЕВО", "ВПЕРЕД", "ЗАПАД", которые вместе с группами, действовавшими в районе гор. Праги, сказавшимися на путях отхода в западном направлении немецкой группировки войск, уклонившейся от капитуляции, продолжали боевую деятельность против этих войск и после 08.05.45 года. Так, например:

9 мая 1945 года группа "ЗАРЕВО", в количестве 70 человек, в с. Фришова (район Брно) держала бой с отходящими с фронта частями "СС". В результате боя было убито до 120 немецких солдат и офицеров, а также уничтожено: 1 бронемашина, 1 легковая машина с офицерами, 1 санитарная машина. Захвачено большое количество оружия и боеприпасов.

Наша группа в этом бою потеряла 4 человека убитыми и 8 человек ранеными.

Группа "ВПЕРЕД", действовавшая в районе города Брно, 9 мая 1945 года, через посланных парламентариев, приняла капитуляцию и разоружила две венгерские дивизии вместе с их штабами.

Кроме того, в этот же день группой, с боями, разоружено и пленено 8 немецких офицеров, 57 солдат, 150 венгерских солдат, отобрано у них: 7 пулеметов, 114 винтовок, 3 автомата и 70 гранат.

11 мая 1945 года группа "ФАКЕЛ", вместе с восставшим населением города Добржиш (район города Праги), в течение двух часов вела бой с

отступавшей от частей Красной Армии немецкой танковой дивизией "СС". Бой продолжался до подхода частей Красной Армии, что вынудило немцев этой дивизии бросить оружие, технику и в беспорядке, мелкими группами, отойти в лес *. [...]

За время пребывания в тылу противника, на территории Польши, Словакии и Чехословакии личный состав наших оперативно-чекистских, диверсионно-разведывательных групп, специальных отрядов среди местного населения приобрел большую популярность и авторитет. Этому способствовала активно проводимая боевая работа наших групп против оккупантов.

Правильное взаимоотношение спецгрупп и отрядов с местным населением, с учетом политической обстановки, способствовало массовому вовлечению местных жителей в дело борьбы с немецкими захватчиками.

В особенности большой авторитет имели наши специальные группы среди чешского и словацкого населения в районах Праги, Бероун, Добржиш, Брно, Банска, Быстрица и Братислава.

В подтверждение этого можно привести следующие факты:

После приземления и организации боевой деятельности против немцев в районе гор. Добржиш (Чехословакия), оперативно-чекистской группой "ФАКЕЛ" среди местных чехов возникло широкое движение по оказанию всяческой помощи нашим десантникам-парашютистам в борьбе с оккупантами.

Помощь эта выражалась в снабжении личного состава опергруппы продуктами питания, одеждой и вооружением; в информировании о действиях немцев; в широком содействии в боевой работе оперативной группы.

Незадолго перед Пражским восстанием, немецкое командование предприняло ряд решительных карательных мер, с целью поимки наших парашютистов, дислоцировавшихся в лесах, селах в районе города Праги.

Чехи – жители города Добржиш, несмотря на жестокий режим, установленный немцами, укрыли наших парашютистов в своих домах в самом городе. Таким образом, немцам не удалось обнаружить наши специальные группы.

Одной из наших групп "ШКВАЛ" был взорван ж.д. мост через реку Бероунка, имевший важное стратегическое значение для немцев в части передвижения войск и снабжения фронта.

После взрыва моста жители гор. Бероун, узнав об этом, одарили участников группы ценными подарками.

После освобождения Чехословакии от немецких захватчиков частями Красной Армии, личный состав наших спецгрупп в гор. Праге, Добржиш, Бероун и др. встречался бурными овациями. В ряде городов чехами

* Опущені цифрові дані про наслідки бойової діяльності загонів та груп.

устраивались банкеты в честь советских парашютистов. Почти всему личному составу наших групп были преподнесены ценные подарки.

В гор. Добржиш одна из главных улиц была переименована в улицу "Советских парашютистов".

Подобные факты имели место в ряде населенных пунктов Чехии и Словакии.

Агентурно-оперативная работа

Еще в начале войны, в связи с отходом частей Красной Армии, 4-ое Управление НКГБ УССР оставило большое количество своей агентуры на территории, находившейся под угрозой немецкой оккупации.

Всего по НКГБ УССР в период отхода частей Красной Армии на восток (1941-1942 гг.) было оставлено в тылу противника 12726 агентов *, в том числе:

Резидентур – 43,

из них: резидентов – 43, агентов – 644.

Диверсионных групп – 41,

из них: руководителей – 41, участн[иков] групп – 461.

Одиночек агентов-разведчиков – 1367.

Агентов-сигнальщиков – 441.

Содержателей конс[пиративных] квартир – 101.

Связников – 77.

Агентов с разными заданиями – 9541.

В этот же период, включая 1943 год, переброшено через линию фронта 2030 агентов-одиночек, 595 диверсионно-разведывательных групп в количестве 1892 человека и 29 резидентур, общей численностью 89 человек.

Следовательно, на первом этапе войны, аппаратами НКГБ УССР было оставлено в тылу противника и переброшено через линию фронта 16737 человек.

Массовые переброски нашей агентуры через линию фронта, а также оставление ее в тылу противника на этом первом, тяжелом для Советской Украины, этапе Отечественной войны, сыграли большую роль в деле поднятия партизанского движения. Многие агенты, не выполнив своего основного задания, ушли в леса на нелегальное положение и явились в ряде случаев организаторами в деле создания партизанских отрядов.

Агентура этого периода провела большую и важную работу по военной и политико-экономической разведке в районах Украины временно оккупированных немцами, вовремя сигнализировала о мероприятиях, проводимых немецкими захватчиками, чем давала возможность НКГБ УССР информировать военное командование и руководящие партийно-советские

* Загальний підсумок – 12716. – Авт.

органы по всем актуальным вопросам, касающимся зоны немецкой оккупации.

Часть этой агентуры успешно осуществила боевую деятельность против оккупантов и их военных объектов. Кроме того, массовые выброски агентуры в тыл врага сказали большое влияние на население оккупированной территории в смысле его организации против оккупантов. Эта агентура являлась проводниками правды о Красной Армии и Советском Союзе.

Из агентуры этого периода необходимо отметить следующих наиболее отличившихся агентов:

1. Агент "ЯКОБИНЕЦ" – завербован после выхода из вражеского окружения в феврале 1942 года. Лейтенант Красной Армии, житель города Харькова. В марте 1942 года совершил успешную ходку через линию фронта в гор. Харьков. Собрал ценные военные и политико-экономические сведения о противнике и режиме на временно оккупированной территории.

2. Агент "БУРЛАК" – житель города Киева. Совершил пешком разведывательную ходку через линию фронта в город Киев (март-май 1942 г.). Связался с находившимся в Киеве агентом – "АЛЕКСАНДРОВЫМ", собрал ценные разведывательные сведения о положении в оккупированной немцами Киевской области.

3. Агент "АКТИВИСТ" – в марте 1942 года был переброшен через линию фронта и направлен в Винницу, где создал диверсионно-разведывательную группу. Возвратился из тыла противника в августе 1942 года, принеся ценные разведывательные данные о режиме оккупированного Правобережья Украины.

4. Агент "СМЕЛЯНЦЕВ", находясь в тылу немецких войск в ряде районов Донбасса с 19.07 по 14.09.42 г., собрал важные сведения о карательно-административных органах противника, установив фамилии многих предателей, о режиме, промышленности и сельском хозяйстве.

5. Агент "ЯКОРЬ" – находился, по нашему заданию, в тылу противника с 05.08.41 года по 10.10.42 года. За это время он побывал в Житомирской, Киевской, Днепропетровской и Запорожской областях, а также в Ростовской области, Краснодарском крае и Калмыкии. Им были доставлены ценные сведения о политико-экономическом положении Украины, выявлено много предателей, добыты данные о деятельности украинских националистов, а также военно-разведывательные материалы о наличии в городе Запорожье крупной авиаремонтной базы, складов авиабомб и арт. снарядов, складов бензина, дислокации немецких аэродромов.

6. Агент "ДУНАЕВ", получив диверсионное задание, устроился работать на немецкую нефтебазу в гор. Сумы, где выпустил из баков в подвал 47 тонн бензина и организовал поджог его. В результате пожара сгорели все строения нефтебазы и хранящиеся там 90 тонн парафина.

7. Агент "АНДРЕЕВ" – был оставлен в тылу противника в гор. Жмеринка, с диверсионными заданиями. Систематически организовывал акты вредительства на ж.д. узле и в депо. Лично участвовал в распространении антифашистских листовок. Организовал из рабочих депо подрывную группу, благодаря деятельности которой было достигнуто более 30 поломок паровозов в пути.

8. Агент "ВЛАСОВ" был оставлен в тылу немцев в гор. Кривой Рог. Осуществил ряд вредительских актов на рудниках, вывел из строя 2 дизеля и трансформатор, собрал ценные сведения о предателях.

9. Агент "ОСОКА", будучи оставлен на оседание в Запорожской области, устроился на работу в с/х комендатуру и, пользуясь своим положением, не допускал вывоза в Германию советских людей. Лично организовал печатание и распространение листовок антифашистского содержания.

Для ведения разведывательной и диверсионной работы в гор. Одессе, 4-м Управлением НКГБ УССР в июне 1943 года была выброшена на парашютах резидентура "ЗОЛОТНИКОВА".

Благодаря наличию обширных связей среди немецких колонистов и своей немецкой национальности, "ЗОЛОТНИКОВ" сумел в короткий срок легализоваться в Одессе, устроиться на работу в стройнадзор германского военного флота, а впоследствии стать главным инженером судостроительного завода им. А.Марти в Одессе.

"ЗОЛОТНИКОВ" пополнил резидентуру за счет местных специалистов и рабочих и успешно проводил диверсионно-разведывательную работу.

Эта резидентура, под руководством "ЗОЛОТНИКОВА", с октября 1943 года по апрель 1944 года, осуществила ряд актов саботажа и диверсий, благодаря которым 4 немецких сторожевых судна – "Д-6", "Д-8", "Д-9" и "Д-10", буксирный теплоход "Ваграин" и быстроходный эсминец "Р-204" были выведены из строя и немецкое командование не могло их использовать в период эвакуации своих войск из Севастополя и операций на побережье Черного моря в районе Севастополя и Одессы.

Всего резидентурой было организовано до 15 аварий на военных судах противника.

Кроме того, "ЗОЛОТНИКОВ", используя служебное положение, не допустил вывоз немцами ценного заводского оборудования, а также предотвратил взрыв основных цехов завода. Лично освободил от насильственной эвакуации более 30-ти квалифицированных инженеров и около 200 рабочих.

Помимо диверсионной деятельности, "ЗОЛОТНИКОВЫМ", через находившуюся у него на связи агентуру, собраны обширные материалы разведывательного характера о режиме и деятельности румыно-немецких оккупантов в Одессе, сведения о численном составе, вооружении и потерях

германских охранных флотилий, базировавшихся в портах Черноморского побережья, а также ценные материалы о предателях и агентуре сигуранцы и гестапо.

Выведенный в начале 1944 года в город Винницу агент "МЕЛЬНИК" установил контакт с офицерами спец. команды, прибывшими туда для минирования основных объектов города на случай отхода немецких войск.

Используя доверие и отсутствие бдительности охраны склада взрывчатых материалов, предназначенных для минирования города, "МЕЛЬНИК" успешно произвел минирование этого склада, чем вызвал мощный взрыв.

При взрыве погибла вся команда минеров, численностью до 100 человек, разрушена мощная фронтовая радиостанция, находившаяся недалеко от этого места. Немцы не имели времени выслать новую команду и подвезти взрывматериалы, в силу чего город Винница был спасен от разрушений * . [...]

14 июля 1943 года самолетом в Одессу была выброшена резидентура "ЧЕРНОМОРЦЫ", под руководством "МИЛАНА".

Этой резидентурой были собраны заслуживающие внимания разведывательные данные о деятельности белогвардейских ** формирований в городе Одессе, о деятельности РОА, НТСНП и выявлено много агентуры гестапо и сигуранцы.

"МИЛАНОМ", путем подготовки были внедрены в разведывательные органы противника два агента из состава созданной им резидентуры: агент "ДМИТРИЙ" – в органы германской военно-морской разведки и агент "ВЕРА" – в негласную резидентуру гестапо.

Кроме того, "МИЛАНОМ" был введен в состав созданного в Одессе филиала НТСНТ агент "СТЕПАН".

Для разработки антисоветских формирований, проведения разведывательной и диверсионной работы на оккупированной территории, а также для выявления антисоветских лиц на территории освобожденной Красной Армией, 4-м Управлением НКГБ УССР, путем вывода через линию фронта и вербовок на месте, в течение 1944 года и первой половины 1945 года, завербовано и направлено для выполнения соответствующих заданий 759 агентов, из числа которых использовалось на оккупированной территории:

Украины	140 чел.
Польши	203чел.
Чехословакии	345 чел.
Румынии	63 чел.
Венгрии	2 чел.

* Опущені відомості про інші напрями роботи управління.

** Так у тексті. – Авт.

Болгарии 4 чел.

Австрии 2 чел.

Благодаря успешной деятельности нашей агентуры по разработке антисоветских формирований на оккупированной территории, органам НКГБ при освобождении этой территории Красной Армией удалось своевременно взять большое количество немецких агентов, диверсантов, шпионов, террористов и активных деятелей антисоветских формирований, оставшихся для подрывной работы в тылу Красной Армии. [...]

По материалам, полученным от агентуры и специальных групп, действовавших в тылу врага, за годы Отечественной войны, постоянно выпускались информационные документы для НКГБ СССР и командующих фронтами. Всего выпущено Управлением 355 документов *. [...]

Потери в личном составе

В Отечественную войну 1941-1945 гг. при боевых операциях и агентурно-оперативной работе в тылу врага наши потери в личном составе командиров, бойцов спецгрупп-отрядов, агентуры и оперативных сотрудников НКГБ УССР составляют 760 человек, из них:

Убитыми 489 чел.

Пропавшими без вести 271 чел.

Из этого числа:

	1941 г.	1942 г.	1943 г.	1944 г.	1945 г.
Убито	170	197	19	72	31
Пропало без вести...	30	59	13	140	29

Погибли они героической смертью, оставаясь верными нашей Родине, что подтверждается следующими, далеко не исчерпывающими, фактами:

Оставленный в 1941 году при оккупации гор. Киева сотрудник НКГБ УССР "МАКСИМ" провел большую работу в борьбе с немецкими оккупантами, через приданный ему аппарат агентуры. Будучи арестованным гестапо, "МАКСИМ" погиб, но не выдал известной ему агентуры и тайников с документами.

Выведенная 13 июня 1943 года в гор. Киев резидент тов. АСТАХОВА П.Г., выполнив задания по связи с ценной агентурой, была арестована гестапо. На следствии, перенеся множество пыток, она была замучена, не выдав известной ей агентуры.

18.10.44 г. радистка группы "РЕЙД" тов. ЗЕМЛЯНИХИНА И.Ф., отбившись от группы, была окружена отрядом полиции в доме старосты дер. Белки (Польша). Израсходовав запас патронов в перестрелке с этим отрядом, привела в негодность радиостанцию, после чего застрелилась.

21.12.1944 года в дер. Ротанов (Словакия) крупным отрядом карателей

* Перелік і назви документів опущені.

были окружены шесть бойцов спецгруппы НКГБ УССР "ЗАРЕВО", под командованием т. БУКИНА В.Я. Отклонив предложение о сдаче в плен, эта группа в течение 2-х часов вела неравный бой с карателями, истребив более 30 немцев. После того, как дом был подожжен, все участники группы, не имея возможности вырваться из окружения, последними патронами покончили с собой.

Организация радиосвязи и результаты работы радиослужбы

Четвертое Управление НКГБ УССР с первых дней войны было поставлено перед серьезной задачей – организации бесперебойной связи с группами, находящимися в тылу врага.

Учитывая опыт прошлой войны, когда плохая связь или отсутствие связи губительно отражались на боевой работе, – четвертое управление НКГБ, не имея до этого никакой технической базы, приступило к созданию нужных для этих целей кадров – радистов и необходимой материальной части (радиоаппаратуры).

Условия боевой деятельности партизанских отрядов потребовали конструирования специального типа портативного радиопередатчика, которого промышленность до этого не изготавливала.

В обстановке оккупации УССР вражескими армиями изготовить необходимую аппаратуру в промышленности не представлялось возможным. Ввиду этого, НКГБ УССР была создана из имевшихся специалистов ремонтно-производственная база, которой был сконструирован новый тип портативной радиостанции типа "РПО" (радиостанция партизанского отряда), работавший на батарейном питании.

Для массового выпуска этого типа рации заказ был передан Харьковскому радиозаводу, который, уже будучи эвакуирован на восток в 1942 г., сдал изготовленные 100 радиостанции.

Кроме того, был разрешен вопрос о долгодействующих сухих батареях для питания раций.

Ремонтно-производственная база 4-го Управления НКГБ УССР приспособила для питания раций динамо-машину ручного привода типа "ДРП", которая в дальнейшем служила, наряду с сухим питанием от батарей, основным средством обеспечения партизанских раций электропитанием.

В этот период для двухсторонней связи 4-ое Управление смонтировало 3 мощных приемно-передаточные станции, дислоцировавшихся в гг. Ворошиловграде и Воронеже. Эти радиостанции обеспечили нормальную связь с партизанскими отрядами: КОВПАКА, САБУРОВА, ФЕДОРОВА, МИЛЮТИНА, ВОРОНЦОВА, ПОГОРЕЛОГО и др.

В 1942 г. налаженная система радиосвязи, радиоцентров, школа

радиостов и радиослужба партизанских отрядов была передана Украинскому штабу партизанского движения.

После того, как руководство партизанским движением было передано УШПД, перед радиослужбой 4-го Управления НКГБ стала задача создания кадров высококвалифицированных агентов – радиостов и обеспечения четкой связи с действовавшими в тылу противника оперативно-чекистскими и диверсионно-разведывательными группами.

Одновременно потребовалось в условиях нового этапа войны создать гибкую передвижную сеть радиоцентров, приспособленных к изменениям, происходившим на фронтах Отечественной войны.

Для укомплектования групп радиостами в городе Энгельсе была организована школа связи в составе 13-ти агентов – девушек, впоследствии оправдавших то доверие, которое им сказано, самоотверженной работой в тылу противника.

С января 1943 года в гор. Калаче, Ворошиловградской области были созданы курсы агентов-радиостов, выпустившие 14 квалифицированных работников для радиосвязи.

В 1944 году было переподготовлено и обучено 20 радиостов.

В период 1944-1945 гг. увеличивавшуюся нужду в квалифицированных кадрах радиостов пополняло 4-ое Управление НКГБ СССР, направлявшее в наше распоряжение, по мере необходимости, потребные кадры радиостов.

После того, как война была перенесена на территорию противника и сопредельных с Украиной иностранных государств, вновь потребовалось произвести перестройку работы радиослужбы.

Наши группы, находясь в тылу противника, в Чехословакии и Польше, стали находиться от прежних баз 4-го Управления НКГБ УССР на расстоянии, превышающем 1000-1500 км тогда, как забрасываемая в тыл радиоаппаратура не была приспособлена действовать на таком расстоянии.

В связи с этим, были заново оборудованы в Киеве и Львове новые, мощные радиоцентры, оборудованные модернизированного типа радиоаппаратурой, позволившей работать с самими отдаленными корреспондентами.

За годы Отечественной войны обучено, снаряжено и выброшено в тыл противника в составе специальных групп и резидентур:

в 1941 г. – 17 радиостов,

в 1942 г. – 24 радиста,

в 1943 г. – 21 радист,

в 1944 г. – 61 радист,

в 1945 г. – 30 радиостов.

ВСЕГО: 153 радиста.

В связи со сложной боевой обстановкой работы вводимых в состав забрасываемых в тыл противника специальных групп, за годы

Отечественной войны, погибло радистов:

в 1941 г. – 8 чел.,

в 1942 г. – 21 чел.,

в 1943 г. – 1 чел.,

в 1944 г. – 11 чел.,

в 1945 г. – 1 чел.

ВСЕГО: 42 чел.

В результате напряженной работы радиослужбы, обмен радиограмм выражается в следующих цифрах:

За 1941 г. – 313 радиограмм, с колич. 17256 групп,

за 1942 г. – 312 - " -, 47453 - " -,

за 1943 г. – 411 - " -, 24378 - " -,

за 1944 г. – 4487 - " -, 291249 - " -,

за 1945 г. – 2195 - " -, 181490 - " -.

ИТОГО: 8318 * - " -, 561826 ** - " -. *** [...]

В связи с разгромом гитлеровской Германии и успешным завершением Отечественной войны, 4-ое Управление НКГБ УССР, по приказу НКГБ СССР, прекратило свою деятельность, направив основной состав бойцов и командиров спецотрядов и групп в Красную Армию, промышленность и сельское хозяйство.

Начальник Управления НКГБ УССР

(подпись)

26 июля 1945 г.

г. Киев

**Підготував до друку
доктор історичних наук, професор
Євген СКЛЯРЕНКО**

^{*}, ^{**} В підсумках повинно бути 7718 і 562826. – *Авт.*

^{***} Опущені підсумкові дані про знищену живу силу і техніку ворога, захоплені трофеї тощо.

ГЕРОЙ, ПОЗБАВЛЕНИЙ ЗОЛОТОЇ ЗІРКИ

Оповідь про героїчні дії радянських розвідників і контррозвідників на теренах України та за її межами під час Великої Вітчизняної війни триває. Мова – про Миколу Артуровича Гефта. Документи про нього збереглися в особистій справі № 1619, зашифрованій під псевдо "Золотніков". Розпочата вона 26.06.1942 року й закінчена 16.09.1945 року. Та чи варто закривати історію героя, обмежуючись вузькими рамками службової хронології.

Наша подальша оповідь – про буденні, сповнені високого напруження й героїзму, справи розвідника у ворожому тилу, їх облік починався в Одесі.*

2. Здрастуй, Одеса!

...Біля люка літака опинився другий пілот екіпажу. Відкрив його і підняв угору великого пальця, потім поклав руку на плече пасажира і злегка підштовхнув до виходу.

Гефт на хвильку заплющив очі й стрибнув у темне провалля...

Повітря пружно вдарило в легені, серце шалено забилося. Нічого страшного. Треба взяти себе в руки. Одна..., дві..., три..., чотири..., – почав відраховувати секунди. Нарешті сильно потягнув за кільце. Над головою розкрився купол парашюта. Розвідник полегшено зітхнув, прислухався. Навкіль стояла тиша. І тут же обпекло: де ж рюкзак? Там його особисті речі й гроші! Недобре починається.

Приземлився на поле, вкриті рівними рядками рослин. Придивився – соняхи! Закопав швиденько парашют. Віддихався. Зійшло сонце і освітило все навкруг. Тепер можна було більш-менш точно визначити своє місцезнаходження. Он, здається, село. Коли орієнтувалися по карті, воно мало назву Катериненталь. Що ж, підемо туди. Там, за попередніми даними, проживають німецькі колоністи. Перевірив кишені: слава Богу, хоч документи при нім, та ще кілька десятків німецьких марок.

Подався до села. Ясно: не те, що потрібно. Мабуть, вітром знесло під час приземлення і він опинився в іншому квадраті. Що робити? Обходити крадькома – небезпечно: у будь-кого з місцевих жителів це викличе підозру. Треба йти напролом: будь, що буде!

Як споруди сиділи, димлячи самокрутками, сивоголові чоловіки.

– Гутен морген! – привітався Микола, підходячи до гурту.

– Гутен, гутен! – привітно озвалося кілька голосів. Гефт почав розпитувати, як тут живеться людям. Співбесідники не мали причин скаржитись на німецького бога: податки нова влада відмінила, землі

* Закінчення. Початок в числі 1 журналу за 1994 рік.

вистачає. Румуни, побоюючись своїх справжніх господарів, теж тримаються пристойно. А герр звідкіля оце з'явився? Куди шлях торує?

Розвідник переповів заготовлену легенду. Сказав, що хоче податись до Одеси і там заякоритись. Співбесідники не стали задавати зайвих запитань, видать, не він перший шукав ласки нової влади. Розповіли, як зручніше добратись до міста.

В дорозі пристав до гурту. Його часто перевіряли поліцаї, румунські патрулі. Аусвайс виявився досить доброякісним: пропускали безперешкодно. Осічка трапилась перед самісіньким порогом Одеси. Румунський офіцер, перевіряючи документи, помітив, що перепустка дійсна лише до 25 травня, а сьогодні – 14 червня. І зажадав, щоб Гефт пройшов за ним в комендатуру. Один з попутників, поки офіцер чимсь відволікся, пошепки порадив відкликати румуна вбік і сунути йому непомітно кілька марок. Так і зробив. Пронесло. Вже тоді розвідник зрозумів: за гроші при цій владі можна багато чого досягти.

І ось він на знаменитому Пересипі. Наче й не покидав його. Життерадісні одесити торгуються, сперечаються, обмінюються новинами. З-під поли пропонують дефіцит. Нашіптують зазивно молоденькі красуні. Лише замість міліціонерів за порядком стежать поліцаї, а червоноармійців замінили німецькі солдати. Значить, змішатися з цим людом, адаптуватися буде і просто, і складно.

Куди податися? За інструкцією належало зайти до тещі Анастасії Михайлівни Семашко. Але до неї, до вулиці Лазарева, шлях не близький – через усе місто доведеться крокувати. Документи ненадійні, з ними засипатися, ой, як легко. Подумав, подумав, і врешті вирішив: треба йти до Юлії Покалюхіної. Дружили ж бо колись... І добиратись далеко не потрібно – жила вона неподалік, майже поруч з Пересипом.

На щастя Юля адресу не поміняла. Вона приязно стріла його у своєму невеличкому будиночку. Після привітів і розпитувань Микола перейшов до подій місцевого життя. З полегшенням дізнався, що у батьків усе гаразд. Батька, як жертву сталінського терору німці забезпечили роботою і він у них на непоганому рахунку. Сім'я Семашко – мати дружини і доньки Ліда й Зіна теж не зазнала репресій. Це вже добре: буде можливість створити "запасну базу". Микола переночував у гостинної господарки. Вранці наступного дня спокійно доїхав трамваєм до Лазаревської. Після деяких пересторог підійшов до дверей батьківської квартири. Постукав не одразу. Мучили сумніви: як стрінуть після довгої відсутності? Стосунки з батьком Миколи завжди були досить складними. Мати радісно сплеснула руками, потім розплакалася. Не відходила від свого дитяти. І батько зустрів сина дуже лагідно. Збігав на роботу і відпросився у невідкладних особистих справах. Затим випили по чарочці, розговорились.

Син не став розкривати мету приїзду, а повторив те, що передбачалося легендою. Батько зробив вигляд, що повірив. Пообіцяв допомогти у

працевлаштуванні. Ситно поснідали. Хитро примруживши очі, батько сказав:

– Ходімо, синку, до високого начальства – пана Міттельшпіля. Думаю, все владнається. Спочатку заглянемо до герра Нольда, начальника відділу. Він мені дечим зобов'язаний.

Дійсно, чиновник адміністрації вельми привітно їх зустрів. Поцікавився, чи добре забезпечено їдальню, яку опікує Гефт-старший, продуктами.

Батько відрекомендував сина. Начальник відділу кинув на Миколу допитливий погляд. Поцікавився, що ж привело його в Одесу? Розвідник коротко й чітко переповів про свої митарства. Додав у кінці, що він – морський інженер, набув чималої практики у різних портах Росії. Нольд похвалився:

– Гут, гут, дуже добре! У нас в порту, як мені достеменно відомо, бракує добрих спеціалістів. А ті, що є, п'ють, як свині, до роботи не придатні. То ви просите видати новий аусвайс, – перевів розмову. – Напишіть, герр Нікола, детальну заяву з цього приводу. Здасте старий аусвайс і одержите новий.

Гефт похолов. А що, коли Нольд, чи інший чин, звернеться до коменданта міста Чутова з запитом, коли і чому той видав посвідчення? Подумки вилаяв наставників з 4-го управління. Однак, виходу не було, він дістав свій аусвайс. Нольд недбало глянув на нього і кинув у шухляду.

– Зайдіть днів через чотири. Гадаю, все буде гаразд. – І повернувся до батька, – У моєї дружини незабаром день народження. Дуже хотів би почастувати її і гостей чимось смачненьким.

– Зрозумів, зрозумів, герр Нольд. Передайте мої найщиріші вітання фрау Нольд. А за інше не турбуйтеся. Приготую все власноручно.

– Данке, герр Гефт! – Нольд міцно потис батькові руку.

Пішов відлік днів. Артур Готлібович і Микола коротали вечори безкінченними розмовами. Син уважно придивлявся до батька. Пізніше у "Доповіді" М.Гефт напише:

"Часто він висловлював образу, що з ним, цілковито радянською людиною, вчинили таку несправедливість: перед відходом Червоної Армії, тобто у жовтні 1941 року, посадили в тюрму. Він боявся тепер наближення наших військ, твердячи: якщо тоді посадили, то тепер, дізнавшись, що він працював на німців, оголосять зрадником батьківщини і повісять. Я підсміювався, а на його питання, що робитиму, коли прийдуть більшовики, відповідав: "Залишусь тут і нічого поганого мені не зроблять".

Було над чим задуматися. Якщо його батько, старий член ВКП(б), колишній підпільник, комісар, крупний партійний функціонер, несправедливо скривджений більшовиками, цілковито задоволений посадою завідуючого їдальнею і панічно боїться повернення Радянської влади, то як вестимуть себе інші? Той же Яків Брагін, Анастасія Семашко, Микола

Костяніков, Едуард Лопата? Хто знає, що з ними сталося за часи окупації.

Тут треба в усьому досконально розібратися, відступити, можливо, від одержаних в Енгельсі інструкцій. Вони ж бо розроблялися там, а йому доводиться діяти тут, в Одесі.

Нарешті, через чотири дні батько з сином пішли дізнаватись про результати. Батько зайшов у будинок адміністрації, а Микола прилаштувався на вулиці. Спливали довгі, сповнені напруженого чекання, хвилини. Нарешті, показався батько, помахав заспокійливо рукою: все гаразд! Микола нетерпляче заквапився до батька. Той мовчки подав заяву. На ній значилося лише одне слово: "Видати". В кабінеті, де виписували документи, пропуск-посвідчення оформили без будь-яких формальних процедур.

– Отак би й з припискою вирішити, – докинув Микола, коли поверталися додому.

– Не хвилюйся, і тут зачіпок не буде. Один пакуночок з продуктами – і справі кінець, – розсміявся батько.

Так воно й сталося. Тепер Микола Артурович міг подумати про працевлаштування. Першим ділом пішов у порт, до заводу. Зустрів кількох знайомих, але поводитися вони настільки насторожено, що охота поговорити про працевлаштування відпала. Доля, правда, посміхнулася і на цей раз. Несподівано зіткнувся з дуже знайомою людиною колишнім викладачем Водного інституту Євгенієм Євгенійовичем Вагнером. Микола підійшов до нього, поштиво привітався.

– Наче знайоме обличчя, примружив очі Вагнер. – Стій, стій, не називай свого прізвища. Сам згадаю. Так, це ти, Миколо. Мій краший студент. Нічого не говори, по очах бачу – шукаєш роботу. Тому негайно вношу пропозицію: йди до нас, в Буднагляд. Я там не остання спиця в колесі, зумію тебе прилаштувати.

Нічого бажати кращого! Микола Артурович з вдячністю пристав на пропозицію колишнього інститутського наставника. З 1 липня 1943 року розвідник Гефт став старшим інженером Буднагляду по мехчастині. Ця організація наглядала за ремонтом та будівництвом суден для німецького військового флоту на колишньому заводі імені А.Марті. Тепер він іменувався заводом № 1 Одеського порту.

Це відкривало величезні можливості для виконання поставленого завдання. Судить самі: кожному вільнонайманому видавалося спеціальне посвідчення, що давало право на відвідання будь-якого судна, будь-якої німецької морської установи. По-друге, як згодом переконався Гефт, німецькі тиловики, прилаштувавшись на теплих містечках, не дуже надсаджувались на роботі. Начальник відділення, майор Загнер, цілком покладався на новоприйнятого інженера-механіка. Що стосується начальника Буднагляду, то він на заводі бував 1-2 години на добу, лише при нагальній потребі. Решту часу перебував або вдома, або у штабі.

Гроші для придбання матеріалів видавалися на руки. Виписка матеріалів велась безконтрольно, оплата рахунків здійснювалася за спрощеною системою. Користуючись такою безпечністю, Гефт згодом одержав змогу частину грошей використовувати не за прямим призначенням, а для виплат членам своєї підпільної групи.

З усіма цими нюансами розвідник розібрався досить швидко. Залишалось одне – завоювати авторитет у німецької адміністрації, повну довіру до себе. І така нагода трапилася. На стапелях заводу тривалий час ремонтувався німецький сторожовий корабель. Діло не ладналося, особливо з монтажем нових двигунів. Чи то кваліфікація ремонтників була заниженою, чи то бажання бракувало – точно визначення ніхто не міг дати.

Загнер, мабуть, не без таємних міркувань, послав на сторожовик Гефта. Той охоче взявся за справу. Попрацював у поті чола свого упродовж трьох діб. Двигун запрацював без збоїв.

"Це зіграло колосальну роль у моєму становищі, – писав Гефт у своєму звіті. – Про мене заговорили в охоронній флотилії, у штабі, в Буднагляді. І це зробило мій авторитет безперечним. Становище моє одразу зміцнилося. Користуючись цим, я став відчувати себе вільніше, все компенсувалося моїм авторитетом інженера-спеціаліста".

Тепер можна братися за справи капітально.

3. Зв'язковий стає резидентом

Отже, умови для виконання поставленого завдання визріли. Потрібно було лише підшукати, підібрати надійних людей, стійких патріотів.

Ось що розповів про це Микола Гефт: "Працюючи на заводі, я вирішив підбирати людей в основному на підприємстві. З цією метою почав придивлятися до людей, перш за все, прорадянськи налаштованих, колишніх комуністів, людей, у яких були неприємності з румунською чи німецькою владою. Крім того, мені цікаво було підібрати людей, котрі, добре знаючи свою справу (спеціалістів), могли б тонко провести всі акти саботажу й диверсій. З іншого боку, тих, хто користувався авторитетом у робітників, за якими робітнича маса могла піти на будь-яку справу".

Стати на такий шлях Гефта змусили й об'єктивні причини. В Енгельсі йому дали адреси "людей надійних", з котрими він мав розгортати свою роботу. Почав з найнадійнішої – з Брагіна. З усіма пересторогами наблизився до будинку, де мешкав його майбутній соратник. Двері відчинив згорблений дідок:

– Немає, немає його вдома, – відповів на запитання Миколи Артуровича. – Виїхав з міста разом із сім'єю, а мене кинув напризволяще. – І змахнув непрошеною сльозину.

Той же результат дали відвідини оселі професора Костяніна. До Едуарда Лопати йти на з'явок не було сенсу: навіть наставники розвідника в

Енгельсі мали його за людину ненадійну. Лише з родиною Семашко вдалося налагодити контакти. Але чим вона, домогосподарка, могла допомогти?

А час збігав невблаганно. Потрібно було готуватись до повернення з Одеси на "велику землю". Матеріалів Гефт зібрав чимало. Вони мали цінність не тільки для радянської розвідки, а й Червоної Армії. Завойований професіональний авторитет і повна довіра до нього, кмітливність, прекрасна пам'ять дозволили зафіксувати і згрупувати матеріали "Моя робота у німців і структура німецьких військово-морських органів", "Зрадники, люди, які вагаються і не заслуговують на довіру", "Агентура: сигуранца, гестапо", "Режим у місті й структура адміністративного управління", "Транспорт", "Преса", "Чорна біржа", "Організації, що існують у місті румунського, німецького, нац. українського і російського характеру", про організацію промислового виробництва, торгівлі, фінансів, тощо. Не все, що вимагало командування, але чимало.

Зроблене не вдовольняло. Тільки-но почав розгортати диверсійну роботу, яку "Золотніков" вважав основною, і – на тобі! – пора вирушати в дорогу, бо він – зв'язковий, кур'єр. Як не виконає наказ – можуть запідозрити у зраді. Від того не поздоровиться ні йому, ні сім'ї.

Наказ є наказ. Вже зібравшись у небезпечну дорогу, подумки осягнувши всі деталі, з жахом переконався: перейти лінію фронту, та ще й з "набутками", якими розжився, себто документами, деякими речовими доказами, неможливо. Товариші в Енгельсі вельми спрощували ситуацію, вважаючи, що назад повернутися – простіше простого. Літак за ним, звичайно, не пришлють. Маючи румунський аусвайс, він навіть міста не може покинути. Потрібен німецький. А як його роздобути?

І так, і сяк спробував знайти вихід. Нічого не виходило. Несподівано випала удача. На вулиці, коли йшов на роботу, побачив Сашка Красноперова. З ним вони летіли в одному літаку і той тримав на колінах рацію. Гефт, вхопивши напарника за руку, зтяг його в глухий двір.

– Де рація? Мені вкрай потрібно передати важливі повідомлення.

– Немає рації. Пропала...

Красноперов рвонувся і хутко зник.

Втрачено останню надію. Після безсонних ночей, безперервних роздумів прийшов до висновку: "...Чекати, продовжувати роботу на свій розсуд..., почавши вербувати людей, переходячи до роботи по саботажу". Згодом Гефт дійшов до розуміння того, що не тільки саботаж та диверсії потрібні. Не менш важливо до приходу Червоної Армії зберегти якомога більше обладнання, кваліфікованих інженерів та робітників, а по можливості й суден.

Слід відмітити одну красномовну обставину: під час окупації в Одесі працювали майже всі великі промислові підприємства. Вищими посадовими особами були, звичайно, німці й румуни. А ось більшість головних інженерів добиралися з колишньої радянської інтелігенції, яка цілковито

перейшла на бік окупантів і непогано почувалася. Начальники цехів, старші майстри також призначалися з висококваліфікованих фахівців, які залишилися у місті. На минулу партійність не дуже-то зважали. Головне, щоб була голова на плечах та довідка про благонадійність. Роздобути такий документ було не дуже важко, а то й просто купити. Були б гроші.

Незважаючи на це, і серед робітництва, і серед технічної інтелігенції було чимало людей, прорадянськи налаштованих, патріотів, чий почуття ображала окупація, порядки, встановлені чужинцями. Потрібно було лише їх знайти, відкритись, залучити до підпільної роботи. Згодом Гефту це вдалося: він згуртував ядро підпільної групи, члени якої добре попусували нерви загарбникам. Це – І.Рябошапченко, А.Персіанов, І.Мидра, В.Тихонін, М.Берещук, А.Полтавський та інші. Підпільники завдяки копіткій, тонкій і напруженій роботі завдали ворогові відчутних втрат. Про це детально описав "Золотніков" у "Доповіді" після повернення до своїх. До речі, кожен її абзац ретельно перевірено і повністю підтверджено.

Починали з елементарного: уповільнення темпів робіт. Основні навантаження лягали на механічний і трубопровідний цехи, де контроль був покладений на Гефта. Користуючись з цього, дав завдання І.Рябошапченку і А.Персіанову на операції, де потрібно два-три чоловіка, посилати 8-9 робітників. Вони не стільки працювали, скільки заважали один одному.

Однак адміністрація заводу виявилася не такою бездарною, як здавалося. Особливо головний інженер заводу Б.Петелін. До окупації він працював на заводі ім. Марті в Одесі. При румунах захистив дипломний проект і став головним інженером. Працював на нових господарів не за страх, а за совість. До робітників ставився суворо, навіть жорстоко, при найменших огріхах штрафував нещадно. Приятелював з білоемігрантами Семеницьким-Лунгу (патронажний комітет) і Александрю (кадровим працівником сигуранці). Він то і вчинив галас, що люди використовуються неправильно.

Парадокс в організації виробництва на заводі полягав у тому, що виконувалися водночас замовлення німців і румун. Природно, німці опікувалися своїми суднами, самостійно контролювали ці роботи і до румунів ставилися якщо не зневажливо, то цілком незалежно. Гефту це було на руку. Він переконав німецького баурата (радника), що Петелін лементує, виходячи з власних шкурних інтересів: під шумок забирати робітників для виконання не німецьких, а румунських замовлень. "Атаку" Петеліна було успішно відбито.

Перший акт саботажу вчинено під час переобладнання судна "Согласие" під рефрижератор. Для закупівлі й монтажу устаткування в Одесу із Сімферополя прибув інженер Озерний. Гефт, ознайомившись з механізмами, побачив, що вони стаціонарного, а не спеціального призначення. Він доповів високому начальству, що Озерний купив і привіз не те устаткування і його треба доводити до потрібних кондицій

переобладнання склали чималеньку суму, але корабель довелося відбуксувати в Костанцу, де він ще довго простояв на ремонті.

З цього почалося. Невдовзі Гефт і його помічники вивели з ладу буксир "Ловау", потім перейшли до диверсій на військових кораблях: сторожових катерах Д-9, Д-10, Д-8, Д-6. "Заливку" на них підшипників зробили бабітом. Ризикнули і ту ж саму операцію провели на швидкохідному есмінці. Результатом став достроковий вивід з ладу таких потрібних німецькому військовому флоту на Чорному морі суден.

Ми підраховали, що в результаті тільки шістьох диверсій вийшли з ладу десять суден. А винищувач підводних човнів "КТ-39" взагалі затонув, оскільки у вугільну яму судна було підкинута вибухову шашку.

Пригадаймо, коли ці акції вчинялися. У 1943-1944 роках, коли Червона Армія вела кровопролитні наступальні операції, коли фашисти осатаніло, з останніх сил, оборонялися. Для них чимало значила належна боєздатність свого Чорноморського флоту, будь-які втрати його плавзасобів відчувались ними дуже гостро. І це робилося, коли "Золотніков" не мав зв'язку з Центром, діяв, фактично, супроти одержаних інструкцій.

Все йшло спокійно і добре аж до кінця січня 1944 року. "До мене раптом завітав батько. Він з тривогою повідомив, що мене розшукує ГФП (політична поліція). Хтось надіслав сюди донос. Поліцаї поцікавилися, де я що роблю. Батько розповів і повідомив, що, мабуть, зараз перебуваю вдома, на Мечнікова, 2, а сам примчав до мене", – згадував пізніше розвідник.

Але ним більше не цікавились. Лише днів через десять по тому викликали на Маразліївську вулицю, 1, в ГФП, до унтер-офіцера Краузе. Що потім сталося, досить докладно розповів сам М.А.Гефт.

У погано обставленій кімнаті його стріли двоє. Один з них відрекомендувався унтер-офіцером Краузе, другий прізвища не назвав. Допитував Краузе, а напарник мовчав, палив і весь час пильно вдивлявся у вічі гостю. Це вельми нервувало. Уточнили анкетні дані, яким побитом зумів дістатися Одеси. Гефт розійшовся не на жарт. З такою експресією оповідав про свої поневіряння в Сибіру, голодуючу, кинуту напризволяще сім'ю, що слідчий навіть записувати перестав сказане ним і тільки співчутливо хитав головою. Поступово допит перейшов майже у дружню розмову про долю німців, що проживали в Радянському Союзі. В кінці Краузе несподівано запитав, чи знає Гефт Демського, інженера служби реєстру в Туапсе. Той відповів ствердно. Відбувся діалог:

– А за що Ви видали його НКВС? Ви довго працювали таємним співробітником цієї організації?

– Жодного дня, – щиро посміхнувся допитуваний. – Бо в такому разі мене до Сибіру не засилали б, а зробили б перекладачем у росіян.

Слідчий показав йому листа, написаного Демською Ніною Іванівною, в якому йшлося про всі ці речі.

– Рукою цієї жінки водила задрість. У Туапсе я займав вищу від Кості

посаду. Тепер ось зумів проскочити фронт, добре прилаштувався, живу дома. А чоловік її, як вона сама сказала на початку січня, коли ми зустрілися випадково на вулиці, зник безвісті. Будеш за таких обставин на людей накидатись...

Кінець допиту пройшов досить мирнолюбно і Гефта з миром відпустили. Микола Артурович не забарився поінформувати про цю пригоду свого начальника – баурата. Той висловив задоволення, що все так добре скінчилося, але ще раз попередив, що треба бути вельми обережним.

Тим часом, з наближенням радянських військ до Одеси, обстановка у місті різко змінилася. Окупанти облишили загравання з населенням. Люди віком від 16 до 50 років зобов'язані були нести обов'язкову трудову повинність. На заводі ім. Марті створили справжнісінький концтабір. Людей розмістили у порожніх кімнатах, без ліжок і стільців. Натрусили соломи на підлогу – і все. Серед цих людей були інженери і техніки. І що найгірше – члени його підпільної групи.

Навесні 1944 року окупанти гарячково евакуювалися, намагаючись якнайбільше вивезти з міста, у тому числі й заводського устаткування. "Золотніков" разом з однодумцями, навпаки, прагнув якнайбільше його врятувати, а якщо це зробити неможливо – зіпсувати, вивести з ладу. Німці наостанку замінували цехи заводу, і на той момент, коли війська Р.Малиновського увійдуть у місто, вони мали злетіти в повітря. Гефта утаємничили в цю справу. Микола умовив батьків евакуюватися разом з німцями: дбав про майбутні явки у ворожому тилу.

В останні дні Гефту наказали вийти з доком до румунського порту Констанци. "Золотніков" ставить останню крапку в одеській одисеї. Ось його оповідь:

"Вирішивши питання про те, що я залишаюсь, дочекався останнього моменту до відправки доку і вночі втік з нього. Відходячи, зайшов до котельного цеху, перерізав лінію проводки на вибух цеху, потім пройшов через дизельний і там відрізав лінію на центральну станцію і через територію майстерень вибрався у місто. Переночувавши у Покалюхіної, на світанку, разом з нею, пройшов до порту і попрямував до тайника вулицею Тінистою, 12, де і був до ранку 10.IV.1944 року... Пройшовши туди, я сказав Єфремову і Рябошапченкові, що котельний і центральна станція будуть врятовані. Так і вийшло. 10 квітня, дізнавшись про прихід частин Червоної Армії, я розшукав НКДБ і з майором Зубаревим був на заводі".

Додамо, знаючи карту розташування мін, він взяв особисту участь в їх знешкодженні. Військовий комендант Одеси призначав Гефта керівником заводу ім. Марті. Та це тривало надто недовго. Подаємо мовою оригіналу "Акт" від 14 квітня 1944 року:

"Мы, нижеподписавшиеся, назначенный обл. ком. КП(б)У директор завода им. А.Марти Буран А.А. и назначенный военными властями руководитель завода Гефт Н.А. составили настоящий акт в том, что первый

принял, а второй сдал завод в следующем состоянии:

1. На заводе оказались полностью заминированными, но не взорванными центральная станция, котельный цех, два железнодорожных крана, две железнодорожные платформы со станками и материалами и топливная база.

2. Все эти помещения и объекты разминированы т. Гефтом Н.А. с помощью рабочих завода и воинским властям передано около 4,5 тонны взрывчатых веществ.

3. В момент передачи на заводе работало 628 человек по восстановлению завода, и работы были начаты 11 апреля 1944 года.

4. Производились работы по восстановлению поврежденных зданий цент. станции и котельного цеха. Организовались в новых местах слесарный цех, обеспеченный верстаками с тисками и инструментом, из числа закопанного при отходе немцев, деревообделочный цех, электроцех, токарный цех, для которого имеется 41 станок и 12 моторов, трубопроводный цех и ж.д. пути первой необходимости.

5. В момент передачи начала работать столовая на базе сохраненных продуктов, завезенных на завод немцами.

6. Организован склад, в который передается сохранившийся инструмент, материал и 100 кг бабита, закопаного в трубопроводном и механическом цехах.

7. На топливной базе имеется 3 моторина, 16,4 тонны нефти, 0,5 тонны смазочного масла, 6 тонн газойля, переданных воинским частям.

Принял (Буран)

Сдал (Гефт)

Який коментар можна скласти, до акту? Господарник зможе найкраще поцінувати те, що вдалося зробити "Золотнікову": розвідник, швидше диверсант, до функцій якого входить руйнувати, нищити, у крайньому випадку – вбивати, займається справою протилежною – залишати, зберігати, примножати. Задля одного: мирної животворящої праці. Тільки за це, на нашу думку, М.А.Гефт заслуговував на найвищу відзнаку, найвищу нагороду.

А поки що належало відзвітувати про результати восьмимісячного перебування в якості резидента. Нагадаємо, що засилали його в Одесу кур'єром, зв'язковим. Непослух міг дорого коштувати розвіднику. На щастя, минулось. Після ретельної перевірки підготовленої ним інформації першому секретарю ЦК КП(б)У М.С.Хрущову під грифом "Цілком таємно" було подано доповідну записку. Починалася вона так: "Для ведення диверсійно-розвідувальної роботи в тилу ворога 4-м Управлінням НКДБ УРСР у червні 1943 року був викинутий на парашуті в район міста Одеси наш резидент "Золотніков". Далі йшла інформація про зроблене ним.

На М.А.Гефта і його соратників по боротьбі з окупантами І.Рябошапченка, А.Персіанова, І.Мидру, В.Тихоніна, М.Берещука – були

підписані подання для нагородження. Зокрема, Миколу Артуровича представлено до ордена "Отечественная война" 1-го ступеню.

До речі, нам потрапив досить цікавий документ:

"Совершенно секретно
Начальнику финотдела АХФУ НКГБ УССР
майору госбезопасности тов. Голонину

При этом направляем справку на предмет установления персональной пенсии Гефт Анне Никитичне, жене Гефта Николая Артуровича, погибшего в августе месяце 1944 года при исполнении служебных обязанностей в тылу противника.

"Минулої ночі пройшли найважчий відтинок дороги. Двічі переходили окопи. У Пеші наштовхнулись на 55-й гарнізон. Допомогла звичка німців до нічної стрілянини. Обминули западню і йшли через село з другого боку. Через 3 км увійшли в село Чубровіце, повернули на південний схід, а потім на південь, до лісу.

Спускались галявиною вздовж узлісся. З-за повороту пролунали постріли. Наказав зупинитись. Постріли з боку шосе тривали. Позначилась необстріляність людей. Вони із страшним галасом кинулись до лісу врозсіп. Мало не побив одного за це. Збираю бійців біля себе. Миколи, його радистки і ще чотирьох бійців немає. Питаюсь про них. Дістаю найрізноманітніші відповіді. Ідемо на Камінь, як домовлялися з Гефтом ("Золотніковим").

Запис 28 серпня 1944 р. Опівдні велика радість – прийшла "Тамара". Три дні ходила лісом, розшукуючи нас. Радість зустрічі змінилась сумною звісткою про те, що "Золотніков", Віра (радистка), Володя (зв'язковий) залишились у лісі і 25-го потрапили під облогу. Спочатку був наказ мовчки лежати і не рухатись. Тамара лягла під смерекою. Перший цеп німців пройшов. За ним рухався другий. Німець наступив Тамарі на руку, однак помітив її. Пересиділи до вечора, коли стихла стрілянина. Пішли розшукувати своїх. Нікого не знайшли, натрапили на двох убитих. Увечері вийшли з лісу, переночували в полі, а вдень 26-го пішли до Каменя. Запис 17 вересня 1944 р. Дістав додаткові дані про бій 25 серпня.

У лісі знайшли 30 убитих десантників. Останнім знайшли Миколу (Гефта). Як випливає з опису, він був у гімнастерці, в чоботях, чорних штанах, військовому кашкеті, з раною на чолі. У цьому бою радистка Віра застрелила офіцера і двох солдатів і застрелилась сама. Знайшов Миколу з пістолетом біля чола Іван Зосименко. Документів при "Золотнікову" не було, очевидно, він їх знищив. Пістолета Зосименко забрав. Значить, з нашого загону "Авангард" того дня загинуло 4 чоловіка: Золотніков (Гефт), Віра Донська (радистка), Магдалинін Сергій і Магдалинін Вася.

Німців убитих, за розповідями лісника, 120 і дуже багато поранених".

Після геройської смерті командира М.А.Гефта група розділилась на дві. Одну з них очолив В.Е.Бурзі. Він успішно виконав завдання

командування у м. Херсоні, а потім був перекинутий в Одесу. За час бойової діяльності ця група пройшла 600 км по території Польщі і Чехословаччини. Десантники підірвали 6 ешелонів з живою силою і технікою противника, 2 залізничних мости, вивели з ладу більше 800 німецьких солдат і офіцерів. 26 вересня повністю виведено з експлуатації крупну вугільну шахту поблизу селища Серша у Дубровському вугільному басейні.

Водночас з бойовою і диверсійною діяльністю члени групи "Авангард-І" активно проводили розвідувальну роботу. Зокрема, розвідниці Марії Максимівні Бобиревій вдалося проникнути в місті Моравська Острава в місцеве гестапо. Тут вона збрала інформацію про розташування підземних заводів, де виготовлялися ракети "ФАУ-1". 7 квітня 1945 року під час мінування стратегічно важливого залізничного моста у запеклому бою з ворогом героїчно загинув керівник групи В.Е.Бурзі. В той же день загін "Авангард-І", у складі якого нараховувалося 92 бійці, з'єднався з частинами Червоної Армії.

З десяти чоловік, котрі 6 серпня 1944 року вилітали у ворожий тил, живими залишилися розвідниця М.М.Бобирева і радистка Варвара Іванівна Лебедева.

Групу "Авангард-ІІ" очолював також соратник М.А.Гефта по Одесі Василь Лук'янович Тихонін. Так вийшло, що група залишилась без засобів зв'язку, вибухівки. Підкріпившись 50 бійцями з числа радянських військовополонених, котрим вдалося втекти з німецьких таборів, авангардівці почали активно діяти.

Особливо вдавалися їм засідки на шляху руху штабних легковиків та вантажівок. Так, 28 листопада 1944 р. на шосе Пенчев-Дзяловіце бійці загону обстріляли легкову машину. Загибло кілька німців, у тому числі відомий діяч націонал-соціалістичної партії Німеччини Рост Ернест, котрий здійснював інспекційну поїздку.

10 грудня на трасі Мехов-Вельки-Ксендж було влаштовано обстріл двох німецьких штабних машин. Загинули їх пасажирки – офіцери СС і СА, в тому числі гауптштурмфюрер Ван-Опейн з документами, підписаними Гітлером. В іншого офіцера вилучили кілька секретних пакетів і карту радянсько-німецького фронту з нанесеними на ній позначеннями укріплень і найменувань військових частин.

Ці документи передані розвідувальному управлінню 1-го Українського фронту. Додамо: загін "Авангард-ІІ" підірвав 2 залізничних ешелони з живою силою і технікою ворога, знищив більше 200 німецьких солдатів та офіцерів, здійснив ще чимало акцій.

У Санцівневському лісі загін оточили біля тисячі німецьких вояків. Щоб вирватися з пастки, командир виділив групу прикриття під орудою Керімова.

Всі вони загинули у нерівному бою, але основні сили загону вдалося спасти. 14 січня 1945 року загін "Авангард-ІІ", у складі якого налічувалося

майже 100 чоловік, з'єднався з частинами Червоної Армії.

Бойові побратими не підвели свого командира після його загибелі. Так само, як не підводили, коли він був живим.

* * *

Залишилось додати лише кілька штрихів. Микола Артурович Гефт посмертно нагороджений медаллю "Партизанові Вітчизняної війни" 1-го ступеню, а в 1965 році – орденом Вітчизняної війни.

А як склалася доля його рідних і близьких? Персональну пенсію дружині в сумі 1200 крб. щомісячно так і не дали. Натомість від осені 1944 р. по січень 1945 року 4-е Управління НКДБ УРСР виплачувало "Зарплату по смете в розміре 200 рублей в місяц. С январа 1945 года Гефт А.А. получает пенсию на двух детей в сумме 675 рублей в місяц". Вельми скупо, якщо пригадати голодні й холодні повоєнні роки, дорожнечу на все необхідне.

Батькам теж жилося не солодко. Артур Гефт разом з відступаючими німецькими військами виїхав з Одеси. Після його повернення з Бреслау, хоча й не заарештували, зважаючи на заслуги сина, але ставилися з підозрою.

Дали Артуру Готлібовичу пенсію по старості, адже трудовий стаж його сягав 57 років. Матері Вірі Йосипівні після тривалих клопотань "віддали" пенсію за сина з 1944 року по 45 карбованців щомісяця. (Після грошової реформи 1961 року вона "ущільнилась" до 4 крб. 50 коп.). Отак і жили. Нагадаємо, що Артуру Готлібовичу у 1964 р. "стукнуло" 79, Вірі Йосипівні 75 років. Загальна сума пенсії 49 крб. 50 коп. + 4 крб. 50 коп. Після нових клопотань, підтриманих колишнім Головою Комітету держбезпеки УРСР Нікітченком, Одеський облвиконком надав В.Й.Гефт персональну пенсію у сумі 40 карбованців.

Брат Миколи Артуровича – Олександр, як "лицо немецкой национальности", опинився в далекому, завіяному снігами Котласі. Клопотання про повернення на Батьківщину, в рідну Одесу тривалий час залишалися безрезультатними.

Отака-то наша оповідь про героїчне життя і смерть талановитого морського інженера і мужнього розвідника Миколу Артуровича Гефта.

Дуже хотілося б, щоб "батьки" Одеси-матері хоч у 50-ті роковини Великої Перемоги над фашизмом згадали про свого вірного сина і мужнього воїна.

Член Спілки письменників України

Віктор КАВА,

полковник, радник голови Служби безпеки України

В'ячеслав ПОПИК

ТАРАС БОРОВЕЦЬ І "ПОЛІСЬКА СІЧ"*

УПА(Б-Б) І РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНИ

Навесні 1942 року ім'я Тараса Боровця стало відомим широкому загалу. Боротьба проти німецьких загарбників, хоча і обмежена, принесла йому популярність. УПА(Б-Б) в цей час нараховувала до трьох тисяч чоловік. Це була поважна військова сила. Радянський партизанський рух на початку 1942 року тільки зароджувався. Майже всі бази, які були залишені для розвитку партизанської боротьби в тилу німецького окупанта, були викриті, кадри – розгромлені. Диверсійно-розвідувальні групи і загони особливого призначення лише розпочинали свою діяльність. Тому керівники радянських партизанських загонів намагались залучити Бульбу на свою сторону. "У лютому 1942 року, – писав О.Шуляк, – більшовики шукають контакту зі штабом в Олевську, а в березні цього ж року вже прибув їхній емісар на пункт Кармелюка в Людвиполі з пропозицією зустрічі компетентних осіб"¹.

Але особливої інтенсивності контакти досягли після того, як у кінці червня 1942 року в район Мозирських лісів був закинтий загін особливого призначення на чолі з Дмитром Медведєвим. У складі загону перебував полковник Генерального штабу Червоної Армії Лукін, який проводив переговори з отаманом.

На початку вересня Лукін зустрівся з Тарасом Боровцем на хуторі Глушків, що поблизу села Бельчанки.

Радянський представник запропонував керівникові УПА(Б-Б) спільно з радянськими партизанами розпочати боротьбу проти окупантів. Для початку Лукін дав Бульбі-Боровцю завдання знищити Коха. Але Тарас Боровець, надіючись знайти порозуміння з гітлерівцями, зайняв вичікувальну позицію. Він не хотів ослаблювати УПА(Б-Б) боротьбою з радянськими партизанами, проте і не хотів зв'язувати себе певними зобов'язаннями. Поліський діяч розумів також, що після вбивства Е.Коха шлях до переговорів з нацистами буде закритим. Більше того, боротьба з ними для бульбівців стала б неминучою.

Тому, щоб виграти час, Т.Боровець заявив, що з цього дня (16 вересня) він вступає на шлях боротьби з німцями. Отаман запропонував радянським партизанам установити нейтралітет. "Під кінець зустрічі Бульба запропонував обмінятися паролями між партизанами і націоналістами", – писав у своїх спогадах Д.Медведєв².

Переговори показали відмінність позицій обох сторін. "Червоні емісари вимагали формального підпорядкування націоналістичних банд радянському контролю, в той час як Боровець і його прихильники були

* Закінчення. Початок в № 1 часопису за 1994 рік.

єдиними у відстоюванні обмеженої домовленості в боротьбі проти німців"³

Раніше вже зазначалось, що в УПА(Б-Б) існували дві, здавалось взаємовиключаючі сили, одна з яких намагалась за будь-яких обставин якщо не співпрацювати, то уникнути відкритої боротьби з гітлерівцями, а інша – боротись з ними. Останню підтримував Міtringа і його прихильники. Вони об'єктивно прагнули до нейтралітету з радянськими партизанами, до зосередження головної уваги на боротьбі з німецькими окупантами.

Ця група становила "ліве крило" бандерівської партії. До неї входили Турчинович, Ревак, Паладійчук, Борис Лівицький, які разом з похідною групою ОУН(Б) прямували в столицю України проголосити акт відновлення української держави.

Однак у дорозі до Києва їх група була репресована гітлерівцями. Частина молодих людей врятувалась від арешту, пішовши в підпілля. Пізніше, побачивши, що програма "лівого крила" не знаходить підтримки в ОУН(Б), вони, за винятком Бориса Лівицького, попрямували на Волинь, де знайшли притулок у "Поліській Січі".

При підтримці ад'ютанта Боровця – Леоніда Щербатюка, Міtringа і його прихильники заснували Українську народно-демократичну партію (УНДП)⁴.

Побувавши на території України, яка до початку війни перебувала в складі СРСР, Міtringа особисто переконався у відсутності широкої підтримки націоналістичної програми ОУН. Висновок, який він зробив – "треба обов'язково організувати якусь політичну силу, яка б вела розумну, насамперед ідеологічно-світоглядну боротьбу проти компартії, німців, супернаціоналістів"⁵.

Матеріали про УНДП знаходимо в повідомленнях радянських партизанських командирів в УШПР. В одному з них вказувалось: "На території Західної України із минулих націоналістичних груп створена українська народно-демократична партія. Створено і вироблено програму партії.

В останній УНДП прокламує себе партією українських трудящих міст і сіл, яка бореться за повне визволення українського народу, а також за владу трудящих і звільнення від національного гніту. Ця партія бореться за перебудову Європи і Азії за принципом самовизначення націй, проти звірячої експлуатації і знищення одних народів іншими. УНДП випускає газету "Земля і влада"⁶.

Але на практиці вплив партії був незначним, тому в УПА(Б-Б) переважили пронацистські настрої. Відповідно і статус-кво у стосунках бульбівців із радянськими партизанами рано чи пізно мав бути зруйнованим. Події в цьому напрямку не забарились.

Першого березня 1943 року на мосту через річку Случ, що поблизу

села Хотин тодішнього Людвипільського району, був обстріляний разом з іншими членами загону особливого призначення радянський розвідник М.І.Кузнецов ⁷. Ця подія стала початком жорстокої боротьби між двома силами.

Медведев пояснював такий розвиток подій тим, що гітлерівські керівники дали наказ Бульбі-Боровцю розпочати війну з партизанами.

Протилежну позицію займав Тарас Боровець. "Однак від половини лютого 1943 року, – писав отаман, – наш домовлений нейтралітет із Лукіним був остаточно по-більшовицькому, односторонньо зірваний. Це пояснювалося головно тим, що вже в той час Червона Армія почала свій наступ під Сталінградом" ⁸.

Третю версію подають документи архіву СБ України.

"Бульба був небезпечним для німців, а особливо його союз з радянськими партизанами. Тоді вони вдалися до провокації.

Організувавши партизанські загони із куркульського антирадянського елемента, в тому числі і військовополонених Радянської Армії, німці послали їх під виглядом радянських партизан нападати на бульбівців, викликаючи тим самим в останніх ворожнечу до наших партизан. Після одного з таких кровопролитних зіткнень бульбівці порушили перемир'я" ⁹.

Більш реальну основу має третя версія. Підтвердженням тому є декілька фактів.

Так, німецькою окупаційною владою в листопаді 1942 року була видана інструкція для всіх спецслужб III Рейху, в якій зокрема містилось застереження: "Не допустити до згоди партизанів і націоналістів" ¹⁰.

В іншому документі, який походив від керівників партизанських загонів, також стверджувалось, що "коли Бульба жив мирно з радянськими партизанами і нападав на німців, він користувався популярністю і підтримкою населення" ¹¹. Звичайно, такий стан речей не влаштовував німецьких загарбників. Головним у їх політиці було втілення лозунгу "розділяй і володарюй, знищуючи".

Або такий факт. Полковник Лукін, який був безпосереднім представником Генерального штабу Червоної Армії на переговорах з Бульбою-Боровцем, повернувся з "Центру" до загону Медведева після порушення нейтралітету ¹². До того ж командування загону особливого призначення не могло не знати позиції керівництва УШПР і КП(б)У щодо націоналістів. У 1943 році Хрущов підготував спеціальне послання, в якому роз'яснювалась офіційна тактика радянського керівництва. У ньому наказувалось: "Не виступати збройно проти цих загонів (УПА. – Авт.), якщо вони самі на вас не нападають, пам'ятаючи, що головний наш ворог – фашистська Німеччина" ¹³. Після порушення нейтралітету формуваннями Бульби-Боровця, радянські партизани посилили збір детальної інформації про діяльність УПА(Б-Б).

Лектор ЦК КП(б)У, що перебував у з'єднанні Сабурова у вересні 1943

року зазначав: "У Ровенській області діють збройні формування бульбівців. Як правило, вони нападають на невеликі групи партизан, вирізають польські села. Проти німців не виступають, і їх німці не чіпають" ¹⁴.

Бегма в червні 1943 року доповідав в УШПР: "У Ровенській області діють бульбівські загони: Береги – 400 чоловік, Легенди – 450, Єримщини – 325, Орла – 100, Махарка – 300 чоловік" ¹⁵.

До дій УПА (Б-Б) з особливою прихильністю приглядався Сабуров. У червні 1943 року він в радіограмі Строкачу повідомляв: "Одне групування бульбівців знаходиться в районі Домбровиці-Сарни- Володимерець, а інше по селах і хуторах від Сарн до Рокитного. Частково бульбівці живуть нелегально в Сарнах, Рокитно, Домбровиці та Дерезнянському районі. Угрупування націоналістів нараховує до шести тисяч чоловік" ¹⁶.

В іншій радіограмі в УШПР Сабуров посилав 10 заповідей, що були поширені серед членів УПА(Б-Б). Вони дещо не "вписуються" в загальний портрет програмних документів бульбівців. Для 10 заповідей характерними є більше акцентування на національному питанні в шовіністичному дусі ¹⁷.

Такі і подібні матеріали надсилали й інші командири радянських партизан.

Між останніми та бульбівцями відбувались як невеликі сутички, так і великі бої. Про розмах одного з жорстоких зіткнень свідчить той факт, що в ньому сабурівці вбили 233 козаки УПА(Б-Б) ¹⁸.

Розробляючи плани подальшої діяльності загонів УПА(Б-Б), Тарас Боровець 5 жовтня 1943 року видав наказ, в якому говорилося: "1. Скрізь, де можливі сутички з переважаючими силами червоних, бандерівських партизанських загонів, відділи УНРА розформовуються і переходять у підпілля. 2. Абсолютно ніде не організовувати опору регулярній Червоній Армії в її поході на Захід. 3. Стримати населення від всяких виступів проти нового окупанта, щоб не викликати зайвих репресій і не нести несвоєчасних і даремних жертв. 4. Посилити діяльність органів УНРА у підпіллі з окремими наказами та інструкціями. Для досягнення нашої цілі ми повинні сьогодні триматися строгої конспірації і підпілля, щоб завтра знову вийти зі зброєю в руках" ¹⁹.

Особливо негативно позначився на розвиткові і діяльності бульбівського руху арешт її керівника в листопаді 1943 року. Шитов, один із радянських партизанських командирів, у донесенні в УШПР від 29.01.1944 року зазначав: "Активності бульбівці не 90 проявляють" ²⁰.

Але найгірше прийшлося загонам УНРА в лютому того ж року. Саме в цей час частини охорони тилу військ Українського фронту і органів НКВС розпочали ряд операцій, спрямованих проти націоналістичних формувань. У порівнянні з УПА(Б), члени якої опирались на досвідчене оунівське підпілля, загони УНРА виявились більш уразливими і понесли великі втрати ²¹.

Після вимушених боїв з частинами регулярних військ Радянської

Армії діяльність УНРА була позбавлена єдиного керівного центру. Окремі польові командири починають діяти на свій страх і ризик. Поступово діяльність бульбівських загонів завмирає.

СПРОБА КОНСОЛІДАЦІЇ

У кінці 1942 року Боровцю стало зрозуміло, що його "лісова дипломатія" зазнала поразки. Не довіряючи ні Москві, ні Берліну, він зробив висновок, що власними силами йому не вдасться протистояти більш могутнім потугам. Тому і здійснюються спроби знайти взаєморозуміння з різними політичними силами в Україні, добитись об'єднання усього українського народу.

Найбільш драматично склались його стосунки з бандерівцями. Як раніше зазначалось, у 1941 році Бульба-Боровець досяг домовленостей про співпрацю лише з представниками ОУН(М). Хоча останні не погоджувались з політичною платформою керівництва УНР, але з тактичних питань, особливо в галузі військової співпраці дійшли з отаманом певних домовленостей. З прихильниками ОУН(Б) керівникам цієї організації дійти згоди не вдалося.

Одна з причин такого характеру взаємин з ОУН(Б) – відсутність дієвого керівництва, яке виявилось б у змозі приймати відповідальні рішення і діяти відповідно до розвитку подій. Адже після Акту проголошення української держави 30 червня 1941 року гітлерівці заарештували провідних діячів бандерівської організації.

Взагалі ж керівництво ОУН(Б) з самого початку ставилося до можливості такої співпраці негативно. "Непорозуміння полягало в тому, що ми не підкорялись керівництву С.Бандери, і це зарахували проявом отаманії і анархії з нашої сторони", – писав у своїх мемуарах Т.Боровець²².

Ворожість між УПА(Б-Б) і ОУН(Б) полягала в поглядах Бульби і Бандери. "Ви признаєте фашистський принцип безумовної диктатури Вашої партії, а ми стоїмо на позиції кровної і духовної єдності цілого народу на основі демократії, де всі мають рівні права і обов'язки", – зазначав Боровець. Ми – продовжував отаман, утверджуємо багатогранність світогляду серед українського народу і не бачимо необхідності ліквідувати її штучними методами "єдності", а вважаємо, що єдино вірною буде та концепція, котра замість розпалювання внутрішніх міжусобиць за владу, мобілізує всі сили народу для боротьби в першу чергу із зовнішніми ворогами, підкоряє її не тій або іншій силі, партії, а пріоритету нації і держави"²³.

Водночас потрібно відмітити, що низові організаційні структури ОУН(Б) і УПА(Б-Б) певний період співпрацювали.

"У червні 1942 року бульбівський партизан Муха (вбитий бандерівцями в 1943 році) зав'язує контакт з Муляром, комендантом

гощанської боївки ОУН, для усталення пунктів зв'язку на Межиріччі", – писав у своїх мемуарах ад'ютант отамана ²⁴. Муляр з погодження межиріцького районного Кривоноса встановлює постійний зв'язок з Бульбою-Боровцем. Згодом до штабу як постійний представник ОУН(Б) делегується Антін Барвінський.

Керівники ОУН бандерівської течії в першій половині 1942 року негативно ставились до партизанської боротьби. У листівці ОУН(Б) "Боротьба партизанів і наше ставлення до неї" (червень 1942 р.) зазначалось: "Ми ставимось до партизанки вороже і рішуче її поборюємо. Сталін і Сікорський хотіли вбити одним пострілом двох зайців: знешкодити німців і з німецькою допомогою розбити українців. Ми мусимо берегти наші сили... Наш шлях – це не партизанська війна кількох сотень чи навіть тисяч, а народна революція мільйонних мас України" ²⁵.

Залишимо наразі поза увагою, що через декілька місяців керівництво ОУН(Б) різко змінило свої погляди стосовно партизанської боротьби.

З вищенаведеного матеріалу однозначно випливає: домовленостей про взаємодію досягти було неможливо. Але, не дивлячись на невдачі, Тарас Боровець знову і знову шукає шляхів порозуміння з бандерівським керівництвом.

У кінці червня 1942 року він звертається до ОУН(Б) і ОУН(М) з пропозицією організувати Українську Революційну Раду, яка б складалась з представників усіх українських організацій. Завдання Ради як надпартійного органу – керівництво загальнонаціональною політикою, створення генерального штабу і сформування відповідного напрямку військової діяльності. Проте і ця пропозиція була відкинута. "Ви нашу пропозицію відкинули, пояснюючи тим, що єдиним керівником українського народу являєтесь ви (ОУН(Б). – Авт.)", – писав Тарас Боровець ²⁶.

Після невдалої спроби налагодити стосунки з бандерівцями в політичній площині, Бульба запропонував останнім співробітництво у військовій сфері, але знову наштотхнувся на відмову ²⁷.

На розвиток стосунків між ОУН(Б) і УПА(Б-Б) великий вплив мала тогочасна політична ситуація в Україні.

Проводячи масові знищення мирного населення, військовополонених, гітлерівці викликали хвилю народного гніву. Почався масовий антинацистський опір, що засвідчили й архівні документи.

Командир I партизанської дивізії (Сумське партизанське з'єднання) П.Брайко в донесенні в УШПР зазначав: "1943 рік є початком масового руху волинського селянства, направлено на боротьбу проти німців. Мужик бив німців із-за вугла, в засаді, не давав контингенту, стихійно створював загони і групи..." ²⁸.

На нову політичну ситуацію швидко відреагували місцеві керівники ОУН(Б), які вимушені були, незважаючи на відсутність вказівок Проводу,

приступити до створення військових формувань.

Найбільшого успіху на цьому поприщі добився Р.Клячківський, краєвий провідник на північно-західних українських землях (ПЗУЗ), який за порівняно короткий час організував збройні загопи чисельністю близько 40 тисяч чоловік"²⁹.

Організацію військових відділів ОУН(Б) прискорили події, що відбувались в ОУН(М).

Вже в кінці весни 1942 року мельниківці приступили до формування власних збройних загонів. "Восени 1942 року німці накрили коло Варковичів (Дубенщина) невеликий транспорт зброї, ескортований українською поліцією для ОУН"³⁰, а вже в січні 1943 року обласний комендант "бойового-розвідчого реферату Білий (ОУН(М). – Авт.) проводить напад на дубенську в'язницю і звільняє всіх в'язнів"³¹.

З весни 1943 року сили бандерівських формувань зростають як у якісному, так і в кількісному вираженні. Симпатії населення схилились до УПА(Б), чого не можна сказати про УНРА. Її ряди значно поріділи, підупав моральний дух козаків. Відповідно до розвитку подій змінювалась і поведінка обох сторін.

Разом з тим, кінець зими – початок весни 1943 року – період втрачених можливостей консолідації усіх націоналістичних сил . України. Особливо в лютому-травні 1943 року, коли в керівництві ОУН і УПА бандерівської течії намітились зрушення в сторону активізації боротьби з німецьким окупантом.

22 лютого відбулася офіційна зустріч між політичними представниками ОУН(Б) і Тарасом Боровцем. Переговори показали, що керівництво ОУН(Б) змінило погляд на партизанську боротьбу і вважає за необхідне її розбудову. Попередньо було домовлено: про збільшення кількості партизанських загонів, розробку єдиної політичної лінії для них, пропозиції стосовно єдиного штабу і керівництва. Обидві сторони домовились 9 квітня продовжити переговори.

У цей день від ОУН(Б) на переговори з'явилися "Юрко" і "Омелько"³². Під час контактів представники обох організацій підтвердили попередню домовленість про необхідність спільного штабу. Сторони дійшли також згоди про те, що "військові відділи перестають існувати самостійно, а вся українська націоналістична партія буде виступати під нашою старою назвою – УПА, – писав у листі до Проводу ОУН(Б) Тарас Боровець. – Крім цього, – продовжував він, – було намічено генеральну лінію військових дій, які повинні були б направлені головним чином проти німецьких окупантів і радянських парашутистів"³³.

Бульба запропонував бандерівській стороні добре підготувати виступ, щоб він був як організований контртерор і направлений на ворожий транспорт, військову промисловість, а також на важливі об'єкти стратегічного призначення.

Через два тижні повинні були пройти наступні переговори.

22 травня на зустріч приїхали представники УПА(Б-Б) та ОУН(М). Делегація від бандерівців не з'явилась.

З цього часу контакти між обома організаціями, направлені на згуртування усіх націоналістичних сил України, припинились. Така ситуація виникла з вини новообраного керівництва ОУН(Б).

Микола Лебідь, який до того був керівником Проводу ОУН, взимку 1943 року прийняв ряд радикальних рішень. Одне із них – повстання проти німецьких військ в Україні³⁴. Мета такого повстання – показати, що і без допомоги СРСР Україна (її населення) може звільнитись від німців. Радянський Союз, який би йшов на звільнену територію, виглядав би як імперіаліст.

Проте до влади, внаслідок політичних інтриг прийшов Р.Шухевич, який став Головою Бюро Проводу. Замість консолідаційних акцій, що їх намітив М.Лебідь, Роман Шухевич почав проводити політику організації по "лінії, яку вже практично здійснював на Волині Клим Савур – боротьба проти радянських партизан і поляків"³⁵.

І хоча до приходу Шухевича до керівництва в ОУН низові ланки також трактували Боровця як майбутнього конкурента, "але тим часом посилали до своїх людей на вишкіл і заправу"³⁶. Більше того, співпрацювали деякий час, здавалось, зовсім непримиримі супротивники – ОУН(М) і ОУН(Б), точніше їх військові загони. В цей час керівники військових частин ОУН полковника Мельника і ОУН(Б) писали договір про утворення "спільного штабу, який проводитиме спільні дії аж до досягнення незалежності української держави"³⁷. Але ще не встигли висохти чорнила на підписаних документах, а договір було порушено.

У кінці червня 1943 року появилась листівка, в якій усім партизанським відділам наказувалось підпорядкуватись головному штабові УПА(Б). Під листівкою стояв підпис – Тур (псевдонім Романа Шухевича).

З червня ОУН(Б) почала вести роботу, направлену на підпорядкування бульбівців різними методами, в тому числі і силою зброї.

Влітку отаман зі своєї сторони зробив спробу ще раз налагодити контакти з УПА-Південь бандерівської течії, де на високих посадах знаходились його знайомі по Березі Картузькій – Бусел і Волошин, але і це намагання зазнало невдачі³⁸.

Разом з тим весною і на початку літа 1943 року Шухевич вимушений був рахуватись з позитивним ставленням місцевих жителів до УПА Бульби-Боровця. Тому він прийняв рішення, що створені на базі ОУН(Б) загони, при певних обставинах, можуть маскуватись під бульбівців, завойовуючи тим самим довіру населення. "Про це, зокрема, Шухевич у червні 1943 року відкрито говорив у приватній розмові з М.М.Польовим, директором маслозаводу в Тернополі, який виконував таємні доручення ОУН(Б)"³⁹.

Після провалу зусиль Бульби-Боровця домовитись з лідерами УПА(Б)

влітку 1943 року з обох сторін через друковані засоби почалися взаємні звинувачення.

Тарас Боровець звинувачувався у тому, що в "результаті його діяльності в Україні запроваджується анархія, у тому, що не підкоряється рішенням Проводу ОУН(Б)"⁴⁰.

У вістях з "Осередніх, Східних, Південних українських земель" про "гріхи" Боровця написано наступне: "Самозванчий отаман, анархіст Тарас Боровець, що голосно назвав себе Бульбою й підшивається всюди під дії УПА, з якою ніколи не мав нічого спільного, намагається останнім часом знову порозумітись з німцями, щоб йому дозволили "творити армію"⁴¹.

Не залишались в боргу і бульбівці. Ними було видано ряд публікацій, спрямованих проти бандерівців, їх політики – "Революція чи анархічна отаманія", "Зозулине яйце", "До Проводу ОУН(Б)" та інші.

У статтях, памфлетах, зверненнях Бульба докоряв своїм політичним опонентам тим же, чим і вони, а саме – в поширенні анархії і отаманії в Україні. "Сьогодні на землях Західної України знов появилась анархічна банда нової отаманії у вигляді так званої бандерівщини. Основною прикметою анархічної отаманії є її бундючне й безсоромне самохвальство, хамське непризнання нікого поза собою й вічна жадоба руїни самою війною для війни, а не для створення яких-небудь духовних чи матеріальних вартостей"⁴².

ОУН(Б) звинувачувалось у диктатурі однієї партії, початку непотрібної боротьби проти національних меншин, розгнужданому терорі проти українського народу, в "провокації передчасного виступу української поліції, відсутності сильного удару по німецьким стратегічним пунктам"⁴³. "Замість того, – писав Бульба-Боровець, – щоб вести сильний кваліфікований удар по стратегічним пунктам, ваші військові коменданти дали зброю дітям і жінкам, котрі почали стріляти із-за вугла кожної хати по великим підрозділам. Саме бандерівці дали можливість німецькій пропаганді виправдати ці звірства"⁴⁴.

Щоб якимось відмежуватись від дій УПА(Б), яка від травня 1943 року взяла для свого формування у Бульби назву, поліський ватажок 20 липня (за іншими документами 27 липня) видав наказ про перейменування свого підрозділу з УПА на УНРА (Українська народно-революційна армія). Отаман не хотів мати "нічого спільного з ганебною акцією Рубанівської УПА"⁴⁵.

Після перейменування бульбівських загонів, відділом пропаганди Головного штабу УНРА було виготовлено і роздано населенню велику кількість агітаційно-пропагандистського матеріалу, в якому пояснювалась мета і завдання діяльності організації.

"УНРА, – зазначалось в одному з них, – це надпартійна військово-революційна організація та осередок революційної роботи всіх трудящих за незалежну демократичну державу"⁴⁶.

"На відміну від УПА(Б), – вказувалось в іншому, – УНРА свою революційну роботу базує на демократичній основі міжпартійного порозуміння, щоб таким чином у боротьбі за визволення української держави об'єднати всі сили українського народу та створити єдиний всенародний революційний фронт" ⁴⁷.

У програмних матеріалах організації пояснювалось, що в її ряди входять всі українці, незалежно від партійної приналежності та політичних переконань, а також представники національних меншин, що визнають Україну за свою Батьківщину.

У документах УНРА відчутні ліві погляди Мітринги і його однодумців. "УНРА бореться за справедливий соціальний лад без буржуазії і панування як приватного, так і державного капіталу, класових і партійних привілеїв" ⁴⁸.

Керівним органом новоствореної організації Тараса Боровця була Політична Рада. До її складу входили спочатку п'ять, а пізніше три представники від різних політичних організацій України: від УНДП – І.Порада, від союзу українських комуністів-самостійників – М.Даниленко, від ОУН(М) – О.Жданович, від безпартійного громадянства – С.Мазепа, від козаків Дону і Кубані – сотник А.Бочанов" ⁴⁹.

Можливо, саме події, пов'язані з реформуванням УПА(Б-Б), стали приводом для відкритого збройного виступу зі сторони УПА(Б). На це, зокрема, вказував сам Тарас Бульба-Боровець: "Тоді (після перейменування. – *Авт.*) рубанівці об'явили нам безоглядну війну, яка триває досі" ⁵⁰.

Інші дослідники вважають, що такою причиною, точніше приводом, стала публікація в часописі "Оборона України" (видавався відділом пропаганди при Головній команді УНРА) 10 серпня 1943 року "Відкритого листа до Проводу ОУН(Б)" ⁵¹.

Є ще й третя точка зору, відповідно до якої влітку 1943 року між УПА(Б) керівництвом гітлерівських спецвідомств була досягнута домовленість – Тарас Боровець мав бути ізольований, а його збройні формування повинні увійти до складу УПА(Б) ⁵².

Пік військового протистояння між УНРА і УПА(Б) припадає на другу половину серпня. 18.08.1943 року партійна сітка ОУН(Б) прикоротила боротьбу з німецьким окупантом та московсько-більшовицькими бандами, – писав Бульба-Боровець, - і скерувала всю свою увагу та зброю проти головного ворога України – Бульби" ⁵³.

У Сарненському районі, у селі Борожниці, обманом, бандерівці зброїли один підрозділ бульбівців, відібрали пропагандистську літературу, а самих мало не вбили. Такі ж акції проводили вони в інших районах Волині і Полісся.

На Крем'янецьчині, де бандерівці і бульбівці довгий час вели спільні операції проти німецьких окупантів і навіть створили спільний штаб, через

дії тогочасного керівництва УПА(Б) співпрацю було зруйновано. Провід дав наказ напасти на підрозділ УНРА. В результаті чого було роззброєно три сотні козаків і знищено штаб⁵⁴.

Але найбільш відчутного удару бандерівці завдали військовим загонам Бульби-Боровця саме 18.08.1943 року.

У цей день на хуторах біля села Хмелівка, що на Костопільщині, отаман відвідував свою Людвипільську сотню. Остання складалась з близьких отаману земляків. Вночі бульбівський підрозділ був оточений шістьма курінями УПА(Б)⁵⁵. Щоб не спричиняти братовбивства, Тарас Боровець дав наказ не чинити опору, а розсіяно відступити.

Бандерівці схопили понад 100 козаків УНРА, трьох старшин і дружину Бульби – Ганну Йосипівну Опочинську. Одинадцять козаків поранено і вбито п'ять командирів УНРА⁵⁶.

Одного з полонених – Миколу Крука, бандерівці відпустили. Через нього була передана пропозиція (фактично ультиматум) – "відновити перервані переговори з командуванням УПА, щоб якось домовитись і ліквідувати конфлікт, продовжити працю спільно"⁵⁷.

Від Тараса Бульби-Боровця вимагали беззастережного підпорядкування УНРА політичній лінії ОУН – бандерівської течії, та наказам Головної команди УПА. Проте отаман відмовився, мотивуючи її такими причинами: "Ви узурпуєте собі право на суверенну всеукраїнську державну владу, до чого, як одне з багатьох політичних угруповань, не маєте найменших підстав.

2. У своїй дипломатії Ви не придержуєтесь правил революційної етики. Одне говорите, а друге робите, присвоюєте собі чужі гасла та концепції. Вся ваша пропаганда зводиться до загальної брехні і не перебирає в найбрудніших засобах.

3. Свою державну владу Ви проголошуєте необдуманно, коли і де попало.

4. Ваша влада в терені поводитьсь не як революційна влада, а як звичайна банда. Замість поборювати анархію в країні, Ви її збільшуєте своїм ганебним поступуванням, яке зводиться до варварського мордування безборонних жінок, національних меншин...

5. Ви вже сьогодні розпочали руйнуючу братовбивчу війну, бо не хочете боротися разом з цілим українським трудовим народом за його визволення, а боретесь за владу над ним...

6. Замість триматись конспірації, щоб охороняти населення від ворожих репресій, Ви зробили зі своєї підпільної сітки явну "владу" та ставите цілі гарнізони партизанів у деяких районах...

7. Ціла Ваша партизанська акція проводиться не по лінії допомоги населенню, а навпаки.

8. Замість скрито вести мілітарну підготовку, зберігаючи свої сили на слухний час, Ви сьогодні без оправданої потреби мобілізуєте тисячі людей,

щоб завтра або вперти їх під німецькі кулемети та літаки, або кинути з обрізом під танки Червоної Армії...

9. Замість підготовки всіх трудящих України до боротьби з зовнішніми ворогами єдиним революційним фронтом, Ви цей фронт розбиваєте.

10. Замість включити український народ до спільного революційного блоку всіх поневолених народів Європи та Азії, Ви своїми революційними "подвигами" довели до того, що сьогодні за кордоном ніхто не хоче з українцями говорити. Цілий культурний світ через Вас трактує українців не як людей, що шляхом революції борються за свою державу, а як звироднілих варварів і звичайних бандитів"⁵⁸.

Після такої відповіді бандерівське керівництво ще жорстокіше продовжило боротьбу з УНРА. Дружину Боровця, яку воно захопило 18.08.1943 р., завезло в Сидень і після двох тижнів тортур СБ ОУН(Б) її вбило⁵⁹.

Щоб не збільшувати братовбивства, Тарас Бульба-Боровець вирішив розформувати відділи і перевести організацію в підпілля. Передбачалось, що ця міра носить тимчасовий характер⁶⁰.

5 жовтня 1943 року отаман видав спеціальний наказ, зміст якого уже наводився. Після розформування загонів УНРА, а особливо після арешту Тараса Боровця, контакти між бултзбівцями і бандерівцями на рівні організацій припинились.

...Восени 1943 року молоді старшини УНРА дорікали своєму керівникові за його поступливість, небажання військової протидії УПА(Б). "З національної точки зору, – говорили вони Бульбі-Боровцю, – мовляв, було б куди правильніше, якби ми на початку в березні 1943 року були б розстріляли пару сот зачумажених тоталітаристів, чи навіть хай би ця акція потягла тисячі жертв українського народу, ніж сьогодні та завтра за це все мусить платити десятками та сотнями тисяч кривавих жертв, абсолютною руїною економіки та терпіти ганьбу за чийось партійну сліпоту та вождизм"⁶¹.

До таких висновків приходять у цей час і сам отаман. "Під впливом усіх жахливих подій подібні думки не були чужі й для мене... Я остаточно переконався, що з українським вождизмом, так само як і з комунізмом чи нацизмом, у нас може бути тільки одна мова – їх повне заперечення. Однак зробити практичний висновок з ревізії наших поглядів в листопаді 1943 року було неможливо. На перешкоді стояли:

1. Відворотня директива нашого уряду.

2. Червона Армія, що була вже у Києві"⁶².

Якщо першу "перешкоду" з огляду на попередній аналіз його діяльності можна поставити під сумнів, то щодо другої – заперечень немає.

Проте, була ще й третя причина, яка не давала змогу зробити практичний висновок – відсутність достатньої військової сили, здатної

протистояти бандерівцям. Симпатії населення схилились до більш гнучкої політики останніх.

Таким драматичним був фінал взаємостосунків УПА(Б-Б)-УНРА й УПА(Б). Умовно перебіг цієї боротьби можна розділити на три етапи.

Перший тривав з часу заснування "Поліської Січі" до травня 1942 року. Він характеризувався прихованою ворожнечею між рухом Бульби і Бандери. Партизанська боротьба тоді бандерівськими керівниками не тільки не признавалась, але й засуджувалась.

Другий період – з червня 1942 по січень 1943 року. З однієї сторони він визначався непризнанням верхівкою ОУН(Б) Тараса Боровця і його формувань, а з іншої – співпрацею низових структур обох організацій.

Третій період – лютий-травень 1943 року. Позиція ОУН(Б) у напрямі об'єднання усіх націоналістичних сил України стає поступливішою. Із Бульбою-Боровцем бандерівці ведуть переговори про об'єднання зусиль у спільній боротьбі.

Четвертий період – червень-листопад 1943 р. Для цього періоду було притаманне військове протистояння. Загони УПА(Б-Б)-УНРА в основній своїй масі були підпорядковані керівництву ОУН, УПА(Б).

... Крім спроб знайти взаєморозуміння з бандерівцями, контактів із мельниківцями, організаціями і групами, що входили в Політраду УНРА, Тарас Бульба-Боровець мав зносини з іншими політичними силами, зокрема з Фронтом Української Революції (ФУР), на чолі якого був Володимир Яворенко.

Представник ФУР Іларіон декілька разів відвідував УПА(Б-Б)-УНРА. Між ним і Мітрингою була досягнута домовленість про входження Фронту Української Революції до УНДП, а відтак і до Політради. На початку літа 1943 року, повертаючись до місце розташування свого формування, Іларіон був схоплений бандерівцями і розстріляний"⁶³.

За деякими даними, після відкритого конфлікту з бандерівцями в кінці літа 1943 року В.Яворенко збільшив свою активність, але вже в рядах УНРА, а восени цього ж року під тиском УПА(Б) перейшов у глибоке підпілля⁶⁴.

Таким чином, спроба Бульби-Боровця консолідувати усі українські політичні сили і створити єдиний фронт боротьби закінчилась невдачею.

В основному це сталося через дії тогочасного керівництва УПА бандерівської течії. Замість об'єднання зусиль усього народу, на західноукраїнських землях постав період Руїни і громадянської війни.

СТАВЛЕННЯ УПА(Б-Б)-УНРА ДО ПОЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У багатьох своїх публікаціях, так чи інакше спрямованих проти ОУН і УПА(Б), Бульба звинувачує останніх у безглуздому терорі проти національних меншин, і, зокрема, польського населення, яке проживало в

Україні. Як же сам Боровець і члени його формування ставились до цієї проблеми?

На перший погляд може здатись, що отаман зі своїми козаками не брав участі в антипольських акціях. Такої ж думки один із дослідників діяльності Бульби – Анатолій Жуківський. "Провід ОУН(СД)", а вірніше його служба безпеки почала винищувати польське населення, проти чого гостро виступав Боровець. Це й стало причиною того, що свої формування він перейменував на УНРА і таким чином відмежувався від терористичної діяльності СБ" ⁶⁵.

Але факти свідчать про інше. Польський дослідник Яцек Вільчур у своїй статті "Поворот до поганої минувшини" писав, що "перших вбивств допустилися відділи, якими раніше командував Тарас Бульба-Боровець. В їх склад входили неосвічені люди, які вбивали сусідів часто з причини давніх сусідських поракунків" ⁶⁶.

Командир польського партизанського загону, який перебував у Москві влітку 1943 року, Роберт Сатановський казав про отамана: "...його лозунги – смерть ляхам, смерть кацапам. Прилюдно німці Тараса Боровця не підтримують, а потай підіграють його діяльності. Німці, наприклад, старанно фотографують погроми проти поляків і приписують їх партизанам і взагалі українцям, які за твердженням німецької пропаганди є ворогами польського народу" ⁶⁷.

Антипольське спрямування у діяльності військових загонів Тараса Боровця зазначали також і командири радянських партизан.

Командир партизанського з'єднання Сабуров повідомляв в УШПР: "Бульбівці нападають на польські села. В селі Гурля Людвіпольського району бульбівці зв'язали дві польські сім'ї, завезли їх в ліс і по-звірячому зарізали кинджалами. На хуторі Берестовець 10 травня 1943 року бульбівці вирізали 11 поляків. У селі Олександрівка 21 травня вони перебили частину польського населення і спалили село. Спалені також польські села і хутори Карачук – 100 дворів, Катеринівка – 150 дворів, Янцека – 100 дворів, Сохи – 80 дворів. Населення, яке не встигло втекти – знищено" ⁶⁸.

Разом з тим, Бульба робив спроби порозумітись з поляками. У звіті з "революційної діяльності" він зазначав: "Нами був пов'язаний контакт з місцевими польськими організаціями. Справа була на добрій дорозі до порозуміння для спільної українсько-польської акції проти німецько-московських загарбників, але під весну 1943 року ті взаємовідносини перервала гостра протипольська акція бандерівців" ⁶⁹.

Не змігши особисто налагодити контакти з польськими організаціями, Тарас Бульба-Боровець в червні звертається через листівки до цілого польського народу. "Поляки, – говорилось в ній. – Німецьким та російським імперіалістам залежить на роз'єднанні та ворожнечі серед поневолених народів. А особисто німцям залежить на тому, щоб між і українцями і поляками не було згоди" ⁷⁰.

У зверненні отаман нагадував полякам деякі віхи в історії, пов'язані з нацьковуванням їх німцями на український народ. Бульба-Боровець зазначав, що нацисти "при допомозі своїх провокаторів стали українськими руками мордувати поляків, нібито зате, що поляки вирізують українців за Бугом" ⁷¹. Поліський ватажок закликав спільними зусиллями покласти край братовбивчій війні і разом взятись за своє визволення. Бульба просив польський народ не гнатися за "східними кресами", а боротись за звільнення своїх одвічних етнографічних земель на заході від німецьких загарбників.

Проте зупинити полум'я жорстокого конфлікту йому не вдалося. "Для УПА(Б-Б), – за словами Т.Боровця, – це означало 3-й відкритий фронт – польський" ⁷².

Антипольську боротьбу Поліської Січі-УПА-УНРА підтверджують й українські дослідники ⁷³.

Таким чином, і сам Тарас Бульба-Боровець у діяльності своїх формувань не зумів уникнути антипольського спрямування.

Замість організації боротьби проти головного тогочасного ворога – нацистської Німеччини військові підрозділи Тараса Боровця брали участь у роздмухуванні полум'я братовбивчої війни.

Результатом таких дій було взаємне знищення та роз'єднання антигітлерівських сил, усіх національних груп України в той час, та настороженість і упередженість у взаєностосунках у майбутньому. У виграші від такого становища залишались нацисти.

П'ЯТЬ ПО ДВАНADЦЯТИЙ

Кожна подія повторюється в історії двічі: один раз як трагедія, а другий у вигляді фарсу.

Найбільш непривабливою позиція Тараса Боровця була в останні місяці війни. Співпраця з гітлерівцями в цей період показала повну неспроможність його як політичного діяча.

Через обмаль документів, наукових публікацій, які б висвітлювали тогочасну діяльність отамана, автор змушений зробити панорамний огляд подій. Діяльність Бульби-Боровця була їх складовою частиною.

... Із зміною політичної ситуації в Європі керівництво III Рейху в 1944 році змушене знову повернутись до обговорення українського питання. Насамперед це було викликано розвитком подій на радянсько-німецьких фронтах.

Для Німеччини становище там було невтішним. Перемога СРСР та його союзників залишалась питанням часу. Виходячи з того, що українські націоналісти продовжували боротьбу з радянською владою, керівники

німецької армії та спецвідомства з метою активізації антирадянської і боротьби в Україні та отримання розвідувальної інформації вирішили налагодити з ними контакт. Тим більше, що вся територія України повністю знаходилась під радянським контролем, тому розгляд українського питання не міг становити небезпеки для гітлерівців.

Рейхсміністерство з окупованих територій Сходу висловило свою думку з цього приводу в листі від 16 вересня 1944 р. до ОКВ. "Тоді, як в Україні не існує ніякої цивільної німецької адміністрації, і, отже, не існує жодної можливості ведення військових дій проти німецьких цивільних осіб, немає жодного заперечення проти встановлення контакту з українськими національними бандами для їх підтримки в боротьбі проти Росії"⁷⁴. Була і ще одна причина актуальності українського питання. На території Німеччини у 1944 році перебувало понад 3 мільйони 700 тисяч робітників і 200 тисяч вояків українців⁷⁵.

Частини вермахту потребували людських резервів. Поскілки у Німеччині вони були майже повністю вичерпані, то нацистські генерали з пожадливістю дивились на українців, так само, як і на представників інших народів Радянського Союзу, як на перспективне джерело поповнення "гарматного м'яса".

Щодо тактичних підходів у залученні народів СРСР до боротьби з Червоною Армією у верхівки націонал-соціалістичної Німеччини існувало два погляди.

Один із них полягав у мобілізації і згуртуванні усіх "народів Росії" навколо руху Власова, а інший – у створенні окремого національного комітету для кожного народу.

Першого підходу дотримувався Гімmlер та деякі його найближчі послідовники. Фюрер, як відомо, негативно ставився до озброєння підкорених народів, навіть якщо представники останніх і виявляли бажання воювати на стороні нацистів. Керівники націонал-соціалістичної Німеччини боялися, що в кінцевому результаті зброя в певний час може повернутись проти них самих. Проте ситуація на фронтах внесла свої корективи.

Весною 1944 року в одному з донесень німецької армії зазначалось, що "18 армія (Північна) почала формувати чоловічі і жіночі допоміжні робітничі російські частини. Мета такої акції:

1. Протидіяти моральній та політичній розбещеності молоді.
2. Не допустити приєднання юнаків до партизанських банд.
3. Запобігти попаданню їх у ворожі руки під час відступу військ вермахту...

Організація допоміжних робітничих загонів, з огляду нестачі наших людських резервів, необхідна для вирішення наших повсякчасних завдань"⁷⁶.

Ініціативу 18 армії схвально сприйняло командування вермахту.

Підтримав організацію чоловічих і жіночих робітничих допоміжних

російських частин із народів СРСР рейхсфюрер Гімmlер. Від жаху перед можливістю озброєння підкорених народів у 1943 році, він пройшов шлях до повної підтримки у 1944 р.

При виборі керівника, навколо якого відбулася б мобілізація усіх сил "народів Росії", ставка була зроблена на А.Власова. Широко розрекламований нацистами як антибільшовицький борець, цей діяч очолював загони, сформовані із солдатів Червоної Армії, що перейшли на сторону гітлерівців, чи попали в полон.

До 1944 року його військові загони називались РОА (Російська Визвольна Армія). Остання мала лише пропагандистське значення.

З погіршенням ситуації на фронтах нацистське керівництво рішуче змінило ставлення до власівців і національного питання в цілому.

Керівництво вермахту та проросійські кола переконали Гімmlера в необхідності більш широкого залучення усіх народів Радянського Союзу до боротьби з "більшовицькою Москвою".

29 вересня 1944 року відбулася зустріч "головнокомандуючого РОА" з рейхсфюрером. В офіційному комюніке, опублікованому відразу після зустрічі, говорилося, що "було зроблено заходи для того, щоб ввести в дію всі сили російського народу для звільнення його Батьківщини від більшовизму"⁷⁷.

Велику активність в організації РОА проявляв і сам А.Власов. Він намагався всіляко збільшити в очах націонал-соціалістичної Німеччини значення Визвольної Армії. "Німецька армія ніколи не була в змозі завоювати Росію, – казав їм російський генерал. – Росія може бути побита лише росіянами"⁷⁸. А для цього, за його словами, необхідно сформувати сильну боєздатну російську армію.

Після зустрічі стало відомо, що Гімmlер погодився на створення "Комітету Визволення Народів Росії", до складу якого крім росіян, мали б входити представники інших національностей СРСР. Рейхсфюрер дозволив також Власову формування нових дивізій і обіцяв останньому всіляку підтримку.

Таким чином Гімmlером, не без згоди Гітлера, була розіграна чи не остання карта в політичній грі – російська. Але і вона, як виявилось пізніше, була бита.

Іншого погляду дотримувався А.Розенберг. Його позицію підтримували: обергрупенфюрер СС Бергер, штурмбанфюрер Арльт, який займався східноєвропейськими справами в головному відділі СС, і оберфюрер СС Крегер.

Останні вважали, що для успіху організації добровольчих підрозділів необхідно створити Український Національний Комітет, незалежний від КОНРу.

Однак представники обох поглядів сходились на тому, що для забезпечення підтримки українців, які в цей час перебували в Німеччині,

необхідно звільнити керівників українських націоналістів. Хоча рішення стосовно цього було прийняте ще на початку року, практичний крок вони робили тільки в серпні.

Першим звільнили Тараса Бульбу-Боровця. Такий вибір нацистів пояснюється тим, що отаман протягом усього періоду існування очолюваних підрозділів – Поліської Січі, УПА, вважав своїм головним ворогом Радянський Союз. До того ж під час окупації нацистами України не припиняв спроби порозумітися з ними.

Але після звільнення його з Концентраційного табору німецька влада зрозуміла, що це не найкраща кандидатура. Для Гімmlера тому, що, будучи українським націоналістом, він хотів входити у КОНР, а для Розенберга – що не користувався авторитетом серед української еміграції в Німеччині.

Для того, щоб протистояти Власову і його комітету, Розенберг і його прихильники добились звільнення 25 вересня 1944 року Степана Бандери і Ярослава Стецька, а 17 жовтня звільняють Андрія Мельника.

Проте С.Бандера, розуміючи, що націонал-соціалістична Німеччина приречена, відмовився безпосередньо брати участь у роботі УНК. 5 жовтня обергрупенфюрер Бергер з метою залучення Степана Бандери до організації УНК викликав його до себе на переговори, але зустріч завершилась безрезультатно. Бергер відмітив, що Бандера жорсткий і ненадійний партнер. Він "може бути нині нам потрібний, – писав обергрупенфюрер, – але надалі він небезпечний"⁷⁹.

Деякий час справами організації УНК займався А.Мельник. Але дуже швидко він теж відмовився від подальшої роботи в цьому напрямі.

А тим часом, позиції керівника КОНРу при підтримці нацистських керівників невпинно зростали і міцніли. У результаті консультацій на початку листопада 1944 року Гімmlер і Гітлер остаточно схвалили план Власова.

14 листопада 1944 року на зборах у Празі А.Власова було офіційно обрано головою комітету Визволення Народів Росії. Того ж дня ним було проголошено маніфест діяльності організації, який отримав назву "Празький маніфест".

Розенбергу і його прихильникам стало зрозуміло, що вони програли, тому до зими 1945 року робота по створенню УНК була загальмована.

У січні 1945 року керівники III Рейху вирішили призначити (при погодженні з керівниками українських політичних партій) головою УНК Павла Шандрука. З обранням останнього на посаду голови комітету зі сторони Гімmlера і прихильників Власова в СС робились спроби зблизити позиції УНК і КОНРу.

30 січня 1945 року завдяки їх зусиллям відбулась зустріч між керівниками цих колабораціоністських організацій. За деякими даними на ній було досягнуто компромісу. "Шандрук з його українським комітетом мав залишатись згідно з цим планом незалежним. Він формально

назначався представником галицької землі, яку А.Власов готовий був визнати як неросійську. Шандрук ставав би керівником української "галицької" армії, а інші підрозділи, які склались із східноукраїнського населення, у разі виявлення ними бажання, могли б входити у КОНР" ⁸⁰.

На другій і останній зустрічі з керівником Комітету Визволення Народів Росії, в лютому 1945 року, Гімmlер підтримав цю ідею. Але Гітлер, проінформований Рібентропом, переконав останнього зупинити такі ігри, що і було через деякий час зроблено. Павло Шандрук у своїх мемуарах заперечував будь-які компроміси з Власовим і КОНР ⁸¹.

Керівництво III Рейху, зробивши ставку на А.Власова, тобто на "російську карту", не хотіло визнати незалежного УНК. А без офіційного визнання П.Шандрук не хотів і не міг діяти.

Щоб прискорити розгортання діяльності організації, Розенберг 23 лютого 1945 року формально визнає П.Шандрука головою незалежного УНК і доручає генералові його формування. 12 березня самочинно, без погодження з Гітлером він повідомив генерала Шандрука, що "1. Німецький уряд визнає УНК, як єдиного представника українського народу.

2. Національний комітет має право заступати своє розуміння майбутнього України і проголошувати його у своїх деклараціях і маніфестах. При остаточному в'ясненні питання, як мають бути організовані українці, що борються в складі німецьких збройних сил, я обстоюватиму думку, щоб українські військові частини зібрали разом в українську визвольну армію" ⁸².

Після отримання листа від А.Розенберга Павло Шандрук поїхав до Веймару, де відбулась так звана "Веймарська конференція". У ній взяли участь Володимир Кубійович – керівник УЦК, Василь Дубравський – голова українського громадського комітету та М.Лівицький – син президента УНР.

"Конференція" підготувала декларацію про цілі, завдання УНК. Крім цього, "УНКомітет своєю постановою № 2 за 18.03.1945 р. призначив мене командуючим Українською національною Армією," – писав у своїх мемуарах генерал Шандрук ⁸³.

Такими були перепиті, пов'язані з обговоренням нацистським керівництвом українського питання в 1944-1945 рр.

Тарас Боровець у цей час був відтіснений на другий план. Активною політичною діяльністю він не займався, хоча підтримував тісні зв'язки з керівником УНК.

У той період П.Шандрук жив у помешканні, котре знімав Тарас Бульба-Боровець. Зустрічаючись мало не щодня, вони обмінювались інформацією, а тому отаман був добре проінформований стосовно подій, пов'язаних з діяльністю УНК.

За дорученням нацистів отаман займався формуванням бригади

особливого призначення, завданням якої було: "висадившись парашутним десантом позаду радянського фронту, продовжити партизанську боротьбу"⁸⁴.

Однак усі наміри щодо бригади особливого призначення, так само як і УНА, залишились нереалізованими, хоча і самі плани для дослідників мають певний інтерес.

Нова армія, за планами її фундаторів, мала складатись з двох частин:

"1. Регулярної наземної армії, що мала завдання боротись на Східному фронті проти ворога України – СРСР.

2. Иррегулярної частини, що мала офіційну назву – група "Б" УНА. Група "Б" мала завдання перекинутись на Східний фронт для диверсійно-партизанської акції проти комуністів в Україні"⁸⁵.

До складу регулярної армії мали входити: Перша дивізія СС "Галичина", добровольчі частини, що при різних німецьких з'єднаннях і т.д....

До складу групи "Б" передбачався прийом лише добровольців. Чисельність даного підрозділу планувалась в 5 тисяч чоловік. Цей підрозділ мав очолити Тарас Боровець.

...7 квітня Радянська Армія вела бої в передмістях Берліна. "За три тижні існування УНКому вдалося зібрати до купи Протипанцерну бригаду (Друга українська дивізія) полковника Дяченка, Вільне козацтво полковника Терещенка, започаткувати поповнення Бригади особливого призначення отамана Бульби-Боровця..."⁸⁶.

Практично не вдалося реалізувати жодного наміру щодо організації УНА. Більше того, не вдалося навіть повністю підпорядкувати УНАрмії дивізію СС "Галичина", хоча П.Шандрук знаходився в ній з 17 квітня 1945 р.⁸⁷.

Як вірно вказував сам отаман, практичних дій не було зроблено з двох причин:

"1. Тому, що німці однією рукою наші плани затверджували, а іншою рукою на кожному кроці їх саботували.

2. Тому, що в травні 1945 року наступила капітуляція Німеччини.

Навіть перекинення першого батальйону групи "Б", що вже в квітні 1945 року був готовий, і з яким я мав намір відлітати із своїм штабом в Україну, не сталось, бо в німецької авіації на такі операції не вистачало часу,"⁸⁸ – писав Боровець.

Тим часом залишались лічені дні існування III Рейху. Щоб не потрапити в руки Радянської Армії, Шандрук разом зі своїми прихильниками в ультимативній формі зажадав від німецького керівництва дивізії СС "Галичина" знятися із Східного фронту і здатись союзникам, що і було зроблено 10 травня 1945 року. Дивізія інтернувалась у Ріміні (Італія).

Так закінчилась для Тараса Боровця друга світова війна і його остання безславна сторінка діяльності в ній, пов'язана з УНК-УНА.

Якщо на початку радянсько-німецької війни стосунки між Бульбою і нацистами можна ще якось відповідно оцінити (але не виправдати), то у 1944-1945 році поведінку отамана не можна навіть зрозуміти.

Більшість українських націоналістів у цей період намагались не брати участі у формуванні і діяльності УНК. Вони розуміли, що такими зв'язками лише дискредитують себе.

Для відомого українського письменника Уласа Самчука тогочасні події були вже "п'ять по дванадцятій". У власних спогадах він так описав тодішні настрої: "19 січня 1945 року вирішив провідати генерала Шандрука... А між іншим німці пропонують генералові творити українську армію! Ха-ха-ха! У "п'ять по дванадцятій"! Генерал дав згоду: українці, мовляв, ніколи не відмовляться від армії, навіть на один день, де б то не було.

Мені пропонує відділ пропаганди у тій затії. Я в думці лише посміхнувся... Дав зрозуміти, що в чудо не вірю, та ледве чи вірить у них сам генерал" ⁸⁹.

Як могло так статись, що, будучи свідком фізичного знищення нацистами сотень тисяч мирних людей, зруйнування міст і стертя з землі тисячі сіл, Бульба до останніх днів підтримував життя конаючої імперії? Чому із "визначного організатора і командира, людини рішучої і справедливої" ⁹⁰ він перетворився на раба?

Відповідь на таке питання варто дати словами головного героя роману "Орда" Р.Іваничука.

"Та невже ж це вони, козаки, які ще вчора – пішо чи кінно – з розвіяними на вітрі чубами, з піднятими шаблями, з бійним степовим гиком вривались в ворожий стан, змитаючи все на своєму шляху? Як могло так трапитись, що у мент лицарі перемінились на худобу? Чого не вистачало їм на волі, чого не виховали в собі, що так легко здалися? Мабуть мало для лицаря бойового запалу, залізної орденської єдності і хвилевих перемог...За воїном мусить стояти інститут державного послухання, якого ніколи не знав козак, викоханий безконтрольною вольницею і розгнузданим правом козацької охлократії. Що залишається йому, коли це право в нього відбирають? Ніщо. Хто за ним стоїть, хто його відстоює? Ніхто. Він усвідомлює це тільки тоді, коли з його рук вибивають шаблю і упадає тоді духом, і з лицаря умиє стає рабом. Що треба дати народові, щоб він народом залишився, навіть тоді коли в нього відбирають меч? Мисль, просвіту, науку права і державності, філософію буття" ⁹¹.

А якраз останнього для Тараса Боровця, як і для більшості тодішніх керівників українських націоналістичних організацій не вистачало.

ПОСТСКРИПТУМ

Рух Тараса Боровця був до певної міри своєрідним для того часу

явищем. Діючи в період існування тоталітарних режимів, він зробив спробу відійти від усталених політичних норм.

Не дивлячись на небезпеку постійного нападу зі сторони ворожих бульбівцям сил, отаман у діяльності своїх формувань намагався дотримуватися політичної, релігійної і національної терпимості.

У військових підрозділах співіснували: націоналісти і комуністи, монархісти і республіканці, безпартійні, хоча особисто поліський ватажок не схилився до жодної політичної партії, групи чи організації.

З однієї сторони тому, що прагнув у недалекому майбутньому стати всеукраїнським лідером, захисником і виразником волі всього народу України. А партійна приналежність була б перешкодою у здійсненні таких задумів.

Були ще й інші причин відмови отамана від вузько партійної підпорядкованості його військових формувань. Перебуваючи в стані жорстокої конфронтації з радянською владою, українськими націоналістами бандерівської течії, періодами – і з нацистами, перед Тарасом Боровцем поставали й інші завдання. Одне із них – необхідність протиставити цим силам крім зброї, ще й відмінну політичну програму.

Однак, через те, що керівник Поліської Січі-УПА-УНРА не опирався реально на інше світоглядне вчення, ним і було запропоновано лише загальні гасла: "Своя державність, Збройна сила, Віра Христова".

Ідеологічним підґрунтям політичної програми мало служити християнське віровчення. Але воно не могло об'єднати і згуртувати український народ, повести його за національне і соціальне визволення, тому що християнство було ідеологічною і політичною парадигмою епохи Реформації. Через те відчувалась гостра потреба нової політичної програми. А такої Тарас Боровець запропонувати не зміг.

Проте занепад бульбівського руху, окрім відсутності чіткої і привабливої для широких верств населення України політичної програми, був закономірним і з ряду інших причин.

Міна сповільненої дії була закладена у фундамент формувань Тараса Боровця ще на самому початку їх діяльності.

Перші загони бульбівців – "Поліська Січ", що виникли в липні-серпні 1941 року, були логічним продовженням і наслідком сталінської політики на західноукраїнських землях у 1939-1941 роках.

На першому етапі існування військових загонів Тараса Боровця (липень-серпень 1941 року) до їх складу входили люди, які з різних причин були вороже настроєними до Радянської влади. Про це свідчить і націленість діяльності в той час "Поліської Січі" – виключно антирадянська.

Німецька окупаційна влада визнавалася бульбівцями як союзницька сила.

Але з осені 1941 року ситуація докорінно змінюється. Терор нацистів

проти українського народу, в тому числі і проти козаків формально демобілізованої "Поліської Січі", привів до антигітлерівського опору населення. Це й стало причиною створення УПА(Б-Б).

Діяльність бульбівських формувань на другому етапі (з березня 1942 року) скерована проти гітлерівців.

Проте весь попередній досвід Тараса Боровця і його найближчого оточення не давали змоги відповідно оцінити зміни і адекватно діяти.

Не дивлячись на періоди конфронтації, яка періодами носила досить гострі форми (особливо в першій половині 1943 року), поліський ватажок і його прихильники не втрачали надій на допомогу німецького вермахту у здійсненні своїх задумів.

Пронацистська позиція керівництва УПА-УНРА не тільки перешкоджала кількісному поповненню формувань, а й у кінцевому результаті спричинила відтік тих членів, які, перебуваючи в їх рядах, прагнули воювати з німецькими окупантами. Вони вливались у загони радянських партизан і в ряди УПА(Б).

До того ж Тарас Боровець не зумів вийти за межі такого характерного явища, яке можна назвати одним словом – отаманія.

Для останньої властивим є партикуляризація, тобто обмеження діяльності певним регіоном. У даному випадку – поліським. Під час отаманії політична діяльність ведеться не заради отримання можливості виборення кращої долі для всього народу, а заради досягнення самої влади: абсолютної і керованої самим отаманом.

Проте негативні наслідки діяльності отамана не обмежились безпосередньо періодом війни. Результати згубної політики цього поліського діяча сягали і майбутнього, адже Тарас Боровець дискредитував саму кінцеву мету діяльності Поліської Січі-УПА-УНРА – створення української самостійної суверенної соборної держави.

Стосунки з німецькими окупантами на протязі всього періоду Великої Вітчизняної війни давали підстави зацікавленим колам ототожнювати ідею української державності з українським націоналістичним рухом (складовою частиною якого був рух Бульби-Боровця) та їх "господарями" – нацистами.

Цей факт, акцентований післявоєнною радянською пропагандою, зумовив до певної міри знецінення ідеї української державності, збільшив недовіру східноукраїнського населення не тільки до націоналістичного руху в Україні, але й до мешканців Західної України в цілому.

Надалі ці негативні явища, пов'язані з діяльністю Тараса Боровця і його формувань, стали одним із каталізаторів громадянської війни на західноукраїнських землях, її відлуння доноситься і у наше сьогодення.

Рух Бульби-Боровця, не дивлячись на підтримку тисяч українців, особливо на початку діяльності УПА(Б-Б), не перетворився на ту силу, яка б змогла привести до національного визволення.

Ставка, зроблена на гітлерівську Німеччину, а не на мудрість, витримку, волелюбність власного народ відвернула в кінцевому підсумку від нього українське суспільство і прирєкла його рух на занепад, а самого Тараса Бульбу-Боровця - на неславу й забуття.

ПРИМІТКИ

- ¹ Шуляк О. В ім'я правди... – С. 14.
- ² Медведєв Д. Сильные духом. – К., 1978. – С. 84.
- ³ Armstrong A. Ukrainian nationalism... – С. 145.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Бульба-Боровець Т. Армія без держави... – С. 109.
- ⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 874. – Арк. 5.
- ⁷ Медведєв Д. Сильные духом... – С. 136.
- ⁸ Бульба-Боровець Т. ... Армія без держави... – С. 136.
- ⁹ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 32. – Арк. 208.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 987. – Арк. 42.
- ¹² Медведєв Д. Сильные духом... – С. 138.
- ¹³ ЦДАГО України. – Ф. 65. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 80. – Арк. 18.
- ¹⁵ Там само. – Спр. 874. – Арк. 5.
- ¹⁶ Там само. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 18.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 20.
- ¹⁹ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 32. – Арк. 208.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 889. – Арк. 21.
- ²¹ Кентій А. Отаман Тарас Бульба... – С. 78.
- ²² ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 403. – Арк. 4.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шуляк О. В ім'я правди... – С. 15.
- ²⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні... – С. 179.
- ²⁶ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 403. – Арк. 5.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ ЦДАГО України. – Ф. 63. – Оп. 5. – Спр. 5. – Арк. 70.
- ²⁹ Косик В. Ставлення німців до ОУН і УНА (1941-1944) // УПА і національно-визвольна боротьба... – С. 24.
- ³⁰ Шуляк О. В ім'я правди... – С. 18.
- ³¹ Там само.
- ³² Миткалик І. УПА-УНРА Тараса Боровця-Бульби... – С. 69.
- ³³ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 403. – Арк. 6.
- ³⁴ Дзьобак В. Час руїни минає, доба творення настає // Голос України. – 1992. – 14 жовтня.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Скорупський М. Туди де бій, за волю. – Київ-Лондон-Париж-Торонто-Нью-Йорк-Сідней. – 1992. – С. 82.
- ³⁷ Там само. – С. 89.

-
- ³⁸ Там само. – С. 150.
- ³⁹ *Кентій А.* Отаман Тарас Бульба... – С. 76.
- ⁴⁰ Літопис УПА. – Торонто. – 1978. – Т. 2. – С. 43.
- ⁴¹ Там само. – С. 205.
- ⁴² Революція чи анархічна атаманія // Червоний прапор. – 1990. – 14 листопада.
- ⁴³ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 403. – Арк. 7.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ Звіт от Тараса Бульби-Боровця з революційної діяльності за час від 1 січня 1942 р. до дня листопада 1943 р. Документальний фонд виставки.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 992. – Арк. 159.
- ⁴⁷ *Миткалик І.* УПА-УНРА отамана Тараса Бульби-Боровця... – С. 70.
- ⁴⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 999. – Арк. 160.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 126.
- ⁵⁰ Звіт от Тараса Бульби-Боровця з революційної діяльності... Документальний фонд виставки.
- ⁵¹ *Миткалик І.* УПА-УНРА отамана Тараса Бульби-Боровця... – С. 70.
- ⁵² *Троцинський В.* Проти вигадок про так званий "антифашистський рух опору українських націоналістів" // Український історичний журнал. – 1988. – № 5. – С. 79.
- ⁵³ До Проводу ОУН-Бандери і Головної команди УПА. Відкритий лист Бульби-Боровця. Документальний фонд виставки.
- ⁵⁴ ДА СБ України. – Ф. 13. – Спр. 403. – Арк. 8.
- ⁵⁵ *Шуляк О.* В ім'я правди... – С. 27-28.
- ⁵⁶ Там само.
- ⁵⁷ До проводу ОУН-Бандери і Головної команди УПА. Відкритий лист. Документальний фонд виставки.
- ⁵⁸ Там само.
- ⁵⁹ *Шуляк О.* В ім'я правди... – С. 28.
- ⁶⁰ Звіт от Тараса Бульби-Боровця з революційної діяльності... Документальний фонд виставки.
- ⁶¹ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. – Вінніпег. – 1981. – С. 270.
- ⁶² Там само. – С. 271.
- ⁶³ *Гірняк К., Чуйко О.* Фронт Української революції. – Торонто-Онтаріо. – 1979. – С. 17.
- ⁶⁴ *Скорупський М.* Туди, де бій за волю... – С. 127.
- ⁶⁵ *Жуківський А.* Як творилася УПА... – С. 61.
- ⁶⁶ *Вільчур Я.* Поворот до поганої. [Так у друкарському примірнику. – *Редколегія*].
- ⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 96. – Арк. 113.
- ⁶⁸ Там само. – Ф. 65. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 16-19.
- ⁶⁹ Звіт от Тараса Боровця з революційної діяльності... Документальний фонд виставки.
- ⁷⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 992. – Арк. 67.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави... – С. 160.
- ⁷³ *Кентій А.* Отаман Тарас Бульба... – С. 74.
- ⁷⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина в II світовій війні... – С. 439.
- ⁷⁵ *Шандрук П.* Це було так! – С. 37.
- ⁷⁶ *Dallin A.* German rule in Russia... – С. 589.
- ⁷⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина в II світовій війні... – С. 441.
- ⁷⁸ *Dallin A.* German rule in Russia... – С. 594.
- ⁷⁹ Там само. – С. 625.
- ⁸⁰ Там само. – С. 646.

-
- ⁸¹ *Щандрук П.* Це було так! – С. 37-38.
- ⁸² *Колісник Р.* Військова управа та українська дивізія Галичина. – Канада. – 1990. – С. 127.
- ⁸³ *Щандрук П.* Це було так! – С. 40.
- ⁸⁴ *Armstrong A.* Ukrainian nationalism... – С. 185.
- ⁸⁵ *Бульба-Боровець Т.* Армія без держави. – Вінніпег. – 1981. – С. 307.
- ⁸⁶ *Щандрук П.* Це було так! – С. 41.
- ⁸⁷ *Колісник Р.* Військова управа та українська дивізія Галичина... – С. 128.
- ⁸⁸ *Бульба Боровець Т.* Армія без держави. – Вінніпег. – 1981. – С. 310.
- ⁸⁹ *Самчук У.* П'ять по дванадцятій. – Буенос-Айрес. – 1954. – С. 27-28.
- ⁹⁰ *Миткалик І.* УПА-УНРА отамана Тараса Бульби-Боровця... – С. 71.
- ⁹¹ *Іваничук Р.* Орда // Дзвін. – 1992. – № 1-2. – С. 86.

Володимир ДЗЬОБАК

ПОЛИНОВИЙ ПРИСМАК ЧУЖИНИ

ДОКУМЕНТИ ПРО ДОЛЮ МЕШКАНЦІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ, ДЕПОРТОВАНИХ ГІТЛЕРІВЦЯМИ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ В НІМЕЧЧИНУ

Нещодавно в органах масової інформації промайнуло повідомлення про наміри уряду ФРН вже плітку поточного року фінансове компенсувати безоплатну, примусову працю мешканців України у роки другої світової війни. Що й казати: акція добропорядна, справедлива і доречна. Вона свідчить про корінну демократизацію суспільного й політичного життя у цій країні, щирі наміри назавжди покінчити з філософією фашизму, хоч частково компенсувати рабам рейху фізичні, моральні й економічні втрати. Поділившись з ними частиною багатств, нагромаджених німецьким народом у мирні повоєнні роки, уряд ФРН не тільки, образно кажу чи, кається у минулому, а й протягує руку дружби на майбутнє.

Спробуємо неупереджено розібратися, чому виникли "білі плями" щодо проблеми, яка народилася у ті важкі для нашого народу роки, хоча не можна сказати, що вона зовсім замовчувалася історичною наукою.

Документальні свідчення про гітлерівську політику масового вивезення людей, особливо молоді, із загарбаних країн публікувались у кількох виданнях протоколів та матеріалів Нюрнберзького процесу¹. Деякі свідчення про таку політику гітлерівського керівництва, окупаційної адміністрації в Україні, в інших регіонах колишнього СРСР містяться у спеціальних збірниках, виданих у 60-80 роки². Були публікації листів юнаків і дівчат з фашистської каторги³. До речі, про примусовий характер депортацій свідчили й самі проводирі Третього рейху. Зокрема, генеральний уповноважений по використанню робочої сили Фріц Заукель 1 березня 1944 р. визнав, що "з 5-ти мільйонів іноземних робітників, які прибули до Німеччини, навіть 200 тисяч не прибули туди добровільно"⁴.

Разом з тим бракує спеціальних праць. На нашу думку, існує кілька причин цього. По-перше, офіційна радянська компартійна ідеологія та пропаганда з недовірою ставились до радянських громадян, котрі опинилися за кордоном, за яких би обставин це не склалося. По-друге, бракувало джерельної бази. Більшість документів зберігалась в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю.

Та все має не лише початок, а й продовження. У листопаді 1991 р. Верховна Рада України доручила Кабінетові Міністрів організувати роботу по складанню списків українських громадян-остарбайтерів, які в роки Великої Вітчизняної війни були вивезені фашистськими окупантами та їх посібниками до Німеччини, з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку уряду Німеччини. Копіткий пошук

необхідних фактів ведуть співробітники Служби безпеки України, їм тепер не бракує документів. Лише в архіві обласного управління СБУ по Дніпропетровській області зосереджено понад 130 тисяч так званих "фільтраційних справ". Це – своєрідні досьє з матеріалами про людей, вивезених в роки Великої Вітчизняної війни з окупованих районів регіону для роботи на території Німеччини та інших країн, завойованих гітлерівськими військами.

Слід відзначити величезні інформативні потенції фільтраційних справ. Крім того, унікальність цих пам'яток епохи полягає у тому, що все це – оригінали, які мають велику автентичність і вірогідність.

Типовими особливостями цих справ є використання численних фірмових друкарських бланків; різноманітність реквізитів, службових грифів, печаток, штампів, завірених підписів тощо; наявність реєстраційних номерів, вхідних та вихідних фіксацій; різноманітні атрибути ідентифікації осіб; автентичні фотокартки на портах та посвідченнях, дактилоскопічні відтиски, зроблені різними установами в різний час. Складні фільтраційні справи включають документи радянських установ та органів, німецькі документи та матеріали і документи союзницьких військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативні документи радянського походження. Їх можна поділити на такі групи: 1) особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; 2) матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; 3) відомче і міжвідомче листування з метою одержання інформації про цих людей; 4) матеріали свідків про діяльність та політичне обличчя даних громадян під час їх перебування в Німеччині; 5) характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину та ін.

Виділення у фільтраційних справах зазначених різновидів документів дозволяє професійно та якісно здійснювати їх джерелознавчий аналіз та максимально виявляти їх інформаційні можливості.

Як правило, "фільтраційна справа №... на репатріанта..." включала типовий набір з 10-12 документів. У першу чергу, це – "реєстраційні листи" на людей, вивезених до Німеччини, які повернулися в 1945 р. на батьківщину через спеціальні санітарно-перевантажні пункти, розміщені в прикордонних з СРСР районах. Ці "листи" склалися на кожного, хто пройшов "фільтрацію".

Голови та члени реєстраційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатрійованих за 14 пунктами. Особливий інтерес викликають відповіді на запитання: чому опинився на території іншої держави, чи був заарештований, чи піддавався допитам, затриманню, штрафам з боку німецької влади (коли, де і за що), чи утримувався в спецтаборах ворога та що там робив (вказати найменування табору та адресу), чи відбував службу в

німецькій армії, поліції, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних батальйонах, що створювалися ворогом; чи служив у німецьких установах, підприємствах, організаціях (в яких, в якості кого).

Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними співробітниками перевірко-фільтраційної комісії заповнювалась досить об'ємна анкета. Крім звичайних біографічних даних у документах фіксували відомості про трудову діяльність до початку війни та вибуття за кордон; про участь у Великій Вітчизняній війні; де, коли та за яких обставин людина потрапила у полон, в оточення, на окуповану територію. Репатріанта детально опитували про те, скільки разів, коли і де його було затримано, чи допитували його військові, поліцейні органи, гестапо на окупованій радянській території і які питання ставили; якщо його судили, то яким судом, за що, на який термін покарання, де його відбував, як і коли був звільнений, яким іншим репресіям піддавали (його і сім'ю) окупанти; чим займався і де проживав на окупованій території.

Особлива увага приділялася тому, коли і за яких обставин потрапила радянська людина на територію воюючих з СРСР країн, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії укладачі анкети пропонували докладно з'ясувати, чи потрапив теперішній репатріант за кордон, як військовополонений, мобілізований, чи виїхав добровільно.

Аналіз тисяч "фільтраційних справ" дозволяє зробити певні висновки та узагальнення про методи окупаційного режиму по депортації радянських громадян на примусові роботи до Німеччини. З моменту окупації гітлерівцями був детально розроблений план переміщення на роботи до Німеччини тисяч людей з території України⁵. У 1942-43 рр. мобілізації підлягали, як правило, люди віком від 16 до 25 років, а в останній період окупації – працездатне населення, незважаючи на вік. Мобілізація проходила буденно. У селах через старост, в містах через біржі праці відібрані особи направлялись для проходження медичної комісії. Через деякий час на ім'я призначеного до вивозу надходило так зване "зобов'язання", у якому зазначалося: "На підставі І Рейхміністра зайнятих східних областей про впровадження обов'язку в зайнятих східних областях з дня 19.12.1941 року зобов'язані Ви до праці поза границями зайнятих областей" та вказувалося місце і час явки з одягом та взуттям. Тут же містилось застереження: "У випадку Вашого нез'явлення, непослух цього рішення доведе до примусових заходів проти Вас або проти Ваших родичів: Крім того, порушення Вами обов'язку праці каратиметься в'язницею, тюрмою або замкненням у таборі для примусових робіт". Документи свідчать, що незважаючи на погрози, багато людей намагались уникнути явки на збірні пункти, їх приводили поліцаї.

Ось характерні свідчення: "Прийшли поліцаї і три німці. Мене арештували і привели до сільської управи. Наступного дня погнали до м. Дніпропетровська на вокзал. Завантажили нас у товарні вагони і відправили

до Німеччини"; "Я поїхав у село Литвинівку за продуктами, де мене затримала поліція і доставила на біржу. Там мені пояснили, що я маю з'явитися через декілька днів знов на біржу для відправлення до Німеччини. Я не з'явився, тоді прийшла поліція, мене забрали і повели на станцію Баглей..."⁶.

"На шляху слідування умови утримання були такими, що втікати не було можливості. Біля кожного вагона стояли німецькі солдати, на ніч вагони зачинялися. На станціях по одній людині випускали по нужді". "У вагоні знаходилось по 45-50 чоловік. Їсти давали один раз протягом трьох діб", "вісім діб ешелоном і одна буханка хліба" – згадували репатріанти⁷.

Важливу й цікаву інформацію дослідник отримає з відповідей на такий пункт анкети: "Відомості про рід занять та місце проживання за кордоном". Спрямованість опитування комісіями видно з таких запитань, які задавали репатріантові: "Чи служив в арміях країн, які воювали з СРСР, або в інших військових антирадянських формуваннях", "коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі) і з ким з'явився добровільно чи був затриманий, ким і коли".

Репатріантів розглядали якщо не як "зрадників Батьківщини", то, принаймні, людей, "що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів". У кожному шукали "замаскованого ворога", "іноземного шпигуна", "диверсанта". НКВС намагався виявити осіб, які становили загрозу для радянської системи ще в довоєнний період. Не були випадковими запитання анкети: "Чи судився за Радянської влади (ким, коли і за що та міра покарання)". Характерна і приписка, що демонструвала недовіру до репатріантів з боку комісії: "Зі слів – не судився". Треба віддати належне замученим перевірками людям: практично не зустрічаються позитивні відповіді на пункт 23-й анкети: "Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини та (їх) посібників (вказати прізвище, ім'я, по-батькові, основні дані, в чому виявлялась їх зрадницька діяльність і де вони зараз перебувають".

Незважаючи на це, кожний репатріант повинен був указати кількох чоловік, які б могли підтвердити викладене в анкеті, дані про близьких родичів, а також точну адресу, куди має намір їхати проживати, перерахувати всі наявні в нього документи.

Наприкінці анкети була рубрика-граф для зняття дактилоскопічного відтиску вказівного пальця правої руки та місце для фотокартки.

У документах зустрічаються і "опитувальні листи прибулих на Батьківщину з німецької неволі". Метою їх оформлення було виявлення осіб, що здійснювали депортацію людей, їх помічників, посібників. У таких "листах" фіксувались умови та обставини переправлення людей з України на територію німецького рейху, як відбувався розподіл на роботу (купівля-

продаж, огляд на біржі праці, конвоювання, ув'язнення до концентраційного табору тощо), повідомлялося про умови життя в неволі (рід роботи, кількість годин праці, оплата, харчування та житло, постачання необхідними предметами – взуттям, одягом, охорона, факти знущань, побиття та інших злочинних дій власників підприємств, табору, гуртожитку, поліцаїв, винних в експлуатації та знущаннях з радянських громадян.

"Фільтраційні справи" вміщують численні відомості про умови життя та долі людей, депортованих до Німеччини. Після прибуття до місця призначення, людей розподіляли на роботи.

Можна виділити три основні категорії робітників: батраки у бауерів, робітники заводів та обслуга трудових таборів. Працюючи на поміщика, доглядали худобу, вели домашнє господарство. Умови праці були важкими, на добу відпрацьовували по 10-12 годин. Замість платні видавали одяг та взуття, годували. Іноді їм платили по 20-45 марок. Господарі ставилися до них як до кріпаків. Часто в матеріалах "фільтраційних справ" знаходимо: "господар знущався, бив" ⁸.

У протоколі допиту Є.Є.Сокур читаємо: "...Працювали з 6-ти ранку до 11 годин ночі, платили 20 марок, їсти давали: кофе, 50 грамів хліба, на обід суп, на вечерю – 150 грамів хліба, іноді гаряче вариво..." ⁹.

Бувало, що люди втікали від бауера, тоді їх ловили, відправляли до в'язниць, концтаборів ¹⁰.

На заводах, фабриках, у шахтах, на будівництві, обслуговуванні залізниць репатріанти використовувались як чорнороби. Мешкали в робітничих таборах, недалеко від місця роботи. Табори охоронялись, умови життя були рабські. Виходити до міста забороняли, та й вихідних здебільшого не було. Табори були оточені колючим дротом, вікна забивались, закривалися ґратами. Годували так, що люди пухли від голоду.

О.І.Демиденко свідчила: "Працювала на фабриці "Шустер" по 12-13 годин, оплата 10-15 марок у місяць, їжа: бруква, капуста, хліба 300 грамів. Взуття – дерев'яні колодки, одягу жодного. Проживали у бараках за колючим дротом. Через погане харчування не виходили на роботу, штрафували, не давали їсти по три дні, садили в льох, обливали водою. Від майстрів доводилось отримувати і по потилиці, і по вухах" ¹¹. "Працювала в ливарному цеху по 12 годин, платили 20 марок на місяць, давали 300 грамів хліба і два рази на день варену брукву. З одягу – робітничий костюм і черевики на дерев'яному ходу. На роботу і з роботи водили під охороною," – розповідала на допиті Н.Н.Голомоз ¹².

У справах знаходиться чимало документів, які німецькі власті видавали радянським громадянам: посвідчення особи, медичні картки, робочі книжки. Практично на кожному документі – фотографії та відтиски пальців. В робочих картках кількома мовами зазначалось: "дана робоча картка дає

право на роботу лише до поіменованого роботодавця і втрачає силу після залишення цього місця роботи". На лицевій стороні документа значилось: "Власнику цього дозволяється вихід з приміщення лише заради праці". Іноді репатріантам видавали лише номерки з вимогами: "Цей номер надягати на себе, зберігати, номер помітити".

Нестерпні умови життя викликали опір: "...за відмову від роботи, поскільки не давали нам їсти, була піддана арешту строком на три місяці у Нюрнберзькій в'язниці"¹³.

Зазначені матеріали дають можливість встановити місця зосередження робочої сили з різних районів України на території Німеччини, Франції, Австрії, Польщі, Чехословаччини та ін., періодичність переміщення людей, їх зайнятість, професійну підготовку, форми контролю з боку гітлерівських органів за порядком в середовищі остарбайтерів.

Особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне, місце проживання з поміткою "видом на жительство служить не может". Документ після приїзду, засвідчувала анкетні дані та місце роботи репатріанта до війни.

Завершують "фільтраційні справи" "висновки", в яких члени перевірконо-фільтраційних комісій при місцевому НКВС указували, що "проведеною перевіркою компматеріалів не добуто", а при їх наявності зазначалась їх суть і заповнювалася "постанова" на зворотній стороні документа, де передбачалося три варіанти: "1-й – вважати громадянина перевіреним, фільтраційну справу здати до архіву УНКВС для зберігання та взяття на оперативний облік; 2-й – передати справу у підрозділ НКВС для продовження розслідування і 3-й – на випадок арешту репатрійованого справу передати слідчим органам".

У 1955 р. "фільтраційні справи" переглядалися і залишалися в архівах КДБ і на спеціальному обліку – "як звільненого англо-американськими військами", що відображалось у відповідній довідці. Саме перебування на такому обліку було підставою для заборони виїзду репатрійованих громадян за кордон, влаштування на роботу в деякі установи, на підприємства, допуску до секретних відомостей тощо. Практично, протягом десятиріч держава не довіряла своїм громадянам, так би мовити "про всяк випадок". Органи держбезпеки колишнього Радянського Союзу довгий час переслідували людей, які хоч би чимось привертати їхню увагу. Детальна "розробка", постійне обмеження в правах нерідко ламали життя людей – і це знаходить підтвердження у численних "фільтраційних справах".

На окрему розмову заслуговують справи військовополонених репатріантів, в'язнів концентраційних таборів, радянських громадян німецької національності – "фольксдойче". У них – інші документи, інші долі.

В цілому, матеріали "фільтраційних справ" є цінними джерелами для вивчення суспільно-політичного життя радянських людей у 40-і роки. Вони дають можливість вивчати процеси, пов'язані з становищем українських громадян на території, окупованій гітлерівською Німеччиною, депортацією людей за кордон, умовами перебування їх у країнах Західної Європи, проходженням реєстрації, численних перевірок, пізнати долю багатьох людей.

Документи "фільтраційних справ" чекають на своїх дослідників: істориків, краєзнавців, письменників, журналістів. З матеріалами повинні познайомитись і самі колишні репатріанти, їхні родичі.

ПРИМІТКИ

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: в 7-ми томах. – М., 1958-1961. – Т. III-VIII; Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: в 3-х томах. – М., 1966. – Т. 3. – С. 5-121.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів. – К., 1963; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944). – 3-е изд. – М., 1985; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – М., 1987; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1962 та ін.

³ Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К., 1947; Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Зб. листів та спогадів. – Житомир, 1948.

⁴ Нюрнберзький процес... Сб. матеріалів в 7-ми томах. – М., 1961. – Т. VII. – С. 486.

⁵ Брюханов А.И. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. – М., 1958. Земской В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы. – История СССР. – 1990, № 4. – С. 26-41.

⁶ Архів Управління Служби безпеки по Дніпропетровській області. – Фонд фільтраційних справ. – Спр. 85231. – Арк. 4; Спр. 85235. – Арк. 5.

⁷ Там само. – Спр. 86670. – Арк. 5.

⁸ Архів УСБУ по Дніпропетровській області. – Спр. 1396. – Арк. 7.

⁹ Там само. – Спр. 85228. – Арк. 6.

¹⁰ Там само. – Спр. 87436. – Арк. 5.

¹¹ Там само. – Спр. 86627. – Арк. 8.

¹² Там само. – Спр. 85232. – Арк. 7.

¹³ Там само. – Спр. 85240. – Арк. 3.

Доктор історичних наук, професор
Микола КОВАЛЬСЬКИЙ,
кандидат історичних наук
Віктор ЧЕНЦОВ

ВУНК в 1921 році
Загальні завдання і структура ВУНК

Редакція журналу продовжує друкувати звіти про роботу органів ВУНК-ДПУ в перші післяреволюційні роки.

Звіт за січень – червень 1922 року не підлягав оголошенню і був недоступний широкому загалу, в тому числі фахівцям, які займалися вивченням проблем, пов'язаних із здійсненням в країні нової економічної політики, місця і ролі органів ВУНК-ДПУ в цьому процесі. Редакція готує його до друку в наступних числах журналу.

Звіт про діяльність ВУНК в 1921 р., включений до збірки звітів ВУЦВК Рад, Раднаркому, наркоматів України та уповноважених наркоматів РСФРР на Україні, інших центральних установ республіки, підготовлених 6-му Всеукраїнському з'їздові Рад.

У ньому обмаль статистичних даних, немає детального опису проведених органами ВУНК операцій і т.ін. І перший, і другий звіти виготовлені друкарським способом. Якщо в першому 99 сторінок, то в другому – втричі менше. З останнім можна було ознайомитися у найбільш престижних наукових бібліотеках України.

1921 і 1922 роки – не схожі один на одного. Перший ознаменований переходом від війни до миру, початком втілення у життя схваленої Х з'їздом партії і вищими директивними органами країни нової економічної політики з притаманними їй особливостями, кінцевою метою яких слід вважати нагальну потребу виводу країни з розрухи, подолання тяжких наслідків двох воєн та випробувань часу революційно-визвольних змагань.

1922 рік ввійшов в історію як рік нової реорганізації надзвичайних комісій, перетворення їх в Державне політичне управління. Розмірковуючи над цим, мимоволі задаєшся питанням: чому каральний орган став називатися політичним? Адже добре відомо, що функції натхненника, організатора, керівника беззастережно виконувала правляча в країні партія більшовиків, яка не збиралася поступатися своїми позиціями. Чи була потреба саме в утворенні іншої організації з державним, до того ж політичним ухилом? Питання це не просте. Відповідь на нього дадуть наступні роки. Спецслужби Радянського Союзу зосередили в своїх руках величезний, без перебільшення, обсяг влади, коли під виглядом боротьби з селянським невдоволенням, бандитизмом, об'єднаним єдиним поняттям "петлюрівщина" (у роки, про які йдеться в звітах), так і іншими дійсними і штучно вигаданими противниками Радянської влади в наступні роки, виконували свої завдання під безпосереднім керівництвом партійних органів.

Звіт за першу половину 1922 року зафіксував істотні зміни у кадровому складі працівників ДПУ. Внаслідок проведеної чистки було звільнено з органів 2198 чоловік, у тому числі в Донецькій області – 313, Волинській – 219, з особового відділу Київського військового округу – 232, Харківського – 631 і т.д. 220 чоловік були позбавлені права працювати в органах ДПУ.

У звіті вміщено детальну таблицю складу співробітників центрального та місцевих апаратів ДПУ станом на 1 липня 1922 року (за винятком повноважного представництва на Правобережній Україні, особових відділів 3-х армійських корпусів). З неї довідуємося, що в органах працювало понад 3,2 тис. членів і кандидатів партії, 269 членів РКСМ і близько 7400 позапартійних.

Абсолютна більшість співробітників прийшла працювати в органи ВУНК-ДПУ в 1921-1922 рр. За освітою вони поділялися: з вищою – 175, середньою спеціальною – 571, загальною середньою – 2199, загальною початковою – 4465, домашньою – 1344 і т.д. За віком: до 18 років – 562, від 18 до 25 – 4860, від 26 до 35 – 3362 та ін. 54 співробітника володіли англійською мовою, 297 – французькою, 613 – німецькою, 327 – латинською, 1091 – єврейською. 4295 працівників були росіянами, 2646 – українцями, 1876 – євреями, 265 – латишами, 237 – поляками.

За родом занять до революції 3500 чол. були робітниками, 1168 – хліборобами, 3385 – різними службовцями, 1461 – учнями. За соціальним станом: 5498 – це селяни, 3883 – міщани, 100 – дворяни, 159 – особисті і потомственні громадяни і т.д.

Цікаві дані наведені в таблиці (тут не подається) про чисельний рух співробітників органів ДПУ з 1 січня по 1 липня 1922 р. (стор. 33 звіту). З 1 січня по 1 липня прибуло 8637 чол., в тому числі поступили на роботу 5059. В їх загальному числі 2149 комуністів і 6488 позапартійних.

Фінансові ресурси ДПУ в першому півріччі 1922 р. становили 42809500 крб. (у знаках 1922 р.). У звіті відмічається, що органи відчували у цьому плані "большие стеснения" (стор. 36 звіту). Майже третина коштів (понад 12,5 млн. крб.) витрачалася на потреби центрального апарату ДПУ.

Автори звіту не уникли перебільшень. Навряд чи відповідає дійсності твердження: "В глибину радянського організму, в його кровеносні артерії намагається проникнути яд контрреволюції. Відбудова промисловості і транспорту є питанням життя або смерті Радянської Республіки і чорна робота ворогів її проникає в усі куточки промислового життя. Монархісти і кадети орудують у главках, центрах і різних об'єднаннях, в центральних і місцевих органах НКШС. На фабриках і заводах, в селах і містах, в профспілках і установах, в червоноармійських казармах і на залізницях – зверху, знизу, шляхом саботажу, страйку, агітації – єдиним фронтом наступає

контрреволюція, намагаючись зірвати справу відбудови народного господарства Федерації" (стор. 41 звіту).

В душі часу характеризується робота органів ДПУ серед священослужителів, прибічників церкви, які, на думку авторів звіту, є непримиренними ворогами Радянської Влади, оплотом контрреволюції (стор. 60 звіту). "...Органи ДПУ, – підкреслюється у звіті, – тактовно і обережно повели роботу по дальшому розкладу рядів духовенства, поглиблюючи і форсуючи розкол, направляючи рух у бажане русло і одночасно зберігаючи за собою загальне керівництво ним" (стор. 61 звіту).

Звіти про діяльність органів ВУНК-ДПУ – важливі документи, критичний розгляд і ґрунтовний аналіз яких дає можливість не тільки оцінити сукупність зробленого, а й визначити конкретний характер та напрямок дій.

Публікуються мовою оригіналу із збереженням стилю документу.*

* * *

Чрезвычайные Комиссии возникли и окрепли в процессе длительной и напряженной гражданской войны в Советской России и на Украине, Непрерывно вспыхивающие заговоры внутри страны, блокада и нападения извне придали органам ЧК необычайную гибкость, как того требовало тяжелое время военной борьбы.

Белогвардейские заговоры, шпионаж спекуляция – все это заставляло органы ЧК напрягать все свои силы в сторону военного отпора, организации победы на военных фронтах и обеспечения тыла.

Но вот – один за другим – отмирают военные фронты. Колчак, Деникин, Польша и – последний удар по Врангелю. Военной борьбы нет. С ликвидацией внешних фронтов, ЧК переносят ударность своей работы из области чисто военной в область борьбы на внутреннем фронте, в область водворения хозяйственного порядка, где работа органов ЧК стала и шире, и тяжелее. Центральное управление Чрезвычайных Комиссий на Украине переименовывается, в связи с расширением сферы работы, на основании постановления 5-го Съезда Советов, во Всеукраинскую Чрезвычайную Комиссию. Для приспособления местных чекистских органов к требованиям момента, аппараты их изменяются так, чтобы они могли охватить всю возложенную на них работу.

Гражданская война породила бандитизм, не исчезнувший с ликвидацией внешних фронтов. Нужна упорная длительная борьба, и борьба

* Надруковано в збірнику звітів Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів, Наркоматів, уповноважених наркоматів РСФРР, центральних установ УСРР 6-му Всеукраїнському з'їздові Рад. – Харків, 1921. Друкується із скороченнями з копії, що зберігається в Державному архіві СБ України. Арх. № 437.

в особых условиях. ВУЧК создает соответствующие аппараты по ликвидации бандитизма, устанавливает соответствующую связь с полевыми частями и военным командованием.

Для успешной борьбы с антисоветскими партиями и группировками соответствующие аппараты ЧК постепенно улучшаются, укрепляются, тесней связываются с местными партийными и советскими организациями, находясь под их непосредственным руководством и получая необходимые директивы.

Для участия в хозяйственном строительстве созданы экономические аппараты при ЧК, как вспомогательные ячейки для хозяйственных органов по возрождению крупной промышленности и сельского хозяйства.

Во всех уездных центрах выделены уездные политбюро, как самостоятельные отделы уисполкомов, с гибкими и сильными аппаратами, коими непосредственно может руководить уисполком, особенно в момент борьбы с бандитизмом и проведения экономполитики на селе.

В связи с ликвидацией фронтов особотделы, как чисто военные аппараты, работавшие в боевой обстановке вне зависимости от местных органов Советской власти, сведены на обслуживание полевых частей Красной Армии. Оставшиеся особотделы по обслуживанию гарнизонов, не входящих в полевые части, хотя и подчинены особистским центрам, тем не менее, являются на территории губерний не самостоятельными органами, а составной частью губчека, находясь под влиянием, руководством и контролем губернских партийных и советских органов.

Таким образом, связь ЧК с местными партийными и советскими органами осуществляется не только через формальное вхождение представителя ЧК в исполком, но и непосредственно вхождением представителей ЧК в военсовета, экономсовета и др. междуведомственные комиссии и руководящие органы республики.

Многосторонняя и напряженная работа органов ЧК, направленная в сторону борьбы с антисоветскими партиями и контрреволюцией во всех ее формах и проявлениях, имела единственной задачей: укрепление диктатуры пролетариата и обеспечение завоеваний рабочего класса и крестьянства внутри и охрану республики извне.

1. Шпионаж и отечественная контрреволюция.

2. Польский шпионаж.

Начало 1921 года ознаменовалось прежде всего разгромом польской военной организации на Украине (П.О.В.). Ликвидированы были: в г. Киеве, Харькове и Белой Церкви три главных резиденции, так называемых "начальных комендатур".

В задачу указанных организаций входила всесторонняя разведывательная работа по освещению политическо-экономическо-военно-

хозяйственной жизни Советской Украины. При ликвидации арестовано было более 100 человек, из коих главари: Крженовский, Выбрановский, Янковский и многие другие были расстреляны, остальные же соучастники (менее активные) осуждены к заключению в концлагери на более или менее продолжительный срок.

Кроме того, ВУЧК и ее органами на местах было ликвидировано несколько крупных польско-шпионских организаций и ряд мелких ячеек, а именно: Одесской губчека раскрыта и окончательно ликвидирована крупная польско-шпионская организация, имевшая разветвления как в г. Одессе, так и прилегающих к нему районах, а также и в части Подольской губернии. Руководителем этой организации был польский консул, находящийся в Румынии, Мелабенский.

Целью организации являлось: переправа за кордон польских граждан, переправа лошадей для польской армии и разведывательная работа на территории Советской Украины. При ликвидации организации арестовано свыше 100 человек, из коих главари расстреляны. По отношению же к остальным соучастникам приняты соответствующие меры к обезвреживанию, путем заключения в концлагерь на более или менее продолжительный срок.

Особым отделом КВО (Киевский военный округ) ликвидирована Уманская польская шпионская организация системы "пятерок", имевшая аналогичные задания. Уманская организация закладывала свои ячейки в большинстве своем на сахарных заводах. При ликвидации арестованы главари организации, во главе с комендантом ее Ягодзинской. Путем дальнейших арестов у одного задержанного, видного польского шпиона Вацека Ярошинского найдены папиросы для отравления и усыпления. Указанными папиросами снабжались ответственные польские шпионы, работающие по изъятию секретных документов и т.п.

Разными органами ЧК ликвидирован ряд мелких ячеек, в большинстве своем группировавшихся или на сахзаводах, или же в районе нашей погранполосы, а также изъято значительное число отдельных польских шпионов, агентов, разведчиков и т.п.

Имеющиеся в ВУЧК материалы обеспечивают дальнейшую успешную борьбу с польским шпионажем на территории У.С.С.Р.

Петлюровщина

Этап борьбы ВУЧК и ее органов на местах с отечественной контрреволюцией выразился в двух крупнейших разгромах целого ряда петлюровских, савинковских и врангелевских контрреволюционных организаций, деятельность которых была направлена к свержению Советской власти.

Принимая во внимание, что петлюровщина своей главнейшей целью

ставит свержение Советской власти на Украине путем поднятия массового вооруженного восстания во всеукраинском масштабе, а посему тактика и методы работы петлюровщины в общем выражались и почти выражаются и по настоящее время в нижеследующем: петлюровщина стремится к организации на Украине подпольного аппарата высшей военной и административной власти в виде Центрального повстанческого комитета, каковой существовал до момента его ликвидации в Киеве и в задачи которого входило руководство повстанческим движением, и к организации по той же структуре областных, губернских, уездных, районных, волостных и сельских повстанкомов, количественному и качественному усилению оперирующих на Украине банд и организации новых, группируя все повстанческие силы Украины, подчиняя их комгруппам или районам (вся Украина для проведения восстания была разбита на 22 района), каждой группой районов командует определенное лицо (комгруппы), связывая последние с существующими в данных районах повстанками, организация повстанческих ячеек в частях Красной Армии; к созданию на Украине сети подпольных организаций, группировок как в гражданских, так и в военных советских органах; к ведению широчайшей агитации с целью популяризации идей петлюровщины, переброске из-за кордона пачками агентов для шпионажа, агитации, связи и проч.

Злейшим врагом Советской Украины является Петлюра, а поэтому и борьба с петлюровской контрреволюцией требовала приложения максимума усилий и энергии, дабы разрушить в корне планы как местной, так и закордонной петлюровщины. Результаты работы, проведенной ВУЧК и ее органами на местах в борьбе с петлюровщиной за истекший год, сводятся к следующему:

Киевской губчека раскрыт и ликвидирован Всеукраинский центральный повстанческий комитет (цели и задачи коего указаны были выше) и его непосредственные ответвления, Украинская военная организация в Киевской школе червоных старшин, организация сечевых стрельцов, ряд уездповстанкомов в уездах Киевской губернии, ряд повстанческих ячеек в частях Красной Армии. Ликвидация указанных выше организаций относится к периоду по июль месяц 1921 года. Кроме того, той же ЧК была разгромлена Центральная железнодорожная организация, группировавшаяся почти исключительно по линии жел. дор. Киев – Жмеринка, и, далее, Мотовиловский, Белоцерковский, Жмеринский и ряд других мелких повстанкомов, организаций, ячеек и проч. Таким образом, сильнейший петлюровский центр в Киеве был окончательно разгромлен. [...]

Общее количество арестованных по всем вышеуказанным ликвидированным организациям далеко превосходит цифру 6000. Количество же зафиксированных и взятых на учет петлюровцев значительно больше.

Суммируя результаты работы ВУЧК и ее органов на местах в борьбе с петлюровщиной, можно сделать следующие выводы: ВУЧК и ее органы на

местах двукратным разгромом подпольных петлюровских организаций (почти во всеукраинском масштабе), ликвидацией значительного количества отдельных петлюровских группировок и единоличного изъятия петлюровских деятелей, нанесли петлюровщине ряд тяжелых ударов, удачно направленных в самые жизненные центры петлюровского подполья и подорвавших интенсивность и планомерность работы петлюровщины на более или менее продолжительное время. Произведенными массовыми ликвидациями изъято как из военных, так и гражданских советских учреждений большое количество петлюровцев, чем достигнуто значительное оздоровление советского аппарата.

Характерно отметить, что вся работа как петлюровщины, так и других контрреволюционных группировок (речь о которых будет ниже) протекает при ближайшем содействии и почти под руководством польского генерального штаба. В распоряжении ВУЧК и ее органов на местах имеется фактический материал, подтверждающий непосредственное участие польского генштаба в работе петлюровщины.

Савинковщина

Центр савинковщины, находящийся за кордоном, возглавляет "Всероссийский комитет народного союза защиты родины и свободы", руководимый Борисом Савинковым.

Деятельность савинковщины, направленная к свержению Советской власти, выражается в создании организационного центра, для чего используются уже существующие контрреволюционные группировки савинковской окраски, которые группируются под флагом комитетов "Н.С.З.Р.С.". На местах вводится шпионаж в военные и гражданские органы Украинской республики, причем особое внимание обращается на штабы, части и учреждения Красной Армии. В связи с действующими уже на Украине подпольными организациями других родов контрреволюции, главным образом, петлюровскими, таковые всячески используются. Савинковщина, как организация более молодая, слабая, чем петлюровская, не имеет на Украине своей основной базы, и мелкие ячейки на нашей территории успешно ликвидированы органами ЧК на местах.

Борьба с савинковщиной на Украине в общем выразилась в следующем: Киевской губернской чрезвычайной комиссией раскрыта и ликвидирована савинковская ячейка во главе с военкомом б участка Коростеня гр. Макеевым. Указанная ячейка поддерживала тесную связь с закордоном и петлюровскими организациями.

Особым отделом КВО раскрыт и ликвидирован ряд отдельных савинковских ячеек, явок, связей и проч. Различными органами ЧК и ОО (особенно в пограничных губерниях) ликвидирован ряд мелких савинковских ячеек, группировок и организаций.

Деятельность савинковщины, как и петлюровщины, протекает при самом широком содействии со стороны Польши. Польские власти снабжают руководящий орган савинковщины (В.К.Н.С.З.Р.) финансами, подложными документами агентов, направляемых Савинковым на нашу территорию, и вообще всемерно содействуют деятельности савинковщины, направленной к свержению Советской власти. Имеющиеся в распоряжении ВУЧК документы устанавливают, что между польской контрразведкой и Виктором Савинковым * существует самый тесный контакт.

Врангелевщина

После нанесения целого ряда крупнейших разгромов и ударов врангелевщине, последняя, эвакуировавшись в Константинополь, все же не отказалась от своей заветной мечты – свержения рабоче-крестьянской власти и восстановления монархии в России. Оставшиеся отдельные контрреволюционеры врангелевской ориентации на территории Украины задалась целью создания подпольных контрреволюционных организаций. Благодаря бдительности ВУЧК и ее органов на местах, широчайшим ударом по отечественной контрреволюции была задета и врангелевщина.

Результаты работы ВУЧК и ее органов в борьбе с врангелевским подпольем таковы: раскрыта и ликвидирована крупная врангелевская подпольная организация в Одессе, ликвидирована подпольная организация на побережье Черного и Азовского морей, раскрыты и ликвидированы отдельные врангелевские организации в Запорожской губернии, в Крыму и других районах Украины. Различными органами ЧК и особых отделов на местах изъято значительное количество врангелевских шпионов, агентов, разведчиков и просто контрреволюционеров врангелевского толка.

II. АНТИСОВЕТСКИЕ ПАРТИИ. МЕНЬШЕВИКИ.

Борьба с антисоветскими мелкобуржуазными партиями также велась широким фронтом.

Еще до 11-го марта ВУЧК была произведена по всей Украине массовая операция среди меньшевиков. Эта операция была вызвана той позорной контрреволюционной линией, которую вели меньшевики во время белогвардейско-эсеровского бунта генерала Козловского в Кронштадте.

В острейший для Советских Республик момент, когда вся иностранная и русская контрреволюция, во главе с Милюковым – в предчувствии скорой гибели "хамов" – лихорадочно посылала Козловскому денежные и технические средства – в этот момент меньшевистские организации во всех

* Так в документе. Следует читать Борис Савинков.

углах завопили, что кронштадтские события "вовсе не направлены против Советской власти" и что это просто "результат стихийного недовольства масс политикой большевиков".

В своей беспримерной наглости и цинизме меньшевики докатились до того, что в разбрасываемых прокламациях требовали суда ...над представителями Советской власти, "виновными" в подавлении кронштадтского белогвардейского мятежа *.

В связи с этим политотделом ВУЧК и местным ЧК были почти целиком арестованы меньшевистские организации – киевская, полтавская; екатеринославская, таганрогская, донецкая, волынская и одесская. Помимо этого были произведены и отдельные аресты меньшевиков, ведущих самую злостную травлю Советской власти.

В итоге массовых разгромов и отдельных арестов, произведенных ВУЧК, меньшевики за весь отчетный год были совершенно лишены возможности вести широкую работу, не только массовую, но даже и организационную. Оставшиеся на свободе меньшевики, чувствуя за собою бдительный надзор органов ЧК, почти ничем себя не проявляли, за исключением отдельных случаев, когда они спекулировали на продовольственном кризисе среди рабочих, выступая со всевозможными клеветническими выпадами против Советской власти.

В настоящий момент, в связи с укреплением Советской власти, меньшевики выпущены на свободу и опять стараются собрать свои распыленные силы для новых провокаций.

Анархисты

Крупная массовая операция была произведена ВУЧК также и среди анархистов различных толков.

Еще в прошлом году ВУЧК и ее местными органами была произведена массовая ликвидация анархистов, являвшихся агентами и идеологами Махно. Часть анархистов, оставшаяся после этой ликвидации на свободе, притаилась на некоторое время, но в отчетном году снова занялась экспроприациями народных денег и шашнями с Махно и махновцами.

14-го февраля политотделом ВУЧК была произведена массовая операция: анархисты были арестованы и заключены в политизолятор (место заключения с очень мягким режимом, где они и пробыли до самого последнего времени).

Находясь в заключении, анархисты во главе с лидером елисаветградской федерации Рейдманом обратились к Советской власти с покаянным заявлением, в котором они давали слово, что не будут больше вредить мирному строительству республики, что они отрекаются от Махно,

* Оцінка подій у Кронштадті дана у постанові.

от поддержки бандитизма и собираются работать, как честные граждане, на благо республики.

Принимая это заявление во внимание, и желая ознаменовать праздник 4-й годовщины Октябрьской революции, ВУЧК сочла возможным анархистов освободить. Таким образом, часть анархистов была обезврежена.

Другая же часть, свившая гнездо в Одессе, начала в последнее время развивать свою деятельность в крупном масштабе. Одесские анархисты начали готовить целый ряд грабежей, взрывов и поджогов государственных сооружений. В самый решительный момент, однако, накануне начала "работ" анархисты были арестованы Одесской губчека.

Не менее крупное дело было раскрыто губчека Волынской. На Волыни организовался анархический союз молодежи, который поставил себе целью убийство видных партийных и советских работников. Анархическая организация имела в своем распоряжении оружие, взрывчатые вещества и денежные средства. Характерно, что в состав этой организации "молодежи" входили также люди свыше 30 лет.

Все участники союза анархистов арестованы с поличным.

Левые эсеры

Точно также в отчетном году были разгромлены левые эсеры. Первый их разгром произошел еще в прошлом году, когда политотделом был целиком захвачен съезд левых эсеров (интернационалистов), вместе со всеми их печатными материалами, в которых черным по белому указывалось, что необходимо поднять восстание против Советской власти. В руки ВУЧК попала, таким образом, "головка" партии левых эсеров (интернационалистов), и, естественно, что работа левых эсеров приостановилась. Однако на свободе оставалась еще другая часть левых эсеров, так называемых "объединенцев", которые хотя и не призывали открыто к восстанию против Советской власти, но вели против нее не менее злостную агитацию и издавали в подпольи самые провокационные прокламации.

Поэтому в начале марта ВУЧК решила приступить к их ликвидации. Политотделом ВУЧК был захвачен центральный комитет левых эсеров (объединенцев) и был произведен целый ряд отдельных арестов, давших весьма ценные материалы. В частности, арестован успевший скрыться при массовых арестах член ЦК левых эсеров Требелев. Из захваченных у левых эсеров материалов, между прочим, было видно, что в стане левонародничества началось гниение, что левые эсеры, идущие учить рабочих и крестьян, как нужно делать революцию, сами не могут сговориться между собой ни по одному вопросу и раскалываются на маленькие непримиримые группы.

Месяц тому назад левые эсеры (интернационалисты) во главе с

виднейшими боевиками – членами ЦК – Кравцовым и Панкратовым, подали в ВУЧК заявление, которое гласило, что они по совести отказываются от борьбы с Советской властью и признают свои ошибки, ведущие, по их собственному признанию, только к активной помощи контрреволюции.

В виду этого заявления левые эсеры (интернационалисты) были освобождены.

Приблизительно такое же заявление подали левые эсеры (объединенцы), и ВУЧК, принявшая во внимание относительное спокойствие политического момента и праздник годовщины Октябрьской революции, также постановила их освободить.

Правые эсеры

Что касается правых эсеров, то органами ЧК был произведен среди них ряд арестов как массовых, так и единичных. За последнее время в Харькове был арестован ряд видных правых эсеров, членов комитета, причем были захвачены гектографы, на которых правые эсеры печатали свою подпольную газетку "Голос социалиста-революционера".

Точно также были произведены аресты в Киеве, Крыму и Одессе. В Одессе операция носила массовый характер – была арестована большая эсеровская организация.

Украинские мелкобуржуазные партии

В стане чисто украинских партий начинавшееся разложение достигло наивысших пределов в момент заключения союза Петлюры с белополяками.

Путем долгой и напряженной работы ВУЧК удалось захватить ценнейшие материалы по украинской контрреволюции и посадить на скамью подсудимых крупнейших "желтоблакитных" деятелей – министров "УНР" – Голубовича, Петренко, Лизанивского, Остапенко, Часныка и др.

Дело Голубовича и его сотоварищей петлюровцев, слушавшееся в Киевском революционном трибунале, выявило перед лицом рабочих и крестьян Украины все позорное поведение деятелей украинской контрреволюции, которые продавали "неньку-Украину" распивочно и на вынос и "выводили ее, как старую проститутку, на продажную европейскую ярмарку", как метко выразился на суде обвинитель тов. Мануильский.

На суде бывшие министры-петлюровцы плакали и каялись в своих грехах, обещая искупить свои вины перед Советской властью и революцией.

Считая, что для них достаточно их позора, высшие органы республики в последнее время постановили Голубовича и его сотоварищей освободить, дав этим им возможность сделаться честными гражданами.

В настоящий момент можно сказать, что почти нигде нет такого идейного развала, как в украинских мелкобуржуазных партиях. О Петлюре

говорить не приходится. Он и его сторонники давно превратились в бандитов, предлагающих свои услуги тому, "кто больше даст". Даже самые неразборчивые, нечистоплотные элементы из украинских мелкобуржуазных партий отшатнулись от Петлюры, стыдясь одной компании с погромщиками, бандитами и убийцами.

Сами же мелкобуржуазные украинские партии, как-то: украинские эс-де и эс-эры на Украине почти перестали существовать. Отдельные кружки их за границей занялись внутренними дрязгами, характерными для всей контрреволюционной эмиграции. Окончательно порвавши с рабоче-крестьянской Украиной, бывший идейный руководитель и организатор "УНР" Винниченко докатился до открытой беспардонной клеветы, черносотенного пошиба против Советской власти в своей венской газетке и фактически связал себя с неустойчивой частью контрреволюционной украинской эмиграции: с так называемой заграничной оппозицией (или левыми) официальной УСДРП, с эсерами, ушедшими из партии после того, как ЦК эсеров порвал с Петлюрой и проч. Эта группа выдвигает сейчас лозунг: третья украинская революция (первая – Центральная Рада, вторая – Директория, третья – против УССР). Остатки разгромленной партии у эсеров сейчас представляют собой полководца, оставшегося без войска. Центральный комитет УПСР (группа Грушевского) формально отвергает лозунг Винниченко и признает сама себя политическим банкротом. Наряду с российскими мелкобуржуазными партиями (меньшевиков и левыми эсерами) украинские эсеры и укаписты из группы Винниченко принуждены сделать вид, что признают самый принцип Советской власти и отвергают лишь диктатуру коммунистической партии, однако отдельные признания меньшевиков, уэсеров и проч. не оставляют сомнения в том, что, признавая на словах Советскую власть, чтобы обмануть рабоче-крестьянские массы, все эти мелкобуржуазные партии остаются на деле агентами буржуазной контрреволюции. Во всяком случае этот факт – признание самого принципа Советской власти со стороны прежних вдохновителей петлюровщины указывает на то, что они сознают со скрежетом зубным всю силу и влияние на трудящиеся массы нашей коммунистической партии, столь ненавистной украинской контрреволюции, и непреодолимую устойчивость Советской власти.

Таким образом можно считать, что мелкобуржуазные антисоветские партии в результате борьбы потерпели идейный и организационный крах, от которого они не в силах будут скоро оправиться, если вообще им удастся еще поднять голову.

III. БАНДИТИЗМ

[...] Необходимость планомерной борьбы с бандитизмом на Украине была очевидна еще в 1920-м году. Почином в этом направлении была

разбивка территории Украины на секторы и тыловые участки. Борьба же с бандитизмом велась военкомандованием и его полевыми войсками, начтылами, военкоматами, затем войсками ВОХРА, ВНУС, ЧК и милиции.

В ликвидации крупных банд главную роль играли войсковые части. Но вся борьба велась без определенной системы, без общих однотипных методов, и естественного контакта в работе означенных выше организаций не было. Наладить же борьбу с бандитизмом на Украине мешало наличие внешнего фронта, требовавшего от Советского правительства максимального напряжения всех своих сил. Те организационные недочеты в борьбе с бандитизмом, которые давали себя чувствовать в 1919 и 1920 годах, – сохранились почти целиком и в начале отчетного периода.

С ликвидацией всех внешних фронтов, весной текущего года и с перенесением центра тяжести борьбы рабочих и крестьян Украины с фронта отечественной и закордонной контрреволюции на фронт внутренний, – перед рабоче-крестьянским правительством Украины встал вопрос об изыскании рациональных методов борьбы с бандитизмом и о ведении этой борьбы в рамках определенной, организованной системы.

Одновременно с созданием постоянного совещания по борьбе с бандитизмом при Совнарком, совещания, имеющего целью объединение и направление деятельности целого ряда наркоматов в деле борьбы с бандитизмом, и созданием таких же совещаний в губернском и уездных масштабах, – при ВУЧК был создан отдел по борьбе с бандитизмом, на который возложено руководство борьбой с бандитизмом во всеукраинском масштабе посредством организации при органах ЧК на местах специальных гибких аппаратов по однотипной системе, с широкой агентурно-осведомительной сетью, для непосредственной активной борьбы и ликвидации мелкого и среднего бандитизма...

Бандитизм на Украине в начале отчетного периода в силу целого ряда причин принял резкие формы ожесточенной борьбы с Соввластью, стремясь нанести ей как можно больше ущерба в области экономической жизни республики.

Бандитизм на Правобережье

На Правобережье под влиянием оставленных во время польского нашествия в 1920 г. и просочившихся уже после него петлюровских агентов, неорганизованная деревенская беднота, лишенная своевременной поддержки Соввласти, для которой деревня была закрыта, ибо кулак и бандит встречали ее представителей пулей, – сдавала позицию за позицией своему вековому врагу – кулаку, ставшему главной силой деревни и заключившему полный союз с бандитами во имя борьбы с Соввластью.

В силу указанных причин бандитизм развивает свою деятельность и терроризирует местный аппарат Соввласти настолько, что из некоторых

районов он принужден был или полностью эвакуироваться, или существовать под защитой усиленных гарнизонов.

Бандитизм на Левобережье

На Левобережной Украине бандитизм развивался, главным образом, под лозунгом разнузданной анархо-белогвардейской вольницы Махно. Только кое-где (на Полтавщине) банды действовали под желто-блакитным флагом.

Махно совершал на Украине гигантские рейды, подымая по пуги следования против Советской власти деклассированные и недовольные элементы села и города.

Начало планомерной борьбы с бандитизмом

Устранение многих недочетов, плановая организация аппаратов по борьбе с бандитизмом ЧК, объединение борьбы с бандитизмом в постоянных совещаниях, вовлечение в эту борьбу местных органов Соввласти, а особенно привлечение к этой борьбе комнезамов – все это значительно облегчило планомерную ликвидацию банд. Обнародованная к этому времени амнистия 5-го съезда Советов внесла разложение в среду бандитских атаманов, и наряду с проведением амнистии, органами по борьбе с бандитизмом при активной поддержке войсковых частей и комнезамов производилась беспощадная ликвидация продолжавших оперировать атаманов.

Как результат этого, в июне и июле количество активных банд на Украине заметно падает, но деятельность оставшихся усиливается; бандитские атаманы ищут новых методов борьбы с Соввластью и находят их в оперировании мелкими организованными группами, перенося центр своей деятельности в область разрушения хозяйственной жизни страны.

Повстанческие штабы Петлюры и Савинкова, руководящие бандитским движением из-за кордона, оправившись к августу от замешательства, вызванного амнистией, и через атаманов, продолжавших действовать на территории Украины, стремятся всеми силами сорвать амнистию, что им частично и удается в некоторых районах, напр. в Екатеринославской, Кременчугской, Волынской и Подольской губерниях, где под влиянием распространения контрреволюционными организациями заведено ложных легенд о несостоятельности амнистии, имел место обратный переход амнистированных в банды: атаманов Мирный, Черный Ворон, Лисица, Аброцевич, некоторое число рядовых. Но все же амнистия широкой волной прокатилась по Украине и на милость Соввласти явилось около 10000 крестьян, служивших орудием в руках кучки атаманов-авантюристов.

Потерпев неудачу на срыве амнистии, атаманы улучшают организационную сторону бандитизма, для чего частично уходят в подполье, связавшись с повстанками.

Органы по борьбе с бандитизмом ЧК со своей реальной силой войск ВЧК Укркрыма, при активном участии полевых частей, не упускают момента уничтожать и вылавливать главарей и разлагать серую бандитскую массу.

Ликвидация махновщины

Август месяц прошел под флагом беспощадной борьбы с махновщиной. Банда Махно, метавшаяся в предсмертной агонии по Украине и соседним военным округам РСФСР (Северо-Кавказский и Орловский), потеряв популярность у крестьянского населения, срывает маску защитницы селянских масс и превращается в уголовно-грабительскую.

Амнистия и новая экономическая политика окончательно отталкивает от Махно крестьянское население бывших махновских районов и заставляет Махно искать новые базы на севере Украины. Преследуемый по пятам красными войсковыми частями, Махно бежит на Правобережье и здесь перестает существовать как реальная угроза революционному правопорядку и налаживающемуся хозяйственному аппарату республики. 20-22 августа банда была на голову разбита в Николаевской губернии, а ничтожные остатки (25-30 чел.) бегут на запад и 28 августа в районе Каменки Махно переправляется через Днестр и уходит в Румынию.

Органы ЧК продолжают уничтожать подпольные махновские ячейки, вылавливают отдельных махновцев и выкачивают громадное количество спрятанного ими оружия (так, в Запорожье было выкачено, по приблизительному подсчету 20 пулеметов, 2833 винтовки, 335 револьверов, 405 шашек, 86798 патронов и масса другого военного снаряжения, выкачивание которого продолжается по сей день).

Целый ряд видных махновских сподвижников, оставшихся без "батяка", являются с повинной в органы ЧК.

Таким образом, на Левобережье, в связи с уходом Махно бандитизм постепенно разлагается и находится в стадии окончательной ликвидации.

Новые приемы бандитов

Деятели оставшихся активных банд, учитывая серьезность и ход нашей новой экономической политики, направляют свою подлую работу на срыв нашей экономполитики. Бандиты перестают производить налеты на отдельные воинские части и все свое внимание переносят на срыв продналоговой кампании, разужение продорганов, ссыпунктов, мельниц и разрушение нашего транспорта, связи и желдорсооружений, что и проводят

с чрезвычайной ожесточенностью.

Опять авантюры

С начала октября в нашей западной пограничной полосе создалось напряженное положение. Поступает целый ряд сведений о близком наступлении Петлюры, Савинкова и других с целью оккупации Украины. Создавшаяся к этому времени общая политическая обстановка способствовала планам Петлюры. 8 октября наши пограничные части войск ВЧК Укркрыма столкнулись с первыми застрельщиками регулярных закордонных частей Петлюры. В районе Коростеня из-за кордона появился отряд генерала Нельготского.

28-го октября в районе Гусятина на территорию Украины перешел авангард банд Петлюры под командованием полковника Паляя, а 1-го ноября, вследствие малочисленности нашей погранохраны, началось непрерывное просачивание на нашу территорию в районе Олевска отрядов противника, достигших общей численности, вместе с оперировавшими в этих районах бандами – до 3000 человек. Для ликвидации этого выступления необходимо было привлечение крупных красноармейских частей, вследствие чего и для объединения действий, руководство по ликвидации этой авантюры перешло к полевому командованию, а перед органами по борьбе с бандитизмом ЧК поставлена задача ведения широкой агентурно-разведывательной работы по разложению изнутри ворвавшихся банд и проведения беспощадного террора против комсостава противника.

Бандитский террор

Как результат борьбы с бандитизмом, можно привести некоторые общие цифры: по неполным данным бандитов за отчетный период убито – 3785 человек, ранено – 745 человек и уведено – 1475 человек; совершено налетов на населенные пункты – 1376, на советские органы – 259, на сахарозаводы – 79, на лесоразработки – 65, на продорганы – 142 и другие промышленные предприятия – 53.

Расправа с бандитами

По приблизительному подсчету: убито атаманов – 182, расстреляно – 9, арестовано – 84, добровольно явилось – 169; всего ликвидировано – 444 атамана; рядовых бандитов убито – 9444, расстреляно – 510, арестовано – 10305, добровольно явилось – 9357; всего ликвидировано – 29612 рядовых.

Наши трофеи

В боях с бандитами захвачено: 5 орудий, 266 пулеметов, 3662 винтовки, 360 револьверов, 328 шашек, 256 бомб, 356 тачанок, 1810 лошадей, 426 седел. Сдано добровольно явившимися: 177 пулеметов, 8898 винтовок, 392 револьвера, 670 шашек, 169 бомб; выкачано у населения: 5 орудий, 664 пулемета, 4412 винтовок, 2719 револьверов, 1307 шашек, 291 бомба и много другого военного снаряжения. Захвачено и сдано около 1500000 патронов. [...]

IV. БОРЬБА НА ЭКОНОМИЧЕСКОМ ФРОНТЕ.

Новая экономическая политика – новые задачи ЧК.

В январе 1921 года было создано экономическое управление ВЧК в Москве. В основу работ этого управления был положен тот принцип, что органы ЧК должны принять активное участие в восстановлении промышленной жизни страны не только путем устранения явно преступного элемента, но и путем участия в творческой работе самих экономических органов. По той же мысли 24 февраля был организован экономический отдел Цупчрезкома. Отдел был разбит на специальные отделения, из коих каждое работало в определенной области народного хозяйства. Каждое отделение имело некоторое число уполномоченных, прикрепленных к определенным управлениям, отделам и т.п. комиссариатам. Эти уполномоченные, постоянно работая в местах своего прикрепления, ознакамливались со всеми сторонами их деятельности и принимали активное участие в устранении ненормальностей организационного, административного и хозяйственного характера. Вместе с тем, уполномоченные раскрывали злоупотребления и принимали меры к пресечению их. Дела о преступлениях по должности и хищениях с этого времени начали усиленно направляться в трибуналы. Такие же экономические п-отделы были созданы при губчека. На них также возлагалась двойная задача: бороться с злоупотреблениями и преступностью, с одной стороны, и исправлять всевозможные дефекты в работе, с другой.

6-го мая 1921 года экономотдел реорганизуется в Экономическое управление, но его построение и методы работы остаются прежними. Но уже в мае начинает сказываться влияние новой экономической политики. Линия правильно взятая ЧК в условиях прежней экономической политики сказывается плохо приспособленной к новой.

Экономические органы ЧК реорганизуются

Новое положение об Экономическом управлении ВУЧК построено в соответствии с экономическими соотношениями, сложившимися в республике к ноябрю.

Специальные отделения сохранились, но работа их строится сейчас по ударному принципу. Начальник отделения, поддерживающий тесную связь с коллегией наркомата, получает от нее задания, но действует также и по своей инициативе.

Борьба со спекуляцией

В области борьбы со спекуляцией работа экономических органов ЧК сводится к борьбе с нарушениями государственных монополий, с одной стороны, и борьбе с торговлей краденым из государственных хранилищ, с другой. Особенное внимание обращается на правильность постановки складского дела. С переходом к оплате труда прожиточным минимумом и отменой трудповинности для всех граждан, за исключением инженеров и врачей, при соответствующем сокращении штатов, в учреждениях борьба с саботажем теперь распространяется только на указанные виды труда.

Разносторонняя деятельность экономических органов ЧК

В качестве иллюстрации разносторонней деятельности экономических органов ЧК можно указать на активное участие, которое они принимают в целом ряде комиссий, как-то: в комиссии по улучшению быта рабочих, по упорядочению складского дела на Украине, помощи голодающим, по обследованию сахарной промышленности, по обследованию Криворожского бассейна, снабжению техническими материалами Донбасса и т.д.

Экономические органы ЧК приняли активное участие в ряде ревизий, вскрывших ряд злоупотреблений и повлекших осуждение большого числа виновных. Так, ВУЧК приняла участие в обследовании следующих главков и учреждений: Главпродукта и Вукопспилки, Главрыбы и ее органов, Упрвоенпродснаба, 2-го конного транспорта (виновные привлечены к суду), Губтрамота, склада № 11 (троих расстреляли и одного на 5 лет тюремного заключения), Укркустпрома (виновные привлечены к суду), Днепровского завода Екатеринославской губ. (виновные привлечены к суду), Укртабака, Укрпищи, Укрспирта и Укрмасла, Укрлескома, Укртекстиля, Кривого Рога (каменноугольный район), Верховно-следствен(ной) комиссии по обследованию всех сахзаводов Правобережья, склада Уполнаркомпочтеля и других.

Экономические органы ЧК принимают активнейшее участие в продналоговой кампании, ими обследованы, во многих губерниях поголовно, ссыпные пункты и приняты меры к устранению замеченных злоупотреблений и недостатков.

На страже интересов рабочего государства

Экономорганы ЧК принимают активное участие во всех сторонах хозяйственной работы, ведя борьбу с злоупотреблениями при заключении договоров на сдачу в аренду предприятий, наблюдая за предоставлением запасов сырья и топлива частным арендаторам и т.п., беря на себя защиту интересов рабочих и служащих, ведя борьбу с хищением государственного имущества, исполняя задания как центральных, так и местных хозяйственных органов и, наконец, принимая активное участие в проведении крупнейших, общегосударственного значения, кампаний.

Исключительное внимание уделяется борьбе с воровством и взяточничеством. Органы ЧК беспощадны к страшным врагам рабоче-крестьянской республики – взяточникам и ворам.

V. РАБОТА ПО ОЗДОРОВЛЕНИЮ ТРАНСПОРТА

В течение 1921 года транспортные чрезвычайные комиссии Украины ставили своей целью борьбу с технической и политической контрреволюцией на путях сообщения Украины и Крыма.

Ввиду того, что основным моментом в деле восстановления транспорта на Украине является топливное положение дорог, то и максимум внимания был обращен на эту сторону жизни дорог и особенно много было сделано в этом направлении.

Еще с ноября месяца 1920 года было обращено внимание на то обстоятельство, что большое количество топлива расхищалось, как на местах добычи, так и в пути следования и на складах. Это было установлено рядом комиссий (тт. Троцкого, Межина и Дзержинского) и в ноябре прошлого года полномочной комиссией Совнаркома РСФСР по Донбассу была выделена Особая комиссия по борьбе с хищением топлива, а последняя, для объединения этой работы на Украине, организовала в Харькове исполнительное бюро.

Исполнительное бюро вело борьбу, главным образом, путем контрольных мер и усиления деятельности реввоенжелдортрибуналов, при участии органов ТЧК, но, ввиду того, что такая постановка существенных результатов не дала, то с февраля борьба со всеми видами хищения топлива и его охрана как на месте добычи и хранения, так и в пути следования постановлением Укрсовтударма, подтвержденным СТО, была всецело возложена на чрезвычайные комиссии, в Донбассе – на губчека и на путях сообщения – на ТЧК^{**}. [...]

* Опущено опис конкретних акцій транспортних надзвичайних комісій по боротьбі з крадіжками палива, вантажів, мішечниками, аваріями поїздів, їх простоями, сніговими заметами тощо.

Продмаршруты

Помимо других задач, органами ТЧК велось неослабное наблюдение за продвижением продмаршрутов, следующих из Украины в центр, особенно усилившимся в связи с переброской 57 миллионов пудов хлеба на север. [...]

В продорганах

Энергичная борьба велась ТЧК и со злоупотреблениями продорганов, выразившимися в значительном числе обнаруженных преступлений по должности и злостной спекуляции, за что было арестовано и предано суду по Донецкой дороге с 1-го марта по 1-е октября – 44 человека и по Южным дорогам с 1-го января по 1-ое октября арестовано и отдано под суд – 122 человека.

Водный транспорт

Работа ТЧК по водному транспорту заключалась в наблюдении за выполнением производственной программы, прекращением непроизводительного простоя судов, оборудованим пристаней и затонов, и наблюдением за организационной работой водного отдела ОПС.

Сильное обмеление рек в навигационный период настоящего года, бандитские налеты, сопровождавшиеся сожжением пристаней и потоплением пароходов, отсутствие необходимых материалов, а также сигналов в фарватерах рек, сильно влияли на работу водного транспорта и заставляли ТЧК принимать меры к успешному очищению русел рек, изысканию необходимых материалов и усилению деятельности по борьбе с бандитизмом на водных путях сообщения.

Некоторые выводы

Органы ЧК проделали напряженную работу во всех областях борьбы с контрреволюцией. Истекший год явил картину разложения антисоветских элементов и упрочения политической власти рабочего класса. Новый период "послевоенного коммунизма", в который Федерация вступила в марте т.г., характеризуется, однако, усложнением борьбы на экономическом фронте. Задачи органов ЧК в будущем преследуют двоякую цель: обеспечение во всей полноте политической власти рабочего класса (диктатура пролетариата) и, следовательно, довершение борьбы со всеми видами контрреволюции, стремящейся свергнуть власть рабочих и крестьян, с одной стороны, и, с другой стороны, обеспечение всех выгод для рабочего государства от новой экономической политики и недопущение

использования нового экономического курса темными дельцами и врагами рабоче-крестьянской власти: ворами и взяточниками.

Новая экономическая политика рассчитана на использование государственного капитализма в интересах восстановления крупной промышленности и укрепления экономического базиса пролетарской диктатуры. Органы ЧК отдают себе ясный отчет в предстоящих трудностях борьбы с поднимающей голову мелкобуржуазной стихией. Борьба с этой стихией является в настоящий момент основой деятельности всех органов Советской власти и коммунистической партии. ЧК приспособляют свой аппарат к успешному ведению этой борьбы до победного конца над контрреволюцией на всех фронтах в интересах укрепления диктатуры рабочих и крестьян.

Підготував до друку
доктор історичних наук, професор
Євген СКЛЯРЕНКО

НАКАЗ Ф.ДЗЕРЖИНСЬКОГО ПРО КАРАЛЬНУ ПОЛІТИКУ НАДЗВИЧАЙНИХ КОМІСІЙ

8 января 1921г.

О карательной политике органов ЧК

Внешних фронтов нет. Опасность буржуазного переворота отпала. Острый период гражданской войны закончился, но он оставил тяжелое наследие: переполненные тюрьмы, где сидят главным образом рабочие и крестьяне, не буржуи. Надо покончить с этим наследием, разгрузить тюрьмы и зорко смотреть, чтобы в них попадали только те, кто действительно опасен Советской власти. При фронтовой обстановке даже мелкая спекуляция на базаре или переход через фронт могли бы представлять опасность для Красной Армии, но сейчас же подобные дела нужно ликвидировать. На будущее время с бандитами и злостными рецидивистами разговор должен быть короткий, но держать в тюрьме толпы рабочих и крестьян, попадавших туда за мелкие кражи или спекуляцию, недопустимо. Массовая спекуляция опасна, она отмирает медленно, постепенно, но зато верно, благодаря совокупности экономических мер Советской власти. Правда, поднялась высоко волна хищений, в них повинны и многие рабочие, но если заставить провинившегося рабочего вместо тюрьмы работать на своем же заводе под ответственностью остальных рабочих, то такое пребывание на всем честном народе, который будет ждать: украдет Сидоров или Петров еще раз, опозорит он опять завод или станет настоящим сознательным товарищем, – такой порядок будет действовать гораздо сильнее и целесообразнее, чем сидение под следствием и судом. Рабочая среда сумеет выправить слабых, малозначительных товарищей, а тюрьма их окончательно искалечит.

Лозунг органов чека должен быть:

"Тюрьма для буржуазии, товарищеское воздействие для рабочих и крестьян". Разгрузить тюрьмы – работа более простая, труднее предупредить их новое переполнение. Между тем, Советская власть и слишком крепка, и слишком бедна, чтобы строить новые лагеря для случайных людей, против которых нет никаких улик и которых держать сейчас в заключении нет никакого смысла. Что нам угрожает на контрреволюционном фронте?

Антантовский шпионаж, террористические акты и подпольная организация правых эсеров: последние стремятся использовать неурожай и голод в деревне, раздуть и объединить восстания кулаков.

Конечно, открытые восстания должны подавляться беспощадно, бандитские шайки подлежат уничтожению, но борьба с подпольными организациями эсеров, подготавливающими восстания или террористические акты, ловля политических или экономических шпионов требуют тонких приемов работы, внутреннего осведомления и т.д. Старыми методами, массовыми арестами и репрессиями, вполне понятными в боевой обстановке, при изменившемся положении чека будет только лить воду на

контрреволюционную мельницу, увеличивая массу недовольных. Всех подозрительных, которые могут принять активное участие в борьбе, беспартийных офицеров или лиц правоэсеровского, махновского или т.п. толка нужно держать на учете, выяснить, проверить. Это гигантская информационная работа, которая должна выступить на первый план, – наполнять же подследственные тюрьмы арестованными по подозрению – нельзя.

Грубые признаки различения на своего или не своего по классовому признаку – кулак, бывший офицер, дворянин и проч. – можно было применять, когда Советская власть была слаба, когда Деникин подходил к Орлу, но уже в 20 году, во время польского наступления, когда большая часть активных буржуазных элементов бежала по ту сторону фронта, такие приемы давали мало результатов. Надо знать, что делает такой-то имярек, бывший офицер или помещик, чтобы его арест имел смысл: иначе шпионы, террористы и подпольные разжигатели восстаний будут гулять на свободе, а тюрьмы будут полны людьми, занимающимися безобидной воркотней против Советской власти. Такое же положение на экономическом фронте, гораздо более опасном, чем фронт контрреволюционный. Еще во время дела "Национального центра" № 1/ВЧК нащупала стремление буржуазных верхов сорвать экономическую политику Советской власти. Трестификация промышленности, с одной стороны, и саботаж распределительного аппарата, с другой, – таков был план торгово-промышленной группы "Национального центра", чтобы обеспечить господство крупного капитала в России в случае успеха белогвардейского оружия и иностранной интервенции. Сейчас русской буржуазии не до широких задач, она подавлена нашими победами, национальные и прочие центры уничтожены (хотя за границей всячески стараются создать объединение всех антибольшевистских партий), но иностранная буржуазия жива, и она решила убить большевиков, если не дубьем, так рублем.

Ее оружие – внешняя торговля: развратить наши заграничные миссии процентными взятками, выкачать как можно скорее золотой и сырьевой запас, всучить Советской власти всякую дрянь вместо паровозов, машин, запасных частей, прочих элементов восстановления производства и через полтора года советская власть очутится перед экономической пропастью. Если наряду с миссиями разных мелких, а может быть и крупных держав удастся наводнить РСФСР иностранными приемщиками русских товаров, которые будут прекрасными экономическими шпионами и в то же время свяжут воедино рыхлую массу спецов, то верхи наших служащих могут сыграть роль "песка, насыпанного" в коммунистическую машину. Иностранный капитал поднимет дирижерскую палочку, песок посыплется, и машина остановится.

Но эту опасность технической контрреволюции, руководимой иностранным капиталом, нельзя предотвратить грубыми, случайными

ударами чекистского молота. Надо, чтобы он пришелся по руке злодея, а не по самой машине: надо знать виновника, подозревать – мало. Здесь нужно иметь в руках точные улики, конкретные данные, которые опять-таки можно получить лишь хорошей информацией, иначе против органов чека поднимут вопли, что они мешают экономическому возрождению РСФСР своими произвольными арестами, и задержанных спекулянтов придется выпускать; но если нам удастся поставить борьбу с техническими контрреволюционерами на новые рельсы, то само собой понятно, что расправа с пойманными, уличенными саботажниками должна быть беспощадна. Для таких буржуазных преступников должен быть установлен особый, суровый тюремный режим так, чтобы другим неповадно было. Борьба на экономическом фронте опасна еще тем, что для чека будет много соблазнов применять здесь старые массовые методы при борьбе с буржуазией в наших хозяйственных органах. Дело стоит так: помещики как класс исчезли, буржуазия деклассировалась, из политического владыки она превратилась в нуль, и вместо экономического господства ей осталось лакейское мародерство. Но так как все буржуазные элементы бросились на советскую службу, то они играют там громадную роль. Например: фабрики национализированы, но в заводоуправлениях сидят бывшие владельцы и зачастую малосознательные рабочие, даже завкомы иногда идут рука об руку с фабрикантами против интересов производства в целом. Частное хозяйство в промышленности и торговле уничтожено, все орудия производства принадлежат государству, но государство воплощается в людях, а сплошь и рядом в советских учреждениях на трех-четырех сознательных коммунистов приходится сотни буржуазных служащих, пропитанных капиталистической психологией, действующих по стародавним заветам: "дело не волк, в лес не убежит" или "дери казну- матушку, как Сидорову козу". Эти дрянные слуги рабоче-крестьянской власти – являются только слугами, а не господами, но благодаря своей массе, своей верности хищническим навыкам, даже действуя без всякого сговора или плана, они просто силой инерции могут погубить все попытки коммунистов восстановить производство.

И вот у работников чека может быть большой соблазн браться за работу, которая принадлежит только партии и профсоюзам; только они одни могут преодолеть эту инертную массу и поднять производительность труда. Зато борьба со злостными действиями советских служащих, раз она принимает форму должностных или уголовных преступлений, всецело лежит на органах чека. Но и здесь не следует "растекаться по древу", – всех воров и спекулянтов не выловишь при самой лучшей информации. Надо ловить спекулянтские и воровские организации, надо бить спекуляцию и хищение в голову. Ни один крупный преступник, особенно занимающий видное положение, не должен избежать кары, и раз такого буржуя поймали, осудили – держать его надо крепко. Никаких освобождений на поруки таких спецов не должно быть, для них и предназначена советская тюрьма.

Во исполнение сего ВЧК предлагает:

1. Произвести обследование мест заключения и пересмотреть дела на предмет выявления осужденных рабочих и крестьян:

а) поднять вопрос перед местными завкомами и профсоюзами о возбуждении последними ходатайства о досрочном освобождении на поруки и под свое наблюдение осужденные рабочие и крестьян;

б) вменить в обязанность ответственным работникам чека регулярно посещать места заключения и посредством личной беседы с арестованными рабочими и крестьянами выяснить мотивы поступков и возможность возбуждения ходатайства о применении досрочного освобождения;

в) поднять вопрос перед парткомами о регулярном посещении мест заключения и ведении бесед, особое внимание уделив арестованным рабочим и крестьянам.

2. Сугубое внимание обратить на дела подследственных рабочих и крестьян, рассматривая последних не как классовых наших врагов, а как совершивших поступки в силу социальных условий переходного периода от капитализма к социалистическому строю;

а) дела рабочих и крестьян должны рассматриваться в первую очередь и должны быть закончены в кратчайший срок с возможно более широким применением отпуска на поруки и подписки о невыезде;

б) ни один рабочий и крестьянин не должен быть арестован, если нет основательных данных о серьезности его проступка и возможности сокрытия следов преступления и побега;

в) соблюдать в отношении как арестованных рабочих и крестьян, так и в отношении посещающих их родных и знакомых возможно большую доступность и вежливость, отвечая срочно и мотивированно на все их прошения, разрешая свидания и т.п.;

г) уголовный элемент отпускать на поруки с крайней осторожностью, избегая освобождения рецидивистов.

3. В целях отгнетения отличия рабочего и крестьянина от враждебной нам по классу буржуазии – в отношении последней репрессии усилить:

а) освобождать на поруки лиц буржуазного класса лишь в крайних случаях, проверив незаменимость их как специалистов в работе учреждения;

б) досрочное освобождение к буржуазии не применять.

4. Принять меры к изоляции в местах заключения буржуазии от арестованных рабочих и крестьян.

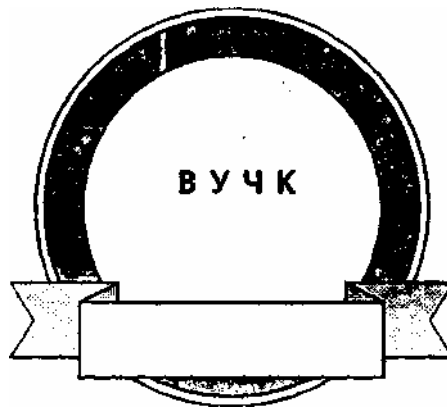
5. Создать для буржуазии особые концентрационные лагеря.

С получением настоящего приказа все органы ЧК, согласно вышеизложенным положениям, должны в корне изменить свою карательную политику по отношению к рабочим и крестьянам. Ни один рабочий и крестьянин за мелкую спекуляцию и уголовное преступление не должен числиться за органами ЧК. Настоящий приказ относится исключительно к осужденным и подследственным, числящимся за ЧК, особотделами, РТЧК, и

должен быть проведен в жизнь в кратчайший, не более одного месяца, срок с обязательным упоминанием в ежемесячных докладах о результатах применения настоящего приказа и о принятых мерах во исполнение его.

Председатель ВЧК

Ф.Дзержинский

З МАТЕРІАЛІВ "ОКРЕМОЇ ПАПКИ" Документи вищого політичного керівництва України

Нагадаємо тим, хто з якихось причин не мав змоги ознайомитися зі змістом першого числа нашого журналу, як виникла ідея оприлюднення добірок документів під цією рубрикою. У 20-х роках у партійно-державному діловодстві колишнього Союзу РСР з'явилися документи, що не входили до переліку справ, які здавалися на архівне зберігання. Про них не згадувалось у відповідних інструкціях.

Винахідливі канцеляристи завели так звану "окрему папку". Документи, котрі туди потрапляли, мали найвищий ступінь секретності, призначались для надзвичайно вузького кола керівників найвищого рангу і мали довічну закритість.

Як правило, такі документи виконувалися в одному примірнику, від руки. Нерідко їх писали безпосередньо секретарі ЦК. Але й за таких умов дотримувалися "езопівського" стилю: лише утаємничені могли у повній мірі знати їх справжнє призначення, адреси і терміни виконання, реалізацію наміченого, форми оприлюднення одержаних.

Звертаємо увагу на такі деталі. У міру формування однопартійності, правляча комуністична партія і її найвище керівництво дедалі більше й більше перебирали на себе владні функції, підмінюючи державно-правові інституції, посилювали роль секретних каральних служб у нищенні паростків демократії, решток свобод особистості.

Образно кажучи, дослідники причин виникнення і повного засилля тоталітаризму, мають тепер змогу краще з'ясувати виникнення цього страшного для народу молоха.

dd091

Шифрограма ЦК РКП(б) до ЦК КП(б)У про меншовиків

4 вересня 1924 р.

Ваш № 41/ш тчк По вашему постановлению о меньшевиках ЦК РКП до сих пор не получены подробности тчк Сообщите также о мотивировках мероприятий зпт где проводится главная работа зпт сколько арестованных тчк

Секретарь ЦК

Молотов

** Рукопис. Оригінал.*

На аркуші є помітка: "ответ послан в Москву 14.IX за № 925/с (ос. папка), копия послана ГПУ".

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 70.

dd092

**Шифротелеграма ЦК РКП(б) до ЦК КП(б)У
про порядок винесення вироків у політсправах**

29 вересня 1924 р.

Расшифрованную копию вручите Харьковскому Губкому. Сообщается для неуклонного руководства и точного исполнения следующее постановление ЦК по вопросу о порядке вынесения местными судами приговоров о высшей мере наказания по политическим делам:

"1-е: Установить как правило предварительное сообщение губернской и военной прокуратурой о всех предполагаемых к постановке процессах политического характера, по которым возможно и предполагается вынесение высшей меры наказания – в центральную прокуратуру одновременно с утверждением обвинительного заключения, но до отправления в суд.

2-е: Обязать центральную прокуратуру совместно с специально выделенным для этого членом ЦКК просматривать представления местной прокуратуры и докладывать на Политбюро".

Секретарь ЦК РКП

Молотов

** Машинописна копія. Помітка "Губкомом послано".
ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 128.*

dd093

**Постанова Політбюро ЦК КП(б)У
"Про шифрограму ЦК РКП(б) щодо порядку винесення місцевими
судами вироків про вищу міру покарання у політсправах"**

3 жовтня 1924 р.

Дать губкомам директиву о том, что обо всех процессах политического характера, по которым возможно и предполагается вынесение высшей меры наказания, прокуратура должна сообщать одновременно с утверждением обвинительного заключения, но до отправления в суд, прокурору Республики и ЦК КПУ.

Просить ЦК РКП утвердить этот порядок.

Секретарь ЦК КПУ

(Медведев)

**Машинопис. Оригінал.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 127.

dd094

**Шифротелеграма ЦК КП(б)У до губкомів КП(б)У
про викриття УКП**

3 листопада 1924 р.

Губкомам: Київському, Катеринославському, Донецькому, Полтавському, Харківському, Чернігівському, Одеському, Волинському и Подольському.

УКП не ослабляя ведет работу, в частности проявляет активность при перевыборах в советы; в дальнейшем ее влияние на массы населения может усиливаться. Посему согласно постановления пленума ЦК КП(б)У предлагаем предварительно повести печатную кампанию, разоблачая их действия, попутно с этим производите подбор компрометирующего материала, который направляйте в ЦК КП(б)У.

Секретарь ЦК

Медведев

**Рукопис. Оригінал.*

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 135.

dd095

Шифротелеграма ЦК РКП(б) до ЦК КП(б)У

"Про порядок розгляду справ засуджених до вищої міри покарання"

5 листопада 1924 р.

Сообщается постановление ЦК РКП от 5/XI-24 г.:

"В разъяснение постановления Политбюро от 17/4 с/г. (Пр. 85 п. 30) и от 11/7 с/г. (Пр. 8 п. 16) и телеграммы Секретаря ЦК РКП тов. Молотова от 27/9 с/г. за № 1600/с, установить как правило, что местные обвинительные заключения предварительно просматриваются Комиссией Политбюро ЦК РКП в составе гг. Курского, Куйбышева и Дзержинского. Созыв Комиссии за тов. Курским. № п. 33/8/с.

Секретарь ЦК РКП

Сталин

** Машинописна копія. Оригінал.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 140.

dd097

Шифротелеграма ЦК РКП(б) до КП (б)У

"Про порядок винесення вироків"

13 листопада 1924 р.

– ЦИРКУЛЯРИНО. В разъяснение шифротелеграммы № 1600/с от 27-го сентября с/г. по вопросу о порядке вынесения местными судами приговоров о высшей мере наказания по политическим делам ЦК РКП устанавливает, как правило, что устные обвинительные заключения предварительно просматриваются особой комиссией Политбюро ЦК РКП. Предлагается строго придерживаться установленного ЦК порядка. № 2257/с.

Секретарь ЦК РКП

Молотов

**Машинопис. Копія.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 139.

dd098

**Постанова Політбюро ЦК КП(б)
"Про справи засудження до вищої міри покарання"**

14 листопада 1924 р.

а). Указати НКЮ на необхідність максимального ускорення проходження дел по в[ысшей] м[ере] н[аказания] через Верховный Суд и Президиум ВУЦИКа с соблюдением установленных в Уголовном Кодексе сроков.

б). В виду усиления уголовного бандитизма дать директиву по партийной и судебной линии об усилении репрессий за бандитизм.

в). Одновременно дать по партийной и советской линии директивы о проверке низового партийного и советского аппарата в районах, подверженных бандитизму, а также о привлечении к строгой ответственности представителей советских органов, которые своими преступлениями по должности способствуют росту бандитизма.

План проверки поручить разработать О[рг]б[юро].

г). Приговор к в[ысшей] м[ере] н[аказания] осужденных по Дымовскому делу считать необх[одимым] утвердить.

д). Счит[ать] необх[одимым] утвер[дить] приговор к в[ысшей] м[ере] 16 уголов[ных] бандитов на Черниговщине.

Квиринг

** Рукопис. Оригінал.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 134-136.

dd96

**Постанова
Політбюро ЦК КП(б)У "Про антирадянські угруповання"**

14 листопада 1924 р.

1. Усилившаяся деятельность антисоветских организаций (монархисты, меньшевики, сионисты, укаписты и пр.) вызвала необходимость провести ряд мероприятий по обезвреживанию их деятельности.

2. Решительные мероприятия, проводимые в отношении антисоветских группировок, дали благоприятные результаты: произведенные ГПУ операции по ликвидации сионистских, меньшевистских, эсеровских групп парализовали их работу.

3. Менее решительные действия в отношении легально существующей УКП привело к развитию их деятельности, выражающейся в усилении антисоветской агитации, стремлении захватить крестьянские и рабочие массы, в частности металлистов и железнодорожников, где чаще наблюдаются некоторые перебои в выплате зарплаты, создание среди своих ячеек, которые, пользуясь отчасти национальным настроением населения, ведут идеологическое воспитание охваченных ими лиц в чисто петлюровско-шовинистическом духе.

4. Считая, что дальнейшее легальное существование УКП, пользующейся в своих выступлениях злостной демоagogией, дает возможность концентрировать вокруг себя все контрреволюционные элементы, использующие их легальное существование, и разжигать враждебное отношение к партии и советской власти среди все большего числа крестьян и рабочих и тем самым затруднять проводимые партией и областью мероприятия по налаживанию хозяйства и укреплению советского аппарата страны, почему Политбюро ЦК КП(б)У признает необходимым принять следующие мероприятия:

а) Повести в печати кампанию по разоблачению контрреволюционной деятельности УКП, как одной из разновидностей петлюровщины, и разъяснению смысла и цели прикрытия ею своей национально-шовинистической идеологии коммунистическим названием.

б) Собрать через Губкомы и ГПУ все компрометирующие их деятельность материалы, после чего вопрос вновь поставить на Политбюро.

в) Губкомам и ГПУ усилить внимание за работой всех антисоветских группировок и в частности монархистов, обратив особое внимание на пограничные районы.

г) Поручить т. Чубарю дать в печать интервью.

д) Поручить Секретариату ЦК разработать практические мероприятия по усилению работы среди кустарей и ремесленников, а также обратить внимание на работу ЛКСМ на селе, усилив их вполне подготовленными коммунистами.

Квиринг

dd099

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про УКП"

14 листопада 1924 р.

- а). Подтвердить шифротелеграмму т. Медведева губкомам № 101/ш от 1-го XI. 24.
- б). Признать необходимым ускорить разбирательство вопроса об УКП в Коминтерне.
- в). До разрешения вопроса в Коминтерне признать нецелесообразным массовые аресты укапистов.
- г). Т. Балицкому с тт. Поповым и Скрыпником пересмотреть список арестованных укапистов и тех, в отношении которых нет компрометирующих данных, освободить.
- е). Губкомам особенно обратить внимание на подбор компрометирующего материала для подготовки судебных процессов, проводя работу по директивам ГПУ Украины.
- ж). Одобрить кампанию, начатую в "Коммунисте" против УКП. Предложить местным газетам продолжать эту кампанию.
- з). Запросить объяснения у Екатеринославского губкома по поводу массовых арестов укапистов.
- к) Дать в печати информацию о причинах арестов укапистов.
- л). Поручить Секретариату выделить группу ответственных работников для переброски в районы усиления УКП.

Квиринг

**Рукопис. Оригінал. Пункти "д" та "и" були зняті.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 134-13... [Так у друкарському примірнику. – Редколегія].

dd100

Постанова Політбюро ЦК КП(б)У "Про УКП"

28 листопада 1924 р.

- а). Настаивать перед Коминтерном на ускорении разбирательства.
- б). Предложить ГПУ арестованных в Екатеринославе укапистов – рабочих освободить и отпустить в Екатеринослав под расписку.

Квиринг

**Рукопис. Оригінал. Слова "Під розписку" дописані Квірінгом.*

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 1. – Арк. 144 зв.

Підготували до друку
доктор історичних наук **Руслан ПИРІГ**,
кандидат історичних наук **Наталія МАКОВСЬКА**

**Нацмен? Значить ворог.
Проблеми національних меншин в документах партійних
і радянських органів України в 20-30-х рр.**

Лексика працівників партійно-радянських, правоохоронних органів, починаючи з 20-х років, рясніла термінами і словосполученнями, доти не відомими лінгвістам. Я виписав з різних документів та виступів далеко не всі “неологізми”.

Ось деякі з них: вороги народу, націонал-українці, націонал-ухильники, розламівці, шумськісти, троцькісти, терористи, шкідники (не комахи – люди!), фашисто-поляки і фашисто-німці, поляки-ксьондзи і німці-ксьондзи, куркулі, нацмени, класово чужі елементи, ліберальні елементи, гнила інтелігенція... І т.д., і т.ін. Від локальних звинувачень-визначень переходили й до розгорнутих, узагальнюючих. Почнемо хоча б з цього невеличкого уривку. (Як у даному, так і в наступних цитуваннях точно дотримуватимусь стилістики й фразеологічних особливостей мови їх авторів – *Авт.*).

"...Подальші роботи, що проводяться Українським відділом Союзнафти та Укргеологтрестом по розвідці промислової нафти, не можуть бути визнані задовільними і по дуже простій причині. Безумовно, "шкідництво різних націй" не могло залишити без уваги, без боротьби такого епізоду, як епізоду перетворення України в Нафтову Україну"¹. Ця заява пролунала з трибуни XIII з'їзду КП(б)У (травень-червень 1937 року), її автор – член Центрального Комітету республіканської партійної організації, відомий свого часу партійний і державний діяч України – О.Шліхтер.

Якщо розшифрувати тезу О.Шліхтера, то виходить, що звинувачення у "шкідництві" адресувалося кожному п'ятому громадянину республіки – шести мільйонам німців, поляків, греків, болгар, євреїв, росіян. В першу чергу під термін "шкідницькі нації" підпадали німці та поляки (майже мільйон населення України!), до яких, як відомо, режим ставився особливо упереджено.

"Шкідницькі нації" – не обмовка чи невдале словосполучення. Олександр Григорович був досвідчений оратор і в порівнянні з іншими тодішніми республіканськими керівниками досить ерудована людина. О.Г.Шліхтер лише привселюдно оголосив суть сталінської національної політики щодо інших народів на теренах України.

Середина – друга половина 30-х років – один з найдраматичніших періодів в історії колишнього СРСР. Ще не було фінської кампанії, ще не гинули наші воїни на Хасані та Халхін-Голі. Вермахт ще тільки нарощував м'язи для війни за світове панування. А народи радянської імперії стікали кров'ю: сталінщина розпалювала війну на "внутрішньому фронті".

Голодомори, розкуркулення, розстріли, каторги знекровлювали всі

народи. Руйнувався генофонд націй. Знищувалася національна інтелігенція, гинули надбання духовної та матеріальної культури, катастрофічне звужувалася сфера вживання рідної мови. Чи не найбільше лютували сталінські поплічники в Україні.

У 1933-1937 рр. практично зліквідовано інститути національного розвитку (національні адміністративні одиниці, навчальні та культурно-освітні заклади, видавництва, газети, театри. Масового характеру набула депортація національних меншин з місць їх постійного проживання.

Репресії намагалися приховати в густому пропагандистському тумані. Нагніталася істерія навколо "класових ворогів". На мітингах і зібраннях лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами. "На Україні ми, передусім, зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким", – з повним "знанням" справи "констатував" В.Балицький на січневому (1936 року) Пленумі ЦК КП(б)У. За словами наркома внутрішніх справ УСРР, "Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецьких національних райони. Німецький фашизм прагне саме тут, у нас в тилу, утворити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також в Донбасі та інших областях України". І далі: "Великий інтерес Гітлера викликає Правобережжя і такі райони, як Пулинський, Спартаківський, Карл-Лібкнехтовський, Зельцький" ². Повідомив Всеволод Аполлонович і про шкідницьку діяльність "польського фашизму".

Через рік звинувачення набули ще різкішого характеру. М.Хатаєвич, учасник січнево-лютневого (1934 * року) Пленуму ЦК КП(б)У, заявив: "Німецька та японська розвідки мають в Дніпропетровській області чудовий ґрунт... В самому Запорізькому районі живе 10 тисяч німців. Ми знаємо, що серед німецького населення почуття національне надзвичайно сильно розвинуте, й що до свого "фатерлянд" багато з них мають прихильність, хто б там не був – Гітлер чи хто інший. А з 10 тисяч чоловік знайти людей для своєї роботи вони зможуть скільки завгодно" ³.

З огульним звинуваченням на адресу німецького населення виступав кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У С.Саркісов. Висловивши занепокоєння тим, що у боротьбі з "троцькістами" та іншими "шкідниками" партійні органи та НКВС "припускали малу пильність", С.Саркісов в той же час відзначив, що ось "у питанні викриття німців-фашистів проведена велика робота". Далі він продовжував: "Німці, які переплітаються фашистами, розставили свої тенета по великих електростанціях (Донбасу. – Авт.) ...60 фашистських груп викрито НКВС.

Я думаю, що ми тут повинні піти сміливіше по лінії висилки багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, господарники, обійдуться без них. Пора. Скільки років, як вони засіли в Донбасі. Треба вислати німців. Безумовно, можуть бути винятки, але, як правило, від них

* Так в опублікованому тексті. – *Редколегія*.

треба звільнятися" ⁴.

Як бачимо, в цій, на перший погляд сумбурній промові, криються зловісні наміри, прагнення ототожнити поняття "німці" та "фашисти", "вороги народу". Окреслено досить чітко.

Подібна позиція щодо національних меншин висловлювалася й на XIII з'їзді КП(б)У. Так, один з колег В.Балицького, Іванов, заявив: "Велика робота проведена на Україні німцями. Це теж більшою частиною німецька робота, що проводиться через німецьке куркульське населення, причому в цій галузі вони організують прямо штурмові загони" ⁵. І далі: "...Я повинен сказати, що у відношенні роботи серед німецького населення справи йдуть погано, не тільки тому, що там всі фашисти. Однак німецьке населення не однакове. Там є і дуже багато радянських людей" ⁶ (підкреслення наше. – Авт.). Коментарі, як кажуть, зайві!

Йшлося на цьому з'їзді і про поляків. "У Вінницькій, Київській, Дніпропетровській областях викриті цілі організації, особливо в промисловості... Мета і завдання: крім проведення націоналістичної роботи – диверсії на випадок війни. ...Всі вони ("шпигуни, шкідники" – Авт.) організуються німецькою та польською розвідкою і ставлять своїм ідеалом фашистську Німеччину. Такі організації викриті в Харкові, Одесі, Києві і т.ін." ⁷. На XIII з'їзді КП(б)У пролунала і фраза про "шкідництво різних націй".

Неважко зрозуміти, що заявами про "шкідництво" сталінські помічники намагалися сформувані в населення усвідомлення того, що німці та поляки – це потенційні зрадники, шпигуни, диверсанти, діяльність яких треба викорінювати у будь-який спосіб. Дії каральних органів залежали не стільки від характеру зібраного "компрометуючого матеріалу" (в переважній більшості сфальсифікованого), скільки від фантазії, а точніше – від примх виконавців. Вони включали широкий спектр заходів – від "чисток" партійних організацій або звільнень з роботи до арештів, депортацій з місць компактного проживання і навіть застосування "вищої міри".

Ще у 1935 році в ході "перевірки партійних документів" на великих оборонних підприємствах України майже всі громадяни німецької та польської національності були звільнені з роботи. Причому, виганяли всіх – від керівників до прибиральниць, як комуністів, так і безпартійних.

Характерна в цьому відношенні постанова "Про стан парторганізації та командних кадрів на заводі № 135 і ХПЗ *", прийнята Харківським обкомом КП(б)У 3 листопада 1935 року. У відповідності із вказівками ЦК, як треба проводити "перевірку", обком партії рекомендував: 1. Доручити комісії у складі тт. Буценко, Карлсона, Арова, Одинця розробити календарний план для очищення заводів від поляків, німців, троцькістів, націоналістів, насамперед тих, що посідають командні керівні посади. 2. Доручити цій же

* ХПЗ – Харківський паровозобудівний завод.

комісії перевірити факти скупчення німців, поляків, троцькістів на великих заводах і разом з директорами заводів розробити план очищення заводів від цих елементів та подати на затвердження Бюро обкому КП(б)У в 2-х декадний термін. 3. Доручити ЗПК * заводів № 135 і ХПЗ в першу чергу перевірити партдокументи у комуністів, на яких є компрометуючі матеріали, і вирішити питання про їх партійну належність". На цьому ж засіданні бюро обкому прийняло й інші постанови, зокрема, "Про ХПЗ" та "Про турбіни для військмора". В останній також зазначалося: "Доручити директору заводу разом з ЗПК в двохдекадний термін провести очищення цехів, що виготовляють військові замовлення, від поляків, німців, троцькістів та інших контрреволюційних елементів" ⁸ (підкреслення наше. – Авт.).

Комісія Харківського обкому попрацювала ретельно: список тих, хто підпадав під звільнення, підготувала своєчасно. Наведемо витяги з цього документу: "Павловський А.Б. Заст. нач. транспортного відділу. Колишній шкідник. У 1926 р. притягався до відповідальності за випуск з ремонту недоброякісних паровозів. ...Спіцин В.С. Нач. шляхового цеху "ТО". Колишній есер. Батько – колишній жандарм. ...Аненков С.Г. Заст. нач. утильцеху. Син куркуля. Батько мав бакалійну лавку в с. Зибарів. ...Давиденко Юліан Станіславович. Пом. нач. будівельного цеху "М.Е.". Перебіжчик з Польщі. ...Нижегородцев Олександр Олександрович. Головний бухгалтер заводу. Перебував на обліку колишніх білих офіцерів, проживав на території білих, чиновник військового часу; був узятий на облік органами Ч.К. (Надзвичайної Комісії. – Авт.) як колишній білий офіцер, приховав, що він уродженець Польщі. ...Лебедев (ініціали відсутні. – Авт.). Ст. конструктор. Колишній білий. ...Біске Роман Юліанович. Нач. мартенівського цеху. Поляк. ...Зеленський. Нач. котельного цеху "ПрО". Колишній шкідник. ...Метаньєв А.М. Спецперевірка не закінчена. За першими даними син єпископа та учасник групи промпартії в Дніпропетровську. ...Шпунт Абрам Михайлович. Нач. "СлО". З чужих. ...Шнейдерман. ДЗО – планування. З чужих" ⁹ (підкреслення наше. – Авт.).

Приблизно такий же склад звільнених був і на інших оборонних підприємствах. Так, у доповідній записці Київського обкому КП(б)У "Про перевірку партдокументів та про стан кадрів на Київському червонопрапорному заводі" (27 жовтня 1935 року) відзначалося, що "...на заводі працює близько 300 чоловік, які не повинні бути допущені до роботи. Серед них особливу увагу привертають такі особи: "...Щербан І.Г. – бригадир складального цеху. За національністю румун. Має зв'язок з родичами, що знаходяться на службі в румунській армії. Проводив антирадянську агітацію. ...Семенов А.Д. – головний інженер заводу. Колишній полковник царської армії. ...Гроссе І.К. – ст. інженер дослідницької лабораторії. За національністю німець. Син колишнього власника чавуно-ливарного заводу в

* ЗПК – Заводський партійний комітет.

Черкасах. Виключений з комсомолу, як чужий елемент. Має братів – одного в Відні, іншого – у Варшаві, з якими підтримує зв'язки. ...Крашкевич Г.А. – ст. інженер-економіст. Виходець із Польщі. Син дякона. ...Брат Крашкевича в Америці (м. Балтимор) – настоятель уніатської церкви. Крашкевич з ним зв'язаний. ...Фремд М.Е. – заст. нач. бюро загальнозаводського планування. Виходець з Польщі. Син фабриканта взуття в Варшаві. Зв'язаний з родичами, що перебувають у Польщі. ...Клибаутський П.І. – технік із підготовки інструктивних відомостей щодо військової продукції. В анкетах пише, що він українець, а насправді німець. Плутає автобіографію... У 1934 році чоловік сестри Клибаутського виїхав до Польщі. Є відомості, що Клибаутський зв'язаний з польським консульством. Клибаутський бере секретні креслення додому. Був випадок "зникнення" креслень"¹⁰ (підкреслення наше. – Авт.).

Зустрічалися й інші "компроментативні" матеріали, як-от: "Професор, що настроений антирадянськи. Дружина нещодавно прийняла католицтво, тісно зв'язана з ксьондзами", або "Угорсько-підданий, член партії з 1923 р., підозрюється у шпигунстві".

Всього за надісланими до ЦК КП(б)У даними з оборонних підприємств було "вичищено" понад 1000 вихідців з Польщі з ярликами "чужих, підозрюваних у шпигунстві", "політемігрантів". Траплялося, що єдиним копроматом на людину була її національність – "німець" або "поляк".

Шукали "шкідників" і серед апаратних працівників національних адміністративно-територіальних одиниць. Своєрідною інструкцією щодо викоринення польських "націоналістів" була постанова політбюро ЦК КП(б)У "Про польські сільради" (20 вересня 1935 року). ЦК відзначав: "У зв'язку з масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільських рад (у першу чергу складу голів та секретарів сільських рад), – запропонувати Київському та Вінницькому обкомам разом з органами НКВС провести очищення (так у тексті. – Авт.) як колишніх, так і існуючих польських сільських рад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Замінити керівний склад у польських сільських радах (у першу чергу голів та секретарів сільрад) радянськими людьми, а в колишніх польських сільських радах, що будуть організовані, висунути на керівну роботу українців. В реорганізованих колишніх польських сільських радах діловодство перевести на українську мову"¹¹.

Заради справедливості, слід сказати, що лиха доля не обминула й тих, хто прийшов на зміну польським "націоналістам". Згодом більшість із них було репресовано за тими ж статтями, що й попередників.

Чистки та всілякі перевірки охопили всі регіони України. Однак з особливою серйозністю та ретельністю вони проводились у так званій прикордонній смузі та в районах проживання національних меншин. Щодо цього, вказівок не бракувало. Візьмемо виступ Д.Мануїльського на червневому (1933 р.) Пленумі ЦК КП(б)У. Висловлюючись за сувору лінію при проведенні чисток, Дмитро Захарович рекомандував: "...По Київській

області треба врахувати і ту обставину, що ми маємо тут національні райони, де треба дуже серйозно та ретельно проводити чистку (підкреслення наше. – Авт.), по-друге, що ми маємо прикордонну смугу, та, по-третє, залізничну лінію вкрай засмічену, незадовільно працюючу. Тут також повинна бути дуже ретельна чистка" ¹².

Подібних "настанов" не бракувало і в наступні роки. На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У П.Постишев поділився такою інформацією: "Ми звертали особливу увагу партійних організацій на райони прикордонної смуги. В результаті перевірки партійних документів у цих районах виключено з партії 1583 чоловіка, що складає 15,4 % від всієї кількості комуністів" ¹³. При цьому в числі низки районів Київської області, що "особливо виділяються", Павло Петрович назвав також і "колишній Мархлевський район, нині ліквідований, який ...перевіряли разів три, там виключено 46,6 % всього складу партійної організації" ¹⁴. Зазначимо, коли в колишньому польському національному районі з партійної організації була "вичищена" майже половина комуністів, то в цілому по десяти прикордонних районах Київської області ця цифра була набагато нижча – 28,2 %.

Фабрикувалися справи на шпигунські, диверсійні та повстанські організації, членами яких були поляки, німці та представники інших національностей. Ось така деталь: справи, що проходили по лінії органів НКВС, у переважній більшості існували лише у хворобливій уяві організаторів репресій. Приклади – "Польська організація військова" (ПОВ) та "Національний союз німців на Україні".

Розповімо про ці брудні акції, здійснені Державним політичним управлінням (ДПУ) докладніше. Спочатку про історію розкриття органами ДПУ у 1933-1934 рр. шпигунської диверсійно-повстанської та шкідницької діяльності "Польської організації військової". Її кінцевою метою, як формулювалося в матеріалах попереднього слідства, була "підготовка польської інтервенції в Україну". Але тоді це був перший крок. На січневому (1936 р.) Пленумі ЦК КП(б)У В.Балицький заявив: "...Незважаючи на сильний удар по ПОВ у 1933-34 рр., ми знов уже в 1935 році виявляємо членів ПОВ в лавах партії. Але ворог не здається... Так, у кінці 1934 та 1935 рр. в Україну прибув цілий ряд польських емісарів.

Вони пробралися по такому каналу як польська секція Комінтерну. Ми отримуємо на Україну таких осіб: Конецький, який до арешту був інструктором ЦК КП(б)У, Стасяк – член Секретаріату ЦК КПЗУ, Соснович – колишній секретар ЦК комсомолу Польщі, редактор польських газет у Києві. Способи і методи роботи Конецького і всієї організації ПОВ, яку ми викрили у 1935 р., не зовсім схожі на ті методи, що застосовувала ПОВ на чолі зі Скарбеком. Вони повинні були працювати конспіративно і свою роботу поки що прагнули розгорнути на культурному фронті, через польський друк, театри та польські вузи" ¹⁵.

Прямо-таки дивовижна спритність і живучість! Організацію пильні

чекісти розтрошують ще в 1933 році. А вона повстає наче Фенікс із попелу і знову завдає всім клопотів. Ще один нищівний удар в 1935 р. І це не допомагає. У 1938 році, коли "дістали" С.Косіора, знову заарештували і кинули до катівень сотні членів організації. Підкреслимо, однак, що ПОВ перестала існувати на Україні ще в 1922 р. – за 11 років до її "викриття" органами ДПУ. Та це не хвилювало партійні і каральні інстанції. У в'язницях із заарештованими так "попрацювали", що багато з них зізналися в тому, чого ніколи не чинили.

Керівники партійних і політично-карних органів дурили себе, дурили й народ. Та ще й при цьому посилалися на "правдиві" зізнання своїх жертв. Ось як розпинався на тому ж січневому Пленумі ЦК КП(б)У вже не раз згадуваний Балицький:

“– Павло Петрович (П.Постишев. – *Авт.*) згадував про Скарбека. Він (Скарбек) займав високі посади в Києві та Чернігові, був членом губкому, обкому, керував культурною роботою, відповідав за польську роботу в ЦК КП(б)У. Був на таких ланках, на яких він міг робити і робив багато шкоди.

Але ми дуже довго не могли вирішити для себе питання про те, чи Скарбек ворог, чи ні.

Коли Скарбек зізнався, він докладно розповів про те, як він працював для поляків. У відвертій розмові він заявив мені: "А що ви думаєте, чи легко було мені, перебуваючи в лавах КП(б)У, терпіти нужду, проводити тут роботу з року в рік, одночасно проводячи боротьбу з вами, та в той же час працювати для своєї справи, для справи "Великої Польщі".

Скарбек був крупним польським резидентом, довіреною особою Пілсудського”¹⁶.

Дещо пізніше на світ божий виплила ще одна, на цей раз німецько-фашистська організація "Національний союз німців на Україні". З цього приводу 16 березня 1937 року Наркомат юстиції УРСР надіслав секретареві ЦК КП(б)У С.Косіору, Голові РНК УРСР П.Любченку та Наркому юстиції СРСР В.Криленкові "Спецінформацію" "Про к[онтр]р[еволюційну] організацію в Хортицькому Німецькому педагогічному технікумі".

"Встановлено, що вказану групу очолювали к[олишній] директор вказаного технікуму Білик Мартин та к[олишній] директор машинобудівельного технікуму Гоєр.

Свою контрреволюційну діяльність Білик та Гоєр почали ще в 1923 році під час роботи в м[істі] Одесі, де Білик був директором радпартшколи, а Гоєр був лектором цієї ж партшколи.

У той час в Одесі був організований німецький національний союз, що офіційно мав назву "Культурфереїн". Фактично цей союз був цілком оформленою контрреволюційною організацією, що працювала за завданнями консульства в Одесі. Німецький віце-консул та його дружина були присутні на нарадах цієї організації, давали установки з контрреволюційної роботи в німецьких колоніях Одеської області”¹⁷.

Далі зазначалося: "Встановлено, що в 1927 році Білик і Гоєр виїжджали до Німеччини нібито для того, щоб побачитися з рідними, а фактично німецьке консульство запропонувало Білику відвідати в Берліні Інститут, який є школою німецьких розвідувальних органів. В цьому Інституті Білик повинен був отримати вказівки щодо подальшої контрреволюційної роботи на території Радянського Союзу після повернення з Німеччини"¹⁸.

У доносі стверджувалося, що М.Білик отримав від "розвідувального відділу" берлінської поліції такі завдання:

"1. Розгорнути на території Радянського Союзу роботу щодо створення контрреволюційних організацій з числа німецького населення, посиливши націоналістичну пропаганду серед німців.

2. Мати тісний зв'язок з німецьким консульством в Одесі та Харкові, де отримувати завдання з контрреволюційної роботи.

3. Готувати кадри для диверсійної роботи з числа членів організації і в перші ж дні війни Радянського Союзу з Німеччиною – перейти до відкритих диверсійних актів (пошкодження залізничних колій, мостів, застосування бактерій заразних хвороб, зараження води) і т.ін."¹⁹.

Коли вчитуєшся в оцю супліку, то не можеш збагнути, чи її писали дурні, чи для дурнів. Як можна було роками спостерігати за підготовкою шпигунів та диверсантів? У будь-якій державі на такі речі реагують негайно, доки шпигуни не накоїли біди. Можливо, дізналися про все це запізно? Так ні! Виявляється, в Одеському партійному комітеті було давно відомо про зв'язки Білика з ворожою розвідкою, що не завадило призначити його директором технікуму.

"Вирахували" й Гоєра. Але обмежилися тим, що зняли з посади викладача Одеської партшколи і дозволили йому біля самої греблі Дніпрельстану готувати юнаків та дівчат "для диверсійної роботи на випадок війни"²⁰. На очах педагогічного персоналу педтехнікуму змії-спокусники вербували й студентів. І як же хитро це робилося! "...В технікумі штучно створювали тяжкі матеріально-побутові умови. Для цього Білик завербував завгоспа педтехнікуму Крефта, який за завданням Білика припинив опалення побутових та навчальних приміщень технікуму, різко погіршив харчування студентів".

Автори на повному серйозі твердили: "Створені тяжкі матеріально-побутові умови, що викликали масове невдоволення студентів, були віднесені ватажками контрреволюційної організації на рахунок Радянської влади, а потім використовувалися для вербування в "Національний союз"²¹.

Безглуздість судової комедії, необгрунтованість звинувачень були настільки очевидними, що навіть Спецколегія змушена була констатувати, що рядові учасники Національного союзу в більшості своїй навіть не знали, що від них вимагалось. І знову – дволикість, намагання чорне видати за біле. "Розглядаючи цю справу, Спецколегія врахувала, що основні організатори та керівники цього контрреволюційного союзу звинувачуються окремо, що з

підсудних, які проходять по цій справі, ніхто не вживав конкретних заходів до здійснення диверсійних актів. Спецколегія вважала за можливе, що до цих завербованих осіб не застосовувати вищої міри, обмежившись тривалим позбавленням волі" (підкреслення наше. – *Авт.*).

Зокрема, "Янцен, Крефт, Гейдик – засуджені на 10 років позбавлення волі кожний, у віддалених місцях Союзу; Дік, Штейнінгер, Гірш – на 7 (сім) років позбавлення волі кожний; Гройман, Классен, Копп – на 6 (шість) років позбавлення волі кожний; Паульс, Вінс та Шульц – на 5 (п'ять) років позбавлення волі кожний". Неабиякий "гуманізм" демонструвала влада: 15 членів організації, як кажуть ні за понюшку тютюну, були позбавлені волі у "віддалених місцях Союзу" на строк від 5 до 10 років кожний. Крапки у справі "Національного Союзу німців на Україні" були розставлені: шпигунська організація розгромлена, а її члени зазнали відповідної кари. У серпні 1937 року чимало учасників союзу та багатьох інших "шпигунських" та "контрреволюційних" організацій було розстріляно. Пролилася кров безвинних людей. Наш обов'язок – сказати про це.

У 1937 році масових каральних акцій зазнало німецьке населення Одеської області, на території якої тоді проживало 120000 німців. З них 50 тис. було у трьох німецьких національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. Одеський обком КП(б)У стверджував, що населення цих районів охоплене "контрреволюційною фашистською діяльністю". У зв'язку з цим на адресу ЦК КП(б)У була надіслана "Довідка до доповіді про політичний стан німецьких районів Одеської області" (вересень 1937 року), підготовлена працівниками НКВС. У ній стверджувалося, що "засміченість куркульськими елементами", "вплив реакційного духовенства" та інші "обставини" є причиною того, що "значна частина німецького населення протягом ряду років чинить впертий опір соціалістичному будівництву в німецькому селі"²².

Після встановлення фашизму в Німеччині досить активно наростала діяльність німецьких контрреволюційних націоналістичних сил, причому організуючими їх центрами на Одещині були "німецьке консульство, закордонні фашистські розвідувальні органи, так звана Південно-Російська католицька єпархія, очолювана намісником папи Римського на Україні, засудженим прелатом Йосифом Крушинським. Останнім належить керівна роль у проведенні на Одещині фашистської повстанської та диверсійної роботи...". Далі робився узагальнюючий висновок: "Таким чином, німецьке населення України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні.

Ця обставина підтверджена всіма матеріалами по викриттю нами фашистських формувань. Досить сказати, що, починаючи з 1933 року, по цих трьох районах (в основному) було викрито та ліквідовано 124 фашистських, шпигунських, диверсійних та повстанських організацій. Тільки за останні 3

місяці – червень-серпень – в області викрито 49 фашистських, диверсійних та повстанських організацій, по яких арештовано понад 800 чол[овік] й з цієї кількості 580 по цих трьох національних районах " ²³.

Привертає увагу те, що за три літніх місяці 1937 року було "викрито" майже стільки ж "фашистських організацій", скільки за попередні чотири роки. Пояснення знайти неважко. Наростання інтенсивності викриттів по Одеській області відбулося після сумно відомого лютнево-березневого (1937 року) пленуму ЦК ВКП(б), рішення якого призвели до вакханалії репресій.

Не треба мати особливого аналітичного хисту, щоб зрозуміти причини тривалого існування стількох контрреволюційних організацій. Висновок напрашувався сам собою – цьому потурали, а то й надавали пряму підтримку місцеві органи влади. "Стан у цих районах весь час погіршувався тим, що аж до останнього часу партійне та радянське керівництво в національних німецьких районах знаходилося в руках ворогів – агентів німецької розвідки, провокаторів, терористів, троцькістів з числа німецьких політемігрантів і т.ін." – роз'яснюють автори. І далі конкретизують: у Зельцькому районі секретарем райкому КП(б)У був Гафтель – шпигун, райкому ЛКСМУ – Барон – шпигунка, головою райвиконкому – Больд – шпигун, редактором районної газети – Палош-Шалей – троцькістка-терористка, завідуючими райЗУ – Фіхтнер та Мелем – перший троцькіст, другий – шпигун.

В Карл-Лібкнехтівському районі: секретарі райкому КП(б)У – Переяслов – націоналіст, Долганов – шпигун, Міллер – троцькіст, секретар райкому ЛКСМУ Фалькенберг – троцькіст, голова ВВК Іванчич – шпигун, Цибарт – троцькіст, редактор районної газети Раух – шпигун, директор МТС Гольцгофер – провокатор, з політемігрантів.

В Спартаківському районі: секретар райкому КП(б)У Дюрмайер – шпигун, редактор газети Лефлер – троцькіст, шпигун, з політемігрантів.

В обласних організаціях викрито ряд німецьких шпигунів, учасників право-троцькістської організації: кол[ишній] завнацменвідділом облвиконкому Ремпель, кол[ишній] завоблнаросвіти Брандт, кол[ишній] пом[ічник] прокурора Шмідт, кол[ишній] інспектор об[ласної] наросвіти Гартунг та ін.

В німецьких районах області тільки за останні 4 місяці в числі арештованих учасників фашистських, диверсійно-повстанських організацій було 34 члени ВКП(б), у більшості своїй керівні працівники районних органів" ²⁴. За цей же період були репресовані: завідуючий районним відділом народної освіти Зельцького району Загібал, інспектори того ж відділу Баудар та Штейнбах. В Карл-Лібкнехтівському районі – інспектор районного відділу народної освіти Гаугер. Загалом заарештовано 19 директорів та 50 учителів німецьких шкіл.

Читаєш подібні документи й стає моторошно. Та карально-репресивний Молох вимагав усе нових і нових жертв. Пригадаймо тезу про "шкідництво різних націй". Політична установка XIII з'їзду КП(б)У висловлена в травні,

коли в розпалі були арешти в національних районах. Кількасот арештованих уже не відповідали рівню завдань, що проголошувалися з трибуни партійного з'їзду. Від окремих "ворогів" перейшли до боротьби зі "шкідництвом націй". За логікою ідеологів репресивного курсу, ворогами ставали всі або майже всі представники "шкідницької" нації. Божевільна теорія? Ні, практика тогочасного життя.

Саме про це, по суті, йшлося у довідці "Про політичний стан німецьких районів Одеської області". Читаємо: "Про те, наскільки широко охоплено антирадянським рухом населення національних районів, свідчать ліквідовані нами справи про нелегальну організацію німецької фашистської партії в Спартаківському районі ...було намічено втягнути 60-70 % дорослого німецького населення для забезпечення підривної діяльності в кожному кутку району (підкреслення наше. – Авт.). Такий же стан був і в Зельцькому районі. В цих же районах були утворені контрреволюційні, терористичні групи молоді...

Таким чином, слід констатувати широке масове охоплення німецького населення національних районів організованою контрреволюційною фашистською діяльністю при наростанні повстанських тенденцій.

Важливо підкреслити: з ряду справ встановлюється, що німецька розвідка вела активну роботу і веде в наш час, тобто тоді, коли ці райони охоплені масовою операцією.

Таким чином, ми не можемо повністю стверджувати, що наші оперативні заходи радикальні в розумінні остаточної ліквідації ворожої активності в німецьких селах. В окремих місцях репресії не тільки не оздоровлюють політичного стану, але подекуди посилюють ворожість німецького населення"²⁵.

"Не послаблюючи оперативного удару НКВС по розгрому підпілля в німецьких селах, необхідно:

1. Негайно розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах; посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи з тим, щоб усі ці заходи забезпечили в першу чергу оперативний удар.

2. Направити в німецькі райони Одеської області на керівну роботу партійних та радянських працівників (приблизно 15 чоловік), обов'язково не з числа вихідців з німецьких районів України.

3. Виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5000 родин..."²⁶.

Кожній сестриці – по куниці. Перешерстивши партійний, радянський та комсомольський актив, репресанти не обійшли своєю увагою й церкву. Причому войовничі атеїсти вдалися до прилюдного шельмування служителів культу. За ілюстрацію може правити так звана "Справа про німців-ксьондзів".

У 1935 році на адресу С.Косіора та П.Постишева Наркомат внутрішніх справ надіслав листа, де відзначалося: "В найближчі дні в Одеській області в Карло-Лібкнехтівському районі буде заслухана в показовому порядку справа

групи німців-ксьондзів (підкреслення наше. – Авт.), що проводили в німецьких районах та колоніях найактивнішу фашистську роботу.

Маючи безпосередній зв'язок з закордонними фашистськими центрами і отримуючи від останніх під виглядом "матеріальної підтримки" грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського вела роботу по організації масових звернень німцонаселення в фашистські центри з проханням про "допомогу", причому за кордон направлялися провокаційні листи.

Група пропагувала серед німцонаселення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німколоніях і т.ін.

Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран – настоятель нім[ецької] катол[ицької] церкви в с. Зельці має 63 роки, вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же строк.

Що до останніх трьох обвинувачених – Таубергера, Комира й Гофмана – настоятелів нім[ецьких] католицьких церков в Карло-Лібкнехтівському районі – засудити їх до 10 років концтабору кожного" ²⁷.

Розв'язана войовничими безвірниками війна змітала всіх: настоятелів церков та рядових священнослужителів – католиків, християн, іудеїв, мусульман. Ця антицерковна війна йшла поруч з війною антинаціональною, бо руйнували вони, кожна по-своєму, найглибші прояви людської душі – духовність, віру, народні традиції, найкращі надбання матеріальної та духовної культури народів.

Національно-культурні, мовні та інші грані існування національних меншин, як і взагалі питання "бути чи не бути?" щодо ряду національних груп, безпосередньо залежали ще від одного напрямку державної політики сталінського режиму – цілеспрямованих переселень мільйонів громадян різних національностей з місць їх історичного проживання. Відзначимо, що сталінське "переселення народів", що здійснювалося у 1930-х – на початку 1940-х років, розкидало по безмежних просторах СРСР не хаотично, а з бузувірськи точним розрахунком десятки тисяч людей різних національностей.

Робилося так, щоб навіки відірвати їх від того, що живить душу кожного народу – історичної батьківщини. Цілеспрямовано вкраплені в інонаціональне середовище та штучно позбавлені на новому місці проживання умов для національно-культурного розвитку, вони фактично були приречені на асиміляцію. Тих з переселенців, що опинилися в концтаборах як "націоналісти" та "ворожі елементи", спіткала ще гірша доля: їх чекало якщо не фізичне, то духовне знищення.

Необхідність переселення офіційно пояснювалася причинами економічного та військово-політичного характеру, зокрема, впровадженням заходів щодо укріплення прикордонної смуги. В першу чергу вони здійснювалися в стратегічно важливих регіонах, до яких належала й Україна.

Особлива увага центральної влади до України визначала масштабність цих акцій. Зупинімося на характері та деяких наслідках переселень з України ряду національних груп. Розгляньмо демографічні зміни, що мали місце у республіці в середині – наприкінці 1930-х років. 23 січня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про переселення з прикордонної смуги 8300 господарств у зв'язку з оборонними міркуваннями та про переселення в прикордонні райони 4000 з кращих колгоспників Київської та Чернігівської областей". У цьому документі намічено:

"1. Доручити комісії тов. Шелехеса не пізніше 26-27 січня подати в ЦК точний календарний план і порядок переселення з таким розрахунком, щоб посадка в ешелони переселенців почалася не пізніше 2-го лютого.

2. Починаючи з 13-го лютого (за 7 днів до відправлення) попередити переселенців, мотивуючи переселення необхідністю укріплення прикордонної смуги. Роз'яснити переселенцям, що вони переселяються в більш віддалені райони, як такі, що не проявили себе в укріпленні кордону та колгоспного ладу, але що радянська влада надає їм ряд пільг, а одноосібникам надає можливість вступу у колгоспи.

3. Переселюваним колгоспникам слід роз'яснити, в які райони та колгоспи вони їдуть.

Колгоспи повинні розрахуватися зі своїми переселенцями по трудових днях по 1-ше січня 1935 року в натурі та в грошах"²⁸.

Для підготовки переселенської акції ЦК КП(б)У доручив Київському та Вінницькому обкомам партії відрядити 150 працівників обласної та районної ланок. Безпосереднє керівництво проведенням переселення по кожному з районів покладалося на спеціальні комісії у складі секретаря райкому партії, голови райвиконкому, начальника райвідділу наркомату внутрішніх справ. У документі підкреслювалося, що обласні та районні комісії відповідають перед ЦК за проведення політичної роботи серед переселенців, своєчасну "доставку" переселенців до місць відправлення, охорону революційного порядку.

У постанові, здається, було враховано практично все необхідне для забезпечення масової переселенської акції. Професійний рівень документа визначався "кваліфікацією" його авторів: працівників апарату ЦК, а також і "фахівців" з апарату В.Балицького. Хто-хто, а останні, завдяки повсякденній та багаторічній "практиці", створили філігранно відпрацьований механізм організації крупномасштабних операцій з переселення величезних груп людей у віддалені місця Союзу. Тому не дивно, що постанова політбюро ЦК КП(б)У як за змістом, так і за стилем більше нагадувала бойовий наказ, ніж документ, підготовлений партійним органом. Відзначимо такі пункти постанови:

"16. При посадці переселенців в ешелони уповноважені районних комісій повинні здати комендантам ешелонів списки переселюваних (за встановленим зразком) з точною вказівкою майна, що перевозиться...

17. В кожний ешелон орієнтовно вантажаться по 100 родин.

18. Посадку та перевезення переселенців почати в першу чергу з семи з половиною кілометрової прикордонної смуги (Волочиського, Ляховецького, Заславського, Славутського районів Вінницької області); Олевського, Городницького та Ярунського районів Київської області.

19. Для керівництва роботою з повантаження переселенців в ешелони та для забезпечення нормального перевезення та вивантаження переселенців на кожний ешелон призначається начальник ешелону та два його помічники. Начальника та першого помічника виділяє область та район, куди здійснюється переселення. Начальник ешелону повинен бути членом бюро РПК або членом президії РВК. Другим помічником є представник політвідділу залізниці.

Для охорони порядку та майна ешелону на шляху слідування Наркомвнусправ виділяє озброєну групу в 10-12 чоловік з командиром, що підпорядковується начальникові ешелону. Кожний ешелон супроводжується лікарем та медичною сестрою та упорядковується необхідною аптечкою.

Забезпечення переселенців харчуванням та окропом у дорозі доручається військовому відомству. Кошти для цієї мети відпускаються Раднаркомом".

От яке піклування, навіть про окріп не забули, про охорону майна. Не записано тільки, що озброєна група в 10-12 чоловік енкаведистів мала швидше за все іншу функцію – не допускати втеч переселенців по дорозі. Те, що вони не зупинилися б перед застосуванням зброї під час "ексцесів", наприклад, у разі масової втечі переселенців (одного-двох втікачів можна було зупинити й голими руками), сумніву не викликає. Хоча навряд чи хто з них ризикнув би, полишивши все, що мав з майна, з жінкою та дітьми втікати навмання в степи України, очікуючи кожної хвилини на кулю в потилицю або на донос органам влади від переляканого місцевого населення.

Куди більше можливостей для втечі у майбутніх переселенців було ще до відправлення в дорогу, бо на збори давалося сім днів. Причому, доведені до відчаю люди могли повтікати куди завгодно – аж за кордон, наприклад, у Польщу. Передбачили й таку можливість. "Особливо пильний нагляд належить встановити за переселенцями в 7,5-кілометровій прикордонній смузі. Для запобігання можливих спроб порушення кордону та недопущення есцесів – зобов'язати НКВС:

а) Посилити кордони, звернувши особливу увагу на ділянки 19 (Олевського), 20 (Заславського) та 21 (Волочиського) погранзагонів.

б) Посилити апарат міліції в районах, з яких здійснюється переселення, створюючи тимчасові міжрайонні оперативні групи (загальною чисельністю до 700 чоловік).

в) Забезпечити нагляд за збереженням майна переселенців.

В районах, з яких виселяється найбільша кількість господарств, військові відомства, за погодженням з районними комісіями, виділяють

підрозділи для патрулювання по визначених селах під виглядом навчальних занять" ²⁹.

У контексті нашого дослідження особливий інтерес викликає другий розділ постанови: "Розміщення переселенців у східних районах України". Вирішено: "1. Затвердити 39 районів переселення: 9 по Харківській області – 2540 господарств, 14 – по Дніпропетровській області – 3800 господарств та 16 по Донецькій області – 3130 господарств.

2. Запропонувати Дніпропетровському, Харківському та Донецькому обкомам негайно надіслати в усі ці райони своїх уповноважених для підготовки розміщення переселенців. Прізвища уповноважених повинні бути повідомлені до ЦК" ³⁰.

Слід сказати, що переселення німецького та польського населення на схід суттєво позначилося на національному складі мешканців прикордонних районів України. Скориставшись цим, влада провела реорганізацію національних шкіл. Досить показова в цьому відношенні постанова секретаріату ЦК КП(б)У "Про школи в прикордонних районах", що була прийнята 9 квітня 1935 року. Наведемо цю невеличку постанову повністю: "Доручити т. Ашрофяну внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл у прикордонних районах в українські з польськими і німецькими групами, у зв'язку зі змінами в складі населення внаслідок заходів у прикордонних районах по виселенню та допереселенню" ³¹.

Характеризуючи зміни в складі населення прикордонної смуги, відзначимо, що замість вивезених на схід передбачалося переселити 4000 сімей так званих колгоспників-ударників. У зв'язку з цим у постанові говорилося: "1. Виходячи з того, що переселенням у прикордонні райони колгоспників-ударників Київської та Чернігівської областей ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У мають на увазі укріплення колгоспів прикордонної смуги, організація вербування та саме переселення потребує до себе особливої уваги з боку обласних та районних партійних організацій.

2. Робота по вербуванню повинна бути поставлена на основі безумовної добровільності та ретельного відбору дійсно кращих колгоспників-ударників. У першу чергу тих, які служили в Червоній армії. У складі завербованих переселенців повинно бути не менш як 15 % комсомольців та комуністів, а також 10-15 % активістів колгоспу та села (членів сільрад, членів правлінь колгоспів, колгоспних бригадирів і т.ін.)" ³².

Тим, хто виїжджав у прикордонну смугу добровільно та "колгосникам-ударникам" надавалися певні пільги, зрозуміло, куди значиміші, ніж для переселенців у східні райони.

У розвиток постанови політбюро ЦК КП(б)У від 23 січня 1935 року приймалися й інші рішення, на підставі яких здійснювалося переселення з прикордонних районів України. 3 вересня 1935 року нарком внутрішніх справ УСРР надіслав на ім'я С.Косіора та П.Постишева записку такого змісту: "На основі рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 23.01 ц.р. НКВС УСРР намічено

додаткове переселення з Мархлевського району в інші райони України 300 господарств ворожих та ненадійних елементів та виселення на Білбалттаб * 50 господарств найбільш небезпечних антирадянських елементів. Переселення передбачається провести до 1 жовтня ц.р. в такі райони Харківської області: Червоноградський – 100 господарств, Сахновщанський – 100, Миропільський – 100. Отримані з названих районів дані вказують на наявність вільних приміщень для вселення переселенців. Прошу затвердити цю рознарядку і дати вказівки Харківському обкому КП(б)У з питань проведення підготовки до прийому та розміщення переселенців" ³³.

ЦК "рознарядку" затвердив. Щоправда, Миропільський район було замінено на Ольховатський. Відповідні вказівки отримав і Харківський обком КП(б)У. З цього питання політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову "Про переселення з Мархлевського району 300 господарств" (5 вересня 1935 року) ³⁴. 23 вересня аналогічну за назвою постанову приймає і Харківський обласний партійний комітет.

Як і при попередніх переселеннях, замість ворожих, ненадійних та антирадянських елементів до Мархлевського району направлялися 200 родин колгоспників-ударників. Щодо критеріїв, за якими відбирали "ударників", то Київський обком КП(б)У писав: "...У першу чергу виділяти таких колгоспників, що перебувають в колгоспі не менш 2-3 років, демобілізованих червоноармійців, червоних партизанів, учасників громадянської війни, причому виділені повинні бути найбільш витриманими, найбільш перевіреними колгоспниками" ³⁵.

Додаткові переселення здійснювалися й з Вінницької області. 16 жовтня 1935 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову "Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області". В ній, як кажуть, відкритим текстом називаються суб'єкти переселень – громадяни польської національності. В постанові відзначалося: "Просити ЦК ВКП(б) дозволити переселити 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області з поселенням їх у Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях, надавши їм ті самі пільги, що були надані родинам при переселенні з прикордонних районів Київської та Вінницької областей у січні-березні ц.р." ³⁶.

Зорієнтувавшись у політичній кон'юктурі, Вінницький обком запевняє політбюро у своїй готовності взяти активну участь у переселенні польського населення та висловлює щодо цього певні пропозиції. Ще б пак: у працівників обкому з'явилася чудова можливість продемонструвати центрові свою заповзятливість. Секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М.Попова ремствує: "На території Вінницької області, особливо в прикордонних та форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є

* Білбалттаб – Біломоро-Балтійський концентраційний табір.

особи, що підозрюються у шпигунстві, колишні контрабандисти, родини тих, хто втік за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволюційний] елемент, що є базою для роботи супротивника у нас.

З метою подальшої очистки кордону, форпостів та вузлових залізничних пунктів Вінницької області, обком КП(б)У просить санкціонувати проведення переселення в тиллові райони України 1500 польських родин ...Обком просить прискорити вирішення цього питання з тим, щоб переселення можна було провести до початку холодів"³⁷.

Маховик запущено, ухвалено політбюро ЦК КП(б)У постанову охоче підтримали, не заперечує й Москва. 3 листопада 1935 року постанову про переселення 1500 польських родин з Вінницької області приймає ЦК ВКП(б)³⁸. Отже, все погоджено. 4 листопада політбюро ЦК КП(б)У постановило: "Прийняти пропозицію Вінницького обкому КП(б)У про те, щоб провести переселення польських родин (в рахунок 1500)"³⁹. До постанови додається перелік 12 районів, призначених для переселення польського населення Вінницької області.

Реалізація переселенської акції покладалася на районні парткомітети, виконкоми Рад та органи НКВС. У ній брали також участь районні земельні органи, медичні, освітянські та інші установи.

Слід, однак, відзначити, що вирішальне слово в проведенні переселень, як і інших репресивних акцій щодо польського та німецького населення залишалося за вищим партійно-радянським керівництвом Москви. Зусиллями республіканських та місцевих органів влади вони заповзято втілювалися в життя.

Наступний етап почався навесні 1936 року. 25 листопада 1935 року політбюро ЦК КП(б)У приймає постанову "Про переселення польських та німецьких господарств з прикордонної смуги", де зазначалося: "Для підготовки питань, пов'язаних з переселенням у першу чергу весною 1936 року 6-7 тисяч господарств з прикордонної смуги, головним чином за межі України (підкреслення наше. – *Авт.*) – утворити комісію у складі тт. Косіора (голова), Постишева, Любченка, Попова, Шелехеса, Балицького, Якіра, Ільїна (секретар Київського обкому КП(б)У. – *Авт.*), Василенка, Налимова, Шарова, Чернявського (секретар Вінницького обкому КП(б)У. – *Авт.*), Трилісського, Соколинського, Паперного"⁴⁰.

Судячи з того, що у складі комісії, поряд в секретарями ряду обласних партійних комітетів, було вище партійне та державне керівництво республіки, здійсненню пропонованих "заходів" щодо переселення надавалося особливе значення. Так воно й сталося. Якщо в попередніх документах мова йшла про переселення в Харківську, Донецьку, Дніпропетровську, південну частину Київської областей, то цього разу йшлося, головним чином, про переселення за межі України.

Відповіді на те, куди саме і як це зробити, дають інші документи політбюро ЦК КП(б)У. 15 березня 1936 року політбюро ЦК КП(б)У приймає

постанову "Про переселення в Казахстан (Постанова ЦК ВКП(б) від 17.01.36)", де зазначалося: "Визначити переселення першої черги в 5 тис. господарств (між 25 травня та 10 червня) з Київської області – 3000 господарств та з Вінницької області – 2000 господарств" ⁴¹. Райони переселень та число господарств конкретизовані у постанові політбюро ЦК КП(б)У "Про переселення 5000 господарств з Київської та Вінницької областей у Казахстан" від 9 квітня 1936 року ⁴². У першу групу переселенців з Київської області включалося 3317 господарств, а з Вінницької – 2250. Всього – 5570 господарств, тобто на 570 більше, ніж передбачалося. Жорстким був і графік перевезень. З Київської області щоденно планувалося відправляти по три ешелони переселенців, а з Вінницької – по два.

У названих постановах про національний склад переселенців знову не згадувалося. Однак, кого саме з представників "шкідницьких націй" відправляли у Казахстан в рахунок "5000", дізнаємося з постанови політбюро ЦК КП(б)У "Про переселення жителів однокілометрової прикордонної смуги на протязі державного кордону в Київській області" від 7 серпня 1936 року, що була прийнята на пропозицію керівника НКВС України В.Балицького.

В постанові зазначалося: "Враховуючи, що наявність населених пунктів (селищ та хуторів) в безпосередній близькості до лінії державного кордону створює значні труднощі проведенню прикордонної служби та справі забезпечення непорушності державного кордону, ЦК КП(б)У постановляє: ...Переселюваних жителів однокілометрової прикордонної смуги розселити в межах тих самих районів, надавши їм рівноправні житлові та господарчі умови (присадибна земля, городи і т.ін)".

Звернімо увагу на заключне речення: "за рахунок звільнених будівель в результаті переселення в Казахстан польського та націоналістичного елементу" (підкреслення наше. –*Авт.*). Не викликає сумніву, що згадані німецькі та польські "націоналістичні елементи" були якраз з числа тих нещасних, що помандрували в Казахстан з Київської та Вінницької областей.

Про переселення польського населення з України в Казахстан йшлося й у постановах союзного уряду. Так, 28 квітня 1936 року Раднарком СРСР приймає постанову № 776-120 сс "Про переселення як політично неблагонадійних поляків з Української РСР до Казахстану". До першої групи переселенців було включено 35820 осіб польської національності. Польське населення з України направлялося у Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області Казахстану. Нечисленні групи поляків (по 5-15 чоловік) виселяли до Російської Федерації.

Особливого піклування про людей, які виїжджали за межі України, і цього разу не спостерігалося. Перед відправленням у далеку дорогу з ними розраховувалися в місцях проживання. Щоправда, потурбувалися виділити на кожний ешелон по одному лікарю та по медичній сестрі, а також по "ветпрацівнику" – для "ветобслуговування худоби переселенців". Ще тяжчі випробування чатували на переселенців у казахстанських степах. Покинутих

наприволяще людей почала косити смерть, що змусило владу вжити певних заходів. У постанові секретаріату ЦК КП(б)У "Про заходи щодо оздоровлення районів спецпереселення" (15 лютого 1932 р.) відзначалося: "Для реалізації постанови ЦК ВКП(б) про оздоровлення районів спеціального розселення, зменшення смертності, зокрема дитячої" (підкреслення наше. – *Авт.*), ЦК пропонує:

1. НКЗдраву в декадний строк закінчити мобілізацію та відправку в Казахстан та на Далекий Схід 20 лікарів, 55 лікпомів та 45 акушерок. Запропонувати НКП (Наркомат праці. – *Авт.*) та ДПУ забезпечити виконання цієї директиви.

2. НКЗдраву прискорити розгортання лікарсько-профілакторної мережі в районах спеціальних розселень та направлення туди в 2-х місячний строк 7 лікарів, 7 зубних лікарів, 20 фельдшерів, 12 акушерок.

3. НКПраці вжити заходів щодо усунення порушень охорони праці переселенців (так в тексті. – *Авт.*).

4. Укрбавовні до 5/III закінчити прийом усіх переселенців, забезпечивши санітарний мінімум їх розміщення, закінчивши будівництво нових укрупнених селищ та установ по обслуговуванню спецпереселенців...".

Сам факт прийняття цієї постанови є свідченням жахливого стану переселенців: скупчені в місцях "спецпереселень", знесилені каторжною працею люди хворіли та вмирили. Для "оздоровлення" районів спецпереселень в Казахстан та на Далекий Схід було направлено декілька десятків лікарів та допоміжного медичного персоналу. Та чим вони могли допомогти десяткам тисяч людей, що перебували в нелюдських умовах сталінських "спеціальних переселень"? Наведений нами документ датований 1932 роком.

Слід сказати ще про одну сторону сталінського "переселення народів". Ешелони з України йшли в Казахстан та на Далекий Схід. Однак у той же час чимало ешелонів направлялися з Росії, Казахстану, Туркменії, Узбекистану та Киргизії у зворотному напрямку: на Україну переселялися "контрреволюціонери", "націонал-ухильники", "націоналісти" та інші "вороги народу" з союзних республік. Українські власті прийняли "спецпереселенців". Як могли розмістити. І навіть заходилися "забезпечувати" їх національно-культурні інтереси.

У тому ж 1932 році, 4 листопада секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання "Про перетворення міжрайонної газети "Червона зірка", що обслуговує спецпереселенців, в обласну нацменівську газету Одеської області з місцем виходу в Херсоні". ЦК ухвалив: "Тираж газети встановити 8000 з виходом 15 разів на місяць 5 мовами: російською, українською, узбецькою, киргизькою, туркменською... Просити ЦК ВКП(б) відрядити ЦК КП(б)У відповідального редактора для цієї газети, що знає узбецьку та туркменську мови". До того ж Донецький обком КП(б)У був зобов'язаний надіслати до новоутворенної газети фахівців із знанням татарської мови. Що й казати,

справою забезпечення "національно-культурних" інтересів переселенців українська влада зайнялася всерйоз.

Зауважимо: арешти, розстріли, депортації, переслідування національних меншин в Україні стали соверідною "генеральною репетицією". Через 9 років у 1944-му, цієї долі зазнали чеченці, інгуші, кримські татари. Сталінський Молох ненаситно пожирав людей, аж поки не знидів.

Історики люблять повторювати тезу: не може бути вільним народ, який пригноблює інші народи. Партійне і радянське керівництво України 30-х років знехтувало цією істиною. Не обмежуючись репресіями проти українського народу, воно втягло у вир геноциду інші народи – національні меншини.

Дай боже, щоб у новій, вільній і незалежній Україні народи, які проживають на терені нашої держави, ніколи не знали злодіянь сталінізму.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 74.

² Там само. – Арк. 70.

³ Там само. – Спр. 526. – Арк. 339, 340.

⁴ Там само. – Спр. 517. – Арк. 132, 133.

⁵ Там само. – Спр. 488. – Арк. 153.

⁶ Там само. – Арк. 154.

⁷ Там само. – Арк. 155.

⁸ Там само. – Оп. 16. – Спр. 39. – Арк. 241.

⁹ Там само. – Арк. 248, 251, 253, 255.

¹⁰ Там само. – Арк. 194, 195, 196.

¹¹ Там само. – Спр. 12. – Арк. 280, 280 зв.

¹² Там само. – Оп. 1. – Спр. 413. – Арк. 64.

¹³ Там само. – Спр. 472. – Арк. 62.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – Арк. 69.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – Оп. 101. – Спр. 2909. – Арк. 28.

¹⁸ Там само. – Арк. 29.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. – Арк. 30.

²² Там само. Спр. 1610. – Арк. 14.

²³ Там само. – Арк. 14-15.

²⁴ Там само. – Спр. 2909. – Арк. 16-17.

²⁵ Там само. – Арк. 15.

²⁶ Там само. – Арк. 19.

²⁷ Там само. – Оп. 1. – Спр. 2737. – Арк. ?

²⁸ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 62.

²⁹ Там само. – Арк. 44.

³⁰ Там само. – Арк. 65.

³¹ Там само. – Оп. 7. – Спр. 383. – Арк. 1.

-
- ³² Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 66.
³³ Там само. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк. 268.
³⁴ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 267.
³⁵ Там само. – Арк. 290.
³⁶ Там само. – Арк. 314.
³⁷ Там само. – Арк. 343.
³⁸ Там само. – Арк. 344.
³⁹ Там само. – Арк. 342.
⁴⁰ Там само. – Арк. 346.
⁴¹ Там само. – Спр. 13. – Арк. 25, 25 зв.
⁴² Там само. – Арк. 48-50.

кандидат історичних наук
Богдан ЧИРКО

НАШЕ СПІВРОБІТНИЦТВО З "КАРТОЮ"

Бажанням глибоко і всебічно осмислити наше минуле, дати об'єктивну оцінку його трагічним сторінкам сповнене співробітництво Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" з редколегією та активом популярного польського видання "Карта". Вже перші реальні кроки повністю довели доцільність і своєчасність такої співпраці. В архівах України і Польщі виявлені унікальні документальні матеріали, що являють цінність як для українських, так і польських істориків, проведена плідна і зацікавлена дискусія, яка сприяла взаєморозумінню фахівців обох країн, накреслені подальші плани наукової роботи. Зокрема, передбачається підготовка і видання фундаментальної монографії "Репресії проти поляків в Україні. 20-30 рр.", мартирологу втрат серед польського населення України в 20-30 рр., ряду документальних збірників.

Нижче публікується спільне комюніке, ухвалене на зустрічі польських і українських істориків, а також оригінальна розвідка, виконана за планами співробітництва Головної редколегії і журналу "Карта".

КОМЮНІКЕ, СХВАЛЕНЕ НА ЗУСТРІЧІ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ

"Поляки і українці в 1918-1948 роках: Складні питання" – такою була тема зустрічі польських і українських істориків, що відбулася 7-9 червня ц.р. у Підкові Лесній. Її метою були обмін інформацією, поглядами і оцінками щодо польсько-українських стосунків, спроба схарактеризувати сучасний стан досліджень обох сторін, а також налагодження постійної співпраці. Кожна із сторін виклала свою точку зору.

Обидві сторони визнають неправильність вживання в історичній термінології стосовно українського народу в ХХ столітті термінів "русин", "руський" і т.д., як таких, що дезорієнтують і в багатьох випадках викликають асоціації і ототожнення з Росією. Обидві сторони вважають необхідним використання термінів "Україна", "український" і т.д.

1. Історики обох сторін дають подібну оцінку періоду будівництва державності двох народів у 1918-1919 рр. Між нашими народами, які не могли тоді дійти згоди щодо встановлення кордонів, війна точилася здебільшого у відповідності з нормами міжнародного права. Загальні втрати оцінюються близько 25000 осіб.

Визнано, що політика Юзефа Пілсудського мала на меті підтримку ідеї незалежності України. Укладений 1920 року союз між Польщею і Україною мав антибільшовицьку спрямованість і виражав співпадіння інтересів обох народів, які боролися за свою незалежність. Цей союз не був зумовлений

прагненням підпорядкувати Україну. Виснаженість Речі Посполитої війною з Росією унеможливила дальше здійснення такої політики щодо України. Союз Пiлсудського-Петлюри був перекресленим Ризьким мирним договором.

2. Польська сторона вказує на діяння властей II Речі Посполитої, які створили можливості для розвитку української суспільності і її мирного співіснування з польським суспільством. Значна частина української людності виявила лояльність до польської держави і шанувала її закони.

Обидві сторони вважають, що польська влада не забезпечила українській меншості повноти прав, як того вимагали умови взятих нею міжнародних зобов'язань.

Українська сторона вважає, що польська політика щодо українців позбавляла їх багатьох основних громадянських прав і використовувала з метою денационалізації не тільки легальні, але й протиправні методи (пацифікації і т.д.). Підкреслюється націоналістичний характер тогочасної польської політики, який спричинився до польсько-української конфронтації 1930 року у південно-східних воєводствах Польщі. Незважаючи на готовність значної частини українців виконувати громадянські обов'язки щодо польської держави, українська суспільність у цілому не визнавала законності польської влади на цих теренах, вважаючи її за окупаційну.

Українська сторона не може погодитись з вживанням терміну "Східна Малопольща" і з визначенням етнічних українських територій (Східна Галичина, Волинь, Львів, Луцьк) як "польських земель", в тому числі й для періоду їх приналежності до польської держави.

На думку польської сторони, в період між війнами польсько-українські взаємини дестабілізували Організація Українських Націоналістів і Комуністична партія Західної України. Терористичні акції ОУН привели до здійснення польською владою суворих репресій.

Обидві сторони визнають певну відмінність політики II Речі Посполитої на Волині в період правління воєводи Генриха Юзевського і в пізніші роки (1938-1939), коли впливи правих політичних угруповань призвели до загострення політичного курсу стосовно української більшості на цих територіях.

3. Польська сторона твердить, що польську політику в 1939-1944 рр. в українському питанні визначали: приналежність Польщі до антинімецької коаліції; прагнення зберегти довоєнний територіальний статус (що базувався на міжнародному праві); негативне ставлення до формацій, які співпрацювали з Німеччиною; необхідність узгодження своїх дій з політикою антигітлерівської коаліції, що протистояла спробам польсько-українського порозуміння, спрямованого проти члена цієї коаліції – Радянського Союзу, українські спроби відродження своєї держави. Ці фактори визначили характер польсько-українських конфліктів.

Українська сторона звертає увагу на те, що польська громадська думка не досить поінформована про величезний вклад українського народу в

боротьбу проти III Рейху. Наголошує на невідповідності між ставленням поляків до випадків української колаборації з Німеччиною (підкреслення) і польської колаборації (замовчування). Польська сторона стверджує, що організованої польської колаборації не було.

4. Найбільші контрверз викликала проблема кривавого конфлікту обох народів в 1941-1944 рр.

Обидві сторони визнають національно-визвольний характер Української Повстанської Армії. Разом з тим польська сторона негативно оцінює політику і методи УПА щодо польського населення.

Українська сторона вбачає причини конфлікту насамперед в довоєнній націоналістичній політиці Польщі, що була спрямована проти українців і вплинула на розвиток націоналістичних настроїв в українському суспільстві. Відповідальність за особливу жорстокість конфлікту українська сторона покладає на крайні націоналістичні угруповання обох народів.

Польська сторона вважає, що українське націоналістичне підпілля розпочало дії, спрямовані на деполонізацію земель Західної України, в тому числі шляхом винищення польського населення.

Українська сторона вважає, що Армія Крайова послідовно здійснювала програму повернення Західної України до складу польської держави і встановлення контролю над цими землями. Це викликало негативну реакцію українського суспільства.

Польська сторона подає приблизну оцінку кількості поляків, вбитих українськими націоналістами на Волині в 1943-1944 рр. – 50 тис. чоловік. Зібрано документацію щодо 34647 випадків вбивств, ідентифіковано прізвища 12491 жертви.

Сучасний стан дослідження джерел не дає змоги встановити остаточні цифри жертв з обох сторін.

Українська сторона підкреслює, що перші терористичні акції були спрямовані проти поляків, які працювали в німецькій адміністрації. Вказується, що не всі випадки вбивств мали політичну або національну мотивацію.

Ескалації жорстоких актів сприяла деморалізація суспільства, що була наслідком ідеології і практики обох тоталітарних режимів.

Учасники зустрічі вважають неправильним говорити про особливу жорстокість щодо усіх жертв боротьби.

Українська сторона стверджує, що не існує жодного доказу, який свідчив би про прийняття керівництвом УПА рішення про екстермінацію польського населення, натомість польська сторона вважає, що незважаючи на відсутність документів, факти свідчать про спланованість всієї операції.

Польська сторона висловлює погляд, що генеза і масштаби злочинів українських націоналістів щодо польського населення дотепер не знайшли належного висвітлення в історіографії України. Громадська думка в Польщі чекає на врахування в цій історіографії фактів виняткових жорстокостей

щодо поляків.

Польська сторона кваліфікує випадки екстермінації цивільної людності як злочин геноциду. Відповідальність за його запланування і організацію покладає на керівництво націоналістичного ОУН-СД. Одночасно відзначає, що у "волинській різанині" взяла участь значна частина українського населення даної території, і підкреслює необхідність пояснення цього феномену. Польські історики наголошують на необхідності спільно встановити територію поширення і хронологію "волинських злочинів" і кількість втрат обох народів.

5. Польська сторона вважає, що головним методом боротьби, застосованим польськими властями проти УПА на території південно-східної Польщі у післявоєнний час, були виселення українського населення.

Застосування колективної відповідальності щодо всього українського населення, часто і тих, хто не мав нічого спільного з діяльністю ОУН-УПА, було наругою над правами людини, порушувало родинні зв'язки, розривало тяглість історичної традиції.

Всього було виселено: бл. 480 тис. чоловік до СРСР, на північно-східні землі Польщі – 140 тис. чоловік. Українські жертви протягом 1944-1949 рр. становили бл. 5500 вбитих, польські втрати – бл. 2200 вбитих.

Військові дії польських формувань, які в принципі мали служити забезпеченню виселення, в деяких випадках приводили до брутальних пацифікацій. Організовані у відповідь акції щодо українського цивільного населення здійснювались також деякими підрозділами польського підпілля.

Одночасно висловлюється погляд, що не слід ставити знак рівня між польсько-українським конфліктом 1941-1945 рр. в Західній Україні і подіями 1945-1947 рр. на території сучасної Польщі.

Українська сторона вважає, що акція "Вісла" на практиці стала частковою реалізацією планів переселення людності, які розглядались під час війни деякими польськими колами, в тому числі пов'язаними з польським еміграційним урядом. Польська сторона не погоджується з цим твердженням.

Обидві сторони вважають, що в період до 1945 року ні польська держава, ні тим більше українська сторона не мали змогу проводити цілком суверенну політику.

Учасники зустрічі стверджують, що польсько-український конфлікт, який поглинув так багато жертв, є найтрагічнішою сторінкою в історії наших народів. Звертаємось до українців і поляків, щоб не перекладали відповідальності за злочини окремих осіб і груп на цілі наші народи. Польські й українські історики згодні в тому, що настав час об'єктивного дослідження причин конфлікту, його перебігу, встановлення чисельності жертв з обох боків та написання історії українсько-польських стосунків.

Зустріч "Поляки і українці 1918-1948" організували форум Середньої та Східної Європи при фонді Стефана Баторія та Осередок "Карта" у Варшаві. Ця зустріч завершує перший етап міжнародної програми "Спільне місце –

Східна Європа", виконуваної осередком "Карта" і Товариствами "Меморіал" в Польщі, Росії й Україні.

Обидві сторони заявляють про свій намір взяти участь у таких заходах програми:

- формування польсько-українських груп, які займалися б найскладнішими моментами спільної історії ХХ століття;
- постійний обмін історичною літературою, інформацією, документами, картами, іконографією та ін.;
- підготовка, на підставі подальших досліджень, наступних версій польсько-українського документу, що уточнювали б спільно опрацьований опис взаємин між нашими народами у ХХ столітті.

Подкова Лесна, 9 червня 1994 р.

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ПОЛЯКІВ В УКРАЇНІ У 1930-ті РОКИ

Політика "коренізації", яка проводилась з першої половини 20-х років стосовно національних меншин України (рівночасно із цим основна маса населення республіки була охоплена "українізацією"), дала могутній імпульс розвитку національної самосвідомості й культури так званих некорінних національностей УСРР. Зрозуміло, що згадані процеси, заініційовані згори – партійно-державною верхівкою СРСР та УСРР, – перебігали далеко неоднозначно, у досить вузьких рамках тодішньої офіційної ідеології, із притаманними міцніючому сталінському тоталітаризмові догматизмом й нетерпимістю¹.

Не стала винятком й четверта за чисельністю національна меншина України – польська (476.435 осіб за переписом 1926 р.). На початку 1930-х років на території УСРР існував польський – Мархлевський – національний район (створений 1925 р.), діяли 148 національних сілрад, 24.185 учнів навчалося у 381 польській школі. Вчителів готували у Києві польські педагогічний інститут і педтехнікум. Працювали національні робітфаки у Бердичеві й Житомирі, польські сектори у складі середніх спеціальних та вищих навчальних закладів республіки. Знову ж таки у Києві в системі Всеукраїнської Академії наук (ВУАН) функціонував Інститут польської пролетарської культури. Різні вікові верстви польського населення України обслуговували центральні засоби масової інформації, що видавалися у Києві й Харкові. Це – газети "Бондзь готув", "Глос млодзежи", "Серп". Крім центральних, видавалася також низка районних польських газет і польськомовних друкованих органів деяких політвідділів МТС (у місцях зосередження переважно польського населення)².

Зрозуміло, що польська меншина не була ізольована від осіб інших національностей, які проживали в УСРР. Не обминули її й суворі випробування, котрі спіткали усе населення всіх республік сталінського СРСР кінця 20-х – у 30-х роках: колективізація й голод, масові репресії й депортації. Але поряд із спільним із іншими національностями Радянського Союзу міжвоєнної доби, в історичній долі польської нацменшини були й істотні особливості, притаманні лише їй. [...*] підпорядкувати власним цілям, а у спонтанній ініціативі самого польського населення, яка не санкціонувалася згори, бачило "контрреволюцію", "антирадянщину", "підступи підсілсудчини" та ін.³

Тим не менше, у 20-ті роки репресії щодо поляків СРСР і України, зокрема, не набували характеру масових акцій. До того ж, силові структури, заарештувавши того або іншого католицького священика чи рядового громадянина польської національності й звинувативши його, скажімо, у шпигунстві на користь Польщі (у переважній більшості випадків не маючи

* Пропуск частини тексту у друкарському примірнику. – *Редколегія.*

на це жодних підстав, хоча зрозуміло, що поодинокі випадки збирання розвідувальної інформації з боку польських спецслужб і окремих дипломатів мали місце в дійсності), діставали можливість – в разі потреби (досить часто саме вона й спричинялася до арешту) – обміняти його у польських колег на членів Компартії Польщі чи її автономної складової – Компартії Західної України (КПЗУ), засуджених польськими судами за протидержавну діяльність. Так, зокрема, 15 квітня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання про обмін політв'язнів, доручило голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому “поставити в Москві питання про обмін засуджених у Польщі активних робітників КПЗУ на засуджених нами польських контрреволюціонерів”⁴.

Ситуація кардинально змінилась на початку 30-х років. Сталінський тоталітарний режим досить зміцнів, ліквідувавши будь-яку офіційну опозицію всередині країни, в тому числі – у самому партійно-державному керівництві, організувавши страшний голодомор, який забрав мільйони життів, насамперед в Україні. Рівночасно зовнішньополітична ситуація для Радянського Союзу істотно погіршала: у Німеччині до влади прийшов Гітлер, на антирадянській основі відбулося польсько-німецьке зближення. Тому й не дивно, що практично синхронно – у 1933-1934 рр. – розгортаються й поступово набирають обертів репресії проти польської й німецької меншин в УСРР. До цього також спричинився ще політичний чинник. Сталінський провід держави, формально не відкидаючи пропагандистські гасла 20-х років із закликами до "світової пролетарської революції", фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму з тим, аби перейти на прагматичні рейки побудови казарменого соціалізму "в одній країні". На авансцену політичного життя поволі, а потім дедалі стрімкіше виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм.

Як наслідок цього – оголошується “націоналістичним збоченням” вчорашня політика "коренізації" взагалі й "українізації", зокрема. Самогубство 7 липня 1933 р. М.О.Скрипника – одного з найбільш яскравих лідерів "українізаційної" політики, який водночас опікувався національно-культурним будівництвом нацменшин України, – досить рельєфно відокремлює "великий перелом" у національній політиці сталінщини.

У цьому ж 1933 р. відбуваються кардинальні зміни у долі польського населення України. Воно (сільське у переважній своїй частині), не маючи змоги оклигатись після років примусової колективізації й голоду, практично відразу потрапляє під прес масових репресій.

У доповідній записці Культпропу ЦК КП(б)У "Про роботу серед польських трудящих мас УСРР" (8 вересня 1933 р.) зазначалося: "Занепад роботи серед польських трудящих, брак більшовицької пильності за умов загостреної класової боротьби й зростання активності куркульських, клерикальних, націоналістичних елементів, агентів польського фашизму, посилювали вплив буржуазно-націоналістичних елементів на польських

трудящих". Особливо непокоїв владу незначний відсоток колективізації польського населення у Вінницькій та Київській областях (у Мархлевському районі, наприклад, він становив лише 20 %) та чимала, на її думку, "засміченість" цих колгоспів "куркульськими" та "антирадянськими" домішками.

Вплив "класово-ворожих віянь" виявила республіканська адміністрація й у деяких польських школах. Так, у Славутському районі Вінницької області три учні польської семирічки мали намір втекти до Польщі, їхні одеські товариші запитували: "Чому нас не пускають до Польщі? Ми хочемо туди, там наша влада". Подекуди старшокласники нищили портрети Сталіна та інших "вождів", а під час уроків заявляли, що "наші досягнення – це облуда, що радянська влада грабує село" та ін.

Такі настрої і – як наслідок – відповідні висловлювання, що відображали реальний стан справ у країні, набули поширення не лише серед учнів польських навчальних закладів. Стурбоване цим явищем, 17 січня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Доручити Культпропу ЦК розробити заходи до усунення шляхом організаційного і громадського впливу наявних фактів розповсюдження по школах окремими школярами антирадянських анекдотів і жартів, всіляких вуличних пісеньок – по суті хуліганських – та ін., що політичне розкладають шкільний колектив".

За стандартними фразами про "класово-ворожі" й "шкідницькі" елементи (до речі, об'єктивний аналіз стверджує, що найбільшими "антирадянщиками" та "шкідниками" були, насамперед, Сталін та його оточення, а не фантомні (переважно) "контрреволюціонери") виразно вимальовуються й реальні труднощі, з якими стикалася влада в процесі національно-культурного будівництва серед польського (та й не лише польського) населення УСРР.

У тому ж таки документі Культпропу ЦК КП(б)У від 8 вересня 1933 р. зазначалося, зокрема, що у Мархлевському районі з 113 учителів 5 % мають лише початкову освіту, власне, напівписьменні, 33 % дістали середню й незакінчену середню освіту. В той самий час вкрай незадовільно розгорталася роботи по будівництву Мархлевського польського педтехнікуму, який, згідно постанови ЦК КП(б)У, мали відкрити ще у 1932 р. Ухвала ЦК КП(б)У від 13 червня 1933 р. зобов'язувала відкрити цей навчальний заклад не пізніше 1 листопада того ж року. Але і восени 1933 р. спорудження майбутньої "кузні" польських учительських кадрів все ще перебувало на стадії проекту.

Численними були випадки, коли місцева адміністрація, нехтуючи вказівками з центру, ігнорувала "роботу польською мовою серед польських трудящих", непоодинокими – прояви великодержавницького російського шовінізму, відмови приймати заяви польською мовою. Навіть польські (формально) сільради переважно користувалися українською або російською мовами. У "зразковому" польському районі України Мархлевському – не перейшли на польську мову міліція, земельний відділ,

банк, МТС та ін. організації, що безпосередньо і повсякденно спілкувалися з польськими селянами. Київський міськком партії 20 березня 1933 р. констатував "цілковиту відсутність масової культвиховної роботи польською мовою серед робітників-поляків на підприємствах". Аналогічне становище склалося і в інших містах України. В Одесі, наприклад, протягом 1932-1933 рр. були ліквідовані польський технікум механізації сільського господарства, вечірня робітнича школа, занепала робота на підприємствах, розвалилася праця польського клубу. Робота польських робітничих клубів по інших містах республіки (Харків, Київ, 5 клубів у Вінницькій обл.) ледь жеврїла⁵.

Розглянувши стан справ з "роботою серед польських трудящих мас УСРР", оргбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 13 жовтня 1933 р. визнало його незадовільним. Було вирішено піти второваною стежкою: у місячний термін "розробити та подати на затвердження політбюро ЦК конкретні заходи для забезпечення рішучого перелому та посилення роботи серед польських трудящих України". Відділам ЦК КП(б)У доручалося "зміцнити склад польських робітників, які працюють на ланках культурного фронту (клубних робітників, вчителів та інш.)", а також "польських робітників, які працюють на керівних посадах в колгоспах, сільрадах, райвиконкоммах"⁶.

Отже, увімкнули "зелене світло" кадровому перетрушуванню польських працівників в УСРР⁷. Замість систематичної, наполегливої роботи до виховання, підвищення освітнього і фахового рівня польського вчительства, культосвітніх і адміністративних працівників, замість відмови від надмірної заідеологізованості польської роботи в Україні, її відвертої "експортної" заангажованості республіканська влада (за вказівками з Москви, звичайно) ступила на шлях фактичного розгрому цих кадрів. Зрозуміло, що назовні це подавалося, як піклування про зміцнення проводу національно-культурним будівництвом серед польських трудящих України, необхідність викриття окремих "контрреволюційних" та "антирадянських" елементів поміж польських працівників.

У 1932-1933 рр. органи НКВС сфабрикували справу про так звану "Польську Організацію Військову" (ПОВ), назву якої запозичили в організації, що реально існувала в часи Першої світової та громадянської воєн і припинила свою діяльність у 1921-1922 рр. Мозаїчна картина "митців" з НКВС мала окремі реальні фрагменти. Решта ж – створення і діяльність ПОВ після польсько-радянської війни 1920 р. на терені СРСР, насамперед в Україні, мета та антирадянські плани так званих "пеовяків" – вигадка. Але для польського населення УСРР ця вигадка перетворилася на жахливу реальність.

У 1933-1934 рр. за причетність до діяльності ПОВ на Правобережній Україні Київським обласним управлінням ДПУ УСРР заарештовано сто чотирнадцять осіб, з яких сімдесят дістали різні терміни ув'язнення або ж були страчені, а решта – сорок чотири – звільнені за недоведеністю складу злочину (що, зрозуміло, не давало гарантії від репресій в подальшому).

Як можна зрозуміти з документів, схема "підривної діяльності", за версією сталінських спецслужб, була приблизно такою. Для того, щоб обґрунтувати непорушність тогочасних кордонів Польщі, довести світовій громадській думці правильність зазіхань на Правобережжя України й підтвердити свої історичні права на українські землі (йшлося про кордони Польщі 1772 р.), нарешті – для створення потужної людської бази, спроможної взяти збройну участь під час майбутньої війни проти СРСР й діяти в тилу Червоної Армії, – ПОВ, нібито, розгорнула через свої осередки активну роботу.

Членами ПОВ провадилася широка полонізація українського населення, штучно збільшувалася кількість поляків в УСРР, необґрунтовано створювалася розгалужена мережа польських адміністративних і культосвітніх інституцій. Керівництво ними, зрозуміло, захопили, "активні націоналісти" – члени ПОВ, щоб полонізувати Правобережжя України, готувати "націоналістичні кадри".

До того всього додавалося, що з 1919 р. найбільш визначні "пеовяки" пролазили "з шкідницькою метою" до лав Комуністичної партії й поступово захоплювали вирішальні ділянки "польської партійної й радянської роботи".

Таким був стислий зміст "орієнтування" ("орієнтировки") по "контрреволюційній польській роботі", що у 30-ті роки розсилався Управлінням держбезпеки НКВС УСРР всім начальникам обласних управлінь, округових відділів НКВС, начальникам Особливих відділів ("особых отделов") корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС УСРР. Отже, кожний з керівників цих підрозділів націлювався ("орієнтувався") на посилені пошуки прихованих "пеовяків", викриття їх "контрреволюційної діяльності", а знайшовши (вигадавши) їх, мав можливість збагатити надіслану згори схему – "орієнтування" – місцевим матеріалом. Зрозуміло, що найкращі шанси у цьому плані мали ті функціонери НКВС, які працювали в місцях зосередження компактних мас польського населення (Вінницька, Київська обл. та ін.). Отже, не дивно, що протягом 30-х років у республіці сфабриковано декілька "справ" так званих "обласних центрів ПОВ".

Згадане ж вище "орієнтування" – у своїй "теоретичній" частині – як інтродукція включалося до звинувачувальних висновків у "справах" абсолютної більшості осіб, заарештованих за причетність до ПОВ у 1933-1934 рр. (із незначними відмінностями). З огляду на важливість питання подаємо цей вступ повністю із збереженням мови оригіналу: *"Органами ГПУ раскрыта и ликвидирована контрреволюционная организация, именованная Польская Военная Организация ("ПОВ"), которая вела активную шпионскую, диверсионную, террористическую и повстанческую работу, с целью свержения диктатуры пролетариата на Украине, отторжения УССР от Советского Союза и захвата ее польским империализмом.*

Созданная в 1915 году ПИЛСУДСКИМ, "ПОВ" с 1918 г. развертывает

на территории УССР, особенно на Правобережьи, широкую шпионскую, повстанческую диверсионную работу, являющуюся составной частью подготовки похода польских помещиков и буржуазии на Украину и оккупации Правобережья 1920 г.

В целях маскировки своей работы и создания легальной базы для своей деятельности "ПОВ" широко практикует вливание своих активных членов в ряды коммунистической партии.

Следствием установлено, что еще в 1919 г. при руководящем участии членов "ПОВ" была создана в Киеве так называемая Польская рабоче-крестьянская коммунистическая партия, через которую проникли в ряды КП(б)У руководящие кадры "ПОВ"⁸.

Следствием также установлено, что организация широко практиковала внедрение своих членов в компартии Польши и Западной Украины, которые проводили в рядах этих партий провокаторскую работу, а потом, под видом политэмигрантов, перебрасывались в СССР – для шпионской диверсионной работы, пополняя кадры "ПОВ" на территории Советского Союза.

Оправившись после ликвидации органами ЧК в 1921 г., "ПОВ" налаживает организационные связи, перестраивает свои ряды и восстанавливает деятельность организации.

Следствием установлено, что деятельность организации особенно активизируется после майского, в 1926 году, фашистского переворота ПИЛСУДСКОГО.

Организация развернула широкую шпионскую, диверсионную, террористическую, вредительскую и повстанческую работу, имея основной своей задачей подготовку интервенции со стороны Польши и поднятие вооруженного восстания в момент интервенции.

Опираясь на польские национальные и культурные учреждения, которые служили легальным прикрытием деятельности организации и базой концентрации ее основных кадров, "ПОВ" развернула широкую работу по насаждению ячеек организации в Киеве и на периферии, особенно в пограничной полосе. "ПОВ" работала под руководством II-го Отдела Польгенштаба, поддерживая систематические связи с заграницей через посредство польских дипломатических представительств в СССР, путем посылки специальных курьеров и по каналам связей, которыми располагали члены организации, проникшие в ряды партии и занимавшие ответственные государственные должности".

Після цього звинувачувальний висновок містив докладні відомості про конкретну "контрреволюційну, терористичну, шпигунську діяльність" тієї чи іншої особи, притягнутої до відповідальності за приналежність до ПОВ.

Таким чином, характеризуючи наведений вище матеріал, слід зауважити, що репресіям за вигадану приналежність до ПОВ мали бути піддані, насамперед, активісти польської роботи в СРСР і, зокрема, в Україні. Тобто партійні, радянські, редакційно-видавничі, культосвітні

працівники, заангажовані до проведення "коренізації" серед польського населення й будівництва "польської пролетарської культури". Саме так і сталося.

Одним із перших (і це симптоматично!) репресій за приналежність до "Польської Організації Військової" зазнав активний діяч "коренізації" поляків в Україні Б.Скарбек, колишній керівник Польського бюро (Польбюро) ЦК КП(б)У, директор інституту польської пролетарської культури у Києві⁹. У виступі на XIII пленумі Виконкому Комінтерну наприкінці 1933 р. секретар ЦК КП(б)У М.М.Попов, згадавши "агентуру польського фашизму, яка працювала на території України" й була викрита органами диктатури пролетаріату, зокрема зазначив: "Серед цієї агентури виявилися деякі "комуністи" з Польщі, наприклад Скарбек, який з самого моменту свого вступу в партію в 1919 р. (раніш він був членом ППС-фракції, потім ППС-лівиці), був агентом польських фашистів. Він був заарештований в серпні 1933 р., зовсім недавно, перебуваючи в момент свого арешту на роботі завідувача чернігівського культпропа"¹⁰.

Дружина П.П.Постишева (другого секретаря ЦК КП(б)У) – Т.С.Постоловська, характеризуючи "особливості класової боротьби в Україні", зауважувала на шпальтах теоретичного органу Компартії України: "Була також викрита контрреволюційна "Польська військова організація", на чолі якої стояв контрреволюціонер Скарбек. Він був польським фашистом, який прийшов до нас на Україну з фальшивим партійним білетом і протягом майже 15 років, займаючи досить відповідальні посади, вів у нас, на Україні, шкідницько-шпигунську роботу. Він під виглядом партійної роботи проводив свою контрреволюційну роботу, розставляв своїх людей у польській школі, в музеї, вишах та по всіх інших установах"¹¹.

"Інститут польської пролетарської культури ВУАН, на чолі якого перебував з часу його організації до осені 1932 року Скарбек, заарештований зараз ДПУ, був по суті вогнищем шпигунських й контрреволюційних елементів"¹², – зауважувалося у матеріалах ЦК КП(б)У. Новий нарком освіти УСРР В.П.Затонський, який в ділянці народної освіти заповзятливо ліквідував "націоналістичні збочення" свого попередника М.О.Скрипника, – повідомляв: "...В деяких інститутах, приміром в Інституті польської культури, залишився незаарештований лише один комуніст. Весь склад інституту від директора до судомойки був підібраний "одностаينو". Серед них дехто мав партквиток в кишені, дехто не мав, але всі вони були членами контрреволюційної організації"¹³. Прізвище Скарбека на тривалий час завдяки офіційній пропаганді перетворилося на синонім "шкідницької роботи" по "польській лінії" (широко використовувалися й похідні від цього прізвища специфічні терміни: "скарбеки", "скарбеківщина", тощо).

Особливість акцій проти польського населення України 1933 р. полягала, зокрема, у тому, що справа так званої ПОВ розгорталася паралельно із справою УВО ("Українська Військова Організація"). Члени останньої у переважній своїй більшості були етнічними українцями, але

уродженцями Східної Галичини, котра перебувала тоді під владою Польщі. Вони не лише добре володіли польською мовою (що само по собі вже було підозрілим), але й листувалися зі своїми родичами у буржуазно-поміщицькій Польщі. Отже, крім "української націоналістичної роботи" їм закидалася й належність до "агентури польської розвідки". У сфабрикованих слідчих матеріалах виникло навіть таке формулювання, як "блок польської й української контрреволюції" в УСРР. "Ми знаємо, що українська націоналістична контрреволюція провадила свою підривну роботу в тісному союзі з польськими буржуазно-націоналістичними елементами, які викриті в справі "Польської військової організації" (ПОВ)" ¹⁴, – наголошував у своїй промові на XII з'їзді КП(б)У (18-23 січня 1934 р.) керівник республіканського ДПУ В.А.Балицький.

Одним із таких заарештованих членів УВО і "польським агентом" став уродженець Західної України Я.М.Струхманчук (1884-1937), вихованець Краківської Академії мистецтв, викладач Київського польського педтехнікуму, польського відділу Музично-театрального інституту ім. Лисенка й науковий співробітник Інституту польської пролетарської культури (характерна риса життя тогочасного інтелігента в УСРР – сполучення кількох посад, аби мати засоби для існування) ¹⁵.

У протоколах допитів Я.М.Струхманчука згадувалося прізвище "керівника осередку ПОВ" у Польському театрі у Києві – актора (займався також режисурою) Станіслава (Остапа) Горобієвського. 16 червня 1933 р. останній був заарештований у готелі "Південний" у Харкові та спецконвоєм відправлений до Київського обласного відділу ДПУ. 16 січня 1934 р. відбувся єдиний за всю "справу" допит, під час якого в'язень категорично відкинув висунуті проти нього звинувачення. Це, тим не менше, не завадило його засудженню як учасника ПОВ та – водночас – УВО ¹⁶. Місце роботи – *польський* театр – та сценічне ім'я Станіслав, взяте, безперечно, для польськості, вплинули на сприймання його оточуючими саме як *поляка*. Навіть колишня дружина (етнічна полька) – В.В.Василевська (Горобієвська) (також акторка Київського польського театру, після арешту чоловіка втратила посаду) – у листі до Генерального прокурора СРСР Р.А.Руденка від 24 грудня 1956 р. з проханням про реабілітацію чоловіка зазначала, що він "за національність – поляк" ¹⁷.

Насправді ж О.Д.Горобієвський, вихідець із Східної Галичини, українець. У 1918 р. у складі українського добровольчого загону брав участь у боях проти поляків за Львів, потрапив у полон, втік, знову потрапив до полону. У 1921 р. ув'язнений у справі підготовки замаху на Пілсудського. У січні 1923 р. звільнився, в листопаді того ж року нелегально перетнув кордон УСРР...

Починаючи із 1933 р. хвилі репресій щодо польської нацменшини УСРР наростають. Наприкінці 1933 р. – на початку 1934 р. інсценовано справу Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ, по якій проходило й засуджено до різних термінів позбавлення волі понад п'ятдесят

осіб польської національності, переважно місцевих культосвітніх працівників. Завдяки скарзі до "Головного прокурора СРСР із спецсправ тов. Когана", надісланій одним із засуджених – А.Григоровичем¹⁸, можна простежити, як фабрикувалася неіснуюча місцева організація ПОВ, зазирнути до лабораторії незаконних методів ведення слідства.

Заарештований 4 листопада 1933 р., Григорович спочатку вперто відкидав висунуті проти нього звинувачення, аргументовано доводив їх абсурдність, зазначав, що протягом його десятирічного безперервного перебування у Вінниці, напевно ж, "і партійна організація, і ДПУ перевіряли й знали усю роботу Григоровича й знали, що не був він ні польським націоналістом й не перебував у жодних к[онтр]р[евольюційних] організаціях".

Тоді почався психологічний тиск на в'язня. Так, наприклад, слідчий "люб'язно" склав схему-конспект, за якою А.Григорович мав розповідати про свою участь у Вінницькій ПОВ. Підключили й інших заарештованих, котрі встигли "розколотися" й активно співпрацювали із слідством. Лецько, новоприбулий ступив до камери, як його привітали вигуком: "Ось і запланований воєвода ПОВ з'явився, зараз вже справа піде!". Сусіди по камері миттєво подали товаришеві по недолі повний перелік Вінницького осередку організації й накреслили план, що, про кого і як слід писати у зізнаннях. Психологічна обробка слідчими і колегами-в'язнями тривала під акомпанемент постійних нагадувань, що він (Григорович) член партії, отже людина політично свідомою, якій необхідно зрозуміти, що йдеться про допомогу ДПУ у політичній акції, спрямованій проти Польщі, що це є державною необхідністю тощо.

Після того, як А.Григорович під тиском слідства і за допомогою ув'язнених врешті-решт дійшов висновку, що фабрикація справи обласної ПОВ є "політичною демонстрацією великої державної ваги" й згодився давати потрібні свідчення, його звели з іншими в'язнями для узгодження зізнань. При цьому траплялися трагікомічні випадки. Так, зокрема, суперечки виникли щодо часу утворення "контрреволюційного осередку ПОВ" у Бердичеві. Бердичівський "провідник" ПОВ твердив, що сталося це з ініціативи Григоровича у 1930 р. "Коли я почав заперечувати, – згадував останній, – що 1930 р. це ніяк не могло відбутися, почали торгуватися й зупинилися на 32 році". Інший підсудний – Я.А.Гольд¹⁹ – "розвів таку теорію у своїх зізнаннях, що треба заарештувати майже всіх поголовно". Як зазначав А.Григорович, "тоді нас посадили до однієї камери, де ми писали два дні підряд. Коли я прочитав його свідчення, я сказав йому: "Слухай, Гольд, нащо ти брешеш, адже ти член партії?". Він мені сказав: "Невже ти такий дурень, не зрозумієш, у чому справа. Адже все це дипломатія, політичний вексель (!?) Польщі"..."²⁰.

Ось у такій атмосфері, якщо не дружньої, то, принаймні, творчої співпраці (ледь не за системою Станіславського) відбувалося слідство й фабрикувалася справа Вінницького (Подільського) центру ПОВ наприкінці

1933 р. – на початку 1934 р.

Історія зберегла прізвище особи, яка, перебуваючи за лаштунками, спрямовувала слідство у справі цієї міфічної організації, "утворювала" її осередки по містах і містечках області, розсаджувала в'язнів по камерах таким чином, щоб ті, хто не зізнався, були у товаристві осіб, які активно співпрацювали зі слідством. Та ж сама особа пильно стежила за узгодженістю зізнань заарештованих, турбувалася, щоб "пеовяки", які, за сценарієм, мали бути знайомі не один рік і здійснити спільно чимало "контрреволюційних акцій", зустрілися й познайомились (якщо не були до того часу знайомі) хоча б у кабінетах слідчих або камерах Вінницького ДПУ. Ім'я цього, безперечно, талановитого "режисера" – тимчасово виконуючий обов'язки начальника Секретно-політичного відділу Вінницького обласного ДПУ УСРР С.С.Брук²¹.

Коли А.Григорович потрапив до кабінету керівника СПВ, той зустрів в'язня досить люб'язно. Першими словами С.С.Брука були: "Якщо Ви заарештовані органами ДПУ, слід бути маленьким", їх потрібно було розуміти таким чином: Ви не у себе на роботі в кабінеті, а в ДПУ, отже, слухайте і виконуйте, що скажуть.

Якщо театральна трупа та її художній керівник працюють сумлінно та мають іскру божу, то винагородою їм – бурхливі оплески й визнання глядачів. У справі ж Вінницького центру ПОВ оплески та визнання дісталися виключно режисерові: С.С.Брук піднявся на кілька сходинок по службовій драбині, перейшовши на посаду начальника відділення СПВ у центральному апараті ДПУ-НКВС УСРР. Виконавці ж, тобто особи, які погодилися взяти участь у фантомній обласній ПОВ, дістали цілком реальні терміни ув'язнення згідно вироку Судової трійки при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р.

"Заявляю, що ніколи не перебував в організації ПОВ й осіб, які належать до такої, не знаю. Я був самим підступним чином спровокований, – наголошував у своїй скарзі А.Григорович. – Я підписував неправду. Я давав свідчення прокурору невірно. Я визнаю себе винним у тому, що я, як член партії, не мав мужності по-більшовицьки вдарити по всій цій брехні перед прокурором. Я не вмів себе відстояти й довести не лише ДПУ, але й партії, що я не контрреволюціонер, і що я вважаю найбільшою своєю помилкою, припущеною мною на 56-му році мого життя". Завершувався цей документ такими рядками: "Несамохіть питається, що за правосуддя, невже органи ДПУ повірили всій цій неправді, й зараз усі поголовно нарікають, що ця система (мається на увазі Вінницький центр ПОВ. – *Авт.*) – вигадка, невже так залишиться. Адже видно з усього, що працівники ДПУ поставилися до цього по-бюрократичному, суто формально, не розбираючи, хто винний, хто невинний.

Я потрапив у круговорот, з котрого не міг вирватись. Партія про це не знає, а треба, щоб партія знала. Такі методи роботи слідства дискредитують партію та органи ДПУ.

Я прошу Вас розібрати мою справу, повернути мене до лав робітничого класу, з якого я вийшов, надати мені можливість продовжувати працювати разом з усіма трудящими СРСР й вести остаточну класову боротьбу за побудову соціалізму. Я знемагаю у неволі вже шість місяців. Сил більше немає. [...]"²².

Після "викриття" органами ДПУ УСРР Б.Скарбека й низки арештів на місцях у 1933 р., наступного року тривали арешти визначних і рядових "пеовяків", тобто відомих керівників і звичайних функціонерів національно-культурного будівництва серед польської меншини в Україні. Так, 2 квітня 1934 р. за приналежність до ПОВ ув'язнено і найближчим часом засуджено колишнього співробітника Польбюро ЦК КП(б)У Й.Теодора; 13 грудня – колишнього заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК, "хрещеного батька" *Мархлевського району Яна Саулевича...*²³.

9 грудня 1934 р. на підставі телеграми ЦК ВКП(б) ухвалено таємне рішення політбюро ЦК КП(б)У щодо німецьких та польського районів України, яким започатковано широкомасштабні репресії проти цих нацменшин. Терміново створена комісія мала протягом семи днів (тижня!) ретельно переглянути керівний склад цих районів, а також накреслити заходи щодо національних шкіл зазначених адміністративно-територіальних одиниць. Відповідним обкомам Компартії України давалася вказівка негайно відрядити до національних районів керівних працівників, які мали б пояснювати населенню, що радянська влада "не стерпить щонайменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР, або вишле всіх осіб, які ставляться нелояльно до радянської влади, у віддалені місця СРСР"²⁴.

Ця нетолерантність сталінської адміністрації щодо найменших спроб критики на власну адресу пояснюється відвертим провалом того, що звалося "ленінсько-сталінською національною політикою", унаслідок насильницької колективізації сільського господарства, форсованої надіндустріалізації й штучно організованого голодомору, під час якого "зразкові" німецькі й польські села й райони змушені були "зразково" вимирати від голоду, а ті, хто вижив, завдячували цим, насамперед, продовольчій допомозі закордонних товариств і організацій, а не "батьківському піклуванню" "рідних" партії та уряду. І якщо навіть найжорстокіші дії владних структур СРСР сталінська пропаганда проголошувала доцільними й гуманними, то зусилля міжнародної громадськості організувати допомогу голодуючому населенню першої в світі країни соціалізму таврувалися як підступи класового ворога й антирадянщина²⁵.

20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У у постанові "Про переселення з прикордонних районів", зокрема, наголосило, що у прикордонних районах, де є компактні маси польського й німецького населення, треба визначити села, з яких виселити одноосібників, які "злісно не виконують своїх зобов'язань перед державою, й тих колгоспників, котрих не можна вважати благонадійними в умовах прикордонної смуги"²⁶. Натомість планувалося

провести підселення "надійних елементів" зі східних областей України, а також – у директивному порядку певної кількості перевірених органами НКВС демобілізованих червоноармійців.

Заради об'єктивності слід зазначити, що ці заходи стали певною мірою відповіддю польським урядовцям, які з перших кроків відродженої Польської держави провадили відселення українців з територій, що прилягали до польсько-радянського кордону, і поселили на західноукраїнських землях протягом 1919-1929 рр. 77,2 тис. осадників і колоністів з родинами, віддавши їм 600 тис. га розparcelьованої внаслідок земельної реформи колишньої поміщицької землі²⁷.

Широкомасштабні репресії щодо польської нацменшини УСРР розгорнулися у 1935 р.

1935 РІК – "РІК ВИРІШАЛЬНИХ УСПІХІВ"

У нічну зміну з 30 на 31 серпня 1935 р. вибійник шахти "Центральна-Ірміне" в Кадіївці Олексій Стаханов за допомогою двох кріпильників видобув 102 т вугілля за норми 7 т. Незабаром цей рекорд перевищили інші шахтарі. Стахановський рух охопив не лише вугледобувну, але й інші галузі промисловості. У повсякденному житті й політичній лексиці набули прав громадянства й міцно укоренилися терміни "стахановець", "стахановські темпи" тощо. 17 листопада 1935 р. на першій Всесоюзній нараді стахановців з черговими директивними настановами виступив Й.Сталін.

Під стахановським стягом (але в специфічному значенні) пройшов 1935 рік і для польської нацменшини Радянської України. Ударними темпами згорталася мережа її культурно-освітніх установ, навчальних закладів, польськомовних друкованих органів, республіканські спецслужби здійснювали широкомасштабні акції щодо викриття і ліквідації "контрреволюціонерів" і "шкідників", які, мовляв, працювали на користь "сусідньої фашистської держави". Вістря репресій, як і раніше, спрямовувалося проти партійно-державної номенклатури, котра відповідала за "польську лінію" в роботі з національними меншинами, місцевих культосвітніх працівників. Почасти ці заходи стали своєрідною складовою урочистостей з нагоди 15-річчя визволення України від польського війська.

Ще за інерцією у пресі вихваляються досягнення у роботі з нацменами УСРР. Так, у згаданій нами статті Д.Маца зазначалося, що у республіці працюють 238 польських шкіл з 32829 учнями, з яких 89 шкіл (8168 учнів) було в Мархлевському районі. Певні досягнення, за автором, були і в сільському господарстві району, в якому на 1 січня 1934 р. нараховувалося 32 молочні, 14 свино- й 8 вівцеферм, а на березень 1935 р. відповідно 48, 16 й 11 спеціалізованих ферм і на додачу з'явилося ще й господарство по розведенню коней. Щоправда, відзначався все ще невисокий відсоток колективізації району²⁸.

Іронія долі полягала в тому, що саме у 1935 р. було ліквідовано

"радянську Мархлевщину" – польський національний район в Україні. Ця адміністративно-територіальна і водночас культурно-національна одиниця, вчорашня агітпропівська гордість, існування якої всіляко експлуатувала радянська пропаганда, викликала щораз більше роздратування владних структур. Мотиви цієї акції НКВС УСРР і вищого партійно-державного керівництва республіки можна, до певної міри, зрозуміти (але, звичайно, не виправдати), якщо звернутися до матеріалів чергової сфабрикованої справи "пеов'яків" – так званого "Волинського центру ПОВ" (липень 1935 р. – лютий 1936 р.).

У них, зокрема, зазначалося, що внаслідок підривної діяльності "шкідницьких елементів" Мархлевський район доведений до становища найбільш відсталого в політичному та економічному відношенні, найбільш враженого "контрреволюційною активністю куркульських елементів й діяльністю закордонної розвідувальної і диверсійної агентури". Знову ж таки акцент робився на низькому (у порівнянні з іншими місцевостями) відсотку колективізації сільського господарства: наприкінці 1932 р. район був колективізований лише на 14,9 %, у 1933 р. – на 28, в 1934 р. на 47,6 %.

Підкреслювалося, що у районі діяв ряд шпигунських груп, які нараховували до 100 осіб "активних агентів розвідки"; нарешті, у різний час саме тут сформувалися чотири "міцно збитих" повстанських загони, котрі об'єднували до 150 осіб. Внаслідок цих диверсійних, шпигунських й повстанських проявів трапилось декілька організованих групових переходів за кордон, не рахуючи тих випадків, коли спроби збройних проривів у Польщу були вчасно упереджені ДПУ й прикордонниками.

"Гранична засміченість усіх ланок радянського апарату" у Мархлевському районі вимагала, зрозуміло, низки чисток, що не вщухали із 1930 р. Внаслідок цього із радянських установ і організацій району "вичищено" 678 осіб "контрреволюційного, націоналістичного й соціально чужого елементу", у тому числі 1932 р. – 121, 1933 р. – 303 і протягом 1934-1935 рр. – 254 особи. З тих же мотивів із 40 голів сільрад 1935 р. було знято з посад 34 (85 %) і з 80 голів колгоспів 76 осіб (95 %) відкликано. Керівники сільрад і колгоспів, як свідчать наведені цифри, вибували як молодший командний склад на фронті. І це справді був фронт – фронт "соціалістичного будівництва", на важливій ділянці якого національно-культурної роботи серед поляків України – все яскравіше вимальовувався у 1935 р. "ворожий прорив".

За зняттям і відкликанням з посад, по законах воєнного стану (нагадаємо – країна фактично перебувала в ситуації "обложеної фортеці"), на "штрафника" чатувала сувора догана або ж виключення з партії, цілком ймовірний арешт тощо. Ця кадрова чехарда стала причиною фактичного паралічу влади на місцях. На додачу, внаслідок "особливої враженості" Мархлевського району із нього за останні п'ять років вислали й переселили 1658 родин.

Характерна в цьому відношенні адресована секретарям ЦК КП(б)У

С.В.Косіору та П.П.Постишеву доповідна записка голови Київського облвиконкому М.С.Василенка та секретаря обкому партії тієї самої області М.М.Налімова від 26 липня 1935 р. Починався документ із фрази, яка вже перетворилася на загальник у таємному листуванні владних структур УСРР: "Мархлевський національно-польський район Київської області є одним з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом". Керівництво інформувалося, що навесні поточного року (згідно із постановою ЦК) у східні, глибинні райони України було переселено 1188 господарств "ненадійних елементів", на звільненому ж місці розташувалося 754 родини "перевіrenих колгоспників-ударників", яких відібрали в південних районах столичної області ²⁹.

Проте, наголошувалося у документі, вжиті заходи не дозволили остаточно очистити район від антирадянських елементів. Адаже у населених пунктах 11-ти сілрад переселення взагалі не відбувалося, в решті – "взяли" лише по 3-5 господарств. Спеціальною перевіркою у цих місцевостях виявили, мовляв, значну кількість колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, які мали зв'язок із раніше викритими шпигунськими організаціями, колишніх куркулів та розкуркулених, польських шовіністичних і націоналістичних елементів.

Попереднім "пророблюванням" по лінії НКВС по 20-ти населених пунктах додатково відшукали 357 господарств, яких варто було переселити. Серед них, зокрема, господарств куркулів і розкуркулених – 129, колишніх дворян – 14, бандитів та учасників білих армій і польських легіонерів – 75, колишніх контрабандистів – 45, тих, котрі підозрювалися (!) у шпигунстві – 37.

Навівши ці дані, керівники київських обкому та облвиконкому просили у ДК КП(б)У дозволу на додаткове відселення з Мархлевського району у східні області України 300 родин "ненадійних елементів", а 50 господарств найбільш небезпечних "антирадянщиків" пропонувалося виселити у віддалені місцевості СРСР. Водночас висувалася пропозиція виселити з району і членів тих родин, глави яких вже були засуджені або заслані за антирадянську й шкідницьку діяльність ³⁰.

7 серпня 1935 р. колишній перший голова Мархлевського райвиконкому Є.П.Олдаковський ³¹ (заарештований у липні того ж року), він же – керівник "Волинського центру ПОВ" ³², дав потрібні слідству свідчення щодо контрреволюційних обставин і шкідницьких мотивів створення польського національного району в Україні: "З метою посилення націоналістичного впливу серед поляків й недопущення подальшої їхньої асиміляції, а також для створення плацдарму для роботи серед польського населення у ПОВ виникла думка організувати польський національний район. Причому як найбільш підходяща місцевість для організації цього району намічався район Довбиша (згодом Мархлевськ. – *Авт.*), де зосереджена значна маса польського населення.

Крім цього, малося на меті самим фактом організації польського

національного району стимулювати посилення націоналістичної роботи серед поляків і в інших місцевостях Союзу".

Грунтовно розповідав Є.П.Олдаковський про принципи добору кадрів для району, про те, що основні ділянки у ньому знаходилися в руках членів ПОВ, тощо³³. Зізнання свідчили ніби про те, що звинувачений ступив на шлях щиросердечного каяття й викриття власної та спільників контрреволюційної діяльності. Щоправда, вже у місцях ув'язнення Євген Петрович знову збився на контрреволюційну стежку, розповідаючи (офіційною мовою "провадячи розмови антирадянського спрямування") товаришам по недолі, що органи НКВС здійснюють суцільні необґрунтовані арешти, а саме так було ув'язнено і його, що під час слідства щодо нього застосовували незаконні методи психологічного й фізичного тиску, що підписувався він не під власними, а під складеними слідчим за нього, Олдаковського, свідченнями . . .

Копітка і напружена праця органів НКВС УСРР принесла бажані результати: слідчі органи одержали неспростовні аргументи і докази, що Мархлевський польський національний район був створений неправедним шляхом із шкідницькою метою, а його засміченість антирадянським елементом і зосередження вирішальних ділянок районного апарату в руках відвертих або прихованих антирадянщиків – явища генетичного порядку. На важку хворобу й ліки потрібні були радикальні – переселення, заслання, арешти і – врешті-решт (як найбільш радикальний захід, щоб заздалегідь знешкодити можливу герилью місцевого населення у радянському тилу на випадок ймовірної війни із Польщею) – ліквідація (чи то – "ампутація") Мархлевського національного району.

Зрозуміло, що "неспростовні аргументи" органів НКВС республіки щодо контрреволюційних цілей організації польського району в Україні, його засміченості соціально чужим елементом та враженості керівних структур цієї адміністративно-територіальної одиниці шпигунами й шкідниками ґрунтувалися на хисткому фундаменті "добровільних зізнань" (речові докази у таких справах фактично стовідсоткове відсутні) самих ув'язнених "контрреволюціонерів" і "шкідників". Яким чином здобувалися такі зізнання, нині загальновідомо.

За нормальних обставин, звичайно, проаналізувавши відпрацьовану у слідчих кабінетах схему підривної діяльності ПОВ в Україні, можна було б (за законами елементарної логіки) поставити низку питань, зокрема: якщо із самого початку Мархлевський район закладався із контрреволюційною метою і протягом років його керівництвом здійснювалася шкідницька робота, то куди ж дивилися керівники республіки, які стояли біля його коліски? Йдеться, наприклад, про *"одного з найвидатніших керівників більшовицької партії і Радянського Уряду, одного з найближчих соратників товариша Сталіна, видатного більшовицького організатора"* – Л.М.Кагановича, Генерального секретаря ЦК КП(б)У у 1925-1928 рр. Не стояв осторонь (а якщо й стояв, то чому?) тоді ж і впливовий голова ДПУ та

НКВС УСРР В.А.Балицький, без санкції відомства якого організація району була річчю неможливою.

Нагадаємо, що передавши створений в НКВС відділ нацменшин у відання ВУЦВК, наркомат внутрішніх справ через мережу адмінвідділів на місцях, зокрема, тим не менше і далі постійно "тримав руку на пульсі" життя нацменшин в Україні, збирав інформацію про роботу серед них. Той самий НКВС складав і таємну етнографічну карту республіки.

Отже, якщо польська контрреволюція на очах і під боком цих осіб і відомств "сплела собі кубельце" чи "збудувала контрреволюційний форпост" на західному кордоні УСРР, то їй питати належало в першу чергу із них, а не з рядових чи районного масштабу "шкідників".

Поставало й таке питання: можливо, справа не у контрреволюційних намірах під час створення Мархлевського району, а в тому, що "генеральна лінія" ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У в 1935 р. вступила в стадію "діалектичного заперечення" себе самої, тобто "генеральної лінії", але зразка 1925 р.?

Зрозуміло, що за умов розгортання масових репресій, коли людину не рятувало й перебування на вищих щаблях партійно-державної драбини, такі питання вважалися "некоректними" і, наскільки нам відомо, не ставилися (принаймні, у владних структурах).

Таким чином, 17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитом (! – питання було настільки очевидним, що не заслуговувало на нормальний розгляд) ухвалило постанову ЦК "Про Мархлевський і Пулинський райони". Польський Мархлевський і німецький Пулинський райони Київської області розформувалися "в зв'язку з економічною слабкістю", "незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею"³⁴. З жовтня 1935 р. це рішення "провели у радянському порядку" – постанову з аналогічною назвою ("Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області") та ідентичну за змістом – ухвалила Президія ВУЦВК³⁵.

Дихотомія "центр – периферія" була чинною і для справи "Волинського центру ПОВ". Наявність керівного ядра потребувала мережі (бодай кількох) підлеглих, спільників, виконавців вказівок контрреволюційного проводу. За браком їх (в абсолютній більшості випадків) цю роль покликані були виконувати знайомі, друзі, колеги по роботі, в тому числі колишні. Спецслужби діяли за відомим "принципом доміно": арешт однієї особи тягнув за собою ув'язнення людей з її оточення, останні, в свою чергу, виводили на коло своїх знайомих і т.д.

29 вересня 1935 р. у Києві, по вул. Свердлова, 19 (нині – Прорізна), у своєму робочому кабінеті заарештовано директора Польського державного театру І.Й.Липинського³⁶, колишнього члена КПП, звільненого радянською стороною з польської в'язниці у 1921 р. внаслідок домовленості між РРФСР й УСРР та Польщею про персональний обмін політв'язнів (входив до першого радянського так званого "списку 300" – за кількістю осіб, яких польська влада мала передати російсько-українській стороні)³⁷.

Співробітники УДБ НКВС УСРР не без перешкод дісталися до приміщення театру: швейцари довго не відчиняли їм, оскільки директор, чекаючи неминучого ув'язнення, вже місяць як ночував не вдома, а в робочому кабінеті й заборонив обслуговуючому персоналу повідомляти таким "відвідувачам", що він є в театрі.

Як зазначалося у матеріалах слідства щодо І.Й.Липинського, оселившись у Житомирі в 1926 р., встановив контрреволюційний зв'язок з Олдаковським, Беганським, Калиновським та ін. членами керівництва Волинської групи ПОВ, з якими систематично зустрічався й обговорював – "у контрреволюційному дусі" – заходи партії та уряду. Змикаючись у своїй контрреволюційній діяльності із згаданими особами, І.Й.Липинський, мовляв, провадив "націоналістичну полонізаторську роботу в Мархлевському районі та на порцелянових заводах, здійснював примусову полонізацію непольського населення у своїй практичній діяльності, втілюючи настанови ПОВ". На посаді ж керівника Польського театру у Києві він "пропагував ідеї польського націоналізму, висував до репертуару театру вистави націоналістичного й польсько-патріотичного характеру"³⁸.

Незважаючи на те, що Іван Йосипович втратив здоров'я на нелегальній комуністичній роботі та у в'язниці у себе на батьківщині, а також на численних "фронтах" "соціалістичного будівництва" в СРСР, він зберіг головне – цілісність натури, не пішов на руку слідству, категорично відкинувши звинувачення у належності до ПОВ.

1 жовтня 1935 р. у Чернігові взято під варту інспектора відділу кадрів обласного цукротресту М.Й.Шемелевського³⁹, колишнього (1925-1926 рр.) секретаря та керівника адмінвідділу Мархлевського райвиконкому. Прізвище його згадувалося у протоколах допитів Є.П.Олдаковського як одного із активних контрреволюціонерів і шкідників під час організації та перших місяців функціонування польського національного району. Іронія долі полягала у тому, що Михайло Йосипович сам п'ять років віддав чекістській роботі, а згодом – у 1930 р. – вже як резервіст органів, у складі опергрупи ДПУ-НКВС УСРР виявляв та ліквідував у Мархлевському районі куркульські угруповання.

Попри ці сторінки біографії, в ув'язненні він виявив себе мужньою людиною, яка послідовно і твердо відстоювала власну позицію, відкидала закиди у контрреволюційності. Можливо, завдячував у цьому він власному чекістському досвідові, адже – на відміну від абсолютної більшості "цивільних" обвинувачених "пеовяків" був обізнаний із специфікою радянської слідчої роботи, мав знання з юриспруденції. Можливо, вплинули особливості його вдачі.

Проте у багатьох випадках і цього було не досить, щоб спростувати звинувачення і дістати звільнення. Ламали і сильних, а тих, які до кінця заперечували свою участь у контрреволюційних організаціях чи шкідництві, тим не менше досить часто засуджували (наприклад, І.Й.Липинського).

Однак, справа М.Й.Шемелевського вирізнялася навіть на тлі

тогочасного радянського беззаконня. Так зване попереднє слідство щодо нього тривало ледь не два роки, брак доказів (річ зрозуміла!) та впертість в'язня, який аргументовано спростовував звинувачення, знаходив суперечності й неузгодженість у свідченнях проти нього, спричинилися до того, що справа двічі направлялася із судового засідання на дослідження...

У касаційній скарзі до Спецколегії Верховного Суду УРСР, написаній у Чернігівській в'язниці 15 березня 1937 р., М.Й.Шемелевський, зокрема, зазначав (цитуємо мовою оригіналу): "12) Я прошу обратить внимание Спецколлегии Верховного Суда, что мое дело является ничем иным, как раздутым кадиллом, ибо в нем нет ни одного факта, который бы ложил на меня пятно к[онтр]революционе[ра], польского националиста. [...]. 14) По отношению ко мне были изуродованы все права и законы СССР как личности, как живому человеку. 15) Я прошу [...] вникнуть в то обстоятельство, что я как фронтовик, быв[ший] прапорщик быв[шей] австр[ийской] армии, попавший в плен в быв[шую] царскую Россию, остался доброволь[но] в СССР для защиты пролет[арской] Революции и с винтовкою в руках я вместе с русским пролетариатом защищал своей жизнью и кровью завоевания Великой Октябр[ь]ской Революции, что я сознательно в 1919 г. вступил в ряды компартии и под руководством партии выполнял все задания, которые на меня возлагались как на большевика, что я, работая в органах ЧК-ГПУ, был беспощадный ко всем проявлениям к[онтр]революции всех мастей и оттенков, и что пришитый мне сейчас ярлик к[онтр]революционе[ра], польского националиста-фашиста я недостойн, что я в данном случае являюсь жертвой того круга людей, в сферу которого я попал, и больно еще и это, что вся эта грязь до сих пор как заколдованный круг давит на меня тяжелым прессом. Прошу принять во внимание, что я награжден 2-мя грамотами за безграничную преданность и за беспощадную борьбу с к[онтр]р[еволюционным] и антис[оветским] элементом; что я не был никогда в фашист[с]кой Польше, я не знаю, как она организовалась, меня к ней никогда не тянуло и не тянет, я служил в 1918 г. в Интернациональном Легионе Кр[асной] армии, куда я поступил добровольно, в 1920 г. я служил в Интернациональном полку, откуда в июне м[еся]це был мобилизован партией на польский фронт ⁴⁰, где как политбоец и политработник сражался с белополяками. – С 1920 по 1925 [г.] я [работал в] органах ЧК-ГПУ и в 1925 г. откомандирован по директиве губкома партии в распоряжение партии для использования меня для нацменработы, и спрашивается: неужели у меня могла сразу в 1925 г. перемениться большев[истская] интерн[ационалистская] идеология и я сразу стал национа[ли]стически настроенным? Конечно, этого быть не могло и не было – этому никто серьезно не поверит. – Я уверен, что Кассационный отдел Спецколлегии Верховного Суда [в]звесит правдивость изложенного и снимет с меня незаслуженное пятно, и даст мне возможность стать знову в ряды борцов за революцию, опять быть чес[т]ным гражданином и

*горячим патриотом СССР, каким был я раньше и таким останусь до конца моей жизни. – Свои побили, свои и простят, и приласкают. Пусть польская к[онтр]р[еволюция] и польская дефензива не радуется, не ликует”*⁴¹ ...

У 1935 р. мережа польських навчальних закладів, культосвітніх установ, польськомовних друкованих органів у республіці зменшувалася, як шагренева шкіра.

12 лютого 1935 р. ЦК КП(б)У в зв'язку "з засміченістю і значною академічною невстигаемістю" студентського складу Київського і Проскурівського польських педтехнікумів доручив Культпропу ЦК разом з НКО УСРР здійснити перевірку цих навчальних закладів, відсіяти "чужу частішу, яка академічно не встигає". Після "фільтрування" Проскурівський технікум мав бути ліквідований, а його особовий склад переведений до Київського технікуму⁴².

Застереження щодо відсіву чужої, за соціальним походженням, частини студентства, яка не встигає академічно, нікого не вводило в оману: обов'язково враховували й тих, хто встигав, але був соціально чужим, приховував своє непролетарське походження, зв'язок з репресованими родичами чи взагалі – наявність таких у родині.

Практика складання таких проскрипційних списків з подальшим відрахуванням "неблагонадійних елементів" набула поширення в СРСР ще з 20-х років. У лютому 1929 р. А.В.Луначарський звертався до Й.В.Сталіна: *"Один из самых болезненных вопросов – это вопрос о разного рода "чистках", которые теперь под всякими предлогами и соусами проводятся в отдельных учебных заведениях. То выгонят детей лишенцев, немедленно после того, как та или другая комиссия лишила данное лицо избирательного права, то вычищают якобы за сокрытие своих родителей и своего происхождения, в том случае, когда кто-нибудь не упомянул в своих бумагах, что он состоит в родстве со служителем культа или что он дворянин по происхождению и т.д.[...]. Но надо ли тех молодых людей, которые уже учатся, без всякой вины с их стороны и только [имея в виду] проблематическую вину их родителей, вдруг выбрасывать вон. Лично я в этом чрезвычайно сомневаюсь... По-видимому, таким способом мы окончательно отталкиваем к ненависти и к контрреволюции некоторое количество молодежи, которая, раз попав в наше учебное заведение, быть может, переделалась бы в нашем духе"*⁴³. Проте цей лист авторитетного діяча більшовицької партії так і залишився гласом волаючого в пустелі.

16 березня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив ліквідувати польський сектор при газетному технікумі в Харкові. Підготовка польських газетярів зосереджувалась відтак в редакторському секторі курсів марксизму (отже, відповідно знижувався й статус майбутніх працівників польськомовної преси – від студентів технікуму до таких собі слухачів курсів). Того ж дня вирішили закрити польський сектор Харківського педінституту, а студентів – перевести до Київського польпедінституту.

17 березня ЦК КП(б)У визнав за доцільне закрити польський робітфак

Київського польського педагогічного інституту у Бердичеві, перевівши "найбільш підготовлену частину слухачів" до Житомирського робітфаку. Тоді ж було ухвалено, "призупинити" (зрозуміло, назавжди) радіомовлення польською мовою при Всеукраїнському заочному інституті масової політосвіти.

20 березня 1935 р. Культпроп ЦК КП(б)У (на виконання рішення ЦК від 12 лютого) доповідав про наслідки перевірки складу студентства Київського і Проскурівського польпедтехнікумів. По столичному навчальному закладу із 240 учнів було відраховано 44 (18 %), тобто кожний п'ятий. Мотиви: за академічну неуспішність та як класове чужих. Із складу Проскурівського польпедтехнікуму (106 студентів) за "неблагонадійність", "сумнівне походження" та за академічну неуспішність виключили 51 студента (48 %), тобто кожного другого; п'ятеро студентів за незнання польської мови (!) перевели до українського педтехнікуму, 14 – передали на короткотермінові курси у тому ж Проскурові й лише 36 студентів перевели до Київського польпедтехнікуму⁴⁴.

З 15 квітня 1935 р. припинявся вихід польськомовної газети "Погранічна правда" у м. Славуті Вінницької обл. 9 квітня того ж року ЦК КП(б)У ухвалив реорганізувати ряд польських і німецьких шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами (в зв'язку з відселенням польського й німецького населення з прикордонної смуги).

28 червня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У своїм рішенням ліквідував польський сектор Українського театрального інституту. 29 липня ЦК визнав за недоцільне існування польського відділу при Комсільгоспшколі ім. Косіора (м. Київ). 10 серпня ЦК КП(б)У змінив назву газети "Серп" на "Глос радзецкі", а 26 серпня запропонував Культпропу ЦК зміцнити редакцію часопису "Глос радзецкі" "потрібною кількістю кваліфікованих і перевірених газетних робітників" та водночас ухвалив: "Зважаючи на недостатність кваліфікованих кадрів в районах, вважати за доцільне ліквідацію польських райгазет у Волочиському, Славуті, Заславі, Проскурові, Городку і Ємільчино з 1 вересня 1935 р."

21 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У "запропонувало" керівництву Київського педтехнікуму ліквідувати польський сектор⁴⁵.

Восени 1935 р. ухвалено ще кілька принципово важливих рішень політбюро ЦК КП(б)У щодо польського населення УСРР. Так, "у зв'язку із масовою засміченістю польськими націоналістами керівного складу національних польських сільрад" запропоновано Київському й Вінницькому обкомам Компартії України разом із органами НКВС здійснити чистку польських сільрад від націоналістів та інших антирадянських елементів. Під цим приводом у Вінницькій області 40 польських сільрад реорганізували в українські⁴⁶.

Така ж доля спіткала того року й чимало польських шкіл. Оскільки, мовляв, "польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у

районах із переважаючим українським населенням або населенням, яке розмовляє переважно українською мовою" (йшлося про райони Київської та Вінницької областей), політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. визнало за необхідне реорганізувати "штучно створені польські школи" й перевести їх на українську мову викладання і навчання. 27 жовтня того ж року затверджені пропозиції Вінницького обкому щодо реорганізації 117 колишніх польських шкіл області⁴⁷.

Теза про "штучно насаджувани, польські школи" була одним з наріжних каменів концепції ("орієнтування") щодо "шкідницької роботи" ПОВ в СРСР. У відповідності до цього вибивалися зізнання у "пеов'яків", яких тоді або пізніше запроторювали до в'язниць. Так, колишній працівник Наркомату освіти УСРР А.Сржедзинський 11 березня 1938 р. поставив підпис під протоколом свого допиту, в якому, зокрема, є така фраза: "Користуючись своїм службовим становищем зав. Польського бюро Наркомосу УСРР, я в інтересах ПОВ [...] проводив роботу щодо полонізації (ополячування) українських дітей. Ми відкривали польські школи в українських селах з українським населенням і полонізували українські школи, які вже існували, шляхом надсилання для роботи у них вчителів із поляків-націоналістів, запровадження у школах навчання польською мовою й виховання українських дітей у польському націоналістичному дусі [...]"⁴⁸.

Із ліквідацією "штучно створених" польських шкіл суттєво були підірвані й позиції Польського педагогічного інституту у Києві, адже – за цією ж перверсійною логікою, – якщо національні школи насаджувались штучно, то й вуз, котрий готував для них педагогів, мав бути "гніздом", "розплідником" "пеов'яків", учителів-націоналістів. Тому 29 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У спеціальним рішенням ухвалило ліквідувати Польський педінститут, а натомість утворити польське відділення при Київському педагогічному інституті на 100 осіб. 8 жовтня – в зв'язку із реорганізацією "штучно створених польських шкіл й відповідним скороченням мережі шкіл польською мовою" вирішено закрити Київський польський педтехнікум, 16 жовтня 1935 р. – Київський і Житомирський робітфаки вже колишнього Польського педінституту⁴⁹.

Зрозуміло, що у такій атмосфері шанси на продовження існування Інституту польської пролетарської культури у Києві дорівнювали нулю. Тим не менше, 20 вересня політбюро ЦК Компартії України ухвалило спершу паліативне рішення: "Інститут Польської культури, що існує нині у Києві, реорганізувати із тим, аби звести його роботу до збирання польської літератури й матеріалів – як історичних документів". Але вже 5 жовтня 1935 р. справа дістала своє логічне завершення – Інститут польської культури ліквідували. Зберегли лише його рудимент – Кабінет по вивченню польської літератури, мистецтва й історії революційного руху в Польщі⁵⁰.

Тоді ж, протягом 1935 р. піддані фактичному розгрому редакції центральних польських газет. У цьому році за приналежність до ПОВ за ґратами опинилися такі працівники редакції газети "Серп" – "Глос радзецькі":

12 липня – колишній завідувач відділом огляду районних газет (на момент арешту працював на іншій посаді) Ю.Е.Задружний ⁵¹, 27 серпня – завідувач відділом промисловості, транспорту, науки та культури С.В.Тутаковський ⁵², 19 вересня – відповідальний редактор видання Я.В.Соснович ⁵³, 11 жовтня – керівник відділу промисловості М.М.Груда ⁵⁴. Тоді ж ув'язнений і завідувач одного із відділів редакції "Серпа" С.А.Рибницький ⁵⁵. Із редакцій молодіжних польських газет заарештували: співробітників "Бондзь готув" – відповідального редактора Ч.Л.Мая ⁵⁶ (14 липня), його заступника К.А.Сливінського ⁵⁷ (17 серпня), колишнього завідувача піонерським відділом І.П.Жачека ⁵⁸ (30 серпня); працівників газети "Глос млодзежи": редактора В.А.Вальчака ⁵⁹ (7 лютого), відповідального секретаря М.В.Седлецького ⁶⁰ (12 липня), завідувача сільським відділом видання І.С.Собчака ⁶¹ (27 серпня 1935 р.).

По справі працівників редакції "Серп" в якості керівників польського націоналістичного підпілля проходили також помічник завідувачого Культпропу ЦК КП(б)У І.А.Конецький ⁶² (ув'язнений 1 вересня), представник КПЗУ у польській секції ВККІ В.Ю.Стасяк ⁶³ (19 вересня) та завідувач партшколою при ЦК КП(б)У С.Я.Длуський ⁶⁴ (30 вересня). За звинувачувальним висновком, після розгрому контрреволюційної організації ПОВ у 1933 р. (справа Скарбека та ін.) закордонні центри ПОВ "почали спрямовувати в Україну нові досвідчені кадри". Згаданим працівникам партапарату й відвели роль цих "нових досвідчених кадрів", які, зокрема, через систему польських газет – "Серп", "Глос млодзежи", "Бондзь готув" – завдяки своїм спільникам в апараті редакцій, мовляв, "систематично протягували націоналістичну пропаганду, спрямовану на відрив польської молоді від радянського впливу й прищеплення молоді контрреволюційних поглядів"...

Тим часом виконання обов'язків редактора одразу двох газет – "Бондзь готув" і "Глос млодзежи" – стало важкою місією Броніслава Белевича ⁶⁵, якого заарештували дещо пізніше від його старших товаришів – у ніч з 4-го на 5-те жовтня 1935 р. "Я залишився з незначною кількістю працівників, на мої плечі лягли редакції двох газет [...] – згадував він через 20 років. – Будучи щиро відданим справі, що була покладена на мене партією, я працював, не рахуючись із часом, й клопотався щодо поповнення редакцій кадрами". Але партійно-державний провід УСРР не квапився із "зміцненням" редакцій польськомовної преси.

20 вересня 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У, ознайомившись із матеріалами на редакторів польських газет, котрі надійшли із НКВС, доручило секретареві ЦК КП(б)У М.М.Попову "організувати ознайомлення із змістом номерів польських газет: "Серп", "Голос молодежи" й "Будь готов" (так у тексті. – *Авт.*), що вийшли 1935 р.". Одночасно вирішено ліквідувати обидві молодіжні польські газети з тим, аби збільшити тираж газети "Серп", організувавши у ній систематичне висвітлення питань роботи серед польської молоді й дітей. М.М.Попову й наркомун внутрішніх справ

УСРР В.Л.Балицькому пропонувалося "оповити повністю склад працівників апарату газети "Серп" [...]" ⁶⁶ (попри згадане рішення ЦК КП(б)У від 10 серпня 1935 р. про зміну назви центральної польської газети в Україні на "Глос радзецкі", у документах вищого партійного керівництва ще й восени того ж року все ще – за традицією – вживається попередня назва – "Серп").

Про те, яким чином НКВС УСРР фабрикував справу редакцій польських часописів України, промовисто свідчить скарга Б.Белевича, подана 8 жовтня 1955 р. Військовому прокурору КВО. У ній колишній в'язень ГУЛАГу виклав, зокрема, свої думки й почуття напередодні й після власного – спершу нібито "для з'ясування особистості" – арешту, яскраво змалював перебіг слідства і його нетрадиційні методи, тощо.

Комуніст за переконаннями, він у камері напружено розмірковував над долею й причинами ув'язнення своїх старших колег-газетярів, з якими він працював, яких вчився журналістиці. "...Не знаю, скільки часу пішло на ці болісні роздуми, – пригадував Броніслав Йосипович. – Нарешті я дійшов висновку. Що мене заарештовано не задля з'ясування моєї особистості, що, напевно, *Май, Сливінський, Седлецький, Собчак* та ін. дійсно вороги народу, що це вже доведено і, ймовірно, вони вже розстріляні, а зараз запідозрили мене". Послужлива пам'ять і відповідна обстановка спричинилися до того, що в'язень почав пригадувати слова й вчинки вчорашніх товаришів, які б свідчили про їх шкідницьку діяльність.

Ось як писав про це Б.Белевич: *"Тоді я став думати над тим, в чому ж могла полягати їх злочинна діяльність, що я прогледів? чого не помітив? [...] Седлецький мій найближчий друг, ми разом із ним писали повість, переживали невдачі, раділи вдалому образу, горіли бажанням створити справжні образи сільських комсомольців, які борються із класовим ворогом за створення колгоспів, за щасливу прийдешність соціалістичного села. Так, але Седлецький перебіжчик із Західної України, що перебуває під режимом панської Польщі. Зрозуміло, він там міг бути провокатором, міг зрадити польських або українських комсомольців й втекти сюди від заслуженої кари. Ставлю подумки крапку. Цей напевно ворог"*.

Наступний у гарячкових роздумах в'язня – Чеслав Май: *"У нього чимало недоліків у побуті, любляв упадати за чужими дружинами, може збрехати або не повернути дрібний борг, але це не контрреволюція, у чому ж справа? він багато років виховувався у Червоній Армії, командир запасу, на роботі ініціативний, працездатний. Пригадую період чистки партії. Ось що, він син управителя маєтку, це про що-небудь говорить: напевно, де-небудь скривив душею, був зв'язаний з якоюсь дамою, виказав військову таємницю. Ставлю подумки крапку на другому"*.

Далі думки зверталися до Казимира Сливінського: *"Визнаний радянський поет, побачив світ збірник його віршів, я їх майже усі знаю напам'ять. Подумки читаю. Ні, це наша радянська поезія [...] Все це наше рідне, соціалістичне за змістом, національне за формою. В чому ж ти, поете, заблудив, чим заплямив звання радянського поета? – відповіді не*

знаходжу".

Іван Собчак: *"Вихованець дитбудинку, в минулому безпритульний, багато років був наймитом, вивчився у радянській школі, має освіту зоотехніка, працівник райкому комсомолу, командир запасу Червоної Армії. Погано, дуже погано, якщо такі люди стають ворогами своєї радянської Батьківщини. Як же тоді жити?"*.

Нарешті, Іван Жачек: *"Його брат засуджений як контрреволюціонер. Брата його я не знаю, але хто гарантує, що десь він не був зв'язаний з братом?"*.

Розраду у своїх болісних роздумах Б.Белєвич шукав у традиційному для багатьох його сучасників заспокійливому висновку (що посилено втовкмачувався офіційною сталінською пропагандою, лунав з амвонів партійно-радянських конференцій, пленумів, з'їздів): *"У нас даремно не заарештовують"*.

Категоричну відповідь на власні роздуми в'язень дістав від слідчого Л.І.Дененбурга ⁶⁷, який швидко розвіяв будь-які ілюзії Броніслава Йосиповича щодо цілей і методів слідства, провини колег по редакції. Поставивши перед заарештованим вимогу негайно ж визнати свою приналежність до ПОВ й подати докладні відомості про свою шкідницьку діяльність у редакціях польських газет, він пояснив, що в разі супротиву знайде можливість порозумітися із Белєвичем через шлунок, оскільки, мовляв, існує така категорія тварин, у яких розуміння є продуктом не мозку, а шлункового соку. *"Цього разу я ще мозком запідозрив, що щиросердечні зізнання Мая, Сливінського й Седлецького (на котрі як на аргумент, щоб подолати опір в'язня-неофіта, посилався слідчий. – Авт.), мабуть, є продуктом шлункового соку"*, – зауважував Б.Белєвич.

Ламаючи опір обвинуваченого, слідчий аргументовано доводив, що, якщо й далі той заперечуватиме власну приналежність до ПОВ, то він, Дененбург, зробить із нього мавпу, згноїть у підвалі, зітре з лиця землі родину (у Белєвичів тоді щойно народилася друга дитина), але за всяку ціну дістане потрібні йому зізнання. Рівночасно слідчий – філософ за покликанням (цинік за натурою) і кат за фахом – відверто розповідав жертві про світоглядні засади слідства. За формулою Дененбурга, *"там, де з'являється один поляк, там одним шпигуном більше, де два – там змова, а більше двох – Велика Польща від моря до моря"*. Фантасмагоричності цим теоретизуванням *"здобувача шлункового соку"* – слідчого Дененбурга – надавали не лише їх абсурдний характер, але й портрет Фелікса Дзержинського, який висів якраз над головою новоспеченого теоретика від НКВС. (Умова: якщо один поляк (Дзержинський) очолює ВЧК-ДПУ-ОДПУ, то ... ладна була зірватися з вуст в'язня й захитати теоретичну конструкцію Дененбурга, але слідчий не заохочував свого візаві до дискусій, а вимагав лише каяття, *"роззброєння"* та підписання заздалегідь складених протоколів).

Зваживши всі *"за"* і *"проти"* (серед останніх: багатогодинні виснажливі

нічні допити навстоячки, голодний пайок, одиночна камера, погрози репресій проти родини), Б.Белєвич визнав себе "пеовяком", а на суді (де був присутній і Дененбург) підтримав звинувачувальний висновок щодо себе лише частково. Але сталінська феміда не вдавалася до таких тонкощів, не цікавилася мотивами і нюансами поведінки підсудних, а тим більше – методами слідства. Отже, Броніслав Белєвич дістав шість років таборів...

Наприкінці жовтня 1935 р. виникла нова ініціатива Вінницького обкому КП(б)У. У листі його секретаря В.І.Чернявського до керівництва Компартії України, зокрема, зазначалося: "На території Вінницької області, особливо у прикордонних й форпостних районах, осіла значна кількість польського населення. Серед цієї категорії населення є особи підозрілі по шпигунству, колишні контрабандисти, родини втікачів за кордон, релігійний актив та інший к[онтр]р[еволуційний] елемент, що є базою для роботи противника у нас". На підставі цього висловлювалося побажання дістати санкцію на відселення 1500 польських родин. 4 листопада відповідне рішення було ухвалене політбюро. Сама ж акція здійснювалася наступного року...⁶⁸.

1936-й І НАСТУПНІ РОКИ: РЕПРЕСІЇ ТРИВАЮТЬ

Підбиваючи підсумки ліквідації "польської контрреволюції" в Україні, політбюро ЦК КП(б)У 20 вересня 1935 р. доручило секретареві ЦК КП(б)У М.М.Попову й наркому внутрішніх справ В.А.Балицькому "на підставі матеріалів НКВС розробити проект доповідної записки до ЦК ВКП(б) про ПОВ і про зв'язок членів цієї організації з окремими особами із польської секції Комінтерну (Стасяк)"⁶⁹.

22 лютого 1936 р. В.А.Балицький поставив підпис під вступними настановами до "Орієнтування по польській роботі", яке із залученими матеріалами по справі "Волинського центру ПОВ" надсилалось керівникам обласних управлінь НКВС УСРР, начальникам особливих відділів корпусів Київського та Харківського військових округів, командирам прикордонних загонів НКВС. Підлеглі наркома внутрішніх справ інформувалися про концепцію справи "Волинського центру ПОВ". Водночас зазначалося, що після ліквідації згаданої контрреволюційної організації у 1934-1935 рр. виник Київський центр ПОВ, що складався із закордонних емісарів, які прибули в СРСР по партійних каналах. Називалися прізвища Й.Л.Конецького, Я.В.Сосновича та В.Ю.Стасяка. "З огляду на особливу значущість залучених матеріалів – як орієнтування в подальшій роботі по поляках, – пропоную їх вивчити, ознайомивши оперативний склад", – так завершувався цей вступ.

Серед цих матеріалів, виготовлених друкарським способом й зброшурованих у невелику книжечку, вміщена й датована 5 лютого 1936 р. заява Я.Д.Саулевича на ім'я В.А.Балицького, що починається безпретензійно: "Я після суду залишений під арештом у Києві для дачі

свідчень у справі Олдаковсько та інших моїх спільників по ПОВ.

Я хочу остаточно покінчити із своїм злочинним минулим й тому пишу свідчення, що викладаються нижче, котрі зможуть допомогти органам НКВС в їхній подальшій боротьбі з польською контрреволюцією в Україні".

Після цієї преамбули йшов теоретичний текст, де викладалися генеза та основні напрямки шкідницької діяльності контрреволюційної організації ПОВ в УСРР, давалася характеристика окремим особам. Прізвище Саулевича, його авторитет колишнього заступника голови ЦКНМ при ВУЦВК (тобто фактичного керівника ЦКНМ, оскільки посада голови комісії була чисто номінальною) були потрібні органам держбезпеки, щоб надати вірогідності цьому документові, справжнє авторство якого належало працівникам НКВС.

Як зауважувалося у заяві, перший кроком у шкідницькій роботі членів ПОВ по нацменівській лінії була організація значної мережі польських шкіл у польських і, головним чином, українсько-католицьких селах: "Враховуючи делікатність цієї справи та щоб "перший млинець не впав грудкою" (маючи на увазі можливі звинувачення у націоналізмі), вся ця робота по лінії Наркомосу доручалася євреям, членам ПОВ: Гольду, Теодору. Вся перша мережа польських шкіл потрапила до рук націоналістичного вчителства [...] Ця мережа шкіл із року в рік збільшувалася, охоплюючи усе нові пункти".

Другим основним заходом, за словами Я.Д.Саулевича, що скріплював полонізацію, була організація польських українсько-католицьким населенням. Найбільшою ж контрреволюційною акцією ПОВ, за тією ж заявою, стала "організація Мархлевського польського району у Житомирській окрузі, проведена за дорученням ПОВ, мною та Олдаковським". Як наголошувалося у документі: "Вже самий факт організації польського району, як самостійної адм[іністративно-] територіальної одиниці на кордоні Польщі, повинен був, на думку ПОВ, скріпити у зовнішній політиці буржуазної (вживання специфічної партійно-комуністичної лексики – "буржуазної" зраджувало справжніх авторів, але стилістам з держбезпеки було байдуже – документ був таємним. – *Авт.*) Польщі не лише непорушність її східних кордонів (а отже й безпеліційне право на володіння Західною Україною), але й показати усьому світові, що кордони Польщі можуть бути просунені ще значно далі на схід. [...] Мархлевський район повинен був стати могутнім форпостом Польщі у справі підготовки інтервенції проти Радянського Союзу, де б можна було зосереджувати сили ПОВ, розгорнути націоналістичне, антирадянське виховання населення".

Розповідалося у заяві й про те, що ПОВ звертала серйозну увагу на протягування в партію та комсомол куркулів, націоналістів, членів ПОВ, "значні кадри ворогів партії були протягнуті в КП(б)У та ЛКСМУ під виглядом політемігрантів та перебіжчиків". Завдяки цьому керівництво ПОВ в Україні фактично тримало в руках політбюро ЦК КП(б)У. Створення Київського польського педінституту, польських педтехнікумів та робітфаків,

за тією ж версією, не відповідало ніяким, навіть найбільш високим потребам мережі польських шкіл, а мало на меті єдине – "дати притулок найбільшій кількості розкуркуленої молоді". Із шкідницькою метою створювалась й "винятково роздута мережа районних та заводських польських газет в пунктах, де не було майже польського населення; ці газети, в свою чергу, повинні були стати організаційними центрами не лише колонізації українського населення, але й повстанського руху на місцях". Останнє положення свідчить, зокрема, що його автор (автори) добре затирили під час політосвітніх занять відомий ленінський вислів, що "газета не лише колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор".

Згадані документи, які підбивали підсумки роботи ДПУ-НКВС УСРР щодо ліквідації ПОВ в Україні й давали настанови на майбутнє, разом із тим щільно перекривали будь-які можливості для подальшого проведення польської нацмен роботи в республіці. Адже, згідно із наведеною заявою Я.Д.Саулевича, всі ділянки такої роботи спершу були створені, а згодом перебували під контролем "пеовяків". Не рятувало й членство у ВКП(б)-КП(б)У-КПП-КПЗУ: партійців-поляків зарахували до розряду "контрреволюціонерів" і "шкідників" з партійним квитком у кишені.

За умов, коли робота серед польської меншини в Україні стає синонімом шкідництва, відбувається закономірний процес: партійно-радянські функціонери, яких ще не встигли репресувати, стрімко залишають цю небезпечну сферу національно-культурного "фронту" та переходять на більш спокійні ділянки партійно-радянської або господарської роботи. Небезпечним стає й належати до польської національності. Чимало людей знову починають це приховувати. Так, наприклад, 16 грудня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У на прохання Одеського обкому звільнив з посади директора Каїрської МТС Реніча, виключеного з партії *за невірні відомості про національність – виявився поляком*, до того ж політемігрантом, який дозволяв собі критично ставитись до офіційних повідомлень щодо обставин смерті С.М.Кірова⁷⁰.

Яскравим прикладом небажання партійно-господарських працівників працювати чи повертатись на роботу серед польської нацменшини України у ці лиховісні роки є випадок з колишнім завідувачим відділом та водночас парторгом редакції "Серп" М.С.Ржепінським⁷¹. Залишивши видання у 1935 р., він перейшов на посаду начальника постачання Київської обласної контори Союзхутра і – зітхнув з полегшенням. Та вже 9 жовтня 1935 р. Секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив відрядити його на відповідальну роботу для зміцнення редакції "Глос радзецкі". 5 листопада того ж року – на прохання Ржепінського – ЦК вирішив-таки залишити його на роботі у Союзхутрі. Проте 29 грудня 1935 р. прийнято остаточне рішення про призначення М.С.Ржепінського на посаду відповідального секретаря редакції⁷².

9 березня 1936 р. із доповідною запискою про стан окремих ділянок польської роботи на ім'я секретарів ЦК КП(б)У П.П.Постишева та

М.М.Попова звернувся керівник польського відділу Київського педінституту В.П.Радін-Уцеховський (2 березня 1936 р. його затвердили водночас уповноваженим Головліту УСРР по контролю за польською газетою "Глос радзецкі")⁷³. У меморандумі зауважувалося, що "ділянка ця не має повсякденного керівництва й усі недоліки використовуються ворогом". За даними НКО УСРР, польські початкові школи (крім Вінницької та Київської областей, звідки дані не надійшли) додатково потребують 37 учителів. Так само бракувало підручників польською мовою, хрестоматій.

Реорганізований з Інституту польської пролетарської культури кабінет при УАН не функціонував, бібліотека Інституту (26 тис. томів) була звалена нерозібраною у підвалах бібліотеки Академії наук.

Все це, на думку автора, відбувалося тому, що "організації пильність підмінюють небажанням або острахом приторкатися до польських справ. Польське відділення Українського педагогічного інституту здали мені на руки й з того часу (п'ятий місяць) ніхто й не поцікавився його життям". Навівши ще низку фактів з місць про нехтування польською роботою, В.П.Радін-Уцеховський підсумовував: "Ворог використовує і помилки наші, до них додає власні вигадки, і все це широко розголошує.

Ці розмови й серед наших студентів, й серед колишніх працівників та студентів польського інституту.

Вважаю за необхідне Ваше втручання й [чекаю] вказівок щодо організації цієї роботи.

Я стикаюся з цими питаннями, інформую зав. від[ділами] ЦК, але не бачу руху".

15 березня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У взяло до відома "повідомлення т. Попова М.М. про те, що з цих питань, які порушені в листі т. Радіна, вжито відповідних заходів"⁷⁴.

13 травня 1936 р. із доповідною запискою на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора звернувся наступник І.Й.Липинського на посаді директора Всеукраїнського державного польського театру О.Ф.Гордієнко⁷⁵. У листі йшлося про нагальні потреби "зміцнення роботи театру в його творчому розвитку, як однієї з культурних одиниць національної за формою, пролетарської за змістом, та виховання колективу в радянському дусі".

"Поруч з невеличкими досягненнями, які має театр, – зауважував О.Ф.Гордієнко, – є причини, незалежні від театру, що затримують його дальший розвиток, а саме: 1. а) в минулому році театр одержував державної дотації 500000 крб., таку ж саму суму залишили і в цьому році; б) в минулому році театр мав акторського складу 37 чоловік (до речі, пересувні периферійні театри мають до 45 чоловік), в цьому році є намагання скоротити до 30 чоловік, – себто довести до норми радгоспно-колгоспного театру [...]; в) в цьому році, як і завжди, систематично і ненормально в умовах національного театру, затримується переказ державної дотації, не кажучи про те, що дирекція театру одержує штрафи та витрачає в залах суду

час за несвоєчасну виплату зарплатні, а й морально впливає на колектив театру та дає можливість нездоровим "закулісним" поодиноким антирадянським балачкам на адресу Радвлади".

Турбувала керівника театру й ситуація з організацією літніх гастролей трупи: обкоми партії (інформовані колегами з управлінь НКВС щодо "орієнтування по польській роботі") неприхильно ставилися до гастролей на контрольованій ними території підозрілого творчого колективу. "Приміщення, в якому знаходиться театр, не відповідає цілком, вірніше, не подібне на театр, – наголошував директор, – а скоріше на середньої якості клуб, в якому відсутні головним чином підсобні приміщення для акторів та майстерень". Злидений вигляд мали сцена та зал для глядачів, бракувало коштів для ремонту приміщення...

16 травня 1936 р. секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про стан Київського польського театру. Вирішено було "розробити конкретні пропозиції щодо дальшого поліпшення роботи польського театру в Києві". Втім, ухвала ЦК містила й конкретний пункт: "Зобов'язати Донецький та Вінницький обкоми ЦК(б)У прийняти польський театр на літні гастролі в області"⁷⁶.

І надалі партійно-державне керівництво республіки не полишало своєю увагою польську нацменшину в Україні. Так, 16 червня 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило текст спільної постанови РНК УСРР та ЦК КП(б)У "Про організацію ансамблю польської народної пісні та танців", у якій, зокрема, йшлося: "З метою високохудожньої демонстрації найкращих зразків польської народної пісні та польських народних танців, утворити при Українському управлінні в справах мистецтв ансамбль польської народної пісні та танців". Щоправда, польським ансамбль був лише за назвою. Так, на кінець липня того ж року у його складі нараховувалося 36 осіб (30 співаків та 6 танцюристів), з яких за національністю: українців – 15, поляків – 9 (25%), росіян – 8, євреїв – 4⁷⁷.

Про критичний стан із кадрами для роботи серед польської нацменшини свідчить рішення секретаріату ЦК КП(б)У від 8 липня 1936 р. "Про членів партії – поляків, що слабо знають польську мову": "Доручити відділу керівних парторганів ЦК КП(б)У скласти список членів партії – поляків, що слабо знають польську мову, але можуть бути використані на польській роботі, та намітити заходи по вивченню ними польської мови, з тим, щоб відповідні пропозиції протягом місяця внести на розгляд секретаріату ЦК КП(б)У"⁷⁸.

14 липня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглядало інформацію про роботу та стан газети "Глос радзецькі". Зазначалося, що до 1 травня поточного року вона виходила 15 разів на місяць накладом 12 тис. примірників, з 1 травня газету переведено на щоденний випуск накладом у 20 тис. примірників (на липень фактичний тираж становив 17 тис. примірників).

Як поліпшення у роботі редакції подавалося висвітлення в газеті

міжнародних подій, зокрема в Польщі: "Життя трудящих у фашистській Польщі систематично висвітлюється в газеті, хоча цей матеріал ще не досить повний і, безперечно, недостатній. Від 1 січня до 1 липня ц[ього] р[оку] вміщено в газеті 61 статтю про Польщу". Із задоволенням констатувалося: "Значно краще газета організує висвітлення життя трудящих-поляків УСРР, мобілізуючи їх навколо рішень партії та уряду. По питаннях проекту конституції СРСР, наприклад, вміщено вже 10 роз'яснювальних статей, з яких 3 присвячено спеціально показу й порівнянню нашої конституції з конституцією фашистської Польщі. Газета організує також культурно-масову роботу серед трудящих-поляків УСРР.

[...] Газета широко популяризує рішення РНК УСРР й ЦК КП(б)У про утворення ансамблю польської народної пісні й танцю".

25 липня 1936 р. оргбюро ЦК КП(б)У, розглянувши стан партійної роботи й культурного обслуговування у районах і селах з польським і німецьким населенням, визнало незадовільною роботу у цьому напрямку Одеського, Дніпропетровського, Київського й Вінницького обкомів партії. Їм закидалася втрата пильності у викритті "ворожої агентури". Партійні органи цих областей зобов'язувалися, "не послаблюючи пильності й рішучої боротьби щодо викриття й ліквідації решток польсько-німецької фашистської агентури, зосередити увагу на проведенні повсякденної масово-політичної роботи й культурному обслуговуванні основної маси національних меншин польської німецької національності"⁷⁹.

Здавалось би, репресії й вишукування "пеов'яків" повинні були вщухнути. Проте так не сталося – за 1935-1936 рр. насувалася доба Великого терору – 1937-1938 рр.

Для розуміння репресій проти польської людності в Україні (як і в цілому по СРСР) принципове значення має "Оперативний наказ наркома внутрішніх справ СРСР № 00485" від 11 серпня 1937 р., підписаний Генеральним комісаром держбезпеки М.І.Єжовим і розісланий на місця для виконання. Наказ, а також долучений до нього закритий лист про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР (№ 59098 від 11 серпня 1937 р.) спричинилися до масових безпідставних репресій проти польського населення в Україні.

Наказ зобов'язував місцеві органи держбезпеки протягом трьох місяців (20 серпня – 20 листопада 1937 р.) здійснити широку операцію щодо цілковитої ліквідації місцевих організацій ПОВ. Арешту підлягали: "а) виявлені в процесі слідства й до цього часу не розшукані найактивніші члени ПОВ за долученим списком; б) всі військовополонені польської армії, які залишилися в СРСР; в) перебіжчики із Польщі, незалежної від часу переходу їх в СРСР; г) політемігранти та політобмінні з Польщі; д) колишні члени ППС та інших польських антирадянських політичних партій; е) найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів".

Того ж року органами держбезпеки УСРР були здійснені арешти колишніх керівників польської національно-культурної роботи в республіці, які до того часу уникли репресій, а також поляків, котрі обіймали відповідальні посади у державному апараті.

Так, 11 березня 1937 р. був заарештований держарбітр при РНК УСРР С.Г.Лазоверт⁸⁰, колишній заступник Б.Скарбека на посаді керівника Польбюро ЦК КП(б)У. 24 липня за ґратами опинився Уповноважений НКЗС СРСР при Уряді УСРР А.М.Петровський (включений до згаданого нами "списку 300", він у 1921 р. вийшов із польської в'язниці)⁸¹. Наприкінці липня був ув'язнений завідувачий відділом культури редакції газети "Глос радзецкі" М.С.Ржепінський (розстріляний згідно із постановою наркома внутрішніх справ СРСР та Прокурора СРСР від 31 серпня 1937 р. – у відповідності до наказу НКВС СРСР № 00485). На початку вересня в ув'язненні опинився колишній директор Київського польського театру О.Ф.Гордієнко (згідно наказу № 00485 і його прізвище потрапило до особливих списків; 4 листопада нарком внутрішніх справ та Прокурор СРСР засудили його до вищої міри покарання, 14 листопада він був страчений).

Наказ НКВС СРСР № 00485 містив, зокрема, й такий пункт: *"Припинити звільнення із в'язниць і таборів засуджених за ознаками польського шпигунства, у яких закінчується термін ув'язнення. Про кожного із них подати матеріал для розгляду на Особливу нараду НКВС СРСР"*. Фактично це означало новий термін позбавлення волі, а досить часто – розстріл.

Попри тогочасні вкрай несприятливі умови, 2 вересня 1937 р. один із засуджених у справі молодіжних польських газет – С.В.Тутаковський, який відбував покарання в Тауйському районі Магаданської області, звернувся до М.І.Єжова із листом, в якому викладав обставини власного арешту, слідства у своїй справі й засудження. За глибиною людської трагедії, рівнем осмислення брудних методів НКВС документ цей заслуговує, щоб зачитувати із нього окремі місця.

Згадуючи попереднє слідство, Тутаковський писав: "Я гадав, що я один невинний сиджу у в'язниці. Тоді мене посадили у загальну камеру, й в'язні Теодор та Рибницький (перший – засуджений ще у 1934 р., спеціально привезений із табору), обидва колишні керівні партпрацівники, знайомі мені ще з волі, – почали переконувати мене в необхідності "роззброїтись". Виявилося, що існує ціла система "роззброєння", при якій люди зовсім невинні підписують будь-які свідчення, котрі вимагає слідство, причому свідчать на інших, також невинних людей, які ще перебувають на свободі, потім заарештовують тих і т.д."

"Мене переконували: "з ким боротися? з партією, з НКВС – представником радянської влади? Якщо вимагають – комуніст повинен підкоритися, – решта – не нашого розуму справа", – зауважував в'язень. – На одних діяли ці міркування, на інших – натиск і залякування, на третіх – бажання швидше скінчити все, піти від цього кошмару хоча б у табір. І люди

"роззброювалися". Казали, що були терористами, фашистами, націоналістами, – ким завгодно. Й давали свідчення на інших осіб, зводили наклеп на найчесніших комуністів. І тих заарештовували.

Я не знаю, чи існує нині сумнозвісна ПОВ, проте переконався, що дуже багато чесних комуністів заарештовано і засуджено за приналежність до неї, хоча вони ніколи нічого спільного із нею не мали. Зокрема, робили польськими фашистами людей, які по 8-10 років відсиділи у польських фашистських в'язницях.

І загальне враження, моє і моїх товаришів, що це – робота польської охоранки, агенти якої пробралися до лав працівників НКВС та чинять цю мерзотну провокацію".

Це звернення так і не дійшло до адресата. 27 листопада 1937 р. – на підставі рішення Трійки УНКВС СРСР по Дальбуду від 14 листопада – за "антирадянську агітацію у таборах" С.В.Тутовський був страчений.

Загалом протягом 1937-1938 рр. в Україні по "польській лінії" органами НКВС було заарештовано 56516 осіб (з них 44467 поляків), з яких 39644 особи (70 %) засуджено до різних термінів ув'язнення або ж розстріляно. Загальна ж кількість заарештованих в Україні у цей час становить 267579 осіб.

1938 р. було остаточно ліквідовано в Україні ті навчальні заклади національних меншин, які ще жевріли. Кардинальне значення в цьому відношенні мали дві постанови урядових органів УРСР (складені, зрозуміло, за московськими зразками): постанова Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У "Про обов'язкове вивчення російської мови в неросійських школах України" (20 квітня) й постанова РНК УРСР "Про реорганізацію особливих національних шкіл, технікумів, Одеського німецького педагогічного інституту і особливих національних відділів і класів у школах, технікумах і ВУЗах УРСР" (29 червня 1938 р.).

У постанові ЦК КП(б)У "Про реорганізацію національних шкіл в Україні" (10 квітня 1938 р.), яка передувала згаданому рішенню РНК УРСР від 29 червня, йшлося: "Перевіркою встановлено, що вороги народу – троцькісти, бухарінці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО УРСР, насаджували особі національні німецькі, польські, чеські, швецькі, грецькі й інші школи, перетворюючи їх в очаги буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей.

Практика насадження національних шкіл завдавала величезну шкоду справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості приобщатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіту в технікумах, вищих учбових закладах.

Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим далі існування особих національних шкіл, особих національних відділів та класів при звичайних радянських школах [...]⁸².

14 квітня 1938 р., розглянувши питання "Про польський театр", політбюро ЦК КП(б)У ухвалило: "Зважаючи на те, що державний польський театр в м. Києві має обмежену базу польського глядача, дає вистави низької ідейно-художньої якості і протягом 7-річного існування, як національний театр, себе не виправдав, – погодитись з постановою загальних зборів колективу польського театру (від 4 березня. – *Авт.*) про ліквідацію театру"⁸³.

Таким чином, була перекреслена будь-яка робота з національними меншинами на території України. Офіційно Сталін взяв курс на відродження великодержавницької політики царату.

* * *

У статті автори прагнули накреслити те коло питань і проблем, що їх варто було б докладніше дослідити під кутом зору вивчення еволюції державної політики щодо польської людності України протягом 1930-х років, коли згортання національно-культурної самодіяльності польської нацменшини відбувалося паралельно із розгортанням масових репресій.

* * *

Автори висловлюють глибоку подяку співробітнику ДА СБУ Г.В.Смирнову за допомогу у з'ясуванні долі осіб, про яких йдеться у цій статті.

ПРИМІТКИ

¹ Див., напр.: *Чирко Б.В.* З історії боротьби Комуністичної партії України за здійснення рішень XII з'їзду РКП(б) у галузі національно-державного будівництва // Укр. іст. журн. – 1983. – № 3. – С. 68-75; *Чирко Б.В.* Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні (1923-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1988. – № 6. – С. 68-76; *Лозицький В.С.* Політика українізації в 20-30-х роках: історія, проблеми, уроки // Укр. іст. журн. – 1989. – № 3. – С. 46-55; *Чирко Б.В.* Національні меншості на Україні в 20-30 рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. – С. 51-64; *Дашкевич Я.Р.* Українізація: причини і наслідки // Слово і час. – 1990. – № 8. – С. 55-64; *Чехович В.А.* Державно-правові питання українізації в 20-х роках // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991. – С. 96-121; *Даниленко В.М.* До витоків політики "українізації" // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. статей. – К., 1993. – Вип. 1. – С. 53-67; *Дашкевич Я.Р.* Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. // *Дашкевич Я.* Україна вчора і нині: Нариси, виступи, есе. – К., 1993. – С. 77-78; та ін.

² Див., напр.: *Василенко М.* Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. – № 4/5. – С. 38-47; *Скрипник М.О.* Перебудовними шляхами: Проблема культурного будівництва національностей України: Доповідь на I Всеукр. конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей. 20 трав. 1931 р. // Укр. іст. журн. – 1989. – № 8. – С. 123; № 11. – С. 105 (Передрук. за: *Більшовик України.* – 1931. – № 12); *Єременко Т.* Спільні риси і долі українців та поляків в Україні (20-30 рр.) // Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість: Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський, 29-31 трав. 1992 р.:

Тези доповідей. – К., 1992. – С. 30-31; *Стронський Г.* Польські національні адміністративні одиниці в Україні (20-30 рр.) // Там само. – С. 85-86; *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – 63 с.; *Чирко Б., Єременко Т., Калакура О.* Поляки в Україні // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119-130; *Єременко Т.І.* Польське національне питання в Україні в 20-ті роки // Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 87-96; *Єременко Т.І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // Міжнародні зв'язки України. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 113-122; *Єременко Т.І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. XX ст. – К., 1994. – 74 с.; *Stronski H.* Polska droga do Kazachstanu: Represje wobec ludnosci polskiej na Ukrainie w latach trzydziestych // Przegląd wschodni: Historia I wspolczesnosc polakow na Wschodzie. – Т. III, zeszyt 2 (10). – Warszawa, 1994. – S. 145-164; та ін.

Огляд польської історіографії цих проблем див.: *Mniejszosci polskie i polonia w ZSRR / Pod. red. H.Kubiaka, T.Palecznego, J.Rokickiego, M.Wawtykiewicz.* – Wrocław; Warszawa; Krakow, 1992. – 492 s.

Своєю ґрунтовністю і панорамністю підходу до висвітлення життя польського населення СРСР міжвоєнної доби відрізняється праця вроцлавського дослідника М.Іванова (колишнього жителя Білорусі) (Див.: *Iwanow M.* Pierwszy narod ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921-1939. – Warszawa; Wrocław; 1991. – 399 s.). Проте, назва цього дослідження швидше сенсаційна, аніж наукова: адже, наприклад, застосовувати характеристику – "перший покараний народ" – щодо поляків УРСР принаймні некоректно стосовно автохтонів цієї території – українців, котрі мають незрівнянно більше підстав для здобуття цих сумних "лаврів", оскільки репресивна політика радянської влади щодо них відрізнялася тривалістю і масштабами.

³ Про те, що створення і діяльність національних польських сільрад і району в Україні були розраховані швидше "на експорт", аніж для внутрішнього вжитку, й обслуговували насамперед ідеологічні погребі сталінського режиму, яскраво свідчить тогочасна радянська преса. На її шпальтах безпардонно переяскравлювалися здобутки національно-культурного будівництва польського населення в УСРР у порівнянні із тим, що було за царату, тобто до жовтня 1917 р., й тим, що є за Збручем, на терені Польщі Пилсудського. "Ось радянська Мархлевщина (польський район в Україні), – йшлося в одній із таких публікацій. – До революції у селах району "культура" насаджувалася чотирнадцятьма костьолами й чотирма приходськими школами; зараз у районі 38 чотирьохрічок, 3 семирічки, 1 профшкола; посівна площа у районі – 24000 га..." (Див.: *Революция и национальности.* – 1930. – № 8/9. – С. 26).

⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 6. – Арк. 230.

1 лютого 1923 р. між СРСР та Польщею було підписано угоду про обмін політичних в'язнів, яка полагоджувала механізм таких операцій. Один із найбільших обмінів відбувся 15 вересня 1932 р. у прикордонному пункті Негоріле – Столбці. Радянська сторона одержала 40 учасників революційного руху в Польщі – членів КПП, КПЗБ та КПЗУ, польська – аналогічну кількість "контрреволюціонерів" разом з членами їх родин (загалом 91 особу) (Див.: *Документы и материалы по истории советско-польских отношений.* – М., 1967. – Т. V (Май 1926 г. – декабрь 1932 г.). – С. 535). Проте МЗС Польщі з обережністю ставилося до обмінів, аби не полегшувати життя таємним співробітникам СРСР у країні, а заразом, щоб не спричинитися до ще більших арештів поляків в Радянському Союзі, для здобуття "матеріалу" для обміну.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 328. – Арк. 47-51; Оп. 6. – Спр. 373. – Арк. 41.

⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 301. – Арк. 3.

⁷ Звичайно, що за умов посиленних пошуків і "викриття" "шкідників" га "контрреволюціонерів" серед працівників робота з національними меншинами на місцях була фактично паралізована. Замість однієї особи, яку заарештовували за "класово-ворожу лінію", призначали іншу. Невдовзі і новопризначений функціонер оголошувався "прихованим контрреволюціонером", і так до безконечності (вірніше: до вичерпання резерву кадрів для висування на такі посади). Саме у цьому контексті слід розуміти нарікання тогочасної республіканської й московської преси на плінність кадрів робітників нацмен.

На стан роботи національних рад України, як зазначалося в одній із таких публікацій, впливає велика плінність керівних працівників... По окремих радах голови змінювалися у період ніж виборами по 6-8 разів. В Адамовецькій раді Мархлевського району за 1934 р. змінилося 4 голови ради" (Див.: *Мац Д.* На високом под'єме: О работе среди национальных меньшинств Украины // *Революция и национальности.* – 1935. – № 6. – С. 63. Показова (й типова для більшості керівників нацменівської роботи в УСРР) доля автора цієї "методологічної" статті, що вихваляла здобутки сталінської політики щодо меншин України. Давид Мойсейович Мац (1886 – після 1954) з 1918 р. обіймав керівні посади на нацменівській роботі у Білорусії та й УСРР. З 1929 р. він працював в апараті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) – членом, заст. голови Центральної комісії в справах нацменшин (ЦКНМ) при ВУЦВКу, зав. відділом нацмен при Президії ЦВК УСРР. 9 квітня 1938 р. заарештований за участь у "націоналістичній єврейській організації" і дістав вісім років таборів. Після звільнення працював (1946-1950) у м. Сквирі (Київська обл.). 1950 р. вдруге ув'язнений і засланий до Новосибірської обл. Реабілітований після XX з'їзду КПРС.

⁸ Йдеться про організації Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), утворені в 1-й пол. 1919 р. в результаті об'єднання польських соціал-демократичних груп в Україні з секціями Польської соціалістичної партії-лівиці (ЛПС-лівиці), яке відбулося після заснування в грудні 1918 р. у Варшаві КРПП. Діяли в Києві, Харкові, Катеринославі, Луганську, Єлизаветграді, Миколаєві та ін. містах України. Чимало членів цих організацій згодом стали членами КП(б)У.

⁹ *Скарбек (Шацький) Болеслав Володиславович* (1888-1934) – уродженець м. Кузнецька, дворянин за походженням, член ВКП(б) з 1917 р. Один з організаторів Польськ. соціаліст. об'єднання в Харкові (1917). У 1917-1918 рр. – член Харківськ. Ради робітничих і солдатськ. депутатів. У 1918 р. – зав. культосвітнім відділом Комісаріату в польськ. справах у Харкові. У 1919 р. член редколегії газет "Комуніста польські", "Глос комуністи", керівник польськ. секції Федерації іноземних комуністичних груп в Україні, редактор її органу – газ. "Штандар комунізму", один із засновників київськ. групи КРПП. У вересні 1919 р. – січні 1921 р. – голова Закордонного бюро ЦК КП(б)У та керівник польськ. відділу Реввійськради Західного фронту. Згодом працював на посадах: зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У, зав. польбюро Київськ. окружкому КП(б)У, редактора газ. "Пролетарська правда" (Київ), заст. редактора газет: "Серп" (Харків, 1926-1927) та "Трибуна радзецька" (Москва). З 1929 р. – знову у Києві: редактор газ. "Киевский пролетарий", зав. відділом Окружкому КП(б)У, директор Інституту польської пролетарської культури при ВУАН. З жовтня 1932 р. – зав. культпропвідділом Чернігівського обкому КП(б)У. Заарештований 15 серпня 1933 р., 19 серпня визнав свою належність до ПОВ. Як "керівник" українських "пеовяків" ухвалою Колегії ОДПУ СРСР від 9 березня 1934 р. засуджений до вищої міри покарання, 3 червня того ж року страчений. Реабілітований ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 27 лютого 1958 р.

¹⁰ *Попов М.М.* Про боротьбу з націоналізмом // *Більшовик України.* – 1934. – № 1. – С.86.

Заарештували Б.Скарбека за преферансом – під час товариської вечірки у першого

секретаря Чернігівського обкому КП(б)У. Перед тим, як піти назавжди, колишній лідер польської нацменроботи в Україні встиг сказати "шефові": "Тут якесь непорозуміння. Я піду, аби все це з'ясувати. Ти за мене не хвилюйся, я собою партію не можу заплямувати".

¹¹ *Постоловська Т.* Особливості класової боротьби на Україні в період між XVI і XVII партз'їздами // *Більшовик України.* – 1934. – № 4. – С. 68.

¹² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 7. – Спр. 328. – Арк. 49.

¹³ Цит. за: *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 329. Див. також: *Затонський В.П.* З питань національної політики на Україні // *Більшовик України.* – 1933. – № 9/10. – С. 107-117; Його ж. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму: Доповідь та кінцеве слово на січневій сесії ВУАН. – [Харків], 1934. – 64 с.

¹⁴ Див.: XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18-23 січня 1934 р.: Стеногр. звіт. – [Харків], 1934. – С. 120.

¹⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 56862-ФП. – Т. 1. – Арк. 154-155 зв.; Т. 2. – Арк. 216-217. Див. також: *Нестуля О.О.* Київський крайовий інспектор: Я.М.Струхманчук // *Репресоване краєзнавство: 20-30-і роки.* – К., 1992. – С. 267-272.

¹⁶ *Горобієвський Остап (Станіслав) Дем'янович (1903-1938)* – уродженець м. Львова, українець. Був учнем у слюсарній майстерні, навчався в українській гімназії (1915-1918), у 1918 р. у складі добровольчого українського загону у Львові брав участь у поваленні австрійського режиму, у збройній боротьбі з польським військом. Після здобуття поляками Львова потрапив до полону, втік, знову був заарештований і перебував у таборі для військовополонених. Після невдалого замаху С.Федака на Ю.Пілсудського у Львові 25 вересня 1921 р. був запідозрений у підготовці цього теракту, ув'язнений і сидів 14 місяців. У січні 1923 р. звільнений, в листопаді нелегально перетнув кордон УСРР. У 1924-1927 рр. – працював учителем у Малинському районі, був членом ЛКСМУ, піонервожатим, членом райкому ЛКСМУ. Восени 1927 р. поступив до Київської польдрамстудії. До 1930 р. навчався у студії та екстерном складав іспити у Київському ІНО. У 1930-1931 рр. працював викладачем у Кам'янському на Дніпропетровщині – у профшколі – та на робітфаку у м. Мархлевську на Київщині (тобто у польському національному районі). З 1 квітня 1931 р. до 16 червня 1933 р. (часу арешту) працював актором Київського польського театру. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. У 1937 р. звільнився й працював у м. Ставрополі плановиком-економістом культури Орджонікідзевської крайспоживспілки. 10 березня 1938 р. заарештований, звинувачений за тим самим складом злочину, що і 1933 р., й рішенням Трійки НКВС СРСР по Орджонікідзевському краю РРФСР від 9 жовтня 1938 р. засуджений до страти. Останнє рішення скасоване ухвалою Президії Ставропольського крайового суду від 6 листопада 1957 р. По справі 1933-1934 рр. реабілітований ухвалою Судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 19 вересня 1958 р.

¹⁷ ДА СБУ. – Спр. 60830-ФП. – Т. 13-а. – Арк. 3.

¹⁸ Григорович Андрій Якович – нар. 1878 р. у с. Труси, Станіславського повіту (Східна Галичина), колишн. член РСДРП (меншовиків), член ВКП(б) з 1918 р. На момент арешту працював польінспектором Вінницького обласного відділу народної освіти. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. За звинувачувальним висновком, очолював Подільську організацію ПОВ, організовував "повстанські і шпигунсько-розвідувальні кадри на Поділлі", провадив шпигунську діяльність на користь Польщі, яку постачав військово-розвідувальним матеріалом. Згадану заяву з відмовою від своїх зізнань написав 20 квітня 1934 р. на етапі – під час

перебування у Лук'янівській в'язниці у Києві.

У слідчій справі немає матеріалів додаткової перевірки цієї справи А. Григоровича, проте постановою даної трійки при НКВС УСРР від 13 жовтня 1935 р. вирок щодо нього було переглянуто й зменшено термін позбавлення волі – з п'яти до трьох років таборів.

¹⁹ *Гольд Яків Абрамович* (нар. 1894 р.) – уродженець м. Станіслава (Східна Галичина), єврей, на час арешту у 1933 р. Вінницьким обласним відділом ДПУ УСРР працював інспектором відділу праці Мархлевського райвиконкому Київськ. обл. 26 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до трьох років таборів. Реабілітований.

²⁰ ДА СБУ. – Спр. 37955-ФП. – Т. 2. – Арк. 86-98.

²¹ *Брук Соломон Соломонович* (1896-1938) – уродженець м. Рудні, Смоленської обл., єврей. У 1933-1934 рр. тво нач. СПВ Вінницького облвідділу ДПУ УСРР, з лютого 1934 р. – нач. відділення СПВ ДПУ УСРР. На час арешту (11 липня 1937 р.) – помічник нач. 4-го відділу УДБ НКВС УРСР. Звинувачувався в участі у "троцькістській змові в органах НКВС". Визнав себе винним, але згодом відмовився від цих свідчень. 8 лютого 1938 р. рішенням Прокурора та НКВС СРСР засуджений до розстрілу. (Про нього див. також: Наше минуле: Журнал незалежної історичної думки за ред. С. Білоконя. – К., 1993. – № 1(6). – С. 121-128).

²² ДА СБУ. – Спр. 37955-ФП. – Т. 2. – Арк. 97.

²³ *Теодор Йосип Борисович* (1900-1937) – нар. 7 вересня 1900 р. у м. Варшаві, єврей, журналіст за фахом. Служив у Червоній Армії (1920-1921), зокрема, був співробітником польвоєнсекції при Політуправлінні командування військами України та Криму; працював секретарем українсько-російської делегації у змішаній українсько-російсько-польській комісії у справах репатріації у Харкові (1921-1923). Член КП(б)У з 1923 р. Закінчив Харківськ. ін-т народного господарства. У 1924-1926 рр. – зав. Центр. польбюро НКО УСРР; у 1926-1929 рр. – інструктор, згодом заст. зав. Польбюро АПВ ЦК КП(б)У; у 1929-1933 рр. – відп. редактор газ. "Серп"; з травня по листопад 1933 р. – інструктор з нацменроботи Культпропу ЦК КП(б)У. Із листопада 1933 р. до січня 1934 р. – головний редактор Держ. видавництва дитячої літератури у Харкові. У лютому 1934 р. за "замовчування зв'язку з викритими пеовяками" виключений з КП(б)У. Під час слідства визнав себе активним учасником ПОВ з 1924 р., свідчив, що спотворював політику партії у питанні про колективізацію у Мархлевському районі і цим штучно викликав невдоволення польського населення радянською владою, а на видавничій роботі – гальмував публікацію й поширення радянської літератури і підручників польською мовою, натомість просував стару націоналістичну літературу. 21 травня 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР засуджений до п'яти років таборів. Рішенням Трійки при НКВС УСРР від 29 березня 1936 р. засланий до Казахстану на решту терміну відбуття покарання. Працював маляріологом на малярійній станції в Алма-Аті. 7 серпня 1937 р. вдруге заарештований Управлінням держбезпеки НКВС УРСР й етапований до Києва, де "визнав", під час слідства 1934 р. приховав свою шпигунську роботу на користь Польщі. Постановою НКВС та Прокурора СРСР від 1 жовтня 1937 р. засуджений до вищої міри покарання, 4 жовтня – страчений. Реабілітований 16 травня 1958 р. ухвалою Військового трибуналу КВО.

Саулевич Ян Домінікович (1897-1937) – нар. 20 березня 1897 р. у садибі Огородники, Двінського повіту, Вітебської губ., у родині дрібного шляхтича, який у 1908 р. разом з братом придбав фільварок Гаспарі в Курляндській губ. (Латвія). Закінчив Двінське реальне училище (1914), навчався у Харківськ. сільськогосподарському ін-ті (з перервою: 1914-1922). У травні 1917 р. став членом "Польського соціалістичного об'єднання" у Харкові, з серпня – член ППС-лівиці. Наприкінці 1917 р. повернувся до Курляндії, брав участь у діяльності органів радянської влади (за місцем проживання

батьків). У 1919-1920 рр. – у Червоній Армії. Після демобілізації у листопаді 1920 р. відновився в інституті, який закінчив у 1922 р. Наступного року став аспірантом цього ж вузу. Член КП(б)У з 1924 р.

Один із зачинателів і лідерів роботи з нацменшинами (зокрема, поляками) України: з 1923 р. – співробітник відділу національних меншин НКВС УСРР, у 1924-1930 рр. – член, згодом заст. голови ЦКНМ при ВУЦВКу. Потім – працівник Наркомзему УСРР (1930-1934). На момент арешту – начальник відділу Крайового земельного управління у м. Саратові (він залишив Харків після того, як 10 жовтня 1934 р. був виключений з партії "за втрату класової пильності й змикання із шкідницькими елементами" в апараті Наркомзему УСРР). Під час слідства визнав свою приналежність до ПОВ, але зазначив, що давно відійшов від контрреволюційної діяльності, оскільки бажав чесно працювати. Вироком Спецколегії Київського обласного суду від 8 червня 1935 р. засуджений до десяти років таборів. Покарання відбував в Усть-Печорському таборі. 22 вересня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР засуджений до вищої міри покарання і страчений. Реабілітований 26 квітня 1990 р. Судовою колегією з кримінальних справ Верховного Суду УРСР.

²⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 294-295.

²⁵ Див., напр.: *Марочко В.* Хунгер – значить голод // Віче. – 1993. – № 8. – С. 136-146; *Марочко В.І., Чирко Б.В.* Національні виміри голодомору в Україні 1932-1933 рр.: Документальна розповідь // Відродження. – 1993. – № 8. – С. 57-65; тощо.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 11. – Арк. 316-317.

²⁷ Див., напр.: *Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Відп. ред. Ю.Ю.Сливка.* – К., 1989. – С. 139.

²⁸ Див.: *Мац Д.* На високом подьеме: О работе среди национальных меньшинств Украины. – С. 58, 60. Як значне досягнення "сталінської національної політики" подавалася у тогочасній пресі й діяльність трупі Польського державного театру у Києві, хоча у роботі митців цього творчого колективу проблем було ледь-ледь не більше, аніж досягнень (Див., напр.: *Клейнер И.* Польский театр // Революция и национальности. – 1934. – № 11. – С. 96-97).

²⁹ Про хід переселення з Мархлевського району у 1935 р. див. докладніше: *Стронський Г.* Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20-30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 52-55 (Додаток: Документальні матеріали. – Док. №№ 6-8).

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 396. – Арк. 166-167.

³¹ *Олдаковський Євген Петрович* (1899-1937) – уродженець м. Варшави, поляк, член КП(б)У, у 1924 р. – голова Волинського губсуду, у серпні 1925 р. призначений головою оргкомітету по створенню польського національного району і згодом (до весни 1927 р.) "очолював Мархлевський райвиконком Київської обл. Потім залишив польську роботу. У 1934 р. – політредактор Укрдержнацменвидаву у Харкові. На час арешту – відп. секретар Паливної комісії при РНК УСРР. Визнав себе винним. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до страти. 7 квітня 1936 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР замінила цей вирок десятьма роками таборів. 12 вересня 1937 р. трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду за "терористичні наміри", "контрреволюційні розмови" тощо засуджений до розстрілу й 29 жовтня – страчений. Реабілітований посмертно на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років".

³² "Волинський центр ПОВ", за матеріалами слідства, поклав собі за мету:

"1. Підготувати активні націоналістичні кадри для використання їх під час інтервенції з боку Польщі.

2. Максимально розвинути націоналістичні почуття польського населення, пропагуючи ідеї Великої Польщі у кордонах 1772 р.

3. Широко використовувати для цього польські навчальні заклади й культурні установи.

Поряд із цим приховувались польські націоналістичні школи на дому, що нелегально існували, де провадив роботу костюльний актив і націоналістичні елементи.

Після організації Мархлевського району, користуючись наявністю на всіх вирішальних ділянках своїх людей – польських націоналістів, Волинський центр ПОВ широко розгорнув роботу по добору й розстановці своїх людей у низових ланках радянського апарату, у школах та на інших ділянках роботи".

Крім керівника "Волинського центру ПОВ" – Є.П.Олдаковського, – по справі також проходили Б.І.Беганський, С.Я.Май, А.Я.Калиновський:

Беганський Болеслав Іванович (1888-1937 ?) – уродженець м. Варшави, поляк, належав до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви, з 1918 р. член КП(б)У. У 1924-1927 рр. – зав. Польбюро Волинського окружкому КП(б)У у Житомирі, заввідділом народної освіти Мархлевського РВК Київської обл. На час арешту (липень 1935 р.) – лісівник Шепетівського окрземвідділу. Визнав себе винним. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до розстрілу, ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 7 квітня 1936 р. вирок змінено на позбавлення волі у таборах терміном на десять років. Подальша доля невідома. Реабілітований на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років". Цим же рішенням реабілітовані й особи, які проходили з ним по одній справі, а саме: Є.П.Олдаковський, А.Я.Калиновський та С.Я.Май.

Май Станіслав Якович (1893-1937 ?) – уродженець с. Збродіца, Стопницького повіту (Польща), поляк, член ВКП(б) з 1917 р., з 1924 р. працював на посадах зав. Польбюро Волинського губкому КП(б)У, Волинської окрнар освіти (Житомир) та ін. На час арешту (липень 1935 р.) – секретар парткому Київського польського педагогічного інституту. Визнав себе винним. Тими самими судовими рішеннями, що й Є.П.Олдаковській та Б.І.Беганський, засуджений відповідно до страти з наступним пом'якшенням вироку до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований у 1990 р.

Калиновський Адам Якович (1900-1938) – уродженець м. Вільно (Литва), поляк, член КП(б)У 1919 по 1933 р. (до 1927 р. належав до троцькістської опозиції). У 1924-1925 рр. працював на польроботі у Коростенській окрузі, у 1927-1928 рр. – секретар Мархлевського райкому КП(б)У. У 1933 р. ухилився від партійної "чистки", маючи за собою службу у польському війську у 1919 р., і механічно вибув з КП(б)У. Перебрався до Москви, де на час арешту (липень 1935 р.) працював кербудом. Під час попереднього й судового слідства винним себе не визнав, зазначивши лише, що став несвідомим знаряддям контрреволюції. Вироком Військового трибуналу КВО від 15-17 лютого 1936 р. засуджений до десяти років таборів. 15 березня 1938 р. помер в місцях позбавлення волі. Реабілітований у 1990 р.

³³ ДА СБУ. – Спр. 46188-ФП. – Т. 3. – Арк. 394, 400.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 132.

³⁵ Див.: *Стронський Г.* Злет і падіння... – С. 55-56.

³⁶ *Липинський* (справжнє прізвище – *Лецинський*) *Іван Йосипович* (1889-1937 ?) – нар. 9 грудня 1889 р. у м. Варшаві, поляк. У 1911-1918 рр. належав до Соціал-демократії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ) (прізвисько – "Лешек Бялий"), у 1918-1926 рр. – член КПП (прізвиська: Станіслав, Вацек, Бронек, Владек, Юзеф), з 1926 р. – член ВКП(б). У члени СДКПіЛ вступив у 1911 р. на заводі "Уранія" у Варшаві, у партії виконував технічну роботу (поширення прокламацій, соціал-демократичної літератури тощо), у 1918 р. призначений секретарем Варшавської приміської округи. Із утворенням Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) у 1918 р. (з 1925 р. – КПП) – секретар

Моравсько-Техановського, Седлецького, Келецько-Радомського окружкомів КРПП. У 1919 р. ув'язнений за комуністичну діяльність, утримувався у Варшавській фортеці. У 1921 р. шляхом персонального обміну прибув до СРСР, навчався у Свердловському університеті у Москві. У 1922 р. з доручення польсекції Виконкому Комінтерну повернувся до Польщі на підпільну роботу, працював секретарем Нижньосілезького, Лодзинського, Добровецького, Люблінського, Келецького окружкомів, у 1925 р. кооптований до бюро Варшавського окружкому. Наприкінці 1925 р. як делегат 4-ї конференції КПП прибув до Москви й (за згодою польсекції ВККІ) залишився в СРСР. Працював: зав. Польбюро Волинського окружкому КП(б)У у Житомирі (середина 1926 р. – середина 1927 р.), директором порцелянового у Мархлевську (до осені 1928 р.), директором фаянсового заводу у м. Слауті (до листопада 1930 р.), очолював порцелянові заводи у м. Городниці (до вересня 1931 р.) та с. Кам'яний Брід Мархлевського району (до липня 1932 р.), Березинський цукрозавод Київської обл. (до жовтня 1932 р.).

Бажаючи працювати у Москві, наприкінці 1932 р. вибув у розпорядження ЦК ВКП(б), але влаштуватися на роботу у столиці СРСР не зміг. До березня 1933 р. працював директором склозаводу у м. Гусь-Хрустальний Івановської (нині – Владимирської) обл. Нервово захворів, лікувався у Київському психоневрологічному інституті до літа 1933 р., після чого виявив бажання залишитися на роботі в Україні. Працював директором Вінницької обласної контори Укрсадвинотресту до 1 травня 1934 р., після ліквідації обласних контор керував радгоспом системи Укрсадвинотресту у м. Вознесенськ Одеської обл. (до кінця 1934 р.). Після повторного лікування прибув у розпорядження ЦК КП(б)У, у січні 1935 р. призначений, з 25 лютого (згідно наказу № 179 по НКО УСРР) приступив до виконання обов'язків директора Польського театру у Києві. Одночасно – з 16 березня по 1 травня 1935 р. – був уповноваженим Головліту УСРР по польських газетах "Серп", "Глос млодзежи" та "Бондзь готув". Після арешту – 3 жовтня 1935 р. виключений з КП(б)У. Під час попереднього та судового слідства винним себе не визнав. Спецколегією Київського обласного суду 25 листопада 1936 р. засуджений до п'яти років віддалених таборів. Ухвалою Спецколегії Верховного Суду УРСР від 13 січня 1937 р. вирок залишений в силі. У таборах був вдруге засуджений і, ймовірно, загинув у 1937-1938 рр. Ухвалами Військового трибуналу Сибірського округу від 31 січня 1958 р. та Президії Верховного Суду УРСР від 21 лютого 1958 р. судові рішення щодо І.Й.Липинського (Лещинського) скасовані й він реабілітований.

³⁷ Див.: *Materski W. Polsko-radziecka wymiana wieznow politycznych w latach 1921-1937 // Z pola walki. – 1977. n. 1. – S. 39-40.*

³⁸ ДА СБУ. – Спр. 46188-ФП. – Т. 3. – Арк. 406-407, 477-478.

³⁹ *Шемелевський Михайло Йосипович (1890-1937)* – нар. у м. Бориславі (Східна Галичина), поляк, під час першої світової війни служив в австрійському війську, прапорщик. Потрапив у російський полон, у 1918-1920 рр. служив в інтернаціоналістських Збройних формуваннях Червоної армії. У 1919-1935 рр. – член КП(б)У. У 1920-1925 рр. – співробітник органів ЧК-ДПУ-НКВС, з 1925 р. – польінструктор Волинського окрвиконкому у Житомирі, з часу організації польського національного району й до 1926 р. – секретар (1 місяць) та нач. адмінвідділу (протягом 1 року) Мархлевського райвиконкому. На час арешту – інспектор відділу кадрів Чернігівського цукротресту. Винним себе не визнав, хоча за час його перебування під вартою змінилося 9 слідчих. Його справа вперше слухалась Спецколегією Чернігівського обласного суду 13 серпня 1936 р., але була відкладена внаслідок наявності суперечностей у свідченнях головного свідка – Є.П.Олдаковського – й повернута до Чернігівського обласного НКВС на дослідження. Розглянувши справу вдруге 7-8 березня 1937 р., Спецколегія Чернігівського обласного суду засудила М.Й.Шемелевського до семи років

віддалених таборів, але Спецколегія Верховного Суду УРСР 23 квітня 1937 р., враховуючи особливу думку одного із членів обласної Спецколегії, касаційну скаргу в'язня та наявність суперечностей у слідчому та судовому матеріалі, скасувала вирок і направила справу на повторне додаткове розслідування. Справа мала – втретє! – розглядатися Спецколегією Чернігівського обласного суду 7 серпня 1937 р. Так і не дочекавшись об'єктивного судового розгляду своєї справи, М.Й.Шемелевський у позасудовому порядку – рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР (згідно з наказом № 00485 НКВС СРСР від 11 серпня 1937 р.) був засуджений до страти і 20 вересня того ж року розстріляний у Чернігівській в'язниці. Реабілітований у 1991 р.

⁴⁰ Очевидно, йдеться про 1-й (216-й) інтернаціональний полк РСЧА, який був перекинутий із Східного фронту і брав участь у боях з польським військом у 1920 р. (Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник /Відп. ред. І.Ф.Курас. – К., 1987. – С. 226). Можливий і такий варіант: йдеться про 222-й Інтернаціональний стрілецький полк РСЧА, сформований у квітні 1919 р. у Самарі. У липні 1919 – січні 1920 р. брав участь у боях в Уральській обл. Із червня 1920 р. на Західному фронті, брав участь у Київській операції, наступі на Західну Україну з подальшим відступом внаслідок контрудару поляків (Див.: Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С.Хромов. – М., 1987. – С. 237).

⁴¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 24. – Оп. 15. – Спр. 167. – Арк. 43-45.

⁴² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 382. – Арк. 34.

⁴³ Цит. за: *Федюкин С.А.* Советская власть и буржуазные специалисты. – М., 1965. – С. 244.

⁴⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 387. – Арк. 62.

⁴⁵ Там само. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 215; Оп. 7. – Спр. 384. – Арк. 146,161.

⁴⁶ Там само. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 280, 325, 327.

⁴⁷ Там само. – Арк. 278, 333.

⁴⁸ *Сржедзинський Антон Матвійович* (1892-1938) – уродженець м. Белостока (Польща), поляк, закінчив Пушкінське училище у Белостоці й одержав звання учителя (1910), відвідував педагогічні курси у Варшаві й Любліні. Вчителював у Люблінській губ. (1910-1915), завідував польськими школами та притулками у м. Двінську Вітебської губ. (1916-1917), очолював педраду польських викладачів у м. Луга Петроградської губ. (1917-1919), був членом колегії Наркомосу радянських республік Литви й Білорусії (1919). 3 вересня 1919 р. працював у Москві – польніспектором Московського відділу народної освіти, зав. Центр, польбюро Раднацмену Наркомосу РСФРР. 3 січня 1919 р. – член РКП(б). У 1925-1930 рр. – завідувачий Польським бюро Наркомосу УСРР. На час арешту (16 січня 1938 р.) – старший консультант відділу неросійських середніх шкіл Наркомосу РРФСР. Звинувачувався у приналежності до ПОВ й проведенні ворожої діяльності проти Радянського Союзу на користь панської Польщі. Визнав себе винним. У засіданні Військової колегії Верховного Суду СРСР від 2-3 квітня 1938 р. засуджений до страти. Розстріляний. Реабілітований посмертно.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 293, 309, 313.

Відкидаючи, як абсурдні, твердження щодо штучності створені» польської початкової, середньої та вищої школи в Україні, ворожих цілей активістів польської національно-культурної роботи, слід разом із тим зауважити, що принаймні в утворенні Польського педінституту, у цій делікатній справі мали місце адміністративне захоплення, своєрідна революційна романтика і пропагандистський розрахунок. Можливо, варто було б почати саме з польського відділення при Київському педінституті, а згодом, підготувавши кадри й накопичивши досвід, приступити до організації окремого польського педвузу. Тобто рухатись у культурно-освітній роботі з польським

населенням, підготовці національних кадрів викладачів це авантюристичним шляхом "великих стрибків" (і – як наслідок – стрімких падінь), я обрати торовану стежку буденної, копіткої, розрахованої на роки й роки роботи по виросуванню та вихованню кадрів для польської школи в Україні.

В усякому разі, Польський інститут соціального виховання у Клені (згодом педінститут) створювався у жовтні 1930 р. кричуще нашвидкуруч. І вже з перших кроків вузу бракувало кваліфікованих викладачів, які б володіли польською мовою (!). Викладання останньої було вкрай незадовільним. Додавалися й характерні для радянської школи ідеологічні забобони, "чистки" тощо. Так, наприклад, лектор польської мови Федоров був звільнений за "ідеологічні збочення та методичні помилки"... (Див.: Ковальчик Я. Готуємо кадри польської пролетарської інтелігенції // Студент революції. – 1931. – 25 листоп. – № 33. – С. 2). Вихід полягав у запрошенні мовників, а також викладачів інших спеціальностей із Польщі, але вдатись до такого розв'язання проблеми заважали (поряд із тогочасними труднощами з валютою) ідеологічні табу. Та в атмосфері 1935 р. ніхто не зважав на те, що провина перекладається з хворої голови на здорову. Тим більше, що владні структури мали вже досвід у цій справі – з часів сталінської статті "Запаморочення від успіхів" (1930)...

⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 276, 303-303 зв.

⁵¹ *Задружний Юрій Едуардович* (він же – *Фідик Станіслав Янович*) (1904-1938) – нар. у м. Пабіаніце, Лодзинського воєводства (Польща.), поляк, працював на текстильній фабриці, був членом і функціонером КСМ Польщі, член КПП з 1921 р. Із жовтня 1925 р. за направленням ЦК КПП навчався у Москві на парткурсах, влітку 1926 р. повернувся на батьківщину на підпільну комсомольську роботу. У 1929 р. ЦК КПП направлений в СРСР на лікування. У Москві навчався у вечірньому інституті журналістики, закінчив Комуністичний університет національних меншин Заходу, дістав професію журналіста. З 1930 р. – член ВКП(б). У Москві працював у польській газеті "Трибуна радзецька", згодом – у Києві зав. відділом газети "Серп". На час арешту (12 липня 1935 р.) працював секретарем Київської контори Союзспецбуду, не мав оформленого радянського громадянства (подав заяву про прийом до громадянства СРСР у 1935 р.). Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Відбуваючи покарання на копальні Штурмовій Північно-Східного табору НКВС СРСР, був звинувачений у троцькістсько-зінов'євській пропаганді серед в'язнів, підготовці спроби групової втечі тощо. 31 березня 1938 р. трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду засуджений до розстрілу, 21 травня – страчений. Реабілітований посмертно ухвалою Військової Верховного Суду СРСР від 26 вересня 1956 р. (цим же судовим рішенням реабілітовані Ч.Л.Май, С.В.Тутаковський, К.А.Сливінський, М.В.Седлецький, Б.Й.Белевич, І.С.Собчак та І.П.Жачек).

⁵² *Тутаковський Сигізмунд Владиславович* (1909-1937) – нар. у Києві, поляк, закінчив семирічку (1926), навчався в комуніверситетах Києва та Проскурова. За спеціальністю – журналіст. Був аспірантом Інституту польської пролетарської культури у Києві. Член ЛКСМУ з 1926 р., з 1932 р. кандидат у члени КП(б)У. На час арешту (27 серпня 1935 р.) – зав. відділом редакції газ. "Серп". Під час попереднього слідства визнавав себе винним, в судовому ж засіданні відмовився від своїх свідчень, зазначивши, що "став знаряддям провокації польською фашизму" внаслідок тиску з боку слідчих, які говорили йому, зокрема: "Чи думаєте Ви про свою родину?", "Мені Вашої голови не шкода", "НКВС невинних не бере. Або Ви будете запеклим ворогом радянської влади, або роззброюйтесь".

І Тутаковський почав "роззброюватись". На одному з допитів слідчий запропонував: "Подумайте про терор". Як свідчив в'язень: "На наступному допиті я сказав: "Так, я прихильник терору". Я одержав тези від слідчого, оскільки спершу не

знав, про що казати, й за цими тезами написав, що ми хотіли вбити Постишева й Балицького, а згодом додав до них і Косіора. Протоколи переписували рази по три. Оскільки йшлося про терор, то слід було говорити й про зброю. Я попервах написав, що у нас була шабля, а потім це виправив". Розповів оскаржений, що під час попереднього слідства йому весь час доводилося імпровізувати щодо своєї та інших контрреволюційної діяльності. У виступі під час судового засідання С.В.Тутаковський, зокрема, сказав: "Я повинен заявити, що всі обвинувачені по справі зводять наклеп на себе, як зводив наклеп і я на себе на попередньому слідстві. Ніхто з нас жодного відношення до ПОВ не мав. Багато місяців згодом я збагнув, що своїм "роззброєнням" ми робимо ведмежу послугу парії й уряду". "Я вважаю, – наголошував в'язень, – що польському фашизму вдалося влаштувати провокацію проти партійних працівників. Польський фашизм взяв на провокацію й органи НКВС. Я знаю, що в НКВС сидить осіб 30 арештованих членів ПОВ, але чи є серед них хоча б 3 особи справді винних, – сумніваюсь".

Окремі місця промови С.В.Тутаковського у суді були інвективною на адресу органів держбезпеки: "В НКВС запроваджений принцип непогрішимості арештів, котрі ними здійснюються, й завдяки цьому слідчі торочать лише про те, що заарештовані повинні роззброїтися [...]. Під час допиту в НКВС слідчі [...] щодня аж до мого "роззброєння" матюкали мене, називали мене негідником, мерзотником й т.п. Після того, як я "роззброївся", слідчі почали пригощати мене сніданками та цигарками й називали мене на ім'я та по батькові".

Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. С.В.Тутаковський засуджений до десяти років таборів. Реабілітований посмертно 26 вересня 1956 р.

⁵³ *Соснович Януш Владиславович* (він же – *Том Ігнатій Альфредович*) (1902-1938) – уродженець м. Цюріха (Швейцарія), поляк, член КСМ Польщі у 1918-1929 рр., член КПП з 1919 р. (в СРСР цей стаж зараховували як членство у ВКП(б) із того ж року), перебував також у Компартії Німеччини. Після закінчення середньої школи навчався у Варшавському університеті (1921-1922), потім працював у ЦК КСМ Польщі – обирався членом та секретарем ЦК (1922-1926). У 1926-1928 рр. навчався на Міжнародних ленінських курсах у Москві, згодом повернувся на батьківщину, де працював у Варшаві секретарем ЦК КСМ Польщі (1928-1929), секретарем Краківського окружного КПП (1930), співробітником центральної редакції КПП у Варшаві (1930-1931). У 1923-1924, 1929-1930 та 1931 рр. сидів у польських в'язницях. У 1932-1933 рр. працював у Берліні – інструктором ЦК КПН. Із 1933 р. перебував у Москві, де працював у Партвидав'ї ЦК ВКП(б) зав. нацменсектором та (із 1934 р.) політреферентом у Комінтерні. З лютого 1935 р. ЦК КП(б)У затверджений відповідальним редактором газ. "Серп". На цій посаді перебував до часу свого арешту – 19 вересня 1935 р.

Як на попередньому слідстві, так і на суді винним себе не визнав, проведення будь-якої контрреволюційної діяльності й свою приналежність до ПОВ категорично відкидав. На суді заявив: "Дев'ять місяців, проведених мною у в'язничному підвалі, є найжахливішим часом за все моє життя". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 19-23 червня 1936 р. засуджений до п'яти років таборів. 11 травня 1938 р. Трійкою Управління НКВС СРСР по Дальбуду (Магаданська обл.) засуджений до страти й розстріляний. Реабілітований посмертно ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 14 березня 1956 р. (цим же судовим рішенням реабілітовані Й.А.Конецький, В.Ю.Стасяк, М.М.Груда та С.Я.Длуський).

⁵⁴ *Груда Михайло Михайлович* (він же – *Демке Еміль Леопольдович*) (1902-1964) – уродженець м. Варшави, поляк, член КПП з 1921 р., на час арешту (11 жовтня 1935 р.) – зав. промисловим відділом газ. "Серп". На попередньому слідстві визнав свою належність до ПОВ, на суді відмовився від цих свідчень. За тим самими вироком, що й Я.В.Соснович, засуджений до трьох років таборів. Покарання відбував у Севжелдорлазі

НКВС (табір при будівництві Північної залізниці, згодом – Печорлаг МВС СРСР). Звільнений 22 лютого 1939 р. Після війни – на відповідальній роботі у Польщі. Реабілітований 14 березня 1956 р. (Див. докладніше: Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego. – Warszawa. 1987. – Т. 2. – S. 392-393).

⁵⁵ *Рибницький Степан Антонович* (він же – *Скишдлевський Степан Вінцентівич*) (1901-1938) – уродженець с. Сроцко (Польща), поляк, член КПП з 1924 р., член ВКП(б) з 1930 р. У Польщі працював на підпільній комсомольській роботі, був секретарем окружного, з 1929 р. – член секретаріату ЦК КСМ Польщі. З 1930 р. – в СРСР. Із 1932 р. навчався на соціально-економічних курсах при ЦК КП(б)У, працював зав. польськими курсами у Житомирі. У 1933-1935 рр. (до арешту) – зав. відділом газ. "Серп". 19-23 червня 1936 р. у засіданні Військового трибуналу КВО засуджений до десяти років таборів. Помер 23 квітня 1938 р. під час етапування до м. Магадана. Реабілітований посмертно ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 10 березня 1960 р.

⁵⁶ *Май Чеслав Людвігович* (1906-1938?) – уродженець с. Косянська Слобідка, колишн. Балтського повіту (нині – Одеська обл.), поляк, закінчив семирічку у м. Каневі (1921), працював на заводі у м. Кам'янське Дніпропетровської обл., чотири роки служив у РСЧА, командир взводу запасу, закінчив партшколу у Києві (1928). Член КП(б)У з 1928 р. За фахом – журналіст. На час арешту (14 липня 1935 р.) – відп. редактор газ. "Бондзь готув". Визнав себе винним. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁵⁷ *Сливінський Казимир Антонович* (1903-1937?) – уродженець с. Мельниківці, Ситковецького району, Вінницької обл., поляк. У 1925 р. 8 місяців вчився у Московській військовій школі ім. Й.Уншлихта, але був відрахований за станом здоров'я; навчався у Київській партшколі, закінчив Ленінградський педінститут ім. О.І.Герцена (1932). Член ВКП(б) з 1927 р. У 1932 р. – після закінчення вузу – повернувся до Києва, викладав у Польському педінституті та водночас навчався у його аспірантурі, працював у редакції газ. "Серп". З 1934 р. до арешту (17 серпня 1935 р.) – заст. редактора газ. "Бондзь готув". Під час попереднього слідства визнавав себе винним, у судовому засіданні відмовився від власних зізнань, зазначивши, що, доведений до розпачу, обмовив себе й товаришів: "Якби слідчий запитав мене, чи не монархіст я, то підтвердив би й це". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁵⁸ *Жачек Іван Павлович* – нар. у 1910 р. в смт. Теофіполь Вінницької (нині – Хмельницької) обл., поляк. Навчався у польському педтехнікумі, з 4-го курсу якого у 1929 р. мобілізований на викладацьку роботу. До 1933 р. працював учителем історії у школі, інспектором відділу народної освіти, місяць очолював культпроп райкому ЛКСМУ у Мархлевському районі. З 1927 р. по 15 січня 1934 р. – член ЛКСМУ, виключений за зв'язок з "контрреволюціонером-братом" й подання клопотання про його помилування: Жачек Йосип Павлович (нар. 1907 р.), директор польської семирічки у м. Старокостянтиніві, ув'язнений в справі "Вінницького (Подільського) обласного центру ПОВ" (разом з А.Я.Григоровичем та ін.), Судовою трійкою при Колегії ДПУ УСРР від 26 лютого 1934 р. засуджений до трьох років адміністративного заслання поза межі України. Як і А.Я.Григорович, Йосип Жачек визнав свою належність до ПОВ "на прохання" слідчого, за конспектом якого писав зізнання й "викривав підступи польських фашистів".

Із 16 березня по 15 грудня 1934 р. І.П.Жачек – зав. піонерським відділом газ. "Бондзь готув", з 4 травня 1935 р. до арешту (у ніч на 30 серпня того ж року) працював робітником на гумовому заводі у Києві. Винним себе не визнав. У судовому засіданні Військового трибуналу КВО від 25-29 травня 1936 р. виправданий, 29 травня звільнений з-під варті, але – як "соціально небезпечний елемент" – висланий на три роки за межі

України. За приналежність до ПОВ арештований вдруге у 1938 р. (засуджений Особливою трійкою УНКВС СРСР по Горьківській обл.), втретє – у 1950 р. Реабілітований 26 вересня 1956 р. Мешкав у м. Старокостянтиніві Хмельницької обл. (за даними на 1959 р.).

⁵⁹ *Вальчак Вацлав (В'ячеслав) Антонович* (нар. 1905 р.) – уродженець С.-Петербургу, поляк, працював у газ. "Серп", на час арешту (7 лютого 1935 р.) – відп. редактор газ. "Глос млодзежи". Звинувачувався у належності до ПОВ й блокуванні із троцькістською опозицією. 2 серпня 1935 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР засуджений до п'яти років таборів. Виступав свідком під час засідання Військового трибуналу КВО 25-29 травня 1936 р. по справі Ч.Л.Мая, С.В.Тутаковського, К.А.Сливінського та ін. Покарання відбував в Ухті та Воркуто-Печорському таборах, звідки звільнений 8 лютого 1940 р. Реабілітований на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце у період 30-40-х й початку 50-х років". Мешкав у Полтаві (за даними на 1989 р.)

⁶⁰ *Седлецький Михайло Васильович* (1904-1938) – уродженець м. Корець на Волині (до вересня 1939 р. належало до Польщі, нині – Рівненська обл. України), поляк. Закінчив 6 класів гімназії. У 1923 р. нелегально перетнув кордон СРСР, за що був засуджений до штрафу в 1 крб. золотом – із заміною на сім днів примусової праці. Навчався два роки у партшколі, один місяць був на вчительських курсах; п'ять років працював у школі, згодом – на журналістській роботі. У 1933 р. працював у Харкові у Закордонному бюро допомоги КПЗУ, того ж року переїхав до Києва на газетярську працю у польськомовних виданнях. На час арешту (12 липня 1935 р.) – відп. секретар газ. "Глос млодзежи". Визнав себе винним. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до шести років таборів. 5 квітня 1938 р. Трійкою УНКВС СРСР по Дальбуду за участь у "контрреволюційній групі", "антирадянську агітацію" серед в'язнів тощо засуджений до розстрілу, 22 червня – страчений. Реабілітований посмертно 26 вересня 1956 р.

⁶¹ *Собчак Іван Станіславович* (1910-1938 ?) – нар. у Варшаві, поляк. Під час першої світової війни втратив батьків, у 1916 р. разом з іншими польськими дітьми евакуйований до Росії, до 1921 р. – безпритульний, згодом виховувався у родині селянина-поляка на Житомирщині, закінчив технікум у Мархлевському районі (1931), дістав спеціальність зоотехніка. Рік служив у РСЧА – в 9-й Кримській кавалерійській дивізії. Член ЛКСМУ з 1926 р., член КП(б)У з 1932 р. 3 15 листопада 1933 р. працював заст. редактора газ. "Бондзь готув", з лютого 1934 р. до арешту (27 серпня 1935 р.) – зав. сільським відділом газ. "Глос млодзежи". Військовим трибуналом КВО у засіданні від 25-29 травня 1936 р. засуджений до п'яти років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁶² *Конецький Йосип Альбертович* (він же – *Розін Леон Ізраїлевич*) (1900-1938) – уродженець м. Лодзі (Польща), єврей, за походженням з родини дрібного підприємця. Під час першої світової війни батьки евакуювалися до Москви, повернулися до Польщі у 1919 р. У 1918 р. кілька місяців був членом РСДРП (меншовиків), член КПП з 1919 р., з 1930 р. – член ВКП(б) (із зарахуванням партстажу у КПП). Був членом секретаріату КСМ Польщі, представником КСМП при Комуністичному Інтернаціоналі Молоді, делегатом V з'їзду КПП, три роки відсидів у польській в'язниці. З 1929 р. – в СРСР. Працював секретарем парткому у Магнітогорську, навчався у Комуністичному університеті народів Сходу та Інституті червоної професури у Москві. За півтора роки до закінчення ІЧП направлений на роботу до ЦК КП(б)У, де на час арешту (1 вересня 1935 р.) – помічник зав. Культпропу ЦК. Військовим трибуналом КВО у засіданні від 19-23 червня 1936 р. засуджений до десяти років таборів. Ухвалою Військової колегії Верховного Суду СРСР від 20 вересня 1936 р. вирок залишено в силі. 2 листопада 1938 р. Трійкою УНКВС СРСР

по Новосибірській обл. засуджений до розстрілу й страчений. Реабілітований посмертно 14 березня 1956 р.

⁶³ *Стасяк Віктор Юлійович* (він же – *Берман Броніслав Ілліч*) (1903-1943) – уродженець м. Варшави, єврей, член КПП з 1919 р., один із організаторів КСМ Польщі, був членом ЦК КСМП, делегатом IV з'їзду, брав участь у роботі VI з'їзду КПП. З 1930 р. – член секретаріатів ЦК КПЗУ. На час арешту (19 вересня 1935 р.) – представник Компартії Західної України у польській секції Виконкому Комінтерну. Визнав свою приналежність до ПОВ. У засіданні Військового трибуналу КВО від 19-23 червня 1936р. засуджений до десяти років таборів. Помер, відбуваючи покарання, 16 лютого 1943 р. в Усольському таборі (м. Солікамськ, Пермської обл.). Реабілітований посмертно 14 березня 1956 р.

⁶⁴ *Длуський Станіслав Якович* (він же – *Штиль-Флятау Станіслав Якович*) – нар. 1906 р. у м. Варшава, єврей, член КПП з 1924 р., був секретарем райкомів та Варшавського комітету КСМП, секретарем окружкомів і Варшавського комітету КПП, двічі арештовувався за комуністичну діяльність, вісім років провів у в'язницях. На час арешту (30 вересня 1935 р.) – зав. партшколою Закордонного бюро допомоги КПЗУ. У засіданні Військового трибуналу КВО від 19-23 червня 1936 р. за "антирадянську агітацію" (у своєму оточенні негативно оцінював закриття польських шкіл й ліквідацію Мархлевського національного району в Україні) засуджений до трьох років таборів. Подальша доля невідома. Реабілітований 14 березня 1956 р.

⁶⁵ *Белевич Броніслав Йосипович* – нар. 1907 р. у м. Шклов, колиши. Могильовської губ. (Білорусь), поляк. Після закінчення семирічки (1923) в смт. Миропіль (нині – Житомирської обл.) до 1925 р. навчався у Ленінградському педтехнікумі ім. Домбала. Залишив технікум і повернувся в Україну, де працював токарем по металу (Запорізька округа, м. Шостка, м. Дніпропетровськ), обирався звільненим секретарем заводської організації КСМ, членом Дніпропетровського окружкому ЛКСМУ. Член КП(б)У з 1931 р. Того ж року за направленням ЦК ЛКСМУ призначений зав. культпролом Мархлевського райкому ЛКСМУ. Наприкінці 1931 р. відкликаний з району і зарахований у штат редакції газ. "Глос млодзежи", де працював до арешту – 5 жовтня 1935 р. У засіданні Військового трибуналу КВО від 25-29 травня 1936 р. засуджений до шести років таборів. Покарання відбував у Північно-Східному таборі НКВС СРСР (Магаданська обл.). Звільнений 13 травня 1942 р. З 14 травня 1942 р. до середини 1955 р. працював на Оротуканському ремонтному заводі гірничо-збагачувального обладнання (Магаданська обл.) – токарем, майстром, контролером ВТК, інженером по нормуванню. З 1955 р. мешкав у смт. Понінка Хмельницької обл. Реабілітований 26 вересня 1956 р.

⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 277, 279.

Питання постійного зниження тиражів не лише польської, але й усієї нацменівської преси викликало занепокоєння партійно-державного апарату, що опікувався цим питанням. Так, зокрема, 10 жовтня 1929 р. ЦВК СРСР і Рада Національностей скликали нараду редакторів нацгазет, на якій, зокрема, зауважувалося, що "послаблення організаційно-масової роботи серед польського населення (України. – *Авт.*) призвело до падіння тиражу польських газет. "Серп", який досяг раніше 10000 передплатників, впав до 5000 тиражу, "Голос молоді" (так у тексті. – *Авт.*), який мав 3000 передплатників, зараз має 500 прим. тиражу" (Див.: Совещание редакторов нацгазет // Революция и национальности. – 1930. – № 8/9. – С. 144).

Зрозуміло, що самі друковані органи нацменшин, їх більш-менш пристойний наклад трималися лише завдяки значній (насамперед фінансовій) підтримці влади; примусовій передплаті та ін. заходам адміністративного впливу. Самотужки здобути широке коло власних читачів ці часописи були неспроможні внаслідок своєї офіційності, відвертої політичної заангажованості та ін. численних вад. Серед останніх чи не найголовнішу роль відігравала... погана мова (у даному випадку польська). Як свідчать

документи, в Україні бракувало кваліфікованих журналістських кадрів для одночасного видання на належному рівні одразу трьох центральних польськомовних газет. Наприклад, І.Собчак критично оцінював себе як "слабкого газетяра", той самий Б.Белевич прийшов до редакції наприкінці 1931 р. ледь не з нульовим знанням польської мови. Не володіли нею й працівники друкарні, які набирали часописи, отже набір здійснювали механічно.

Звідси – численні помилки ("друкарські чортики"), що рясніли на шпальтах газет і за котрі в буквальному смислі головою відповідали не лише коректори, але насамперед редактори (на те ж вони й були відповідальними!). Так, у "справі" В.Вальчака чи не вирішальну роль зіграла неправильно поставлена кома в одній з редакційних статей. 17 січня 1935 р. "Глос млодзежи" вмістила привітання делегатів XIII українського з'їзду Рад, адресоване ЦК ВКП(б) та Й.Сталіну особисто. В одному із речень розділові знаки вишукувались у контрреволюційному порядку: "*Зобов'язуємося нещадно розбивати будь-які спроби решток розбитих ворогів, розбити єдність трудящих СРСР й шкочити будівництву соціалізму, справі всесвітньої пролетарської революції*" (виділення наше. – Авт.). Як вже зазначалося, ціна помилки – п'ять років таборів.

Не відрізнялися у кращий бік друковані видання інших національностей. Наприклад, у газеті "Колективіст" (болгарською мовою) від 12 жовтня 1933 р. в замітці "За зловживання й крадіжку відданий під суд та виключений із партії" в останньому абзаці приверстано два зайвих рядки: "запліднення кобили є партія"...

⁶⁷ Дененбург Лев Ісаакович (нар. 1904 р.) – уродженець м. Ніжина, Чернігівської обл., єврей, оперуповноважений Особливого відділу Управління держбезпеки НКВС УСРР та Українського військового округу. 8 серпня 1937 р. був заарештований, звинувачувався у шпигунстві. 22 вересня 1937 р. справу щодо нього припинено шляхово-транспортним відділом НКВС УРСР. Подальша доля невідома.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 16. – Спр. 12. – Арк. 342-343.

⁶⁹ Там само. – Арк. 275.

⁷⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 412. – Арк. 191-192.

⁷¹ Ржепінський Мечислав Сильвестрович (1895-1937) – уродженець м. Варшави, поляк. У 1910-1914 рр. чорнороб у Польщі, з 1914 по 1919 р. – у США (чорнороб на вугільних копальнях, робітник металургійного заводу), член "Американського союзу польських соціалістів" (1917-1918), "Соціалістичної партії Америки" (1918-1919) та Компартії США (1919-1920). З 1920 р. – у Москві, працівник Польбюро ЦК РКП(б), член ВКП(б) з 1920 р., у 1921-1924 рр. працював у Мінську (НКЗС БСРР, польінспектор облнаросвіти); у 1924-1930 рр. – у Миколаєві: зав. нацменсектором Окружкому КП(б)У, інструктор Окрвиконкому, заст. голови Окркооптаху, зав. оргбюро Окрплодоспілки; у 1930-1933 рр. – в Бердянську: директор радгоспу "Вільний", член президії та відп. секретар міськради. У 1933-1935 рр. – зав. партвідділом газ. "Серп" (Київ), згодом нач. постачання Київської обл. контори "Союзхутра", з грудня 1935 р. – відп. секретар, потім зав. відділом культури газ. "Глос радзецькі". Репресований у 1937 р. Реабілітований посмертно ухвалою Військового трибуналу КВО від 11 березня 1960 р.

⁷² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 385. – Арк. 85, 171; Спр. 421. – Арк. 30.

⁷³ Радін-Уцеховський Валентин Петрович (1890-1937) – нар. 24 листопада 1890 р. у м. Васильково Гродненської губ. (до вересня 1939 р. – Польща, нині – Білорусь), єврей, закінчив медичний університет у Женеві (Швейцарія). В 1911-1915 рр. член групи "Вперед" у Женеві, з травня по листопад 1918 р. член РСДРП (меншовиків), з кінця 1918 р. – член ВКП(б). У 1915-1919 рр. – лікар в різних установах (Олександрівськ, (Запоріжжя), Одеса, Київ), у 1919 р. – пом. зав. медчастини ЦК Червоного Хреста (Москва), голова Червоного Хреста (Серпухов) (1920), згодом – на організаційно-лікарських посадах при управліннях Південного та Західного фронтів. У 1920-1924 рр. – працював у Наркомздорів'ї УСРР (Харків), був заст. (Одеса) та зав. (Чернігів)

губздороввідділами. У 1924-1928 рр. – зав. Хабаровським крайздороввідділом, у 1928-1932 рр. – зав. обласними відділами охорони здоров'я у Воронежі та Москві. У 1932-1933 рр. – у розпорядженні Військсанупру РСЧА (Москва), у 1933-1934 рр. – заст. нач. санупру НКШляхів СРСР. У 1934 р. – директор Медвидаву УСРР (Харків-Київ), у 1934-1936 рр. – директор Київського польського педінституту, зав. польським сектором Київського педінституту. 2 листопада 1936 р. політбюро ЦК КП(б)У затверджений нач. сектора нацменмовлення Українського комітету радіомовлення. 23 липня 1937 р. заарештований як учасник "контрреволюційної троцькістсько-зінов'євської терористичної організації", 1 вересня виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР засуджений до вищої міри покарання, 2 вересня 1937 р. – розстріляний. Реабілітований посмертно 4 лютого 1956 р. ухвалою військової колегії Верховного Суду СРСР.

⁷⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 422. – Арк. 42.

⁷⁵ *Гордієнко-Летугін Олександр Федорович* (1898-1937) – нар. 27 квітня 1898 р. у м. Бородянка Київської обл., українець, член КП(б)У з 1926 р., навчався у Київському плановому інституті, закінчив Київський театральний інститут (1935). У 1910-1915 рр. працював на склозаводах у Києві та Смоленській губ. у 1915-1918 рр. – рядовий царської армії, згодом наймит, червоноармієць (до 1921 р.), у 1921-1923 рр. працював у Бородянці заст. райуповноваженого Губчека. У 1923-1929 рр. – культпрацівник, майстер-склодуч склозаводів Київської, Ленінградської й знову Київської областей. У 1929-1931 рр. – директор Київського робітничого театру. У 1931-1933 рр. – директор Київського польського театру, згодом (1933-1934) заст. директора Театру російської драми у Києві, студент Київського театального інституту, інспектор театрів НКО УСРР (1934-1936). 14 грудня 1935 р. ЦК КП(б)У затверджений директором Всеукраїнського державного польського театру, потім працював директором Третього колгоспного театру у Києві. Репресований у 1937 р. Реабілітований посмертно у 1989 р.

⁷⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 423. – Арк. 46.

⁷⁷ Там само. – Оп. 6. – Спр. 408. – Арк. 224.

⁷⁸ Там само. – Оп. 7. – Спр. 424. – Арк. 5.

⁷⁹ Там само. – Арк. 108.

⁸⁰ *Лазоверт Самуїл Генріхович* (1885-1937) – уродженець м. Варшави, єврей, завідуючий Польбюро АПВ ЦК КП(б)У (1923-1930), директор Інституту польської пролетарської культури АН УСРР (травень 1934 р. – листоп. 1935 р.), на час арешту (11 березня 1937 р.) – державний арбітр при Раднаркомі УСРР. За звинувачувальним висновком, активний член ПОВ з 1918 р. Особливою нарадою при НКВС СРСР 22 вересня засуджений до страти, 25 вересня 1937 р. – розстріляний. Реабілітований Військовою колегією Верховного Суду СРСР 21 липня 1956 р. (Див. докладніше: *Свідницький А.І. Запам'ятаємо їх живими: [С.Г.Лазоверт] // Комуніст України. – 1990. – № 4. – С. 84-86.*)

⁸¹ *Петровський Адольф Маркович* (1887-1937) – уродженець м. Варшави, поляк, член ВКП(б) з 1904 р. У 1920 р. за нелегальну комуністичну діяльність заарештований та засуджений до шести років в'язниці. У 1921 р. згідно угоди про обмін політв'язнів, обміняний в РСФРР. У 1921-1925 рр. працював секретарем Колегії НКЗС СРСР, у 1925-1930 рр. – Повпред СРСР в Ревелі (нині – Таллінн) (Естонія), у 1930 р. – Повпред СРСР у Литві, у 1931-1933 рр. – Повпред СРСР в Персії (Ірані), з середини 1933 р. до кінця 1934 р. – Повпред СРСР в Австрії. З кінця 1934 р. до арешту (24 липня 1937 р.) – Уповноважений НКЗС СРСР при Уряді УРСР. На підставі наказу № 00485 НКВС СРСР 13 вересня 1937 р. рішенням наркома внутрішніх справ та Прокурора СРСР засуджений до розстрілу, 17 вересня – страчений. Реабілітований посмертно ухвалою Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 21 вересня 1957 р.

⁸² Цит. за: *Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Зб. документів і матеріалів /*

Упорядн.: М.І.Панчук (керівник) та ін. – К., 1994. – С. 236.

⁸³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 463. – Арк.51.

Кандидат історичних наук
Олександр РУБЛЬОВ,
кандидат історичних наук
Володимир РЕПРИНЦЕВ

Київ – Люблін – Київ,
жовтень 1992 р. – травень 1995 р.

... "ЯГІДКИ ВЗРІЛИ ПОТІМ"

*(З чого почало "перековувати"
харківську інтелігенцію радянське правосуддя)*

Тільки-но згасли вогнища громадянської війни на теренах України, як сп'янілі від успіхів зброї супер-пролетарські невігласи від науки і культури взялися за інтелігенцію. Вони знали, чого хочуть: людей незалежної, творчої думки підігнати під свій копил. У квітні 1921 року харківський часопис "Коммунист" прямо і недвозначно попередив інакомислячу професуру "старої школи": "Ми примусимо вас і примусимо інших, викинувши всіх непокірних, йти по комуністичному шляху, який диктує вам пролетаріат" ¹. Як бачимо, про науково обґрунтовану, толерантну критику, неправильних, з точки зору праведних марксистів, поглядів та ідей, не могло бути й мови.

Інакомислячим належало вибрати одне з двох, назавжди покинути свою батьківщину, або чекати вироків трибуналів.

Спробуємо знайти витоки і зневажливого, нігілістичного ставлення місцевих "теоретиків" до наукової і творчої еліти нації. Вони не виникли ні з чого. Упродовж багатьох років пролетарські вожді, котрі пройшли школу інтелектуальних суперечок з представниками інших партій і течій, розробили свою систему примусу, придушення інакомислення, поклавши в її основу крайню яacobінську нетерпимість і революційність.

У політичних, навіть суто партократичних опонентах обов'язково вбачалися класові суперники, носії шкідливих поглядів старого, поваленого старого світу. Нагадаємо, що в листі до О.М.Горького 15 вересня 1919 року В.І.Ленін так відреагував на занепокоєння письменника за долю інтелігенції: Насправді це не мозок нації, а... ². Іншого разу він дещо деталізує свою думку: "Це її буде вина, якщо ми розіб'ємо багато горщиків... Якщо вона шукає справедливості – чому не йде до нас? Мені від інтелігенції і дісталася куля" ³. Як примітив О.І.Солженіцин, Ленін завжди і всюди характеризував інтелігенцію самими негативними епітетами, на кшталт "гнило-ліберальна", "благочестива", "нехлюйство" і тому подібними ⁴.

Правда, про людське око керівники більшовиків ніби й визнавали всемогутність знань і їх носіїв. Той же Ленін висловлював і таку думку: "Марксизм завоював собі своє всесвітньої сторичне значення як ідеологія революційного пролетаріату тим, що марксизм віднині не відкинув найрозумніших завоювань буржуазної епохи, а навпаки, засвоїв і переробив все, що було цінного в більш як двохтисячолітньому розвитку людської науки і культури" ⁵.

То, одначе, була теорія, розрахована на всіх. Практика дій розходилася з теоретичними постулатами. Та й адресувалися вони людям, так би мовити,

нової, пролетарської формації. Ніде правди діти: значній частині людей розумової праці, чий світогляд і практичний досвід сформувалися ще до жовтневої пори, не так – то й просто було сприйняти нові порядки та ідеї. А річ цілком зрозуміла. Тому варто було озброюватись терпінням, не боятись довіряти професіональним знанням, науковій ерудиції представників "старої школи", заслужено цінувати їх знання та досвід. Часто-густо цим нехтували і платили вельми дорого: провалами в економічній та технічній політиці, у вихованні молоді.

Переконання замінили адмініструванням, суворим примусом. Ілюстрацією служить показовий процес у Харкові над колишніми гласними міської думи, членами місцевого відділення "Національного центру". На Україні про цей процес поки що не написано жодної ґрунтовної праці. В Росії оцінки, з різних, правда, позицій, засудженню членів "Національного центру" у Москві дали Д.Л.Голіков, О.І.Солженіцин та інші автори ⁶.

Отож, 24 квітня 1921 року у Харкові в переповненому залі оперного театру надзвичайна сесія революційного трибуналу розпочала розгляд справи групи колишніх гласних міської думи при Денікіні по здійсненню програми "Національного центру", і за активну підтримку Добровольчої армії. Звинувачі твердили, що особи, які знаходяться на лаві підсудних, не намагалися в умовах "невпинної реакції виявити хоча будь-яку ступінь опору", а засліплені ненавистю і жадобою помсти, поринули "в криваві хвилі реакції, зраджуючи не тільки інтереси трудящих, але і власні інтереси і заповіти" ⁷.

Присутніх повідомили, що нова влада не виявляла особливого бажання влаштувати процес та змушена була піти на це під тиском трудящих, які нібито "приходили... і обурювалися тим, що на чолі наукових установ стоять вороги робітничого класу" ⁸. Яка все-таки облудність, непорядність! "Ця мерзотність, ця доносительська отрута складають самостійну і дуже шкідливу силу, – писав В.Г.Короленко в статті "Влада доносу". – Є різні течії, які борються: більшовики, петлюрівці, добровольці. Є махновці і григор'євці, які ведуть свою особливу лінію... І є ще донощики, які перекидаються з своєю огидною зброєю то в один, то в інший бік. Це не боротьба на користь тієї чи іншої ідеї Це зброя зведення особистих рахунків" ⁹.

Хто ці звинувачувані, які опинилися на лаві підсудних перед пролетарськими суддями? Їх 24 чоловіки. З них 10 професорів харківських вищих учбових закладів: О.О.Алов, Л.Б.Вітухов, А.І.Гундер, І.А.Красуський, К.А.Красуський, С.О.Іванов, В.Ф.Левитський, О.М.Никольський, В.В.Фавр, Ф.І.Шміт, вчений-статистик С.С.Жилкін та інші представники інтелігенції. Люди у місті відомі, благородні і сміливі. Деякі з них, як було встановлено, у період денікінщини, ризикуючи життям у себе на квартирах переховували більшовиків, домагалися звільнення з в'язниць колишніх радянських службовців. Один з свідків на процесі так був впевнений в чесності

підсудного Явченка, що готовий був дати йому рекомендацію, "якщо той виявить бажання стати членом Комуністичної партії" ¹⁰.

Звинувачення, прямо сказати, носили не кримінальний, а політичний характер, що, як відомо, у компетенцію судді не входить. Як от: вчинення тиску на населення Харкова, аби воно голосувало за кандидатів, висунутих Національним центром, безпосередня робота у міській думі. У чому ж тут "кримінал"? Дійсно, підсудні у тій чи іншій мірі мали відношення до подій, що відбувалися у місті в жовтні 1919-го року, оскільки проходили по списку національно-демократичного об'єднання, в якості, однак, позапартійних громадських діячів.

Мотивація такого рішення у кожного з них була своя. Про це мова йтиме далі. У цілому йшлося про "відродження зруйнованого колишньою соціалістичною думою міського господарства і задоволення нагальних потреб всього населення" ¹¹. Нинішнє ж правосуддя вбачало їх провину у тому, що вони вчинили протидію інтернаціоналістським партіям, які очолювали колишню міську думу і відкрито заявляли про свою відмову підтримувати збройну боротьбу з Німеччиною, вітали 3-й Універсал Центральної Ради, визнали Директорію і відмовились вітати Добровольчу армію ¹². Чим не націонал-суверенна термінологія?

Не викликає сумніву, що національно-демократичне об'єднання підтримувало політику денікінської адміністрації. У відозві до виборців так і було написано: "національна влада, яку представляють адмірал Колчак, генерал Денікін і Добровольча армія, повинна знайти надійну опору серед місцевого населення і його представницьких органів. Майбутня харківська дума повинна вважати завдання Добровольчої армії, від успіху якої залежить майбутнє Росії, своїми завданнями, а потреби Добровольчої армії підлягають задоволенню в першу чергу" ¹³.

На першому, не офіційному засіданні обраної міської думи (у виборах брало участь 12 тис. чол. з 80 тисяч, внесених до списків) було прийнято рішення, в якому, зокрема, говорилося: "Нарада вважає своїм безумовним обов'язком поставити на обговорення першим питанням справу допомоги Добровольчій армії. Дума вважає за необхідне провести, не гаючи часу, грошовий збір і збір речей... (надати) негайну допомогу лазаретам, їх устаткування і утримання весті власними коштами" ¹⁴.

До "гріхів" колишніх членів думи додалося членство в забороненій на той час партії кадетів, підтримка такої організації, як "Союз русского народа", тощо. "Вважаючи себе у значній мірі вже переможицею, говорилося у звинувачувальному акті, – поміщицько-буржуазна реакція в особі "Національного центру" вже вважала можливим відмовитися від усяких демократичних прикрас. Нарада партії народної свободи, яка відбулася 3-6 листопада 1919 року, відмовилася від гасла Установчих зборів і замінила його гаслом "Представницьких зборів", наполягаючи на продовженні генеральської диктатури, навіть "після повалення більшовизму" ¹⁵.

Нарешті, приписуваний злочин кримінального характеру – єврейські погроми. "З питань про єврейські погроми нарада взяла на себе завдання реабілітувати насильників-золотопогонників. Відповідальність за погроми кадетська нарада переклала на більшовиків"¹⁶. Насправді ж, як підкреслювалось на нараді, кадети, як і раніше, заперечують єврейські погроми. Це їх стара позиція. Вони вважають, що антисемітизм проявився в "російському погромі"¹⁷, вчиненому більшовиками. "Харківська нарада партії народної свободи висловлює впевненість, що єврейські погроми, які відбуваються, представляються недопустимими не тільки в розумінні людяності, але й з точки зору тієї великої справи, якій служить Добровольча армія". І яка, як і вважали вони, "забезпечить захист всіх громадян, незалежно від національності й віри"¹⁸.

Далі істерія нагніталася ще більше, "Буржуазія обрала Чорносотенну думу для підтримки добровольців... Лютував білий терор. Робітників розстрілювали, не залишаючи навіть червоного рядка про їх смерть в газетах. Повсталі села зносилися артилерійським вогнем. Єврейське населення знищувалося і гвалтувалося"¹⁹. І ще таке: підсудні, підтримуючи Добровольчу армію, "сприяли її жорстокій розправі з робітниками і селянами в тилу і в боротьбі з Червоною Армією на фронті"²⁰.

Сформульовано сильно, що й казати! І зроблено це, щоб накрити чорним покривалом стару, буржуазну професуру, яка, нібито, була й залишалася ворогом робітників і селян. Бракувало одного: фактів або документів, котрі б неспростовно засвідчили причетність звинувачених до перерахованих подій. Довелося потім у вирок трибуналу вмонтовувати факти та приклади з дожовтневого періоду діяльності немолодих уже людей, котрі до конкретно розглянутої справи ніякого відношення не мали. Що ж до злочинів денікінського режиму, то й тут вийшла неув'язка. Навіть не фахівцю видно, що приклади цього періоду частенько не співпадають ні в просторі, ні в часі, суперечать один одному.

Не витримує критики дотримання процесуальних норм правосуддя. Засідання перетворилися не у змагання звинувачення і захисту, а в мітингову вакханалію. Кожного звинувачуваного до залу засідань викликали поодиноці. Заяви про лояльне ставлення до Радянської влади викликали гнівне обурення залу. "Ви не зрозуміли пориву Радянської влади, яка кликала вас, – вигукнув громадський обвинувачувач, – тому що ви – помираючий клас – повинні страждати куриною сліпотю. Суд історії, більш страшний, ніж суд трибуналу, доведе вашу сліпоту, політичні мерці"²¹.

Зупинимось, бодай фрагментарно, на свідченнях підсудних. С.Н.Окунев заявив, що відмовлявся від занесення у списки кандидатів в гласні. С.С.Жилкін, В.В.Фавр, В.Н.Покровський після виборів зреклися звань гласних думи. Б.Н.Усовський, ще деякі інші не брали участі в роботі органів міського самоврядування. Безглуздо повелися з В.Н.Покровським. Спочатку його прийняли за професора, який носив таке ж прізвище. Коли з'ясували, що

трапилася помилка, все рівно залишили на лаві підсудних до закінчення процесу. Те ж саме трапилося з професором А.І.Гундером, якого забалотували на виборах.

Немало звинувачуваних пішли в думу не з політичних, а чисто прагматичних міркувань. Наприклад, С.О.Іванову було абсолютно байдуже по якому партійному списку його обирали у цей орган. Він гадав, що зможе впритул зайнятися проблемами викладання в вищих учбових закладах міста. Активно впливати на стан фінансів намагався В.К.Стрельников, статистики – С.С.Жилкін, наукових досліджень і народної освіти Л.Б.Вітухов, К.А. і І.А.Красуські, Ф.І.Шміт.

А ось І.М.Святненко хвилювало життя мешканців Лисої Гори, одного з бідних районів Харкова. "Бажаючи забезпечити увагу нової думи до інтересів Лисої Гори настільки (було) велике, що я погодився піти кандидатом", – заявив він на процесі²². Представником цього передмістя пішов у думу і Є.Я.Явченко. Повести кампанію по захисту знедолених дітей намагалася в ній підсудна П.М.Магнус. Г.І.Гуревич дав згоду балотуватися в гласні, щоб збільшити у Думі кількість євреїв.

Ми вище згадували, що за браком фактів підсудним додавали їх минулі "гріхи". Так, Ф.І.Шміта звинуватили, що в Вукомисі (Всеукраїнська комісія з мистецтва), де він був заступником голови, працював колишній крупний поміщик²³. М.І.Селихову дорікали його дворянським походженням і тим, що колись володів 87 десятинами землі. С.С.Жилкіну "шили", що він злонавмисно проліз у керівні економічні органи Радянської влади²⁴. І все ж, як не силкувалися обвинувачувачі, нічого злочинного не виявили допити С.О.Раєвського, В.Н.Покровського, С.Н.Окунева, І.А.Красуського та інших.

Непереконливо прозвучали звинувачення представників харківської інтелігенції в належності до кадетів. Так, П.М.Магнус перебувала у їх лавах, але ще у 1917 році, намагаючись полегшити долю дітей-сиріт. В.Ф.Левитський якийсь період симпатизував ідеології партії народної свободи, хоча активної участі в її роботі не брав. О.М.Никольський завжди лишався байдужим до будь-якого політичного угруповання. Таким же чином ставився до них Л.Б.Вітухов. Г.І.Гуревич тримався партії народної свободи, так би мовити, до останнього, але вийшов з неї після того, коли вона прийняла резолюцію з єврейського питання²⁵.

Кілька слів про роль підсудних "Національному центрі". Його місце: відділення досить активно функціонувало в 1919 році. Регулярно проводилися засідання, висловлювалися міркування про необхідність допомоги! Добровольчій армії, органам влади у Харкові, збиралися гроші, різні цінності на її користь. Та річ у тім, що у складі організації рахувався лише І.А.Красуський. Про що оголошено в газеті "Новая Россия" без його згоди. І, природно, на суді він категорично заперечував проти облуди. Якщо врахувати, що цей учений, що виїхавши з білими з міста, повернувся назад за викликом Наркомосвіти УРСР для роботи в технологічному інституті, то

цілком логічним буде висновок про його порядність²⁶.

До О.О.Алова, Л.Б.Вітухова, В.Ф.Левитського, К.А.Красуського, О.М.Никольського, Ф.І.Шміта висувалися звинувачення у написанні "Звернення професорів Півдня Росії до вчених Заходу". Дійсно, у жовтні 1919 року така супліка з'явилася на сторінках харківської газети "Родина"²⁷. Слідчим довелося добряче покопирсатися у паперовому мотлосі, наковтатися пилюки, як вони заявили на процесі, щоб знайти оригінал документу і представити його як речовий доказ.

Думка про необхідність звернення до вчених Заходу у харківської професури виникла відразу ж після захоплення міста денікінською армією. Була створена комісія з 7 чоловік на чолі з М.В.Клочковим. До її складу входив і В.Ф.Левитський. Після ретельного опрацювання записка "циркулювала серед діячів академічного світу і збирала підписи". Звернення тиражували і розіслали по містах Півдня Росії, де функціонували вищі учбові заклади. Потім документ, перекладений на ряд іноземних мов, переправили за кордон для "обнародування в періодичних виданнях, англійських, французьких, італійських і американських"²⁸.

Яку мету переслідували автори, звертаючись до своїх закордонних колег? Перш за все, повідомити про "руйнівну роботу більшовизму в Росії". Вони мали на увазі нездатність комуністів налагодити нормальне економічне життя, невизнання ними постулатів про недоторканість особи, житла, сповіщалося про масові арешти серед тих, кого підозрювали в неблагонадійності, утримання під вартою впродовж тривалого часу без пред'явлення звинувачень, переслідування віруючих та церкви, реквізицію майна у громадян. "У той же майже кожен комісар і видний більшовик, завдяки розкраданню державної скарбниці і реквізиціям приватного майна, – говорилося у зверненні, – перетворювався в заможну людину, який нерідко володів багатомільйонним капіталом". На жаль, конкретні приклади не наводилися.

Обурення вчених, педагогів викликали систематичні утиски, яких вони зазнавали від представників нової влади. Так, було видано розпорядження про введення у кожному вищому учбовому закладі посади політичного комісара. Як правило, ним призначався студент-комуніст. В вузі він мав необмежену владу. А саме: право затверджувати і віддавати самостійно накази й інструкції з усіх напрямків діяльності цих установ, щодо учбового навантаження, наукових досліджень, виховних заходів, затвердження річних звітів, фінансових витрат. І все ж, політкомісар технологічного інституту, виступаючи на процесі, не зміг сказати нічого поганого про І.А.Красуського.

Одним з мотивів написання звернення представників харківської інтелігенції до колег на Заході стала трагедія, яка мала місце на вулиці Чайковська. Тут в ніч на 1-е і на 4-е червня 1919 року за вироком надзвичайного революційного трибуналу перед приходом денікінців у місто було розстріляно 100 чоловік, які підозрювалися у симпатіях до білих.

Спочатку вони утримувалися у концентраційному таборі і каторжній в'язниці, перед стратами піддавалися різним фізичним тортурам. У всякому випадку, при огляді трупів під наглядом громадської слідчої комісії, створеною думою, явно проступали сліди катувань багнетами, різками, шаблями.

На закінчення харківські професори волали: "Ми, вчені діячі, звертаємось до вас, наших колег, з проханням роз'яснити своїм авторитетним прошаркам суспільства, яку згубну силу являє собою більшовизм і як необхідно боротися з ним в ім'я збереження культури, здобутої творчістю і багатомісячною роботою цивілізованих народів"²⁹.

Звичайно ж, суд не міг залишити поза увагою цей факт. Громадський звинувачувач нагадав їм про 7 млн. жертв першої світової війни, про криваві події в липні 1917 року в Петрограді, про генералів Краснова і "цілої плеяди з ним відпущених під чесне слово". Що з того вийшло? Дорікаючи професорам за небажання будувати нове життя, їм нагадували про бойкот, влаштований А.В.Луначарському в колишньому міністерстві освіти³⁰. Начебто, й тут харківські інтелігенти доклали своїх рук.

Події, що розгорталися на даному політичному процесі, широко висвітлювалися в місцевій і республіканській пресі. Вже на другий день в газеті "Коммунист" з'явилася велика стаття "До справи "Національного центру". В ній, зокрема, повідомлялося, що у Харківському губернському революційному трибуналі слухається справа, що викликає великий громадський інтерес. Ще до кінця процесу було далеко, а колишні члени міської думи звинувачувалися у зраді ідеї Установчих зборів, намаганні проголошення військової диктатури, встановлення в Росії порядку з допомогою "крові та заліза"³¹.

Далі автор стверджував, що "Національний центр" тісно співробітничав з Добровольчою армією. На його думку, їх об'єднували спільні соціальні симпатії, бажання реставрувати буржуазно-поміщицькі порядки, намагання втілювати ці гасла у життя, зрадивши старі ліберальні пересуди, про "громадянські свободи", принципи національної рівноправності, негативне ставлення до погромів як засобу розв'язання єврейського питання³².

Стаття, окрім усього іншого, запевняла читачів, що "Національний центр" став політичним натхненником мало не усіх акцій Добровольчої армії, об'єднував громадські сили; на які спиралася денікінська влада³³. Написано також, що ця організація навіть вела роботу серед військових спеціалістів Червоної Армії і в усіх ланках радянського державного організму. Не менш значною була її робота в Західній Європі, де вона всіляко прагнула мобілізувати громадську думку, урядові та буржуазні кола на широку підтримку білогвардійської адміністрації³⁴.

Відгукнулися й інші засоби інформації. Один з друкованих органів нової влади – полтавські "Вісті" – закликав харківський губернський революційний трибунал справедливо покарати членів думи³⁵. Не судити

справедливо, об'єктивно, а карати – ось у чому суть.

Одна справа – вимагати, інша – хоч якось дотримуватись істини. На третій день процесу довелося прокручувати ще одну "платівку" – про участь підсудних у так званому "академічному союзі". Тут головний удар витримували С.О.Раєвський, О.М.Никольський, В.Н.Покровський, Л.Б.Вітухов, І.А.Красуський. Їм ставили у провину організацію тематичних циклів лекцій на тему "Єдина Росія" і відрахування грошей, зароблених у такий спосіб в фонд Добровольчої армії³⁶. Не бралось до уваги, що "академічний союз" – організація суто професіонального типу. Професура, по визнанню самих учасників цієї організації, просто бажала своєю працею принести хоч якусь користь загалу. Політичні та інші плани денікінської адміністрації їх мало цікавили³⁷.

Нарешті, підійшов момент істини. Висновки фактично випередив громадський обвинувачувач у своєму заключному виступі. "У жодного з підсудних не вистачило сміливості відкрито подивитися на зроблене ним, ніхто не наважився визнати себе у тому чорносотенному образі, який був відтворений безумовно доведеними фактами. Підсудні просто не визнавали вину, боячись відплати за скоєне. Вони відбивалися від фактів, які наслідали на них, вони втікали від минулого. Все судове слідство представляло собою по-суті картину тієї масової втечі людей, яких переслідує примара вчинених ними злочинів"³⁸.

Після 12-годинної перерви оголосили вирок. У ньому зазначалося: "Вбачаючи в діях підсудних активну підтримку Добрармії і тим самим сприяння її жорстокій розправі з робітниками і селянами в тилу і боротьбі з Червоною Армією на фронті, революційний трибунал вважає, що вони (підсудні) заслуговують суворого покарання".

Але враховуючи, що "Радянська влада нині досить міцно зміцнилася на території України, що збройна боротьба з вітчизняними та іноземними капіталістами переможно закінчилась на користь Радянської влади, що 5-м з'їздом Рад оголошено амністію..., що Радянська влада, переходячи на мирне будівництво, потребує кваліфікованих працівників в усіх галузях народного господарства", революційний трибунал в надзвичайному складі засуджує В.Ф.Левитського до ув'язнення в концентраційному таборі строком на 5 років. Вирок, зважаючи на похилий вік (67 років) вважати умовним. Передати його у розпорядження Наркомосвіти для використання в тій галузі, де він не зміг би проявити свій політичний вплив.

Далі у вирокі революційного трибуналу йшов І.А.Красуський, якого засудили до 5 років громадських примусових робіт, але без позбавлення волі, з використанням за фахом. С.С.Жилкін, В.К.Стрельников і Б.Н.Усовський теж не поминули покарання у вигляді громадських примусових робіт по 5 років з ув'язненням в будинку примусових робіт кожний³⁹. П.М.Магнус, Г.І.Гуревич, Л.Б.Вітухов, Є.А.Явченко, Н.І.Задонський, О.О.Алов, А.І.Гундеров, Ф.І.Шміт засуджені до громадських примусових робіт на строк

від 1 до 4 років ⁴⁰.

Стосовно В.О.Дибського, К.А.Красуського, Ф.В.Кондратьєва було прийнято рішення: два роки громадських примусових робіт у концентраційному таборі умовно. Частині підсудних (С.С.Іванову, М.І.Селіхову, Н.П.Юрченко, О.М.Никольському) суд виніс громадський осуд, а В.В.Фавра, С.О.Раєвського і І.М.Святненко – виправдав, взявши до уваги пролетарське походження і недостатню політичну свідомість ⁴¹. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає. Звичайно ж, він був зустрінутий "голосними вигуками схвалення всього багатотисячного залу".

Якщо бути справедливими, зазначимо, що у цілому вирок досить м'який. На наш погляд, причини "гуманності" варто пошукати в недостатній документальній базі, яку мало в розпорядженні слідство і відсутності переконливого фактичного матеріалу, речових доказів. Безумовно, свою роль зіграло й те, що чимало з підсудних досягли похилого віку (С.О.Раєвському, наприклад, було 76 років, В.Г.Фавру – 68, О.М.Никольському – 67, Б.Н.Усовському – 89, І.Ф.Левитському – 67). Суд врахував також, як заявлено, "сумлінну роботу на ниві освіти широких робітничих мас" ⁴² деяких звинувачуваних.

Як же склалася подальша доля цих інтелігентів? На жаль, відомо зовсім мало. Незабаром після закінчення процесу померли С.О.Раєвський, Б.Н.Усовський і В.В.Фавр. В 1922 році І.А.Красуський, який "своїми контрреволюційними діями згубно впливав на всю професуру і студентство", Л.Б.Вітухов як "політично підозрілий тип" були занесені до списків української професури, складених ДПУ України, які згідно постанови ЦК КП(б)У висилалися за межі республіки.

Доля інших, очевидно, склалася так, як і в сотень і тисяч репресованих в 20-30-ті роки. Достовірно відомо лише про С.С.Жилкіна. В архівах ми відшукали досі не опублікований лист В.Г.Короленка на ім'я голови ВУЦВК Рад Г.І.Петровського 8 липня 1921 року ⁴³. Письменник, на той час уже смертельно хворий, знайшов у собі сили стати на захист ученого-статистика.

Ось що писав В.Г.Короленко Всеукраїнському старості: "Шановний товариш Петровський! Сильне нездоров'я заважало мені звернутися по цій справі раніше, про що я дуже шкодую. У ніч з 29 на 30 квітня у Харкові закінчилася справа, яку можна було б назвати справою інтелігенції. Засуджені до різних ступенів покарання професори, статистики і люди інтелігентських професій. У цілому вирок відзначався все-таки своєю суворістю. Я говорю про вирок над Степаном Степановичем Жилкіним. Це – відомий земський статистик, людина дуже тямуща, дуже гарна і може бути дуже корисна. Його засудили до п'ятирічних примусових робіт, а головне – у в'язниці. У вину йому поставлено начебто участь у Національному центрі і, крім того, балотування в міську думу і призначення членом губерньської земської управи при Денікіні. Стосовно другого, то я вважаю, що участь у міському самоврядуванні при всякому уряді нічого недозволеного у собі не

заключас, інша справа – як людина поводить себе при цьому, а я впевнений, що Степан Степанович Жилкін тримав себе гідно. Між тим, коли іншим надана можливість працювати за своїм фахом, поза перебуванням у в'язниці, Жилкін чомусь залишений у в'язниці на примусових роботах. Можливо, це уже виправлено і моє прохання є запізнілим і зайвим. В усякому випадку, мені здається, що сильне пом'якшення долі Степана Степановича Жилкіна було б зараз справою дуже справедливою і корисною для самої Радянської влади. Потрібно ж нарешті вводити життя в нормальну колію.

Про це я й клопочуся від всього серця і впевнений, що це може бути тільки на користь.

Поважаючий Вас
В.Г.Короленко.

8 червня 1921 р." ⁴⁴.

Питання про подальшу долю С.С.Жилкіна 15 червня 1921 року розглядалося на засіданні Президії ВУЦВК Рад. Що більше вплинуло – лист В.Г.Короленка, чи прохання Г.Л.Пятакова відрядити ученого-статистика на роботу в Донбас – невідомо, хоча обидва документи (звернення письменника і клопотання Голови Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донбасу) знаходяться у теці з протоколами засідання Президії 15 червня.

Розглянемо коротко, як йшло обговорення питання про остаточну долю С.С.Жилкіна. Голова Харківського губвиконкому Коваленко категорично наполягав на тому, щоб залишити його у місті, в якому з населенням в 500 тис, чол. Працює всього 35 статистиків ⁴⁵. З цими аргументами не погодились інші члени президії – Іванов, Чубар, Кон. Останній, зокрема, заявив, що залишення людини, яка скомпрометувала себе в столиці Радянської України – ляпас владі робітників і селян ⁴⁶, а Чубар, підтримавши його, додав, що у Донбасі передбачається величезна робота і С.С.Жилкіна можна туди направити як спеціаліста для статистичних узагальнень ⁴⁷.

Так то воно так. Тільки мова не велась про пом'якшення вироку, або ж про реабілітацію С.С.Жилкіна, спростування висунутих проти нього звинувачень, а лише про відрядження на роботу за фахом. Президія ВУЦВК Рад постановила: "Передати гр. Жилкіна на руки спеціально на те уповноваженої особи для доставки його в Бахмут в ЦПКП, де гр. Жилкін буде працювати під наглядом і особистою відповідальністю т. Пятакова згідно його телеграфного клопотання від 5 травня" ⁴⁸. Подальша його доля нам невідома.

Справі про колишніх гласних Харківської міської думи судилося стати одним з перших показових політичних процесів в Україні. Хоч у його ході й припускалося чимало порушень юридичних норм, все ж деякі обов'язкові формальності дотримувались (звинувачувач, захисник, право підсудних на захист і т.п.). Водночас не можна не помітити, що виразно почали проступати й елементи беззаконня: будувати звинувачення тільки на свідченнях,

відсутність суттєвих речових доказів, використання фактів, які не стосуються суті справи і т.ін. Коротко кажучи починався засів квіточок свавілля і репресій. Ягідки визріли незабаром. Як сказав П.Шубін – автор статті "Підсумки одного процесу": "Процес "ліберальної громадськості" закінчився. Але в житті він тільки розпочався проголошенням звинувачувального акту. Ми чекаємо "пояснень" підсудних не на словах, а на ділі і при виконанні тих обов'язків, які покладає на них будівництво нової, Радянської країни"⁴⁹.

Як мовиться, найважче зробити перший крок. Вже у травні 1922 року розпочалося слухання справи про "Членів Центрального Комітету Української партії соціалістів-революціонерів, звинувачуваних в тяжких державних злочинах проти влади робітників і селян України"⁵⁰. А потім пішло і пішло...

ПРИМІТКИ

¹ Комунист (Харків), орган ЦК КП(б)У. – 1921. – 1 травня.

² *Ленін В.І.* Повн. збір. тв. – Т. 51. – С. 48.

³ *В.И.Ленін и А.М.Горький.* – М., 1961. – С. 263.

⁴ См.: *Солженицин А.И.* Архипелаг Гулаг // Малое собр. соч. – М., 1991. – Т. 5. – С. 236.

⁵ *Ленін о культуре и искусстве.* – М., 1956. – С. 301-302.

⁶ *Голинков Д.Л.* Крушение антисоветского подполья в СССР: В 2-х книгах. – М., 1986. – С. 283-296; *Солженицин А.И.* // Малое собр. соч. – М., 1991. – Т. 5. – С. 239-240; Красная книга ВЧК: В 2-х т. – М., 1990. – Т. 2. – С. 217-219.

⁷ *Коммунист.* – 1921. – 5 травня.

⁸ Там само. – 1921. – 1 травня.

⁹ Южный край (Харьков). – 1919. – 14 (27) червня.

¹⁰ *Коммунист.* – 1921. – 29 квітня.

¹¹ Новая Россия (Харьков). – 1919. – 23 жовтня.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – 1919. – 6 листопада.

¹⁵ *Коммунист.* – 1921. – 24 квітня.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Киевлянин. – 1921. – 24 квітня.

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Коммунист.* – 1921. – 24 квітня.

²⁰ Пролетарий, орган Харківського губкому КП(б)У, губвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і губерньської Ради професійних спілок. – 1921. – 27 квітня.

²¹ *Коммунист.* – 1921. – 1 травня.

²² Пролетарий. – 1921. – 28 квітня.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ *Коммунист.* – 1921. – 28 квітня.

²⁷ Родина (Харьків). – 1919. – 22 жовтня.

²⁸ Южный край. – 1919. – 13, 14, 15, 22 червня.

²⁹ Новая Россия (Харьків). – 1919. – 22 жовтня.

-
- ³⁰ Коммунист. – 1921. – 1 травня.
³¹ Там само. – 1921. – 28 квітня.
³² Там само.
³³ Там само.
³⁴ Там само.
³⁵ Вісті (Известия), орган Полтавського губвиконкому Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів і Полтавського губкому КП(б)У. – 1921. – 11 травня.
³⁶ Коммунист. – 1921. – 28 квітня.
³⁷ Вісті (Известия). – 1921. – 13 травня.
³⁸ Коммунист. – 1921. – 5 травня.
³⁹ Пролетарий. – 1921. – 6 травня.
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.
⁴³ Про цей лист невідомо ні авторам зібрання творів В.Г.Короленка (див.: Короленко В.Г. // Собр. соч.: В 10-ти т. – Т. 10. – М., 1956, ні Негретову П.И. (див.: Негретов П.И. // В.Г.Короленко. Летопись жизни и творчества (1917-1921). – М., 1990.
⁴⁴ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 75-75 зв.
⁴⁵ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 65. – Арк. 51.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ Там само. – Арк. 31 зв.
⁴⁸ Там само. – Арк. 74.
⁴⁹ Коммунист. – 1921. – 5 травня.
⁵⁰ Там само. – 1921. – 14 травня.

*Кандидат історичних наук
Віктор ГУСЄВ,
кандидат історичних наук
Ігор ВЕРБА*

*Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією" складає подяку колективу
Кам'янець-Подільської друкарні (директор Девін В'ячеслав Олексійович),
який своєю самовідданою працею докладає чимало зусиль для розв'язання
питань наукової і культурно - просвітницької діяльності.*

ДОРОГА З ПЕКЛА

Донецька губернська газета "Всероссийская кочегарка" у № 180 (330) за 12 березня 1921 р. повідала змученим війнами, бандитизмом, безробіттям і голодом читачам: "Царські генерали у спілці з есерами й меншовиками знову вчиняють змови й повстання проти робітничо-селянської влади". Розшифровувалося це повідомлення таким чином.

У Кронштадті спалахнув заколот, організований есерами, меншовиками й білогвардійцями за гроші французьких біржовиків. Очолив його царський генерал Козловський. Про вимоги повсталих не сповіщалося. Зате йшлося, що голова реввійськради Троцький наказав негайно придушити заколот усіма наявними силами й засобами.

Згідно з рішенням Ради оборони республіки, повідомляла газета, сім'ї колишніх генералів та офіцерів, причетних до антирадянської акції, а також підозрілі елементи, котрі мешкають у Петрограді, заарештовані й оголошені заложниками. У їх число вже увійшли два брати заколотного генерала.

Чи варто докладно розповідати про перебіг подій у Кронштадті, хід і придушення заколоту? Операція не забрала багато часу. Вже 18 березня 1921 р. підрозділи Червоної Армії, а також частина делегатів X з'їзду РКП(б), взяли фортецю штурмом і жорстоко розправилися з повстанцями.

На вагах військової стратегії операція не така вже й вагома, хоч і коштувала життя багатьом. Тут інше. Кронштадтський заколот ніби сфокусував невдоволення широких верств населення економічною і соціальною політикою більшовиків, став виявом, за визнанням В.І.Леніна, глибокої політичної кризи в країні.

Життя вимагало кардинальних змін, і вони відбулися. Було проголошено нову економічну політику (НЕП), послаблено податковий прес. До освоєння природних багатств влада намагалася залучати іноземний капітал. Проте, як свідчать факти, поступки в економіці ніяк не означали лібералізації політичного життя, толерантності в оцінках думок і пропозицій інших партій. Формально діяльність меншовиків та есерів у ті роки не заборонялась, однак все робилося для їх повної компрометації, знесилення, знищення.

"Всероссийская кочегарка", сповіщаючи 12 березня про арешти підозрілих елементів у Петрограді, утаїла, що репресії прокотилися по всій неозорій країні, включаючи Донецьку губернію. Цього ж таки дня з центру на місця надійшла продубльована регіональними органами ЧК вказівка про знешкодження, точніше арешти, інакомислячих, себто членів РСДРП, есерів та інших опозиційних більшовикам партій. Запападливі виконавці, не завдаючи собі зайвих клопотів по глибокому і всебічному вивченню, аналізу реального стану справ у своїх краях, негайно вдалися до арештів. Слепе, бездумне послушенство, некомпетентність, просто кар'єристські

потуги, призвели до драми, а то й трагедії сотень людей.

I

На Донбасі репресивна молотарка запрацювала з 13-14 березня. Вже тоді до Бахмута (нині Артемівськ), в губернське ЧК, запроторили 11 осіб. Невдовзі скомплектували ще одну групу – з Юзівки (Донецька). Начальник губЧК К.Карлсон підписував все нові й нові ордери на обшуки й арешти. (Див.: Державній архів Служби безпеки України, кримінальна справа № 62179-ФП). Кожна людина – цілий світ і заслуговує якщо не повісті, окремого дослідження, то хоча б ємкої інформації, оскільки в тенета чекістів попало чимало особистостей, то справедливо було б кожній присвятити хоча б кілька рядків. На жаль, зробити це не дозволяють ні обсяги матеріалу, ні повнота інформації про кожну людину, котра попала в цю оповідь, як нитка в шматок тканини.

Доведеться обмежитись Алмазинським промисловим районом, зокрема м. Кадіївкою. Події, що тут відбулися, характерні для всього Донбасу. Так само, як і доля людей, яким довелося стати їх учасниками. Отож, не в міру запопадливими службістами тутешнього Особливого відділу, на чолі з його начальником Горяїновим упродовж кількох днів було схоплено за підозрою про приналежність до партій меншовиків та есерів 16 місцевих робітників та дрібних службовців з рудень і заводів міста.

Обшуки, проведені оперативниками із залученням свідків, дали досить мізерний "виллов". У кого – кілька брошурок невинного змісту, або чистих бланків фінансових звітних документів, у іншого – документи про сплату профспілкових внесків, особиста переписка. У третіх взагалі нічого не знайшли.

Заповнили "Анкету для арестованих и задержанных с зачислением за органами ЧК", в яких, крім суто біографічних даних, нічого суттєвого не знайти. В графах "за що затримано, які звинувачення пред'явлені" – стоять прочерки. Показання свідків відсутні. Здебільшого ці анкети заарештовані навіть не підписували.

Для ілюстрації проаналізуємо кілька справ кадіївських "контриків". Ось Андреев Сергій Йосипович. Громадянин РСФРР, народився в Курській губернії, росіянин, закінчив повітове училище, 50 років. На утриманні – дружина й племінниця. Нині – бухгалтер об'єднання "Кадіївський коксохімзавод". На державній службі за царату не перебував, не служив і в царській армії (забракували медики). Заарештований помічником уповноваженого Донецького губЧК в Алмазівському промисловому районі (прізвище не вказано). Під час обшуку на квартирі по вул. Німецької колони, буд. 12 було виявлено квитанцію про внесок в "Робітничий займ" на оплату виборів до Установчих зборів, видану Слов'янським повітовим комітетом Російської соціал-демократичної робітничої партії (об'єднаної), квитанції про сплату профспілкових внесків, членський квиток культурно-

просвітницького товариства та інші "компрометуючі" документи.

Вже на попередньому допиті стало ясніше ясного: не ворог цей чоловік. На запитання про переконання Андреев заявив: співчуваю радянській владі і поділяю її політику. А звідки його членство в РСДРП? І тут нічого не утаїв. Після лютневої (1917 р.) революції записався до лав соціал-демократів, кошти вніс у їх виборчий фонд. Затим став вивчати програму та інші документи партії, цікавитись у її лідерів, які її найближчі рубежі. Йому пояснили, що головне – завоювати більшість в Установчих зборах, а тоді видно буде. Як людина конкретних дій, з такою позицією не погодився і вийшов з лав РСДРП. Більше ні з якими партіями не зносився.

Правда, Андрееву, людині активній, чесній, до того ж грамотній, запропонували вступити до лав РКП(б) у 1920 році. Погодився, подав заяву. Та під час співбесіди й заповнення анкети заявив, що буде боротись за те, щоб деяких членів комосередку об'єднання коксобензольних заводів "вивести на чисту воду". Знав-бо, як член ревізійної комісії, профспілок, чимало грішків, котрі в очах робітників ганьбили звання комуніста. Звісно, до КП(б)У його й близько не підпустили.

Ще один "ворог" – Федір П'яних. Гірник, 26-и років, позапартійний, профспілковий активіст. Теж колись водив дружбу з соціал-демократами: у 1917 році на одному з мітингів записався до РСДРП. Проте, меншовики од цього нажили мало користі. Федору зразу ж тут не сподобалось. Членські внески не платив, на збори організацій не ходив. Як кажуть у таких випадках на Поділлі: як ся захотіло, так ся й росхотіло. Десять через місяць робітник з цієї партії вийшов. До радянської влади ставився нормально. Більше того: підтримував її заходи по наведенню дисципліни й порядку.

– Чому ж тоді не вступали до партії більшовиків? – поцікавився слідчий.

– А навіщо? – здивувався Федір. – Політично я не досить підкований, а профспілкова робота мені по душі. Хіба це не допомога партії?

Ймовірно, була й інша причина: якимось у запалі полеміки з опонентами Федір П'яних вигукнув: "До вашої партії поступлю, коли волосся на долоні виросте!". Про це, звичайно, чекістам стало одразу відомо. Оцю "каменюку" й використали.

Ще більшу "небезпеку" для радянської влади і КП(б)У являв Іван Заїка, 27-літній конторщик кадіївської рудні. У бурхливі роки громадянської війни ким тільки не був: секретарем ревкому, начальником міліції, обіймав різні незначні посади у профспілках, а останнім часом – член президії рудкому профспілки гірників. З захопленням займався культосвітньою роботою.

До жодної партії не належав, але попав до буцегарні, видно, через свій язичок. На Донбасі здавна за словом у карман не лізли, будь-якої наруги не терпіли. Діставалось од нього місцевим князькам. Під час обшуку у Івана знайшли кілька бланків (чистих), посередині яких стояли

відбитки печатки, яку він за дорученням профкому одержав у спецорганізації. Цього виявилось задосить.

Цю "трійцю" виділив окремо, оскільки лише про неї залишились сліди в наступних слідчих та судових протоколах. Отож, початок зроблено. Залишилось знайти підтримку широкої громадськості.

У тритомній слідчій справі № 62179-ФП, що лежить в архівах Служби безпеки України, підшито досить цікавий документ: протокол наради особливого відділу, райпарткому КП(б)У, партосередку кущового управління. Всього там було 7 комуністів. На порядку денному стояло одне питання: персональне обговорення осіб, приналежних до партій меншовиків, правих та лівих есерів. Звісно, пояснень заарештованих не заслухали, обмежились тим, що повідав уповноважений губЧК Горяїнов.

Із списку в 16 чоловік викреслили шістьох: Ф.Нісанова, Ф.Новохрещеного, М.Крालича, У.Кечика, М.Слухачова, С.Яковлева. Правда, охарактеризувавши їх, як сяких-таких, невмиваних. Та надто вже все було шите білими нитками і відправити їх до губЧК не наважились. З рештою церемонитись не стали. Львович Яків? Правий есер з 1917 року, а то й раніше. Брав участь у роззброєнні частин Червоної Армії. Користуючись популярністю у буржуїв, вів антирадянську агітацію серед робітників. Нарада вирішила відправити його в ДонецькгубЧК для ізоляції від робітничих мас і як шкідливого елемента.

Петру Ніканову, Євстафію Бондаренку, Івану Жиляєву, Петру Бачинському, Олексію Ачкасову приписали есерство, кому ліве, кому – праве, підбурювальну агітацію проти радянської влади і підтримали необхідність відправити в губернське ЧК. Несамовитою лютістю відзначається характеристика Івана Сердюка: ярий петлюривець, відкритий ворог радянської влади. Правління кооперативу "Вуглекоп" заявило чекістам вдячність за те, що, нарешті, ізолювали цього "гетьмана". Меншовиками пройшли згадані С.Андреев, Ф.П'яних, І.Заїка.

Прикрившись фіговим листом громадської підтримки, "меншовиків" та "есерів" відправили в Донецьку губЧК. На превеликий жаль, малограмотний з усіх точок зору – правової, соціальної, етичної, – документ наради зіграв зловісну роль в усьому житті невинних людей. Правда, вже у ході самої наради висловлювалась думка, що не варто сліпо підтримувати інсинуації Горяїнова та декого з комуністів. До тверезих думок не дослуховувались.

Як тільки стало відомо про день відправки заарештованих (базарний телеграф працював в усі часи), у вагони поїзда усіма правдами й неправдами збилися їх рідні й друзі.

Даремно старалися! На станції Попасна до кадіївських в'язнів приєднали ще чималу групу. Почалося розміщення в арештантських вагонах. Скориставшись сум'яттям, неодмінним у таких випадках, кадіївські особісти накинулись на дружин, родичів, що супроводжували

своїх батьків, чоловіків з виправдовуючими документами, і забрали у них будь-який "компромат". Таким чином, у Бахмут попали лише ті документи, котрі були вигідні авантюристам. У їх числі – цитований протокол наради в особливому відділі Алмазинського промислового (інколи писали – вугільного) району.

Це значно "спростило" ситуацію. В губернському ЧК формальності ради провели допити. Слідчі слухали відповіді у піввуха. За взірцьправили вже так-сяк зляпані висновки місцевих особливих відділів. Родичів заарештованих теж не вислухали, на вцілілі документи не звернули уваги. Вірили своїм працівникам і не вірили істині.

Швиденько скомплектували меншовистсько-есерівську групу з 30 осіб й відправили під конвоєм до Харкова, у Всеукраїнську надзвичайну комісію. Тут теж справу не затягували. Відсортували чотирьох чоловік, котрі дали згоду вийти з лав меншовиків, засудили їх вороже ставлення до трудового народу, і випустили на волю. Решта ждала вирішення своєї долі.

Вже 15 квітня судова трійка Всеукраїнської надзвичайної комісії у складі її голови Манцева, членів Ростиславця, Балицького і секретаря Вальтера розглянула два питання, скомпоновані Донецьким губЧК: про меншовиків Донбасу, про есерів Донбасу. Розглядалися справи чохом, списками. Постановили: усіх занесених туди заслати у концтабір аж до закінчення громадянської війни. Посилання на будь-які статті законів відсутні. Як довго мала тривати та війна, мабуть, ніхто не задумувався, хоча, якщо вірити історикам, вона на той час фактично згасла. Обидві донецькі групи помандрували в Орел, у похмуру тюремний централ № 1. Цією подією можна й закінчити першу частину драми і започаткувати нову.

II

Безсумнівно, у ті роки Донеччина кишіла бандитами, кримінальними злочинцями. Допікали голод, нестатки, руйнації. За таких умов навіть чесні люди намагалися, якщо випадало, поцупити відро-друге вугілля, щось з харчів. То ж у каральних органах роботи вистачало. Чимало чекістів, міліціонерів загинуло тоді від куль і ножів. Люди це бачили і цінували, але полювання на порядних людей не могло не викликати супротиву. До того ж це були фахівці, знаючі люди, яких вкрай не вистачало тоді і яких бракує й понині. Люди, зріднені бідною, нестатками, спільними інтересами завжди тримаються один одного. То ж і не дивно, що у союзні, республіканські, місцеві органи посипався град протестів, клопотань, запитів. За приклад править знову ж таки Кадієвка, оскільки звідціль, з шахт й заводів писали особливо вагомо.

Насамперед, обурилися самі чекісти. Взяти лист одного з них – Івана Чекмарьова, надісланий до Центрального Управління Надзвичайних комісій при Раднаркомі України. Він визнає, що ні за соціальним станом, ні за освітою, ні за політичною підготовкою не стоїть вище десяти засланих

до Орловського концтабору (листа написано 10 червня 1921 р.). Наведу деякі витяги з листа у вільному перекладі на українську мову.

Чекмарьов коротко оповідає про себе: майновий стан як до революції, так і тепер – пролетаріат. Основна професія – тесля. Освіта – нижча. Виходець з бідної селянської родини Нижньоновгородської губернії. На хліб насущний почав заробляти з ранньої молодості, виїжджаючи на відхожі промисли. Брав участь у першій світовій війні, а потім вступив до Червоної Армії. Тут став членом партії більшовиків. Згодом – служба у трудармії, що дислокувалась на Донбасі. Звідтіль попав на трудовий фронт. Кадієвка для нього – не чужа сторона, оскільки тут на шахті № 3 працював теслею.

Далі автор описує перипетії з арештами кадіївських робітників і службовців. Хід згадуваної вже наради, протокол якої надійшов у Донецьку губЧК з "жорсткою і зовсім не відповідною на них характеристикою". Одночасно з матеріалами на заарештованих "мною, людиною, яка стоїть на платформі захисту завоювань революції, колишнім бійцем 14 армії, 41-ої дивізії, 364-го стрілецького полку, котрому за наказами т. Троцького повсюдно доводилося боротися з озброєною контрреволюцією, з самого початку надіслано до Донецького губЧК листа. У ньому я висловлював свою незгоду з таким рішенням наради і просив більш критично і об'єктивно поставитись до цієї справи.

Одначе, мого листа полишили без уваги. Зараз, як мені відомо, ці десять товаришів, відбуваючи покарання, моряться в Орловському концтаборі...".

І далі: "Дорогі товариші! Виникає питання: чи вороги ці нещасні робітники трудовому народу, чи небезпечні вони для Радянської влади... Ми навіть надаємо можливість отаманам бандитських ватаг, за умов добровільної здачі, вільно займатися хліборобством, вільною працею... Тому бажав би, щоб ці в'язні без марного нудьгування у таборі й дармового поїдання народного продукту були звільнені й направлені на ті підприємства, де б вони могли приносити певну користь республіці і своїм сім'ям".

Далі він, підкріплюючи свою аргументацію, сповіщає, що окремі з цих товаришів й по цей день не замінені відповідними фахівцями, а від того справи на підприємствах страждають.

Свята простота! За правдолюбство його просто пересунули трохи по службі. 31 грудня 1921 р. на ім'я керівництва Донецького губЧК Чекмарьов пише рапорт про тимчасову відпустку з органів. І в простоті душевній називає причини такого прохання: "За час бойового життя на червоному фронті я вважав, що воюю не лише за загально пролетарські права, а й свої особисті... Врешті-решт я гадав, що стану вільним громадянином...", але "тепер остаточно потріпаний і зневірений".

Можна лише здогадуватися, що призвело Чекмарьова до такого

стану. Цілком ймовірно, даремні зусилля захистити "кадієвську десятку", адже не без його ініціативи 10 липня 1921 р. на адресу ВУЦВК надійшов колективний лист: "Цим констатуємо, що тт. Жиляєв, Львович, Бондаренко, Бачинський, Ніконов, П'яних, Андреев, Ачкасов і Сердюк в останні роки свого життя ніякою есерівською чи меншовицькою діяльністю не займалися. Проживаючи на руднях зі своїми сім'ями, вони весь час перебували у нас на видноті. Вважаємо, що арешт і утримання під вартою вказаних вище товаришів викликані особистими міркуваннями колишніх працівників місцевого особливого відділу тт. Ревина і Горяїнова.

Це підтверджується ще й тим, що серед заарештованих знаходяться старі робітники, котрі ніякою політичною діяльністю не займалися і не знають навіть, до якої політичної партії їх зарахували.

Все вище викладене змушує нас, відповідальних працівників району, звернутися до вас з клопотанням про звільнення цих товаришів, причому за подальшу поведінку у Кадієвці ми беремо на себе повну відповідальність.

Хто підписав цього листа? Начальник Особливого відділу, уповноважений Донецького губЧК в Алмазинському районі Грязнов (видно, Горяїнова все-таки прибрали), працівники цього відділу Дем'янов, Чорний, Степанов, Чекмарьов, керуючий Алмазинським вугільним районом Біткер, заступник керуючого Алмазинським вугільним районом, член парткому, командир комуністичного загону, комісар коксобензолного заводу Бутков, член райкому профспілки гірників Храмов. Автори клопотання не врахували не правовий нігілізм, а й психологію новонароджуваного чиновництва. Як гірко, але справедливо відмітив мудрий чоловік, кредо чиновників усього світу полягає у тому, щоб при розгляді будь-якої справи скористатись одним із трьох "від" – відписатись, відмовчатись, відмовити. На їх листа ніхто не зреагував. Потік листів з місць арештів в'язнів Орловського концтабору № 1 йшов у ХарківВЧК безперервно. Було тут чимало й колективних скарг "кадієвської" групи. Куди тільки не писали! Всеукраїнському Центральному виконавчому комітету, народному комісару юстиції, ВЧК і ВУЧК, Московському політичному Червоному Хресту і т.д. і т.п. Стукали-грюкали в усі двері. Писали у квітні і травні, червні і липні, писали у серпні і вересні. Били, наче молотом по кувалді: за що страждаємо?

Описували свавілля в місцевих та Донецькій губЧК. Криком кричали: категорично протестуємо проти сфальшованого зарахування до партій, з котрими ми нічого спільного не мали й не маємо. Ніяких злочинів проти радянської влади не вчиняли. Просимо терміново переглянути наші справи і повернути до нашої роботи і наших сімей, котрі залишилися без будь-яких засобів до існування.

Серед в'язнів концтаборів було чимало кмітливих, юридично підкованих людей. Своїми знаннями вони ділились з іншими нещасними. Не став виключенням і Орловський. Кадіївчани міцно трималися один

одного, у листах незмінно точно викладали факти, давали їм правову оцінку. Не обійшлося без порад тямущих людей і коли надсилались особисті скарги. Щирістю, безпосередністю віє від рядків листа Івана Сердюка, якого утримували в одиночному корпусі, одиночній камері № 1, наче й справді небезпечного злочинця.

"Сам я, – пише, – хліборобського роду з села Калинівки Бахмуцького повіту. Маю 25 років. До останнього часу проживав у селищі при станції Алмазна і був експедитором робітничого кооперативу "Вуглекоп". У перший день виходу на роботу після тривалої хвороби натуральною віспою, заарештований і без допиту з рештою кадіївчан етапований до Бахмута, в губЧК. Допитувався лише один раз. Про все оповів. Потім запитав у слідчого: у чому мене звинувачують? А він відрубав:

– Потім дізнаєтесь!

Так і сиджу одинокий, замуrowаний у кам'яницю. 9 років тому втратив руку. Тепер до фізичних і моральних мук додалися ще страшніші. Ніякий я не ворог. Запросіть хоча б Алмазинський партком і підрайком об'єднання "Горнотруб", правління кооперативу "Вуглекоп", профспілку чавуно-ливарного механічного заводу. Мене з дитинства знають. Невже так і зогню одинокий, не відаючи причини?"

Не міг повірити, бідолаха, як і десятки його товаришів по нещастю з інших донецьких регіонів, що зреволюціонізована Феміда, яку зображували з пов'язкою на очах, саме тому її носила, щоб не бачити, не помічати, як втоптувалися в багно ще римлянами розроблені юридичні принципи непідкупності, об'єктивності, неупередженості правосуддя. Особливих емоцій у чекістських начальників ремствування несправедливо скривджених не викликали. Правда, наче було зроблено спробу встановити істину. Проте у доповідній, представленій начальнику політвідділу ВУЧК, її автор, не то перевантажений іншими нагальними справами, не то просто ледащо, переписав протокол згадуваної наради комуністів. На цій "юридичній" основі рекомендувалося залишити протести кадіївчан без задоволення. Вичленили лише Івана Сердюка. Справу на цього "активного петлюрівця" пропонувалося передати в групу українських партій. На доповідній стоїть резолюція: "Згоден". Підпис нерозбірливий.

І все ж тугодумам з центральних органів політичної безпеки довелося заворушитись, коли до органів ВУЧК надійшов лист кадіївчан з Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету. Сам по собі лист – не дивина. Їх тут уже засилосували декілька. Поштовхом став пришпилений аркушик: "При цьому перепроводжуємо, згідно резолюції т. Петровського, заяву 10 робітників Донбасу, ув'язнених у концтаборі № 1 в м. Орлі. Тов. Петровський просить терміново й уважно розглянути цю заяву". Дата одержання – 6 липня 1921 року.

З Всеукраїнським старостою, як тоді йменували Г.І.Петровського, гратись у піддавки не доводилося. Тим паче, що він попередньо дзвонив у

ВУЧК і мав розмови з її начальниками. Вирішили справи на кадіївчан, а заодно й усіх донецьких політв'язнів "березневого призову" переглянути. А для цього повернути до Харкова, оскільки в Орлі їх "погано утримують".

Маховик наче й почав набирати оберти. З Харкова пішла до секретного відділу ВЧК телеграма (копія – Орловському губЧК). "Зважаючи на запропонований нам президією ВУЧК перегляд справ висланих до Орла меншовиків та есерів по причині поданих декотрими з них прохань про помилування й заяв про відмову від участі в політичному житті, просимо дати термінове розпорядження Орловському губЧК про повернення до Харкова в розпорядження ВУЧК заарештованих (далі йде список – *Авт.*), для чого вишлемо вагон і конвой.

Іч, які "дипломати"! Про сфальсифіковані обвинувачення, про "погане утримання" й натяку немає. Така собі звичайна, рутинна справа, яку належало – що поробиш, коли вимагають! – повернути. Та у Москві сиділи люди не з дурних. Там прекрасно знали, що йшлося не про кримінальні ужимки, а суто політичні. "[...]" Орловського концтабору ЦК КП(б)У 16 серпня прийнята. З огляду на це прошу терміново видати розпорядження Орловському губЧК нижче перейменованих громадян відправити до Харкова, в розпорядження ВУЧК для утримання в політичному ізоляторі до перегляду їх справ комісією". Далі – список на 32 прізвища. Через три дні в архівну справу вклали телеграму:

"Ув'язнені Орловському концтаборі донецькі меншовики й есери повернуті Харкову для перегляду справ".

Як розвивалися подальші події? Орловчан ретельно "розсортували" за їх партійною приналежністю. В якійсь мірі "поталанило" меншовикам, їх допитали, аналізом документів займався слідчий ІV відділу В.Крамаровський. Сліди залишилися у кримінальній справі № 62179-ФП. З аналітичних довідок вимальовується, що на час арештів меншовицький рух на Донеччині був активно знекровлений. Цьому посприяла денікінська контррозвідка, чини якої не дуже – то відрізняли відтінки лівих партій, а вішали й розстрілювали усіх підряд. Не дуже цяцькалися з меншовиками петлюрівці, махновці, та й самі більшовики. Лідери меншовицьких організацій або загинули, або полишили Донецький край.

Рядові члени, низові активісти РСДРП впливу на маси не мали, відмовчувались. Лише декотрі з них намагалися хоч якимось налагодити стосунки між собою, епізодично збираючись у приватних помешканнях. Не було налагоджено зв'язків по вертикалі, між Москвою і провінцією. Масові арешти на Донбасі у 1921 р. не диктувалися соціальною чи політичною доцільністю.

Слідчий мав змогу переконатися, що переважна більшість донецьких меншовиків – робітники, до того ж дійсно деморалізовані. Вони давно вже

* Пропущено фрагмент тексту при опублікуванні. – *Редколегія.*

покинули цю партію. У справедливості цього неважко було переконатись після допитів кадіївчан С.Андрєєва, І.Заїки, Ф. П'яних. За жодним з них не знайшлося якихось свідчень про антирадянську діяльність, навіть нелояльність до місцевих органів влади. Та й у інших "гріхів" не назбиралося. В.Крамаровський запропонував звільнити цих громадян з-під арешту і запитати у Кадієвського політбюро, якими мотивами воно керувалося, заарештовуючи позапартійних радянських активістів, а також розслідувати справи про зловживання комуністів коксо-бензольних заводів. Ці пропозиції були затверджені керівництвом ВУЧК. 22 вересня 1921 р. Андрєєв, Заїка, П'яних покинули Харківський ізолятор, а 9 листопада 1921 р. ордери на звільнення з-під варту виписали ще 23 донецьким "меншовикам".

А як з рештою, з так званими есерами, у тому числі 7 кадіївчанами?
Перегорнімо ще одну сторінку.

III

... Прошло 68 років. 28 березня 1989 р. до Верховного Суду України надійшов протест першого заступника прокурора УРСР М.Потєбенька на постанову судової трійки Всеукраїнської надзвичайної комісії при Раднаркомі УСРР по боротьбі з контрреволюцією, саботажами й спекуляцією від 15 квітня 1921 року.

Появі цього документу передувало звернення онучок Віктора Християновича Аусема – Кіри Володимирівни Аусем та Майї Володимирівни Васильєвої. Вони вимагали розібратись, у чому полягала провина їх дідуся. Працівники КДБ УРСР й прокуратури відшукали в архівах слідчу справу № 2137/2196 по звинуваченню Алаєва В.А., Андрєєва С.Й. та інших (так вона тоді кодувалася). Почали розбиратися. Ага, Аусем Віктор Християнович, 1885 р. народження, росіянин, народився в Орлі в інтелігентній сім'ї. Закінчив кадетський корпус й військово-інженерне училище. Працював у шахтах Донбасу маркшейдером. У довідниках цей німецький термін розшифровується так: гірничий інженер, спеціаліст по геодезичній зйомці рудень й підземних виробіток. Брав участь у першій світовій війні.

По війні повернувся на Донбас. Працював на різних господарських та профспілкових посадах. Член РСДРП з 1907 р. Перед арештом – член губернського РСДРП. Активний, енергійний працівник цієї партії. Проте в ніяких антирадянських акціях не замішаний, супротиву владі не вчиняв. Вельми сумлінно виконував службові обов'язки.

Зацікавились слідчими справами на інших донецьких меншовиків. Г.Симаков, робітник, 26 років. На утриманні – батько, матір, п'ять братів і сестер. Десь у 1913 р. нетривалий час був членом РСДРП. С.Довнарівч. 52 роки. Утримував дружину й сина. Переслідувався царизмом. В.Галузін. 31 рік, холостяк. Забійник. Цікавився програмою меншовиків. І така ж "вина" у інших.

У протесті відмічено, що звинувачення 14 чоловік незрозумілі, не містять даних про їх протиправні дії. Все зводилось до того, що вони належали до партії меншовиків. 16 особам звинувачення взагалі не висовувалися. Свідки не викликалися.

До того ж, у слідчих матеріалах не було знайдено фактів про їх антирадянську діяльність, навпаки, з залучених до справ матеріалів видно, що всі вони активно працювали в державних і громадських організаціях і на виробництві, повністю підтримували радянський лад. Таким чином, даних про вчинені ними суспільно-небезпечні діяння немає, а єдиним їх "гріхом" стало членство в РСДРП. Кримінальне покарання за це – незаконне.

Відшукався слід 7 кадіївчан і ...тут же загубився. Прокуратура звернула увагу на те, що до П.Ніканова, Я.Львовича, Є.Бондаренка, П.Бачинського, О.Ачкасова, І.Жиляєва, І.Сердюка були застосовані аналогічні покарання. Але протест внести неможливо, оскільки ніяких слідчих матеріалів на них немає. Де вони, що з ними сталося, офіційні правозахисні органи так і не дізналися. Шкода...

18 квітня 1989 р. судова колегія у кримінальних справах у складі головуючого Білоусенка В.Г., членів суду Земляного В.В., Коновалова В.Н., за участю прокурора Дрижачного І.В. погодилась з протестом республіканської прокуратури і зупинила судочинство на всіх репресованих – за відсутністю складу злочину.

Ймовірно, діти, онуки, рідні залишилися не лише у В.Х.Аусема. Наведу список реабілітованих у порядку, визначеному судом: Рогачевський Ш.А., Пільдус-Владова Г.В., П'яних Ф.З., Заїка І.І., Алаєв В.О., Шурис А.Г., Пилка П.І., Гордієнко Л.І., Вассерман Й.М., Дюжанова К.О., Долгополов О.У., Гербаненко С.С., Андреев С.Й., Аусем В.Х., Симаков Г.І., Довнарівч С.І., Пільдус Л.Х., Верклова Л.Б., Костін Г.Є., Малих В.К., Галузін В.С., Козлов П.М., Вишневський А.М., Ладиженський В.І., Ітіна О.М., Швейерсон М.Б., Іванов М.К., Рогачевський Ш.А., Золотов М.І., Ліберман В.Х.

IV

Заглянуло сонечко й у "меншовицьке" віконечко. Можна ставити крапку в оцій сумній оповіді; Якби не так! У самому кінці тритомної справи я наштотхнувся на досить несподівані документи – переписку доктора технічних наук, професора Бориса Абрамовича Верклова з працівниками органів державної безпеки та судовими інстанціями. Він зробив спробу дізнатись про трагічну долю своєї матері – Лизавети Борисівни Верклової та батька – Абрама Михайловича Левіна.

Довелось знову зайнятися гортанням матеріалів у набухнявілих теках. Лизавета Борисівна Верклова – громадянка УСРР, єврейка, народилася у жовтні 1898 року, одержала домашню світу, незаміжня. До арешту в березні 1921 р. працювала завідуючою фінвідділу Донецького

райкому спілки металістів. До революції на шмат хліба заробляла по найму в різних приватних конторах. До РСДРП вступила за часів денікінщини, у 1919 році, коли партія змушена була піти у підпілля.

Ніяких відповідальних партійних доручень не виконувала. Була зв'язковою, інколи переховувала людей. З програмою меншовиків не зовсім ознайомена. Вірила у доброго єврейського Бога. Скромна, проста, роботяща дівчина. Ось її прикмети, описані "ізомеристами" Орловського концтабору: середній зріст, чисте обличчя, очі й волосся чорні, ніс звичайний, особливі прикмети відсутні. Заарештували її, як записано, по пред'явленню ордера, підписаного Карлсоном, у приміщенні спілки металістів. Під час обшуку на квартирі у м. Бахмуті вилучили приватну переписку і кілька книжок. Того ж дня, 17 березня, допитали. Протокол допиту нічого суттєвого не містить, зате постанова слідчого досить категорична: достатньо викрита у приписуваному їй злочині, тобто в приналежності до нелегальної організації соціал-демократичної партії. Пред'явити їй у тому звинувачення і запобіжним заходом обрати утримання під арештом.

Потім за ухвалою "трійки" опинилася в Орловському концтаборі. Разом з іншими донбасівцями повернулася до Харкова. Допитана слідчим В.Крамаровським і 9 листопада 1921 р. звільнена з-під арешту. Все! Можна набрати побільше повітря в легені й полегшено зітхнути?

У чекістів виявилися довгі руки і зла пам'ять. Як видно з листів Б.А.Верклова, його матір знову "загребли" у 1924 р. й відправили на заслання до Кокчетаву. Звідтіль перевели до Казані. Десять у тих, мабуть, краях вийшла заміж за Абрама Михайловича Левіна. На час пологів тимчасово припинили заслання і Борис Абрамович появився на білий світ у Донецьку 17 квітня 1928 року.

З усіляких джерел він довідався, вже будучи сивим і знаним, що прожили вони у Казані з 1928-го по 1930 рік. Потім – провалля. 25 жовтня 1938 р. – страшна дата. Судова трійка УНКВС засуджує Л.Б.Верклову до страти. Десять у цей період жорстокий присуд випав і на долю батька. Маленький Боря ріс у сестри матері – Любові Борисівни Афендик, не відаючи, що сталося. Сирота при живих ще батькові й матері. Хто мав нещастя бути сином чи дочкою "ворога народу", тільки той може у повній мірі оцінити страждання й поневіряння, беззахисність і приниженість цих парій тодішнього суспільства.

Доводилось і прийомній матері, усім серцем вболіваючи за сестру, ховати її фотографії, знищувати папери, які б могли хоч якось зашкодити спокою сім'ї. Десять у 1961 р. із ЗАГСу Ворошилівського району прийшло повідомлення про смерть (начебто від менінгіту) Лізавети Борисівни у першій половині 40-х років, але з припискою, що цей документ не є підставою для реабілітації. Тітка на всяк випадок це повідомлення знищила.

Виходить, що намагання з'ясувати долю нещасної матері робилися весь час, хоча від сина це приховувалося, щоб зайвий раз не травмувати його психіку. Продовжив розшуки і дорослий Борис Абрамович. Добився, що Донецький обласний суд відмінив ухвалу "трійки" про розстріл Л.Б.Верклової. Дізнався, що Воронежський обласний суд відмінив постанову особливої наради ОДПУ від 8.09.1930 р. і 4.04.1933 р. про його батька, але так і не дізнався про причини його арешту у Нальчику в 1937 році. Єдина втіха – папери про подвійну реабілітацію матері й батька. Прожито роки без материнської ласки, батьківського тепла, але "к чому тепер рыданья...". Запам'яталося про матір – записка до омріяного дорослого сина з проханням, щоб він їй вірив, любив і пам'ятав.

Історія життя Л.Б.Верклової мимохіть наштовхує на думку, чи не розділили її участь й інші учасники репресій початку 20-х років? Молох вимагав усе нових і нових жертв.

Втім, дійти істини важко. Слідчі справи тоді комплектувалися вкрай малограмотно й безвідповідально. Багато що загубилося безслідно, або десь осіло у надрах численних архівів репресивних органів. Можливо, знадобляться роки й роки, щоб докопатись. В усякому разі непроста це справа, що засвідчує, зокрема, щиросердне бажання працівників служби безпеки України допомогти Б.А.Верклову в пошуках документів про його батьків.

Лідери нинішніх політичних партій на Україні ремствують на аполітичність, байдужість громадян, їх небажання вливатись у партійні лави, намагаються відшукати причини. Окрім усього іншого, мабуть, не завадило б знати про "щеплення" на народному дереві, які всмокталися у плоть і кров громадян: "Хай йому біс, отим партіям. Ще загримиш...". Та це так, між іншим.

Як же склалася доля правдолюбця Івана Олексійовича Чекмарьова? З його особистої службової справи дізнаємося, що в каральних органах прослужив до 1924 року. Закінчив Артемівську радпартшколу. Займав різні незначні посади у кооперативних органах та на державних підприємствах. 1938 рік застав його завідувачем Ворошиловградського магазину спецгалантереї. Що було потім – мовчання.

* * *

Професійні історики квінтесенцію своїх монографічних праць чи окремих розвідок викладають під рубрикою: РЕЗЮМЕ. До цієї шанованої гільдії не належу, тому обмежусь коротенькою післямовою. Злочинність – колька в печінку будь-якого державного організму. Рабовласницького, феодального, буржуазного чи соціалістичного. І те, що зробили чекісти по викоріненню бандитизму, обмеженню масштабів злочинства, корупції, нерідко ціною свого життя, викликає повагу, і водночас заслуговують осуду антизаконні, аморальні заходи на зразок акцій по "знешкодженню" меншовиків та есерів на Донбасі. Вони не додають їм ні честі, ні слави.

Про уроки минулого забувати не слід, і дуже хотілося б, щоб сучасні працівники правоохоронних органів пропускали будь-яку людську долю не тільки через розум, а й через серце, щоб не полишало їх будь-де чисте сумління, висока мораль, працелюбність і совість. Щоб потім, на схилі літ, чесно й сміливо дивитись у допитливі, ясні очі своїх дітей і онуків.

Володимир БУРДЕНЮК

НАЙБІЛЬША "ЧИСТКА" В ДОНБАСІ

Терор у середині 1937 року в донецькому регіоні спрямовувався не лише проти партійно-радянського і господарського активу, інтелігенції, але й поширився на всі соціальні верстви і національні групи населення, став справді масовим. Головні імпульси, що рухали машину смерті, йшли з центру. Сталін і його найближче оточення, використовуючи слухняного голову НКВС Єжова (на той час вождь називав його "наш маленький Марат") та догідливого прокурора Вишинського, бездумну слухняність республіканських, обласних органів партії, НКВС та прокуратури, розкрутили маховик репресій на всю його силу.

В Донецькій області після зняття з постів, арештів і розстрілів Саркісова, Іванова, Холохоленка, Вайнова, та інших до керівництва прийшли нові особи. Першим секретарем обкому партії став Е.К.Прамнек¹. До цього призначення був першим секретарем Горьківського крайкому ВКП(б). На посаду другого секретаря він рекомендував свого соратника по партійній роботі в Горькому І.М.Пиндюра. Ці люди ніколи не працювали в Україні, не мали коренів і зв'язків в Донбасі. Саме тому, гадається, вважалися найбільш прийнятими для здійснення задумів вождя. Тим паче, що над Прамнеком вже нависла тінь звинувачення у причетності до справи т.з. "Латиської контрреволюційної націоналістичної організації", сфабрикованої у Горькому.

Змінили також керівництво облуправлінням НКВС. З квітня 1937 року його очолив Д.М.Соколінський². Обласним прокурором залишався Р.О.Руденко³.

На пленумі обкому партії 22 серпня 1937 р. новий партійний лідер визначив такі головні завдання: "...Продовжувати корчувати та викорчовувати рештки ворогів. Контрреволюційні організації розкриті та розгромлені, але спіймані ще не всі вороги. Завдання органів НКВС, як і всієї парторганізації – добивати ворогів, які залишились та затаїлися. Треба ширше очищати Донбас від куркулів, націоналістів та іншої сволоти...". Після паузи, давши присутнім трохи отямитись, оратор продовжував:

"Розпочалася серйозна та ґрунтовна очистка Донбасу. Ніколи в історії Донбасу такої глибокої роботи по очистці ще не проводилося"⁴.

Дійсно, восени та взимку 1937-1938 рр. репресії досягли апогею. Вибірковий аналіз архівно-слідчих справ, заведених в облуправлінні НКВС на осіб, заарештованих у 1937-1938 рр. по 54-ій (політичній) статті Кримінального кодексу УРСР дав такі цифри. За січень-лютий 1937 р. репресовано 3,5, березень-квітень – 2,8, травень-червень – 2,9, липень-серпень – 7,9, вересень-жовтень – 17,4, листопад-грудень – 27,1 процента, 1938 рік: січень-лютий – 21,2, березень-квітень – 8,9, травень-червень – 2,7, липень-серпень – 3, вересень-жовтень – 1,8, листопад-грудень – 0,6

процента ⁵.

Водночас доповідач змушений був визнати, до якого хаотичного стану доведено господарство. У першу чергу – вугільну промисловість, кадри якої зазнали справжнього розгрому. В тресті "Донбасантрацит", наприклад, змінились завідувачі і головні інженери на всіх 14 шахтах. Плани вуглевидобутку зривалися, на шахтах продовжувались аварії (за традицією у цьому вбачали "руку шкідників"). В Артемівську 11 заводів план 7 місяців виконали лише на 40-45 процентів. Не у кращому стані опинилося сільське господарство області. У Володарському районі врожайність зернових скоротилася удвічі, обсяги хлібоздачі зменшились у 1,5 рази. Зірвано збирання зернових у Старобешівському районі. Масовим став падіж худоби, хліб лежав незаскирдованим ⁶.

У чому ж справа? – патетично вигукував оратор. – У невмінні, небажанні працювати або тут щось більше? З відповіддю не забарився: Розгубились, не зовсім схвалюєте те, що ворогів ловлять [...] Трести "Лисичанськвугілля" і "Будьоноввугілля" викликають велике підозріння [...] Не можна не помітити, що окремі товариші і цілі групи товаришів невірно реагують на арешти, виявляють нерозуміння, розгубленість.

Обов'язок партійців, доповідач вбачав у тому, щоб боротися з "нездоровими настроями". Необхідно розповідати людям про викриті організації контрреволюціонерів, наводити факти шкідництва, доступні розумінню простих людей. "Якщо довідаються, що Ісаєв (заарештований секретар Макіївського міськпарткому. – *Авт.*) створював штучні черги за хлібом, то у жодної чесної людини з цього приводу непорозуміння не залишиться", – повчав він. У такому ж дусі слід роз'яснювати, що з вини "ворога народу", начальника облземвідділу Конотопа МТС не одержували кошти на ремонт тракторів. Захворювання худоби бруцильозом теж рекомендувалось заносити на рахунок ворожих підступів ⁷.

Рекомендована панацея не допомагала. Настрої розгубленості, паніки спричинились до падіння трудової дисципліни, зниження виробничої активності людей. Це звичайно, не могло не турбувати обласних керівників. У їх виступах почали звучати інші мотиви. На нараді секретарів парткомів та інженерно-технічних працівників вугільних шахт Прамнек говорив: "Нам стало відомо, що деякі ітеерівці запропонували дружинам готувати валізи на випадок, коли доведеться "їхати у відрядження". Підстав для хвилювань немає... По-перше, слідство виявило, що заарештовані є дійсно ворогами, мерзотниками... Ми повинні лише радіти, що ці вороги заарештовані... У багатьох виникає непорозуміння, чому Донбас, котрий завжди був фортецею більшовизму, засмічений ворогами мерзотниками?". Відповідь на це каверзне запитання здавалась партійному керівнику елементарно простою: винне капіталістичне оточення. "Треба пам'ятати, що Донбас, як найбільш важливий центр, завжди надсилатимуть ворогів, шпигунів,

диверсантів" ⁸.

Як і всякий зашорений недоук, став навчати аудиторію:

– Багато хто з вас знав про ворожі настрої сволоти, коли разом з ними брали участь у пиятиках, слухали їхні "балачки". Але відмовчувалися, намагалися бути від цього подальше. Це означає, що ви гнилі ліберали. Якщо б у вас, інженерів, було більше пильності, войовничості, то вам не довелось би переживати й думати: що, як і мене обмовлять?" ⁹.

Це був відвертий заклик до доносителства. Оговори набули небачених масштабів. Фіскалили, щоб втамувати помсту, у прагненні відвести небезпеку від себе, а іноді й заради кар'єри на чужому горі. Ось один з прикладів "громадянської свідомості". 19 лютого 1938 року в облуправління НКВС надійшла письмова заява члена партії А.Ю.Устинової. У чому справа? Виявляється, комуніст диспетчер Єгоров, який залишився на ніч у родині Устинових, в бесіді з господаркою та її чоловіком "так зводив наклеп на т. Сталіна і політбюро ЦК ВКП(б), на т. Кагановича, т. Єжова і інших, так доводив вищість Косіора, що сумнівів в його контрреволюційній діяльності у мене немає". Поскільки негайної реакції не сталося, вона особисто відвідує управління НКВС, пише листа до обкому партії, наполегливо вимагаючи прискорення "справи й арешту такого небезпечного ворога".

Начальник міськарбітражу Влас на писання повідомних заяв до каральних органів відводив майже половину свого робочого часу. В одній невеличкій супліці він обмовив одразу шістьох працівників! Зокрема, один з них обвинувачувався в організації диверсій на заводі, бо тоді коли він там працював, сталася аварія. Причин аварії не виявляв ніхто, у тому числі й сам автор. Про іншого робітника цей "сигналізатор" писав: "Я нічого не можу сказати, але мені здається, що у нього не все гаразд" ¹⁰.

Редактор газети "Социалистический Донбасс" на одній з нарад розповідав, що коли приступив до роботи, на його ім'я надійшов лист: "Здрастуй, т. редактор. Вітає тебе старий партизан, ще живий, але задавлений ворогами". Потім з'ясували, що в архіві редакції набралось більше півсотні заяв, написаних цим автором (Степанішиним), в яких спаплюжено 60 чоловік.

Партійна організація шахти "Кочегарка" винесла догану комуністу Боршу. Вирішивши помститися, він надіслав до обкому партії заяву з переліком значної групи робітників шахти, яких вважав "ворогами". У відповідь на пропозицію навести факти шкідництва, заявив: "С. я назвав тому, що він мене колись образив". Інший заявник з цієї ж шахти говорив: "У нас працює Швараг. Ось дивлюсь я на нього, він за національністю поляк. Мені здається, що він ворог" ¹¹. На брудній епістолярній спадщині 30-х років позначився низький моральний, культурний рівень їх авторів. Безумовно, впливав і приклад представників вищих ешелонів влади, які

давали наочні уроки нахабної брехні та наклепів.

Майже кожний донос супроводжувався розслідуванням, нервуванням людей. А в багатьох випадках після арештів наклепи фігурували у слідчих справах як обвинувальний матеріал.

У 1937 році в Донбасі фабрикувались учні справи "націоналістичних організацій" українських, грецьких, німецьких, які на думку працівників НКВС, ставили метою відокремлення України від Союзу, Приазов'я – від України та Союзу і т.ін. Досить було графи "українець", щоб у справі заарештованого до трафаретного обвинувачення "учасник контрреволюційної терористичної організації" йшло доповнення – "української націоналістичної".

Перед нами слідча справа Гутникевича Андрія Івановича, 1892 року народження, уродженця Галичини, викладача біології та української мови в середній школі Маріуполя, вихідця з селянської родини, освіта вища. У постанові про арешт вказано, що Гутникевич є учасником контрреволюційної націоналістичної організації, яка проводила підривну роботу проти заходів партії й уряду.

Слідство мало за всяку ціну добитись від заарештованого, що так воно і є насправді. Але на першому ж допиті Гутникевич з обуренням відхилив облудні звинувачення. Він намагався пояснити слідству свою невинність, повідати про трагедію сім'ї розпорошену політичними катаклізмами. "Я ще раз заявляю, що в галиційській армії не служив, служили два моїх брати і один з них був в Італії в полоні, про що я дізнався, коли жив у цей час в Сибіру, від сестри, з якою мав письмовий зв'язок. Я ж з Галичини виїхав на початку 1914 року і до 1919 року мешкав у Сибіру, в Семипалатинській області... Родичі мої живуть зараз у Галичині: мати, сестра-вчителька, два брати. Перший працює ветлікарем, другий – вчителем. Зв'язок з ними я мав до 1933 року шляхом переписки". Отож, уся "провина" вчителя Гутникевича полягала у тому, що за велінням долі він мав родичів за кордоном.

Минув тиждень, і Гутникевич став показувати протилежне.

"Слідчий – Ви подали заяву, в якій визнаєте свою участь в контрреволюційній націоналістичній організації. Дайте правдиві показання про неї.

Гутникевич – Я зупинюсь на причинах, які спонукали мене стати на шлях націоналістичної діяльності. Націоналістичні почуття зародилися в мені під час навчання в середній школі, коли учні-українці терпіли знущання й гоніння польської влади... Це залишило печатку і в подальші роки, у чому я ще більше переконався під час мого перебування на території царської Росії між 1915 і 1919 роками".

Далі в'язень описує, як у 1928 році він вступив до націоналістичної організації головною метою якої було відокремлення України від Радянського Союзу. Жадане визнання одержано, і тепер завдання слідства

полягало у тому, щоб примусити Гутникевича назвати якомога більше прізвищ і у такий спосіб довести багаточисельність організації. І той покійно називає прізвища 12 чоловік, немов би особисто ним завербованих людей в Кам'янець-Подільську, Запоріжжі, Маріуполі. Назвавши прізвища псевдоучасників антирадянської організації Гутникевич явно під диктовку слідчого, обмовляє й себе в неіснуючих злочинах.

Наприклад, в класні уроки вкладав зміст не нових програм, а тих, що видані наркомосом у 1924 році, хоч там містяться шкідницькі настанови. В 1930 році намагався скласти підручник під назвою "Сортознавство, зберігання та транспортування овочів"... Розпалював націоналістичні почуття невдоволених радянською владою шляхом висловлювань, як перед завербованими мною, так і перед іншими особами, про те, що розвиток української культури і українського духу можливий лише тоді, коли Україна буде відділена від Союзу, а також на невдоволення своїм становищем при Радянській владі, як вчителя, що терпить матеріальну скруту.

Про шкідництво на професійній ниві вижати щось сенсаційне було неможливо. Тому переключились на викриття заарештованого як вихователя молоді. Очевидно, під тиском слідчого він дав бажані визнання: "Мій метод виховання був гальмом і заважав інтернаціональному вихованню учнів. Все це суперечило політиці партії і Радянської держави і послаблювало її на користь буржуазному ладу". Власною рукою А.І.Гутникевич написав собі смертний вирок. Особлива трійка НКВС ухвалила постанову: "Розстріляти, майно конфіскувати"¹².

В приналежності до української націоналістичної організації обвинувачувався Аполон Осипович Жулка, педагог-математик, завідувачий навчальною частиною в технічній школі на скляному заводі в Артемівську. Відповідаючи на запитання анкети про своє походження, написав: син народного вчителя. Але, біографія Аполона Осиповича містила два таких факти, що аж ніяк не могли сприяти прихильному ставленню до нього карних властей: народився в Польщі, служив в армії Денікіна. Тому слідчий мало дбав про доказовість інших обвинувачень.

Незважаючи на те, що заарештований Жулка категорично відмовився визнати себе винним в контрреволюційній націоналістичній діяльності, слідство визнало достатніми показання трьох свідків про антирадянські висловлювання Жулки і образи на адресу "вождя народів": "Що Сталіну прийде в голову те й робить. Хіба відповідає радянській політиці те, що зробили з Каменевим та Зінов'євим? Таких людей, з заслугами, розстріляли... Але Сталіну це вдається до пори, до часу... Україна все рівно відокремиться від Радянського Союзу, перейде під руку Польщі, тому що Радянський уряд керувати Україною не може... Засудили Скрипника, є інші, а Україна відділиться без бою". На черговому допиті він категорично відмовився підтвердити показання свідків. Без будь-якої експертизи,

перевірки достовірності показання свідків занесли до матеріалів обвинувачення.

Справу передали на розгляд Особливої наради при НКВС, яка 29 грудня осудила А.О.Жулкву на смерть¹³.

Звинувачували в націоналізмі навіть церковнослужителів. Так, 12 жовтня 1937 року був заарештований священик села Кондратівка Кадієвського району Михайло Пантелейович Єгоров, народження 1871 року, українець. До цього часу його, правда, заарештовували тричі. В 1920 році працівники штабу 13 армії. Під арештом перебував 6 днів; Можна гадати, що достатніх доказів для обвинувачення його у співробітництві з білогвардійцями не знайшлося. В 1923 році знову заарештований, але через 20 днів вийшов на волю. В 1931 році після арешту просидів у в'язниці 5 місяців. Однак достатніх аргументів для більш суворого покарання Констянтинівське міськуправління ОДПУ і на цей раз не знайшло. Та все ж трьохразовий арешт "за співробітництво з денікінцями" фігурував в матеріалах обвинувачення й під час останнього, четвертого арешту. І це, незважаючи на те, що ніяких нових даних, невідомих раніше каральним органам доказів, виявлено не було.

На попередньому слідстві Михайло Пантелейович рішуче заперечував пред'явлене йому обвинувачення в контрреволюційній, націоналістичній пропаганді, закликах до повалення Радянської влади. Його слова не взяли до уваги. "Доказами" визнано показання свідків. Так, один з них показував: "В червні на залізничному полотні знайдено шпалу, покладену на рейки, а в стрілки рейок було закладено два костила з метою вчинення аварії поїзду. Напередодні піп усю ніч крутився в селі у Бордуля та Харкова. Я вважаю, що це справа їхніх рук". Слідчий навіть не поцікавився, на якій серйозній підставі саме священику приписувалася спроба "диверсії". В справі повністю відсутні будь-які юридичні докази цього.

Інший свідок заявив: "Піп та його підлабузники на підставі релігійних переконань і націоналістичних поглядів ставили метою повалення радянської влади" (формулювання явно підказав слідчий. – *Авт.*). Виявляється, "посилався в село хорист Демент'єв, що (який жах!) співав заборонені націоналістичні пісні". При цьому не наводилися ані тексти пісень, ані посилання на документи, що забороняли б їх виконання. Ось який переверот у свідомості людей стався за 20 років радянської влади, якщо селяни, які славилися найбільшою релігійністю, безсоромно обмовили свого панотця.

Показання сумнівних свідків стали єдиною підставою для обвинувачення М.П.Єгорова у тому, що він "групував навколо себе контрреволюційний елемент і проводив активну контрреволюційну повстанську діяльність". Члени особливої трійки, не затрудняючись перевіркою такого абсурдного звинувачення, 19 жовтня 1937 року підписали

смертний вирок 67-річному священику ¹⁴. Так на практиці здійснювалася проголошена сталінською конституцією свобода совісті, відокремлення церкви від держави.

Метеоролог облземуправління Василь Михайлович Возняк з волі працівників органів став учасником відразу двох націоналістичних організацій – грецької та української. Після попереднього опору, зламаний фізичними та моральними катуваннями, він слухняно написав під диктовку слідчого, що брав участь у контрреволюційній грецькій націоналістичній організації котра орієнтувалась на фашистський лад Німеччини, Японії Італії. Члени цієї організації вели нібито роботу, спрямовану на розклад та руйнування радянського тилу. Вона носила яскраво забарвлений "диверсійний і повстанський характер". Потім Возняк назвав прізвища осіб, які входили в організацію і вказав, що організація охоплювала всі райони Донбасу з грецьким населенням, і в кількісному відношенні була дуже численною.

Але цього слідству показалося замало. Згодом підсудний пише ще одне самовикриття. Він немов би вступив й до української націоналістичної організації яка ставила перед собою такі ж цілі, що й грецька. "Керівництво" знаходилося у Харкові. Були названі прізвища директора та співробітників Українського науково-дослідного інституту.

Щодо практичної "контрреволюційної" діяльності, то описуючи її Возняк намагався все взяти на себе, нікого не обмовити. Злочини здійснювались на науковому підґрунті. Основні напрямки шкідництва: навмисне затягування строків виведення нових сортів, перешкоди з передачею нових сортів колгоспам і радгоспам, штучне заниження врожайності. "Мною забезпечувалася робота за двома важливими розділами агрометеорології – прирощування сухої маси та вологості ґрунту за час з 1931 до 1934 року. Шкідницька робота за вказаними розділами проводилася мною особисто, оскільки у моєму розпорядженні не було осіб для виконання прискореної програми робіт". Ця деталь свідчить про порядність Василя Михайловича. Змушений стати на шлях самообмовлення, він дбає про те, щоб не опалюжити своїх колег.

Про надзвичайно тяжкий моральний стан Возняка на кінець слідства свідчать його останні показання, коли він вже обмовляє себе у чому попало: "Крім шкідницької роботи за своєю спеціальністю, я займався антисемітизмом, який проявлявся у образливих виразах щодо євреїв, як нації і дискредитацією радянської влади, яка містилася в розповідях про голод за період 1921-1937 років" ¹⁵. У "професійності" працівникам НКВС аж ніяк не можна було відмовити. Зуміли примусити людину написати звинувачувальний акт проти самого себе. А ось які при цьому були застосовані методи, то ця частина слідства залишалася "за кругом". Та з деяких джерел відомо, що незаконні методи слідства застосовувалися

працівниками органів НКВС і в Донбасі.

Наприклад, встановлено, що обвинувачувані у контрреволюційній діяльності А.С.Зашибаєв, Є.І.Мирошников, Є.М.Швець та інші на суді від своїх показань відмовились, бо давали їх на попередньому слідстві внаслідок знущань над ними працівників НКВС Донецької області. П.К.Солов, знаходячись під слідством в облуправлінні НКВС, був доведений катуваннями до такого стану, що викинувся з вікна 4-го поверху і від отриманих травм вмер 22 травня 1938 року¹⁶.

Чимало довелось попрацювати каральним органам, фабрикуючи численні справи про грецьку націоналістичну організацію, що ставила за мету шляхом збройного повстання утворити грецьку фашистську державу. 18 листопада 1937 року заарештовано Володимира Миколайовича Данилова, мешканця Маріуполя, 1902 року народження, інспектора залізничної станції. Грецька національність стала приводом для зарахування до повстанської організації. Мангушська сільрада видала досить об'єктивну за змістом довідку. Батьки Данилова були куркулями. Але в білій армії він не служив, родичів за кордоном не мав.

Та окрім довідки у кримінальній справі є показання двох свідків, дані ними 20 листопада та 1 грудня 1937 року. Пройняті почуттям особистої помсти, вони малюють Данилова, як запеклого ворога радянської влади, що мав потужне куркульське господарство і разом з батьком служив у Махна. Але навіть у цьому свідченні, написаному селянином, що раніше був ображений Даниловим, відсутні відомості про контрреволюційні настрої Данилова на час арешту: "Відносно агітації нічого не відомо".

Показовим є протокол допиту Данилова 1 грудня 1937 року. У його відповідях відчувається людина рішуча та мужня.

Слідчий: встановлено, що ви проводили контрреволюційну пропаганду тривалий час. Розкажіть докладно про це.

Данилов: нічого я не проводив і проти радянської влади не агітував.

Слідчий: слідство відомо, що ви агітували за вихід з колгоспів, розповсюджували чутки про неминучу загибель радянської влади.

Данилов: цього я не робив і агітації не проводив. В пред'явленому мені звинуваченні винним себе не вважаю.

Данилов залишився вірним собі до кінця, витримавши всі допити. Слідству так і не вдалося зламати волю заарештованого, примусити написати самообмову з переліком прізвищ нових жертв карателів. Данилов, очевидно, розумів, що приречений на жорстоке покарання. Але в його справі немає прохань про помилування або заяв з наклепами на своїх товаришів. На моральній стійкості, порядності таких людей нерідко давала збої заведена інквізиторами машина переслідувань.

Але не на цей раз. Не дивлячись на те, що вина Данилова доказувалась лише показаннями двох небезсторонніх свідків, особлива нарада при НКВС

і Прокуратурі СРСР 10 січня 1938 року засудили його до страти ¹⁷.

Гортаємо ще одну кримінальну справу. О.Іванов, 1909 року народження. Після служби у Червоній Армії в 1933 році повернувся до рідного села Костянтинопіль Велико-Янісольського району. У колгосп його не прийняли як сина куркуля. Переїхав у місто Сталіно й став працювати на металургійному заводі. Та через вісім місяців звільнений, бо як син куркуля не одержав паспорта. З цієї ж причини вигнаний з Макіївського заводу. Подолавши великі труднощі, влаштувався вчителем школи лікбезу при коксохімзаводі, водночас продовжуючи навчання у середній школі.

До облуправління НКВС надійшло повідомлення про те, що Іванов в приватних розмовах висловлювався проти політики колективізації: "Селян загнали до колгоспів насильно, вони там голодують. Взагалі, краще б колгоспи не утворювали". Говорив про національне нерівноправ'я греків, гаряче прагнув вчитися, щоб бути корисним своєму народу.

Коли на вчителів звалились репресії юнак не побоявся виступити на захист своїх колег. Зібранню педагогів та учнів говорив, що вчителів заарештовують без підстав, вони чесні, віддані радянській владі люди. У складі групи представників школи рушив до міськради, вимагаючи визволення репресованих, що й стало приводом для арешту щирого, чистого думкою юнака 3 січня 1938 року.

Складене слідством звинувачення вражає не лише необґрунтованістю, але й відсутністю елементарної логіки. Іванова обвинувачували у систематичній контрреволюційній націоналістичній пропаганді. Але ані матеріали допитів, ані показання свідків не підтверджували цього. Та й взагалі, чи можливо було проводити систематичну грецьку націоналістичну пропаганду у колективі коксохімзаводу, де майже не було представників грецької національності? Тим не менше, за вироком Особливої наради НКВС та Прокуратури СРСР Іванов 11 березня 1938 року у складі групи осіб, нібито причетних до диверсійної повстанської націоналістичної діяльності, був 18 засуджений до розстрілу ¹⁸.

Така ж участь чатувала на Газаріуса Костянтина Олександровича, режисера-адміністратора театру музичної комедії у Костянтинівні. Якийсь "стукач" показав, що Газаріус у приватних розмовах позитивно характеризував Зінов'єва, Каменєва, Тухачевського. Говорив, що вони розстріляні за вказівкою Сталіна, який побоювався суперництва з ними. Ареною практичної шкідницької діяльності була сцена, на якій коїлись "жахливі злочини". Подумати тільки: з вини режисера-шкідника зірвано третій акт в спектаклі "Весела вдова". Чим не удар по радянській владі?

У слідчому заключенні поза всяким зв'язком з матеріалами справи К.О.Газаріус характеризувався як агент румунської розвідки, що збирала шпигунські відомості, член організації яка готувала збройне повстання проти радянської влади ¹⁹.

Аналіз архівно-слідчих справ репресованих показує, що значну групу в їх складі становили інженерно-технічні працівники, лікарі, вчителі, тобто ті, хто мав найвищу на той час освіту. Цілеспрямовано підривався інтелектуальний потенціал країни. Це пов'язувалося з тим, що саме середовище інтелектуалів породжувало вільномудство.

З іншого боку, найбільш значну і за чисельністю і за питомою вагою групу (понад 40 проц.) складали робітники, на той час освітній рівень яких був низьким. Переважна більшість з них володіла в мінімальному розмірі навичками читання та писання, їхній протест проти існуючого режиму частіше усього проявлявся на побутово-життєвому рівні.

Влада боялась організованості, згуртованості робітничого класу. Тим паче, що це були робітники Донбасу, відомі величезним досвідом страйкової та збройної боротьби. Репресії відносно робітників мали за мету профілактику та залякування.

Щоденні арешти, жорстокі вироки, безслідне зникнення людей створювали обстановку страху, відчаю, тривожного вичікування. Це пригнічувало як рядових трудівників, так і керівників, які виступали в безславній ролі виконавців волі головного інквізитора. Як довгожданий промінь світла, що віщував зміни на краще, було сприйнято в Донбасі постанову січневого (1938 року) пленуму ЦК ВКП(б) "Про помилки партійних організацій під час виключення комуністів з партії про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) і про заходи по усуненню недоліків"²⁰.

По суті, це було проявом вже випробуваного Сталіним під час суцільної колективізації методу перекладення відповідальності за скоєні злочини на місцеві організації. У постанові лицемірно засуджувались випадки, коли без будь-яких підстав людину перетворювали у ворога народу, знімали з роботи, піддавали гонінням. На питання, чому це коїться, пленум відповідав, що ці і подібні їм факти поширені у партійних організаціях насамперед тому, що "серед комуністів існують ще невиявлені і не викриті окремі кар'єристи-комуністи, які намагаються відзначитись й висунутись на виключеннях з партії на репресіях проти членів партії"²¹.

Крім кар'єристів, винуватцями необґрунтованих репресій оголошувались ті ж "вороги партії і народу". "Відомо... немало фактів, коли замасковані вороги народу, шкідники-дворушники з провокаційною метою організують подання наклепницьких заяв на чесних та відданих комуністів, відводячи тим самим від себе удар і зберігаючи себе в рядах партії"²².

Однак, хто ж створював у країні атмосферу, яка дозволяла кар'єристам та іншим нечистоплотним особам ловити рибку у каламутній воді? Хто невпинно закликав комуністів та безпартійних до підвищення пильності, принциповості та нещадності у боротьбі з небезпечними та "підступними" ворогами, шпигунами, диверсантами та ін.?

Так чи інакше, в Донбасі постанову зустріли з душевним полегшенням. Це позначилось на настроях учасників зборів обласного партійного активу, скликаних 25 січня 1938 року. Доповідач К.Е.Прамнек відзначив, що постанова пленуму ЦК стосується Донбасу в першу чергу, бо тут було багато ворогів, які, очолюючи Донецьку парторганізацію, свідомо, цілеспрямовано, послідовно та методично виганяли комуністів з партії цілими групами під різними мотивами та з різних причин. Було названо число виключених з партії під час перевірки, обміну партдокументів²³.

Оратор затаврував "доносителів" та "повідомителів". "У нашій парторганізації діяли і зараз діють вороги, які свідомо писали заяви на комуністів для того, щоб себе вигородити, зробити з себе героїв". Якийсь С. з Часів-Яру за 1936-1937 роки надіслав до обкому партії та облуправління НКВС 96 заяв. "В обком партії – продовжував Прамнек, – з метою сигналізації заходить багато товаришів, у тому числі й таких, які, сигналізуючи, прагнуть себе показати, щоб керівники запам'ятали, як людину пильну. А може кудись висунуть (сміх).

Нещодавно заходив один такий сигналізатор, казав, що має підозру на трьох чоловік. "Факти?" – "Та немає у мене фактів". – "Ну хоч би один факт, хоч би натяк на факт". – "Ні, фактів немає. А так, каже, око у мене призвичаєне (сміх). А ви все ж приглядіться". Висміюючи доносителів, секретар обкому говорив, що "...ці люди не користь приносять, але тільки перешкоджають, плутаються під ногами". А чи давно з його вуст лунали заклики до викриття та викорчовування?

Доповідач, натхнений постановою пленуму ЦК, навіть дозволив собі зробити критичні зауваження на адресу каральних органів за свавілля відносно вчителів. У багатьох випадках вчителів увільняли з роботи й заарештовували лише на тій підставі, що їх родичі виявлялися ворогами. В області було репресовано 400 вчителів, всього ж роботи було позбавлено 4 тисячі вчителів. Такий масований удар по вчительських кадрах викликав кризовий стан в школах та занепокоїв обласних керівників. Серйозні докори адресувалися органам прокуратури. "Відносно вчителів органи прокуратури виявлялися не на висоті. Якщо можна до вчителів припустити таке свавілля, й органи, що покликані додержуватися революційного закону, ніякого протесту не вчинили – це означає, ... що вуха у органів прокуратури були ватою закриті"²⁴.

Насамкінець доповідач відзначив, що ліквідація помилок та перекручень означає не послаблення, а посилення удару по "ворогах". Цей виступ Прамнека став останнім зверненням до партійного активу області. Незабаром його викликали до Москви та заарештували, звинувачивши у керівництві "антирадянською шпигунською латиською організацією", яка немов би діяла у місті Горькому²⁵.

В унісон з основною доповіддю на зборах 25 січня 1938 року пролунав

виступ керівника облуправління НКВС Д.М.Соколінського: "Рішення пленуму ЦК з величезним задоволенням зустрінuto в широких партійних масах, які на своїх плечах відчують паскудні експерименти кар'єристів та витівки всіляких перестраховальників, які ще подекуди перебувають на керівних посадах". Як приклад бездушно бюрократичного ставлення до людей керівник обласного НКВС послався на випадок, що трапився на Ворошиловградському паровозобудівному заводі. Тут збиралися звільнити працівника з роботи лише тому, що його брата репресували в Ленінграді. "Чи не є це найгіршого гатунку страховка?" – вигукнув він, немов не відаючи про численні факти суворих розправ над родичами репресованих у підпорядкованому йому відомстві. Та як лічить керівникові подібного рангу завершив свій виступ загрозою: "Не вийде, товариші, більше. Хто спробує й далі таким чином працювати, той повинен буде розпрощатися з керівними посадами" ²⁶.

Але сигнал до деякого послаблення тиску на "ворогів партії і народу" з боку керівників області, наверху оцінили як передчасний. Незабаром їх поставили на місце головні режисери історичної трагедії.

7-8 квітня 1938 року відбувся пленум Донецького обкому партії в роботі якого взяв участь М.С.Хрущов, відряджений ЦК ВКП(б) на Україну на місце С.В.Косіора. Поки що до чергового з'їзду, він виконував обов'язки першого секретаря ЦК КП(б)У. Пленум схвалив рішення ЦК ВКП(б) про увільнення Прамнека з посади першого секретаря обкому партії. Було піддано нищівній критиці керівництво Донецького обкому КП(б)У за "притуплення більшовицької пильності".

В зв'язку з відсутністю першого секретаря весь вогонь спрямовували на другого секретаря обкому партії І.М.Пиндюра, якому в кінечному підсумку висловили політичну недовіру. Головне звинувачення прозвучало у виступі відповідального працівника ЦК КП(б)У Наумова – відсутність класової пильності та енергійної діяльності по очищенню керівних партійних кадрів від прямих "ворогів". Приводом для такого суворого звинувачення став такий факт. Пиндюр, ознайомлений в ЦК КП(б)У з компрометуючими матеріалами на групу відповідальних партпрацівників Донбасу (Какайон, Купріянов, Нечипуренко, Антіпов, Юстанов, Страус та ін.), не вжив заходів для їх негайного зняття з роботи та арешту.

На цій підставі зроблено висновок: "Існують настрої заспокоєності, немов би Донецька організація від ворогів вже очистилась і питання про більшовицьку пильність не загострюється". Наводилися й інші факти: у підготовленому Пиндюром проекті постанови бюро обкому не загострюється питання про подальше очищення від ворогів, диверсантів, троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних агентів іноземних розвідок. Відзначено навіть, що стінгазета первинної організації обкому партії дає невірну та політично шкідливу орієнтацію, нібито

парторганізація очищена від ворогів²⁷.

Пиндюр, опинившись у повній ізоляції заперечував лише пряме звинувачення у ворожій діяльності, що пролунало у окремих виступах. В цілому ж вимушений був погодитись з критикою. "...Я допустив низку серйозних політичних помилок. Головне – піддався невірним настроям, що у нас, в Донецькій області, після того, як влітку і восени викрили і знищили керуючих основними партійними, радянськими, господарськими органами ворогів... у нас вже немає небезпеки. Частка є, але з головними ворогами... покінчили"²⁸.

Пояснюючи свою позицію щодо осіб, на яких поступали сигнали про ворожу діяльність, Пиндюр посилався на те, що перший секретар Прамнек затримував просування цих справ, заявляючи: "Перевіримо, подивимось, нічого суттєвого немає..."²⁹. "І я, як останній дурень та ідіот, сліпо довіряв першому секретарю і зараз виставлений на позорище", – ремствував він. Спроба виправдатись успіху не мала. Наведемо фрагмент стенограми пленуму.

Хрущов: Ви весь час апелюєте до почуттів, а фактів у вас немає... Де у Вас були розходження з Прамнеком?... Ось в ЦК КП(б)У, коли Ви були, Вам назвали цілу серію людей, на яких були по 2-3 свідчення. Вам говорили, що треба від цих людей позбавитись, а ви хоч би одного усунули? Ви жодного не усунули, хоч про це знали, товариш Пиндюр.

Пиндюр: після того, як я побував в ЦК КП(б)У у товариша Бурмистренка, я доповів про цю розмову Прамнеку. Через день він поїхав за викликом ЦК. Ми домовились, що після його повернення подумаємо й вирішимо. Я після цього говорив з Чистовим³⁰, просив з цих питань нам доповісти. Прамнек, як відомо, не повернувся. Коли Чистов розповів мені відносно цих людей, я це питання як секретар обкому вирішувати не міг. Та й що я буду вирішувати, коли існує пряма вказівка? Я підтримав пропозицію Чистова про невідкладний арешт Какайона, Купріянова. Раніше у мене матеріалів такого характеру не було.

Хрущов: Неправда, матеріал Вам показали в ЦК. Ми самі Вам хотіли дати санкцію на арешт. Потім подумали: вирішуєте самі. Так і Вам сказали. Начальнику облуправління НКВС т. Чистову було сказано по лінії НКВС т. Успенським. Чистов приходив до Вас, а Ви кажете, що знаєте та розумієте, але потрібно ще розслідувати. А вороги діяли.

Чистов: З питання про Доннарпіт він прямо сказав, що це – кращі люди області.

Пиндюр: Після мого приїзду з Києва перший раз я зустрівся та розмовляв з Чистовим в день Вашого приїзду.

Чистов: Враження таке, що ти ворожу позицію зайняв в питаннях про арешт всієї цієї зграї.

Хрущов: Ви скажіть, що жодного слова ні в ЦК КП(б)У, ні в ЦК

ВКП(б) ні про одну людину, яка забруднена з ніг до голови, не сказали. Вас в ЦК КП(б)У носом тикнули, що не можна таких людей залишати на партійній чи іншій громадській, господарській роботі...Ви про цих людей казали, що Ви знаєте та тримаєте. Це як назвати?

Голос з місця: Тов. Хрущов, у них в обкомі лежать матеріали на ряд осіб, що беруть участь у контрреволюційних організаціях. Та вони цих людей не звільняють.

Хрущов: Ви завідували відділом керівних парторганів, Ви знали людей, але про жодну людину не поставили питання.

Чистов: Якщо так стоїть питання, т. Пиндюр повинен відповісти, чому коли при кожному призначенні чи переміщенні списками передавались люди на перевірку, і в обком повідомлялось, що на таких-то людей є матеріали, а їх переводили з господарської на партійну роботу, а з партійної на господарську, а не виганяли ворогів. Як Ви не знали? Це нісенітниця!

Пиндюр: Відносно тих людей, яких переміщали й пересували, я знав.

Чистов: Ми за п'ять хвилин вирішили питання про цих 20, тому що це люди загальновідомі і на них був матеріал. Ти заявив в ЦК, що тебе затримує Прамнек?

Пиндюр: Ні, не заявив, в цьому моя провина" ³¹.

8 квітня 1938 року в день пленуму Пиндюра заарештували, йому винесли смертний вирок.

У наведеному фрагменті стенограми пленуму обкому видно, що ініціатор викриття культу особи Сталіна та засудження політики масових репресій М.С.Хрущов, на жаль, був одним з активніших та наполегливих провідників цієї політики. До відлиги тоді було, ой, як далеко...

Цитований документ цікавий і у тому плані, що він наочно показав механізм репресій в дії. Вказівка ЦК ВКП(б) була законом для республіканських та місцевих партійних керівників, її треба було виконувати негайно, без обговорень, обмірковувань чи роздумів. Хто намагався затримати проходження тієї чи іншої справи, перевірити обґрунтованість звинувачень, сам негайно попадав під колеса машини репресій. При цьому не бралися до уваги ані посади, ані заслуга перед режимом, у тому числі й у здійсненні великого терору.

Про людське око, лицемірно засуджуючи безпідставні масові арешти в постанові січневого (1938 р.) Пленуму ЦК, сталінське керівництво продовжувало їх на ділі.

На заключному етапі великої трагедії в Донбасі список жертв сталінізму поповнили прізвища крупних господарських керівників, відомих заслугами у справі індустріалізації країни. Серед них Іван Тарасович Кирилкін – керівник будівництва, потім перший директор Новокраматорського заводу важкого машинобудування, потім керівник Архангельського суднобудівного заводу; Борис Васильович Трахтер, який

очолював у різні роки Тагільський, Керченський металургійні заводи, будівництво "Запоріжсталі", а у 1938 році – директор Макіївського металургійного заводу, директор Маріупольського заводу імені Ільча М.С.Радін та інші.

Лише наприкінці 1938 року масовий терор дещо послаблюється, залишаючи кривавий слід, покалічені людські долі, дітей-сиріт, які змушені були протягом багатьох років носити клеймо "нащадків ворогів народу", підірване народне господарство.

ПРИМІТКИ

¹ *Прамнек Едуард Карлович* (1899-1938) – нар. в Латвії, член РСДРП(б) з 1917 р. У складі латиського полку воював на польському, денікінському і врангельському фронтах, був комісаром полку; вчився в комуніверситеті ім. Свердлова. В 1924 р. направлений на партійну роботу в Горький, з 1934 р. – перший секретар Горківського крайкому ВКП(б). В травні 1937 р. обраний першим секретарем Донецького обкому КП(б)У (Держархів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1026. – Арк. 95-98).

² *Соколінський Давид Мойсейович* (1902-1940), освіта вища, член ВКП(б) з 1920 р. В 1932-37 рр. очолював обласні управління НКВС у Тирасполі та Вінниці.

³ *Руденко Роман Андрійович* (1907-1981). Нар. у с. Носівка Чернігівської губ. Вчився на юридичному факультеті Київського ун-ту. З 1926 р. працював в органах прокуратури. З 1944 р. – прокурор УРСР. У 1945-1946 рр. – головний обвинувач від СРСР на Нюрнберзькому процесі головних нацистських військових злочинців, у 1953-1981 рр. – Генеральний прокурор СРСР.

⁴ Держархів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 827. – Арк. 2.

⁵ Для аналізу відібрано 1200 справ репресованих, прізвища яких починаються літерами "А", "Б" і "В". Тому результати аналізу слід розглядати як приблизні.

⁶ "ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 872. – Арк. 13-14.

⁷ Там само. – Арк. 17, 24-26.

⁸ Там само. – Спр. 10. – Арк. 8.

⁹ Там само. – Арк. 11-12, 70.

¹⁰ Там само. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1247. – Арк. 70.

¹¹ Там само. – Спр. 1238. – Арк. 35.

¹² Архів УСБУ по Донецькій області. – Справа А.Н.Гутникевича, дипломна робота Д.Дмитрієва.

¹³ Там само. – Справа А.О.Жулкви.

¹⁴ Там само. – Справа М.П.Єгорова.

¹⁵ Там само. – Справа В.М.Возняка.

¹⁶ Там само. – Справа І.М.Пиндюра.

¹⁷ Там само. – Справа Данилова, дипломна робота Д.Дмитрієва.

¹⁸ Там само. – Справа А.І.Іванова.

¹⁹ Там само. – Справа К.О.Газаріуса.

²⁰ КПРС в резолюціях... – К., 1980. – Т. 5 (1931-1941 рр.). – С. 297-306.

²¹ Там само. – С. 301.

²² Там само. – С. 301-302.

²³ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1238. – Арк.26.

²⁴ Там само. – Арк. 39-40.

²⁵ За вироком Військової колегії Верховного Суду УРСР від 29 липня 1938 р. розстріляний. Реабілітований, як і всі учасники т.зв. "антирадянської шпигунської латиської організації".

²⁶ Д.М.Соколінський через деякий час сам змушений був розпрощатися з керівною посадою. Його заарештували та розстріляли в січні 1940 року.

²⁷ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1097. – Арк. 3-5.

²⁸ Там само. – Арк. 33-34.

²⁹ Позиція Прамнека пояснюється тим, що мова йшла про особи, призначені ним на керівні посади, які були частково запрошені з Горького.

³⁰ Новий керівник облуправління НКВС, призначений після уходу Соколінського.

³¹ ДАДО. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 1097. – Арк. 36-39.

Доктор історичних наук
Зінаїда ЛИХОЛОВА

*Головна редакційна колегія науково-документальної
серії книг "Реабілітовані історією"
складає подяку всесвітньовідомій фірмі "XEROX"
(Генеральний представник в Україні – Олександр
Котляр) за велику допомогу і підтримку в розв'язанні
питань відродження історичної правди, вшанування
пам'яті громадян, що стали жертвами політичних
репресій періоду тоталітаризму.*

ФАРС З ТРАГІЧНИМ ФІНАЛОМ

(До 65-річчя процесу у справі "Спілки визволення України")

У своїй книзі "Під обухом. Більшовики в Києві" Сергій Олександрович Єфремов дав вбивчу характеристику порядкуванню більшовицької адміністрації після захоплення Києва військом Михайла Муравйова, відрядженим Москвою у 1918 р. проти Центральної Ради. Він, зокрема, писав: "Безглузді заходи безтямних людей з величезними претензіями; з хлестаковською психікою, з одвагою безнадійних неуків, з розпачливою сміливістю, з нестриманою хоч і вбогою фантазією – ці заходи вже даються знаки. Нема жодного сумніву, ще трохи – небагато мине часу, як ці люде зруйнують усе, що тільки підлягає руйнації, і тоді одійдуть, звідки й виринули – тобто в належну їм безвість. Тільки поправляти, що вони напсували і ще напсують, буде надзвичайно важко..."¹.

Віщі слова! Їх справедливість ми відчуваємо і сьогодні. Непоправним виявилось інше. Насильники вкоротили віку людині, чия наукова компетентність, чесна громадська позиція, особиста порядність правлять за взірць нинішньому й прийдешнім поколінням. Визначний вчений (список його праць до середини 20-х років досяг майже 3 тисяч назв), визнаний лідер в українському літературознавстві, академік і віце-президент Всеукраїнської академії наук (ВУАН) так і не діждався світлих днів. У 30-ті роки пішли з життя практично всі ті, кому випало опинитися на лаві підсудних під час сфабрикованого процесу "Спілки визволення України" (СВУ), що проходив 9 березня – 19 квітня 1930 р. в Харківському оперному театрі, обікрали прийдешні покоління, підло позбавивши їх можливості користуватися, плодами творчості, інтелектуальними надбаннями корифеїв української науки і культури.

Чи не першим про це вголос заговорив Гелій Снегірьов. Користуючись тільки газетними публікаціями 30-х років, спогадами деяких учасників справи СВУ, він написав книгу "Набої для розстрілу", в якій переконливо довів, що процес було сфабриковано від початку й до кінця. Затим з'явилися публікації по справі СВУ взагалі, про осіб, котрих засуджено, зокрема. Це і документальні розвідки², і спогади³, автори яких розвінчали офіційну версію, що нібито ніхто не постраждав безневинно, що всі 45 представників інтелігенції України (дехто з них у минулому займався активною політичною діяльністю) засуджені обґрунтовано і справедливо.

Взяти хоча б позицію тодішнього наркома освіти України М.О.Скрипника. У журналі "Більшовик України", ще в 1930 році він писав про існування двох ворожих центрів СВУ – внутрішнього і закордонного. "На чолі першого стояла "замкнута, цілком зіспівана, строго законспірована група представників колишніх соціалістів-федералістів і соціал-демократів: Єфремов, колишній міністр закордонних справ петлюрівського уряду

Ніковський, письменниця Старицька-Черняхівська, соціал-демократ Гермайзе, педагог Дурдуківський, колишній професор Чехівський – колишній голова петлюрівського уряду і член Центрального комітету української соціал-демократії, а далі керівник української православної автокефальної церкви, та інші. Спираючись на вплив Єфремова, як віце-президента ВУАН, СВУ тримає в своїх руках цілу низку наукових установ ВУАН – науково-педагогічне товариство, інститут наукової мови, всенародну бібліотеку, медичне товариство тощо.

СВУ організовує разом з тим цілу низку філіалів – груп по багатьох містах: в Одесі, Харкові, Дніпропетровську, Полтаві, Вінниці, охоплюючи, переважно, стару буржуазну українську інтелігенцію. СВУ мала в своїх лавах досить значне число професорів і викладачів різних вишів у Києві та інших містах, проводячи вперту, хоч і приховану роботу виховання контрреволюційних кадрів з числа студентів буржуазного, куркульського походження.

Молоді контрреволюційні сили були "об'єднані у додатковій організації "СУМ", що члени її повинні були бути за масових агітаторів "СВУ" серед студентства й куркульського селянства" ⁴.

254 томи справи СВУ вдалося ретельно вивчити у 1989 році, в ході всебічної перевірки, яку здійснили співробітники тодішнього КДБ України. Ось деякі основні висновки: незважаючи на те, що в обвинувачувальному висновку і вирокі відзначено наявність програми і статуту СВУ, які доводились до членів організації в усній формі, 14 обвинувачених на попередньому слідстві показали, що нічого про це навіть не знали, 21 особа з числа обвинувачених взагалі не допитувалася з цих питань. У матеріалах справи не простежується конкретний організаційний зв'язок СВУ з закордонними емігрантськими формуваннями.

Як видно із свідчень ряду осіб, котрі були засуджені, але вижили, на них чинився психологічний і фізичний тиск. Доцільно навести уривок із заяви, що її у березні 1957 року написав В.М.Ганцов на ім'я тодішнього Голови Президії Верховної Ради СРСР К.Є.Ворошилова: "Всього в ув'язненні та на засланні на Крайній півночі провів понад 22 роки. Це тяжке покарання було мені за мої "злочини" і за приналежність до організації СВУ. Як я вже згадав вище, до організації СВУ я не належав і про існування такої організації не знав. Але у своїх свідченнях під час слідства я виходив із передбачення, що організація СВУ існувала і тільки я про це не знав. Лише після суду з розмов з іншими моїми співпроцесниками я взнав, що організації СВУ взагалі ніколи не існувало, що вона була фіктивною. Всі, без винятку засуджені по процесу особи, в тому числі й ті, котрим приписувалася роль лідерів, як, наприклад, Єфремов, Ніковський, говорили, що організації СВУ не було, що вони підтвердили зведений на них наклеп лише тому, що примушені до цього вигаданими свідченнями інших ув'язнених, що вони їх дали під тиском слідчих органів" ⁵.

Дійсно, спочатку в органів попереднього слідства діло не клеїлося. Тоді хтось додумався застосувати підступну тактику самооговорів. Першими дали потрібні "зізнання" студенти Б.Ф.Матушевський і М.П.Павлушков. Ці фальшивки негайно пред'явили іншим. Декого вдалося "розколоти". З'явилися додаткові "аргументи" для впертих. Диявольський ланцюжок самонавітів спрацював. Порушення кримінально-процесуального закону набули постійного характеру.

Візьмемо так звані організаційні структури про наявність яких твердило ДПУ "СУМ", "медична секція", "академічна секція", "шкільна секція", "педагогічна секція", "інститутські наради редакційного активу", "видавнича секція", "автокефальна секція", "кооперативна секція", а також Полтавська, Дніпропетровська, Чернігівська, Вінницька, Одеська, Миколаївська філії. У природі їх взагалі не існувало.

Нам протягом останніх років довелося виявити чимало унікальних документів про діячів, котрі проходили у справі СВУ. Поза сумнівом, у тодішніх функціонерів владно-каральних структур були всі підстави, щоб "незлюбити" цих людей. Адже вони явно не хотіли інтегруватись у мовчазну (вимушено мовчазну!) більшість молодого тоталітарної держави, мали власні стійкі погляди й переконання. Гостро критично ставились вони і до більшовицької влади, відверто вказували на реальні недоліки її політики, особливо національної. Зокрема, ні від кого не приховував своїх поглядів С.О.Єфремов. Наведемо кілька рядків з "Листа без конверта", якого він написав у січні 1918 р. до "командуючого українським військом" Ю.М.Коцюбинського:

"Воля справді засяяла, вже була під українським небом. І от приходять люде, що цю волю знов кладуть у домовину й важко віко пудовими набоями прибивають... Нас ділить прірва, безодня несходима, яка тільки-но може ділити большевика од старого соціаліста (С.О.Єфремов був впливовим діячем Української партії соціалістів-федералістів. – *Авт.*), що не раз звідав царської тюрми та жандармських скорпіонів. І проте я не заздрю вашій силі й не промінюю її на мою несилу..."⁶.

Стійке прагнення не розмінюватись на "тимчасові" або "разові" компроміси уже само по собі в очах можновладців робило С.О.Єфремова та інших учасників процесу "персонами-нон-грата".

Постає загальне питання: чи існував взагалі у 20-30-ті рр. реальний, а не міфічний, супротив більшовицькій владі?

Звичайно, таке було. Це засвідчує чимало документів, хоча згадана тема – опір сталінізму – ще потребує всебічної уваги дослідників. У даній конкретній справі яким залишається одне: не створювали підсудні якісь опозиційні структури. Скоріше мова може йти про інтелектуальну опозицію. Безумовно, С.О.Єфремов та інші його, як висловився В.М.Ганцов, "співпроцесники" були українськими патріотами, що нова влада розцінювала як – український буржуазний націоналізм. Вони активно працювали в ім'я

національно-культурного відродження України. Однак діяли абсолютно легітимно і аж ніяк не за директивами українського або інших еміграційних центрів.

Варто звернутись до думки одного з підсудних, К.Т.Туркала, котрому пощастило вижити (він емігрував до США, де помер 1979 р.). "Тепер іще є українці, які вважають справу "Спілки визволення України" двадцятих років за контроверсійну, тобто їм невідомо й неясно, була чи не була така організація в дійсності. А є й такі українці ..., які твердять, що СВУ 20-х років була і тим-то виправдовують московську большевицьку владу, яка скарала фактично невинну верхівку наукової інтелігенції українського народу. Я особисто, як один із підсудних, відкидаю контроверсійність у цій справі і рішуче, з цілковитою моральною відповідальністю заявляю, що формально організації СВУ не було, а її провокаційно сконструювало, з допомогою двох підсудних у цій справі московське ГПУ, щоб створити законну підставу для знищення верхівки української наукової інтелігенції того часу. Усі ті підсудні, що належали до моїх приятелів і друзів, казали мені, що довідувалися про "існування" СВУ від слідчих під час передсудового слідства, коли я розмовляв із ними вже на суді" ⁷.

Цілком слушним є зауваження К.Т.Туркала про те, чому фактично всі організатори процесу СВУ згодом були знищені. "Українське суспільство пояснювало це тим, що вони не склали політичного іспиту, бо перепроводили цей процес не так, як треба було. Отож і вийшла була ця справа шита білими нитками. Та й саме ГПУ – склад – до 1940 року "оновлено". Для чого тримати живих свідків?" ⁸.

Це й справді так. Майже всі, хто був причетний до фабрикації справи СВУ, під час "великого терору" 1936-1938 рр., а дехто й раніше, страчені. Тоді постає інше запитання: чому обвинувачені самі на себе зводили такі жахливі наклепи? Спрацювали до усього й методи індивідуального шантажу. Зовсім не обов'язково було вдаватися до насильства. Візьмемо для прикладу С.О.Єфремова. На допиті 25 липня 1929 р., невдовзі після арешту, він "заявляв", що "про існування контрреволюційної організації не знав і не від кого про неї не чув" ⁹. Вже 10 вересня того ж року визнав "існування "Спілки визволення України", контрреволюційної організації, і свою до неї приналежність" ¹⁰.

Найвірогіднішу відповідь на це запитання вже у 1992 році дала киянка Тетяна Ільченко в листі до газети "Рада". Вона писала, що з дитинства спілкувалась з С.О.Єфремовим. Він мешкав у Києві на вулиці Гоголівській, у будинку директора 1-ї трудової школи В.Ф.Дурдуківського, сестра котрого Онисія фактично була дружиною Сергія Олександровича. "Вже під час фашистської окупації, – згадує авторка листа, – ми з мамою зайшли до Онисії Дурдуківської і вона розповіла, що Сергію Єфремову пригрозили: якщо не підпише тих фальсифікованих паперів, необхідних слідству, то її заарештують. Знаючи, що тортури зведуть її в могилу, Єфремов, рятуючи

кохану, підписав все, що від нього вимагали..."¹¹.

Цікаві спогади, що зайвий раз засвідчують інспірований характер справи СВУ, залишив і О.П.Семененко, котрому довелося бути присутнім на процесі в Харківському оперному театрі: "Підсудних привозили з тюрми не в "чорних воронах", а в звичайних автобусах, ніби на прогулянку. На сцені в перервах підсудним підносили чай з "пирожними". Організатори явно перегравали, пересаджували свою роль гуманних учнів Держинського. Особливо ці масні і демонстративно великі солодощі, кондитерські вершини тодішнього щасливого життя, були тут не до речі. Проте, думаю, що відкинути, відсунути їх підсудний академік Сергій Єфремов, людина великої гідності, не міг. Не могли й інші. Так само не могли відкликати своїх попередніх свідчень, даних у Києві, вимучені довгими днями і ночами без сну. І признання, і театральні солодощі – все належало до заздалегідь розробленого ритуалу і підсудні мали коритися йому"¹².

У цитованих спогадах вказується і на те, що на сцені Харківського оперного театру постійно були присутні і безпосередньо керували ходом судового процесу начальник секретного відділу ГПУ УСРР В.М.Горожанин та начальник II-го відділку Б.В.Ковельський. Саме їх підписи стоять під обвинувальним висновком у справі СВУ¹³, а також під тими документами, які ми хочемо вперше оприлюднити. (Від редакції: Ці документи вміщуємо в "Довідковому розділі"). Та перед тим – кілька слів про В.М.Горожанина і Б.В.Ковельського.

"Горожанина, – пише О.П.Семененко, – мало хто знав. В концертних залах інколи можна було побачити цього інтелігента. З довшим, ніж звичайно, волоссям, що надавало йому артистичного вигляду ніби піаніста або скрипаля. Я чув від одеського адвоката Г.Я.Сосіна, що Горожанин був родом з Акермана"¹⁴.

Валерій Михайлович Горожанин (справжнє прізвище Кудельський) народився 1889 р. в м. Акермані (нині Белгород-Дністровський) Бессарабської губернії. Навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, на який вступив в 1909 році, але у 1912 р. відрахований з нього за приналежність до партії есерів. Після лютого 1917 р. знову спробував відновити навчання в університеті, але не зміг цього зробити через активну політичну діяльність. На той час він вже став членом партії "боротьбистів", а з 1919 р. увійшов до КП(б)У. З 1907 до 1914 р. В.М.Горожанин вів підпільну роботу в Одесі і Бессарабії. Встиг побувати і у Франції, де написав памфлет "Анатоль Франс і Ватикан".

Жовтневі події пережив в Одесі, де писав для газети "Голос революції". Його літературний псевдонім Горожанин. З травня 1919 р. – в органах ЧК. Починав з особливо важливих справ Одеської губернської ЧК. У 1920-1921 рр. – начальник слідчо-оперативної частини і член колегії Миколаївської губернської ЧК. У 1921-1922 рр. став начальником Секретного відділу ДПУ УСРР. У 1923 р. – начальник секретно-оперативної

частини ПП ДПУ Правобережної України. Затим у 1923-1924 рр. – помічник начальника Київського губвідділу ДПУ. В.М.Горожанин мав пряме відношення до фабрикації справи "Київського обласного центру дії". Це належно оцінили. 3 травня 1924 р. він очолив Секретний відділ ДПУ УСРР, а після проведення справи СВУ в 1930 відрядили до Москви, в розпорядження ОДПУ. До 21 травня 1935 р. помічник начальника іноземного відділу Головного управління держбезпеки НКВС СРСР, згодом – другий заступник начальника цього ж відділу, заступник начальника Особливого бюро НКВС СРСР. У листопаді 1935 р. йому присвоїли звання старшого майора держбезпеки. 21 листопада 1937 р. звільнений з органів НКВС і того ж року розстріляний.

Повернімося до спогадів О.П.Семененка. "Директиви для Горожанина, – пише він, – склалися не в Харкові. Співробітник Наркомюсту з категорії "перекладачів" казав мені, що він перекладав з української на російську матеріали слідства в справі СВУ для Москви. Річ у тому, що це слідство, як виняток, ДПУ проводило українською мовою" ¹⁵.

І справді, більшість матеріалів у справі СВУ писано російською мовою. Слідчі ставили по-російськи запитання, але багато хто відповідав українською мовою. Для московського начальства робили переклади.

Тепер – про Бориса Володимировича Козельського, справжнє ім'я котрого Бернард Вольфович Голованєвський. Він народився в травні 1902 р. у м. Проскурові. У 1919 р. закінчив комерційне училище в Києві, працюючи тимчасово коректором. З кінця 1919 р. вступив у більшовицьку партію. Правда, у 1921 р. комісією по "чистці" з неї виключений як "пасивний член". Однак партосередок ДПУ УСРР в 1928 р. прийняв Б.В.Козельського кандидатом в члени партії.

Працювати в органах ЧК почав з 1927 р. начальником II-го відділку Секретного відділу ДПУ УСРР. З 1930 р. – помічник начальника Секретного відділу ДПУ УССР. У 1934 р. став начальником Секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР. Застрелився 2 січня 1936 р., і навздогін був обвинувачений у створенні "троцькістської організації" в органах НКВС. "В центральній газеті, – свідчить О.П.Семененко, – довгий некролог про нього підписали українські партійні вожді, але збрехали, ніби Козельський помер через серце. Чомусь їм треба було сховати правду" ¹⁶.

До речі, В.М.Горожанин був приятелем поета Володимира Маяковського. Вони разом подорожували по Півдню тодішнього СРСР, а у серпні 1927 р. у співавторстві написали кіносценарій про підступні дії англійської розвідки. "Комісарові українського ДПУ" В.М.Горожанину присвятив В.В.Маяковський вірш "Солдаты Дзержинского". У ньому є такі рядки:

Есть твердолобые вокруг и внутри
зорче и в оба, чекист, смотри ¹⁷.

Про те, як В.М.Горожанин і Б.В.Козельський розшукували

"твердолобих", розповіла у своїх спогадах Надія Суровцева: "Харків 1926-1927... Одного разу Бобка Козельський, який сам не бував у нас на вечірках (ходила його дружина Йолочка), звернувся до мене: "Горожанин питається, як до вас прийти?" – "А що він п'є? – "Нарзан". – "Це гірш, але хай приходять".

Якщо не помилюся, він був начальником контррозвідки. В кожному разі був дуже відповідальним робітником. Чергової вечірки він прийшов. Гарний, з блідим вишуканим обличчям, він справляв дуже культурне враження. Де б, з ким би я не розмовляла, він все намагався опинитися біля мене. Нарешті ми сіли поруч. Він старанно доливав мені вина, собі – нарзану, і весь час скеровував розмову на політичні теми. Не люблю, а поготів раніш не любила, партнерів, що п'ють нарзан, а розмовляють про політику. Вино я пила, голова в мене була міцна, тренувана, а розмови я весь час звертала на легкі тори. Так і стратив марно вечір та ніч відповідальний робітник..., немолодий вже красень з контррозвідки" ¹⁸.

Однак В.М.Горожанин візит наніс не випадково: незабаром Надію Суровцеву заарештували. Досвід у написанні кіносценаріїв про шпигунів знадобився при підготовці процесу СВУ. "Драматургію" цього процесу яскраво відбиває "Докладная записка" (див. док. № 1), в якій систематизовано "лінії" діяльності СВУ. Надзвичайно цікавими видаються наступні два документи, які нам вдалося відшукати. Це – "Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс" і "Кандидаты к процессу с периферии" (док. № 2,3). Тут знаходимо прізвища не тільки тих, хто опинився на лаві підсудних, а й тих евентуальних обвинувачених, котрих "готували" по процесу.

Додивіться до коректив, зроблених на цих документах. Скажімо, у "Орієнтовному списку" до Президії СВУ, себто до головних ватажків, вписана Л. М. Старицька-Черняхівська, а також М.Є.Слабченко, котрому згодом відведуть більш скромну роль керівника Одеської філії ¹⁹.

Поруч із чотирма кандидатами на "церковну лінію" додано: "Будет взят ряд лиц с периферии" ²⁰. Напроти "кандидатов к процессу с периферии" в одних випадках проставлені "плюси", в інших ніяких позначок немає. Напроти прізвища вчителя З.М.Гудзь-Засудьського, "плюс" замінено на "мінус". На нашу думку, ці позначки зробив особисто В.А.Балицький. Він також уважно читав і позначав інші документи, які є в нашому розпорядженні.

Ще одна доповідна записка має назву "О деятельности медицинской линии "СВУ" (див. док. № 4). Документ потребує особливого коментування. У шифрограмі від 2 січня 1930 р. Сталін особливу увагу приділив "медицинским фокусам". Наводимо повний текст сталінської шифрограми.

"Харьков-Косиору, Чубарю.

Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и

террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая "Европа", что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся отравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное "оправдание" и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде" ²¹.

Відомому лікарю, пацієнтами котрого були і деякі з комуністичних вождів, Аркадію Олексійовичу Барбару, і наснитись не могло, що він розглядав пацієнта-комуніста "не як хворого, а як ворога". Тим не менш, невдовзі йому довелося зізнаватися у цих та інших "гріхах". Звичайно, ці зізнання носили фарсовий характер, але далеко не фарсовим був вирок. Засуджений до 8 років позбавлення волі, він був у жовтні 1938 р. страчений за те, що нібито продовжував "контрреволюційну діяльність" уже у концтаборі ²². Що й казати: у Сталіна дійсно була чіпка пам'ять. Після Великої Вітчизняної війни за його вказівкою організували бучний процес "шкідників" і "ворогів" від медицини. Пропонуємо читачам уривки з свідчень С.О.Єфремова та М.П.Павлушкова (Див. док. № 5, 6, 7, 8, 9, 10). "Театр у театрі", себто процес СВУ на сцені Харківської опери, вимагав від кожного належно зіграти написану чекістами роль. Де вже було те життя, котре, як писав Б.Л.Пастернак, "не читки требует підкріплюватись різного роду "викриттями". У такий спосіб недоліки політики влади, катастрофічний соціально-економічний стан, що уможливив, наприклад, голод початку 30-х рр., можна було пояснювати "ворожими диверсіями", "шкідництвом" тощо. Одним з підтверджень цього є процес СВУ. Не випадково П.П.Любченко, котрий виступав на ньому одним із громадських обвинувачів, у передмові до видання стенограми процесу СВУ писав: "Стенограма процесу над СВУ повинна стати в руках трудящих могутньою зброєю для викриття тої каїнової змовницької роботи, що її провадили і провадять українські націоналісти проти країн Рад. Стенограма процесу СВУ вустами самих підсудних – вчорашніх провідних діячів петлюрівщини, УНР – розкаже кожному, на кого і для чого працює українська буржуазія, українські націоналісти, за яку "самостійну", за яку "незалежну" Україну вони борються" ²⁷.

Наостаток хочемо ознайомити читачів з доповідними записками, що їх надіслав до ЦК КП(б)У В.А.Балицький відповідно 7 і 11 невдовзі 26 червня 1929 р. (див. док. № 15, 16). Ще нічого суд не встановив, ще не одержані від заарештованих в травні 1929 р. молодих людей (їм приписано участь у "Спілці української молоді") свідчення, а самовпевнений шеф ДПУ вважає "твердо встановленим, що ...Єфремов оформлював політичні настрої вказаної антирадянської організації..." ²⁸ (див. док. № 15). До 10 червня 1929 р. слідчим не вдалося вичавити з Б.Ф.Матушевського зізнання в існуванні СВУ, а не тільки "СУМ" ²⁹. До 11 червня 1929 р. М.П.Павлушков намагається

боронити С.О.Єфремова і В.Ф.Дурдуківського³⁰, а в записці від 11 червня зафіксована вказівка про арешт В.Ф.Дурдуківського й висловлено тверде припущення про існування організації старих, тобто СВУ (див. док. № 16). Все це – зайве підтвердження того, що "драматурги" з ДПУ все визначили наперед.

Керівники республіки охоче погодились з вигадками Балицького, бо на інше у них, мабуть, не вистачало інтелекту. Передчуття трагедії не обмануло С.О.Єфремова, котрий 5 липня 1929 р. фіксує у своєму щоденнику: "Черга тепер за мною"³¹.

Згадуваний уже Гелій Снегірьов висловив припущення, що наші сучасники ще побачать оголошення: "Сьогодні заново слухається справа СВУ"³².

Як у воду дивився. Звертаючись до документів цієї справи, ми ніби наново слухаємо її. У першу чергу це потрібно зробити в ім'я правди, для розуміння того, від якої страшної тоталітарної спадщини слід рішуче відмовлятися, щоб жити у справді демократичному, правовому суспільстві.

ПРИМІТКИ

¹ Єфремов С. По-суворовському // Літературна Україна. – 1990. – № 43.

² Див.: Потебенко М.О. Протест // Літературна Україна. – 1989. – 31 серп.; Савцов В. Злочин, якого не було // Радянська Україна. – 1989. – 12, 13, 16, 19, 26, 27 верес.; Абдуллін О., Басараб В. Спростування енциклопедії // Робітничая газета. – 1989. – 19 лист.; Кирилюк В. Процес СВУ – сталінська фальшивка // Літературна Україна. – 1989. – 7 груд.; Реабілітована правда // Радянська Україна. – 1990. – 12 верес.; Сидоренко О. "Підлішого часу не було...". Як і чому було сфабриковано справу так званої Спілки визволення України // Вечірній Київ. – 1991. – 15 трав.; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 64-81; Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. – К., 1994. – 114 с.; Пристайко В. Жертви терору. Як ДПУ боролось з українською академічною наукою // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 70-82 та ін.

³ Див., наприклад: Опера СВУ – музика ГПУ. Спогади свідків. Збірка / Упорядник Ю.Хоружний. – Кам'янськ-Шахтинський, 1992. – 152 с.

⁴ Скрипник М. "Спілка визволення України" // Більшовик України. – 1940. – № 8. – С. 14.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 67098-ФП. – Т. 67. – Арк. 315-316.

⁶ Єфремов С. Лист без конверта // Літературна Україна. – 1990. – 30 серп.

⁷ Туркало К. Спогади. – Нью-Йорк, 1978. – С. 4.

⁸ Там само. – С. 5.

⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 11. – Арк. 37.

¹⁰ Там само. – Арк. 96.

¹¹ Рада. – 1992. – 27 берез.

¹² Семененко О. "Харків-Харків...". – Харків-Нью-Йорк, 1992. – С. 97.

¹³ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – Харків, 1931. – Т. 1. – С. 156-160.

¹⁴ Семененко О. "Харків- Харків..." – С. 98.

¹⁵ Там само. – С. 100.

-
- ¹⁶ Там само. – С. 99.
- ¹⁷ Карабчиевский Ю. Воскресение Маяковского. – М., 1990. – С. 145, 147; Маяковский В. В. Собр. соч. в 6-ти тт. – М., 1973. – Т. 4. – С. 59. Див. також: Поэзия. – 1972. – № 6. – С. 220-236.
- ¹⁸ Суровцева Н. Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан // Наука і культура. Україна. – К., 1990. – Вип. 24. – С. 555.
- ¹⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс. – Арк. 1.
- ²⁰ Там само. – Арк. 2.
- ²¹ Замятина Т. Йосиф Сталин: "Виновных судить ускоренно. Приговор – расстрел". Рассекречен личный архив вождя народов // Известия. – 1992. – 11 июня.
- ²² ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Контрольно-наглядова справа по кримінальній справі А.О.Барбара. – Арк. 18.
- ²³ Болабольченко А. СВУ – суд над переконаннями. – С. 78-105.
- ²⁴ Снегірьов Г. Набої для розстрілу. (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка. – К., 1990. – С. 110.
- ²⁵ Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. – 1930. – № 5-6. – С. 9.
- ²⁶ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом "СВУ". – Арк. 1.
- ²⁷ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. – С. 1.
- ²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 29.
- ²⁹ ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 80. – Арк. 77-79.
- ³⁰ Там само. – Т. 70. – Арк. 59-62.
- ³¹ ДА СБУ. – Щоденник академіка С.О.Єфремова за 1929 рік на 64-х сторінках. – Арк. 63.
- ³² Снегірьов Г. Набої для розстрілу. – С. 162.

Радник Голови СБУ з правових
питань, генерал-майор юстиції
Володимир ПРИСТАЙКО,
доктор історичних наук
Юрій ШАПОВАЛ

ОББРИХАНА БЛАГОДІЙНІСТЬ

Компрометація і закриття єврейських благочинницьких організацій в Україні у 1920-1930 роках

Молодший лейтенант держбезпеки Сапожников у своєму кабінеті підписав постанову про взяття під варту головного лікаря поліклініки облпромстрах каси Ханіса Бориса Моїсейовича. У той же день обласний прокурор Цвік оперативно дав санкцію на арешт лікаря. А через кілька днів на квартирі з сьомого будинку по вул. Артемівській працівники НКВС у присутності понятих вчинили обшук. Попрацювати довелося у поті чола. Сім'я жила небідно, то і майна мала чимало. Необхідно було також перегорнути сторінки кількох тисяч книг писаних не тільки російською, а й англійською, німецькою, французькою мовами. Забрали тільки паспорт, профспілковий квиток, листи, записник, часописи та працю М.Бухаріна "Теорія історичного матеріалізму". А в додачу – голову сім'ї. Затим в комендатурі 51-літнього чоловіка відібрали помічі, пенсне, резинки від шкарпеток та англійські булавки і одвели у тюремну камеру¹.

Слідчий не поспішав. Він дав змогу заарештованому придивитись до тюремних порядків, отямитись від шоку. Через добу викликав Бориса Моїсейовича до себе в кабінет. Тут Сапожников повідомив Ханісу, що його притягатимуть до кримінальної відповідальності за участь у троцькістсько-шпигунській організації.

- Що ви можете пояснити по суті звинувачення? – запитав молодший лейтенант.

- Нічого. Я нічим не завинив і в ніякій шпигунській організації не перебуваю.

- Гарзд, ідіть і подумайте.

Пройшла неділя. Комплекс засобів психологічного й фізичного тиску почав спрацьовувати. Вже 29 червня підслідний "розколовся". Він заявив, що на початку 1936 року до контрреволюційної троцькістської діяльності його залучив голова облметалпромспілки Д.Ваганов.

Ми у цьому ніскільки не сумнівалися, – задоволено прокоментував слідчий. – До такого фіналу ви йшли упродовж всього свого свідомого життя.

І почав потрактовувати деякі епізоди біографії лікаря. Народився у містечку Піщанка Вінницької області в родині державних службовців Росії. Єврей. З 1912 по 1916 рр. навчався у Женеві, де закінчив медичний факультет університету. Виїжджав у Францію, де мріяв у Парижі продовжити навчання. Бував в родичів у Канаді. Опанував кілька іноземних мов.

Ще у Швейцарії вступив у сіоністську організацію. Після приїзду до Катеринослава одразу налагодив зв'язки з місцевими сіоністами і їх поводитирем інженером Бруком. У 1918 році члени різних партій (соціалісти, бундівці, поалесіоністи та ін.) утворили Управу єврейської общини. Її членом

став Ханіс. Радянська влада Управу зліквідувала. Тоді Ханіс у 1923 році організує єврейське медично-санітарне товариство "ЄЛІСО"².

Спробуємо неупереджено пояснити, у чому полягала сутність діяльності цього товариства.

За статутом товариство обслуговувало пацієнтів вдома, амбулаторно й стаціонарно, опікувало хворих аж до їх повного одужання. З цією метою воно орендувало приміщення поліклінік і лікарень, обладнувало лабораторії для медичних досліджень, здійснювало пантронаж для слабосильних і непрацездатних. Члени товариства читали лекції, проводили співбесіди. Розповсюджували, як могли, серед населення бодай елементарні медико-санітарні знання. Окрім того, з власних коштів вони видавали пацієнтам позички, допомагали їм відвідувати курорти, закупували медикаменти й обладнання для лікарень, продовольство, створювали спеціальні благодійні фонди³.

Упродовж семи років, допоки ухвалою ВУЦВК в 1930 р. товариство зліквідували, його незмінно очолював Б.М.Ханіс. Ним не могли нахвалитися. Відзначили Почесною грамотою. Окружний відділ охорони здоров'я оцінював його як "крупного працівника народної охорони здоров'я". Це і справді був авторитетний фахівець і громадський діяч, знаний не лише на Катеринославщині. Він спілкувався з майбутнім прем'єр-міністром Палестини Усишкіним, відомим теоретиком сіонізму Жаботинським, популярним єврейським письменником Вяликом.

І це ще не все. З 20-х років Ханіса призначили представником міжнародної організації "Джойнта", котра ставила за мету надавати посильну допомогу голодаючим в СРСР, по Катеринославщині. І тут він проявив себе якнайкраще. Енергійно організовував громадські їдальні, виділяв для голодуючих продукти харчування. Не даремно ВЦВК нагородив доктора Ханіса спеціальним жетоном "За труды в деле борьбы с голодом и его последствиями"⁴.

Та хіба тільки це? "Джойнт" знаходив кошти для фінансування будівництва садиб євреїв-переселенців, котрі виявили намір обробляти землю. Під його патронажем відкривались приюти, забезпечувались необхідним дитячі будинки. До того всього організаціям при синагозі "Гмилесхесет" видавалися безпроцентні субсидії⁵.

Оплачувався прийом хворих кваліфікованими лікарями. Так, у Павлограді діяла амбулаторія "Джойнт". Її персонал – лікар, фельдшер, акушерка. Хворих оглядали щоденно, видавали безплатно ліки. За день проходило до 25 пацієнтів⁶. Звідкіль поступали кошти? Вони виділялися централізовано під певні програми. Скажімо, на єврейському конгресі, що відбувся у 1929 р. в Філадельфії, було вирішено зібрати 1,6 млн. доларів на користь євреїв, котрі працюватимуть у сільському господарстві.

З часом ставлення властей до філантропічної діяльності "Джойнт" помінялося. У 1923 році СРСР подолав продовольчу кризу. Гостра

необхідність у міжнародній благочинності відпала, зате почали накопичуватись різного роду підозри. Все частіше у рішеннях центральних і місцевих партійних та радянських інстанцій почали проскакувати натяки на "деморалізуючу й розкладницьку роль "Джойнта", "Векеліфа" серед єврейських мас", а далі пішли прямі звинувачення у групуванні "єврейських реакційних елементів (сіоністів, клерикалістів і т.п.) навколо цих організацій і тому подібні інсинуації⁷.

Почали вживати практичні заходи. Єврейські секції при партійних і виконавчих комітетах, блокуючись з ДПУ, встановили контроль за іноземними візитерами. Без попереднього дозволу місцевих властей представники від "Джойнт" і "Векеліф" не мали вже права в'їзду у будь-яке місто. Євсекції посилали в управління цих організацій своїх людей. У просвітницькі, культурні установи, дитбудинки їм вхід заборонявся.

Пішли кадрові переміщення. Чимало працівників "Джойнта" увільнили й замінили новими. Особливо прискіпливо ставились до активістів, таких, як доктор Іоффе, котрий навіть після увільнення об'їжджав Гуляйпільські колонії, намагаючись посилити релігійні настрої серед колоністів⁸.

Вже в липні 1923 р. представництво урядів РРФСР та УСРР оголосило про скасування посад уповноважених "Джойнта" у "заштатних містах", в жовтні прийнято рішення взяти на облік виконкомів усе майно "Джойнта" і про повну ліквідацію цієї організації. Належало розпустити всі громадські організації, створені за ініціативою "Джойнта". Зокрема, в Катеринославі під заборону попало "Товариство єврейських лікарів по наданню допомоги населенню"⁹.

І все ж піти на повний розрив з благодійницькими міжнародними організаціями тоді ще не наважились. Так, у 1924 р. у Москві починає функціонувати правління "Агроджойнт". Спостережна рада свою штаб-квартиру відкриває у Нью-Йорку. У Радянського уряду виникла підозра, що, організуючи єврейські землеробчі колонії, керівники "Джойнта" мали дальнім прицілом створення єврейської автономії в Криму. Поки що намічалось поселити тисячу єврейських сімей на півдні СРСР, зокрема України.

До осені 1926 р. було розселено 5189 таких сімей, це рахуючи 622 родин організації "ОРТ" на Одещині. "Агроджойнт" забезпечував колоністів кваліфікованими агрономами, сучасною сільгосптехнікою, надавав кредити. Справи полегшувалися тим, що за згодою уряду СРСР організації "Джойнта" звільнялись від податків, мита, користувалися усіма пільгами по оплаті вантажів. Це вельми зацікавило заокеанських товстосумів. У 1928 р. в Нью-Йорку засновано акціонерну кампанію "Американське товариство єврейських землеробних колоній у Росії", котре асигнувало "Агроджойнту" 400 тис. доларів США¹⁰.

Як відомо, кінець 20-х років ознаменувався відходом від нової економічної політики. Почала здійснюватися сталінська суцільна колективізація. Село одразу відреагувало спадом виробництва. Причини, як

заведено, почали шукати в підступних діях зовнішніх і внутрішніх ворогів Радянської влади. Само собою, "Агроджойнт", "Хиселі" (міжнародний комітет у справах еміграції євреїв) та "ОЗЕ" (товариство по землеустрою євреїв) оголосили ворогами робітничо-селянської влади, звинуватили в економічному й військовому шпигунстві.

У число головних шпигунів попали директор "Агроджойнта" Йосип Розін, його заступники Самуїл Любарський, Ієзікіель Гроєр, директор європейського бюро "Джойнт" Б.Кан, директор "Європейської колонізаційної асоціації-філіалу "Американського об'єднаного розпорядчого комітету" Зімха-Лейба Зак ¹¹.

Та до чого тут Борис Ханіс? До того, що з багатьма із них він був добре знайомий. Це йому правління доручало закуповувати медичне обладнання за кордоном. У Німеччині він пробув два місяці, у Франції – три неділі. У Берліні Борис Моїсейович мав зустрічі з громадянином США Давидом Швайцером та письменником Бергельсоном – працівниками контори "Джойнта". Швайцер познайомив Ханіса з директором цієї контори в Європі Бернгардом Каном – фаворитом головного директора "Джойнта", Нью-Йоркського банкіра Варбурга. Ці знайомства стали причиною першого арешту Ханіса у 1929 році. Його зняли прямо з поїзда на шляху слідування з Одеси в Київ і відправили в Москву, до ОДПУ. Про це слідчий Сапожніков не міг не знати. Як і про те, що Ханісу та 18 працівникам "Джойнта" пред'явили звинувачення в нелегальних операціях по ввезенню в СРСР червінців і вивезенню з країни іноземної валюти. Ханіса, приміром, притягли до кримінальної відповідальності за те, що одержані від єврейської громади у Вінниці 3 тисячі карбованців передав у Парижі працівнику "Джойнта" Швайцеру.

Судовий процес над "валютчиками-баратчиками" завершився таким вироком. Керівника групи С.Б.Зільбермана розстріляли, решту відправили у концентраційні табори. Ханісу "впаяли" 5 років тюремного ув'язнення за зв'язки з валютниками та резидентом німецької контррозвідки Б.Я.Зільберманом. Потім покарання дещо пом'якшили, зрештою дозволили проживання у м. Дніпропетровську ¹².

З перемогою фашизму з Німеччини почалася масова еміграція лікарів-євреїв, комуністів. Ханіс допомагав нещасним у працевлаштуванні. Так само і тим, кого виключили з лав ВКП(б), або вигнали з роботи за політичні переконання. Таку добросердечність НКВС кваліфікував як контрреволюційність, троцькізм.

Ханісу інкримінували створення групки лікарів, котра під егідою Червоного Хреста допомагала морально й матеріально репресованим та їх сім'ям. До заздалегідь сфабрикованої справи підклали витяги з антирадянських висловлювань Ханіса. Так, Троцького він нібито вважав "великою людиною", обурювався розгромом "троцькістсько-зінов'євської банди". Він нібито казав: "Вся ленінська гвардія – Зінов'єв, Каменєв та ін.

знищується фізично..., гинуть ні в чому не повинні люди лише тому, що не є прихильниками Сталіна". Або таке: самокритика і критика – це обзивати "один одного сволотою, обливати брудом, топтати у багні".

На допитах, зваживши все "за" і "проти", Ханіс підтвердив свою "троцькістську діяльність", але категорично відкидав інше шпигунство. Він рішуче відкидав зв'язки з завідуючим відділом нацменшин облвиконкому Білявським, німецькими лікарями-емігрантами Проскаустром, Кромбахом, Блюменталем, яких слідчий інакше як фашистами не називав ¹³.

Але слідчому було поставлено чітке завдання: добитись визнання підслідного про шпигунство. Ось короткий витяг з протоколу одного з допитів:

Запитання: Хто з лікарів-іноземців був вами, представником "Агроджойнта", працевлаштований на Дніпропетровщині?

Відповідь: Через обласний відділ охорони здоров'я влаштував на роботу лікарів Натансона, Фінке, Кромбаха, Майнцера, Штейнберга, Цехнера, Штерна та інших (вже не пам'ятаю).

Запитання: Хто з перерахованих вами осіб німецько-піддані?

Відповідь: Я не знаю, хто з них прибув з Німеччини або іншої країни, оскільки ці лікарі прибували до мене по лінії "Агроджойнта" з Москви. Я не цікавився – прибули вони з-за кордону, чи ні.

Запитання: З ким з перерахованих осіб ви були зв'язані по контрреволюційній роботі?

Відповідь: Ні з ким..." ¹⁴.

Не добившись потрібних зізнань від Ханіса, слідство вдалося до обхідного маневру: взялось за обробку німецько-підданих, котрі теж сиділи за ґратами. Загрозами розстрілу, жорстокими побоями, обіцянками випустити за кордон у декого з них вдалося взяти потрібну інформацію. Зокрема, В.Майнцнер, який працював лікарем у Новозолотопільському районі на Дніпропетровщині, підписав "визнання" щодо приналежності до агентури гестапо, досить детально оповів про свою шпигунську кар'єру, про те, як його направили з Москви до такого ж агента гестапо Ханіса. В лікарню с. Зелене Поле його відрядили тому, що як підкреслив Ханіс, "тут багато колгоспів, багато народу і багато невдоволених Радянською владою" ¹⁵.

Там німецький лікар-єврей мав "підшукувати й обробляти у контрреволюційному дусі людей, незадоволених Радянською владою, щоб комплектувати надійні кадри для боротьби з Радянським Союзом, вчиняти бактеріологічні диверсії. Себто отруювати водойми, річки, колодязі вірусами, котрі викликають епідемічні захворювання людей і худоби. Штамами цих вірусів мав забезпечувати саме він, Ханіс. Підслідний, ознайомившись з цими вигадками, категорично їх відкинув ¹⁶.

Тим не менше, у кінці жовтня начальник Управління НКВС УРСР по Дніпропетровській області Кривець та помічник прокурора СРСР Рагінський затвердили звинувачувальний висновок. У ньому відзначалося, що УНКВС

"викрив й ліквідував контрреволюційну, троцькістсько-терористичну організацію, яка ставила за мету боротьбу з Радянською владою й комуністичною партією шляхом терору...". До активних контрреволюціонерів включили "видного діяча єврейського націоналістичного руху доктора Ханіса Б.М. На додачу мовилось, що він викритий як агент гестапо.

Кримінальна справа Ханіса розглядалася на закритому засіданні виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР. Протягом 20 хвилин 29 жовтня без виклику свідків, без участі адвоката, при категоричній відмові підсудного визнати себе винним у шпигунстві, три юристи не мудруючи лукаво, винесли смертний вирок. Оскільки від "терористів" апеляції про помилування не приймалися, то вже 30 жовтня 1937 року Бориса Моїсейовича розстріляли.

У ході слідства, щоб зломити опір заарештованого, 8 вересня 1937 р. заарештували дружину Сіму Соломонівну Ханіс-Рогинську, завідуючу лабораторією венерологічного інституту. Наступного дня сина Олександра, студента Дніпропетровського транспортного інституту. Сіму Соломонівну Особлива нарада НКВС СРСР засудила до 8 років виправно-трудових робіт. Сину Олександру інкримінували прагнення помститись за батька і 8 лютого 1938 р. розстріляли у Дніпропетровській тюрмі. Неповнолітнього сина Юрія віддали в дитбудинок. З квартири, у котрій проживала сім'я, вивезли все конфісковане майно¹⁷. Була дружна, щаслива, працююча сім'я. Волею безсердечного чаклуна її не стало.

Правда, у 1957 році усі члени сім'ї Ханісів реабілітовані. Та що з того? Покійників не воскресити, здоров'я не відновити. У реабілітаційних документах відзначається, що слідчі самі писали визнання своїх підслідних і силою заставляли ставити власноручні підписи. Ніхто не цікавився тим, як дотримувався діючий порядок судочинства. Навпаки, колишні начальник УНКВС Дніпропетровської області Кривець й начальник третього відділу управління Березовський самі грубо порушували навіть куценькі права громадян: безпідставно їх заарештовували, фальсифікували результати слідства, застосовували до заарештованих засоби фізичного впливу¹⁸.

У повному обсязі це проявилось при розгляді справи Ханісів. Цих садистів засудили за грубі порушення законності.

На превеликий жаль, Б.М.Ханіс став одним з перших, але далеко не останнім представником "Агроджойнта", обезславленим, знищеним у 30-х роках. Очорнюючи окремих людей, репресивні органи компрометували всю організацію і її діяльність. У першій половині 1938 р. на Дніпропетровщині йшло масове полювання на "сіоністів". В області заарештували 59 євреїв. 25 з них примусили визнати свою приналежність до англійської та німецької розвідок, решту об'єднали в шпигунсько-шкідницьку організацію. На чолі поставили "кадрових сіоністів" Ханіса, Іткіна, Мазо¹⁹. Pozнайомимося з ними.

Моїсей Григорович Іткін народився у 1899 р. в сел. Ізраїлівка

Устинівського району Миколаївської області. Працював до арешту агрономом, уповноваженим української контори "Агроджойнт". Як видно з постанови НКВС, затвердженої 9 січня 1938 р. прокурором Дніпропетровської області, Моїсей Григорович "поряд з пропагандою сіонізму й підготовкою кадрів для Палестини вів також активну шпигунську діяльність".

Після обшуку у нього, крім документів про особу, забрали квиток про проходження курсу навчання в одному з університетів у США, звіт про діяльність української контори "Агроджойнта".

Цього виявилось достатньо для молодшого лейтенанта держбезпеки Іоффе для творення вельми об'ємної "дези", де окремі правдиві епізоди густо приперчувались самими неймовірними вигадками. Слідчий намагався довести, що усі ланки апарату "Агроджойнта" комплектувались антирадянськими й сіоністськими елементами²⁰. І посилався для прикладу на свого підслідного.

Як відомо, у 20-ті роки "Агроджойнт" допомагав єврейським переселенцям налагодити фермерське господарювання. Будувалось житло й господарські споруди, заводилась породиста худоба, закладались виноградники. Люди почали обживатись, у них з'явився смак до сільського господарства. А тут – колективізація. Добро, нажите важкою працею, кошти благодійників мали йти прахом. Це не припало до душі ні переселенцям, ні керівникам "Агроджойнта". Вони, не безпідставно, вважали, що насильне усуспільнення призведе індивідуальні господарства до розору, краху.

Ось тоді-то й поїхав до Америки агроном Іткін. Рік вивчав теорію, а потім поїздив по країні, знайомлячись з організацією сільськогосподарського виробництва. Порівняння було не на користь колгоспів. Додому вертався через Німеччину. У Берліні оформленням проїзних документів займався працівник європейського відділення "Джойнта" Авраам. Вони заприятелювали. Коли у Іткіна виникло бажання відвідати ще й Італію, Авраам охоче цьому посприяв. Послуга – за послугу. Авраам попросив свого гостя допомогти зібрати дані про становище в єврейських поселеннях Дніпропетровської та Миколаївської областей, оскільки готував книгу про єврейське землеробство в СРСР. Нічого поганого у цьому замовленні не було.

У слідчого Іоффе виявилась багата фантазія. Він картину домалював такими виразними штрихами. Авраам, одержавши згоду, вийняв з кишені записника, сказав: "Дозвольте мені мати можливість перевірити вашу забудькуватість й неухважність. Я хочу відмітити у записнику вашу обіцянку надати такі необхідні для мене дані й буду почуватися зовсім впевнено, коли ви підписом своїм засвідчите свою обіцянку"²¹. Іткін підписався.

Після поїздки в Італію між ними знову відбулася розмова. Тепер Авраам захотів більшого: інформації про підготовку СРСР до війни з Німеччиною. Той почав відмовлятися. Авраам тоді вдався до шантажу: "Ви у

наших руках. Рекомендую вам врахувати, що ваша підпис і ваше зобов'язання можна буде у будь-який момент передати Радянському уряду".

У картотеці на неблагонадійних, укладеній органами німецької таємної поліції, а потім гестапо збереглася картка й на Іткіна. Чорним по білому тут записано, що ніяким таємним агентом він не значився. Навпаки, вважався переконаним більшовиком²².

Іткін повернувся на батьківщину. Працював, як і раніше. Але обіцянки, даної Аврааму, не забував. І тут молодший лейтенант Іоффе проявив таку винахідливість, що йому, ймовірно, позаздрив би такий майстер інтриги як О.Дюма. Агроному криворізької контори "Агроджойнта" Ханукову Іткін нібито доручив збирати секретні матеріали про кількість вантажівок у колгоспах, коней, взятих на "військовий облік", урожайність ланів, продовольчі запаси, настрої населення.

Не обійшлося без перлюстрацій переписки, компонувань з листів, забраних під час арешту й обшуку. Іткін мав підтвердити, що у "листах, в яких йшлося про настрої колгоспників, про поживлення громадського життя в колгоспах, я насправді мав на увазі активізацію роботи фізкультурних гуртків, гуртків "Ворошиловський стрілок" тощо"²³.

"Шпигунства" слідчому видалося замало. Потрібно було ще за будь-яку ціну доказати, що Іткін – запеклий сіоніст, що потаємна мета діяльності євреїв-уповноважених "Агроджойнта" полягала у тому, щоб готувати "синів Ізраїлевих" до переїзду в Палестину. Водночас ставилося інше завдання: готувати досвідчених, знаючих євреїв-колгоспників, які б стали кістяком самостійної єврейської держави. Без досвідчених спільників не обійтись. Іткін втягнув у контрреволюційну організацію свого заступника Мазо, колишнього запеклого сіоніста Полтиннікова та інших²⁴.

Кожен мав виконувати свою роль. Взяти хоча б Самуїла Миколайовича Мазо. Він закінчив Тимирязівську сільгоспакадемію у Москві. Працював заступником уповноваженого Дніпропетровської контори "Агроджойнта". Заарештований 15 березня 1938 року. Окрім виконання загальних завдань, він, по версії слідчого, виконував і спеціальні доручення, щоб викликати невдоволення людей. Так, агроном Мазо рекомендував для закладки виноградників висаджувати короткі чубуки 37-40 см довжиною і укороченими саджанцями таких же розмірів. У малосніжну зиму 1936-1937 років це призвело до часткового вимерзання рослин.

Правда, подібне траплялося й раніше. Слідчий дописує у протоколі: "шкідництво в області виноградарства у Ново-Златопільському районі почали ще працівники ЄКО (єврейське колонізаційне товариство. – Авт.) Посьв'янський і Годлевський". До них енкаведисти приєднали інструктора по виноградарству на Чонгарі Юделовича, у Ново-Златопільському районі Фрідберга"²⁵. Пішло-поїхало... Заарештували агронома обласного земельного управління С.Б.Ханукова, завідуючого птахофермою Криворіжбуду Х.М.Полтиннікова. У того витягнули таке зізнання "Мені відома

контрреволюційна діяльність "Агроджойнта"... Все робилося для того, щоб... зірвати господарське зміцнення колгоспів"²⁶.

Слідчий Іоффе будь-що мав "розширити" коло сіоністів-контрреволюціонерів. Для цього пустив у хід примітивні домисли типу: "одна тітка говорила...". Так, один з підсудних наче так відповів на запитання, кого ще з учасників організації він може назвати?

- Мені відомі від Мазо такі учасники... Любарський – заступник директора Московської контори "Агроджойнт", Редькін В.К., Зайчик І., Гадловський М.М., Раскін С.Е., Ідельсон, Гедлевський Л.М., Зусман Л.Г., Вайс І.Л. – це працівники кримської контори. У Дніпропетровську Мазо називав мені Галлера й Ханукова теж з "Агроджойнта". А ще активістів ЕКО Рубіна й Єймакіна²⁷.

Так перекидався місток з "Агроджойнта" до іншої "шпигунської" організації Єврейського колонізаційного товариства (ЄКО). Коріння провокації лежали, як кажуть, на поверхні. Колективні господарства (раніше – комуни, сози і т.д.) ледь животіли, не маючи у багатьох випадках необхідної техніки й реманенту, господарських споруд і добрив, кваліфікованих спеціалістів і сумлінних працівників. Єврейські ж колоністи були у незрівнянно кращому становищі, відчуваючи постійну матеріальну й фінансову допомогу, співчуття з-за кордону. Оце й викликало підозри, все зростаючу заздрість, а то й лють з боку державних і партійних структур. Почалися інтриги, плітки.

Ось, мовляв, бідній єврейській родині на облаштування виділили усього 1500 карбованців, а тих, хто поділяє погляди сіоністів, забезпечують "живим і мертвим" інвентарем та іншими благами, щоб їх господарства могли "перерости в куркульські і тим самим створити базу для контрреволюційних елементів в Радянському Союзі". На думку аналітиків НКВС, закордонна допомога грала роль троянського коня. Так, єврейські поселення не відчували дефіциту будівельних матеріалів, оскільки вони безперебійно поступали з-за кордону. Місцеве ж населення терпіло хронічний голод на будівельні матеріали. Це, мовляв, викликає антагонізм між українським і єврейським населенням.

Підступами міжнародного сіонізму пояснювався і факт ігнорування абсолютною більшістю єврейських колоністів колективізації. Річ у тім, що між радянським урядом в особі КОМЗЕТу й паризькою дирекцією ЄКО виникли серйозні тертя. Закордонні благочинці вкладали кошти у приватні господарства, розраховуючи згодом їх повернути. Інкасація урядом СРСР рішуче відкидалася. Те, що місцеві поселенці записувалися у колгоспи вкрай неохоче, що після відомої постанови ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленнями партійної лінії у колгоспному русі", з єврейських колгоспів вийшло майже 80 процентів селян, лише підкріплювало позиції борців з сіонізмом²⁸.

Опустимося зі сфер високої політики до тюремних камер. До буцегарні

втрапив і Олександр Абрамович Фейгін – завідувач Миколаївської переселенської контори ЄКО. Народився він у 1888 році в м. Бендери (Румунія). Ще юнаком поступив у сіоністську організацію. З 1909 по 1912 рік проживав у Франції, де здобув вищу сільськогосподарську освіту. Переїхав до СРСР, одержав радянське громадянство. ЄКО направило його своїм представником на Миколаївщину²⁹.

Оскільки Фейгін твердо відстоював позицію ЄКО, то його НКВС швиденько прибрав до своїх рук. Зшили білими нитками по суті різні організації, різних людей – Фейгіна з Іткіним, Мазо з Фейгіним і вчинили суд скорий, та неправий³⁰. Особлива трійка управління НКВС по Дніпропетровській області 11 квітня 1938 р. ухвалила С.М.Мазо, С.Б.Ханукова, М.Г.Іткіна, Х.М.Полтиннікова, О.С.Фрідберга, О.А.Фейгіна розстріляти, а належне їм майно конфіскувати. 29 квітня вирок у відношенні п'яťох з них виконали. Іткіна ще протримали кілька діб і розстріляли 5 травня³¹.

Родичам страчених повідомили, що їх годувальників вислали у далекі табори. Однак, вони не вірили й клопотались про звільнення невинних. Так, дружина Полтиннікова писала прокурору СРСР Вишинському, голові Президії Верховної Ради СРСР Калініну, першому секретарю ЦК КП(б)У Хрущову. Вона повідомляла, що її чоловік, одержавши кредит, у 1924 р. зайнявся землеробством. За нову справу взявся з великим бажанням й працелюбством. Недаремно представники "Агроджойнта", об'їжджаючи єврейські поселення разом з американськими журналістами, незмінне ставили садибу й господарство Полтиннікова за приклад. У 1930 р. сім'я вступила у колгосп ім. Ларіна. І тут він себе показав. Збиткову птахоферму вивів у число передових. У 1936 р. енергійного, кмітливого господарника перевели заступником директора птахорадгоспу, де він добре справлявся з роботою. У червні 1940 р. ці скарги, як і апеляції інших, повернулись в обласну прокуратуру, її працівники підтвердили "повне викриття" Полтиннікова й інших у ворожій діяльності і причин для їх реабілітації не знайшли³².

На мою думку, юридично-правову справедливість поновлено у 1958 році. Після ретельного розслідування й вивчення кримінальних справ компетентні органи дійшли висновку, що засуджені та особи, які проходили по цій кримінальній справі, ніколи "агентами іноземних розвідок не були". Окремі працівники обласного управління НКВС застосовували протиправні акції, за що понесли покарання³³.

Вдалося простежити долю ще деяких людей, котрих звинувачували в сіоністській, антирадянській діяльності. Доктору юридичних наук, директору єврейської асоціації колоністів Заку, який тривалий час працював у Москві, вдалося покинути СРСР³⁴.

Л.М.Годлевський, агроном колгоспу "Красний Кавказ", судовою трійкою НКВС Кримської АРСР у лютому 1939 року засуджений за шкідництво. У 1956 р. його реабілітовано. Його брат М.М.Годлевський,

завідувач кафедри бджільництва Кримського сільгоспінституту за приналежність до сіоністської організації був засланий. У засланні й помер. Реабілітовано засуджених до 5-й років виправно-трудових таборів працівників кримської контори "Агроджойнта" В.Редькіна, А.Зайчика, З.Бізера.

Зняті звинувачення з Самуїла Юхимовича Любарського, колишнього заступника директора американської єврейської агрономічної корпорації "Агроджойнт", члена планової комісії Наркомзему УРСР, у шкідництві, шпигунстві на користь американської і німецької розвідок, тероризмі та інших злочинах³⁵. Складно розвивалися стосунки з карними органами у бухгалтера московської контори "Агроджойнта" Абрама Маркевича Берлінського. У 1938 році його запідозрили у "шпигунстві" й вислали у табори суворого режиму строком на 5 років. 17 листопада 1948 р. знову заарештували за те, що "збирав шпигунські відомості про політичні настрої колгоспників єврейських колгоспів України і Криму і 2 квітня 1949 року вислали на поселення (без визначення строку). У 1956 р. реабілітували³⁶.

Отже, у 1938-1939 рр. "Агроджойнт", ЄКО й інші організації подібного профілю в СРСР ліквідували остаточно. Громадян іноземних держав примусово вислали за кордон, своєї країни – репресували. Окрім вже названих, до тюремних застінків втрапили А.Брагін, Д.Лам, І.Ідельсон, З.Серебряний, Ю.Цирюльников, А.Шафран, М.Гордон та багато інших. Чимало їх розстріляно, згинуло без вісті. Родичам, однак, надсилали стандартні повідомлення: помер від розриву серця.

Отака вона, гірка правда. З пам'яті народу намагалися назавжди стерти благодійницькі акції, а якщо й говорилося щось, то лише негативне. Чи варто дивуватися, чому так неохоче нині іноземні держави і їх громадяни погоджуються надавати нам фінансову та благодійницьку допомогу, придивляються, прицілюються, вичікують. Обпеклися колись на молоці...

ПРИМІТКИ

¹ Архів управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області (далі – архів УСБУ). – Фонд кримінальних справ. – Спр. П.-20443. – Арк. 5.

² Там само. – Арк. П.

³ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – ФП-7. – Оп. I. – Спр. 280. – Арк. 74-76.

⁴ Архів УСБУ. – Спр. 20433. – Арк. 122.

⁵ ДАДО. – ФП-I. – Оп. I. – Спр. 1527. – Арк. 191.

⁶ Там само. – Спр.1524. – Арк. 78.

⁷ Там само. – Ф. 80. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 121.

⁸ Там само. – ФП-1. – Оп. 1. – Спр. 1626. – Арк. 48, 49.

⁹ Там само. – ФП-1. – Оп. 1195, 201, 208.

¹⁰ Архів УСБУ. – Спр.П.-20443. – Арк. 197.

¹¹ Там само. – Арк. 109.

¹² Там само. – Арк. 6, 115.

-
- ¹³ Там само. – Арк. 33.
¹⁴ Там само. – Арк. 69, 70.
¹⁵ Там само. – Арк. 61.
¹⁶ Там само. – Арк. 832.
¹⁷ Там само. – Арк. 165, 166.
¹⁸ Там само. – Арк. 117.
¹⁹ Там само. – Ф. 1. – Спр. 14. – Арк. 32.
²⁰ Там само. – Спр. II-8490. – Т. 1. – Арк. 53.
²¹ Там само. – Арк. 57.
²² ЦГОА СРСР, картотека 15. – Т. 2. – Арк. 9340.
²³ Архів УСБУ. – Спр. II-8490. – Т. 1. – Арк. 61.
²⁴ Там само. – Арк. 65.
²⁵ Там само. – Арк. 83.
²⁶ Там само. – Арк. 89, 95.
²⁷ Архів УСБУ. – Спр. II-8490. – Т. 1. – Арк. 102.
²⁸ Там само. – Арк. 145.
²⁹ Там само. – Арк. 124.
³⁰ Там само. – Арк. 131.
³¹ Там само. – Арк. 167, 168.
³² Там само. – Арк. 162.
³³ Там само. – Т.2. – Арк. 153, 154. Архів УСБУ Полтавської обл. – Спр. 10221-С; Дніпропетровської обл. – Спр. II-8490.
³⁴ ЦГОА СРСР. Картотека 15. – Т. 2. – Арк. 9340, 30489 (№ 0731).
³⁵ Там само. – № 0731, № 08142, № 09160, № 967622.
³⁶ Архів ФСК РФ. – Фонд уголовных дел. д. Р-5557.
³⁷ Архів УСБУ. – Спр. II-8490. – Арк. 86.
³⁸ Там само. – Т. 2. – Арк. 240.

Віктор ДНІПРОВЕЦЬ

ЧОРНІ ДНІ "ЧОРНОГО" ДУХОВЕНСТВА

Ліквідація православних монастирів в Україні в ході антирелігійної компанії другої половини 50-х - першої половини 60-х рр.

Справедливо відзначає переважна більшість дослідників: означений період переслідування віри і церкви в українських землях своїми руйнівними наслідками аж ніяк не поступався кривавим 20 - 30-рокам. Акція організована й проведена під гаслами утвердження "науково-атеїстичного світогляду", супроводжувалася масовим зняттям з обліку релігійних громад, закриттям церков і духовних навчальних закладів, всілякими утисками церковного управління та відвертими репресивними заходами у відношенні церковнослужителів. Саме на відтинку другої половини 50-х – першої половини 60-х років в Україні було знищено від третини до половини всіх раніше існуючих тут за радянських часів релігійно-церковних інституцій.

Невід'ємною складовою чергової широкомасштабної антирелігійної кампанії, змодельованої у вищих ешелонах партійно-державної влади, стала ліквідація православних монастирів.

Відомо, що у дожовтневий період лише на території східних областей України діяв 81 монастир з 6369 насельниками. В західних областях було 34 православних монастирів з 536 ченцями і 79 католицьких монастирів, в яких проживало 1578 чоловік. Та вже в перших декретах радянської влади вони були визначені "найбільшими опорними пунктами релігії, союзниками в реакційній політиці царизму, центрами боротьби проти всього нового і передового, великими землевласниками, експлуататорами широких народних мас"¹. У період з 1918 по 1929 рр. майже всі вони були ліквідовані.

У зв'язку з приєднанням у 1939 р. західних областей України, де знаходилась значна кількість монастирів, а також відродженням їх на тимчасово окупованій території (в т.ч. в Київській області – 6, Одеській – 3, Полтавській – 3, Вінницькій – 2, Хмельницькій – 2, Житомирській – 1 і Чернігівській – 1) в республіці на 1947 рік діяло 59 монастирів, в яких нараховувалось понад 2,5 тис. чоловік². Доречно відзначити, що всього на території колишнього Радянського Союзу загальна їх чисельність на той період становила 101 з кількістю насельників 4,6 тис. чоловік³.

Деякому піднесенню монастирського життя сприяли певні конкретні заходи з боку держави, вжиті нею в перші повоєнні роки. Так, постановою РНК СРСР № 2215 від 29 серпня 1945 р. монастирі були звільнені від сплати земельної ренти та податку з будівель. Цією ж постановою ченцюючі звільнялись від сплати податку на одиноких та малосімейних громадян.

Особливі ж надії насельники покладали на постанову Ради Міністрів СРСР "Про православні монастирі" від 29 травня 1946 року. Місцеві органи

влади зобов'язувалися передати у користування останнім певні земельні наділи і звільнити монастирські приміщення від установ і організацій, що там перебували.

На превеликий жаль, практика засвідчує, що урядові рішення всіляко саботувалися місцевою владою. Для виправдання наводилися найрізноманітніші аргументи. Зокрема, уповноважений Ради у справах РПЦ по Полтавській області у звіті про проведену роботу впродовж першого кварталу 1948 р. відзначав: "У відношенні виконання постанови Ради Міністрів СРСР "Про православні монастирі" від 29.05.46 р., то істотних змін не відбулося. За жодним монастирем області земля не закріплена за причини відсутності вільних земель держфонду, а тимчасово під городами надавали із неосвоєних земель колгоспів. В цьому році такої можливості не буде, так як колгоспи освоюють свою землю повністю" ⁴.

Для з'ясування реального стану справ Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР листом за № 121/с від 3 лютого 1949 р. запропонувала уповноваженим на місцях в найкоротші терміни (до 1 березня) подати інформацію про виконання вже згаданої постанови РНК СРСР від 29 травня 1946 р. ⁵. Звіти, що згодом надійшли, виявили досить невтішну картину. Нелегке становище багатьох монастирів обумовлювалося в першу чергу відсутністю необхідних площ земельних угідь, що позбавляло їх можливості забезпечити своїх насельників навіть достатньою кількістю продуктів харчування. Не могли змінити становище на краще і ті незначні кошти, які в ряді випадків поступали від єпархіальних управлінь та монастирських церков. Безумовно, що доцільність подальшого існування таких економічно неспроможних та невеликих за кількістю насельників монастирів вже тоді було поставлено під значний сумнів. До того ж не на користь останніх вирішувалося і питання звільнення монастирських приміщень від різного роду організацій і установ (шкіл, дитячих будинків, музеїв тощо). У таких випадках, як правило, виселенню і перевезенню в інші монастирі підлягали самі насельники.

Відверта упередженість посадових осіб до існування інститутів церкви лягла в основу загальної кампанії скорочення монастирської мережі. Початок було покладено вже в кінці 40-х років. Так, на 1 січня 1948 р. число обителів було скорочено до 85, потім – до 75 (на 1 січня 1950 р.), а на 1957 р. їх залишилось 63 ⁶. До цього слід додати, що переважна більшість з них (сорок) знаходилась в Україні. Проведене "поступово, шляхом злиття" скорочення монастирів упродовж 1947-1957 рр., як пізніше відзначав голова Ради у справах РПЦ Г.Карпов, "...не викликало масового невдоволення віруючих і протесту церковного центру. Всі монастирі були закриті без рішення Уряду під нашим впливом самими єпископами на місцях, і їх закриття не стало відомо за кордоном" ⁷.

Та у відносинах держави і церкви наближався якісно новий етап, який вимагав, у свою чергу, і принципово нових "організаційних" підходів. Ті

масштаби релігійного геноциду, якими він мав супроводжуватися, не могли бути забезпечені лише ініціативною роллю і покірливістю кишенькових ієрархів та служителів культу. Ось чому наступною постановою Ради Міністрів СРСР № 1159 від 16 жовтня 1958 р. "Про монастирі в СРСР" у першу чергу передбачалося значне скорочення розмірів земельних угідь, якими вони користувалися. По-друге, Радам Міністрів союзних республік спільно з Радою у справах РПЦ (т. Карпов) і Радою у справах релігійних культів (т. Пузін) доручалося в шестимісячний строк вивчити питання про можливість скорочення кількості монастирів і скитів та внести до Ради Міністрів СРСР погоджені пропозиції з даного питання⁸.

На виконання урядової директиви Ради та їх уповноважені на місцях спільно з відповідальними працівниками в республіках і областях оперативно провели роботу по "вивченню" діючих в СРСР монастирів і скитів. Узагальнюючи подані пропозиції, головний державний наглядач та куратор релігійного життя Г.Карпов 13 квітня 1959 р. доповідав уряду країни: "Керівні працівники республік і областей, де є монастирі, ставлять питання про закриття ряду монастирів. Переконливими підставами для такої постановки питання є наступне: більшість монастирів (за виключенням Молдавії, Прибалтики і Західних областей) було відновлено німецько-фашистськими окупантами на території і в колишніх монастирських спорудах, що були зайняті до війни культурно-просвітницькими, лікувальними, дитячими установами, на організацію яких держава витратила великі сили і засоби. Існування багатьох монастирів підтримується штучно, тим більше після вилучення в 1958 р. землі (шляхом надання значних дотацій Московською патріархією). Безліч монастирів в західних областях УРСР і Молдавської РСР є вогнищами венеричних і інших заразних хвороб. Монахи цих монастирів відмовляються від медичної допомоги, розповсюджують забобони"⁹.

На думку керівництва союзного уряду та Ради у справах РПЦ упродовж 1959-1960 рр. шляхом злиття можна було б скоротити 22 монастирі і 7 скитів. З них: в Україні – 4 чоловічих і 14 жіночих (всього 18), в Молдавській РСР – 3 чоловічих і 5 жіночих (всього 8), в Білоруській, Литовській і Латвійській РСР – по 1 жіночому монастирю. Окрім цього підлягали закриттю і монастирські церкви за умови, що вони не були приходськими (останніх налічувалося лише 3 з 50 діючих). Єдине непорозуміння стосовно термінів здійснення даної операції виникло у зв'язку з пропозицією уряду України провести скорочення монастирів значно швидше, ніж вимагалось, а саме – упродовж літа 1959 року. Свою незгоду з такою постановкою питання Рада у справах РПЦ мотивувала тим, що "...майже одночасне закриття 18 монастирів в УРСР викличе зайві пересуди за кордоном і шум всередині церкви. Рада вважає доцільним закриття монастирів проводити поступово"¹⁰.

Запевняючи вище державне керівництво в належній підготовці запланованої акції та домагаючись остаточної санкції на її проведення,

Г.Карпов повідомляв Раду Міністрів СРСР, що програма скорочення монастирів і скитів 2 квітня 1959 р. доведена ... патріарху Алексію. Свою особисту згоду з нею останній висловив у листі від 4 квітня, надісланому на адресу Ради у справах РПЦ.

Безумовно, що звернення до першого ієрарха Російської Православної Церкви носило у даному випадку суто формальний характер. Адже останній в цей час вже добре відчував початок активного наступу на Церкву, усвідомлюючи разом з тим і свою повну беспорядність йому чимось протидіяти. У цьому нас ще раз переконує зміст самого листа, оригінал якого наводиться тут мовою документа.

"Патриарх
Московский и
всея Руси

Председателю Совета
по делам русской
православной церкви
при Совете Министров СССР

Глубокоуважаемый Георгий Григорьевич!

Ознакомившись на нашем совместном заседании в Совете 2 апреля с планом сокращения монастырей в Украинской ССР, Закарпатской области, Белорусской, Литовской и Молдавской ССР, – как я, так и М.Николай¹¹ и Упр. делами П-хия Протопресвитер Колчицкий, находим, что при создавшихся условиях, когда выявлена необходимость продолжить сокращение количества монастырей, как это было в предыдущие годы до 1958 года, – план сокращений намеченный Советом является наиболее безболезненным разрешением этого вопроса, вообще несомненно затрагивающего положение многих монашествующих, лишая их привычного положения в насиженных гнездах – монастырях. Безболезненность плана заключается главным образом в том, что предполагается сократить не так уже много из общего количества существующих в настоящее время монастырей, что намечено насельников сокращаемых обителей перевести в остающиеся монастыри, и что главное, самое закрытие монастырей предполагается произвести не сразу, а постепенно, в течении ближайших лет. Этим достигается то, что не так остро будет воспринято, как самими монашествующими, так и вообще верующими, это сокращение. Мы единодушно оценили в данном случае Вашу, глубокоуважаемый Георгий Григорьевич, большую опытность в решении церковных вопросов, а также благожелательный и осторожный подход к такому жизненному вопросу, затрагивающему положение многих граждан, какими являются насельники и насельницы монастырей. Мы надеемся, что разработанный Вами план постепенного сокращения намеченного ряда монастырей будет одобрен и принят Правительством нашим, неоднократно являющим благожелательное отношение к Православной Церкви, и что таким образом безболезненно пройдет предполагаемое сокращение наших обителей в указанных областях нашего Союза.

4 апреля 1959

Искренне уважающий Вас
Патриарх Алексий
(подпись)" ¹²

Подібна розмова за порадою Г.Карпова мала місце 3 червня 1959 р. і з митрополитом Київським і Галицьким, екзархом України Іоанном. Повідомляючи Г.Карпова про її результати, уповноважений Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Українській РСР Г.Пінчук в листі від 5 червня 1959 р. відзначав, що Іоанн не висловив негативного ставлення до даної акції. Стосовно методики розформування монастирів, екзарх погодився з думкою, що необхідно буде найближчим часом викликати деяких єпископів і дати їм відповідні вказівки, забезпечивши нормальне переселення монахів з ліквідованих монастирів в діючі. При цьому Г.Пінчук зауважив, що насельникам, які виявляють бажання працевлаштуватися, влаштуватися в будинку престарілих чи виїхати до родичів, з боку місцевих органів влади буде надана необхідна допомога ¹³.

Як бачимо, основних формальностей дотримано сповна. Моральний же бік справи переконаних у правильності своїх дій і вчинків затятих атеїстично-можновладців абсолютно не хвилював. Не турбувала їх і майбутня доля насельників монастирів, для переважної більшості яких вони стали єдиним земним притулком. До того ж значна частина населення монастирів була похилого віку та прикута до ліжка різними хворобами. Заяви про влаштування даної категорії насельників в будинках інвалідів та будинках престарілих носили декларативний характер і на місцях, як правило, не виконувались. Так, в усіх монастирях країни на 1959 р. перебувало: віком до 40 років – 1245 чол., до 55 років – 893 чол., старше 55 років – 2511 чол. Наприклад, у Флорівському жіночому монастирі (м. Київ) перебувало 264 монахині, з яких 191 – старше 60 років, 198 – фактично непрацездатних, з них 64 знаходились на постільному режимі. З 240 насельниць Покровського жіночого монастиря м. Києва на квітень 1959 р. на постільному режимі перебувало 77 чол., або 31,5 відсотків всього складу населення. Подібне становище спостерігалось і в інших монастирях України ¹⁴.

Досить значний масив архівних документів, виявлених нами в раніш закритих фондах партійних органів та відповідних державних установ, переконливо свідчить, що процесу ліквідації монастирів і скитів в кожному окремому випадку передувала "копітка організаційна та масово-політична робота". Вона мала упередити можливі "непорозуміння" та вибухи невдоволення з боку віруючих і населення монастирів.

Детальні плани закриття монастирів, розроблені за вказівкою відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України партійними і радянськими органами на місцях, враховували не лише конкретні особливості того чи іншого монастиря, кількість насельників, їх вік, стан релігійності населення

навколишніх сіл, але й передбачали комплекс заходів "по забезпеченню громадського порядку".

Типовими в цьому відношенні можна вважати заходи по закриттю Полтавського жіночого монастиря, затверджені бюро обкому Компартії України 30 червня 1960 р. Чітко визначивши дату закриття монастиря (8 липня 1960 р.), бюро Полтавського обкому КП України доручило міськкому і Ленінському райкому партії м. Полтави "забезпечити порядок і організованість при закритті монастиря". Окремим пунктом постанови бюро обкому зобов'язувало уповноваженого Ради у справах РГЩ по Полтавській області "встановити суворий контроль за тим, щоб закриття монастиря було проведено в цілковитій відповідності радянським законодавством про релігійні культу"¹⁵ (підкреслено нами. – *Авт.*).

Для керівництва всією роботою по закриттю і перевезенню монастиря в Лебединський (Миколаївський) жіночий монастир Шполянського району Черкаської області було утворено т.зв. ініціативну групу в складі секретаря міськкому КП України, голови виконкому міської Ради депутатів трудящих, секретаря Ленінського райкому партії м. Полтави, заступника завідуючого відділом пропаганди і агітації обкому КП України, начальника обласного управління внутрішніх справ, начальника відділу обласного управління КДБ та уповноваженого у справах РПЦ по Полтавській області¹⁶.

Зрозуміло, що включення до даної групи високих посадових осіб з місцевого керівництва обумовлювалось, насамперед, неординарністю самої запланованої акції.

Цими ж обставинами пояснювалась і досить активна контрпропагандистська робота, проведена напередодні закриття монастиря. Так, 2 липня 1960 р. питанню про посилення науково-атеїстичної пропаганди серед населення, що проживало навколо монастиря, було присвячено нараду агітаторів Ленінського району м. Полтави. Загальні напрямки масово-роз'яснюючої роботи серед населення у зв'язку з закриттям монастиря визначено на спеціально скликаних 5 липня зборах комуністів, що проживали в навколишніх населених пунктах. На їх же мешканців обрушився черговий шквал "загальної атеїзації": на організованих агітмайданчиках та агітпунктах майже безперервно "працювали" кращі агітатори і лектори-атеїсти; більше 10 кінопересувних установок та агітмашин забезпечували демонстрування кінофільмів на науково-атеїстичні теми на території Ленінського та північної частини Жовтневого районів м. Полтави. Відповідний інструктаж пройшли 20 комсомолок-студенток сільськогосподарського інституту, "виділених для допомоги монахиням в укладці своїх речей", та 20 комуністів і комсомольців – робітників Полтавського паровозоремонтного заводу, яким доручалося вантажити і супроводжувати машини з майном до Лебединського монастиря.

Не забули організатори даного заходу потурбуватися і про належну охорону громадського порядку: в ніч з 7 на 8 липня її забезпечувала народна дружина Ленінського району у складі 80-100 чол. та переодягнений у

цивільне посилення наряд міліції¹⁷.

Саме завдячуючи подібній організаційній та масово-політичній роботі партійних і радянських органів на місцях, як довідуємось з інформаційних довідок уповноважених Ради у справах РПЦ, закриття монастирів проходило без будь-яких ексцесів, організовано і навіть – "при підтримці місцевого населення"¹⁸. Разом з тим, заступник уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні М.Гладаревський у доповідній записці до ЦК Компартії України змушений був визнати, що в ряді випадків "деяка частина церковних елементів прагнула недопустити закриття окремих монастирів"¹⁹.

Так, особливі складнощі виникли у зв'язку з закриттям монастиря "Глинська пустинь" в с. Соснівка Глухівського району Сумської області. Виконуючий обов'язки настоятеля ієромонах Новиков вимагав письмового патріаршого розпорядження про закриття монастиря, продовжував переховувати у ньому раніше виселених монахів. Розуміючи неминучість ліквідації обителі, завчасно вивіз з монастиря деяке майно, значну кількість цінних церковних книг та ікон²⁰. Всіляко саботувати рекомендації республіканського та обласного уповноважених стосовно закриття монастиря "Глинська пустинь" намагався і архієпископ Чернігівський та Ніжинський Андрій (Сухенко)²¹.

Незважаючи на подібні "перепони", робота по скороченню мережі монастирів і скитів в Україні просувалася відповідно визначених термінів. У своєму листі уповноважений Ради у справах РПЦ по Україні Г.Пінчук інформував відділ пропаганди і агітації ЦК Компартії України, що станом на 1 березня 1961 р. в республіці залишилось 19 монастирів (нагадаємо – на квітень 1959 р. їх нараховувалось 40). В 4-х чоловічих та 15 жіночих обителях проживало 1036 насельників. Накопичення певного досвіду роботи упродовж 1959-1960 рр., як відзначалось в листі, давало можливість ширше розгорнути діяльність по ліквідації решти монастирів на 99 території України²².

У поданих на розгляд відділу агітації та пропаганди ЦК КП України пропозиціях передбачалося у 1961-1962 рр. ліквідувати на Україні ще 8 монастирів. Серед них – Миколаївський жіночий монастир в с. Лебедин Шполянського району Черкаської області, Михайлівський жіночий монастир в м. Одесі, чоловічий монастир Києво-Печерської Лаври в м. Києві, Преображенський чоловічий монастир в с. Теремля Тячівського району Закарпатської області, Покровський жіночий монастир в м. Києві, Богородицький жіночий монастир в с. Ліпча Хустського району Закарпатської області, Введенський жіночий монастир в с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області²³.

Особлива увага зверталася при цьому на необхідність врахування в практичній роботі партійних і радянських органів досвіду та недоліків попередніх років, коли при ліквідації одних монастирів мали місце чисельні переселення насельників в інші, що значно затримувало і ускладнювало закриття останніх. У зв'язку з цим ставилось завдання максимального

прискорення процесу так званої самоліквідації монастирів, істотного зменшення переселень насельників в інші діючі монастирі шляхом проведення з ними і їх родичами відповідної роз'яснювальної роботи²⁴. Дещо пізніше подібна тактика знайшла свою конкретизацію в листі Г.Пінчука до завідуючого відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії України Г.Шевеля, датованому 26 жовтня 1961 р. "Що торкається останніх монастирів, – писав уповноважений Ради у справах РПЦ по Україні, – то необхідно буде дати вказівки обкомам і облвиконкомам про відповідну роботу з їх боку для того, щоб монастирі розпалися, цебто, щоб молодь пішла на виробництво, особи середнього віку виїхали до родичів, старі – в будинки престарілих та інвалідів"²⁵.

Відповідно зорієнтований та добре налагоджений механізм тотального насилля над віруючими і на цей раз спрацював відмінно. Нова установка була бездоганно виконана вже в червні і липні 1961 р. при закритті, 4-х наступних монастирів; жіночих Богородицького Закарпатської області, Михайлівського в м. Одесі, Миколаївського Черкаської області та чоловічого монастиря "Глинська пустинь" Сумської області. Із 446 насельниць і чорноризців, які проживали тут, лише 86 чоловік переселено в інші діючі монастирі. В оперативній інформації апарату уповноваженого Ради по Україні відзначалося, що із 208 черниць Миколаївського монастиря лише 45 переселено в Красногорський монастир Золотоніського району Черкаської області. Із 111 насельниць Богородицького монастиря 26 переїхали в Мукачівський жіночий монастир. Лише 15 черниць Михайлівського монастиря м. Одеси з 90, що там проживали, було переселено в Олександрівський жіночий монастир Новочванівського району Одеської області. Що ж стосується ченців монастиря "Глинська пустинь" Сумської області, то "жоден з них не виявив бажання переїхати в інший діючий монастир"²⁶. У своїй доповідній записці вищому політичному керівництву республіки заступник уповноваженого Ради по Україні М.Гладаревський без тіні сумніву визначав головний чинник, який сприяв досягненню подібного успіху: "В результаті великої масово-політичної роботи партійно-радянських організацій, де ліквідувались монастирі, переважна більшість насельниць і монахів ліквідованих монастирів не виявила бажання проживати в монастирях і поїхали до своїх родичів і знайомих на постійне місце проживання, а деяка частина трудовлаштувалась"²⁷.

Особливо тяжкий удар по Церкві було нанесено закриттям у 1963 р. Києво-Печерської Лаври. Безпосереднім приводом до цього послужила мнима необхідність реставрації та ремонту храмів і печер Лаври, в яких знаходилися мощі великого сонму святих угодників. На поклоніння останнім збиралося сюди щорічно до півмільйона паломників. За рішенням органів влади древня святиня закрита була тимчасово. Та свідоме зволікання з проведенням ремонтних і реставраційних робіт, припинення богослужінь та виселення із монастиря ченців і послушників призвело до загрозливого стану її споруд.

Разом з тим, завершальна стадія боротьби з "центрами релігійного мракобісся", за наполяганням відповідальних працівників апарату уповноваженого Ради у справах РПЦ по Україні, потребувала дальшого посилення ідеологічної і організаторської роботи серед населення. Саме за таких умов з 13 монастирів, що залишились діяти в Україні на кінець 1961 р., вже найближчим часом мали "самоліквідуватися" Рождественський жіночий монастир в с. Олександрівка Ново-Іванівського району Одеської області, Троїцький жіночий монастир в м. Чернігові, Вознесенський жіночий монастир в с. Чумалево Тячівського району Закарпатської області та Троїцький жіночий монастир в с. Сатанівська Слобідка Городоцького району Хмельницької області. Стосовно решти монастирів, яким вдавалося протягом кількох років витримувати суцільну антирелігійну облогу, то доцільно було, на думку М.Гладаревського, щоб "уповноважені Ради спільно з органами держбезпеки найближчим часом переглянули керівний склад діючих монастирів з тим, щоб на чолі останніх поставити осіб, які б своїми діями сприяли розвалу і ліквідації монастирів".

Та навіть застосування відверто підступних і цинічних методів боротьби проти віри і Церкви з боку офіційної влади не допомогло в насаджуванні "суспільства загального атеїзму". На кінець 60-х років в Україні продовжували діяти 9 монастирів (2 чоловічих і 7 жіночих), в яких проживало 855 насельників. Своїм існуванням Успенський монастир м. Одеси, Воскресенсько-Троїцький жіночий монастир м. Корець Рівненської області, Мукачівський жіночий монастир, Красногірський монастир Черкаської області, Почаївська Лавра, Покровський і Флорівський жіночі монастирі м. Києва та інші вкотре стверджували весь утопізм і трагізм тотального антирелігійного насилля за радянської доби.

ПРИМІТКИ

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 3833. – Арк. 121.

² Там само.

³ *Сергий Годун*. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год (Краткий исторический обзор) // Журнал Московской патриархии. – 1993. – № 2. – С. 47.

⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 55. – Арк. 151.

⁵ Там само. – Спр. 75. – Арк. 1, 2.

⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5028. – Арк. 74.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – Арк. 73.

⁹ Там само. – Арк. 75.

¹⁰ Там само. – Арк. 75, 76, 77.

¹¹ Митрополит Крутицький і Коломенський Миколай (Ярушевич). Голова відділу зовнішніх церковних зв'язків Московської патріархії (1946-1960). За наполяганням голови Ради у справах РПЦ В.Куроедова у 1960 р. увільнений з обійманої посади. Помер 13 грудня 1960 р.

¹² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 176. – Арк. 42, 42 зв., 43.

-
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 188. – Арк. 22.
¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5028. – Арк. 74, 75.
¹⁵ Там само. – Спр. 5116. – Арк. 176.
¹⁶ Там само. – Арк. 180.
¹⁷ Там само. – Арк. 177, 178.
¹⁸ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 146.
¹⁹ Там само. – Арк. 150.
²⁰ Там само.
²¹ У 1962 р. архієпископа Чернігівського і Ніжинського Андрія (Сухенка) було засуджено до 8 років ув'язнення по звинуваченню в економічних зловживаннях та "аморальній поведінці".
²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5407. – Арк. 62.
²³ Там само. – Арк. 63-67.
²⁴ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 151.
²⁵ Там само. – Спр. 5408. – Арк. 113.
²⁶ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 146, 147.
²⁷ Там само. – Арк. 147.
²⁸ Там само. – Спр. 5408. – Арк. 114, 115.
²⁹ Там само. – Спр. 5297. – Арк. 152.

Кандидат історичних наук
Віктор ВОЙНАЛОВИЧ

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" висловлює щиру вдячність всім добрим і чуйним людям, які докладають чимало зусиль для відродження історичної правди, шанування пам'яті наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій.

***Особливу подяку складаємо:
Кам'янець-Подільській міській Раді народних депутатів (голова - Кучер
Анатолій Іванович); Кам'янець-Подільській районній державній
адміністрації (голова - Яремчук Володимир Андрійович);
Городській районній державній адміністрації (голова -
Сандурський Валерій Анатолійович); Колективу Управління СБУ по
Хмельницькій області (начальник - Петрищенко Юрій Миколайович);***

За рішенням Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" згадані колективи будуть нагороджені Почесними дипломами "За великий внесок у відродження історичної правди, духовності і культури".

РОЗДІЛЯЮЧИ НА "ЧИСТИХ" І "НЕЧИСТИХ"

Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60-80 роках

З кінця 50-х і до 80-х років вище політичне керівництво України, уряд республіки, Рада в справах релігій при РМ УРСР вели планомірну роботу по обмеженню впливу найбільш поширених релігійних конфесій і течій на віруючих. Свій конкретний вияв це знайшло у ряді нормативних актів, спрямованих на повне підпорядкування релігійних громад спеціальним державним органам, скорочення духовних учбових закладів, кількості священнослужителів тощо. Нерідко владні структури вдавалися і до таких підступних кроків, як дискредитація окремих конфесій, релігійних груп, священників, розпалювання розкольницьких тенденцій. Зокрема, такі завдання покладалися на спеціальний підрозділ П'ятого управління Комітету держбезпеки України, його місцеві структури. Спираючись на розгалужену агентурну мережу, вони відстежували релігійні процеси, що відбувалися у регіонах, висловлювали свої рекомендації уповноваженому в справах релігій.

Зокрема, спільними зусиллями органів КДБ та апарату уповноважених у справах релігій, при підтримці партійних та радянських органів, втілювались у життя плани повного витіснення з теренів України римо-католицької церкви. Всупереч духовним запитам віруючих під різними приводами здійснювалось поступове скорочення римо-католицьких громад. Якщо в 1948 р. в Україні налічувалось 246 таких громад, то на 1972 рік їх кількість скоротилася до 97. Відповідним чином зменшилась кількість ксьондзів – з 79 до 45¹.

Однак, це не призвело до занепаду римо-католицької церкви в Україні, в 50-х роках, після Львівського (1946 року) та Ужгородського (1948 року) Соборів, у костьоли прийшло чимало католиків східного обряду.

Високу активність виявляли католицькі священники. Не зважаючи на свою незначну кількість, вони наприклад, встигали проводити служби у кількох громадах. Не послаблялися зв'язки українських ксьондзів і з Святим Престолом. Вже в кінці 50-х років в Україні (за свідченням заступника начальника IV Управління КДБ при РМ СРСР Ізмайлова) діяв законспірований центр римо-католицької церкви у складі 4 ксьондзів, який підтримував постійні зв'язки з Ватиканом². Подібні контакти радянські спецслужби фіксували й надалі. Зокрема, в 1969 році ксьондз Северин (Львівська область) використав приватну поїздку до Польщі для зустрічі з представником Ватикану в ПНР³.

У середині 70-х років голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР інформував вище політичне керівництво республіки про зростаючу активність римо-католицьких громад, особливо у Вінницькій, Житомирській,

Хмельницькій та Львівській областях. Звідціль також надходило чи не найбільше петицій, скарг на Посадових осіб, які необґрунтовано відмовляли у реєстрації священників, забороняли віруючим відвідувати тяжко хворих і помираючих в лікарнях і будинках престарілих, не дозволяли відзначати релігійні свята, тощо ⁴.

Зростання активності римо-католицьких громад стало предметом спеціального обговорення на засіданні Ради у справах релігій при РМ УРСР, яка заслухала питання "Про деякі процеси та явища в діяльності католицької церкви і стан контролю за виконанням законодавства про культу римо-католицькими об'єднаннями у Вінницькій області". Рада зобов'язала уповноважених на місцях "...вжити заходи по попередженню негативних явищ в діяльності римо-католицької церкви" ⁵. Разом з тим, враховуючи ситуацію, що склалася в деяких областях України, владні структури були змушені піти на певні поступки, дозволивши підготовку ксьондзів для українських парафій в Каунаській духовній семінарії ⁶. Останнє, як з'ясувалося, призвело до непередбачуваних наслідків, оскільки зміцнило зв'язки католицьких священників в Україні з опозиційними католицькими колами в Литві.

За повідомленням Ради у справах релігій при РМ СРСР католицька опозиція в Литві об'єднувалась навколо усунутих від управління церквою єпископів Ю. Степановичюса та В.Сладкявичюса, а також ксьондзів Амбрасаса, Густойтиса, Кишкиса, Пукенаса, Предкялиса та інших. Представники цих кіл духовенства формували незареєстровані громади, поширювали петиції і листи, закликаючи ксьондзів і віруючих "постраждати за справу церкви", взяти на себе "мученицький хрест", "щоб добитися для неї свободи" ⁷.

У листопаді 1978 року в Литві було створено правозахисну організацію "Католицький комітет захисту прав віруючих", вплив якого поширювався і на римо-католицькі парафії інших республік СРСР. Зокрема, не залишив байдужими священників і віруючих Заклик "Комітету" відмовитись від запропонованого державними органами неканонічного і неконституційного нового Положення про релігійні об'єднання, до акцій протесту проти утисків віруючих-католиків, приурочених до відкриття в листопаді 1980 року Мадридської конференції країн-учасниць Гельсінської угоди ⁸.

Намагаючись обмежити контакти римо-католиків з їх опозиційно настроєними єдиновірцями в прибалтійських республіках, в інших зарубіжних країнах, владні структури республіки вдалися до цілого ряду запобіжних заходів. Так, були встановлені обмеження на ввезення предметів культу, релігійної літератури. Лише на КПП Мостиська щорічно вилучалося до 5 тисяч книг, брошур, проспектів релігійного змісту ⁹. Грубо втручались представники Ради у справах релігій в справи церковного управління. Коли в 1982 році Кардинал Вайводс доручив житомирському ксьондзу Я.Пурвінському здійснювати керівництво римо-католицькими парафіями

України та Молдавії, надійшла відмова реєструвати священика у цій якості. Його навіть попередили про відповідальність за діяльність, що виходила за рамки Житомирської парафії.

Відповіддю на утиски стали відмови католицьких громад від реєстрації, що до 80 років не практикувалося. Так, в 1982 році тільки в Житомирській області було виявлено 3 незареєстровані римо-католицькі громади, куди входила переважно молодь, яка збиралася в приватних будинках на колективні моління¹⁰.

Вкрай несприятливі умови склалися в Україні і для прибічників юдаїзму. На рубежі 50-х – 60-х років спостерігається масове зняття з реєстрації юдейських громад. Якщо в 1959 році в республіці діяла 41 юдейська громада, то на кінець 1962 року їх залишилось тільки 15. Причому молитовні будинки (синагоги) мали лише 13 громад. Та навіть ці показники не влаштовували владні структури, які для досягнення бажаного результату вдавалися до відвертої компрометації юдейських громад.

21 квітня 1962 року завідувач відділом пропаганди і агітації ЦК КПУ Г.Шевель інформував вище політичне керівництво про те, що "...Львівський обком партії разом з органами КДБ провів ряд заходів по компрометації активу юдейської релігійної громади серед віруючих. В обласній газеті "Львівська правда" було опубліковано серію статей, в яких розвінчувались шахрайські дії єврейських клерикалів, які проводили в синагозі валютні і спекулятивні махінації і отримували значні прибутки за рахунок віруючих... Виходячи з цього, виконком Львівської обласної Ради депутатів трудящих поставив питання перед Радою в справах релігійних культів при РМ СРСР про зняття з реєстрації іудейської релігійної громади м. Львова".

Уповноважений Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР К.Полонник у доповідній записці від 13 листопада 1962 року на ім'я секретаря ЦК КПУ А.Скаби пропонував поширити досвід "львівських партійних та радянських організацій" в інших областях республіки¹¹.

Скорочення юдейських релігійних громад супроводжувалось зростанням кількості міньянів – незареєстрованих об'єднань. На початок 1968 року в Україні функціонувало 20 синагог і 52 міньяни. В більшості своїй міньяни об'єднували громадян за рівнем освіти і навіть віком. Так, в Києві на вулиці Батієвій тривалий час збирався міньян, що складався з молоді¹².

Засоби масової інформації намагалися зобразити міньяни у вигляді якихось підпільних організацій. Газета "Київська правда" в статті "Таємниці міньяну" переконувала читачів, що їх головною метою є не задоволення релігійних потреб віруючих, а культивування націоналістичних почуттів, ідей "виключності" і "богообранності" єврейського народу, "шкідливих концепцій сіонізму". Особливо схвилювало газету, що євреї, збираючись по суботах в міньян м. Богуслава слухали проповіді про основи юдаїстської моралі Йосипа Бабича, Мойші Становського, Нухима Гомберга, Ісаака Дучинського та ін.¹³.

Розглядаючи зростання кількості міньянів, необхідно відзначити також

утворення в кінці 50-х – на початку 60-х років стаціонарних та пересувних підпільних хедерів (іудейська релігійна початкова школа для хлопчиків). Органи КДБ зафіксували в цей період такі навчальні заклади на Закарпатті – в м. Ужгороді, м. Виноградіві, с. Середнє Водяне Рахівського району та в ряді інших населених пунктів республіки.

Не зменшилась кількість іудейських 14-х громад і в 70-х – на початку 80-х років. Уповноваженими в справах релігій при Раді Міністрів УРСР виявлено на 1977 рік 54 міньяни¹⁴. Причому, на їх думку, загальна кількість міньянів в Україні була значно більшою. Таким чином, заходи спрямовані на дискредитацію іудаїзму, не давали бажаних результатів. Більше того, на нашу думку, вони лише стимулювали процес виходу іудейських громад з-під впливу держави.

Не виправдовувала себе тактика "поділяй і володарюй" щодо євангельських християн-баптистів (ЄХБ) – однієї з найчисленніших протестантських церков в СРСР. Сьогодні навіть важко уявити, яких утисків і переслідувань зазнали віруючі цієї конфесії. За даними баптистів лише в 20-30-х роках у в'язниці і в табори було відправлено більше 25 тисяч їх єдиновірців.

І в наступне десятиріччя влада всіляко намагалася підпорядкувати духовний центр баптистів, використати його в конкретних політичних цілях. Так, в 1944 році під тиском вищого політичного керівництва та Ради у справах релігійних культів пройшло об'єднання двох великих релігійних течій і створено Союз євангельських християн-баптистів. Штучність такого об'єднання цілком усвідомлювали й функціонери Ради у справах релігійних культів, які повідомляли керівництво про те, що більшість віруючих баптистів та євангельських християн йшли на утворення союзу з великою неохотою.

В 1945 році здійснено чергову політичну акцію: приєднання значної частини п'ятидесятників до Союзу євангельських християн-баптистів. Це викликало невдоволення як баптистів, так і п'ятидесятників. Однак, вердикт радянських владних структур не залишав ніякого шляху до відступу¹⁵.

Грубе втручання державних органів у справи церкви призвело до першого серйозного розколу в ЄХБ. Група баптистів, що виступала проти політичних експериментів, вийшла з ЄХБ і утворила нелегальну релігійну баптистську організацію, прибравши собі назву "чистих баптистів". Проти об'єднання виступала також значна частина п'ятидесятників, які продовжували дотримуватись власної догматики, не визнавали радянського законодавства про культу і відмовлялися від служби в армії.

Другий серйозний розкол в ЄХБ стався у 1960 році, коли Всесоюзна Рада ЄХБ за вказівкою партійно-державних кураторів релігії видала 2 документи, якими регулювалось церковне життя: "Нове положення ЄХБ" та секретний "Інструктивний лист старшим пресвітерам". Навіть при побіжному аналізі видно, що прийняті документи суттєво розходились з основними

принципами баптистського віросповідання.

Так, в обов'язки старшим пресвітерам в "Листі" ставилось "стримування нездорових місіонерських проявів". Вони мали "подолати нездорову практику гонитви за новими членами". Заборонялося хрестити громадян до 18 років, а старших від цього віку – лише після суворого дво-трирічного випробувального терміну. "Нове положення" забороняло проповідувати за межами своєї общини, а своїм общинникам – лише в молитовному будинку; заборонялось відвідувати богослужіння в інших общинах тощо.

Одночасно наявність в "Положенні" заборони на взаємодопомогу між членами общини кидав напризволяще сім'ї заарештованих баптистів та покараних в адміністративному порядку за проведення богослужінь¹⁶.

Таким чином, "Лист старшим пресвітерам" та "Нове положення ВРЄХБ"¹⁷ віддзеркалили спробу владних структур остаточно підкорити собі одну з найвпливовіших протестантських церков. Зрозуміло, це не могло не викликати суттєвої протидії з боку окремих громад євангельських християн-баптистів, а також цілого ряду їх авторитетних релігійних діячів.

Отримавши суворо засекречені документи, впливові баптисти – Олексій Прокоф'єв, Григорій Крючков, Георгій Вінс та інші розцінили їх як віровідступництво ВРЄХБ і розпочали активні дії проти сформованого офіційною владою духовного центру євангельських християн-баптистів. По-перше, вони широко розповсюдили згадані документи і ознайомили з ними широкий загал¹⁸. По-друге, об'єднавшись в Ініціативну групу, вони вимагали проведення з'їзду за участю всіх зареєстрованих та незареєстрованих громад Радянського Союзу, який фактично не проводився з 1926 року¹⁹.

Пропозиції Організаційного комітету знайшли чимало прихильників. В рішенні Оргкомітету щодо протицерковної діяльності ВРЄХБ констатувалося, що в усіх громадах заклик про проведення з'їзду знаходить розуміння і широкий відгук. Причому, Оргкомітет рішуче відкидав будь-які звинувачення в розкольницькій діяльності. "Весь цей час, – говорилося в його зверненні до всіх віруючих ЄХБ, – ми неодноразово зверталися до керівництва ВРЄХБ, запрошували до покаяння та співробітництва по великій справі відновлення євангельських принципів служіння церкви. Але воно не лише не дало згоди, а й почало відкрити ворожу роботу проти заходів, здійснюваних ініціативною групою"²⁰.

Відкидаючи саму ідею співробітництва з "розкольниками", ВРЄХБ перейшла від тактики оборони до активного наступу на прибічників Прокоф'єва і Крючкова. Аналізуючи документи, поширені офіційно зареєстрованим духовним центром євангельських християн-баптистів, можна переконалися в причетності до її підготовки Ради у справах релігій при РМ СРСР та V-го управління КДБ СРСР. Вони пропонували "виявити найбільш засмічені посланнями Прокоф'єва общини", опозиційне настроєних старших пресвітерів і віруючих, проводити профілактичні бесіди²¹.

Настійно рекомендуючи пресвітерам та церковним радам громад ЄХБ,

впроваджувати згадані заходи в життя Андреев, старший пресвітер ВРЄХБ по Україні, повчав, що "...слово Боже вчить нас нікого не засуджувати, не злословити та підкорятися не лише служителям церкви, але й бути покірними начальству, не злословити та не засуджувати владу" ²².

Директивних вказівок вистачало. Проте втілити їх у життя було надзвичайно важко і нереально, оскільки розмежування проходило не лише серед окремих громад ЄХБ, а й навіть у сім'ях їх послідовників. Так, в баптистській сім'ї Здоровців, що на Харківщині, проходило справжнє розмежування між батьками і дітьми. Останні вбачали шлях до очищення своєї церкви у повній її незалежності від держави та уповноважених нею органів ²³.

Не вдавалися владним структурам та функціонерам з ВРЄХБ наміри компрометації Ініціативної групи О.Прокоф'єва та Г.Крючкова, які обрали нелегкий шлях до істини. Олексій Прокоф'єв, в минулому вчитель математики і хімії, тривалий період свого життя провів в тюрмах і таборах, бо засуджувався за антирадянську діяльність. Однак, кожного разу, відбувши покарання, він знову повертався до пропаганди вистражданих ним ідей. Геннадій Крючков – молода людина, син віруючих батьків московської громади ЄХБ. Незважаючи на різницю у віці, пристав до Прокоф'єва і став одним з найближчих його соратників. В документах ВРЄХБ, не знаходимо компрометуючих матеріалів вмотивованих звинувачень організаторів Ініціативної групи. Просто без доказів їх показували в найнегативнішому світлі, називали "посланцями сатани, що принесли з собою розбрат в душах віруючих" ²⁴.

Тим не менше, влада змушена була піти на певні поступки. 15 вересня 1963 року пройшов з'їзд ВРЄХБ, але з ретельно підібраним складом учасників. Хоча з'їзд і відмінив "Нове положення" та "Інструктивний лист", однак замінив їх вельми недемократичним статутом ВРЄХБ ²⁵. Цілком очевидно, що подібні рішення кардинально розходились з вимогами Оргкомітету, який наполягав на скликанні демократичного з'їзду євангельських християн-баптистів. Його члени пропонували також внесення до "Положення" "Про союз євангельських християн-баптистів" ряд суттєвих змін, які давали б можливість для побудови церкви євангельських християн-баптистів виключно на демократичних засадах, без дріб'язкового опікування пресвітерів з боку держави. Якщо за наявними документами в ВРЄХБ об'єднувались лише зареєстровані громади євангельських християн баптистів, то в пропозиціях Оргкомітету йшлося про створення такого духовного центру, який би на основі принципів добровільності з'єднав всі наявні громади і групи ЄХБ ²⁶.

Ідеї звільнення церкви з-під опіки державних органів стали основоположними і в листі Г.Крючкова та А.Шалашова, направленому в січні 1963 року на ім'я М.С.Хрущова. В ньому говорилося: яким би не був державний устрій, церква повинна бути вільною від втручання світу і

світської влади в її внутрішнє життя. Члени Оргкомітету категорично наполягали на з'їзді уповноважених ЄХБ скликаному демократичним шляхом, усуненні перешкод при проведенні богослужінь євангельських християн-баптистів, припиненні різного роду репресій проти членів незареєстрованих громад²⁷.

Оргкомітет звертався безпосередньо до окремих релігійних громад, груп віруючих. Зокрема в 1963-1964 роках майже в кожній з областей України побувало 8-10 прибічників Оргкомітету, які здійснювали нелегальні богослужіння, зустрічаючись з віруючими. В 60-х роках своєрідним центром діяльності оргкомітету стала Україна, де тривалий час перебували його голова Г.Крючков, секретар Г.Вінс, активні діячі неофіційного об'єднання ЄХБ – Є.Коваленко, Л.Коваленко, А.Кечик, П.Оверчук, В.Мельничук, В.Журило, М.Згурський та інші²⁸.

У Києві систематично проводились нелегальні засідання Оргкомітету, його президії, скликалися різні міжреспубліканські та всесоюзні наради, представників різних областей і республік. Так, у вересні 1964 р. у столиці України відбулося розширене засідання Оргкомітету з представниками Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, Молдавії, Білорусії. Дещо пізніше, 29 листопада цього ж року, пройшла скликана Оргкомітетом, нарада, в якій взяли участь близько 200 представників релігійних громад. Діяльність Оргкомітету давала свої результати. На 1964 р. в Україні діяло 178 релігійних громад і груп, що звільнились з-під впливу ВРЄХБ і стали на позиції Оргкомітету²⁹.

Особливою активною діяльністю Оргкомітету позначений 1965 рік. Так, 22 травня 1965 р., в сел. Борова Фастівського району Київської області проведено нелегальну нараду керівних діячів Оргкомітету, де були представники всіх областей України, а також багатьох областей Радянського Союзу. Керували нею Г.Крючков та Г.Вінс. Учасники дістали завдання: посилити роботу по залученню на позиції Оргкомітету нових громад ЄХБ, пожвавити петиційну, компанію за скликання всесоюзного з'їзду ЄХБ, повернення молитовних будинків, раніше відібраних органами влади, тощо.

На нараді в с. Борова було прийнято "Звернення до всіх служителів, до всіх братів, сестер, зареєстрованих громад ЄХБ України", яке підписали 135 служителів церкви. Серед них: пресвітери М.Шептало (Донецька обл.), І.Рикун (Дніпропетровська обл.), І.Антонов (Кіровоградська обл.), В.Походун (Полтавська обл.), В.Журило (Київ) та інші.

Аналогічні документи зацікавлено обговорювались на зборах євангельських християн-баптистів у Львові 29 серпня 1965 року. Близько 400 баптистів, що прибули з різних кінців СРСР, ознайомили Оргкомітет з численними фактами порушення їх прав і свобод, утисків і переслідувань релігійних громад з боку місцевих органів виконавчої влади. Масовий характер носило зібрання баптистів-прибічників Оргкомітету 5 вересня 1965 року в Дарницькому лісі м. Києва. Сюди зійшлись, з'їхались майже 700

віруючих з 25 областей України, в тому числі Харківської, Запорізької, Кіровоградської, Одеської, Львівської, Чернігівської, Вінницької, Житомирської, Хмельницької, а також Московської, Ленінградської, Ташкентської, Гомельської та інших³⁰.

З великою надією очікували представники Оргкомітету зустрічі з Головою Президії Верховної Ради СРСР А.Мікояном, заплановану на 22 вересня 1965 року. На неї запрошувались баптисти М.Батурин з м. Шахти Ростовської області, І.Бондаренко з м. Суми, П.Якіменкова з м. Десна Подільського району Московської області, В.Козлов з м. Йошкар-Ола, Л. Говорун з М.Смоленська. На жаль, розмова з керівництвом Верховної Ради СРСР не принесла бажаних результатів. Нібито зберігаючи об'єктивність, А.Мікоян дав зрозуміти, що вищі органи державної влади та державного управління не мають підстав відмовляти в довірі ВРЄХБ, тому не може навіть йти мова про будь-яку підтримку Оргкомітету³¹.

Втративши надію на справедливе вирішення своїх проблем, скликання на демократичних засадах з'їзду євангельських християн-баптистів, Оргкомітет у вересні 1965 року прийняв рішення про організаційне оформлення "неофіційної" течії ЄХБ і створення постійно діючого, незалежного від ВРЄХБ органу – Ради Церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). До складу Ради, очолюваної Георгієм Крючковим (голова) та Г.Вінсом (секретар), увійшло 11 осіб, які представляли різні регіони СРСР³².

Діяльність Оргкомітету, міжнародна її підтримка викликали рішучу протидію владних структур. Не маючи, очевидно, під руками більш вагомих аргументів, вони знову застосували старий випробуваний метод політичних репресій. Широка хвиля їх прокотилася в Україні у 1961-1964 роках. Саме у цей час, зокрема, в м. Жданові заарештували і засудили одного з ініціаторів створення Оргкомітету по скликанню з'їзду ЄХБ Олексія Прокоф'єва. Голова КДБ при Раді Міністрів УРСР В.Нікітченко у доповідній записці № 1530/16 від 2 червня 1962 року рекомендував використати арешт і засудження Прокоф'єва для дискредитації "неофіційної" течії в ЄХБ.

На основі рекомендацій КДБ відділ агітації і пропаганди ЦК КПУ розробив спеціальні заходи "по розвінчанню підривної діяльності нелегальних баптистських угруповань і компрометації її керівників". Вони передбачали публікацію серії статей в пресі, проведення відповідних пропагандистських заходів місцевими партійними та радянськими органами. Одночасно з цим, як довідуємось з листа зав. відділом ЦК КПУ Г.Шевеля секретарю ЦК КПУ І.Казанцю, для припинення діяльності незареєстрованих релігійних громад поряд з методами виховного характеру (лекції, антирелігійні вечори, збори трудящих, громадські суди) рекомендувалось застосовувати і адміністративні заходи, передбачені радянським законодавством³³.

Спеціальні рекомендації своїм уповноваженим на місцях розробила і

Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Вони носили назву: "Посилити роботу по припиненню нелегальної діяльності сектантів" і вимагали ширше застосовувати щодо віруючих адміністративні заходи. Щоправда, сам голова Ради у справах релігійних культів А.Пузін був не дуже переконаний в дієвості пропонованих ним заходів³⁴. Пізніше на закритій нараді він змушений визнати, що "...місцеві органи... пробували вже саджати в тюрми баптистів-розкольників, але це не дало хороших результатів... Гоніння піднесли і зміцнили авторитет ватажків Оргкомітету і допомогли їм... залучити на свою сторону багатьох віруючих"³⁵.

Не зломали, не заставили відректися від євангельської віри репресії прибічника Оргкомітету Бориса Здоровця, уродженця Харківської області, заарештованого ще в грудні 1961 року. Його провина полягала в розповсюдженні документів Оргкомітету, в тому числі "Звернення до громад ЄХБ", підписаного О.Прокоф'євим та Г.Крючковим³⁶.

У вирок у справі баптиста Є.Смірохіна (народний суд Змієвського району Харківської області 29 вересня 1962 р.) констатувалося: "Реакційний характер нелегальної громади, очолюваної підсудним в селі Соколовому полягає у тому, що вона висловлювала незадоволення діючим положенням Всесоюзної Ради Євангельських Християн-Баптистів, а також діяльністю її виконавчого органу"³⁷.

Утворення Рад Церков ЄХБ стало приводом для нових переслідувань віруючих євангельських християн-баптистів. Ряд прийнятих нормативних і законодавчих актів розв'язували руки правоохоронним органам. Так, Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 року передбачав кримінальну відповідальність за дії, що порушували законодавство про релігійні культу. На його основі лише в 1966 році заданими РЦ ЄХБ, поданими до Організації Об'єднаних Націй, правоохоронними органами України було притягнуто до кримінальної відповідальності близько 40 баптистів. Різні терміни ув'язнення отримали: секретар РЦ ЄХБ Г.Вінс (Київ), віруючі П.Оверчук, С.Лунченко, Г.Мегедт, В.Шупортяк (Київська область), Л.Линник, Д.Виноградський, А.Андрусенко (Житомирська область), І.Костюков, В.Піянковський, С.Каспаров (Хмельницька обл.), В.Павленко, Н.Шевченко, С.Соловійова (Одеська область)³⁸.

Переважна більшість порушених кримінальних справ не мала під собою складу злочину, на що звернув увагу заступник Прокурора УРСР С.Скопенко. Як приклад він наводив справу І.Бондаренка та ін. (м. Київ), яка базувалася на звинуваченнях окремих баптистів у створенні опозиційної групи, зорієнтованої на РЦ ЄХБ. І вже зовсім не обґрунтованими виглядали звинувачення проти баптиста М.Величка. Провина останнього полягала в тому, що він "...навчаючись в інституті і отримуючи підвищену стипендію, лицемірно приховав свою приналежність до секти ЄХБ, бажаючи отримати вищу освіту і диплом інженера"³⁹.

Масові арешти євангельських християн-баптистів тривали і наступного,

1967 року. Уповноважений Ради у справах релігії при Раді Міністрів СРСР по УРСР К.Литвин повідомляв секретаря ЦК КПУ А.Скабу, що лише за період з червня 1966 року по квітень 1967 р. в республіці до кримінальної відповідальності притягнуто 55, до адміністративної – 502 особи. Одночасно він вказував на неефективність вжитих заходів. "...Не дивлячись на ізоляцію ватажків т.зв. "Ради Церков ЄХБ", зазначав К.Литвин, – припинити антирадянську діяльність розкольників повністю не вдалося. Як стало нам відомо, тепер створено новий склад "Ради Церков", який продовжує очолювати керівництво віруючими, що відійшли від ВРЄХБ. В республіці їх нараховується понад 5 тис. чоловік. Новий склад "Ради Церков" вже випустив і нелегально розповсюдив свої "Братські листки" № 7-8, провів союзнi і міжреспубліканські наради своїх прихильників, активізував так звану "Раду родичів в'язнів", яку очолює мати одного з засуджених лідерів "Ради Церков" Вінса, продовжує підбурювати рядових віруючих писати різноманітні листи в союзно-республіканські та урядові органи, а також в ООН демагогічні наклепницькі заяви на наше законодавство, на політику партії" ⁴⁰.

В другій половині 60-х – першій половині 70-х років особливо широкого і гострого характеру набула петиційна кампанія. В іноземних засобах масової інформації у цей період було опубліковано ряд принципового характеру документів, заяв, звернень до керівництва КПРС, Радянського уряду, світового співтовариства. Першорядне звернемо увагу на відкритий лист українського баптиста А.Ковальчука до Л.Брежнєва, вперше опублікований у серпні 1967 року в одному з американських журналів. У ньому впрямую у переслідуваннях баптистів звинувачувалось вище політичне керівництво країни. "...Тепер, – відзначав А.Ковальчук, – стало очевидно, що цією фізичною боротьбою проти церкви керує ЦК КПРС, бо тільки він вважає нас за своїх ворогів і в своїх рішеннях намітив та пообіцяв у найкоротший час покінчити з церквою" ⁴¹.

Наскільки недалеко від істини був А.Ковальчук, можна переконатись, ознайомившись з цілком таємною постановою ЦК КПУ від 10 жовтня 1973 року "Про посилення боротьби з незареєстрованими релігійними сектами". Нею доручалось Прокуратурі УРСР, Міністерству внутрішніх справ УРСР, Міністерству юстиції УРСР, Верховному Суду УРСР, КДБ при РМ УРСР активізувати викриття нелегально діючих релігійних сект, вимагалось притягати до відповідальності їх ватажків, узагальнити практику розгляду судами справ про порушення радянського законодавства незареєстрованими релігійними об'єднаннями і дати необхідні рекомендації районним та обласним судам. Спеціальні завдання покладалися на засоби масової інформації, які зобов'язувались "...систематично друкувати матеріали, в яких викривалася антирадянська діяльність нелегальних релігійних груп" ⁴².

Наскільки ретельно виконувались вказівки ЦК КПУ, свідчать такі основні статистичні дані. Якщо в 1970 році за правопорушення на релігійному ґрунті було засуджено 18 осіб, в 1971 – 26, в 1972 – 30, то вже в

1973 р. на лаві підсудних опинилося 55 чоловік. Причому, новим моментом в судовій практиці аналізованого періоду стало засудження віруючих за політичними статтями. Так, вже згадуваний нами Б.Здоровець в 1973 році був покараний за ст. 187-1, 187-3 КК УРСР, яка передбачала санкцію за розповсюдження наклепів на радянський державний та політичний устрій⁴³.

У 1974 році правоохоронні органи України готували відкритий судовий процес над секретарем Ради Церков ЄХБ Г.Вінсом. Його засудження викликало обурення світової громадськості. На захист в'язня совісті стала "Ініціативна група прав захисту людини в СРСР" і особисто академік А.Сахаров. Спільними зусиллями радянських правозахисників та міжнародних організацій Г.Вінса вдалося вирвати з місць ув'язнення. Весною 1979 року він був звільнений і відправлений за кордон серед інших політв'язнів в обмін на звільнення в США радянських розвідників⁴⁴.

Справу Г.Вінса на Батьківщині продовжувала його мати – Лідія Вінс, яка протягом 15 років очолювала "Раду родичів в'язнів євангельських християн-баптистів". Згадана організація виникла ще в 1964 році і ставила за мету підтримку сімей ув'язнених за віру. "Рада" регулярно інформувала світову громадськість про випадки арештів, надавала матеріальну підтримку сім'ям ув'язнених.

Важливу роль в діяльності "Ради" відіграла Ганна Козорезова – дружина багаторічного в'язня совісті баптиста Олексія Козорезова. В 1981 році, після від'їзду Л.Вінс за кордон, вона очолила "Раду" і об'єднала навколо себе десятки родичів ув'язнених.

За свою діяльність Г. Козорезова неодноразово піддавалася репресіям. В 1980 році проти неї була порушена кримінальна справа за статтею 187, яка завершилась умовним засудженням матері 10 дітей до 3 років позбавлення волі. Пізніше А.Козорезова, побоюючись ув'язнення, змушена була перейти на нелегальне становище і протягом тривалого часу переховуватись від правоохоронних органів.

Жорстоких переслідувань зазнала за свою участь в роботі "Ради родичів в'язнів ЄХБ" Уляна Германюк, дружина засудженого баптиста Степана Германюка. У вересні 1985 року її, матір 5 дітей, було засуджено до 3 років виправно-трудоих таборів⁴⁵. Аналогічним чином склалася доля Галини Ритікової, Серафими Юдінцевої, Лідії Бондар, Наталії Дмитрієвої та багатьох інших.

Незважаючи на переслідування, "Рада родичів в'язнів ЄХБ" продовжувала активно діяти, залучаючи до роботи нових віруючих. Наприклад, в 1979 році зроблено спроби налагодження релігійної освіти для дітей сімей віруючих прихильників РЦ ЄХБ. З цією метою використовувалась така цікава, на наш погляд, форма як організація літніх дитячих пересувних таборів. Перший такий табір під назвою "Лісова церква" був розбитий поблизу с. Кожушки Хойницького району Гомельської області. Згодом він перемістився в м. Новоград-Волинський Житомирської області, а пізніше – в

с. Великі Лучки Мукачівського району Закарпатської області. В літньому пересувному таборі його організатори розучували разом з дітьми релігійні вірші і пісні, слухали проповіді тощо.

Діяльність членів "Ради" по організації релігійного навчання дітей розцінювалась правоохоронними органами, як протизаконна. 21 серпня 1980 року організатори літнього табору Павло Ритіков, Володимир Ритіков та Галина Вільшанська засуджені судовою колегією Львівського обласного суду до 3 років позбавлення волі кожний ⁴⁶.

Прагнучи не допустити розповсюдження ідей РЦ ЄХБ, місцеві органи виконавчої влади та органи державної безпеки активізували роботу по виявленню осередків видання та розповсюдження баптистської літератури. Як відомо, починаючи з 1963 року баптисти-ініціативники видавали свій журнал "Вестник спасений" (з 1976 р. має назву "Вестник истины"). Одночасно "Рада родичів в'язнів ЄХБ" публікувала свої "Чрезвычайные сообщения", а згодом "Бюллетень родственников-узников ЕХБ".

В кінці 70-х на початку 80-х років правоохоронними органами України проведено ряд операцій, внаслідок яких були вилучені тисячі екземплярів самвидавської літератури. Так, 12 березня 1979 року затримані в м. Чугуєві Харківської області брати Микола та Олександр Чехи, у яких вилучено 15 тисяч бюлетенів "Ради родичів в'язнів ЄХБ". 19 квітня 1979 року при перевезенні журналу "Вестник истины" зазнали провалу Пилип Боринський та Андрій Урсу. В 1982 році з екземплярами вищезазначеного видання потрапив до правоохоронних органів Микола Варакса з м. Запоріжжя ⁴⁷.

В січні 1980 року в с. Старі Кодаки Дніпропетровської області викритий і розгромлений друкарський пункт видавництва "Християнин". В зв'язку з цим зазнали переслідувань Яків Заплава, Любов Козачієвич, Галина Юдінцева, Тамара Бистрова, Сергій Буклик, Микола Батурин, Павло Білокінь та інші ⁴⁸. Всього ж за різного роду релігійну діяльність, пов'язану з РЦ ЄХБ, в 1980-1981 роках було засуджено 28 євангельських християн-баптистів ⁴⁹.

Небажання органів державної влади та державного управління СРСР та УРСР прислухатись до голосу десятків тисяч віруючих, масові репресії проти євангельських християн-баптистів обумовили зближення активу РЦ ЄХБ в Україні з українським правозахисним, національно-визвольним рухом. Відомо, що син одного з засновників РЦ ЄХБ Георгія Вінса – Петро увійшов до складу Української Гельсінської Групи, яка проголосила боротьбу за права людини своїм основним і першочерговим завданням.

В лютому 1978 року Г.Вінс та Н.Строкатова підписали відозву до ряду міжнародних організацій, в якій вказали, що переслідування євангельських християн-баптистів в СРСР докорінно суперечать Заключному Акту Гельсінських угод, підписаних радянським урядом ⁵⁰.

Зневіра в можливості досягнення власних цілей, справедливості і об'єктивності з боку державних органів, правоохоронних організацій породжували серед євангельських християн-баптистів емігрантські настрої.

Так, тривалий час домагався виїзду з СРСР заступник пресвітера баптистської церкви в м. Рівне Всеволод Рожко. Та замість виїзної візи він отримав 5 років виправно-трудових таборів за звинувачення в порушенні правил валютних операцій⁵¹.

Не знайшло позитивного вирішення прохання баптиста, батька 15 дітей Володимира Хайло з Красного Луча Луганської області. Його домагання на виїзд з СРСР завершилися 22 червня 1989 року примусовою госпіталізацією в психіатричну лікарню. В 1981 році, у стані відчаю він звернувся з відкритим листом до глав 35 держав, що підписали гельсінські угоди, в якому звинуватив радянське керівництво в здійсненні насильства над совістю, терору і репресій щодо християн⁵².

Демократичні процеси, що розпочалися в СРСР наприкінці 80-х – на початку 90-х років певною мірою поліпшили становище євангельських християн-баптистів, що відійшли від ВР ЄХБ. Однак і вони не усунули всіх протиріч, які склалися протягом останніх трьох десятиріч в середовищі однієї з найбільших, протестантських церков. Разом з тим, толерантність, виявлена останнім часом українською державою в справах релігії і церкви, відкриває, на нашу думку, широкі можливості для встановлення атмосфери взаєморозуміння в церкві ЄХБ.

Позитивні зміни повинні торкнутися також і громад п'ятидесятників, які мають в Україні свою тривалу історію. Особливе поширення п'ятидесятництва в 20-х роках пов'язане з іменем Івана Воронаєва, який прибув з США в 1921 році до Одеси і розпочав тут свою місіонерську діяльність. За неповними підрахунками, на 1928 рік в СРСР вже нараховувалось близько 200 тисяч п'ятидесятників.

В роки "великого перелому" на п'ятидесятників розпочалися гоніння. Тисячі віруючих не повернулися з в'язниць і таборів. Трагічно загинув в таборах і Іван Воронаєв, ім'я якого шановане в християнському світі.

Будь-які спроби в 1945 році відновити церкву не давали ніякого результату. П'ятидесятникам всіляко перешкоджали в створенні власного духовного центру, а зареєстровані громади відносили до Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів. Причому від останніх рішуче вимагали зректися найбільш важливих постулатів їх релігійного життя; спрямованого виховання дітей, проведення молодіжних і жіночих зборів, здійснення проповідництва, місіонерської та благодійницької діяльності, деяких релігійних обрядів⁵³.

Не випадково тому переважна більшість громад категорично відмовлялася від реєстрації. Пресвітер Іван Федорчук з Олександрійського району Рівненської області так пояснював позицію п'ятидесятників: "В союзі з ВРЄХБ ми не можемо бути, тому що вони відкидають дар Святого Духа пророцтва на іномовах. Євангельські християни-баптисти вкладаються в політику влади..., а ми стоїмо за мир, ми проти войовничих законів, зброї в руки не беремо і не візьмемо. Тому що вона призначена для вбивства

невідомої людини, а ми цього робити не можемо. Якщо владі знадобиться призвати нас до армії, то ми будемо працювати в тилу, для нас, п'ятидесятників, байдуже, яка б не була влада, ми захищати її зброєю в руках не можемо за своїми релігійними переконаннями" ⁵⁴.

Протягом тривалого часу п'ятидесятників * намагалися не помічати. Навіть у звітах уповноважених у справах релігійних культів УРСР в 60-х роках вони проходили одним рядком без серйозного аналізу ситуації, що склалася навколо згаданої релігійної течії. Коли ж в першій половині 70-х років до п'ятидесятників поставились більш уважно, то з'ясувалося, що вони практично перебували поза контролем держави. На 1974 рік в республіці налічувалось лише 16 зареєстрованих на 539 незареєстрованих громад та груп цього напрямку.

У Вінницькій області діяло 3 зареєстровані і 102 незареєстровані громади п'ятидесятників. У Волинській 32 незареєстровані громади, Луганській – 9, Дніпропетровській – 15 незареєстрованих громад. Перелік незареєстрованих громад такий: в Донецькій – 25, Житомирській – 37, Київській – 37, Миколаївській – 27, Одеській – 39, Тернопільській – 26, Хмельницькій – 59 ⁵⁵. Досить промовисті дані!

16 червня 1979 року з'їзд представників незареєстрованих громад п'ятидесятників в Москві проголосив створення свого духовного центру – Братської Ради християн віри євангельської п'ятидесятників, що певною мірою сприяло організаційному зміцненню громад, їх кількісному зростанню.

Перешкодити поширенню руху п'ятидесятників не могли навіть численні судові процеси, які супроводжували всю його історію в 50-80-х роках. Лічені дні перебував на волі пастор п'ятидесятників Панас Мельник. В 1956 році він у складі делегації звернувся до вищих органів влади СРСР з проханням про окрему реєстрацію п'ятидесятників. Відповіддю на це звернення став вирок, який визначив П.Мельнику 25 років виправно-трудових таборів. Пізніше, в 1984 році, він був засуджений за свою релігійну діяльність до 3 років у ВТТ суворого режиму.

З поля зору спецслужб ніколи не випадав єпископ церкви п'ятидесятників для України, Латвії і Сибіру Василь Боєчко. Неодноразові виклики до правоохоронних органів завершилися в 1986 році засудженням до 3 років поневірян у виправно-трудових таборах суворого режиму.

Цілком типовим в 70-80-х рр. стало засудження п'ятидесятників за відмову служити в Радянській Армії. Вже в умовах горбачовської "перебудови" був засуджений до позбавлення волі житель с. Райки Бердичівського району Житомирської області С.Отрада, який за релігійними

* Назва "п'ятидесятники" пояснюється особливою увагою представників цієї релігійної течії до події, що відбулася, як вказано в Біблії, на 50-й день після воскресіння Христа, тоді на апостолів зійшов в цей день Святий Дух і вони заговорили на невідомих їм мовах. Це було сприйнято як знак того, що вони повинні проповідувати християнство іншим народам.

мотивами відмовився брати у руки зброю⁵⁶.

Постійні переслідування і утиски з боку владних структур сприяли зростанню серед п'ятидесятників еміграційних настроїв. За підрахунками міжнародних організацій на лютий 1977 року близько однієї тисячі п'ятидесятників виявили бажання залишити СРСР. Причому, кількість потенційних емігрантів зростала з геометричною прогресією і в 1979 році досягла тридцяти тисяч осіб⁵⁷.

Досить сильними були еміграційні настрої серед п'ятидесятників України. Так, 10 жовтня 1977 року секретар ЦК КПУ В.Маланчук та завідувач ЦК КПУ Ю.Єльченко повідомляли першого секретаря ЦК Компартії України В.Щербицького про те, що заяви про виїзд з СРСР з релігійних мотивів подали у Ровенській області 93 родини (590 осіб), Тернопільській – 76 (276), Чернівецькій – 44 (226), Донецькій – 27 (130), Запорізькій – 21 (98), Волинській – 11 (30). Всього на кінець 1977 року з України прагнуло виїхати 324 родини п'ятидесятників, які налічували 1562 особи⁵⁸.

Як рецепт для подолання еміграційних настроїв серед п'ятидесятників, В.Маланчук та Ю.Єльченко рекомендували здійснення більш рішучих заходів по припиненню незаконної діяльності "сектантських екстремістів", посиленню індивідуальної роботи серед віруючих і керівників общин з метою відриву їх від "екстремістів"⁵⁹.

Таким чином, вище політичне керівництво не лише перешкоджало п'ятидесятникам у задоволенні духовних запитів на території СРСР, а й відмовляло їм у праві емігрувати з країни, позбавляло елементарних прав і свобод. Останнє змусило п'ятидесятників взятись за створення власної правозахисної організації, яка б перебрала на себе захист прав п'ятидесятників, бажаючих емігрувати з СРСР.

Необхідно відзначити, що перші паростки такої організації виникли вже в 1975 році, коли в ряді релігійних громад Краснодарського краю та Далекого Сходу були сформовані т.зв. "Ради по еміграції". Своє ж остаточне оформлення вона отримала восени 1981 року після проголошення створення комітету представників п'ятидесятників, що домагалися виїзду з СРСР (комітет "Право на еміграцію").

Одним з керівників комітету "Право на еміграцію" став Павло Олексійович Ахтьоров, відомий на той час як релігійний письменник, автор трактату "На пути к бессмертию", як послідовний правозахисник, борець за права віруючих. Свій перший "термін" 7 років виправно-трудова таборів та 5 років заслання – П.Ахтьоров отримав в Донецьку 27 грудня 1971 р. за сумнозвісною ст. 62 КК УРСР. За цією ж статтею кваліфікувались його дії і в 1981 році. В даному випадку письменник-дисидент звинувачувався у виготовленні і розповсюдженні антирадянських документів. Йшлося, перш за все, про вже згадуваний трактат "Путь к бессмертию", кілька петицій на адресу Організації Об'єднаних Націй, інших міжнародних організацій, глав

іноземних держав ⁶⁰.

З комітетом "Право на еміграцію" пов'язано також ряд інших сфабрикованих в Україні кримінальних справ проти п'ятидесятників. Зокрема, в 1982 році в м. Рівне органи КДБ затримали одного з керівників комітету Василя Мартиновича Бараца. Одночасно з цим проводились обшуки на квартирах п'ятидесятників, вилучалась релігійна література, тощо ⁶¹.

Зазнав переслідувань в числі інших й один з активних діячів руху п'ятидесятників за еміграцію, батько 11 дітей Іван Лучко з м. Рівне. Лише багатодітність "врятувала його від суворого вироку. В 1984 р. Рівненський обласний суд засудив його умовно до 2 років позбавлення волі з 3-річним випробувальним терміном.

Трагічно склалася доля п'ятидесятника, батька 6-х дітей Володимира Васильовича Журавля з с. Городниця Підволочиського району Тернопільської області. Внаслідок інциденту, спровокованого органами міліції в сільраді, коли від віруючого вимагали відмовитись від еміграції, він був заарештований і засуджений за опір працівнику міліції та погрозу і насильство до посадової особи ⁶².

Всіляко переслідуючи п'ятидесятників, правоохоронні органи в першій половині 80-х років: в середньому щорічно фіксувались 400-500 правопорушень, пов'язаних в основному з ухиленням від реєстрації, виконання громадських обов'язків, в тому числі від служби в Радянській Армії ⁶³.

В другій половині 80-х – на початку 90-х років становище п'ятидесятників в Україні певним чином поліпшилось. Припинилось переслідування віруючих, були звільнені з ув'язнення та реабілітовані найбільш відомі релігійні діячі, керівники громад. Однак, і державі, і віруючим цієї церкви ще необхідно зробити чимало кроків, щоб подолати негативні наслідки, породжені тоталітарною системою.

Складні і суперечливі процеси, здебільшого спровоковані радянськими владними структурами, проходили в досліджуваній період також в середовищі прибічників церкви Адвентистів сьомого дня. Ця релігійна течія виникла в Сполучених Штатах Америки в середині XIX століття і знайшла своїх численних послідовників в царській Росії. Спроби керівництва церкви в перші десятиріччя Радянської влади пристосуватися до нових політичних реалій викликали розкол серед Адвентистів сьомого дня. Частина віруючих відмовилась стати на шлях конформізму і проголосила себе вірними і вільними Адвентистами сьомого дня (ВВАСД).

Характерно, що ВВАСД з моменту виникнення не визнавалася радянською владою, а всі прибічники цієї церкви зазнавали переслідувань. У в'язницях і таборах загинули практично всі керівники ВВАСД Г.Освальд, П.Манжура, В.Шелков. Останнього смерть застала у таборі у січні 1980 року ⁶⁴.

Не вдаючись в догматичні особливості ВВАСД, необхідно відзначити,

що вона, перш за все, виступала проти грубого втручання держави в церковні справи, бо це призводило до моральної деградації людини, позбавляло її можливості виконати свій обов'язок перед Богом. Зокрема, обґрунтуванню цих та інших питань були присвячені праці "Взаємовідносини релігії та державності", "Законодавство про культу", "Основи справді вільної совісті і рівних прав" та ін.

Вірні та вільні адвентисти сьомого дня діяли у 8 областях нашої республіки. Крім того, на терені України існували громади адвентистів сьомого дня "реформістського руху", які орієнтувалися на реформістів Заходу і підтримували зв'язок з Генеральною конференцією адвентистів реформістського руху. Подібна орієнтація викликала негативну реакцію владних структур, які за будь-яку ціну прагнули розірвати зв'язки згаданої релігійної течії з Заходом. Саме за для цього в 1974 році у Чернівецькій області було влаштовано судовий процес над адвентистами-реформістами. Він ставив за мету продемонструвати ставлення держави до даного релігійного напрямку⁶⁵.

Правоохоронні органи, як мовиться, не спускали очей з вірних та вільних адвентистів сьомого дня, хоч їх на початок 80-х років нараховувалось в Україні близько однієї тисячі. За нашими підрахунками, зробленими на основі самвидаву, понад 50 прибічників В.Шелкова зазнали в 70-80-х роках різного роду переслідувань. Особливо активізувались репресії після створення у червні 1979 року в Твері підпільного видавництва ВВДАСД "Вірний свідок", в організації якого брав участь віруючий з Дніпропетровська Василь Ковальчук.

Жорстоко переслідувались в Україні і будь-які спроби розповсюдження документів Всесоюзної Церкви ВВАСД. За подібні дії мали конфлікти з правоохоронними органами Петро Буняк, Ілля Ацута, Людмила Бірюкова, Валентин Бей, Феодора Позяк та ін.⁶⁶

Необхідно відзначити, що суттєво обмежувались права і адвентистів сьомого дня, хоч вони й поділяли погляди прибічників В.Шелкова або адвентистів-реформістів. Близько 30 % релігійних громад АСД відмовлялись від реєстрації⁶⁷.

Документи вищого політичного керівництва та правоохоронних органів дають змогу простежити переслідування прибічників церкви ієговістів, які внаслідок наявності духовного центру в м. Брукліні (США) розглядалися не інакше як "агентура зовнішніх розвідок". За неповними даними, в 60-70-х роках в Україні нараховувалось близько 10 тисяч ієговістів руттерфордовського та ільїнського напрямків, причому їх кількість рік у рік зростала.

В 1969 році на півдні України здійснено спроби духовного об'єднання ієговістів. Керівниками "Східної частини Українського округу ієговістів" було створено т.зв. Кримський обвод, що нараховував разом з херсонською групою понад 250 осіб. Чим це закінчилося, довідуємося з оперативних

зведень: "В результаті вжитих заходів виявлено керівний склад ієговістського підпілля та його структура, місця зберігання сектантської літератури, магнітофонних стрічок з записами ворожого змісту, фотонегативи ієговістської літератури, а також особи, що займалися її розповсюдженням та розмноженням. На основі зібраних матеріалів 5 ватажків ієговістського підпілля в Сімферополі, Джанкої та Ялті притягнуто до кримінальної відповідальності⁶⁸.

В 70-80-х роках множились також судові процеси, пов'язані з притягненням до кримінальної відповідальності молодих ієговістів, які відмовлялись служити в Радянській Армії, організаторів молитовних зібрань, тощо.

Таким чином, спираючись на наявні матеріали, можна твердити, що в останні три десятиріччя політичне керівництво і державні органи продовжували здійснювати курс, спрямований на обмеження впливу окремих релігійних громад, грубо втручалися в справи церковного управління, чинили репресії щодо найбільш активних релігійних діячів. Все це викликало рішучий протест з боку віруючих, сприяло формуванню опозиції як державі, так і конформістськи настроєним церковним лідерам.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 823. – Арк. 9.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991-с. – Оп. 30. – Спр. 163. – Арк. 56.

³ Російський центр збереження і вивчення документів новітньої історії (колишній Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС), (далі – ЦЗСД). – Ф. 5. – Оп. 63. – Спр. 89. – Арк. 170.

⁴ Там само. – Арк. 171-172.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1357. – Арк. 9.

⁶ ЦЗСД. – Ф. 5. – Оп. 63. – Спр. 89. – Арк. 173.

⁷ Там само. – Арк. 167.

⁸ *Алексеева Л.М.* История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.: Весть, 1992. – С. 47.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 823. – Арк. 10.

¹⁰ Там само. – Спр. 2403. – Арк. 30.

¹¹ Там само. – Оп. 24. – Спр. 5488. – Арк. 57-58, 231-232.

¹² Там само. – Оп. 25. – Спр. 186. – Арк. 65, 71.

¹³ Київська правда. – 1959. – 29 липня.

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 25. – Спр. 186. – Арк. 72-73.

¹⁵ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 142.

¹⁶ ДАРФ. – Ф. 6991-с. – Оп. 4. – Спр. 133. – Арк. 13 зв.

¹⁷ ВРСХБ – Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів.

¹⁸ Опублікований, зокрема, в журналі "Сучасність". – 1968. – № 6. – С. 91-92.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 413. – Арк. 67.

²⁰ Там само. – Спр. 388. – Арк. 13.

-
- ²¹ Там само. – Спр. 360. – Арк. 182.
- ²² Там само. – Спр. 388. – Арк. 151.
- ²³ Архів УСБУ по Харківській обл. – Спр. 034456-П. – Т. 1. – Арк. 34 зв.-35.
- ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 360. – Арк. 175-177.
- ²⁵ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 144.
- ²⁶ Архів УСБУ по Харківській обл. – Спр. 034456-П. – Реч. докази.
- ²⁷ ДАРФ. – Ф. 6991-с. – Оп. 4. – Спр. 141. – Арк. 2-5.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 413. – Арк. 62.
- ²⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6707. – Арк. 94.
- ³⁰ Там само. – Арк. 177, 198-199, 204-207.
- ³¹ Там само. – Спр. 5991. – Арк. 195-198; Спр. 6007. – Арк. 209-215.
- ³² ДАРФ. – Ф. 6991с. – Оп. 4. – Спр. 176. – Арк. 130.
- ³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 5488. – Арк. 25-26.
- ³⁴ Державний архів Волинської обл. – Ф.Р. 605. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 1 зв.
- ³⁵ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 144.
- ³⁶ Архів УСБУ по Харківській обл. – Спр. 034456-П. – Т. 1. – Арк. 2, 17-18.
- ³⁷ Лист радянських баптистів до У-Тана // Сучасність. – 1968. – № 5. – С. 61.
- ³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 288. – Оп. 9. – Спр. 2938. – Арк. 64.
- ³⁹ Там само. – Ф. 4648. – Оп. 5. – Спр. 72. – Арк. 18-19.
- ⁴⁰ Там само. – Ф. 288. – Оп. 9. – Спр. 2938. – Арк. 64.
- ⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 6291. – Арк. 26.
- ⁴² Сучасність. – 1968. – № 6. – С. 84.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 10. – Спр. 1475. – Арк. 79.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 1479. – Арк. 105.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 1961. – Арк. 48.
- ⁴⁶ Вести из СССР. Права человека. – Мюнхен, 1989. – Кн. 1. – С. 72; Кн. 3. – С. 89, 131.
- ⁴⁷ Архів УСБУ по Львівській області. – Спр. 57332-П. – Т. 9. – Арк. 3; Т. 10. – Арк. 157.
- ⁴⁸ Вести из СССР... – Кн. 1. – С. 88, 92; Кн. 2. – С. 82.
- ⁴⁹ Науковий архів Міжнародного історико-просвітницького товариства "Меморіал" (далі – НА "Меморіалу"). – Ф. 103. – Оп. 1. – Спр. – Арк. 362.
- ⁵⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2403. – Арк. 52.
- ⁵¹ Українська Гельсінська Група. 1978-1982. Документи і матеріали. – Торонто-Балтимор: Смолоскип, 1983. – С. 183-185.
- ⁵² Вести из СССР... – Кн. 3. – С. 165, 205.
- ⁵³ НА "Меморіалу". – Ф. 102. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 10-11.
- ⁵⁴ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 152.
- ⁵⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704. – Арк. 360-361.
- ⁵⁶ Там само. – Оп. 25. – Спр. 1040. – Арк. 30, 49.
- ⁵⁷ Вести из СССР... – Кн.3. – С. 26; Кн. 4. – С. 115, 293.
- ⁵⁸ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 159.
- ⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1508. – Арк. 4-6.
- ⁶⁰ Архів УСБУ по Донецькій обл. – Спр. 32073-ФП. – Спр. 1. – Арк. 2, 17, 71.
- ⁶¹ Вести из СССР... – Кн.2. – С. 115, 127, 340.
- ⁶² Там само. – С. 116, 346, 388, 407, 430, 437.
- ⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 2403. – Арк. 37.
- ⁶⁴ *Алексеева Л.М.* Вказ. праця. – С. 166-167.
- ⁶⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1040. – Арк. 40.
- ⁶⁶ *Алексеева Л.* Вказ. праця. – Арк. 173; Вести из СССР... – Кн. 1. – С. 130, 444, 555; Кн. 2. – С. 389.

⁶⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 1367. – Арк. 14.

⁶⁸ Там само. – Спр. 872. – Арк. 11.

Олег БАЖАН

ПІД СОФІТАМИ СЕКРЕТНИХ СЛУЖБ
знаходився упродовж всього життя Олександр Довженко
Документи з папки-формуляра на О.П.Довженка

ПЕРЕДНЄ СЛОВО УПОРЯДНИКА

Нелегко живеться генію. Особливо в мистецтві. Одні ним щиро, віддано і безкорисливо захоплюються.

Іншим – наче кістка в горлі. Неприйняття, зневага, хіхіханьки з приводу його творів, примх. Підозри можновладців, а відтак – цензурні утиски, таємне стеження, яке нерідко закінчується фізичними і моральними тортурами.

Навіть після кончини генія не полишають у спокої. В бочку меду народного визнання, захоплення незмінно домішується смердюча твань наклеїв, підозр, облудних пліток. У повній мірі це звідав наш національний геній Т.Г.Шевченко.

Стрімко, голосисто, неповторно увірвався в мистецтво Олександр Петрович Довженко. І здобув заслужене визнання одних. Гадюче шипіння інших. Незмінну підозру "вождя усіх часів і народів", пильну увагу таємних служб. Він творив, страждав, уповні звідав муки творчості. А його "вчили", шельмували, били під дих. Намагалися укоротити постать, пригасити вогонь духу.

Та й справді, що ми знали про О.П.Довженка, про його масштабність? Загляньте в енциклопедичні довідники, підручники, публікації в засобах масової інформації тих часів. Народився 1894-го, помер 1956 року. Кіномитець. Удостоєний за фільми "Щорс" та "Мічурін" Сталінських премій. Ленінську премію (помертвно) одержав за "Поему про море". Нагороджений орденами Леніна та Червоного Прапора. Заслужений діяч мистецтв УРСР. Народний артист РРФСР.

Що знав про його глибинну світоглядність, творчу неупокоєність, пекучу національну біль пересічний громадянин? Аж нічого, точніше – майже нічого. Для широкого загалу видавалися чергові порції шельмування неправильних, не марксистських буржуазно-націоналістичних проявів О.П.Довженка з уст "кращого друга радянських кінематографістів – товариша Сталіна" і його лакуз.

Багато чого не знала проста радянська людина! Лише останнім часом, особливо, коли під егідою ЮНЕСКО минулого року в усьому світі відзначалося 100-річчя від дня народження О.П.Довженка, децю прояснилося. Гортаючи сторінки його щоденників, спогадів учнів та сучасників, праць фахівців, переглядаючи листи до друзів неупереджена людина дістала змогу майже в усій повноті відчувати творче горіння, соціальне й національне боріння, трагедію українського генія ХХ століття.

Вочевидь, прийшов час оприлюднення досі невидимої сторони страдницького життя О.П.Довженка. Декілька поколінь працівників таємних служб постійно простежували, осмислювали кожен крок митця і громадянина. Таємні повідомлення, рапорти, аналітичні документи безперервно поповнювали формуляр на Олександра Петровича Довженка, закодовану під назвою "Запорожець".

Треба зауважити, що "привілей" на справу формуляр мав далеко не кожен радянський громадянин. Цієї "честі" удостоювалися найвидатніші, а, значить, найнебезпечніші для тоталітарного режиму діячі.

Коли працівники Служби безпеки України почали знайомитися з вміщеними у формулярі документами, вони були вражені. Безліч повідомлень секретних агентів, оперативні зведення, аналітична інформація. З кабінетів аналітиків вона адресно йшла партійним і радянським зверхникам, вищим начальникам союзних і республіканських органів державної безпеки. У формулярі було все: перекази цілком конфіденціальних розмов, виступів на велелюдних зібраннях, політичні й професійні оцінки творчості і вчинків Олександра Петровича, його стосунки з діячами партії і держави.

На тривалий час упокоїлось все це на полицях спецзберігання під грифом "абсолютно таємно". І пролежало б, мабуть, не одне десятиліття, якби не процеси демократизації й відкритості, що проходять нині в незалежній Україні. Сфінкс заговорив!

Ось яке зовнішнє текстологічне оформлення мала Справа-формуляр на "Запорожця".

"Абсолютно секретно
Фонд особий

Довженко Александр Петрович, 1894 года рождения, украинец, уроженец г. Сосница Черниговской области, беспартийный, образование высшее, украинец, из крестьян-кулаков, гражданин СССР, режиссер Киевской киностудии, активный украинский националист, проживает в Киеве".

Мені також випало бути причетним до перегляду документів Справи-формуляру. Як відомо, вони потім були передані музею імені О.П.Довженка. Діставши відповідний дозвіл, одібрав частину найбільш характерних, на мій погляд, паперів для оприлюднення у часописі "З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ". Їх за довгі роки назбиралося чимало.

Вибачаюсь перед читачами українського часопису, що подаю їх іншою мовою. Як відомо, до розпаду СРСР уся документація таємних служб в республіках велася виключно по-російськи. Перекладати, редагувати їх тепер навряд чи доцільно: втрачаються "пахощі" мовностилістичного букету. До того ж, українська людність ще не забула, мабуть, мову "міждержавного спілкування".

Ще одне застереження. Документів для оприлюднення відібрано чимало. Якщо подавати їх "насином", без розбору й системи, то ускладниться їх сприйняття. Спробував укласти їх по окремих тематичних розділах.

Згоден: розподілити документи можна було і по-іншому. Мистецтвознавець зробив би це по-своєму. Соціолог – по-другому і т.д. В будь-якому випадку не уникнути умовного характеру систематизації: часто-густо в одній "бомазі" проходить паралельно кілька тем. Мене хвилювали проблеми морально-правового, державно-національного характеру.

Спробуємо, шановний читачу, спільно утямувати, що найбільше цікавило у постаті Довженка секретні служби, за якими параметрами виконувались "замовлення" високопоставлених партійців і державників.

Націоналіст чи інтернаціоналіст? Жовтнева революція 1917-го року мала започаткувати практичне здійснення заповітів та ідеалів Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки й Миколи Лисенка, Михайла Грушевського й Володимира Вінниченка, мрій і прагнень десятків тисяч беззавітних оборонців національної ідеї становлення незалежної, сильної, соборної України.

У вир революції і громадянської війни з головою, безоглядно кинулася українська інтелігенція. У тому числі – молоді Тичина й Сосюра, Рильський і Бажан. У бурхливому 1919-му році 25-річний викладач Житомирської гімназії Олександр Довженко став під жовто-блакитні прапори Головного отамана Симона Петлюри. Однак, вояки Директорії під ударами Червоної Армії відкотилися до Польщі.

Чужа сторона не полонила Олександра. Туга материнського серця, "зачарована Десна" владно покликали його в рідні краї. Нелегала з пролетарською "гостинністю" зустріли працівники Волинської губернської ЧК. Його заарештували і завели кримінальну справу.

"Заключение по делу № 112 на Довженко Александра Петровича, 25 лет

27 декабря 1919 года я, заместитель заведующего секретным отделом Михайлова, рассмотрев дело Довженко А.П., задержанного как петлюровца на территории Советской власти с подложными документами учителя сельской школы, установила, что в действительности он добровольно поступил в петлюровскую армию и возвратился на Советскую территорию благодаря безвыходности положения остатков петлюровских войск. Отнести к Довженко как к врагу рабоче-крестьянской власти и заключить его в концентрационный лагерь до окончания гражданской войны.

Но ввиду запроса о нем губпарткома коммунистов-боротьбистов приговор до выяснения сущности вопроса в исполнение не приводит".

Цей епізод в житті О.П.Довженка міцно запав у "комп'ютерну пам'ять" секретних служб. При нагоді він знову і знову спливав на поверхню.

"Совершенно секретно

Справка

Арестованный – активный участник антисоветской украинской националистической организации бывший протодьякон УАПЦ Бобиенко В.В. показал:

"Я лично был знаком с А.П.Довженко... Слышал его выступления на митингах в Сосницком народном доме летом. Он тогда выступал от имени партии украинских социологов, стоял на позициях самостоятельности Украины, агитировал за Центральную раду...

Помню разговор в саду. Довженко говорил о свежем слиянии партии боротьбистов с КП(б)У. В результате этого слияния Довженко А.П. из боротьбистов попал в члены КП(б)У...

Он провел такую мысль, что если вся украинская интеллигенция пойдет в члены КП(б)У, то там окажется большинство из украинцев и это большинство сможет повернуть политику партии в интересах Украины, что таково мнение всех боротьбистов, вступающих в ряды КП(б)У.

Кажется, при первой же чистке партии его исключили из рядов КП(б)У. Потом и отец его, и товарищи, среди которых авторитет А.П.Довженко стоял высоко, с восторгом говорили о его блестящей дипломатической карьере (Варшава, Берлин), о его непосредственной дружеской связи с Шумским. Помню, говорили о том, что от Довженко А.П. зависит возвращение белоэмигрантов на Украину.

Мне лично Кошевой А.М. рассказывал о Довженко А.П., называя его своим другом... они вместе служили в петлюровской армии.

Во время наступления красных на Киев Довженко А.П. палил из орудий с Владимирской горки по красным... От Кошевого или от Ныркового П.М. я слышал о том, что, когда Довженко А.П. отступал с петлюровской армией, то принимал участие в еврейских погромах в Фастове и Казатине... Кстати сказать, награждение его орденом Ленина вызвало большое недоумение...".

По заявлению члена ВКП(б), бывшего сотрудника НКВД Гальского, работающего в группе Довженко на съемке кинофильма "Щорс", последний обвиняет Довженко в контрреволюционной вредительской работе:

"...Я подозреваю в троцкизме, а может быть, и хуже, режиссера-орденоносца А.П.Довженко.

Довженко беспартийный, выдвинулся в кино очень быстро, после ряда картин: "Земля", "Арсенал", "Иван", "Аэроград", вокруг которых создавалась шумиха сверху и которых масса не приняла и не оценила.

Бывал несколько раз за границей. Имеет очень много друзей в полпредствах и руководящих кругах, из которых добрая часть арестованы как враги народа. Человек этот на каждом шагу афиширует свое знакомство с членами правительства, в особенности с товарищем Сталиным.

Довженко, сравнивая мероприятия у нас в стране с порядками за границей, всегда [их] критикует, говоря, что "хіба ж наші дурні можуть щось зробити або довести до ладу?".

Все свои картины он делал с колоссальным перерасходом, зажимает самокритику и считает себя непогрешимым. Окружающих терроризирует так, что никто ничего не может сказать или противоречить. Ныне арестованные троцкисты – бывший директор фабрики Орелович и директор треста Ткач ничего не делали без его согласия. Его система запугивания людей создает вокруг него атмосферу полного молчания.

Сейчас, находясь в экспедиции, мы видим, что с ним творится что-то неладное. Снимать ему либо не хочется, либо он умышленно ведет работу к срыву. Все, что ни снимаем, переснимает вновь. "Щорс" выбран безобразный, карикатурный, "пляшущая балерина". Командиры Щорса – все какое-то дубье, актеры вызываются на съемки, сидят по 15-20 дней, не снимаются и получают колоссальные деньги. План, как таковой, не существует. То, что пишется на бумаге – фикция. В рапортах пишутся липовые кадры, так как не снимается то, что в сценарии".

Заявитель – член ВКП(б), работник управления Южных ж.д. Буковец А.П. сообщает:

"...В 1918 году большевики громили петлюровцев на Украине. Трусливая бандитская группка этих националистов-петлюровцев под натиском красных без оглядки удирала из уездного городка Сосницы быв. Черниговской губернии. В числе этой вооруженной бандитской группы националистов удирал и Довженко А.П., обвешанный гранатами и винтовкой. Этот Довженко активно боролся против советской власти, что я хорошо помню, так как лично принимал участие в изгнании петлюровцев из г. Сосницы. Об участии в петлюровской банде Довженко А.П. знает Моргун Иван, колхозник колхоза "3-го Интернационала", с. Вьюнице Сосницкого района. Отец Довженко – Довженко Петр – активный церковник, националист, хлебороб-собственник, состоял в союзе хлеборобов при Гетмане...".

Начальник 2 отдела УГБ УВД УССР
старший лейтенант государственной безопасности

Павлюк".

Ми ще повернемося до "зріхів молодості" вірного сина свого народу. Пошуки відповіді на питання: Довженко – націоналіст чи інтернаціоналіст? – велись постійно. Наступні документи, дають, мабуть, змогу сучасному читачу засвідчитися у цьому.

"Зам. наркома внутренних дел
Союза ССР тов. Берия Л.П.

Направляю донесение [...] об антисоветских настроениях
кинорежиссера Довженко.

Народный комиссар внутренних дел УССР
комиссар государственной безопасности 3 ранга

Успенский

18.VII.1938 года в писательский Дом творчества в Ирпене, под Киевом, с рядом других гостей на несколько часов приехал О.Довженко. В разговоре Довженко с Бажаном, Яновским, Рыльским в резких и истерических тонах буквально кричал о своих недовольствах. В повышенных тонах начал с того, что "почему это в Грузии кино делают грузины, в России – русские, а на Украине – и грузины, и русские, и евреи, но только не украинцы".

Дискутируя с самим собой, Довженко сейчас же пришел к тому, что "если грузин, русских и евреев из кино выгнать, то тогда совсем некому будет работать в кино Украины – украинцев-то и нет". И он делает вывод, что это сделано нарочно, чтобы украинцы не выросли, чтобы ограничить культурный процесс, что нарочно не готовились национальные украинские кадры.

Заплакав, он заявил, что не понимает, где же советская власть, а где враги? ...Он перешел к обобщениям, что вообще "что это за нация украинцы? – изменник на изменнике". От нации изменников-украинцев он перешел к партии: что это за партия, в которой столько изменников, все вожди изменники". Далее перешел к украинской культуре: "украинской культуры нет", "украинскую культуру загнали в гопaki и шаровары", "украинской культурой бояться заниматься", "на каждого творца украинской культуры смотрят, как на потенциального врага", "мы, оставшиеся украинские культурные работники, – христосики на Голгофе", "Щорсу легче было гнать с Украины оккупантов, чем мне ставить о нем картину".

Потом кричал: "Пусть у меня заберут орден (он имеет орден Ленина) или дадут работать. Все расскажу Сталину – пусть делает со мной что хочет". И снова возвращался к ругани власти, "не могущей навести порядок и не умеющей руководить культурой".

* * *

"Секретно

Справка

...Много внимания Довженко в своих высказываниях уделил своим впечатлениям от поездки в Буковину:

"Черновцы, – сказал он, – чудесный город, культурный, приятный. Жить там – просто наслаждение. Дом, в котором жил митрополит, настолько прекрасен, что подобного ему нет в Москве. Народу там, в Буковине, жилось гораздо лучше, чем у нас. Когда у нас едешь поездом, то нигде не встретишь радостных лиц, нарядного убранства. Всюду убогость, бедность, придавленность. Я считаю, что наш народ унижает и угнетает то, что все у нас одеты в серый бушлат (то есть монотонная одежда). А там все красочно, весело, приятно". Довженко подробно описал наряды буковинских украинцев и продолжал: "На площади в Черновцах – карусели, всякие наивные народные развлечения. Так наши идиоты немедленно по приезде решили убрать с площади карусель. Вообще наши ведут себя там плохо; в Западной Украине нас встречали в прошлом году изумительно, а теперь мы довели до того, что там ширится повстанческое движение. Гуцулов выселяли из пограничных районов, делали тысячи ляпсусов. Теперь то же самое повторяют и в Буковине. Хватают без разбору людей – правых и виноватых".

Затем Довженко очень отрицательно охарактеризовал целый ряд партийных и советских работников Буковины и Западной Украины: "Мы туда несем нашу грубость, неделикатность, некультурность. Ощущение такое, что мы не более организованная культура, а более низкая... Они удивленно видят, как при нас все разрушается, как все жадно расхватывают вещи т.д."

"В течение 22 лет, – сказал он, – людей приучали к канону, догме. Тем самым людей отучили самостоятельно думать. Выросли безликие, безынициативные люди. Кадров, организаторов нет. Особенно это чувствуется на положении в армии. Я считаю, что наше правительство сделало огромное преступление перед народом, когда перебило, сослало в Сибирь лучших полководцев. Мы сами перебили наших командиров в десять раз лучше, чем это сделал бы Гитлер. Теперь, когда я думаю о будущей войне, я не столько боюсь Гитлера, сколько наших командиров, наших воров, бездельников, транспорт, расхлябанность и т.д. Сталин недавно сказал одному генералу: вы думаете, что если вы залили доты кровью и завалили их трупами, то это победа?... Мне лично кажется, что после провала финской кампании Сталин стал очень недоверчиво относиться к Красной Армии, к ее боеспособности. Это, по-моему, и привело к тому, что мы не выступили против Гитлера. Теперь момент упущен, и Гитлер скоро поведет против нас весь мир. Я смотрю на тот ужас, который творится в кино, и думаю: ну, кино – это так-сяк, а если такой же ужас творится и в оборонной промышленности? Дураки – это страшное явление.

Старший оперуполномоченный 5 отделения 2 отдела ГУГБ
лейтенант госбезопасности

Чекалдыкин".

Віддамо належне працівникам секретних служб і їх начальникам. Зачепившись наразі за якийсь факт, вони не полишали його, а час від часу знову і знову розглядали під різними кутами зору.

Це досить виразно підтверджують такі приклади.

Через двадцять два роки, коли Довженко став знаним кінорежисером і громадським діячем, на вимогу слідчих децю пригадав "доброзичливий" сусіда Довженків у Сосниці (назвемо його умовно Кандибою). Подаю витяг з протоколу допиту Кандиби 13 лютого 1941 року.

Вопрос: Где находился и чем занимался в период Октябрьской революции Довженко Петр Семенович (батько Олександра Петровича. – Авт.).

Ответ: Насколько мне помнится, он находился в Соснице и занимался своим хозяйством.

Вопрос: А его сын Александр Петрович Довженко?

Ответ: По словам его брата Андрея, Александр Петрович Довженко якобы в тот период проживал в Киеве и учился в коммерческом институте.

В 1918 или 1919 году, будучи в доме Довженко, я видел фотоснимок Александра Петровича в гайдамацкой форме. Эта фотография была в рамочке, размер примерно 9x12 сантиметров, висела на стене в квартире около недели, но затем была спрятана. Сфотографирован был Александр Петрович в полушубке, в шапке с треугольным верхом и китыцей, подпоясан. Об этом может подтвердить мой брат, который также в то время бывал в хате Довженко.

Вопрос: Что Вам известно о партийности Довженко Александра Петровича в прошлом?

Ответ: В период его приезда в Сосницу в 1923 или 1924 году он был членом КП(б)У. Сейчас не могу вспомнить, при каких обстоятельствах, но я у него видел партийный билет. После его отъезда из Сосницы в Харьков, Андрей Довженко мне говорил, что Александр Петрович был исключен из партии, но за что именно и при каких обстоятельствах, мне это неизвестно.

Допросил: старший оперуполномоченный 2 отдела УГБ НКВД УССР
сержант госбезопасности Кубышкин".

В день нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз О.П.Довженко, зазначається в одному з документів справи-формуляру "Зарпорожця", написав статтю "До зброї!". Її 20 вересня 1941 р. вмістив орган ЦК КП(б)У та Верховної Ради УРСР газета "Радянська Україна". Вона поширювалась серед населення, яке проживало на тимчасово окупованих ворогом територіях України і дуже добре ним сприймалася. У виступах перед колективом Київської кіностудії митець незмінно палко

говорив про облудність політики Гітлера, про благородство нашої тяжкої боротьби з фашизмом, про радянський патріотизм.

Це ніби-то викликало схвалення офіційних радянських і партійних властей. Довженко зарахували в розряд патріотів (іншим він ніколи й не був!). Проте пильність секретних служб не пригасла. Ще до залишення Червоною Армією Києва колектив студії евакуювався спочатку в Уфу – столицю Башкирії, далі до Ашхабаду, в Туркменську РСР. Це сталося 26 жовтня 1941 року. А слідом до відповідних органів постуила цілком таємна депеша.

"Наркому внутренних дел Туркменской ССР
г. Ашхабад

На постоянное местожительство в г. Ашхабад выехал из Уфы активный украинский националист кинорежиссер Довженко Александр Петрович, художественный руководитель Киевской киностудии.

Довженко происходит из семьи кулака. В годы гражданской войны он добровольцем служил в петлюровской армии. В период 1921-1922 гг. работал в полпредстве СССР, сначала в Польше, а затем в Германии. После этого он окончил немецкую художественную школу и возвратился на Украину.

По имеющимся следственным материалам, Довженко на протяжении ряда лет являлся активным участником антисоветской украинской националистической организации. Это частично подтверждается также оперативными материалами. По нашим данным последнего времени, Довженко заметно активизировал свою антисоветскую националистическую деятельность, которая принимает все более открытые формы.

Среди приближенных к себе лиц он проводит открытую националистическую пропаганду и высказывает пораженческие настроения. Вместе с Довженко в Ашхабад выехала его жена – Солнцева Юлия Ипполитовна.

Из имеющихся материалов за 1939-1940 гг. видно, что Солнцева проявляет интерес к военнослужащим, ко всяким тайнам и сведениям, не подлежащим оглашению. Среди военнослужащих имеет много знакомых и стремится эти знакомства расширять.

Ориентируя вас по существу изложенного, считаем необходимым взять Довженко и Солнцеву в активную разработку. Особое внимание следует обратить на возможность связи Довженко с местными националистами и на попытки Солнцевой завязывать связи с военнослужащими.

Нарком внутренних дел БАССР
капитан госбезопасности

Соколов

Начальник СПО НКВД БАССР
лейтенант госбезопасности

Павлов".

Не так сталося, як бажалося. Довженко не завдав клопотів пильним наглядчам. Він недовго затримався в тилу, від'їдаючись духм'яними туркменськими днями, а наполог, щоб його послали на фронт. Разом з групою таких як сам, безстрашних кінооператорів, ліз у саме пекло – на передову. Щоб правдиво, переконливо відтворити в документальних кінокадрах подвиг солдатів. Він писав сценарії, оповідання, статті в газети, монтував кінострічки, запасався враженнями на майбутнє.

На якийсь час таємні служби наче впритул О.П.Довженком не займалися, хоча й не випускали з свого поля зору. Про це свідчать документи, відпрацьовані у Москві уже в повоєнні роки.

"Из докладной записки за июнь 1946 года

Совершенно секретно

По оперативным данным за 1934-1937 годы, Довженко характеризуется как националист, высказывающий антисоветские националистические настроения.

Материалы, поступившие в 1940 и 1941 годах, свидетельствуют, что антисоветская националистическая деятельность Довженко за последнее время принимала все более открытые формы, сводившиеся к высказыванию явно антисоветских и враждебных взглядов о проводимой в СССР национальной политике.

Проводя антисоветскую националистическую пропаганду среди приближенных к себе работников литературы и искусства, Довженко развивает концепцию о "трагической судьбе украинской нации". Касаясь украинских легионов в составе германской армии, Довженко говорил:

"... Это трагедия украинского народа. Смысл трагичности в том, что украинский народ разбросан всюду, проливает кровь за "всех кому не лень", работает и на немца, и на поляка, и на русского, а у себя в стране сделалась латынью, ему не выгодно говорить на своем родном языке, он не имеет необходимого количества культурных мероприятий, мешают евреи и московские бездарности... Украинский язык стал латынью, его употребляют только в торжественных случаях и в официальных документах... Нет конца трагедии украинского народа".

В течение 1939-1941 годов Довженко сблизился в идейном и организационном отношении с архитекторами Костырко и Заболотным, известным художником Федором Кричевским, а также зам. предом Совнаркома УССР по делам культуры Редько.

Данными литерных мероприятий за 1940-1941 годы подтверждается наличие тесной связи между Довженко и Яновским (писатель, националист), Заболотным, а также налаживание более тесной связи с народным артистом УССР Бучмой, бывшим офицером галицкой армии. Имел тесные отношения с академиком Студинским – видным украинским националистом.

В проводимой антисоветской националистической линии Довженко опирался, главным образом, на Редько, который покровительствовал Довженко и всячески создавал все условия для легализации националистической деятельности.

Довженко, используя свое влияние, продвинул Заболотного на должность главного городского архитектора г. Киева, как "своего настоящего украинца", и выдвигал его на Сталинскую премию.

Характеризуя роль Довженко, как использующего доверие партии в "интересах Украины", Костырко заявлял:

"...Довженко свою близость к Хрущеву и Сталину использует в пользу и в интересах Украины. Это дает ему возможность вносить много такого украинского, чего не каждому разрешают, и, кроме того, он получает таким путем возможность протягивать своих людей – украинцев. Так, например, только благодаря Довженко, выдвинута кандидатура на Сталинскую премию архитектора Заболотного".

Довженко особенно настроен против монополии внешней торговли и коллективизации, именуя их "крепостным социализмом".

Довженко говорил о "материальной нищете", в которой, по его мнению, находится весь советский народ, и в особенности интеллигенция. Довженко заявляет:

"...Причина нищеты лежит в самом корне нашей системы и лишь изменение некоторых принципов могло бы так раскрыть силы нашей страны, что всеобщая нищета сменилась бы всеобщим богатством".

Развивая мысли в этом направлении, Довженко в итоге заявлял:

"...Стране необходимы не одна, а несколько партий, которые не душили бы друг друга, а соперничали в выборах и во всех областях жизни".

Рассматривая политические основы нашего государства, Довженко говорил:

"Коммунизм и фашизм – философские братья, и то, и другое – тоталитарные режимы".

Довженко "недоволен" выпущенным в 1943 году учебником истории Украины автора профессора Петровского. Довженко говорил:

"...По этой книжке выходит, что с давних времен и до наших дней украинский народ только и жил тем, чтобы воссоединиться с Россией. Украины в книге нет, есть привесочек, придаточек России...

Послереволюционная история наполнена фактами о доярках и свиньях, среди которых затесался академик Богомолец. Я поэтому и предложил свои услуги написать книгу, чтобы она была книгой об Украине и любимой книгой детей на Украине". Помимо материалов о Довженко, в деле имеются следующие данные о его отце и жене:

Отец Довженко – Петр Семенович Довженко как до Октябрьской революции, так и после по соцположению кулак, в своем хозяйстве применял наемный рабочий труд. В 1930 году хозяйство Довженко подлежало

раскулачиванию и все имущество описывалось местными властями, но была получена телеграмма из ВУЦИКа г. Харькова: "Старика Александра Довженко не беспокоить и не раскулачивать".

Допрошенные в феврале 1941 года свидетели характеризуют Довженко Петра как украинского националиста, резко враждебно настроенного к Советской власти.

По показаниям этих же свидетелей, Довженко Петр в период гражданской войны оказывал активную помощь всем переходящим Сосницу белым бандам, а его квартира, по существу, являлась убежищем для белой контрреволюции.

В 1920 году Довженко П.С. примкнул к автокефальному движению, где принимал активное участие по организации в Соснице украинской церкви, проводя среди односельчан агитационную работу по втягиванию их в автокефальное движение.

"...Кроме того, участие Довженко в автокефальном движении заключалось еще и в том, что он являлся одним из участников ячейки украинской церкви и у него на квартире происходили тайные собрания этой ячейки, на которых присутствовал ограниченный круг лиц..." (из протокола допроса свидетеля Кандыбы О.В. от 12 февраля 1941 г.).

Зам. начальника 2 Управления МГБ УССР
полковник

Карпов".

Як бачимо, комусь знадобився "компрогат" і на батьків Довженка ("Яблучко від яблуньки недалеко падає!"). Спробуємо внести ясність.

Батько й матір Олександра Петровича усе життя чесно і важко трудилися. Самі неграмотні, вони намагалися дати дітям пристойну освіту. "Куркуль" Петро Довженко мав 7 десятин земельного наділу. Він розжився на сякий-такий господарський реманент. На чернігівських супісках особливо не розженешся, але голодувати не доводилось.

В архівах СБУ зберігається "Моя біографія" написана О.П.Довженком 27.11.1939 року (точніше – її копія). Він пише, що у період масової колективізації батьки вступили до колгоспу, хоча й не так легко було отдавати нажиті горбом тяглову силу й реманент за безцінь у чужі недбайливі руки. "Зараз вони вийшли з колгоспу, їм по 76 років і живуть вони у Києві у моєї сестри-лікарки".

Чорною смугою пройшло через мозок і серце О.П.Довженка його намагання створити правдиву, без прикрас і словоблуддя епопею долі українського народу у роки війни з німецьким фашизмом. Йдеться про сценарій фільму "Україна у вогні". Коментарі зайві, оскільки запропоновані увазі читачів копії інформацій органів державної безпеки і у "вищій сфері" говорять самі за себе.

"Донесение

В конце января или начале февраля 1944 года в г. Москве состоялся прием тов. Сталиным руководителей партии и правительства Украины, руководителей Союза советских писателей Украины и писателя-кинодраматурга и режиссера Александра Петровича Довженко.

На приеме присутствовали: члены Политбюро ЦК ВКП(б) тт. Ворошилов, Молотов, Берия и др., от Украины – тт. Гречуха, Корниец, писатели Микола Бажан, Максим Рыльский, Юрий Яновский, Александр Корнейчук (за полноту списка не ручаюсь) и украинский писатель Александр Довженко.

Прием был посвящен рассмотрению нового произведения Александра Довженко – киносценария "Украина в огне".

Тов. Сталин ознакомился со сценарием и созвал товарищей, присутствовавших на приеме, чтобы высказать свое мнение о сценарии и подвергнуть его разбору.

Прием продолжался около двух часов.

На основании выступлений на собрании писателей в г. Киеве 12 марта участников приема Максима Рыльского, Миколы Бажана, Александра Корнейчука можно сделать нижеследующий отчет о сценарии Довженко и его оценке товарищем Сталиным.

Тема сценария – борьба украинского народа против немецких захватчиков. Разрабатывая эту тему, Довженко в сценарии изображает поведение и отношение к войне и немецким захватчикам украинского народа, пытается дать оценку произошедшим на Украине событиям, осмыслить обстоятельства, их подготовившие, и определить дальнейшие перспективы. Разрабатывая сценарий в таком аспекте, Довженко пытается в свете происшедших на Украине событий оценить основные линии политики партии и советского правительства до войны, сделать вывод о том, оправдала ли себя линия партии в свете вскрытых войной обстоятельств.

Тов. Сталин, подвергнув сценарий резкой критике, отметил следующее.

Мысли, влагаемые Довженко в уста героям сценария, во многих случаях являются мыслями самого Довженко, поэтому тов. Сталин подверг резкой критике Довженко, его взгляды, настроения, идеологию и резко осудил их.

Довженко игнорировал классовый характер Отечественной войны советского народа против немецких захватчиков. В сценарии, в котором Довженко пытался отобразить силы, борющиеся за освобождение Украины, нет положительных героев. Выведенные в сценарии типы членов партии, советских работников, командиров Красной Армии принижены. Это люди сухие, черствые, человеконенавистники, лишены теплых человеческих черт.

Люди колеблющиеся стали стержневыми образами сценария, возвеличены в сценарии.

Тов. Сталин отметил, что Довженко всех советских людей сделал подлецами, мерзавцами.

По словам Корнейчука, тов. Сталин заметил при этом, обращаясь к Довженко: "Вы думали, что найдете дураков, которые не заметят вашей враждебной вылазки".

В своем сценарии людьми, борющимися за освобождение Украины, Довженко изображает только украинцев, игнорируя другие народы. В то время Довженко в своем сценарии обошел молчанием украинских националистов. Тов. Сталин заметил: "Почему вы не вывели ни одного украинского буржуазного националиста. Вы сами болеете национализмом".

В своем сценарии Довженко выступил против основных принципов советского строительства и политики партии, выступил против коллективизации, советской государственности, оплевал советскую женщину, молодежь, осудил принципы воспитания советской молодежи, осуществлявшиеся партией.

Корнейчук говорит, что тов. Сталин, приводя все эти моменты, сказал о сценарии: "Это насквозь враждебное нам произведение".

Тов. Сталин характеризовал также позиции Довженко как позиции ревизии ленинизма, ревизии политики партии и Советской власти, охаивания всех достижений советско-партийного строительства, всего того, что делала партия до войны.

В сценарии Довженко есть место, где один из героев сценария смотрит на портрет тов. Сталина и говорит, обращаясь к нему: "Знал ли ты, что так будет?" (имея при этом в виду ход событий во время войны). По поводу этого места тов. Сталин, обращаясь к Довженко, сказал: "Я знал, знала партия...".

Обращаясь к Довженко, тов. Сталин говорит: "Откуда у вас такой тембр разочарования?".

В заключение Довженко признал ошибочность своего сценария и обещал в новой работе исправить свои ошибки.

Тов. Сталин пожелал ему успеха в этом".

* * *

"25 марта 1944 года

Доклад

12 марта сего года в помещении редакции газеты "Радянська Україна", в кабинете ее редактора состоялось первое большое собрание писателей. На собрании принимали участие также и журналисты.

Формально собрание было посвящено обсуждению итогов пленума правления Союза советских писателей СССР, состоявшегося в Москве в начале февраля сего года.

Но фактически собрание занималось только вопросом об оценке тов. Сталиным сценария Александра Петровича Довженко "Україна в огні".

Нужно отметить, что ряд моментов в подготовке собрания у многих писателей вызвал острые практические замечания по адресу руководителей Союза советских писателей Украины. Здесь характерно отметить следующие обстоятельства.

Беседа у тов. Сталина по поводу сценария Довженко состоялась в конце января или начале февраля – до пленума правления ССП СССР и является событием, с работами пленума не связанным.

Руководители ССПУ Рыльский, Панч, Яновский и другие прибыли в г. Киев в первой половине февраля.

До 12 марта даже узкий актив украинских писателей не был информирован о беседе у тов. Сталина и о ее значении ни официально, ни частным порядком, хотя встреч актива писателей по другим поводам за это время было не мало.

Официально Рыльский и другие задержку собрания писателей объяснили так: на пленуме ССП СССР встал ряд вопросов организационной перестройки работы Союза писателей. Осуществление решений пленума требует согласования и указаний тов. Хрущева. Рыльский ожидает свидания с тов. Хрущевым, после этого будет собрано собрание писателей для информации о работах пленума. Считалось, что до этого хотя бы частная информация в узком кругу не должна иметь места, чтобы не пойти вразрез с указаниями тов. Хрущева.

Однако все же в отдельных замечаниях, в узком кругу вопрос о Довженко Рыльским, Яновским и другими перед писателями освещался. В частности, об этом очень кратко говорил Рыльский на встрече писателей для заслушивания стихов А.Малышко и Л.Дмитерко.

В общем, вопрос освещался так: тов. Сталин принял украинских писателей. Были отмечены большие достижения украинских писателей, на высоком политическом уровне проявивших себя активными участниками Отечественной войны советского народа против гитлеризма. Тов. Сталин прочитал новый сценарий Довженко и покритиковал ряд его недостатков, но в заключение беседы пожал Довженко руку и пожелал ему поскорее создать новый хороший фильм и выразил свою уверенность в том, что Довженко на это способен. В общем, дело представлялось просто, как "творческая" неудача Довженко – хороший, выдающийся писатель написал неудачное произведение.

Уже на собрании и после собрания выяснился и ряд других фактов, свидетельствовавших о том, как сразу после встречи с тов. Сталиным были приняты его указания и оценка сценария Довженко.

Рыльский в своем выступлении на пленуме ССП СССР, говоря о достижениях украинской советской литературы в дни войны, дал исключительно блестящую характеристику Довженко.

Начальник управления пропаганды и агитации ЦК КП(б)У т. Литвин, выступая на собрании писателей в Киеве 12 марта сказал: "Не следовало бы

давать такую блестящую характеристику Довженко, какую дал Рыльский на пленуме".

Рыльский бросил реплику: "Я выступал до беседы с тов. Сталиным".

Эта реплика показала М.Рыльского в крайне невыгодном свете. Дело в том, что встреча с тов. Сталиным, в которой М.Рыльский принимал участие лично, состоялась до пленума и уже на пленуме писатель Н.Тихонов в своем докладе дал резкую оценку выступлению Довженко – и доклад Тихонова также имел место до выступления М.Рыльского на пленуме. Значит, реплика М.Рыльского просто искажает факты и свидетельствует о попытке "спрятаться в кусты", как это и было понято рядом участников собрания.

На собрании во вступительном слове, информируя о встрече с тов. Сталиным, Рыльский говорил, что товарищ Сталин характеризовал сценарий Довженко как имеющий ряд вредных моментов, черты буржуазного национализма. При этом заметил, что Довженко признал вредность своего сценария и обещал исправить свою ошибку. Рыльский также особо подчеркнул, что тов. Сталин выразил надежду, что Довженко быстро исправит свои ошибки, и что тов. Сталин особо подчеркнул, что сценарий рассматривается до его опубликования для того, чтобы облегчить положение Довженко.

В общем, Рыльский характеризовал сценарий Довженко как произведение, в ряде моментов отходящее от партийности, от марксизма-ленинизма и правильной оценки нашей действительности.

Вопреки этому Корнейчук свое выступление в части, посвященной оценке сценария Довженко, начал так:

"Отошел ли Довженко от партийности, от нашей советской действительности? Нет. Он написал насквозь враждебное произведение, выступил против коллективизации, советской государственности, оплевал советскую женщину, молодежь и т.д. Тов. Сталин так и сказал: "Это насквозь враждебное нам произведение".

Таким образом, нужно отметить, что у части руководства Союза советских писателей Украины, в частности у Максима Рыльского, в вопросе об отношении к сценарию Довженко и к самому Довженко в свете указаний тов. Сталина была неясность, колебания, принимавшие характер растерянности.

Тот факт, что Рыльский сразу же после беседы у тов. Сталина пытался превозносить Довженко в своем выступлении на пленуме ССП СССР и свою стенограмму в ее первоначальном виде с восхвалением Довженко передал для напечатания в Киеве, тот факт, что после встречи с тов. Сталиным почти около полутора месяцев выдерживался "заговор молчания" об указаниях товарища Сталина по поводу сценария, а тогда, когда "заговор" нарушался, поступок Довженко сводился к отдельным ошибкам, наконец, тот факт, что уже открывая собрание писателей 12 марта, М.Рыльский свел значение выступления Довженко к отдельным ошибкам, замечания товарища Сталина

к критике этих отдельных ошибок, и, наконец, общая позиция, занятая в оценке выступления Довженко (о чем ниже) – все это свидетельствует, что у части руководства Союза советских писателей была тенденция спустить на тормозах значение замечаний товарища Сталина по поводу сценария Довженко и смазать общественно-политическое значение выступления Довженко, избегая разглашения этого факта, стараясь при этом всячески уберечь авторитет Довженко. Ряд выступлений руководителей Союза советских писателей Украины содержал острую критику, осуждение и отмежевание от Довженко, более категорические, чем это имело место во вступительном слове Рыльского.

При общем единодушии в этом вопросе следовало бы отметить характерные особенности и оттенки реагирования со стороны отдельных писателей и руководителей Союза.

Как характерные следовало бы отметить три выступления Александра Корнейчука, Миколы Бажана, Павла Тычины.

Выступления Корнейчука и Бажана представляют собою два полюса позиции резкого политического осуждения Довженко. Бажан выступил с резкой, продуманной, развернутой критикой Довженко, с попыткой определить роль и значение этого выступления как общественно-политического явления. Но при всей остроте по субъективному тону выступление Бажана казалось слишком официально-политическим, деловым, а не личным, субъективно окрашенным реагированием. Поэтому особенно для тех, кто знал характер личных отношений Бажана и Довженко и кто не сомневался в том, что Бажан читал сценарий Довженко раньше и не осудил его, выступление Бажана представлялось недостаточно искренним. Многим бросилось в глаза, что тон Бажана при упоминании имени Довженко был проникнут чертами сугубого уважения, назывался не иначе как "Александр Петрович" и этот тон был усвоен большинством выступающих.

Выступление Корнейчука по тону было гораздо более категорическим, страстным, личным и искренним в осуждении Довженко: "Я не спал целую ночь после этого заседания (у товарища Сталина), ибо как тяжело нашей литературе делать доброе имя и как легко ее может запятнать один человек", – говорил Корнейчук.

По существу оценки выступлений Довженко позиция Бажана характеризуется его утверждением: "Довженко отходит от партийного, действительно народного восприятия действительности".

Позиция Корнейчука характеризуется тем, что он свое выступление о Довженко начал фактически с опровержения утверждения Бажана (Корнейчук выступал сразу после Бажана): "Отошел ли Довженко от партийности, от нашей советской действительности? Нет. Он написал насквозь враждебное произведение, выступил против коллективизации, советской государственности, оплевал советскую женщину, молодежь и т.д. Товарищ Сталин так и сказал: "Это насквозь враждебное нам произведение".

Дальше Корнейчук говорил: "Откуда это пошло у Довженко? Он не верил в нашу победу. Он мало понимал, что делает наша Советская власть, и не хотел понимать. Был зазнайкой, не терпел критики, плутал до войны и это сказало сейчас". И после: "Что это – пусть ошибки? Это свидетельствует прежде всего об идейном состоянии Довженко. И второе: нам нужно создать настоящую партийную атмосферу в наших рядах, чтобы наши талантливые люди не уклонялись, нужно действительно по партийному критиковать, когда нужно остро и в глаза".

Выступление Павла Тычины можно бы назвать "отмежевательским". Тычина не сделал попытки проанализировать явление, по-своему его осмыслить и осветить. Он не смог даже внятно повторить хотя бы высказанные уже до него тезисы оценки в выступлениях Рыльского, Бажана, Корнейчука. Говорил Тычина очень сбивчиво, путался, заикался и все оговаривался: "Я не готовился к этому выступлению". Перед собранием Тычина таким характером своего выступления показал себя в очень невыгодном свете.

Выступления писателя Александра Копыленко и редактора газеты "Радянська Україна" Паламарчука особенно подчеркнули еще одну знаменательную тенденцию в оценке выступлений Довженко, прозвучавшую на собрании. Копыленко говорил: "Я не хочу брать на себя ответственность за выступление Довженко... Довженко всегда был в стороне от нас". Дальше дал характеристику Довженко как человеку исключительному, исполненному причуд и странности поведения в общественной жизни, свойственных только ему, Довженко. Копыленко указал на то, что в этих личных странностях Довженко и кроется основа его грехопадения.

Этим Копыленко представлял выступление Довженко как личное, индивидуальное "грехопадение" одного человека и отрицал какие бы то ни было корни этого явления в каких-либо социальных группах, особенно в среде писательской интеллигенции. Довженко представлен человеком перемудрившим. К сожалению, выступление Копыленко не явилось исключительным.

Сведение выступлений Довженко к его индивидуальному "грехопадению", линия огульного отрицания какого-либо наличия в писательской среде и вообще в среде украинской советской интеллигенции настроений, идущих в тон довженковским, на собрании были фактически доминирующими.

В стороне от этой линии стоит Корнейчук, но и он, упомянув о "зазнайстве" Довженко, как бы попал в тон другим высказываниям, а свое замечание о том, что это вытекает из идейного состояния Довженко, и о необходимости создания в среде писателей атмосферы, не допускающей уклонений, Корнейчук не развил и недостаточно акцентировал. Правда, Корнейчук выступал в начале собрания, но уже и у выступавших ранее Рыльского и Бажана тенденция индивидуализировать выступление Довженко

и отказаться от вскрытия элементов "довженковщины" прозвучала довольно внятно.

В тон этой тенденции начал фактически и Паламарчук. Он отметил, правда, что "есть группка интеллигентов, на все смотрящих через черные очки. Довженко – один из таких злых рупоров". Но употребляя выражение "группка", Паламарчук также идет по линии игнорирования более широкого распространения довженковщины, чем в пределах "группки" интеллигентов с "черными очками" и связи ее с фашизмом.

Тем более ограничил явление Паламарчук своим заявлением о том, что выступление Довженко "не накладывает на Союз писателей какой-либо моральной ответственности".

Вопрос о моральной ответственности Союза советских писателей Украины, в первую очередь его руководителей, за выступление Довженко не может и не должен быть снят, а наоборот, поставлен со всей остротой, ибо совершенно не соответствует действительности попытка части руководителей ССПУ представить Довженко как общественно-политического и литературного деятеля, стоящего вне связи с ними. Тогда, когда Довженко был в "зените" славы, его связь с Союзом писателей, руководителями последнего всячески подчеркивалась.

Довженко очень давно – около 20 лет – и очень тесно связан узами личной дружбы и общностью литературно-политического пути с теперешними руководителями ССПУ – Рыльским, Яновским, Бажаном, Панчем, Копыленко, Тычиной и др.

Эта связь в дни войны не только не ослабла, но и усилилась. Неискренность проявляют названные выше лица, утверждая, что для них выступление Довженко явилось большой неожиданностью и что Довженко в силу черт своего характера – необщительность и неуживчивость, самомнения – "подвел" всех, не познакомив ранее с характером своего выступления, иначе оно нашло бы критику, на Довженко бы влияли и т.д.

На самом деле большинство названных выше лиц были знакомы со сценарием Довженко, читали его и выражали свое восхищение им.

Об этом сказал в своем выступлении на собрании Александр Копыленко: "Обидно и тяжело говорить о Довженко, ибо тогда, когда он нам читал эту вещь, товарищи говорили: "Вот написал вещь! Вот смелая вещь!"

13 марта Копыленко в присутствии писателя Леонида Юхвида говорил о том, что многие из руководителей Союза писателей читали сценарий Довженко раньше и расхвалили его. Копыленко говорил также в своем выступлении, упоминая о Шкловском, что Шкловский по прочтении пьесы Зоценко позвонил ему и поздравил с творческим успехом, а когда стали критиковать Зоценко, выступил также с резкой критикой. "Я имел в виду наших товарищей, в глаза говоривших Довженко комплименты, а теперь всячески отрекшихся от него".

Начальник управления агитации и пропаганды ЦК КП(б)У Литвин, выступивший на собрании, не дал должной оценки такому явлению, как выступление Довженко.

Выступление т. Литвина вообще было не особенно удачным и не прозвучало как следует. Большая часть его выступления была посвящена цитированию отрывков из сценария Довженко. Это, конечно, интересовало писателей, но т. Литвин не сумел дать развернутую критику проводимых им взглядов Довженко, ограничиваясь краткими ремарками и цитатами.

Тов. Литвин резко осудил Довженко, но в части оценки общественного звучания и корней выступления Довженко он, на мой взгляд, не поставил вопрос как следует.

Литвин говорил: "Довженко выступает во всех этих вопросах как убежденный националист".

Как отнеслась украинская интеллигенция, которой был знаком этот факт? Он не нашел себе сторонников ни в какой мере. Но в том, что часть товарищей с рядом материалов была знакома и что они не находили критика, в этом большая опасность. Что Довженко не является представителем украинской общественности – это ясно. Но вместе с тем нельзя забывать и было бы вредно это замалчивать, что в среде украинской советской интеллигенции и даже в среде актива украинских советских писателей ряд националистических взглядов, отраженных в сценарии Довженко, не только не встретили критики, а наоборот, имеют распространение, разделяются и часто служат руководством в действии. Дело, конечно, не в том, что эти взгляды внедряет Довженко, а в том, что они имеют место у других, как и у Довженко, но только у Довженко это приняло развернутую и резкую форму. Дело в том, что активизация национальных стремлений в среде украинской советской интеллигенции, в том числе и у писателей, у некоторых граничит с националистическими устремлениями и часть может перейти в них, особенно под влиянием таких фактов, которые породили Довженко и довшенковщину.

Позиция официального оптимизма и заверения украинских интеллигентов и писателей со стороны тов. Литвина и других специальных представителей, как, например, Паламарчук, Трескунов, что они, интеллигенты, – чисты от довшенковщины, совершенно ею не заражены и не несут за нее никакой ответственности, а потому и не обязаны искоренять ее в своей среде – эта же позиция как метод политического воспитания и воздействия на украинскую интеллигенцию мне кажется неправильной.

Позиция выдающихся представителей украинской интеллигенции и писателей, нашедших выражение в выступлениях Рыльского, Бажана, Копыленко и других и сводящаяся к тому, что Довженко и довшенщина для украинской советской интеллигенции и советских писателей нечто постороннее, потустороннее, а она, украинская интеллигенция, и писатели настолько монолитна и чиста от чего-либо подобного, что одно упоминание о том, что Довженко вышел из ее среды, оскорбляет – эта позиция, проводимая

последовательно, также неправильна и не способствует, как и первая позиция, борьбе с поднимающим голову украинским национализмом.

Как свидетельствуют выступавшие на собрании, так и в беседах до и после собрания Довженко в среде, в которой он вращался, систематически и открыто выступал со взглядами, нашедшее потом общее выражение в "Україні в огні". Но к этому относились без должного внимания, иногда были согласны с Довженко, иногда нет, но никогда ему не противостояли.

Следует обратить внимание на то место в выступлении Микола Бажана на собрании, которое было посвящено изменникам – писателям Аркадию Любченко и другим.

Это первое публичное выступление по этому поводу представителя руководящего актива украинских советских писателей.

"Чи, зрадники забруднили нас? Ні. Арк. Любченко ніколи не належав до активу української радянської літератури, не користувався нашою увагою й допомогою. Ці люди не є плямою на нашому тілі: бо вони не були міцно зв'язані з нашою літературою. Ці люди теж не проблема для нас", – говорив Бажан на соборанні.

На соборанні Бажан виступав як писатель. Как писатель, тем более писатель, принадлежащий к тому кругу, из которого вышел Любченко, с которым был тесно связан, от которого систематически пользовался вниманием и поддержкой. Бажан не имел права и не должен был так говорить.

Писатель Л.Юхвид после собрания говорил: "Выступление Довженко напоминает выступление Хвылевого в свое время, только оно таит в себе в современных условиях еще большую опасность, чем выступление Хвылевого в то время".

14 марта – он же, Леонид Юхвид в присутствии писателя Павла Харченко, оспаривая утверждение, что Довженко – явление одиночное, говорил: "Я на основании своих личных наблюдений и встреч с Петрицким вынес, что Петрицкий настроен так же, как и Довженко в "Україні в огні".

16 марта утром писатель Александр Копыленко в беседе с писателем Ярославом Галаном активно развивал взгляд о том, что Довженко – сам по себе, а писатели – сами по себе, Довженко ни с кем не знался, не общался и поэтому явление одиночное.

Верно: Заместитель начальника отделения 4 управления НКГБ УССР
ст. лейтенант госбезопасности

Власенко".

* * *

"Совершенно секретно

Довженко 6 февраля 1944 года рассказал о суде над ним во главе с тов. Сталиным в связи с разбором повести "Украина в огне".

"На меня все это произвело тяжелое впечатление. Тов. Сталин начал с обличения, хором это повторялось присутствующими, следовало далее нравоучение и, наконец, некоторое умиротворение. Таким образом, я оказался буржуазным националистом и будто пытался окольными путями протащить свои взгляды в печать. Вот плоды моей 25-летней деятельности служения народу".

"Что меня глубоко поразило (это я вам говорю по большому секрету), что никто из присутствовавших на этом собрании честно и открыто не выразил своего мнения".

"Дело в том, что я свою повесть читал тт. Хрущеву, Коротченко, Корнийцу и Рыльскому. Все они в один голос признали ее выдающейся, а некоторые (Рыльский) – гениальной, и теперь все молчат. Я же считал ниже своего достоинства рассказать об этом в свое оправдание тов. Сталину, так как этим поставил бы товарищей в невыгодное для них положение. Когда я на следующий день увидел Большакова (ко мне он замечательно относится), он сказал: "Какой дурень, имел такой исключительный случай и им не воспользовался, вас все бы на Украине боялись", – и добавил, что при встрече с т. Молотовым все ему расскажет".

Далее, говорит Довженко, генерал пограничных войск т. Шульга хочет сам сообщить об этом т. Берия.

На следующий день Довженко видел т. Хрущева, которому поставил вопрос о своей дальнейшей работе. Тов. Хрущев ответил, что он все обсудит.

"Никто, – сказал Довженко, – ни т. Хрущев, даже т. Сталин, не может поставить эпитафию над моей могилой, что я буржуазный националист. Со своей догматической точки зрения они правы". "Никто не учитывает того, когда я писал свою повесть. Это было тогда, когда Украина не имела и вершка своей земли. Я дал общую картину, претворенную темпераментом художника. Тогда не только я, но и другие думали, как я, и видели тоже ошибки".

"Я буду продолжать работу над этой повестью. Дело, по сути говоря, в десятке фраз и без них это было бы замечательное произведение".

"Нужно надеяться, что после этого суда последствий не будет. Дело этим и ограничится, так как после т. Сталина никто не рискнет мне вредить. Хотя опала уже чувствуется. В обращении к болгарскому народу моя подпись была заменена подписью Панча. Тихонов на докладе о литературе даже не упоминал моей фамилии".

"Я буду еще месяц-полтора в Москве работать над сценарием Мичурина, потом поеду на Украину. Нужно ожидать, что и там меня постепенно выведут из "почетных президиумов", снимут мою подпись и т.д."

"Но для меня искусство важнее и дороже всего и этим я буду заниматься".

Довженко за последнее время себя плохо чувствует, изменился, жалуется на постоянные приливы крови и зрение. Постарел.

В связи с преобразованием Наркоминдела Довженко говорит: "По сути все остается, как было раньше. Никаких самостоятельных решений Укр. НКВД не сможет принимать, так как все решения и указания будут присылаться Москвой. Это фикция".

"Конечно, некоторая наиболее отсталая часть украинской интеллигенции поверит этой реформе, естественно, что национальное самосознание украинского народа возрастет как у нас, так и за рубежом. Это один из этапов будущей свободной Украины".

"Думаю, что эта мера продиктована нам Америкой. Этот смелый шаг образования кордона стран со своими НКВД усилит также контрмеры: контроль и слежку специальных органов НКВД, так как национализм во всех его видах является у нас самым большим грехом. Это не относится, конечно, к русскому национализму".

"Некоторые преобразования на Украине в связи с этим должны быть:

посольский квартал, будут дипломаты и их наблюдатели – они должны будут видеть и слышать что-то украинское, нужно думать, что искусство будет поощряться, но в рамках, тоже ограниченных русской цензурой".

"Корнейчук является, с точки зрения Москвы, идеальной фигурой наркома иностранных дел, так как иной русский больше украинец, чем он. Редко кто знает меньше, чем он, украинского человека и редко кто более пошел в своих дрампроизведениях".

У нас кризис интеллигенции. Кто же будет нашими представителями за рубежом? Что думает об этих мерах Америка? Все ведь шито белыми нитками".

Верно: Начальник 3 отдела 4 управления НКГБ СССР
подполковник госбезоп.

Ляшко".

* * *

"Совершенно секретно

Справка

о линии поведения и настроениях кинорежиссера Довженко Александра Петровича

После известных решений, связанных с запрещением киносценарного произведения "Украина в огне", поведение и настроения Довженко характеризуются наличием у них элементов крайнего озлобления, направленного, в первую очередь, по адресу руководителей партии и Советского правительства.

Многочисленные высказывания Довженко на политические темы отличаются в последнее время своей ненавистью к советскому строю и злобной "критикой" линии партии в национальном вопросе.

Суровая критика и последовавшее запрещение сценария "Украина в огне" рассматривается Довженко как акт "несправедливости", направленные против "правды", которой якобы было насыщено это произведение.

Считая себя "несправедливо страдающим за правду" и решительно отвергая критику товарища Сталина, Довженко провокационно подчеркивает:

"... Впрочем, Сталин иначе поступить не мог, как запретить мой сценарий. Если бы он его одобрил, то этим бы признал, что многое, делавшееся по его указаниям за последние пятнадцать лет, неправильно и привело к большим несчастьям народа. Такого признания от Сталина ждать было нельзя".

Разбирая подвергнутые критике отдельные места сценария, Довженко говорит:

"...Воспитание нашей молодежи было неправильным, особенно в колхозах, и в этом я прав. Надо было написать мягче, но мне это не позволила совесть художника. Что касается распада колхозного строя, то я это показал не в полной мере, и тем не менее эту сторону в сценарий осудили. Что было бы, если бы я написал всю правду".

Выражая полное несогласие с критикой своего сценария, Довженко приходит к таким "выводам":

"...Литературы у нас нет, ибо правду писать нельзя. Писатели наши пишут плохо и по необходимости, ибо при существующей цензуре и контроле за литературой со стороны ЦК ВКП(б) писать хорошо, то есть то, что писатель изображая нашу жизнь, невозможно".

В другой беседе на аналогичную тему Довженко сказал:

"Цензура царская была во много крат человечнее и мягче, чем ныне существующая советская система идейно-политического контроля".

Далее следовали выражения: "У нас дышать нечем", "нельзя позволить себе ни слова правды", "ничего нельзя писать, кроме прописных истин", "художник связан как никогда" и т.п.

Беседуя в таком плане с отдельными украинскими писателями и художниками, стараясь вызвать у них сочувствие и доказать свою правоту "невинно пострадавшего", Довженко прибегает к клеветническим приемам.

Коснувшись в одной из бесед истории создания и запрещения сценария "Украина в огне", Довженко заявил:

"... Хрущев не только сказал мне, что я его подвел с моим сценарием, хотя сценарий я читал ему два раза. Хрущев сделал большее, что меня ужаснуло и оттолкнуло. Он пытался создать в беседе со мной версию, что я якобы при чтении ему сценария читал не все и пропускал те места, которые сказались затем криминальными. Он даже хотел убедить меня, что я якобы просто вписал эти места после того, как я зачитал сценарий ему, Гречухе, Корнийцу, Корнейчуку, Бажану и другим. Такое поведение Хрущева меня потрясло до глубины души. Когда я прощался с украинцами, уезжавшими в Киев, я сказал Бажану, что я прошу от бога одного, чтобы из моей души

испарилось злое чувство по отношению ко всем этим украинским государственным деятелям".

Довженко усиленно распространяет слухи о том, что руководители правительства Украины единогласно одобрили его произведение, а на заседании в присутствии товарища Сталина заняли противоположную позицию.

По этому поводу Довженко высказывал намерение написать письмо товарищу Сталину, в котором сообщить, что он, Довженко, не нашел в себе достаточной силы, чтобы сказать в присутствии бывших на заседании руководящих работников Украины, что все они одобряли его работу.

Довженко при этом поясняет: "Когда Сталин меня спросил, делал ли я свои формулировки сам или за мной стоял кто-нибудь, я должен был бы по существу сказать, что за мной стояли все присутствующие на данном заседании политические деятели Украины, что я ничего не скрывал и т.д....". Довженко резко враждебно настроен к руководству ЦК КП(б)У и правительству УССР.

Обрушиваясь клеветой на Политбюро ЦК КП(б)У и Совнарком УССР, Довженко заявил:

"... Я присутствовал дважды на заседании Политбюро ЦК КП(б)У и Совнаркома УССР. Я наблюдал за людьми, и это жалкая картина. Все работники самого крупного масштаба на Украине – это люди с низким интеллектом. Так, например, Хрущев только и делает что плохо копирует Сталина, а своего, видимо, у него ничего нет. Так же и все остальные наркомы – это очень ограниченные, провинциальные люди. А вот этих жалких людей вновь теперь вернули на их посты".

Отвергая достижения советской системы в морально-политическом и хозяйственно-экономическом отношениях, Довженко много говорит на эти темы.

Советскую демократию Довженко характеризует как "величайшую ложь и фальшь, которую когда-либо знало человечество".

Довженко особенно настроен против монополии внешней торговли и коллективизации, именуя их "крепостным социализмом".

Довженко говорит о "материальной нищете", в которой, по его мнению, находится весь советский народ, и в особенности, интеллигенция. Довженко заявляет:

"Причина нищеты лежит в самом корне нашей системы и лишь изменение некоторых принципов могло бы так раскрыть силы нашей страны, что всеобщая нищета сменилась бы всеобщим богатством".

Развивая мысли в этом направлении, Довженко в итоге заявляет:

"...Стране необходимы не одна, а несколько партий, которые не душили бы друг друга, а соперничали в выборах и во всех областях жизни".

Касаясь внешнеполитических проблем, Довженко высказывает мысли о том, что СССР якобы стремится установить замаскированное военное

господство в Западной Европе и готовит таким странам, как Германия и Польша, установление Советской власти.

Политическую вероятность этого Довженко "обосновывает" тем, что "коммунизм и фашизм – философские братья, – то и другое – тоталитарные режимы".

Характерно реагирование Довженко на генеральский заговор в Германии и покушение на Гитлера:

"...Издеваясь над Гитлером в его положении, мы забываем, что и у нас были Тухачевский, Якир и другие генералы, ничем не лучше, и мы с ними расправились. Вспомним слова Марата: для революции всего страшнее победоносные генералы. Сейчас наши генералы чересчур победоносны – это тоже опасно".

Не углубляя этого вопроса, Довженко заключает:

"... Впрочем, если бы у нас нашлись люди, которые искренне захотели бы, вопреки всему, достигнуть мира во всем мире, то это было бы для нашего народа положительным делом".

Довженко использует любой предлог для распространения через общающихся с ним украинских писателей националистических концепций.

Довженко пытается "утверждать", что национально-культурный процесс на Украине будет "сворачиваться".

Учреждение на Украине Наркоматов Обороны и Иностраных дел, по мнению Довженко, является "демонстрацией для заграницы и для своего народа".

Комментируя одно из выступлений товарища Хрущева в части, касающейся отношения к русскому языку, Довженко характеризует это выступление как "ограничение украинского культурного процесса", как "предстоящую волну русификации".

Довженко указывает:

"...Хрущев, конечно, высказал это как предупреждение возможным националистическим настроениям, но вы же понимаете, что аппаратчики тотчас подхватят это как сигнал к тому, чтобы "тащить и не пущать" все украинское, чтобы все украинское немедленно заклеить национализмом и петлюровщиной".

По поводу освобождения тов. Корнейчука от работы в Наркоминделе Довженко заявляет:

"...Хотя все страшно радуются, что Корнейчук так шлепнулся, я, право, не испытываю никакой радости, мне даже его жаль. А потом, может быть, это шлепнулся совсем и не Корнейчук, а какие-то весьма важные для Украины политические перспективы... Может, Корнейчук стал слишком украинской фигурой. Или, может быть, вообще миновала необходимость в украинских фигурах. А не полетит ли вслед за Корнейчуком и Бажан? Если полетит и Бажан, будем знать, что период украинских престижей закончился, и не будем рассчитывать на какие-то там перспективы"...

В настоящее время Довженко усиленно работает над новым киносценарием под названием "Повесть наших дней". Квартиру Довженко в Москве посещают украинские писатели и другие лица, бывающие в Москве.

Справка составлена по материалам НКГБ СССР и НКГБ УССР.

Начальник 2 Управления НКГБ".

Чужий серед своїх. *Ось коротенька біографічна довідка про молоді роки О.П.Довженка. У 1914 році закінчив Глухівський учительський інститут. Потім навчався в комерційному інституті та Українській академії мистецтв у Києві. У 1922-1923 роках – учень приватного художнього училища в Берліні. На цей же період випадає працювати в дипломатичних представництвах за кордоном.*

Вже ці скупі повідомлення вказують на деякі витoki його універсальних знань й формування політико-суспільного світогляду. Багатогранність його інтересів, що базувалися на народному підґрунті, традиціях, історії, естетичних уподобаннях української людності, органічно вимагали спілкування з представниками найрізноманітніших мистецьких шкіл і течій, видатними діячами літератури й мистецтва інших держав.

Довженко увійшов до Пантеону наших національних геніїв як мислитель і митець, громадський діяч і громадянин. Найбільше він знаний як кінорежисер, кіносценарист, драматург, автор прозових літературних творів, художник.

Головною, основоположною домінантою протягом усього творчого життя став для О.П.Довженка кінематограф. На цій ниві йому дісталось найбільше лаврових і тернових вінків, творчих здобутків і розгромної критики.

Чим звабило митця кіно? У вже цитованому документі "Моя коротка біографія", Довженко зазначав: "У 1926 році [...] перейшов на роботу до кіно ще за кордоном, а в Харкові особливо. Мені здавалося, що кіно якраз є тим мистецтвом, що у найбільшій мірі відповідає народу, потребам сучасним, що у кіно можна бути найбільше корисним своєму народові художником. Мені було вже 32 роки, але я вирішив почати творче життя наново і, пішовши на кінофабрику в Одесу, почав робити фільми, одночасно навчаючись цьому мистецтву у самому процесі виробництва. Це не був легкий шлях, але він був уже єдиним для мене можливим у тих умовах. Я працював багато і досить сміливо: треба було хоч сміливістю компенсувати незнання правил [...] У силу обставин я звик сам писати для себе і сценарії".

З 1926 по 1928 рік Довженко працював в Одесі, у 1929-1941 роках – на Київській кінофабриці. Так склалися обставини, що на Україні йому не знайшлося роботи і він облаштувався на кіностудії "Мосфільм", де творив до кінця своїх днів. Можна лише подивуватися творчим набутком митця. За свідченням самого Олександра Петровича, він написав сценарії і поставив по них ще до війни кінофільми "Сумка диккур'єра", "Звенигора", "Арсенал",

"Земля", "Іван", "Аероград", "Щорс". Були й інші спроби. Зокрема, вимріяна кіноповість "Тарас Бульба", роботу над якою перервала війна. Ним створено чимало документальних кінострічок. Перелік можуть доповнити кінофільми "Мічурін", "Поєма про море", повість "Зачарована Десна", оповідання та багато іншого.

По-різному сприймалися новаторські, позначені темпераментом і наснагою генія твори. Амплітуда викреслювалась від повного несприйняття до непідробного захоплення. На міжнародному кінофестивалі в Брюсселі (1958 р.) стрічка "Земля" у числі 13 кінопраць названа найкращим фільмом "усіх часів і народів". Це вже щось та значить!

Полишимо, однак, фахівцям суто мистецтвознавчі оцінки. Тим паче, що багатогранна творчість О.П.Довженка супроводжувалась безперервним акомпанементом, не призначеним для вух широкого загалу, а вузького кола "обраних". Були тут примітивні повідомлення невігласів та бездар, спроби поглибленого аналізу. Звичайно, не суто творчих знахідок і прорахунків митця. Обстежувалося, осмислювалося, фіксувалося світоглядність, громадська позиція, поведінка О.П.Довженка у тих чи інших ситуаціях.

Документи, що подаються у цьому розділі, дають досить повне уявлення про "характер таємної епістолярії, головною діючою особою якої став О.П.Довженко.

"Донесение от 16 апреля 1929 года

Довженко – режиссер, пиявка, присосавшаяся к ВУФКУ для выкачивания вместе с женой артисткой Солнцевой около 1000 рублей в месяц. В прошлом году в гостинице "Паласт" в номере, занимаемом тогда помрежем Томским, сидела теплая компания антисоветского элемента: Томский, Могилевский, Дзона, Вершов, Кауфен, зашел Довженко, стал поддерживать Троцкого и злорадствовать довольно явно о партии. Зло высмеивал секретаря ВУЦИКа т. Буценко, который как будто по-хамски разбирается в искусстве. Речь шла о портрете т. Петровского, который сделал Довженко, и т. Буценко ему профански заметил: "У него ж отут бородавка...".

"Заключение

Режиссер Довженко в ВУФКУ работает с 1926 года. За этот период времени им сданы следующие картины: "Сумка дипкурьера", "Звенигора", "Арсенал" и "Земля". Последний фильм вызвал целый поток разноречивых мнений о ценности картины. Ряд ответственных партийных работников г. Москвы о картине отзывались как о к.-р., националистическом фильме (фельетон Демьяна Бедного в "Известиях" от 4/IV-30 г.).

Поскольку дискуссия о картине приняла резко политический характер, а это не могло не повлиять на самого Довженко, считаем, что указанный момент, а равно и влияние его жены Солнцевой, которое, по нашим данным,

чрезвычайно велико, дает основание полагать, что Довженко с распростертыми объятиями будет принят закордоном, где попытаются его соответствующим образом использовать. Есть опасения, что обратно Довженко может не вернуться, а потому считаем нужным Довженко в выезде за границу отказать.

Поездка Солнцевой абсолютно никакими соображениями не вызывается. Ей также в выезде следует отказать.

Ст. уполномоченный ПК
П/уполномоченного

Кальман
Гринер".

* * *

"НАЧ СПО ОГПУ
г. Москва

О фильме "Иван"

В дополнение к нашему № 1200 от 5.XI-32 г. сообщаем, что нами о фильме "Иван" были проинформированы директивные инстанции, в результате чего была выделена специальная комиссия с н/представителем для просмотра и удаления из картины наиболее политически невыдержанных кадров.

В настоящее время по Украине картина демонстрируется в исправленном виде. Кроме этого, в Ц.О. "Коммунист" дана исчерпывающая критика картины "Иван".

Приложение: копия рецензии и перечень удаленных из картины кадров.

Нач. СПО ГПУ УССР
Нач. 2 отделения СПО

Кривец
Долинский".

"Начальнику СПО ОГПУ тов. Молчанову
Оперуполномоченного 4 отд. СПО ОГПУ Шиварова Н.Х.

Рапорт

Доношу, что согласно Вашего распоряжения сегодня, 6.XI-32 г., я был на закрытом общественном просмотре звукового кинофильма "Иван" – выпуск Укрфильма, автор-режиссер Довженко.

О самом фильме сообщаю:

1. Текст фильма на украинском языке, поэтому мне он был не доступен в своей основной части: момент вербовки рабочей силы в деревне для Днепростроя и важнейшие моменты из сказанного героем фильма – Иваном. Вот почему с уверенностью дать окончательную оценку я не могу".

Видається, що найбільше нервів, здоров'я, творчої наснаги О.П.Довженко вклав у сценарій і творення кінофільму "Щорс".

До цього, мабуть, і призвело кілька обставин. Річ у тім, що Сталін, як і всякий деспот, був вельми не байдужим до свого іміджу в середовищі наукової і творчої інтелігенції. Він дбав, щоб кожне його слово, вчинок негайно широко розповсюджувалось, потрактовувалось, як чергове "геніальне" нововнесення в науку, літературу й мистецтво. Всіляко намагався підім'яти під себе найвизначніших представників інтелігенції. Не поминув цієї долі й Довженко.

Цілком зрозуміло, що найближчі соратники Сталіна – Хрущов, Молотов та інші – теж вважали своїм обов'язком так чи інакше привітати О.П.Довженка.

Загляньмо в друге видання "Большой Советской Энциклопедии". Тут знайдемо, що найважливіше значення для творчості Довженка мали його особисті зустрічі й розмови з Й.В.Сталіним у 1935-1936 роках.

Великий вождь подав Довженку думку про втілення в кіно образу українського Чапаєва – Щорса. І цим не обмежився. Він розтлумачив митцю, що картина мала відбивати класовий характер революції й громадянської війни, дружбу українського й російського народів у боротьбі проти експлуататорів. Як зазначено безім'яним автором, Довженко успішно виконав завдання Й.В.Сталіна.

Можна зрозуміти становище Олександра Петровича. Про ігнорування, під будь-яким приводом, вказівок вождя не могло бути й мови. Так само, як і відмови від творчого кредо, життєвої правди, новаторських пошуків посилення образності, виразності кожного кінокадру.

Як і всяка директива, завдання Сталіна таємними службами було взято під особливий контроль, використовувались, так би мовити, усі форми і жанри.

20.VIII. 1938 г.

После "Земли" Довженко уехал за границу; по возвращении из командировки (ездили Довженко, Солнцева, Демущкий и Орелович, которого, несмотря на внешнюю приязнь, Довженко терпеть не мог и считал его фальшивым человеком и позером) он приступил к работе над "Иваном". Осваивая советскую звуко съемочную аппаратуру, Довженко все время нервничал, говорил, что по существу первый звуковой фильм его следовало сделать за границей. (Предложения он получал от нескольких фирм).

Кроме того, руководство кинофабрики (Косячный, Орелович) не могло обеспечить идеологически четких установок: постоянно вносились какие-то изменения, новые эпизоды, словом – была величайшая путаница, осложнявшаяся спешкой.

Затем появились дифирамбические статьи, потом – резко отрицательные.

Вскоре после этого Довженко, необычайно болезненно переживавший все это, покинул Украину и приступил к работе над "Аэроградом".

Последовавшее затем награждение орденом Ленина, встречи и беседы с тов. Сталиным – все это произвело сильнейшее впечатление на Довженко и заставило его пересмотреть многое в своем мировоззрении и, по его собственным словам, в отношении к искусству (Довженко до "Щорса" сильно тяготел к формам и приемам германского экспрессионизма послевоенного периода, в частности, находясь под влиянием Кайзера Эдшмидта, Мейринка и др.).

За работу над "Щорсом" Довженко принялся с величайшим подъемом, который вскоре по окончании сценария сменился приступами раздражения и жалобами в прессе на помехи в работе (Шумяцкий продержал у себя сценарий два месяца).

Приступив после волокиты со сценарием к съемкам, Довженко перессорился почти со всей труппой, сменил оператора, нескольких ассистентов и пом. режиссеров и, наконец, очутился перед необходимостью коренной переработки сценария в связи с тем, что в его последнем варианте Дубовой был показан в виде лучшего друга, преемника и помощника Щорса, умершего у него на руках.

Тогда Довженко принялся за очередную переработку, но к своему ужасу увидел, что Дубовой, изображаемый им предателем и убийцей Щорса, перерастает в грандиозную демоническую фигуру.

Довженко много говорил о мучительных колебаниях и о том, что прежние образы и приемы начинают тяготеть над ним. Так, например, конец фильма рисовался ему в таком виде: общие планы битвы, отдельные кадры, наконец, все заволакивает дымом и появляется крупный план лица Щорса со светящимися плазами, который приближается все больше и больше и наконец говорит в зал: "И в этом бою я был убит".

Довженко понял, конечно, что это – рецидив экспрессионистской мистики, и отказался от такого конца, не представив его даже на утверждение репертуарных инстанций, но последние варианты сценария ему, по его словам, не удавались.

За последние два года у Довженко развилась сердечная болезнь, которую врачи считают неизлечимой (судя по характеру припадков, это грудная жаба). Довженко работает сейчас с трудом и неоднократно переделывает и переснимает материал. Он производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека, стоящего на грани душевной болезни.

По плану "Щорс" должен быть закончен в октябре, по никто, в том числе и сам Довженко, не верит в этот срок".

* * *

"Совершенно секретно
Народному комиссару внутренних дел СССР
Генеральному комиссару государственной безопасности
тов. Ежову Н.И.

Направляю донесение о продолжающихся неполадках в киносъемке фильма "Щорс" и упаднических настроениях кинорежиссера Довженко, вызванных его неудачами в работе над этим фильмом.

Народный комиссар внутренних дел УССР
комиссар государственной безопасности 3 ранга
3 августа 1938 года".

Успенский

* * *

"Оперуполномоченный 4 отдела Шалимов

28 января в Киев вернулся Довженко после трехмесячного пребывания в санатории под Москвой. На первые числа февраля назначено продолжение съемок "Щорса". Довженко за съемки берется не совсем охотно, жалуясь на то, что за время его отсутствия съемочная группа, в особенности его помощник Л.Бодик, не провела надлежащей подготовки, не подыскала нужных актеров как на второстепенные роли (необходимо подыскать около 30 человек), так и на такую ответственную роль, как Щорса. Артист Кисляков, который раньше играл Щорса, не нравится Довженко. Замена артиста вызывает необходимость пересъемки если не всех сцен, где снят Кисляков, то, во всяком случае, всех тех мест, где Кисляков снят крупным планом. Я считаю, что недовольство Довженко артистами, какие исполняли роль Щорса, имеют более глубокие причины, чем непригодность того или иного артиста, это обуславливается творческим недовольством Довженко самим образом Щорса [...]. Хотя об этом Довженко не говорит открыто, но это сквозит в таких заявлениях Бабеля: "Тяжело создавать художественное произведение, когда его тебе заказывает такой человек, как сам Сталин". На замечание Бабелю М.Бажана, что Довженко, когда почувствовал, что не сможет создать "Щорса", должен был перед самим тов. Сталиным отказаться, Бабель заметил: "Разве можно Сталину отказать?". У меня сложилось впечатление (Солнцева спрашивала у Бажана, стоит ли притянуть Бабеля к сотрудничеству над сценарием "Щорс"), что у самого Бабеля сначала было желание работать над сценарием, он обдумывал, отмечал слабые места и т.д. Теперь этих разговоров не слышно, очевидно, из-за того, что Бабель и Солнцева, работая вместе над сценарием "Как закалялась сталь", неладили и оговаривают друг друга. Довженко не высказывал мысли о том, что сценарий нужно доделать или переделать. Он думает с таким сценарием как

он есть, начать в феврале съемки зимней природы и беспокоится лишь о том, что растает снег в связи с потеплением. Довженко пытается свалить вину на состав съемочной группы. Он обвиняет своего помощника Бодика в лени, безынициативности, говорит, что нет в группе авторитетного и энергичного директора – администратора, который сумел бы не только проводить все подготовительные в съемке работы, но и добиваться календарного выполнения плана.

Таким образом, все те причины: напуганность и растерянность Довженко в связи с общеполитическими событиями, внутреннее чутье недостаточной разработки сценария, плохой подбор людей в съемочной группе и, наконец, болезненное состояние его здоровья, какое, несомненно, есть, но какое Довженко из-за своей мнительности даже сам перед собой увеличивает, – все это создает Довженко то настроение, какое можно характеризовать его собственными словами из письма его к Солнцевой: "Мне будет очень тяжело, и я должен выпустить из себя все последние силы, чтобы кончить съемку "Щорса" (со слов Солнцевой). Таким образом, даже после лечения у Довженко не чувствуется подъема перед продолжением съемок "Щорса", все же он надеется к осени 1938 года фильм закончить.

Солнцева в разговоре с Бажаном сказала, что у Довженко в связи с затягиванием съемки "Щорса" на фабрике очень ухудшились отношения. Это выявилося хотя бы в том, что Д.Петровскому разрешили пересмотреть все отснятые материалы, что фабрика хотела принять Д.Петровского к консультации фильма (на что, как сказала Солнцева, Довженко никогда не согласится). По плану Довженко должен был снимать фильм "Тарас Бульба", но его передали без согласования с Довженко И.Кавалеридзе.

В Москве Довженко был у писателя Вишневского, познакомился в санатории с маршалом тов. Егоровым и его женой и был несколько раз у них на квартире. О своих разговорах с тов. Егоровым он пока еще ничего не рассказал. Довженко расспрашивал Бажана о Грузии, об арестах там, особенно интересовался, не арестована ли дочь Орехалашвили Кето. Интересовался также судьбой Гогоберидзе – Жанго Гогоберидзе, Хатуни Куруловой и высказывал свое сожаление по поводу ареста Хатуни.

* * *

О выступлении Довженко на партийном собрании Киевской кинофабрики

Имеются предположения, что картина "Щорс", которую готовит кинорежиссер Довженко, к 15 декабря этого года закончена не будет.

По данным дирекции Киевской кинофабрики, на 20 октября заснято 70 % материала, по заявлению Довженко – 80 %.

Предстоит еще провести большую – работу монтаж, синхронизация, досъемка ряда серьезных объектов и т.д. Между тем, фильм снимается с февраля 1937 года, около года ушло на сценарий.

По смете картина должна обойтись около 3 миллионов рублей; израсходовано же сверх сметы 1700000 руб., то есть картина уже обошлась почти в 5000000 руб.

В этом месяце в партийный комитет кинофабрики поступили заявления от отдельных членов партии с просьбой осветить перед партийной организацией положение со съемкой "Щорса".

Партийный комитет 19 октября созвал открытое партсобрание кинофабрики, на котором Довженко выступил с отчетом о проделанной им работе с фильмом.

Довженко начал с истории, как началась съемка. Он говорил, что на вокзале в Киеве, когда он приехал после утверждения сценария, его встретил бывший директор кинофабрики Нечас и понес его чемоданы. На квартире у Довженко Нечас начал просить, чтобы Довженко поговорил в ЦК о нем как о слабом директоре.

По прибытии на кинофабрику зав. художественной частью Лазурин также обратился к Довженко с заявлением, что ему надоело сидеть в пыльном и грязном помещении, что Довженко сильный человек и может устроить его на другую работу...

Примерно такое же положение, как говорил Довженко, он обнаружил в кинотресте, где тогда работали: директором – Ткач, а заведующий художественным производством троцкист Левит.

После этого вступления Довженко сделал вывод, что картину он начал снимать без поддержки со стороны – один и в одиночестве работал над ней до последнего времени, что ему сейчас крайне тяжело и если он не нуждается в следователе, то врач ему необходим.

Отметив, что Дукельский в своей статье в "Правде" о перерасходе в 3 млн. руб. соврал и этим оказал Довженко своеобразную "помощь", – Довженко вновь подчеркнул, что ему страшно тяжело и иногда просто жить не хочется.

Известная часть выступления Довженко была посвящена отказу директора кинофабрики затратить 7 тыс. руб. на озеленение территории, на которой помещается павильон, где идет съемка "Щорса". "Я продам пальто, шубу, книги и другие вещи, – заявил Довженко, – а сад вокруг павильона посажу, заведу пруд и там будут ловить рыбу".

После Довженко было несколько осторожных выступлений.

Зав. финансовым отделом Речиц указал, что Довженко не был самокритичен. Картина снимается слишком долго. Перерасход достигает внушительной цифры. Киноплёнки ушло до 60 тыс. метров, ее лимиты давно исчерпаны.

Другие выступавшие отметили ряд несущественных моментов. Из съемочной группы Довженко никто не решился говорить.

Свое заключительное слово Довженко начал, стуча о стол кулаком и обращаясь к Речицу: "Кто разрешил вам так говорить со мной, мастером

киноискусства, какое вы имеете право меня мучить!" – истерически он кричал. Потом посыпались фразы по адресу собрания: "Я вас ненавижу!", "Вы все стали, как крысы, глядя на вас, мне не хочется жить... я буду отвечать за перерасход, выпущу картину, сяду года на два, но зато мою книгу будут читать веками... Я не Экк (кинорежиссер снимает "Сорочинскую ярмарку") и не Роом (кинорежиссер снимает "Война начинается"), но мне становится страшно, когда я думаю, что будут делать со мной Речицы, когда я состарюсь...".

Заканчивая свое заключительное слово, Довженко заявил, что он больше в кино работать не будет, так как решение правительства о том, что режиссер не имеет права менять во время съемки сценарий, "ограничивает его творческие возможности". Это решение надо выполнять, добавил Довженко, но он не в силах этого делать. Касаясь срока окончания картины, Довженко сказал, что он закончит картину тогда, когда успеет. Гнать его никто не имеет права. История с "Иваном" – результат гонки. За эту картину, то есть "Щорс", он отвечает персонально. Подчеркнув, что он еще посмотрит, какую помощь думает оказать ему парторганизация, Довженко покинул демонстративно собрание. В дверях при выходе из зала он несколько замедлил свой шаг, раздумывая, и остальное время, пока собрание продолжалось, находился в коридоре.

Нетактичное выступление Довженко произвело отрицательное впечатление на работников кинофабрики. Его резонанс и сейчас чувствуется в студии. Кинорежиссеры Экк и Роом, вызывавшие три месяца назад Довженко на соцсоревнование и получившие от него ответ только недавно, возмущены его замечанием по их адресу. Имеются отдельные лица, как режиссеры Луков, Садкевич и другие, которые захлебываясь, смакуют отдельные места из выступлений Довженко.

Следует отметить, что многие замечают угнетенное состояние Довженко и отдельные у него странности. Так, на следующий день после собрания Довженко пришел на фабрику несколько смущенным. Пытался говорить с рядом работников, был у директора, которому заявил, что "нашел конец картины". Потом пошел в свой павильон, растелил на асфальтовой дорожке свое пальто, лег и начал что-то чертить мелом. Когда к нему подошел директор и спросил, что он делает, Довженко нехотя встал и ответил, что "дорожка построена неправильно, откосы мелкие" [...].

На слова обратившегося к нему директора, что каждый час времени сейчас дорог и лучше монтировать картину скорее, Довженко бросил реплику: "Мне не всегда это легко делать".

По данным, сообщенным директором Киевской киностудии Ицковым, режиссер Довженко во время обсуждения на производственном совещании его работы по фильму "Щорс" высказал в своем выступлении следующее:

1. Он, Довженко, "не хочет больше жить", "не может больше жить".

2. Если бы не прямой приказ Сталина, он, Довженко, не стал бы делать "Щорса", ибо это не его тема.

3. Он, Довженко, не хочет и не может "разговаривать на отвратительном жаргоне, который установился на всех этих собраниях и совещаниях".

4. Он, Довженко, чувствует себя окруженным пустотой, непониманием, он одинок и не ищет ни друзей, ни одобрения начальства.

В частной беседе с тем же Ицковым Довженко сказал прямо, что его, Довженко, и по сию пору связывают с украинскими националистами и что, говоря о нежелании жить, он говорил это в буквальном смысле. Правда, на следующий день Довженко объяснил, что своими словами он имел в виду "невозможность так жить в смысле производственно-творческом".

Довженко говорил также, что ему трудно было найти для Щорса более яркие краски, чем для батьки Боженко, поскольку последний является крупной и яркой художественной фигурой "подлинного украинца". Довженко сказал, что его мечта сейчас – уйти из кинематографа в литературу или живопись (он – одновременно художник).

Ицков со своей стороны добавил, что Довженко "расценивается в Киеве как, безусловно, не изживший остатки национализма". Ему, Ицкову, Довженко как-то сказал, что он тяжело переживает арест Косиора и других украинских "вождей", к которым он был вхож "запросто".

По сообщению сотрудника Комитета по делам кино (т. Дубровский), командированного в Киев, в беседе с ним Довженко еще раз подтвердил свое желание уйти из кино и заняться литературой. Жена Довженко жаловалась, что Довженко не спит ночами и все время говорит ей, что его преследуют и ему грозит погибнуть. Во сне часто говорит по-украински и "занимается политикой". В частности, по ее словам, Довженко понимает, что "политически его звезда закаталась". Жена Довженко просила совета: не написать ли ей Сталину или Молотову и не просить ли, чтобы они "оградили" Довженко от "травли".

[...] Привез "Щорса" – большая победа, замечательная картина. Казалось бы, настроение должно быть приподнятым, но на деле не совсем так.

Довженко много рассказывал о том, в каких трудных условиях он делал картину, очень ругал Дукельского, говорил о нем крайне отрицательно, неодобрительно высказывался также о директоре киевской студии Ицкове, ругал партком киевской студии и т.д.

Рассказывал о том, что во время постановки он подвергался бесконечным гонениям, что райком (Октябрьского района в Киеве) назначал комиссии, обследовал работу группы, причем относился так, как будто тут враги и изменники. Однажды его довели до того, что он на партийном заседании сказал, что лучше умереть, чем слушать такую критику. После

этого о нем немедленно донесли в ЦК, и к нему приехал Корнейчук со специальным заданием: проверить, в чем дело.

"Вызывал меня не раз Н.С.Хрущев, но и тут я не почувствовал хорошего ...слова и одобрения. Правда, Хрущеву я прощаю, он тогда был еще новым человеком и на него сразу много навалилось... Потом он принимал меня лучше, теплее. Он однажды сказал мне: "Вы должны чувствовать большую ответственность перед народом...". После этих слов я ночью плакал".

Довженко рассказал, что написал письмо товарищу Сталину об окончании картины.

Ст. оперуполномоченный 2 отдела ГУГБ
ст. лейтенант госуdarств. безопасности

Подольский".

* * *

Секретно
10 сентября 1938 г.
Нач. 4 отделения IV отдела
НКВД УССР Проскуров

В состоянии Довженко опять наступило резкое ухудшение в связи с перенесенной им автомобильной катастрофой. В конце месяца, во время одной из поездок, машина Довженко внезапно потеряла управление и он едва не погиб.

Шофер, придя в себя, обнаружил, что основная ось рулевого управления была кем-то подпилена кругом так, что уцелел только тонкий слой металла, тот час же разломившийся при повороте руля.

Довженко, Бажан и шофер не сомневаются в наличии злого умысла, в связи с чем депрессивное состояние, в котором Довженко находился уже довольно долго, сейчас резко усилилось.

* * *

Фрагменты із анонімки (рік 1940)

В наркомат внутренних дел УССР
Наркому или заместителю НКВД
Копия: НКВД СССР

"Аэроград" – интересный вопрос Довженко. Зачем он в надписях в "Аэрограде" показывает, что на Дальний Восток летят аэропланы боевые со всех концов страны, я думаю, что на Дальнем Востоке у нас найдется порядочное количество самолетов военных, чтобы разбить врага. И это после "Аэрограда" подтвердила действительность. Мы самураев так разбомбили у озера Хасан и на реке Халхин-Гол в Монгольской Народной Республике, что самураи-гады и до сего времени без сомнения вспоминают об этом, и долго-

долго будут самураи вспоминать об этом, ибо японская империалистическая, самурайская свинья и гадина была разбита и уничтожена нашей лучшей непобедимой Красной Армией и красным могучим нашим воздушным флотом.

"Щорс". Почему Довженко в монологе одного действующего лица в фильме вставил фразу, мысль приблизительно такого содержания: "Пройдут века, и интернациональные ребята запоют песни о Щорсе с черниговскими девушками". Почему века? О Щорсе поют песни сейчас советские девушки и парни, и весь народ. А интернациональные (хлопцы или ребята по-довженковски) товарищи, большевики-сталинцы, коммунисты международного рабочего класса думают и верно, что будут петь о Щорсе не через века, а через года и десятилетия, но не века, как говорит действующее лицо Довженко в фильме "Щорс". Я искренне, без всякой рисовки заявляю, что убежден в том, что владыкой мира будет труд – труд коммунистический во всем мире, убежден в том, что не за горами Мировой Октябрь! Международный пролетариат боролся, борется и будет бороться против капитализма – эпогеи империализма, а борьба против капитализма есть борьба за Мировой Октябрь. И глубоко верю в то, что не через века, а в недалеком будущем будут трудящиеся всех стран петь песни о великом полководце Октября – Щорсе. А Довженко агитирует с экрана, что интернациональные товарищи только через века запоют о Щорсе. Что это? Думаю, что контрреволюция. Благодаря тому, что Довженко с экрана агитирует, что через века будут петь интернациональные товарищи о Щорсе с черниговскими девушками, у зрителя появляется или может появиться неверие, что в ближайшие годы или десятилетия будет Октябрьская революция в капиталистических странах.

Фильм "Звенигора" я считал и считаю как фильм абсолютно националистический, контрреволюционный. Как известно, сценарий "Звенигора" написал Иогансен и Юртык. Кто такой Юртык? Говорят, Тютюнник. Если так, тогда все ясно!!! Комментарии излишни... До этих слов добавить нечего!

У Довженко в разных фильмах снимались разные: загорские, позорожные, шагайды, остафьевы и другие, которых наши славные чекисты выявили как врагов народа или как шпионов, например Загорского. Все вышеизложенное категорически требует ясного, четкого ответа на вопрос:

Кто такой Довженко? Я очень, очень долго думал о Довженко: кто он таков? И сделав в последние дни анализ его путаных биографий и политический анализ его фильма, я пришел к выводу, что Довженко не просто враг народа, что бесспорно, а что он, возможно, есть шпион немецкий или польский, или польско-немецкий в нашем киноискусстве. Крупнее, конечно, шпиона Загорского.

У меня сейчас появилась мысль: не информировал ли Довженко через свои фильмы немецкое гестапо и польскую дефензиву о внутреннем

положений и об обороне нашей великой родины СССР? Конечно, его информация была с точки зрения врага нашей родины. Это подтверждают его фильмы, если сделать им тонкий политический анализ.

Надо срочно выявить всех сторонников – друзей Довженко в литературе, прессе, театре, живописи, скульптуре, кино и изолировать их от общества, чтобы оградить наше искусство от контрреволюционной идеологии. Предлагаю это сделать как патриот нашей великой матери-родины – Союза Советов.

Да здравствует социалистический реализм в советском искусстве!

Долой фашистский экспрессионизм из нашего социалистического искусства – кино!

Фашистский экспрессионизм немецкий из Германии привез Довженко. Долой Довженко и довженят из нашего советского искусства!

Кіно кіном, але не лише кінематографом обмежувалося коло інтересів О.П.Довженка. Відповідно й інтерес до його особи з боку таємних служб теж носив різноманітний і різноплановий характер.

Довженка, людину державницьку за натурою, не полишали думи про стан і вади державного будівництва. Його висловлювали з цього приводу негайно фіксувалися, відповідно оформлялися і лягали на столи державників, осідали у справи-формулярі. Зі знанням справ Олександр Петрович поціновував зовнішню сталінську політику. Це теж викликало відповідну реакцію. Нині ми маємо змогу подивуватися точності оцінок тонкого, спостережливого політика.

Мав свою думку Довженко про українських чільників і не скривав її. Чим не тема для таємних служб? З особливою насолодою вони смакували взаємостосунки митця з іншими діячами української культури. Це давало змогу наділяти Довженка властивостями негативного зафарбування, людини, яка не цінує справжню чоловічу дружбу.

Що ж, тоталітаризм (слово хоч і запозичене, але для нас наповнене цілком конкретним, "вітчизняним" змістом) – у всеохватний контроль за думками, вчинками, намірами кожного. Під ковпаком сталінських репресивних органів міг опинитись (і опинявся!) будь-який громадянин, незалежно від того, ким він був, до якого суспільного класу належав, яку посаду обіймав.

Довженко – не виняток. На його прикладі видно, якого лиха ми позбулися і як ще багато потрібно зробити, щоб воно ніколи не повернулося до наших домівок. Єдина "втіха" – можливо, фахівці знайдуть якісь нові деталі, підмічені таємними "біографами" для відтворення повномасштабного, об'ємного образу великого сина українського народу.

Секретно
Начальник отделения Гершман

17 февраля 1941 года

По возвращении в Киев Довженко основное внимание в своих разговорах уделяет положению на Киевской кинофабрике. Он доказывал, что на фабрике, в парторганизации засели, как он говорит, "сионисты", люди, враждебные украинской культуре, которые препятствуют и выдвигают новых творческих украинских кадров, и направлению тематики фильмов Киевской киностудии в сторону украинской тематики. Среди таких людей особенно остро говорил о Бродском и Цапе (оба, кажется, работают сейчас в парторганизации киностудии).

Он сказал, что эти люди ненавидят его лично, клеветают на него, обвиняют его в том, что он якобы продолжает в кино линию Тютюнника, который тоже когда-то работал в кино и тоже старался вредить в постановке картин с еврейской тематикой. Что так, мол, делает Довженко, приостановил постановку фильма на еврейскую тематику по сценарию Фефера.

Довженко сказал, что он будет бороться против этих людей и выдвигать новые кадры, назвав среди них режиссеров Земгано (из Одессы), Бориса Тягно, Игнатовича, Ищенко.

Довженко говорил, что Москва, а именно главное киноуправление в лице Большакова, сделала Киевскую киностудию местом ссылки для всех "проштрафившихся" режиссеров, как, например, Ромм, Аненский и другие, то есть люди, которые ничего общего не имеют и не хотят иметь с украинской культурой. Довженко сказал, что он будет этих людей выживать из киностудии.

Как главную политическую новость, которая его очень сильно взволновала, Довженко передавал, что, как ему рассказали, тов. Сталин был на представлении в Московском оперном театре и там в присутствии многих людей говорил о настоящем интернационализме и о лжеинтернационализме, вскрывая суть этого лжеинтернационализма как идеологию людей, лишенных чувства родины и национальной гордости, а это может привести к тому, что из них легче вербовать предателей своей родины. Говорил тов. Сталин, как передавали Довженко, о необходимости воспитания в советских людях чувства национальной гордости. Ссылаясь на это, Довженко называл людей из киностудии, в частности из партийного руководства киностудий, о которых я уже упоминал выше, лжеинтернационалистами и еврейскими сионистами.

За день перед своим выездом в Кисловодск Довженко рассказывал о своем свидании с тов. Хрущевым. Он рассказывал об этом восторженно и сказал, что тов. Хрущев поддерживал его в направлении перестройки работы Киевской киностудии в сторону всестороннего приближения ее продукции к украинскому материалу и тематике, а также в направлении выдвигания новых украинских творческих кадров. Довженко говорил, что он собирается подать тов. Хрущеву свой проект перестройки союзной кинопромышленности, который будет заключаться в том, что на Украине

необходимо организовать свое киноуправление, которое самостоятельно будет утверждать сценарии для Киевской и Одесской киностудии. А главное управление в Москве будет только регулировать тематику продукции всех союзных кинофабрик.

* * *

Строго секретно
III-е Управление НКГБ УССР
II-й отдел
20 апреля 1941 г.
Начальник отдела Гершман

Довженко аргументировал и тем, что теперь фильмы будут сниматься по-украински, это будет настоящим, а не перелицованным вкладом в украинскую культуру. Довженко считает это важнейшим достижением, которое он приписывает исключительно себе: он добился этого через т. Сталина и т. Хрущева.

В этой же теме разговора, приводя примеры кинематографических удач и неудач, Довженко резко критиковал "Богдана Хмельницкого". У Довженко такое впечатление, что т. Хрущев фильмом "внутренне недоволен". "Тараса Бульбу", над которым Довженко сейчас работает и прямо противопоставляет "Богдану", которого должен "перекрыть". Цель своего фильма Довженко видит в том, чтобы показать украинский народ красивым могучим, а украинское войско – организованным и умным, каким оно и было в действительности". Увлекаясь, Довженко воодушевленно и красочно говорит о прошлом украинского народа. Когда же я перевел тему в плоскости современного украинского народа, настроение Довженко резко изменилось. В дальнейшем неоднократно возвращал разговор к современному украинскому народу и постоянно Довженко отвечает на это крайним пессимизмом. Он говорит: "Оказывается, наш народ г...". Причины настроения Довженко те, что "нашему украинскому народу, оказывается, совершенно безразлично, украинский он или не украинский", а Довженко приводит много примеров из своих наблюдений, что народ не знает и не интересуется своей историей, легко отказывается от национальных традиций, забывает язык. На мои возражения о "длительной русификации" Довженко, злясь, отвечает, что "поляков, вон, тоже не менее русифицировали и германизировали, а они остались поляками, а наш народ охотно сам идет навстречу потере своей национальности. Почему? Может быть, мы действительно плохой народ. Как же быть? Тем более важно сохранить его лицо, не дать затеряться в песках тому, что он имеет". Сохранить национальное лицо народа должно было бы молодое украинское поколение, но Довженко, хотя и заметный, но близко молодежи не знает – ругает ее тоже, что она не любит свой народ, безразлична к национальным делам, во имя личного успеха "плевать хотела на народ". Молодежь тоже уходит в русскую культуру – "ей там выгоднее", а

главное "безопаснее", "она достаточно насмотрелась, как отцов садили как украинских националистов".

Довженко читал мне отрывки из пьесы "Запорожцы", над которой он сейчас работает параллельно с "Тарасом Бульбой". Пьеса эта о годах коллективизации, раскулачивания, высылки кулаков на Соловки, которую "ни один репертком не разрешит", но которую Довженко пошлет прямо Сталину". Идеино-художественный замысел пьесы Довженко сам определяет так: "Кулак – перевернутая уже страница нашей истории. Но он не просто абстрактный "враг", а тоже наш народ". И в кулаке было могучее и красивое – его победило могучее и красивое бедняка: победила и уничтожила не "программа", а народная воля, могущество народа". В связи с этим я заговорил о восстаниях – ведь во время коллективизации были восстания, это тоже восставал народ.

Когда разговор перешел в плоскости современности, Довженко начал жаловаться, что "трагедия нашей современности – это ложь", лжет искусство, люди лгут друг другу в разговорах, боясь друг друга, газеты полны хвастливых фраз, все изо всех сил делают вид, что они счастливы, что действительно счастливая жизнь, а на душе "кошки скребут".

Солидаризуясь с Довженко, я заговорил о том, как же это изменить? Вопросительная форма злит Довженко, он начинает кричать: "Как ты не понимаешь, что это сделалось уже в порядке вещей, как неизлечимый привычный вавил!". Потом, успокоясь, сказал: "Для того, чтобы исчезла ложь, раньше должен исчезнуть страх. А страху конца не видно. Может быть, когда все эти войны кончатся и всемирный социализм начнется – не раньше".

Много говорили мы о Бажане. Довженко констатирует, что между ним и Бажаном нет прежней дружбы. "Он даже дал мне понять, что он коммунист, а я беспартийный". Некоторое время тому назад Бажан предупредил Довженко, чтобы Довженко был осторожен в своих разговорах, "не говорил глупостей", имеются где-то заявления о том, что Довженко националист. Довженко спросил Бажана, кто автор заявления, и Бажан отказался назвать фамилию, так как он не может разглашать партийные секреты. Довженко именно это обижает. Я же обратил его внимание на другое. Я сказал: "Это тем более глупо, что Бажан тоже националист, такой же, как мы с тобой". Довженко не понял или не захотел меня понять и отвечал: "Вот именно: у нас кто любит свой народ, тот и националист". Тогда я спросил, за что же его могли обвинять в национализме? Довженко отвечал, что у него много врагов, кроме того, он прямо говорит, если чем не доволен или если считает нужным провести какое-либо национальное мероприятие. Например, он сослался на то, что в олимпиаде, которую он проводил, он добился украинского репертуара, добился украинской кинематографии, защищая интересы украинцев в Западной Украине, хочет собрать украинские силы в киностудии: "Вот теперь пойду к Хрущеву говорить, почему в вузах преподавали на

русском языке..." , ...где-то кто-то засчитывает это мне как национализм. Ну и пусть: я должен делать то, что могу".

* * *

Совершенно секретно

Беседа у Довженко 17 и 18 декабря 1943 года

Коснувшись результатов Иранской конференции, декларацию которой Довженко считает набором фраз, он добавил: "Вот документы, по которым можно много прочесть, даже не психологу". Он вытащил из ящика стола вырезки из газет с фотографиями участников Иранской конференции.

"Вот три хозяина вселенной, – сказал он, – смотрите: все сидят на разных стульях. Наш представитель – на самом низком и неудобном. Хозяин положения Рузвельт сидит полный достоинства и уверенности, поза его непринужденная. Черчилль с втиснутой в плечи головой похож на дреднот, готовый ринуться в бой, в позе – сила и хитрость. Тем разительнее поза третьего участника. Он сидит напряженно и неловко, с симметрично положенными руками и так же поставленными ногами. Поза человека, не умеющего держать себя в обществе больших людей, которые его к тому же подавляют. Вот Рузвельт повернул голову к Черчиллю. Сталин (на этой фотографии) изолирован, он напряженно старается улыбаться, полуулыбка вымученная, такая же неестественная поза, как и на первой фотографии".

"Как можно печатать такие фото? Я себе не представляю, как они будут комментироваться на Западе. В итоге, глядя на эти фото, можно сказать уверенно, что политика США заключается в словах: "Ваша кровь – наши консервы".

"Мне, – говорит Довженко, – наше время напоминает тяжелораненого человека, в предсмертном порыве еще бегущего вперед, но могущего каждую минуту свалиться замертво. Я думаю, что у нас более 10 миллионов убитых и 6-8 миллионов в плену".

"А сколько украинцев угнано в Германию или ушло с ними? Главное же, что те миллионы, вольно или невольно находящиеся в Германии, являются фактически нашими врагами. В особенности это относится к украинской интеллигенции, которая слишком хорошо знает русские чистки Украины и добровольно уже не вернется в Советскую Украину".

"В случае поражения Германии можно считать, что Америка заберет к и в Канаду основную массу украинской интеллигенции, этим она даст себе козыри в будущей игре, где крайне всегда, к сожалению, предстоит большая роль".

"Можно предполагать, что если Америка будет иметь какие-то основания не допустить разгрома Германии, то значение украинской эмиграции увеличится".

"Не может быть никакого сомнения, что с нашей стороны изоляция от остального мира будет еще большая и общению с Западом наступит конец".

"Я совершенно не понимаю идиотской политики немцев в отношении Украины. Если бы они повели себя иначе, дав какие-то политические и национальные права Украине, все было бы по-иному. Но было бы хуже Украине, если бы они начали разделяться с ней в сознании своей полной силы".

"Русские вбивают в голову украинцам свои тезисы на украинском языке. Интеллигенцию, разбирающуюся во всей национальной политике русских и могущую мыслить, изолируют или уничтожают. Ведь всякий украинец, кто рабски не следует московским указаниям, считается националистом".

"У нас есть такие украинцы, как Корнейчук, для которого Украина – это трамплин для карьеры и который от Украины откажется. Или трусливый Тичина, его характеризует статья в "Правде" об Украине. Случайные люди вроде Н.Рыбака или, имейте это в виду, еврейские националисты, как Первомайский и Головановский".

"Я надеюсь, скорее уверен, что коммунизм себя изживает и что скоро его не будет, так как жизнь показала весь его вред. Об этом мне говорил один мой знакомый крупный партиец-еврей".

"Я на себе испытываю известную закономерность русской политики: запрещение моей повести "Украина в огне" и поспешное снятие фильма доказывает, что у нас (в Москве) обеспокоены тем значением, которое приобрела несчастная Украина за границей. Вероятно, с точки зрения нашей политики, сейчас не время акцентировать внимание только на Украине. Когда был просмотр моего фильма для иностранных корреспондентов, то представитель "Юнайтед Пресс" задал мне вопрос: "Господин Довженко, вы делали свой фильм только на русском языке?" и второй вопрос: "Каковы потери украинцев в этой войне?". Эти вопросы заданы не случайно. Ясно большое значение Украины на Западе и, в особенности, в Канаде. Я ответил на первый вопрос: "Украина столько перенесла ужасов и несчастий, что показывать на Украине этот фильм не нужно". На второй вопрос ответил: "Погибших украинцев много и будет еще больше, если Америка своевременно не вступит в активную фазу войны". Эти ответы были напечатаны во всех американских газетах. Интерес к Украине огромный в Америке (как говорят журналисты), но там не видели ни одного живого украинца. Зато посылают туда евреев".

"В запрещении моей повести играют роль не отдельные фразы, а общая идея, которая будет воспринята всеми украинцами, что не подходит нашим руководителям".

"Я уже говорил, что они не обладают ни большой фантазией, ни гибкостью мысли и подчас ограничены. Я мог вызвать из армии некоторых мне нужных работников, а когда я обратился к Хрущеву по поводу скульптора Макогона и других художников, то он ничего не сделал этим

украинцам. Я часто говорил вообще с Хрущевым и убедился, что во многом он не разбирается. Сказывается отсутствие известной доли культуры".

"Фронт" Корнейчука продиктован и исправлен сверху, и это залог успеха и карьеры. Этот же "Фронт" шел и в Германии".

"В.Василевской Комитет по Сталинским премиям не дал премии, а наверху дали. Вероятно, поэтому Василевская меня ненавидит. Корнейчуку, думаю, был дан наказ заняться В.Василевской. Теперь она занялась Корнейчуком и вьет из него веревки. Корнейчук и раньше мог вредить кому нужно, а теперь тем более".

"Недавно мне сказали, что в Киеве идут разговоры, что немцы помогали моей матери, но помог ей и вселил ее в лучшую комнату один шахматист, работающий в городской управе, две недели спустя после того, как были сброшены листовки немецкому офицерству с моей подписью".

Свою мать Довженко привез с собою и она живет у него.

"А вообще я мечтаю приобрести хату в украинском селе, жить и работать там – ближе к народу. Это я думаю сделать летом", – закончил Довженко.

* * *

По делу-формуляру

За период с 10 по 21 апреля 1944 года А.П.Довженко по-прежнему находился в состоянии некоторой депрессии, но тем не менее, еще более активно, чем раньше, подчеркивал свое убежденное недовольство порядками, существующими в сфере советского кинематографа и литературы.

Довженко, подчеркивая, что, по его мнению, "искусством должны руководить подлинно выбранные, а не назначенные работники самого искусства", заявил, что, по его мнению, в этой области "специально подбирают людей тупых и недалеких, которые не были бы способны самостоятельно мыслить, а только слепо выполняли бы данные директивы".

Таким образом, отзываясь о наркомках в области искусства Довженко сказал:

"Заметьте, что это во всех областях так принято: чем более серый и жалкий духом человек, тем выше пост, который он занимает".

После некоторого отмалчивания Довженко наконец сказал: "Знаете, я присутствовал однажды на заседании Политбюро ЦК Украины и Совнаркома УССР. Я наблюдал за людьми, и это жалкая картина. Все работники самого крупного масштаба на Украине – это люди с низким интеллектом. Так, например, Хрущев только и делает, что плохо копирует Сталина, а своего, видимо, у него ничего нет. Так же и все остальные наркомы (Довженко бегло перечислил некоторые фамилии), это очень провинциальные ограниченные люди. Собственно, этим частично объясняется некоторый успех германской администрации на Украине во время оккупации. А вот этих жалких людей вновь теперь вернули на их посты".

* * *

Совершенно секретно
12-14 мая 1944 года

Сейчас состояние духа у него более угнетенное, чем полтора месяца назад. Остро реагирует на собрание писателей в Киеве, на котором его произведения были подвергнуты критике. Особо озлоблен против выступления Корнейчука и Бажана. О Корнейчуке говорят, что тот рад с ним расправиться из зависти". Озлобление Довженко направлено ко всем вообще украинским писателям и руководящим работникам, которым он противопоставляет русских писателей и деятелей, говоря о том, что они, наоборот, во всей этой истории относятся к нему очень сочувственно и дружески. Особо он говорит об изъятии такого сочувствия со стороны Вирты, Фадеева, Большакова. В связи с этим он ставил перед собой вопрос: нужно ли ему думать о возвращении на Украину и не остаться ли ему вообще в Москве, в русской культуре? Размышляя, он предполагает, что на Украине ему "не дадут подняться". Однако, в конце концов, он все-таки приходит к выводу, что сценарий, который сейчас делает, он будет ставить в Киеве.

* * *

Совершенно секретно
16 апреля 1945 года

Довженко жаловался, что все эти "советы друзей", а также болезнь сердца не дают ему возможности "доплыть до берега" и сценарий лежит в том же виде, как был – четыре месяца тому назад. "Но больше всего мешает, конечно, то положение, в которое меня поставили – положение отщепенца".

Довженко сказал в этой связи, что на Украине продолжают валять в грязи его имя. Вершигора сказал ему, что люди как бы состязаются друг с другом в том, как лягнуть еще раз Довженко. Юрий Смолыч рассказывал Довженко, что Бажан повторяет: "Довженко подвел Никиту Сергеевича и меня". По этому поводу Довженко заметил: "Весь прогресс с моим делом, таким образом, выражается в том, что на заседании у Сталина один Хрущев говорил, что я его подвел, а теперь об этом говорит уже "сам" Бажан".

В конце разговора Довженко вернулся к этому вопросу и сказал, что Юрий Смолыч лично слышал, как Бажан после очередного разноса Довженко в каком-то своем выступлении побывал в "буфете" и, сильно выпив, говорил: "Хотел бы я только знать, найдется ли в зале хоть один человек, который верит тому, что я говорил".

Довженко в связи с этим сказал, что он не может себе простить, что не сказал на заседании ЦК о том, что его сценарий читали и Хрущев, и Бажан, и Корнейчук, и Корниец, и другие: "Возможно, что своим "рыцарским" поведением я напортил не только себе, а и вообще напортил – может быть, на

этом заседании, наоборот, от меня требовалось, чтобы я показал, что все украинское руководство проморгало с этим делом".

Довженко рассказал также, что и т. Щербаков читал его сценарий и не сделал никаких замечаний, кроме того, что преждевременно его печатать в "Знамени" и надо еще доработать.

Довженко указал далее, что ряд новых фактов свидетельствует о "безнадежности" его перспективы. Он сослался на тот факт, что на совещание по национальной кинематографии в ЦК его даже не пригласили, как будто он "чумной".

В "Литгазете", как до него дошло, "Рыльский снова меня лягает".

Довженко сказал, что понимает всю объективную необходимость сделать работу, которая скажет Сталину, что он еще может служить искусству и государству. Но нет сил выдержать это состояние изоляции.

Зам. начальника 1 отделения 3 отдела 2 управления НКГБ СССР
майор госбезопасности

Бочков

Чим приваблює людей?

Тепер легше уявити, чому Довженком так пильно цікавились органи політичного стеження. Із-за того, що його інколи привічували, чи прислухались до деяких думок Сталін, Хрущов чи інші можновладці. Привертала увагу та виднота, на яку Довженко піднявся завдяки своєму творчому генію як у нас, так і за кордоном. Була ще одна – чи наважливіша! – причина. Як відзначаються в одній із доповідних записок республіканського НКВС на ім'я народного комісара НКВС СРСР, Довженко є "політичним барометром у середовищі української інтелігенції". Те, про що він говорив відкрито, вслух, привселюдно чи у колі товаришів, інші потрактовували потаємно.

Потребувала уваги й сама постать митця, його популярність, невідкупність, компетентність у багатьох суспільно-політичних, історичних і мистецьких питаннях. За часів "гвинтиків", усереднених "маленьких" людей велетенську постать Довженка час од часу намагалися укоротити. А для цього потрібен був "компрокат".

Його шукали і знаходили. Вклали у вуха тим, кому належало.

І все одно, не давало спокою сакраментальне: чому до нього йдуть зі своїми болями і надіями, діляться найпотаємнішим? Чим він приваблює людей? Адже з примітивної, обивательської точки зору характер у Довженка, правду кажучи, був далеко не ангельським. Та й приятелювання з ним нічого доброго не віщувало.

Спробуємо й ми торкнутися цієї делікатної теми. Звичайно, у тому розумінні, у тій площині, як її уявляли таємні служби.

Совершенно секретно

3 июля 1940 года

Начальник 2 отдела УГБ Пивень

В 1923-1924 годах Довженко был очень близок к Блакитному (Элланскому) – редактору "Вістей", бывшему лидеру боротьбистов. В те времена он был близок и с другими бывшими боротьбистами из круга Блакитного – Шумским, Гринько, Максимовичем, Яловым и др. Самое лучшее отношение, но без бытовой дружбы, было в то время у Довженко к Хвилевому, которого Довженко считал лучшим мастером в литературе, взгляды которого в вопросах искусства разделял. Тогда же началась дружба Довженко с Бажаном и Яновским. В "Гарте" Довженко занимал крайнюю "левую" позицию, почти примыкая к футуристам, но с группой футуристов, возглавляемых Сенченко, был всегда в самой ярой вражде.

Довженко вошел и в организацию "Ваплите", однако в жизни ее участия не принимал, живя в это время не в Харькове, а в Одессе. Позже, к концу существования "Ваплите", Довженко пребывал в группе оппозиции к "Ваплите" и даже внутри "Ваплите" выступал против ее руководства, за что подвергался нападкам "ваплитовцев" с обвинением в "зрадництве". Разрыв с "Ваплите" и группой Хвильевого окончательно определился после постановки Довженко картины "Звенигора", где Довженко высмеивал украинский национализм и националистов. "Ваплитовцы" поговаривали об "ориентации Довженко на Москву", о том, что "продался" и пр. Довженко в ответ на это выступал и ругался, заявляя, что он действительно ориентируется на Москву, как столицу мирового пролетариата и колыбель Октябрьской революции, и называл группу Хвильевого "хуторянами" и "кооператорами", после чего о Довженко стали говорить, что "делает карьеру". Собственно, [...] история с Довженко и произвела фактически идейный раскол "Ваплите". В разговорах Довженко ярко и остро осуждал группу Хвильевого (но не самого Хвильевого, которого продолжал любить и считал жертвой влияния Досвитного и Эпика). То же он думал и о Кулише. Он в этих разговорах громил и высмеивал националистов. И когда в то время из отколовшихся "ваплитовцев" создалась в противовес хвильевистскому "Пролитфронту" футуристическая "Группа А", то Довженко вошел в нее как один из фундаторов (вместе с Иогансенем, Карасевым и Слюсаренко), но никакого участия в этой группе не принимал, ни разу даже не присутствовал на ее собраниях – выехал из Харькова совсем. На несколько лет он подался исключительно в кино и позже переехал в Москву, почти совершенно уйдя от всякого участия в жизни украинских культурных кругов. Бывшие "ваплитовцы" в связи с этим распространяли о Довженко всякие сплетни и даже его ближайшие друзья – Бажан и Яновский – на некоторое время отошли от него и были весьма недовольны его "отходом от национальной культуры". Бажан и Яновский всегда считали Довженко крупнейшим и талантливейшим деятелем именно национальной украинской культуры. До истории со "Звенигорой" вообще все широкие круги националистов определенно рассчитывали на Довженко. После "Звенигоры"

старались его травить; работы Довженко на Украине или замалчивались, или писались "гробящие" рецензии и статьи, сочинялись сплетни.

13 мая 1933 года Довженко не то случайно, не то специально приехал в Харьков. Он вошел в комнату, где лежал в гробу Хвылевой (было поздно и людей присутствовало немного), подошел прямо к гробу, ни на кого не смотря, взял голову обеими руками, нагнулся, поцеловал заклеенную рану, повернулся и вышел. Вслед за ним вышел Иогансен, Слюсаренко и я. Вчетвером мы отправились бродить в парк. Довженко все время молчал. Иогансен на память прочитал ему посмертное письмо Хвылевого, которое тот оставил на столе перед собой в момент выстрела, которое успели прочесть только несколько человек, прибежавшие первыми оказать помощь, и которое потом куда-то сразу исчезло. Я не помню точно содержания письма: в нем Хвылевой писал, что причина его самоубийства – "арест Ялового", который он расценивал как "расстрел нашей генерации" и заявил, что он ничего не понимает, так как "мы были честными коммунистами". Иогансен на память процитировал письмо совершенно точно. Довженко восторженно и попросил еще раз прочесть. Иогансен повторил и добавил: "Мы должны это письмо запомнить на всю жизнь". Довженко ничего не ответил и продолжал угрюмо молчать.

Переехавший в Киев Бажан постоянно встречался с Довженко, также к тому времени переехавшим в Киев. Встречался с Довженко, приезжая в Киев, и Яновский. Это было в те годы, когда обострилась борьба против националистов, когда одна за другой раскрывались подпольные контрреволюционные националистические организации и следовал ряд арестов видных писателей, близких к Бажану, Яновскому и Довженко. Поэтому разговоры наполнены обсуждением арестов. Бажан и Яновский очень болезненно переживали аресты, резко высказывали свои недовольства, свои сомнения. Все аресты они считали "липой" и утверждали, что идет "бешеная русификация", что "гибнет украинская культура", высказывали всевозможные националистические суждения, и их антисоветские настроения росли.

Надо сказать, что в это время влияние на них Довженко было исключительно благотворное. В мягкой форме, доказывая и убеждая, а иногда и в резкой – ссорясь – Довженко сдерживал их настроения. Он говорил, что нет дыма без огня, что, очевидно, аресты имеют под собой основание, ругал матерых националистов, запутавших в свои сети честных людей; говорил о сложности обстановки и пр. В большинстве случаев он просто отводил разговоры о недовольствах, в противовес им заговаривал о ярких положительных фактах советской действительности, с увлечением говоря об индустриализации и перерождении страны. С особым увлечением он рассказывал о Сталине, с которым встречался уже, читал ему сценарии и вел беседы. О Сталине Довженко всегда говорил особо горячо. Влияние Довженко на Бажана и Яновского крепло, и снова росла их близость. Бажан и

Яновский снова говорили о Довженко восторженно, видя в нем всю будущность не только кино, но и всей украинской культуры. Особенно импонировало им, что Довженко возвратился в Киев и принялся строить украинскую кинематографию, украинскую культуру.

Реакции Довженко на аресты в течение последних лет видоизменились. В первое время он, как сказано, всегда искал аргументации, которые доказывали бы справедливость арестов и необходимость их в борьбе с врагами Советской страны. Далее у него начали появляться сомнения, он начал высказываться в том духе, что невозможно, чтобы врагов было так много, советская народная власть не может иметь столько врагов. Когда же стали известны случаи освобождения и реабилитации арестованных, Довженко начал считать, что вообще арестовывают невиновных и что это результат паники. К этому присоединилось обсуждение слухов о том, что арестованных на допросах мучают и пытаются. И Довженко начал остро ругать органы НКВД, считая, что в них работают враги и садисты, а местных руководящих работников называл дураками, не умеющими разобраться в людях и политическом положении, и трусами, дрожащими за свою шкуру, готовыми во имя собственного благополучия погубить невиновных. Отсюда его критические заключения о самой системе советской жизни, которая вместо того, чтобы воспитывать нового благородного человека – "рыцаря без страха и упрека", создала массовый тип приспособленца, дурака и труса. И Довженко резко осуждает всю систему советского воспитания – школу, комсомол, общественные организации, взаимоотношения между коммунистами и беспартийными, цензуру в искусстве, прессу и "весь тон жизни", построенный, с одной стороны, на "ура-патриотизме, шапкозакидательстве и кузьма-крючковщине", а с другой стороны – на "догматизме и обязательном идейном штампе" и пр.

Противоречивость натуры Довженко сказывается постоянно и во всем. Как в быту у Довженко тонкая культурность и изощренная эстетичность легко сочетаются с самыми простыми вкусами, с самыми элементарными интересами и чертами характера сельского жителя, и даже с самыми примитивными старосветскими традициями, так и в психике Довженко ясность мышления, свободолюбие, толерантность, образованность неожиданно сочетаются с тупостью темного, отсталого селянина, например, с антисемитизмом. Так и в политическом кругозоре – честность, принципиальность, безусловная устремленность к социалистическому мировоззрению вдруг сочетаются с националистическими концепциями.

Довженко жалуется, что падает моральность народа. Процвешают хулиганство, грубость, пошлость, грязное отношение к женщине, неуважение человека к человеку, развивается мелкий эгоизм, себялюбие, трусость, доносительство. Это также не только коверкает личность, но ослабляет народ политически, государственно.

Довженко жалуется, что вместо уничтоженной религии не дано ничего. Религия – пусть фальшь и ложь, – но это давало моральные устои, облагораживало. "Иногда, – говорит Довженко, – фальшь лучше, чем пустота. Например, ругают галичан и поляков за их приторную вежливость и доказывают, что она фальшива. А я говорю, пусть лучше фальшивая вежливость, чем искреннее хулиганство". Он ассоциирует этот вывод с религией: может быть, лучше быть религиозным, но честным тружеником, чем хулиганом и лодырем!

Довженко говорит о том, что революция подняла кверху огромные слои людей, но пока что из миллионов неграмотных сделали всего лишь миллионы малограмотных. Но даны ему все права, право требовать и убеждать его, что он – новый человек. И он решил, что новый человек и есть малограмотный, что малограмотность – совершенство. И он начинает диктовать. Тип современного нового человека – это тип неука, недоучки, а недоучка с претензией хуже профана и темного человека.

Довженко отказывается рассматривать это как временное преходящее явление и не хочет глянуть в перспективу. Он доказывает, что потому и отстаёт современная советская литература, так как она призвана показать миру нового человека, рожденного социализмом. А этот человек пока что тип отрицательный: неук, лентяй, хулиган. И честный писатель, любящий свой народ и верящий в социализм, не может показать миру такое детище социализма. Поэтому он молчит, избегает этой темы. Надо было бы обрушиться на современного человека, показать ему всю его мерзость, но этого не позволит Главлит – ведь нельзя же компрометировать идею социализма, который, оказывается, за четверть века успел создать массовый отрицательный тип нового человека и только единицы больших людей. А единицы – это не тип.

И Довженко считает, что создавшийся отрицательный массовый тип – это результат пороков социалистической системы. В частности, панического настроения руководителей перед якобы сильным внутренним врагом, неправильной системы воспитания молодежи, отсутствия романтики, "заседательского и анкетного" тона жизни, тупости местных работников и их трусости, а кроме того – перманентного голодания, постоянного недостатка продуктов, в чем Довженко обвиняет местный советский, партийный аппарат, не умеющий работать и учить работать других.

Долго мы говорили о Бажане. Довженко сетует, что Бажан "испортился" с тех пор, как вступил в партию. "Испортился" заключается в том, что он стал "узко ортодоксален", избегает откровенничать, стал холоднее, замкнутее и даже редко заходит к Довженко. Довженко считает, что причина этого – не только влияние новой жены, но и вступление в партию. "Микола очень примитивно понял свои партийные обязанности, и я от него этого не ожидал". О Яновском Довженко отзывается гораздо лучше,

Довженко очень жалуется на одиночество, что "последнее время не с кем душу отвести в свободную минуту".

* * *

26 июня 1940 г.

Начальник отделения Прохоренко

Главное, что бросается у Довженко в глаза при близком знакомстве – с ним – это большая сила воли этого человека, умеет создавать себе авторитет и владеть им и, наконец, умеет смело высказывать свои взгляды и мысли в любой обстановке, не скрывая своих убеждений, хотя убеждения эти далеко нельзя назвать полностью советскими. Во всех разговорах, которые ведет Довженко и на заседаниях с секретарями ЦК ЛКСМУ, и в товарищеских беседах дома, ясным кажется одно: Довженко болезненно любит украинскую старину, патриархальный быт украинского села, все связанное с этим и ненавидит все то, что этот его мир разрушает. Оттого, что Довженко обо всем этом говорит без трезвого отношения к процессам, происходящим сейчас на Украине, без понимания того, что является в этих процессах главным, а что второстепенным, ...его высказывания часто носят явно националистический характер. Подкупает, однако, всегда его искренность, прямолинейность, желание обо всем говорить прямо, без дипломатичанья.

Если же собрать отдельные выражения из его речей, отдельные реплики, то они, в силу своей непродуманности, могут даже определять его настроение как настроение явно антисоветское. Очень часто Довженко говорит и возмущается плохим отношением у нас к памятникам старины и к старинным национальным обычаям. Очень много, кстати, он говорит (и это даже на ответственных совещаниях) о Киево-Печерской Лавре, что она, мол, погибла со всеми своими богатствами только потому, что отдельные представители власти, сказавшись дураками, не смогли ее защитить от разорения. Говорит, что при натуральных формах хозяйства на селе люди были благороднее и чище, а то эпоха коллективизации много хорошего в селянской душе и психике крестьянина убила.

Порою в порыве чувств Довженко может воскликнуть: "Народ гибнет!".

О руководителях партии и правительства Довженко отзывается хорошо. И это, видимо, искренне. О Сталине он всегда говорит с большим уважением. Хорошо отзывается о Хрущеве. Часто рассказывает о Хрущеве, о своих разговорах с ним. Говорит, что Хрущев его ценит так же, любит его и что во многих вопросах он оказывает даже некоторое влияние на него. Так, он говорит, что Хрущев прислушивается к его мнению по поводу театрального искусства на Украине. Больше того, Довженко рассказывал, что идея древонасаждения на Украине также частично подсказана Хрущеву Довженко.

Наряду с этим, однако, часто он говорит, что в нашей стране к искусству относятся потребительски, что художника, творца почти никто не

ценит, а ордена и награды вносят только разлад и "разврат" (конечно, не в прямом смысле слова) в творческие жизни.

Таким образом, как видим, Довженко – человек весьма путанных и неясных настроений. Если прибавить ко всему еще то, что он антисемит, то картина получается более-менее полная. Довженко ругает евреев вообще, говорит, что эта нация, по его мнению, нечистоплотна, грязна и в основе нетрудолюбива. Однажды он даже высказывал взгляды Гитлера по этому вопросу, и видно было, что он к ним относится, во всяком случае, враждебно.

Все это, подчеркиваю, высказывается Довженко всегда во весь голос. И заявляет он, что говорит он так, как думает.

Во всем этом сказывается, видимо, его националистическое прошлое. В свое время, насколько мне известно, Довженко был в кругу националистов. В свое время он был дружен с людьми также тогда настроенными националистически: Бажаном, Яновским, Смолычем, Иогансенем.

Сейчас у него сохранилась полностью дружба с одним Яновским. До последнего времени он также крепко дружил с Бажаном, но сейчас, видимо, охладил к нему. Солнцева Ю.И. (жена Довженко) объяснила мне, что это все произошло из-за нее. Она стала ненавидеть Бажана за "приспособленчество", за то, что Бажан начал дружить с Корнейчуком и к нему "подлизываться", и однажды якобы выгнала Бажана из дому.

Солнцева на Довженко решающего влияния не имеет. Скорее даже, она прислушивается во всем к его тону, но вообще, поскольку Довженко любит с друзьями говорить, советоваться, она также может подсказывать ему те или иные мысли.

Дружен Довженко с немногими. Многих не любит, презирает. Все работники Киевской киностудии перед Довженко раболепствуют, он с ними всегда разговаривает грубо, опять таки и здесь следует отметить, что Довженко почти никогда никого не ругает за глаза, грубит только всегда прямо в разговоре.

Что интересное и положительное есть у Довженко?

Довженко, безусловно, талантливый человек, мыслит он всегда как художник большого масштаба. Он искренне болеет за искусство и хочет видеть его лучшим, большим.

У Довженко есть хорошие личные качества. Он, например, всячески помогает (даже материально) селу Ярьськи (Полтавская область), в котором он снимает почти все свои фильмы. Одного больного туберкулезом парня он ежегодно отправляет за свой счет на курорты. О Ярьськах говорит:

"Я хочу сделать это село богатым, передовым, и я добьюсь этого". Вообще, суммируя, могу сказать, что Довженко – личность яркая, политически не совсем еще понятная! Человек, по-моему, говорящий все, что думает, и не способный на какие-либо тайные действия. Человек, безусловно, неорганизованного, но большого таланта.

Не залишилися поза увагою органів державної безпеки і найвірніші друзі Довженка.

Як проглядається із матеріалів справи, серед них були літератори Юрій Яновський та Микола Бажан, котрі під грифом "цілком таємно" значилися у НКВС як українські буржуазні націоналісти. Ця трійця фігурує майже у кожному оперативному повідомленні. Ось одне із них.

17 сентября 1940 года у Яновского на квартире мы разговаривали с ним о Довженко, о значении Довженко для украинской культуры и о его настроениях.

Яновский считает, что Довженко – крупнейшее, самое крупное сейчас явление в украинской культуре. Но беда в том, что и Довженко не свободен от "проклятой" хохлацкой традиции – "атаманства", то есть его центризма, признания только себя одного и никого больше. Поэтому он не воспитывает возле себя своих учеников. Он, "как и Курбас, Микитенко, Юра, Корнейчук, считает, что украинская культура – это я". Только те – "сволочи, а он хороший парень". Но для культуры он "кончится вместе со своей смертью".

Яновский, однако, считает, что значение Довженко для украинской культуры не исчерпывается его личными творческими качествами. Важна еще и его популярность и доверие, которое он имеет у Сталина и у Хрущева. "О, Сашка мог бы сделать очень много, как ни один человек". "Если бы он не был безвольным атаманчиком, он мог бы изменить массу ерунды, которая сейчас творится: он может сказать прямо Сталину, и Сталин ему поверит, потому что знает, что Довженко говорит правду". "Судьба украинской культуры могла бы быть в руках Довженко". "Все могло бы быть иначе" и т.п.

Мы заинтересовались, почему Яновский говорит в условной форме и почему же Довженко не поступит именно так?

Яновский отвечает, что прежде всего – все то же "хохлацкое атаманство", потом – личные качества характера: безвольность, эгоизм, личность и пр. А кроме того, "проклятая Юлька" (жена Довженко). По словам Яновского, жена Довженка, Солнцева, презирая и ненавидя украинскую культуру, все время тянет Довженко в сторону русской культуры, отталкивает его от украинских писателей и вообще украинцев, а Довженко "всецело под Юлькиным башмаком". Но "эта ехидка Юлька умна, она понимает, что вырвать Довженко из украинской почвы нельзя, он сразу зачахнет, так как жив только украинскими соками, да и не в ее желаниях потерять почести, которые имеет Довженко на Украине и которых не имел бы в Москве, поэтому она не уводит его от украинской культуры, а наводит на него русскую культуру, даже в мелочах: ссорит с друзьями-украинцами и сводит со своими друзьями-русскими".

По словам Яновского, Солнцева "делает Каинове дило", она разрушает Довженко изнутри.

Но Довженко тоже не глуп, он в общем понимает это. И тут его трагедия: он любит Солнцеву, но временами ненавидит ее, он чувствует ее цель и иногда пробует бороться.

Понимая же все это, он зол, раздражителен, со всеми рвет, а его творчество, попав между двух огней, став на двух путях – украинской и русской культуры, – срывается, провал идет за провалом.

Он мог бы делать все гораздо лучше, если бы ни на шаг не уходил от своей украинской почвы. Он понимает это и тяжело переживает свою трагедию.

Вот смысл объяснений Яновского по этому поводу: "Кроме того, – добавляет Яновский, – Довженко действительно искренне советский человек и на каждом шагу боится, как бы со стороны не показаться несоветским (ведь у нас уже одно то, что ты не русский, подозрительно). А это опять разрушает его психику. Вот он постепенно и изживает себя, вместо того, чтобы расцвести".

* * *

23 сентября 1940 года
Заместитель начальника 2 отдела
УГБ НКВД УССР Косолапов

В разговоре с Яновским и Довженко разговор коснулся планов Довженко о перестройке украинской кинематографии и создании украинских кадров. Яновский вполне разделяет планы Довженко, но относится скептически к их осуществлению, говорил: "А, Сашко только треплется, ничего у него не выйдет, всегда он носит с несбыточными планами – Москва ничего этого не допустит". Или: "У Сашки вообще ничего постоянного нет: сегодня он кого-то хочет выгнать, а завтра вдруг решит, что это гений" и т.п.

Очень дружески относясь к Довженко и считаясь с ним, Яновский в то же время любит Довженко ругать за глаза. Главным образом за то, дескать, что ни о ком из друзей не думает, ни в чем не поможет и вообще "нас не понимает: он человек обеспеченный, богатый и мнит себя пупом земли".

* * *

Совершенно секретно
"Запорожец" – Довженко Александр Петрович,
кинорежиссер, разрабатывается по делу-формуляру
как украинский националист

В разговоре 20 марта 1946 года "Запорожец" дополнительно коснулся украинской литературы. По словам "Запорожца", у него недавно был Стефаник, депутат Верховного Совета. Стефаник – сын известного украинского писателя Западной Украины, работает в настоящее время во Львове. Стефаник делился с "Запорожцем" своим недовольством нынешним

собранием украинской литературы и говорил, что "прозы нет вовсе, а поэзия до тоски посредственна". Стефаник резко критиковал творчество последнего периода Бажана, Тичины и Рыльского. По словам "Запорожца", Стефаник зашел к нему, не будучи в курсе того положения, в котором "Запорожец" находится, и говорил в этом тоне, что-де "почему вас, Александр Петрович, не слышать на Украине – ведь вы основной украинский писатель и художник".

Со своей стороны "Запорожец" сказал еще раз, что он не имеет ни малейшего понятия о том, что вышло на Украине за последнее время. Говоря о "Юре" (Яновском), он сказал, что тот мог бы сказать что-либо от себя, но на нем верхом сидит Бажан. "Откуда у Бажана появилась такая прыть администрирования, ведь Бажан у меня в студии в Киеве два года пролежал на диване, плюя в потолок и выражая изумление, как кипит и горит на работе "наш" Александр Петрович".

В этой же связи "Запорожец" добавил, что приезжий директор Киевской киностудии сказал ему: "Вы, Александр Петрович, на Украине не существуете, вас нет и не предполагается, чтобы вы вновь возникли".

"Запорожец" сказал, что дело не в том, что он подвергнут "политическому остракизму", что на нем лежит анафема великого вождя – он понимает, что ошибся, виноват. Но что его подрезает под корень и ускоряет его кончину – это унижение.

"Человеческая душа может терпеть голод, смерть близких, но не унижение. Почему же надо меня унижать? Хрущев сбывал меня на "Мосфильм", там директор Колотозов, когда я захожу к нему, явно не желает со мной говорить, морщится, выражает нетерпение. Платят мне по третьей группе, то есть зарплату таких режиссеров, как какой-нибудь Браун или Анненский, – дело не в этих рублях, а опять-таки в унижении. Мою картину "Борьба за Украину" сняли со Сталинской премии. Когда я спросил Большакова, по чьей инициативе, он мне ответил: "Это не ваше дело спрашивать, по чьей инициативе, сняли – и все".

Далее "Запорожец" сказал, что как он ни борется с собой, он никак не может не написать Сталину о том, что его сценарий "Украина в огне" читали все украинские руководители и хвалили его.

"Может быть, я об этом напишу вскользь, когда расскажу, как меня мучают со сценарием "Повесть пламенных лет", но я должен, я не могу этого не сказать".

Далее "Запорожец", схватившись за голову, говорил так: "Боже мой, боже мой, какие люди! И это делается после всего величия, которое мы прошли за эти тридцать лет, после Ленина, при Сталине. Я хотя и боюсь его, но кто же, как не я, может по-настоящему представить, что за великий человек Сталин! А они – эти бездушные чиновники – они меня загонят в гроб". При этом "Запорожец" плакал.

Зам. начальника 1 отделения 3 отдела 2 управления МГБ СССР
майор

Бочков

* * *

Кажущаяся широта его взглядов не мешает ему быть иногда узким буржуазным националистом-интеллигентом. Ряд фактов по приезду в с. Ярьски. Его провели в лучший дом. "Надоели мне эти дома (русские), разве я не говорил, что я могу жить только в украинской хате с глиняным полом.

Он мог иногда потерять половину рабочего дня, чтобы поехать со мной в какое-нибудь село и показать какую-нибудь хату.

"Я могу любоваться на них днями".

Любит "хождение в народ". Расспрашивает и интересуется всем. К нему приходят многие колхозники, но обычно разговоры ведут наедине.

Восхваляет старину.

С новым бытом, видно, не очень мирится. Так, говорил о невыгодности и вреде комбайнов и тут же восхищался ветряной мельницей. Вообще критически относится ко многому.

Так, о законе запрещения абортів сказав: "Это варварский закон", о новом жилищном законе – "Это жестокий закон". Чувствуется у Д. общее разочарование. Он начал заниматься живописью, "так как это позволяет ему многое забывать".

Цією інформацією й закінчимо огляд частини документів, що зберігалися в архівах Служби безпеки України. Гадаємо, що вони додадуть знань про справжнього О.П.Довженка.

Підготував до друку
В'ячеслав ПОПИК

*Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією" висловлює щиру вдячність всім добрим і чуйним
людям, які докладають чимало зусиль для відродження історичної правди,
вшанування пам'яті наших співвітчизників,
що стали жертвами політичних репресій.*

*Особливу подяку складаємо: Колективу Кам'янець-Подільського
об'єднання "Будматеріали" (генеральний директор – Крилов Володимир
Ульянович); Колективу ВАТ "Модуль" (генеральний директор –
Желтянников Павло Олександрович); Колективу ВАТ "Кам'янець-
Подільський електромеханічний завод (генеральний директор –
Д'яконов Леонід Олексійович);*

За рішенням Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" згадані колективи будуть нагороджені Почесними дипломами "За великий внесок у відродження історичної правди, духовності і культури".

"ОЧІ І ВУХА" АРМІЇ УНР

Деякі фрагменти про створення і діяльність військової розвідки Директори УНР

Безперервні військові посягання на незалежну Україну озброєних до зубів полчищ Радянської Росії, "білого руху" і шовіністичної Польщі зумовили нагальну потребу організації сучасної на той час української армії і надійного механізму постачання її керівництва конфіденційною інформацією про наміри ворога. Найактивніші зусилля до цього доклала Директорія УНР. Саме при ній з-поміж інших структур окремо відокремився центральний апарат, були задіяні регіональні осередки, відповідні підрозділи штабів військових з'єднань та частин, а також підрозділи польової розвідки.

Центральним органом стала (за термінологією тих часів) Розвідочна управа Головного управління Генерального штабу Армії УНР. До її структури входили начальник у чині генерал-хорунжого та його помічник, окремі відділи: загальний, агентурний, контррозвідувальний, польової жандармерії й закордонний¹. Чи не найбільший інтерес викликає агентурний відділ. У числі його завдань були контроль за підготовкою агентури та визначення перед нею конкретних службових завдань, розробка інструктивних документів щодо організації агентурної розвідки, збір інформації, що надходила з інших джерел та первинна її аналітична обробка. Щотижневе агентурний відділ подавав начальнику Розвідуправління комплексні інформаційно-аналітичні матеріали, скомпоновані на основі повідомлень агентури, польової розвідки, засобів радіоперехоплення, матеріалів вітчизняної та закордонної преси. Ці доповіді включали відомості про дислокацію, оперативні плани і загальний стан збройних формувань Радянської Росії, "білого руху", Польщі та антиурядових повстанських структур, насамперед – "селянської армії" отамана Н.Махна². Крім того, згаданий підрозділ займався організацією збройних повстань на заплілі ворога. Цією роботою відав один з помічників начальника агентурного відділу. Правда, штати відділу були вельми малі: начальник, два його помічники та керівник школи підготовки агентури³.

До літа 1920 р. до мережі розвідувальних органів Дієвої армії УНР включались відповідні підрозділи при штабах військових об'єднань і частин. Так, до складу двох відділів штабів дивізій входили начальник дивізійної розвідки і офіцер для доручень, декілька допоміжних канцелярських співробітників на посадах унтер-офіцерів⁴. При військових частинах функціонували підрозділи польової розвідки. У кожному з 5 піхотних полків

корпусу Січових Стрільців – відбірного з'єднання Армії УНР – існувала сотня (рота) пішої розвідки (60-80 багнетів) і взвод кінної розвідки (30 шабель), а в штабах полків – розвідувальні відділи⁵.

Зазначимо, що ефективна польова розвідка ставала передумовою успіху бойових операцій збройних сил УНР. Наведемо конкретний приклад, пов'язаний із форсуванням р. Дністер у вересні 1920 р.

Під тиском Червоної Армії Дієва Армія УНР змушена була восени 1920 р. відступати до румунського кордону. Шлях перетинала серйозна водна перепона – р. Дністер. Зручні переправи через яку прикривали частини "червоних". Завдання по забезпеченню переправи головних сил Дієвої Армії УНР було покладено на її авангард – 3-ю Залізну стрілецьку дивізію, сили якої склалися з 800 багнетів, 550 шабель і 16 гармат⁶.

Дністер мав у цьому місці ширину до 320 метрів і досить швидку течію. Місця переправи боронили підрозділи 363-го стрілецького полку Червоної Армії, посилені кіннотою і артилерією (загалом – 800 багнетів, 200 шабель і 4 гармати)⁷. Як бачимо, українська сторона не мала належної за тактичними нормами 3-х разової переваги в силах (вона була лише по артилерії) необхідної для проведення наступальної операції.

Забезпечити успіх можливо було лише за умов ретельної підготовки операції і використання фактору неочікуванності. Ось тут-то й зіграла свою роль ретельна розвідка майбутнього поля бою. Спочатку цим зайнялися розвідувальні групи від піхоти, артилерії і саперів. Потім на розвідку виїхав польовий штаб дивізії. Ретельно вивчалася місцевість, зручні місця для наведення переправ, сили противника, дислокація його окремих підрозділів, артилерії, кулеметних гнізд. Встановлено головні цілі для вогню української артилерії. Дані польової розвідки доповнено опитуванням місцевих селян і інформацією від штабу Дієвої Армії. І що ж? Кваліфікована розвідувальна підготовка дозволила успішно провести операцію. Частини Залізної дивізії швидко подавили вогневі засоби противника, завдали поразки живій силі і енергійно форсували Дністер. Втрати української сторони становили 23 поранених⁸.

Навпаки, нехлюйське ставлення до проблем розвідки, недооцінка її значення неодноразово призводили до прикрих поразок збройних сил республіки. Так, у січні 1919 р. під час оборони Чернігова від наступаючої Червоної Армії не спромоглися належним чином провести польову й агентурну розвідку противника. В результаті атака "червоних" на місто застала український гарнізон зненацька, і він не спромігся вчинити о сильного опору наступаючим⁹.

Влітку 1920 р. для України склалася нова військово-політична і стратегічна ситуація. Вона пов'язана з підписанням С.Петлюрою 21-24 квітня

1920 р. мирного договору і військової конвенції між УНР і Польщею. Спільний наступ збройних сил Польщі і УНР проти Червоної Армії мав стати для республіки останнім шансом врятувати свою незалежність, хоч псували справу нерівноправні умови Варшавської угоди.

Як би там не було, наступальні дії польсько-українських сил вимагали радикальної перебудови розвідувального механізму Армії УНР: реорганізації центрального апарату військової розвідки, створення розвідувальних резидентур безпосередньо на театрі військових дій. З цією метою у червні 1920 року у підпорядкування Розвідувального управління Генштабу переводиться Інформаційне бюро Корпусу жандармерії. Фактично, невдовзі Інформбюро стало головним робочим органом розвідки збройних сил республіки.

Розроблені тимчасові штати Інформбюро мали такий вигляд: 1) управління у складі начальника (ним було призначено булавного дорадчого М.Красовського), його помічника, старшого офіцера для особливих доручень, двох молодших офіцерів для доручень, юрисконсульта; 2) загальної канцелярії, куди входили начальник, 3 діловоди, 2 канцеляристи, 2 друкарі; 3) I-го відділу (внутрішнього догляду) – начальника, 2 офіцерів для доручень, 3 канцелярських співробітників; 4) II-го відділу (зовнішнього догляду), штат якого складали начальник, 4 офіцери для доручень, 3 канцелярські співробітники; 5) III-го відділу (розвідувального) – начальник, 2 офіцери для доручень, 3 канцелярських співробітників; 6) IV-го відділу (реєстраційного): начальник, який за фахом мав бути криміналістом, фотограф, 3 лаборанти, 6 канцелярських співробітників¹⁰.

До роботи в Інформбюро залучалися як військові, так і цивільні особи, які користувалися всіма пільгами військовослужбовців¹¹. У підпорядкуванні Інформбюро були загін польської жандармерії та школа підготовки агентів. Як бачимо, цей орган військової спецслужби мав таку організаційну структуру, що дозволяла йому автономно забезпечувати виконання широкого кола завдань по добуванню інформації, її обробці, підтримці внутрішньої безпеки і підготовці кваліфікованого кадрового складу.

Головні функції визначалися "Інструкцією для співробітників Інформбюро". Провідною метою, вимагав згаданий документ, мали стати "систематизація і наукове обрахування відомостей про військовий, політичний, економічний стан населення Української Республіки та її сусідів"¹². Коментуючи службові завдання Інформбюро, начальник I-го Генерал-Квартирмейстерства Генштабу Армії УНР полковник Мішковський визначав, що цей орган повинен забезпечувати і агентурну розвідку в інших державах, виконувати проукраїнську пропаганду серед власного населення та за межами України, організувати збройні виступи і диверсійну роботу на

запіллі противника¹³. Поточні плани роботи Інформбюро особисто складали його начальник та військовий міністр, котрий затверджував їх остаточно. Це сприяло взаємозв'язкам між загальними інтересами оборонних зусиль і роботою розвідки.

Працівники Інформбюро несли персональну відповідальність за об'єктивність і точність добутої ними інформації. Щодня начальник Інформбюро особисто звітував перед начальником Генштабу або військовим міністром. Співробітники ж Інформбюро призначалися його начальником з наступним затвердженням військовим міністром¹⁴.

Досить цікавим видається пункт 10 Інструкції. У ньому йдеться, що працівники Інформбюро повинні діяти "на підставі чинних законів", "безупинно, незважаючи на свята і добу дня або ночі". Встановлювалися офіційні години для зносин Інформбюро з іншими державними установами і окремими громадянами: з 9 до 12 ранку, і від 17 до 19 год. щоденно¹⁵.

Керівництво Інформбюро постійно дбало про високий професійний рівень і моральні якості співробітників. Начальник Інформбюро М.Красовський писав у зверненні до своїх підлеглих: "І позаяк, праця цієї Інституції не є звичайна праця, яка провадиться у всіх інших урядових інструкціях, по заздалегідь вже виробленим формам в положенні часи, а виникає вона в більшості несподівано, із умов самого життя людського, то праця Інформбюро мусить бути життєвою, а не шаблонною, проводиться в будь-який час і вимагає від співробітників особистої ініціативи, творчого ставлення до своїх обов'язків"¹⁶.

У ході поточної роботи особлива увага приділялася взаємодії між військовою спецслужбою й органами внутрішніх справ УНР. Вже 27 травня 1920 р., коли тільки-но планувалося перепідпорядкування Інформбюро військовому відомству, начальник Головного управління Генштабу Армії УНР повідомив міністра внутрішніх справ, що діяльність Інформбюро і Розвідувального управління Генштабу у цілому буде вестися в тісному контакті з Політичним департаментом МВС УНР. (Судячи з архівних матеріалів, згадана установа виконувала функції загальної контррозвідки республіки). Інформбюро мало надавати відповідним підрозділам МВС інформацію щодо профілактики і відвернення політичних злочинів. Передача органам МВС таких відомостей, підкреслював начальник ГУ Генштабу, необхідна і для того, щоб військова розвідка і контррозвідка обслуговували лише збройні сили, не втручалися у суто політичні справи, оскільки "армія повинна бути цілком аполітичною"¹⁷.

Оперативними органами Інформбюро на місцях були філії трьох штатних типів. Це дозволяло гнучко, залежно від військово-оперативної ситуації регулювати присутність військової розвідки у конкретних регіонах

України. Філії Інформбюро займалися організацією розвідки (і контррозвідки), обслуговували штаби дивізій і бригад Дієвої Армії УНР, котрі дислокувалися в зонах відповідальності певних філій¹⁸.

Тимчасовий штат Інформбюро передбачав такі типи філій:

- за штатом "А": начальник, його помічник, 3 офіцери для доручень, 6 молодших офіцерів для доручень, 7 канцелярських співробітників (18 штатних посад);
- за штатом "Б": начальник, помічник начальника, 2 старших і 4 молодших офіцери для доручень, 5 канцелярських співробітників (13 штатних одиниць);
- за штатом "В": начальник, помічник начальника, 4 офіцери для доручень, 3 канцелярських співробітника (9 штатних одиниць)¹⁹.

Внутрішню оргструктуру філій штату "А" складали відділи, однотипні за своїми функціями з відповідними підрозділами центральної ланки Інформбюро: внутрішнього догляду, зовнішнього догляду, реєстраційний²⁰. Таким чином, чітко простежувалися по вертикалі основні напрями роботи. Інші два типи філій мали два перших з означених відділів.

Як вже згадувалося, у повсякденній роботі органи військової розвідки керувалися нормами чинного законодавства. Співробітникам філій постійно нагадували, що на них покладено лише оперативно-розшукові функції, а судочинство - то справа органів юстиції республіки. При проведенні обшуків та арештів вони мали користуватися послугами органів внутрішніх справ і лише у виключних випадках здійснювати ці акції самостійно²¹.

Після закінчення розслідування певної справи, співробітники Інформбюро повинні були протягом 3 днів передавати її до військових цивільних судів УНР. За порушення закону самі ж співробітники також притягалися до відповідальності військовими судами або несли покарання згідно з загальновійськовими статутами. Користування зброєю дозволялося лише у випадках нападу, або спроб втечі заарештованого. Про застосування зброї співробітник зобов'язувався негайно доповісти своєму керівництву²².

Оскільки філії Інформбюро діяли відриві від Центру, в складних оперативно-бойових умовах, службова Інструкція висувала особливі вимоги до професійної компетенції начальників філій. Вони мали організовувати роботу військових спецслужб на місцях, діяти залежно від ситуації, виявляти ініціативу при прийнятті рішень. Начальник філії наділявся великою самостійністю у плануванні поточної роботи, однак мусив, принаймні, двічі на тиждень надсилати до центру звіти про оперативні заходи. І ще одна обов'язкова умова – особисто знати як штатних співробітників філії, так і таємну агентуру, вести її облік, надсилати до центрального апарату картки обліку з фотографіями агентів²³.

За станом на 22 червня 1920 р. було сформовано такі, філії Інформбюро: за штатом "А" – Київську та Одеську; за штатом "Б" – Вінницьку і Житомирську; за штатом "В" – Уманську, Могилів-Подільську і Бердичівську.

Необхідно зауважити, що назви філій внаслідок окупації більшовиками регіонів України скоріше відображали не суто географічні пункти їх дислокації, а територіальні напрями роботи. Так, Житомирська і Бердичівська філії розташовувалися в Староконстантинові, Вінницька – в Проскуріві, Київська і Могилівська – у Кам'янець-Подільську²⁴.

Про повсякденну практичну діяльність філій Інформбюро дають уявлення директиви начальника Розвідуправління Генштабу. Вони встановлювали смуги для діяльності осередків і окремих розвідувальних груп Інформбюро: Одеса-Миколаїв-Херсон; Бірзула-Єлисаветград-Кременчук-Полтава; Жмеринка-Черкаси-Золотоноша; Козятин-Канів-Пирятин; Фастів-Київ-Прилуки; Київ-Ніжин-Конотоп. За планами розвідки до вузлових населених пунктів відряджалися 6 резидентів. Два резиденти з 2 кур'єрами були направлені для таємної роботи до армії генерала Врангеля і Н.Махна²⁵.

Розвідники вели збір інформації в тилу і на фронтах противника за маршрутом від місця розташування своєї резидентури до лінії фронту. В доручених їм смугах відповідальності резиденти створювали агентурну мережу і вербували агентів зв'язку, через яких щотижня відправляли зібрану інформацію до Центру²⁶.

Молода військова розвідка УНР розгорнула жваву оперативну роботу. Це стверджують навіть її противники. За даними особливого відділу 14-ої армії "червоних", агентура Інформбюро працювала не тільки в Україні, але і в Москві та Петрограді. Вказувалися конспіративні імена агентів київської філії Інформбюро: "Єва", "Оксана", "Перельчук", "Андрюшенко", "Волошин". Робота велася і серед опозиційних існуючому державному ладу політичних партій України. Наприклад, до прорадянської української комуністичної партії "боротьбистів" вдалося вкоренити 11 агентів Інформбюро, яких більшовицькій контррозвідці так і не вдалося персонально виявити²⁷. Всього ж агентура військової спецслужби УНР за тими ж даними нараховувала щонайменше 350 осіб.

Крім суто розвідувальної роботи, військова розвідка УНР працювала і по лінії підготовки й підтримки антирадянських підпільних організацій та повстанських рухів. На ці акції Головним Отаманом Військ УНР С.Петлюрою було асигновано до 60 млн. крб.²⁸. Зрозуміло, що розгортання збройної боротьби у тилу противника дозволяло відволікати його значні військові сили з фронту, загрожувати комунікаціям Червоної Армії і "білого руху", нищити тилову інфраструктуру ворога. Вже до літа 1919 р. повстанські формування,

котрі орієнтувалися на Директорію УНР, сковували до 21 тис. багнетів і шабель "червоних" при 20 гарматах, 140 кулеметах і 3 бронепотягах²⁹.

Головними районами дій повстанських загонів виступали Київщина, ряд центральних повітів України, Полтавщина, Поділля й Волинь³⁰. Повстанці нападали на окремі загони і залоги противників, нищили мости, склади, залізничні колії, робили спроби захопити крупні міста України. Народна визвольна боротьба набувала значних масштабів. Достатньо сказати, що тільки у квітні 1919 р. НКВС Радянської України зареєстрував 93 збройних селянських виступів проти радянської влади³¹. Характерно, що окремі повстансько-партизанські формування створювали й власні спеціальні служби. Так, повстанський загін Гонти і Залізняка на Київщині мав у складі свого штабу розвідувальний і контррозвідувальний відділи³².

Спеціальні підрозділи існували і в структурі підпільних антирадянських організацій. Відомо, наприклад, що створений у травні 1920 р. в Полтаві "Комітет визволення України" (або "Губернський Повстанський Комітет") мав службу контррозвідки, яка одночасно займалася й накопиченням розвідувальної інформації. В службі працювали колишні офіцери регулярної армії УНР. Ця організація робила спроби увійти у контакт з Генеральним штабом армії УНР з метою налагодження співробітництва й обміну розвідувальною інформацією³³. Для організації підпільного руху на місцях залишилися співробітники спецслужб УНР, які вели роботу на територіях, полишених військами УНР. В Києві, наприклад, для ведення такої роботи залишився за вказівкою С.Петлюри співробітник військової спецслужби Близнюк³⁴.

Українські спецслужби намагалися встановити стосунки з антирадянськими партизанськими і підпільними формуваннями. Нерідко це закінчувалося трагічно. 30 березня 1919 р. при переході фронтової смуги під Коростенем червоноармійцями було затримано двох невідомих. Під час допитів один з них зізнався, що він є А.Андрієнко, хорунжий, співробітник розвідки Генштабу Армії УНР. Мав завдання встановити контакт з підпільною організацією у Києві.

Радянській спецслужбі вдалося перевербувати А.Андрієнка. На таємну зустріч у Києві, яка відбулася на квартирі резидента української розвідки К.Сперанської, разом з ним пішов співробітник особливого відділу "червоних" Суярко, відрекомендований як емісар Генштабу УНР. У розмові К.Сперанська проінформувала "гостей" про військові плани антирадянського підпілля, вказала головні джерела розвідувальної інформації підпільників. Її тут же заарештували. На підставі показань К.Сперанської заарештовано господаря конспіративної квартири проф. Яхонтова, колишнього редактора газети "Трибуна", Бійського, котрий займався організацією диверсійної

роботи проти радянських військ на Чернігівщині, ряд інших підпільників³⁵.

Іншим важливим напрямом роботи військової розвідки Інформбюро було засилання своїх агентів до військових і державних установ противника. Так, розвідник УНР Павловський працював співробітником відділу військового навчання Наркомату військових справ Радянської України³⁶.

Оскільки не вистачало власних сил і можливостей, доводилося створювати в інтересах спільної боротьби з Червоною Армією об'єднані з резидентурами "білого руху" розвідувальні осередки. Безсумнівно, що такі заходи носили лише тимчасовий і вимушений характер. У травні 1920 р. в Одесі органами ВУНК було викрито спільну організацію розвідок УНР і "білих", яка готувала збройне антирадянське повстання. Організацію очолював колишній командир елітної білогвардійської частини Дроздовського полку Гусаченко, а його помічником був брат відомого військовонаачальника УНР Ю.Тютюнника³⁷.

На нашу думку, спеціальної уваги заслуговує організація військової розвідки на землях Галичини. Західноукраїнська Народна Республіка, яка згідно з Актом Злуки 22 січня 1919 р. перетворилася на Західну область (30) УНР, спромоглася дещо зробити у цьому напрямку.

Структура військової розвідки Української Галицької Армії (УГА) складалася з її центральної ланки – розвідувального відділу при Начальній Команді УГА у складі 6 офіцерів і декількох підстарший. Йому підлягали розвідувальні відділи армійських корпусів, котрі входили до складу їх оперативних відділів. Корпусний розвідвідділ мав одного офіцера і декількох підстаршин³⁸. У штабах бригад УГА працював "розвідний старшина" – офіцер розвідки³⁹. У військових частинах діяли розвідувальні підрозділи – піші і кінні, причому на кінну розвідку покладалися завдання ведення збору інформації на відстані 15-20 км. від позиції головних сил⁴⁰.

Агентура військової розвідки УГА рекрутувалася переважно з молоді довійськового віку. "Назагал розвідка Галицької Армії хоч і зробила чимало доброго, – згадував сучасник, – залишилася далеко позаду ворожої. Нашому розвідчому апарату бракувало фахових старшин – на всіх 30 старшин, зайнятих у розвідці, було лише 6 фахових, – і, головне, грошей. Для цього, щоб поставити як слід такий для армії важний допоміжний апарат, не було в керівничих кругах досить розуміння, і через те праця розвідного апарату не дала армії того, що вона і могла була дати"⁴¹.

Крім ведення польової розвідки, спецслужба 30 УНР намагалася створити резидентури на окупованих польською армією територіях. Так, у березні 1919 р. польська контррозвідка розкрили у Львові українську підпільну бойову організацію, яка налічувала до 700 членів. Кожний з бойовиків організації мав гвинтівку з 40 набоями. Мала вона і 4 кулемети.

Основу особливого складу організації склали українські робітники-залізничники. Керівників організації Фоліса і Саломовича розстріляно⁴². При цьому заарештовано резидента розвідки 30 УНР Л.Ганкевича⁴³. У жовтні цього ж року поляки затримали члена Українського Громадського Комітету М.Осовську, котра спільно з Л.Ганкевичем таємно вербувала військовослужбовців для УГА і переправляла їх до Чехословаччини. Разом з нею заарештували ще 40 громадян. Всіх затриманих польська "дефензива" тримала у в'язниці, намагаючись вибити свідчення проти невинних людей, провести масові арешти і інспірувати подальші широкі репресії проти українського населення⁴⁴.

Негативно позначалася відсутність задовільного співробітництва між військовими розвідками УНР і 30 УНР. Непорозуміння між командуваннями Армії УНР і УГА тривали не один місяць. Лише 11 серпня 1919 р. організовано координаційний військовий орган – Штаб Головного Отамана, куди увійшли на паритетній основі наддніпрянці і галичани. Розвідувальний відділ цього штабу очолив підполковник Гриців.

Однак, компетенція штабу була вельми обмеженою, і таке "обмеження в правах не дало спільному прововоді повести ширшої справи для об'єднання армії і зосередження в її руках заряду всіма справами"⁴⁵.

Повертаючись до розгляду роботи Інформбюро, зауважимо, що українська військова розвідка постійно відчувала нестачу підготовлених кадрів. Переважну більшість її співробітників склали цивільні особи, які не мали належного фахового рівня, хоч щиро бажали допомогти у війні за незалежність і територіальну цілісність України.

Наведемо, щоб не бути голослівними, порівняння між штатною чисельністю органів Інформбюро та реальною укомплектованістю його структур. У центральному апараті передбачалося 48 посад, а фактично працювало (за станом на кінець червня 1920 р.) 18 осіб; загальний штат філій повинен був мати 89 співробітників, реально ж їх чисельність досягла лише 35. Отже, вакантними залишалось майже 2/3 штатних одиниць.

Виникала гостра потреба виховання нової генерації кадрових співробітників спецслужб української держави, які б поєднували високу професійну кваліфікацію з політичною лояльністю, відданістю інтересам України, високими моральними якостями. На цю тему дуже влучно висловився начальник Інформбюро М.Красовський: "Інформбюро не може тримати в своїх рядах людей абияких, для яких все рівно, чи бути учителем, чи військовим, чи духовною особою, аби заробляти хліб насущний і відбувати свої урядові часи, скрізь голосно заявляти, що він виконав свій службовий і громадський обов'язок і має право на різні допомоги від держави... Не досить навіть широкого бажання виконувати все, що буде

наказано. Треба самому себе почувати здатним до ідейної боротьби зі злочинністю, не рахуючись з тим, чи буде за це від когось подяка чи ні. Треба всякий злочин органічно ненавидіти і нищити його, находячи в цьому моральне задоволення..."⁴⁶.

З метою підготовки спеціалістів розвідувальної і контррозвідувальної справ у структурі Інформбюро передбачалася спеціальна "Школа навчання агентів". Цей осередок призначався для підготовки організаторів агентурної роботи, а не агентури як такої, що її вербують спеціальні служби. Управління школи складалося з її начальника, помічника начальника, канцеляриста. Начальник школи особисто підлягав військовому міністру УНР. Ним могла стати військова чи цивільна людина, достатньо обізнана з формами роботи спецслужб. Викладацький склад не був постійним і запрошувався в міру необхідності з числа військових чи цивільних осіб⁴⁷.

Школа вела підготовку кадрів спецслужб за спеціальностями: розвідник-резидент, розвідник-кур'єр, контррозвідник-резидент, кур'єр контррозвідувальних органів. Номенклатура спеціальностей, як бачимо, спрямовувалась на підготовку кадрів за тими напрямками роботи, яких найбільше вимагала оперативна ситуація в умовах військового часу. Встановлювався однорічний термін навчання у школі.

У положенні про школу зазначалося, що її завдання – "у всебічній освіті курсантів", котрі мають оволодіти несенням спеціальної служби, ознайомитися з військовим, політичним і економічним становищем в УНР і зарубіжних країнах. До програми школи входили такі дисципліни: політична економія, політична географія, статистика; українська мова, іноземні мови (німецька, французька, польська, румунська), основи законодавства, економічна географія, комерційна бухгалтерія і діловодство, товарознавство, прикладна хімія і піротехніка, стенографія, стройова підготовка та гімнастика⁴⁸. Отже, опанувавши учбовими предметами, курсант школи ставав всебічно підготовленим офіцером спеціальних служб, здатним виконувати завдання розвідувальної і контррозвідувальної роботи, вести диверсійну діяльність, боротися з економічними злочинами.

До цього спеціального навчального закладу зараховувалися ті офіцери і рядові військовослужбовці віком від 18 до 30 років, що мали належний освітній рівень, а також добровольці з числа цивільної молоді. Курсантами могли стати і жінки віком від 18 до 25 років. Після закінчення школи її випускники зобов'язувалися прослужити в компетентних органах УНР не менше трьох років⁴⁹. Чисельність учнів школи не була великою. Так, за розвідувальним профілем до неї зарахували 12 осіб⁵⁰.

Завершуючи документальну розповідь про таємний фронт української державності періоду Директорії УНР, не можемо не навести слова згаданого

вже М.Красовського, які, на нашу думку, не втратили своєї актуальності і до нашої сьогоденної днини: "...Не всякий має дійсну здатність до справ розвідочно-розшукових, бо це теж є дар божий, талант, який можна розвивати і довершати, але ні в якому разі його не можна вкоренити в чоловіка, який не народився з цим талантом, не можна вже на підставі того, як не можна по волі стати художником, поетом, або скульптором. Отже коли хто не відчуває в себе/того святого вогню, ...то будь він з найвищою освітою і значним службовим стажем, він не може бути корисним для розвідочно-розшукової організації і йому не місце в рядах тієї сім'ї, яка ідейно і безоглядно відданалюбимій праці своїй"⁵¹.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 62 .

² Там само. – Арк. 59.

³ Там само.

⁴ Там само. – Арк. 63.

⁵ Корпус Січових Стрільців. – Чикаго, 1967. – С. 278.

⁶ *Удовиченко О.* Форсування Дністра під Городницею // За державність. – Зб. 4. – С. 190.

⁷ Там само. – С. 190-195.

⁸ Там само. – С. 196.

⁹ *Савченко В.* Нарис історії боротьби військ.

¹⁰ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 17.

¹¹ Там само. – Арк. 50.

¹² Там само.

¹³ Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 339. – Арк. 3.

¹⁴ Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 18.

¹⁵ Там само. – Арк. 49.

¹⁶ Там само. – Арк. 64.

¹⁷ Там само. – Ф. 1092. – Оп. 2. – Спр. 339. – Арк. 3.

¹⁸ Там само. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 18.

¹⁹ Там само. – Арк. 49.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само. – Арк. 60.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – Арк. 59.

²⁶ Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 229803. – Т. 4. – Арк. 128.

²⁷ Там само. – Арк. 127-128.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 31-34.

²⁹ *Антонов-Овсеєнко В.А.* Записки о гражданской войне. – М., 197. – Ч. 4. – С. 176.

³⁰ *Кин Д.* Повстанческое движение против деникинщины на Украине // *Летопись*

революції. – 1926. № 3-4. – С. 76.

³¹ Кардашов В.И. Ворошилов. – М., 1976. – С. 159.

³² Козельский В.В. Шлях зрадництва і авантюри. – Харків, 1926. – С. 66.

³³ Там само. – С. 77-78.

³⁴ Фомин Ф. Записки старого чекиста. – М., 1962. – С. 46-47.

³⁵ Голинков Д.Л. Крушение антисоветского подполья в СССР. – М., 1978. – Кн. 1. – С. 315.

³⁶ Там само.

³⁷ Маймескулов Л.Н. и др. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. – Харків, 1990. – С. 134.

³⁸ Історія Українського війська. – Вінніпег, 1953. – С. 530.

³⁹ Карпинець І. 1 курінь 8 бригади УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 12. – С. 21.

⁴⁰ Р.С. Окремий стрілецький запорізький курінь // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 12. – С. 21.

⁴¹ Історія Українського війська... – С. 549.

⁴² Стрілець. – 1919. – Ч. 21.

⁴³ Там само.

⁴⁴ ЦДА України у Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 55. – Арк. 1.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 31.

⁴⁶ Там само. – Арк. 17.

⁴⁷ Там само. – Арк. 43.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 48.

⁵⁰ Там само. – Арк. 61.

⁵¹ Там само. – Арк. 64.

Ректор Інституту підготовки кадрів СБУ, генерал-майор
Володимир СІДАК

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" звертається до всіх громадян України, співвітчизників за кордоном з проханням взяти участь у формуванні Національного банку даних про політичні депресії періоду тоталітаризму.

Надані вами документи, фотографії, спогади сприятимуть підготовці наукових і науково-популярних праць про трагічні сторінки в історії українського народу, дозволять увічнити імена всіх наших рідних, яких поглинула немилосердна Система.

Матеріали можна надсилати на адресу: 252001, Україна, Київ-1, вул. Грушевського, 4. Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"

МАТА ХАРІ ЛИПОВЕЦЬКОГО ПОВІТУ (історичний нарис)

"Мені зараз 62 роки. З них майже 40 років я є ворогом більшовизму і Радянської влади. Моїм ідеалом була, є і буде до останнього мого подих монархія. В ім'я цього ідеалу я сорок років тому пов'язала своє життя з царською охранкою, будучи її крупним агентом..."¹.

З протоколу допиту заарештованої Ляховської Є.А. від 10.12.1943 року.

Її заарештували пізно увечері, рівно через місяць після звільнення Києва від фашистів. Сусідка по комуналці Антоніна Печенко, лякливо кутаючись у обірвану і брудну фуфайку, ледь зрозуміла, що їй тлумачить молодий офіцер державної безпеки. Нарешті до неї дійшло – їй наказують бути понятого під час обшуку у тітки Фросини. Промайнула ехидна думка, що ж вони знайдуть у цьому помешканні, де спокон віку окрім клопів і тарганів нічого не було.

Стара і хвора сусідка Дахно, теж запрошена понятого, звично (для неї ця процедура була вже відомою) вмостилася на скрипучому стільці і уважно вслухалася у слова начальника.

Та й справді, що тут було шукати – усе ж на очах. Кілька німецьких часописів, якісь папірці, певно, старе листування, бо аж пожовкли від часу – й усе. Швидко склали протокол обшуку, описали майно.

- Буде конфісковане у власність держави. Слідкуйте, щоб нічого не зникло, – буркнув офіцер.

Спадок державі був аж нікуди. У графі "якість" – шість записів одного й того ж слова "старий", "стара", "старі". А описано найзвичайнісінькі: шафа, столик, табуретки, обідраний диван, кухонна шафа і плетена корзина для сміття. "На цьому держава не розбагатіє," – думала Печенко, старанно виводячи свій підпис під переліком "заарештованих" речей і зобов'язанням зберігати їх.

- Коли ж назад повернеться, – насмілилася запитати Антоніна, коли тітку Фросину виводили на вулицю, – коли назад чекати?

Фросина Андріївна здивовано глянула на неї: "Невже не розуміє, що ця дорога без вороття?". А потім здогадалася, що не співчуття штовхнуло сусідку на запитання. Вона вже давно поглядала на кімнату старої, аби вселити туди рідню, що на голові у неї тупцює. Ось, нарешті, і дочекалася!

Відповіді, звичайно ніхто не почув, бо її не було. Лише гупали глухі кроки на східцях, а далі – затихаючий гуркіт двигуна у нічній порожнечі Воздвиженської вулиці, що коротеньким штрихом перекреслює старий Поділ, вливаючись у Верхній Вал.

Арешт не став несподіванкою для пані Литославської. Вона готувалась до нього вже чверть віку, ще з того часу, коли, тікаючи від всемогутнього і

всезнаючого чека, у черговий раз змінила прізвище і навіть помолодшала на десяток років. Севастопольський священник Василькіоті у 20-му році врятував її, подарувавши паспорт померлої прихожанки Ефросинії Ляховської.

Вона відчувала, що врешті-решт буде викрита, але й знала, що так просто чекістам не здасться.

Слідчий: Коли і навіщо ви придбали морфій?

Литославська: Усі роки існування Радянської влади я зберігала у себе морфій, боячись викриття і арешту як агента царської охорони. Я твердо вирішила: якщо це трапиться – прийму морфій замість отрути, але живою у руки радянського правосуддя не дамся.

Доля зле пожартувала з нею, примусила ковтнути отруту зовсім в іншу хвилину, коли, здавалося, не було жодної небезпеки, бо ж викриття перед фашистами, що окупували Київ, зовсім її не лякало. Вона навіть пишалася тим, що завжди залишалася заляканим ворогом Советів. Та про отруту – пізніше.

Відверто кажучи, під старість вона почала потихеньку забувати свої справжнє і фальшиві прізвища, псевдоніми, явки і конспіративні квартири. Вкарбувалося назавжди у пам'ять інше: дворянське походження, численні сановиті родичі та жага помсти за зруйноване більшовиками минуле.

Але яку дивовижну властивість має пам'ять! Марію Миколаївну (на той час ще Фросину Андріївну) викликав до кабінету директор музею імені Т.Г.Шевченка Яків Якович Галайчук.

- Німецька влада терміново запросила біографії усіх співробітників музею, якщо вони хочуть і надалі працювати у ньому, – заявив він, посилаючись на розпорядження відділу культури і освіти Київської міської управи. – Даю вам на роздуми одну добу. Вважаю, що боятися вам нічого. Будемо разом будувати нову Україну – без більшовиків.

Слідчий: Чому ви у автобіографії, поданій до створеного німцями відділу освіти і культури міської управи повідомили про ваш минулий зв'язок з царською охораною?

Литославська: З початку окупації у Києві поширювались чутки про те, що буде створено незалежну українську державу з монархічним устроєм. Говорили також, що у Берліні перебуває князь з дому Романових, який очолить українську монархічну державу. Складаючи свою автобіографію, я... мала надію, що монархічна українська держава врахує мою багаторічну боротьбу з революційним рухом на захист монархії. Повіривши німецькій пропаганді, я вважала, що більшовики вже ніколи не повернуться і Радянська влада в Україні не відродиться, тому мені не потрібно було більше ховатися під чужим прізвищем.

Того грудневого дня сорок першого року всю ніч сиділа Марія Миколаївна над аркушами паперу. Вона писала автобіографію.

Так от, щодо властивості пам'яті... Перед очима пропливали, здавалося, назавжди забуті картини. Охайний будинок у містечку Липовець на Київщині

². Завжди заклопотаний батько Микола Савович Литославський – губернський секретар Київського губернського управління – суворо вичитує їй за дитячі пустощі. А мама – така лагідна і красива – із шляхетного роду Томашевських – поволі тане від сухот, які підхопила невідомо де. Марійка весь час допитувалася, чи мама, бува, не донька біблейського Адама і чому у неї таке дивовижне ім'я Олімпіада. Відповіді їй не влаштовували, і вона бігла напроти, до тіточки Марії Адамівни. Її чоловік Олександр Миколайович Цельман, підполковник, Липовецький міський голова, смішно рухаючи вусами і лоскочучи ними Марійку, розповідав їй все-все, хоч вона зовсім його не розуміла. Друга тітка у дитячі Марійчині роки мешкала у Києві і лише зрідка з'являлася у Липовці у супроводі чоловіка – ошатного генерал-майора Новицького, начальника Київського губернського жандармського управління. Та найпростішим і найпривітнішим був дядько Микола Адамович Томашевський, поліцейський пристав Старокиївської дільниці Києва.

- Боже, а ще ж забула хрещену матір Словйову-Ларіонову, фрейліну двору Його Величності імператора. Дай Бог пам'яті, як же її звали?

Але згадати ім'я фрейліни так і не змогла, як не напружувала свою колись блискучу пам'ять. А було ж раніше! Не потрібен був записник чи фотографія. За складеним нею словесним портретом жандарми розшукували і найконспіративнішого революціонера. А як накрили друкарню! Була ж горобина ніч, темно, як у склепі, але вона запам'ятала тоді вулиці і провулки, узвози і навіть окремі дерева. Потім чітко все це відтворила в агентурному повідомленні. І ось уже готова схема, як дістатися до друкарні. Йдіть і беріть!

Згадала й про чоловіка, хоч був він у неї, хай Бог вибачить, ні риба, ні м'ясо. Скнів у тому Липовці діловодом земської управи, доки не витягла його з того багна, зробивши справжньою людиною. Став же, врешті-решт, її Котенко Єрмолай Каленикович (он як зараз величає!) поліцейським приставом у Ялті, а в громадянську війну доріс до капітана контррозвідки штабу генерала Слащова. І далі пішов би з її допомогою, аби не революція і не розстріляли його чекісти у двадцятому році. Саме цей привід (розстріл чоловіка) Литославська використала, пояснюючи, чому вона ховалася під чужим прізвищем.

Слідчий: Ваша відповідь досить нещира. Ми маємо документальні дані іншого характеру. Вимагаємо дати правдиву і повну відповідь по суті.

Литославська: Я розповім вам усю правду, по-перше тому, що ще з перших днів звільнення Києва я здогадувалася, що до вас потрапив документ, який викриває мене. Його написано особисто мною під час окупації. По-друге, я вже втомилася протягом 23 років ховатися за чужим прізвищем і жити всі ці роки під постійним страхом викриття, чекаючи арешту... Я, справді, ворог більшовизму і Радянської влади...

У камері слідчого ізолятора холодно і незатишно. Та й який може бути затишок у в'язниці, де стіни підпливають вологою, і, здається, що навіть каміння плаче.

Не вперше її кидали у застінок. Пам'ятає, як у Одесі 1908 року теплої вересневої ночі у готель, де вона мешкала, знаходячись "у маршруті" по розробці одеських есерів, увірвалися жандарми. Вони перевернули все, що могли, переглянули кожну річ, що потрапляла до їх рук, порпалися навіть у нижній білизні. Вусатий жандарм вимагав добровільно видати зброю, літературу і "иные революционные предметы". Не знайшли анічогосінько, заломили руки і відправили до буцегарні, де вже перебували її "друзі по зброї". Жандарми були сліпими виконавцями. Звідки їм було знати, що...

Литославська: ...у день мого від'їзду до Москви мене несподівано викликав на явку Левдіков³ і заявив, що до Одеси має прибути Государ імператор Микола II, у зв'язку з чим буде проведено очищення міста від революційних елементів. Будуть арешти, і з метою моєї зашифровки як агента охоранки вони сьогодні вночі мене заарештують. І дійсно, цієї ж ночі мене забрала жандармерія і відправила до в'язниці. Знаходячись там, я побачила серед в'язнів багатьох моїх знайомих...

Та все ж у одеській в'язниці їй було набагато спокійніше. Вона знала, що це гра, і за кілька місяців по тому її звільнять, щедро компенсуючи зеківські незручності і направивши знову полювати революціонерів. За характером вона була справжньою авантюристкою, рвалася до бою, шукала пригод, які породжували б у душі і серці лихоманку боротьби і ризику.

Ще з дитинства Литославська не могла всидіти на місці, її весь час витягували то з ставка, то знімали з височенного дерева, то відбирали сірники, якими вона намагалася спалити будинок. Залишившись у ранньому віці сиротою, потрапила на виховання до пансіонату графині Левашової, одночасно навчаючись у Фундукліївській жіночій гімназії. Саме там, копіюючи героїв пригодницьких романів, впала з даху і зламала собі ногу, залишившись трохи кульгавою на все життя. Та навіть ця пригода не зупинила її устремлінь до авантюр.

По закінченні гімназії, готуючись до поневірянь у справжній війні, про яку повсюдно говорили, гартувала свою волю у Мар'їно-Благовіщенській общині сестер милосердя. Минали роки, а війна не розпочиналася. Гаряча кров штурхала у груди, енергія не знаходила виходу.

Слідчий: Викладіть обставини, за яких ви стали агентом царської охоранки.

Литославська: В той час я часто бувала у сім'ї начальника Київського губернського жандармського управління генерал-майора Василя Дементійовича Новицького, мого родича. Як своя людина у цьому середовищі нерідко була свідком розмов співробітників жандармерії і поліції про боротьбу з революційними партіями, про викриття підпільних груп революціонерів і т.ін. Тоді я ще не розуміла добре політичні події, революційний рух. Але, начитавшись детективних романів і будучи характером енергійною та авантюристичною, мені хотілось особисто брати участь у розкритті злочинів... Звернулася з проханням про це до

начальника кримінально-розшукового відділу у Києві Рудого, але той роз'яснив, що мені, як вихованій баришні, буде надзвичайно важко і неможливо обертатися у кримінально-злочинному середовищі. Враховуючи моє виховання і особисті зв'язки, було б доцільніше спробувати свої сили по лінії політичного розшуку. Враховувавши цю пораду, звернулася з проханням до генерал-майора Новицького. Вислухавши мене, він категорично відмовив. Теж сказав, що це не справа добре вихованої дівчини, що це пов'язано з великим ризиком для життя. Він ні за що не погодиться, щоб його родичка стала на цей шлях.

Але я від свого задуму не відмовилась і продовжувала шукати шляхи його здійснення. Весною 1903 року до Києва прибув на посаду начальника охоронного відділення жандармський ротмістр Спиридович ⁴ з яким я познайомилась у домі Новицьких. Деякий час по тому... висловила йому своє бажання взяти безпосередню участь у розшуку революціонерів, що перебувають у підпіллі.

Відтоді розпочалася агентурна кар'єра Литославської. Спиридович ретельно вивчав її якості і навчав роботі у революційному середовищі. Правда, він попередив Марію, що робота на лінії політичного розшуку пов'язана з величезним ризиком. Найменша необережність – це смертний вирок тієї організації, у яку вона потрапить, будучи агентом охоронного відділення. Йшла копітка професійна підготовка. Адже вона повинна була не лише добре вивчити усі програми, методи і способи діяльності революційних течій та організацій, а й навчитися конспірації, володінню зброєю, шифруванню, філерській справі тощо. Чого тільки вона не вчила за ці п'ять довгих місяців під безпосереднім керівництвом Спиридовича. Тричі на тиждень вони зустрічалися на конспіративній квартирі. І кожного разу Спиридович приймав залік з тої чи іншої дисципліни.

Для неї вже не було таємницею, хто вони такі – соціал-демократи і есери, бундівці і дашнаки, їй утовкмачили, що вони злочинно руйнують господарський і політичний розвиток Росії, підпилюють основи існуючої монархії. Вони ставали ворогами не лише Імператора, а її власними. У день "випускного іспиту" Спиридович остаточно упевнився, що вона дуже хороша учениця. Та все ж, закінчивши розмову і поздоровивши її, шеф охранки запропонував їй ще раз оцінити ту небезпеку, яка чекала на Марію на тернистій агентурній ниві.

Литославська: Пам'ятаю, що він дуже настійно вимагав подумати і з особливим наголосом підкреслював небезпеку, що чатує на мене. Я заявила у відповідь, що думати вже про це нічого, бо твердо вирішила присвятити себе активній боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами Росії – революціонерами...

Минуло понад три тижні, і Марія Миколаївна не знала, куди себе подіти, адже сигналу від Спиридовича не надходило. Нарешті, виклик відбувся. З'явившись у призначену годину на конспіративну квартиру, він

знову запитав, чи не роздумала, бува, вона стати до секретної служби. І почув тверду, упевнену відповідь-згоду.

Вони міркували, у якому середовищі працювати. А вона ще раніше вирішила – есери. Ці гнанці були найбільш активною силою у державі, вчиняли один за одним відчайдушні, іноді безглузді терористичні акції, виходить, були найбільш небезпечними для царизму. Але попри те, її найбільш приваблювала робота ризикова.

Спиридович вручив їй паспорт на ім'я Михайлової Марії Миколаївни і перевів у нелегали. Відтоді вона стала секретним агентом "Рейтарською" з окладом сто рублів на місяць. Вона повинна була забути всіх – нареченого, непоказного діловода земської управи Липовця Єрмолая Котенка, великосвітські розваги і бали, забезпечене і безтурботне життя. Замість цього – поневіряння і безсонні ночі, фанатики-терористи, паролі, явки і щохвилинне балансування на межі життя і смерті.

Проникнення в організацію есерів було відпрацьовано Спиридовичем до найдрібніших деталей. На Диміївці, на околиці міста, жив чоловік, причетний до революційної діяльності. Підробляв малярством. У нього завжди кучкувалася студентська молодь, фрондуєча інтелігенція та й просто люди без роду і племені. "Рейтарська" замовила йому свого портрета і позувала кожного дня по кілька годин, одночасно знайомлячись з відвідувачами, її увагу привернули двоє студентів і курсистка, вороже налаштовані до царизму.

Слідчий: Як ви виконали це перше завдання?

Литославська: Діючи згідно з щоденними вказівками Спиридовича, я познайомилася з ними. Це були: Галина Дзенкевич – курсистка, що тяжіла до соціал-демократів, і два брати Крачмер, один з них В'ячеслав – есер, а другий – Федір – соціал-демократ. Обидва були студентами університету. Повертаючись до міста, вони, не зважаючи на мою присутність, розмовляли про політичну роботу в гуртках. Мене теж спитали, чи вхожу я у якийсь з революційних гуртків, що мені відомо про революційні течії тощо. Я прикинулася профаном, хоча знала, мабуть, більше їх трьох разом взятих... Галина того вечора ночувала у мене (Спиридович перевів її на конспіративну квартиру, де вона була цілковитою господаркою – Авт.) і доклала усіх зусиль, щоб залучити мене до соціал-демократів. Але я, маючи завдання увійти до есерівського підпілля, і того вечора, і пізніше під різними приводами відмовлялася. Взяла курс на В'ячеслава Крачмера.... Ці плани, врешті-решт, здійснилися.

За півтора місяця "Рейтарська" стала своєю людиною серед есерів. На квартирі Крачмера доповідалися різні реферати, виникали гарячі суперечки. Про кожного з учасників вона детально повідомляла Спиридовича. Її зустрічі з ним відбувалися двічі на тиждень якщо не виникало щось термінове. Шеф був задоволений роботою талановитої агентеси. І вона вперше отримала від охоранки грошову винагороду.

Слідчий: У яких розмірах?

Литославська: 3 жовтня 1903 року мені поклали щомісячно 100 рублів. А потім, коли я, як агент охоронного відділення вже працювала у Москві і Санкт-Петербурзі, мені виплачували по 150 рублів кожного місяця.

За порадою Спиридовича, вона влаштувала у себе на квартирі зустріч нового, 1904 року. Це був вдалий тактичний хід. Невдовзі В'ячеслав попрохав згоди організувати у неї в домівці конспіративну квартиру, на що отримав згоду.

Слідчий: Чи довго ваша квартира використовувалась як конспіративна?

Литославська: Як конспіративна моя квартира використовувалася в 1904-1905 роках. Багато пройшло через неї нелегальної революційної літератури, яку доставляли за паролем есери-підпільники Києва та інших міст. Про кожний транспорт я доповідала Спиридовичу. Він якось сказав мені, що за мою квартиру ведуть постійний нагляд філери, тому мені не слід цікавитися прізвищами прибулих. Мені відомо, що багатьох з цих людей було заарештованої В'ячеслав розповідав, що у Києві з безпекою все гаразд, а ось у дорозі чи в іншому місті ці люди провалювались.. Внаслідок того, що на моїй квартирі не було жодного випадку провалу, вона вважалася серед підпільників найбільш надійною, Крачмер весною 1905 року попередив мене, що на квартиру буде завезено зброю... Незабаром почала надходити зброя, головним чином з Фінляндії. В'ячеслав попереджував мене за день-два до прибуття транспорту зі зброєю, а я, в свою чергу, повідомляла про це Спиридовича... Бували періоди, коли у мене вдома зберігалися сотні револьверів, вибухові речовини, піроксилінові шапки, бікфордів шнур.

В'ячеслав Крачмер привів до "Рейтарської" члена комітету київських есерів Марію Платонівну Рейнбот. Ця мужня жінка була професійною революціонеркою. Покинувши свого чоловіка, члена судової палати Санкт-Петербурга, і забравши дітей, вона приїхала до Києва і перебувала на нелегальному становищі. На квартирі у Рейнбот "Рейтарська" познайомилася з Вірою Василівною і Василем Васильовичем Водовозовими, подружжям, яке входило до есерівського комітету. Водовозов був відомим публіцистом того часу, бунтарем, для якого не існувало авторитетів.

Спиридонович попередив свою агентесу, що то є досвідчені конспіратори, вони ретельно перевіряють кожний свій зв'язок, потрібна надзвичайна обережність у спілкуванні з ними, щоб не "проколотися". Вона суворо дотримувалася відпрацьованої лінії поведінки. Формально "Рейтарська" не була членом партії, адже бути пов'язаною партійною дисципліною не входило у розрахунки Спиридовича. Він весь час навчав, що вона повинна бути людиною, яка співчуває есерам, але організаційно не залежить від рішень партії. Вона поводи́ла себе так, що есери не могли обійтися без її допомоги, хоча була у статусі співчуваючої. Досить того, що вмiла добиватися довір'я і прихильності потрібних охранці людей. Це давало

Спиридовичу можливість практично безболісно вивести її з оперативної розробки на випадок вжиття радикальних заходів проти терористів.

Так воно і трапилося наприкінці 1905 року після поразки революції і масових арештів її активних учасників. Ніхто із заарештованих есерів не виказав "Рейтарську", по-перше, тому, що вона не була партійкою, а по-друге, маючи цілковиту впевненість у тому, що можна використовувати її у майбутньому.

Рейнбот, Крачмер і Водовозови зуміли уникнути арешту і знову залучили "Рейтарську" як зв'язківця есерівського підпілля і надійну утримувачку конспіративної квартири. Вони щиро вірили у її мужність і відданість революційним ідеалам.

Вже з лютого 1906 року вона поновила агентурну роботу. Кожного вечора на розі Хрещатика і Прорізної її чекав зв'язківець Спиридовича. Вони називали його "Червоною шапочкою". Особистих зустрічей зі Спиридовичем практично не відбувалось із міркувань суворої конспірації і достатнього досвіду, якого набула агентеса. "Червона шапочка" терпляче чекав появи симпатичної баришни щодня в обумовлені години, брав агентурне повідомлення, яке за кілька хвилин потрапляло на величезний зелений стіл ротмістра.

Вона блискуче провалювала партійних функціонерів і транспорти, нелегальні друкарні та конспіративні квартири. Так само талановито зіграла вона свою роль, відвівши замах на генерал-губернатора Києва Курлова.

Литославська: Під кінець 1906 року у Києві було заарештовано видатного члена партії есерів Віктора Леонт'єва..., який прибув до Києва із спеціальним завданням і провалився тут у результаті зради. Я повідомила про його завдання помічника начальника охоронного відділення капітана Кулябка, який санкціонував мій офіційний вихід на Леонт'єва (Спиридович у той час лікувався за кордоном після тяжкого поранення, яке отримав 1905 року після замаху на нього, про що "Рейтарська" попереджала, але він не сприйняв цього серйозно. – Авт.) ... Потім я протягом кількох місяців зустрічалася з Леонт'євим у в'язниці, організувала йому передачі. Весною 1907 року звільнений Леонт'єв оселився у мене... У цей час до Києва з Петербурга із завданням організації прибула член ЦК партії Ганна Фрідріхівна Гайнц, з якою мене познайомив Леонт'єв. Я закріпила це знайомство, вважаючи, що у подальшому воно мені як агенту охоранки знадобиться. Дійсно, пізніше у Петербурзі та особливо у Фінляндії і Леонт'єв, і Гейнц були для мене дуже корисними.

У Києві арештів підпільників, які особисто знали "Рейтарську", за деякими винятками (як той же Леонт'єв – Авт.), не відбувалося, її берегли від провалу як дуже цінного і перспективного агента. Та відсутність досвідченого Спиридовича все ж давалася взнаки. Хтось із есерів у розмові жаргартував, що Марія "замовлена від арештів". Для Марії Миколаївни цього вже було досить, щоб вжити заходів. Кулябко терміново маршрутував її до Одеси, охранка якої

вже кілька місяців запрошувала агентесу до себе. Привід знайшли легко – у "Рейтарської" дійсно значно погіршився стан здоров'я, і вона потребувала активного лікування.

Марія Рейнбот повірила у хворобу Михайлової. Дивлячись із співчуттям на її змарніле обличчя, вона порекомендувала їй полікуватися в Куяльнику і дала явку до есерки Емілії Яківни Теріоні, яка утримувала явочну квартиру для приїжджих есерів.

Отак у Одесі, вже під новим псевдонімом "Петербурзька", почала лже-Михайлова свою ризикову роботу. Налагодивши зв'язок з начальником охоронного відділення полковником Володимиром Олександровичем Левзиковим, з толовою пірнула "у революцію"... Левзиков був надзвичайно задоволений новим придбанням, адже кілька місяців тому провалилася його агентеса, про яку він розповідав у Києві Спиридовичу і Михайлової. Її хотіли зліквідувати як провокатора, і охрнка Одеси змушена була відправити аж до Женеви, щоб врятувати.

На квартирі Теріоні Михайлова познайомилася з членом одеського комітету партії Миколою Миколайовичем, подружжям Бріоні та іншими активними партійцями.

... У особовій справі агента "Петербурзької" з'являлися все нові і нові записи, що свідчили про її неабиякі успіхи у агентурній роботі. Правда, у особистому житті їй не щастило. Напружене і ризикове життя не дало їй змоги стати матір'ю, хоча офіційно вона побралася з Котенком ще кілька років тому. Вирвавшись на кілька місяців перед пологами до Липовця, вона не знаходила собі місця, знаючи, що її нетерпляче чекають у Москві і Санкт-Петербурзі. Назривала нова хвиля революційного підйому, а вона милувалася прекрасними сільськими краєвидами, поглинала пригодницькі і політичні книжки і карталась бездіяльністю. Пологи сталися невдалі, дитина померла. Це було трагедією для тридцятирічної жінки. Трагедією, яку можна було перебороти лише небезпечними пригодами і авантюрами.

Влітку 1911 року, знову вагітна, що ретельно приховувала від усіх, виїхала з чоловіком до Санкт-Петербурга. Тут на її прохання Спиридович, на той час уже генерал, начальник охорони царського двору, і переведений з Москви фон-Коттен, начальник охрнки Петербурзької жандармерії, влаштували Єрмолая Котенка до реєстраційного відділу департаменту поліції. Фон-Коттен теж не забував агентурних послуг, які Михайлова надавала йому у Москві.

Слідчий: Чи знав чоловік про ваші зв'язки з царською охранкою?

Литославська: Так, знав, бо я, виконуючи завдання, на досить тривалий час виїжджала з дому. Тому змушена розповісти йому, що я є агент Київського охоронного відділення. Пізніше я йому розповідала про деякі завдання, і як я їх виконувала, Зокрема, він був у курсі моєї поїздки до Фінляндії у 1911 році на розшук В.І.Ульянова (Леніна).

Завдання отримала безпосередньо від товариша міністра внутрішніх

справ Росії шефа жандармерії Джунковського, якому вона була відома як досвідчений і перевірений агент. На явочній квартирі він особисто проінструктував її і вручив листа до директора департаменту поліції Білецького з вказівкою надати їй всебічну допомогу в розшуку Леніна.

Вона зуміла під пристойним приводом підняти на ноги усіх есерів, що затаїлися у підпіллі фінського містечка Мустомяки, де орієнтовно перебував керівник соціал-демократів. Але не її вина, що Ленін у той час вже виїхав за кордон, відчуваючи гарячий подих охранки за своєю спиною.

Вислухавши звіт, Білецький попередив "Реноме" (такий псевдонім вона мала у цей період – *Авт.*), що вона мусить терміново виїхати до Києва на виконання спеціального завдання. Туди з усім імператорським двором мав прибути Микола II з нагоди відкриття пам'ятника Олександрю II.

Але зустрівшись у Києві зі Спиридовичем, вона отримала наказ негайно виїхати до Липовця. Це здивувало і образило її. Та ослухатись не наважилася. Спиридович побачив, що вона у такому стані, що ось-ось почнуться пологи. Пам'ятаючи попередню трагедію цієї мужньої жінки, пожалів її, ризикуючи викликати гнів свого керівництва. По кількох днях перебування у Липовці вона знову народила дитину, але мертву. Це було страшним ударом.

Повернувшись до Санкт-Петербурга, вона вже не могла працювати, хоча фон-Коттен і Спиридович постійно зустрічалися з нею і підтримували матеріально. Мабуть (тут можна лише здогадуватися), була у Спиридовича задумка – ввести "Реноме" у оточення Ульянова-Леніна через Іннесу Арманд. На жаль, крім натяків документально це ніде не відтворено. Справа у тому, що на фотографіях Михайлова і Єлизавета Федорівна (Іннес) були схожими, наче сестри, та й характери у обох були авантюрні. Це знав Спиридович. Могла б "Реноме" стати молодшою колежанкою Арманд, а там, хто зна, може й Леніну приглянулася б. Розуму і досвіду їй не позичати, знала французьку мову, ладна пожертвувати їм життям заради ідеї (у 1911 році Арманд перебувала у Лонжюмо, викладала у партійній школі. – *Авт.*).

Та не судилося "Реноме" перевтілитися у більшовичку. Психічний злам після невдалих пологів, зтяжна недуга все більше і більше віддаляли її від агентурної роботи. Бачив це і Спиридович, але не хотів вірити, що лишився блискучого агента. Два довгих роки панькалися з нею він і фон-Коттен. Щомісячні 150 рублів виплачувались агентесі без будь-яких коливань. Та сувора інструкція, врешті-решт, змусила їх припинити субсидії.

Марія Миколаївна іноді вимагала матеріальної допомоги, бо скрутно було жити на зарплатню чоловіка, але отримувала відмову. І тоді вона вирішила...

Великі неприємності звалилися на Спиридовича, яких він аж ніяк не чекав і передбачити не міг. Підряд у трьох числах столичного часопису "Жизнь и суд" за 1914 рік йшла публікація мемуарів з претензійною назвою "Із сестер милосердя в охранку. Щоденник Марії Миколаївни". Автором, зрозуміло, була Михайлова, домовившись у редакції, що не буде розкрито її

справжнє прізвище. Читачі були шоковані – вперше за довгу історію царської спецслужби у щоденнику йшлося про детективну історію справжньої агентеси, яка працювала у середовищі бойовиків-есерів. Коли департамент поліції оговтався і припинив публікацію, вже було пізно. На Спиридовича, фон-Коттена, Єрйомина, Кулябка та інших впало тавро катів революції. Газети підняли галасливу кампанію, щоб дискредитувати їх. А Михайлова отримала від часопису чималий аванс – 500 рублів із обіцяних півтора тисяч.

Профілактували "Реноме" на найвищому рівні, та, щоб замовкла – востаннє надали грошову допомогу у розмірі редакційного гонорару, який вона там не отримала, і призначили Єрмолая Котенка поліцейським приставом, відправивши всю сім'ю до Ялти. Як не хотілось Марії Миколаївні залишати столицю, змушена була їхати.

Мабуть, була якась притягальна сила у цієї жінки, бо, незважаючи на неприємності, Спиридович продовжував листуватися з нею, допоки й сам після цькування з усіх боків змушений був залишити Санкт-Петербург і виїхати до Ялти градоначальником. На початку революційного 17 року викликали його до столиці, а невдовзі він, повернувшись до Ялти, зібрав свої речі та й чкурнув до Туреччини. Що не кажіть, а нюх на революцію у нього був звірячим.

Боячись репресій з боку Тимчасового уряду, Литославська теж втекла до Сімферополя, бо у цей час одна із московських газет опублікувала витяги з її листування зі Спиридовичем. Листи він необережно залишив, тікаючи за кордон. Тут її чоловік надіслав газету "Московские ведомости" за червень 1917 року, у якій було опубліковано список агентів охоранки. Серед них значилася Михайлова Марія Миколаївна. Вона зрозуміла, що прощення їй не буде, але діяла без паніки, холоднокровно. Змінивши кілька прізвищ, вона, нарешті, перевтілилась у Ляховську Єфросинію Андріївну і виїхала до Києва. Там не залишилось нікого, хто міг би її упізнати. Родичів порозкидало по світу, "соратники" по партії ще перебували у Соловках, знайомих і подруг ніколи не мала.

Слідчий: Що ви робили під час німецької окупації?

Литославська: До війни працювала доглядачем у музеї Шевченка, там і продовжувала працювати у перший період окупації. Потім майже півроку була кербудом, а з червня 1942 року знову у музеї, який було перетворено у радіокомітет, на посаді старшої доглядачки технічного персоналу до липня 1943 року. Відтоді, аж до звільнення Києва, не працювала за станом здоров'я.

Після окупації Києва Литославська відчула новий приплив сил. Хоч на старості років вона зможе жити, не оглядаючись, не відчуваючи над головою чекістського меча.

Прочитавши власноручно написану нею автобіографію, німці відразу повірили їй, але, мабуть, не квапились із висновками.

У приміщенні музею комфортно розташувалися професор Берлінського

університету славіст Кох, який чудово володів російською мовою. З ним постійно співпрацював доктор Фель – представник Розенберга. Вони взялися за організацію українських державних установ. Щодня у приймальні професора юрмилися люди, переважно з місцевої інтелігенції, які призначалися на керівні посади. Прибули до Києва з Галиції десь з дванадцять чоловік. Серед них був Дубина, що відразу обійняв посаду інспектора музеїв при відділі культури та освіти. Зустрічалася Литославська з ним часто. Дубина запевняв її:

Як тільки заженуть більшовиків за Волгу, так і буде одразу організованої незалежну українську державу.

Вона збирала по бібліотеках, на прохання Дубини різноманітні закони, рішення і законодавчі акти, на основі яких мали відпрацьовуватися нові закони української держави. Дубин мав намір стати секретарем Державної Ради. Але вже у листопаді сорок першого року його заарештували гестапівці.

Чи була причетна до арешту Дубини Литославська, так залишилося нез'ясованим. Але як свідчать факти, з роботи увільнилась. Через місяць німці довірили їй посаду кербуду. Адже навіть у той час потрібно було стежити за станом будівель, чистотою дворів та вулиць, своєчасною платнею за квартири, пропискою мешканців. Та головне завдання – мобілізувати людей на різні роботи у місті і підбирати остарбайтерів до Німеччини. Все це вона виконувала, як завжди, педантично і акуратно. Складала і передавала до райуправи списки молоді від 14 до 16 років. Правда, виїхало лише троє.

... І знову у протоколах допиту якісь білі плями, ніби хтось навмисне не бажав уточнити, деталізувати факти, які, здавалося, сиділи на язичі. Наприклад, чому полишила й цю роботу? Влітку 1942 року Литославська знову на посаді доглядача у колишньому музеї. Але там уже розташувався пропагандистський німецький апарат – радіокомітет. Вона доглядала за численним технічним персоналом, що обслуговував величезну будівлю. Адже в ній до війни містився не лише музей, а й два наркомати – м'ясо-молочний і будівельний. Охороняли будинок есесівці. Вони безсоромно грабували усе цінне, що потрапляло до рук, крали у співробітників їх власні речі, а ті мовчали, боячись репресій. Лише Литославська систематично доповідала коменданту про ці випадки.

... Шеф радіоцентру Фрайберг був розлючений. У нього теж лопнув терпець, коли почув від неї, що у великій залі, де відбувалися наради, охоронці зрізали шкіру з усіх стільців. Викликавши начальника караульної служби Френзеля, він пообіцяв віддати його під суд за мародерство. Та за Френзелем теж не залежалось. Увірвавшись увечері до квартири Литославської, німці не залишили на старій живого місця. Вона зрозуміла, що далі жити вже нема сенсу. Доповзла до тайничка, взяла з нього смертельну дозу морфію.. Оклигалась у лікарні. Стурбований її відсутністю Фрайберг вчасно спас її від вірної смерті, щоб за кілька місяців опісля вона могла стати перед військовим трибуналом військ НКВС.

Вирок № 411

Іменем Української Радянської Соціалістичної Республіки

1944 року квітня 22 дня

м. Київ

Ляховську Єфросинію Андріївну, вона ж –Литославська Михайлова-Котенко Марія Миколаївна, за сукупністю вчинених нею злочинів за ст. 54-3 з санкцією ст. 54-2 КК УРСР позбавити волі у виправно-трудовах таборах на 10 років із наступним позбавленням прав, передбачених п.п. А, Б, В, ст. 29 КК на 5 років, конфіскувавши все її майно.

Зарахувавши до часу покарання час попереднього ув'язнення, початком відрахування строку вважати для неї 8 грудня 1943 року.

Вирок остаточний, касаційному оскарженню не підлягає.

Головуючий

полковник юстиції Кабаненко.

24 лютого 1992 року Литославська Марія Миколаївна прокуратурою міста Києва реабілітована "за відсутністю сукупності доказів, які підтверджують обґрунтованість її притягнення, до відповідальності". Жодного сліду Литославської М.М. після її засудження не знайдено, подальша доля невідома.

ПРИМІТКИ

¹ Усі цитати, витяги, довідки і т.ін. наводяться з кримінальної справи 68845-ФП, яка зберігається у ДА СБ України.

² Зараз смт. Литовець Вінницької області, райцентр.

³ Левдіков Володимир Олександрович, полковник, начальник охоронного відділення Одеського губернського жандармського управління.

⁴ Спиридович Олександр Іванович, генерал-майор, начальник охоронної поліції царського двору, відомий своїми мемуарами "Щоденник жандарма" про роботу політичного розшуку дореволюційної Росії.

Валерій ОЛІЙНИК

ЗІЗНАННЯ УБИВЦІ

(Як було здійснено замах на полковника Є.Коновальця)

Нещодавно у Сполучених Штатах, Канаді та Франції вийшла книга, котра викликала сенсацію. Її автор – колишній радянський розвідник, чие ім'я, як він сам пише, п'ятдесят вісім років залишалося таємницею для Заходу. Декілька років тому назад воно стало відомим.

Павло Анатолійович Судоплатов – генерал-лейтенант держбезпеки. В органах, за його словами, з дванадцяти років(?!). Убивця Є.Коновальця та організатор ліквідації Троцького. Обидва ці злочини він вчинив з особистого наказу Сталіна.

Операція МДБ, котра завершилася убивством Романа Шухевича, головнокомандуючого УПА. Таємниці справи Р.Валленберга. Про усе це та про багато іншого згадує колишній розвідник у своїх мемуарах "Спецзавдання. Спогади небажаного свідка". Один з найавторитетніших советологів професор Роберт Конквест так відгукнувся на книгу Судоплатова: "Це, можливо, найбільш важливий внесок до наших знань з часів закритої промови Хрущова". Пропонуємо стислий переказ оповіді про вбивство провідника ОУН полковника Є.Коновальця.

I

У 1934 р. українське ДПУ доповіло у Москву про успішну операцію по впровадженню свого агента в Українську військову організацію (УВО). Це було справжнім проривом для органів держбезпеки, тому що після вбивства у Львові радянського дипломата Майлова, ОДПУ шукало нагоди для помсти. Того ж часу керівництво органів видало директиву, яка вимагала у найкоротший час "нейтралізувати терористичну діяльність українських націоналістів".

Абрам Слуцький, котрий тоді обіймав посаду начальника Закордонного відділу ОДПУ СРСР, запропонував Судоплатову стати закордонним нелегалом. Після недовгих вагань Судоплатов погодився. Спеціальна підготовка тривала вісім місяців. Вона складалася з п'ятиразових занять німецькою мовою кожного тижня, беззбройних методів боротьби та вогневої підготовки. Після завершення навчання майбутній розвідник був готовий до першого відрядження.

Проте відправляти одного, до того ж малодосвідченого, агента побоювалися. Врешті вирішили дати йому у помічники Василя Лебеда. На нього можна було покластися тому, що Лебедь був досвідченим подвійним агентом (він співпрацював з держбезпекою з 20-х років) і користувався довірою у Коновальця, з яким перебував у російському таборі для військовополонених під Царицином з 1915 по 1918 рр.

Органи також цінували Лебеда за його допомогу у боротьбі з антибільшовицькими силами в Україні після громадянської війни. Від нього радянська розвідка дізналася, що Коновалець розробляє детальні плани

захоплення України у майбутній війні. У Берліні Лебедь зустрівся з полковником Александером, головою німецької військової розвідки. Він також повідомляв, що Коновалець двічі зустрічався з Гітлером, який запропонував відрядити декількох молодих українських націоналістів для трьохмісячної підготовки у нацистській партійній школі у Лейпцігу.

За легендою, розробленою радницями, Судоплатов мав видавати себе за племінника Лебеда. Перед початком операції "дядько" нервував, бо на своєму шляху до Німеччини вони мали перестріти довірену людину Коновальця, а саме: його резидента у Фінляндії Кіндрата Полуведька. Останній мешкав у Хельсінкі і відповідав за зв'язок з українським підпіллям у Ленінграді. Ця невеличка організація настільки добре переховувалася від органів держбезпеки, що її архів було знайдено лише у 1949 р. у Щедринській бібліотеці.

Як згадує Судоплатов, подорож почалася добре. Без труднощів "українські патріоти" дісталися м. Хельсінкі, де Лебедь залишив Судоплатова і швидко повернувся назад. У Фінляндії майбутнього радянського шпигуна мав опікати Полуведько, також переверований НКВС. Доповідаючи своєму керівництву у Москву про "гостя", Полуведько, який не був утаємничений у його місію, пропонував ліквідувати Судоплатова. Проте з Москви отримав сувору заборону. Вважаючи Судоплатова справжнім діячем ОУН, Полуведько давав йому мізерно мало грошей на їжу та опалення. Він так "підкував" про Судоплатова, що радянський резидент у Фінляндії мусив порушити суворі правила конспірації і годував Судоплатова за свій рахунок, бо боявся, що той може через постійний голод серйозно захворіти і не виконати завдання.

Через два місяці, з прибуттям кур'єра від Коновальця, хельсінкські випробування для Судоплатова закінчилися. Без пригод дісталися Стокгольму, де оунівці видали йому фальшивий литовський паспорт. Проте на митниці сталася несподіванка. Один з службовців надто ретельно поставився до своїх обов'язків і не захотів повернути паспорт Судоплатова з тієї причини, що на фотографії була зображена інша людина. Дійсно, паспорт належав одному з діячів українського опору. На щастя Судоплатова, Полуведько зміг без зайвого шуму полагодити справу і повернути підпічному його документ. Після тижня перебування у Стокгольмі Судоплатова на човні було переправлено до Німеччини, де з документами не було ніяких незручностей.

II

У червні 1935 р. радянський розвідник прибув до Берліну і згодом зустрівся з Коновальцем. Їх бесіди проходили у приміщенні центрального етнографічного музею, використововуваного німецькою розвідкою. Судоплатов справив добре враження на Коновальця. Це підтверджується тим фактом, що невдовзі московського агента було відправлено до нацистської партійної школи у Лейпцігу.

Бесіди між Коновальцем та "українським підпільником" ставали дедалі серйознішими. ОУН хотіла створити свою агентурну мережу у центральних районах України. Як дізнався Судоплатов з розмов, Коновалець та його прибічники мали у своєму розпорядженні дві тисячі добре підготовлених людей, котрі за спільними з німцями планами мали бути використані для заворушень, а потім як поліцейські – у Галичині в разі німецької агресії проти Польщі.

Проте Судоплатову вдалося переконати Коновальця у недоцільності встановлення широкої підпільної мережі у центральних районах України. Посилаючись на бездоганно працюючий механізм органів державної безпеки в Україні, Судоплатов переконав Коновальця, що уся майбутня операція буде приречена на провал. У найкращому випадку врятуватися зможуть лише одиниці, але жаданого результату вони не принесуть. До того ж – і це відповідало дійсності, – населення центральних районів України було настільки залякане більшовицькою владою, що ледь могло піти на співпрацю з українськими патріотами.

Ще одна справа ускладнювала плани націоналістів і грала на руку Москві. Справа у тому, що усередині ОУН точилася боротьба між Коновальцем та представником молодшої генерації – Степаном Бандерою. Ці суперечки радянське керівництво намагалось використати. Бандера та його послідовники закликали до більш радикальних та рішучих методів боротьби. Одним з таких кроків стало вбивство польського міністра внутрішніх справ генерала Броніслава Перацького. Він та його підлеглі проводили брутальну політику щодо українців у Галичині та на Волині. Після замаху, в якому сам Бандера участі не брав, його було схоплено і засуджено до страти. Акція була цілковитою несподіванкою для самого Коновальця. Справа у тому, що між керівництвом ОУН та німцями існувала угода не проводити терористичної політики проти поляків, оскільки між Німеччиною та Польщею на той час існували добрі стосунки. Лише, як пише Судоплатов, після втручання німців справу Бандери було переглянуто і смертний вирок замінено на довічне ув'язнення. Насправді поляки змінили вирок виключно з-за тиску української громадськості у Польщі. Німці були тут зовсім не причому.

III

Тим часом навчання Судоплатова у нацистській партійній школі тривало. Завдяки патронату Коновальця та підтримці Лебеда, Судоплатов користувався значним авторитетом серед українських слухачів школи. Інколи здавалося, що ім'я Лебеда важило більше, ніж авторитет першої людини в ОУН. Так, за словами Судоплатова, він мав справжнє право вето у будь-якій дискусії. Слова "дядько не велить" (мався на увазі Лебедь) справляли майже магічний вплив на співрозмовників.

Під час навчання у школі в розвідника трапилася нагода зміцнити довіру Коновальця. Справа виглядала так. Товариші Судоплатова справляли враження справжніх теоретиків національно-визвольного руху. У своїх

розмовах вони нетактовно і нечемно висловлювалися про керівництво ОУН. Їм здавалося, що Коновалець вже не відповідає вимогам часу і може більше придатися для бутафорської роботи. Особливо ехидно обігрував цю тему якийсь Костерів. Судоплатов детально доповів Коновальцю про "революційні" погляди української молоді, до чого головний оунівець поставився дуже серйозно. Тому не дивно, що з часом московський розвідник дізнався про загибель Костеріва.

Інтерес до нової, але вже помітної особи виявили не тільки оунівці. Судоплатовим зацікавилися в абвері. Проте ні на які контакти з німцями він не пішов.

IV

Після закінчення навчання у нацистській партійній школі Судоплатов повернувся до Берліну, де перебував під крилом Коновальця. Умови життя значно поліпшилися. Коновалець часто навідувався до помешкання радянського агента. Під час однієї зустрічі він запропонував Судоплатову супроводжувати його у поїзді до Парижу та Відня, на що відразу отримав згоду. Це стало відомо у Москві. Було прийнято рішення, що на зв'язок з Судоплатовим має вийти людина, котру він знає. Цілковитою несподіванкою для радянського розвідника стало побачення з дружиною, яка виконувала функції зв'язника. Вона перебувала у Парижі під виглядом студентки з Швейцарії. Зустрічі подружжя були недовгими. Судоплатов поінформував про стан справ у верхівці ОУН і, як старший, наказав жінці негайно повернутися до Женеви, а потім, плутаючи сліди, до Москви. Хвилювання його було небезпідставним. Маючи певний досвід роботи у Німеччині, він знав, що людина, яка супроводжує Коновальця, є досить помітною фігурою, за якою, коли ще не стежить, то неминуче буде стежити французька контррозвідка, а, можливо, і німецька. Тому слід було уникати будь-яких контактів з незнайомими людьми.

Одного разу Коновалець запропонував скласти йому компанію на цвинтар, де поховано Петлюру. Він часто повторював, що Петлюра "наш провідник і наш улюблений вчитель. Ми зберігатимемо пам'ять про нього". Судоплатову це було дуже приємно, оскільки означало, що їх стосунки починають набувати дружнього, неофіційного характеру. Проте його турбувала одна обставина. Справа у тому, що, як здавалося радянському агентові, на цвинтар слід було узяти квіти. І знов бракувало грошей. Позичати у Коновальця він не зважився. Деякий час вони мовчки стояли біля могили.

Рішення прийшло само собою. Він дістав носовичок, підібрав біля надгробної плити декілька грудок землі і обережно загорнув їх у тканину. Вражений Коновалець поцікавився, що то має означати. Пояснення було простим: виявилось, новий молодий друг Коновальця хотів по поверненні до дому посадити деревце і змішати ці дрібки землі з могили Петлюри з рідною для нього землею, тим самим наче виконати обряд перенесення праху великого українця на батьківщину, куди, звісно, з часом має повернутися і

сама могила після визволення України від більшовиків. Це настільки вразило Коновальця, що він обняв свого молодого послідовника і поцілував. Центрові можна було сміливо доповідати про завоювання справжньої довіри з боку Коновальця. Паризькі справи скоро було полагоджено. На черзі стояв Відень.

У Відні на Судоплатова очікував більш досвідчений радянський агент – майор Петро Зубов. Він був поінформований про найближчі плани "друзів". Виявилось, що вони збираються відвідати віденську оперу. Зубову вдалося придбати квиток з таким розрахунком, щоб сидіти за спинами своїх об'єктів і чути усю їхню розмову. Після Відня Судоплатов повернувся на два місяці до Берліну, де, за його словами, брав участь у безплідних суперечках щодо дій ОУН у разі виникнення війни між Німеччиною та СРСР. Безплідними вони йому здавалися через те, що точилися між представниками середньої ланки ОУН, які не могли приймати остаточних рішень. За цей час московський агент двічі навідувався до Парижу, де зустрічався з лідерами українського уряду у вигнанні. З цього можна зробити висновок, що сам Коновалець протегував Судоплатову і дав йому відповідні рекомендації. Проте він попередив, що не слід очікувати чогось від тих зустрічей, оскільки з часом вони мало змінили свої погляди і не можуть конкурувати з його ОУН.

V

По прибутті з Парижу на радянського розвідника чекала звістка від Лебеда. Судоплатов дізнався, що "українське підпілля" знайшло добру роботу для нього. Він мав стати в СРСР корабельним радистом і часто бувати за кордоном. Слід було вирушати до СРСР. Коновальцю ця пропозиція сподобалася, бо майбутня робота його молодого товариша означала постійний зв'язок з націоналістичним підпіллям на Україні.

Шлях додому знов проходив через Фінляндію. Судоплатов і на цей раз отримав фальшивий документ. Щоб зробити дорогу більш безпечною для свого улюбленця, Коновалець наказав супроводжувати його начальникові української військової організації (УВО) Романові Сушко. У лісі "прикордонної" зони Судоплатов залишився один. Проте, просуваючись до радянського кордону, він був перехоплений фінськими прикордонниками і відправлений у хельсінкську в'язницю. Там його протримали з місяць. На усі питання він відповідав, що є українським націоналістичним діячем і намагається повернутися в СРСР за наказом своєї організації.

Поки Судоплатов перебував у в'язниці, у Москві стався справжній переполюх. Радянський резидент у Фінляндії повідомляв, що вже минув місяць, як той повинен був повернутися. На Луб'янці розглядалися різні версії, домінували думки, що Судоплатова розкрито і ліквідовано. Кінець кінцем, Полуведько зв'язався з представниками абверу, сподіваючись, що вони допоможуть знайти його сліди. Німецька та фінська розвідки мали угоду про переправку агентів через фінсько-радянський кордон. Нарешті фінські власті передали Судоплатова Полуведьку, котрий вирішив за краще дістатися до СРСР через Естонію. Там розвіднику видали фальшивий литовський

паспорт та туристичну путівку для короткого відвідання Ленінграда. Цього разу кордон було подолано без інцидентів.

VI

Успішне виконання завдання змінило статус Судоплатова в органах держбезпеки. З результатами були ознайомлені Сталін і Косіор. Трохи згодом його було нагороджено орденом Червоного прапора.

Увесь 1937 р. радянський розвідник подорожував на Захід як корабельний радист. Це давало йому змогу підтримувати регулярний зв'язок з представниками ОУН та інколи бачитися з Коновальцем. Під час однієї зустрічі Коновалець повідомив, що його люди зуміли переконати німців, ніби деякі радянські військові вищого рангу, котрі командують значними силами на Україні, симпатизують ідеї українського відродження. Згадувалися прізвища Івана Дубового та Івана Федька. Пізніше вони були знищені Сталіном. До речі, цієї теми часто торкалася українська емігрантська преса. Коновалець дуже радів з цього приводу, бо, по-перше, це давало змогу отримувати значні кошти від німців, а, по-друге, послабити майбутнього противника.

Коли Судоплатов повідомив про це керівництву в особі С.Шпигельгласа, котрий обіймав посаду заст. начальника Закордонного відділу, той не повірив, що між Дубовим та українським націоналістичним підпіллям могли існувати якісь контакти. Як згадував потім сам Судоплатов, йому здавалося, що Шпигельглас хотів захистити свого підлеглого від подачі інформації, яка могла роздратувати Сталіна, котрий вже вирішив долю цих військових.

VII

Після жовтневих свят 1937 р. Судоплатова вперше було викликано до Народного комісара внутрішніх справ СРСР М.Єжова. Зустріч з наркомом справила кепське враження на розвідника. Єжов виявився цілком некомпетентним у шпигунській справі. Більш того, як здавалося Судоплатову, він не виявив належного інтересу до оунівських справ і пропустив повз вуха найцікавішу інформацію про розкол в ОУН. Як згодом стало відомо, Єжова цікавили питання зовсім іншого плану, пов'язані виключно з внутрішнім життям у СРСР. Слід було впроваджувати у життя рішення лютнево-березневого Пленуму ЦК ВКП(б) про масові репресії. Проте усе це стало відомо Судоплатову значно пізніше.

Розвідник доповідав свій план наступних дій і несподівано був зупинений наркомом. Судоплатов очікував запитання, проте Єжов запропонував поїхати разом до Центрального Комітету. Єжов мовчав усю дорогу і тільки у Кремлі приголомшив свого супутника повідомленням, що їх прийме сам Сталін. Як пише Судоплатов, "мені тоді було тільки тридцять років і я ще не вмів контролювати своїх емоцій". Коли Сталін потиснув мою руку, я не міг вгамувати хвилювання, щоб виразно доповісти йому. Сталін посміхнувся і сказав: "Молодий чоловіче, не хвилюйтеся. Доповідайте

головні факти. У нас тільки двадцять хвилин".

"Товариш Сталін", – сказав тоді Судоплатов, – для рядового члена партії зустріч з вами є найзначнішою подією у житті. Я розумію, що мене викликали сюди для праці. За хвилину я вгамую мої емоції і доповім головні факти вам і товаришу Єжову.

Сталін кивнув і запитав про стосунки між політичними діячами української еміграції. Судоплатов коротко змалював безплідні дискусії серед українських націоналістів. Проте наголосив, що Коновалець являє собою справжню загрозу, тому що серйозно готується до війни з СРСР, спираючись на німців. Серед слабких сторін Коновальця зазначив, що він має великі труднощі у боротьбі з поляками, які намагаються знищити його організацію та український національний рух у Галичині.

"Ваші пропозиції?", – коротко запитав Сталін.

Єжов мовчав. Судоплатов сказав, що він не готовий до відповіді.

"Тоді через тиждень, – сказав Сталін. – Ви повинні розробити ваші пропозиції".

На тому аудієнція скінчилася.

VIII

Повернувшись на Луб'янку, Єжов наказав Судоплатову негайно зв'язатися з заступником начальника Закордонного відділу Шпігельгласом і виробити пропозиції. Наступного дня Судоплатов та Слуцький, начальник Закордонного відділу, розробили для наркома план, який передбачав впровадження агентів в оунівську організацію у Німеччині. Пропонувалося відрядити трьох співробітників українського НКВС для навчання у нацистській партійній школі. Розвідники вважали також за необхідне надати згаданим трьом агентам ще одного, але справжнього націоналіста, проте не дуже розумного. Єжов знову, здавалося, не виявив ніякого інтересу, лише зазначив, що товариш Сталін дозволив консультуватися з цього приводу з українським керівництвом. Судоплатов мусив негайно вирушити до Києва.

Перший секретар ЦК КП(б)У С.Косіор та голова ВУЦВК Г.Петровський виявили інтерес до цієї справи, проте, як здавалося Судоплатову, їх значно більше турбувало близьке проголошення незалежної Карпато-Української республіки.

У наведеному епізоді пам'ять підвела колишнього розвідника. Це видно з того, що на час згаданої зустрічі Судоплатова з українським керівництвом (друга половина листопада 1937 р.) питання про незалежну Карпатську Україну ще не могло стояти. І ось чому. Ця проблема постала лише через рік. За рішенням Мюнхенської конференції (28-29 вересня 1938 р.), Німеччина загарбала Судетську область Чехословаччини. Це було початком розчленування країни. 11 жовтня того ж року чехословацький уряд під тиском сепаратистських сил був змушений надати широкі автономні права Словаччині та Закарпатській Україні. Там виникли уряди, лише номінально підпорядковані Празі. Через три тижні у Відні відбувся так званий

міжнародний арбітраж, де судьями виступали Німеччина та Італія. За ухвалою арбітрів-міністрів закордонних справ Ріббентропа та Чіано Угорщина отримала Південну Словаччину та частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве та Берегове. 15 березня наступного року Гітлер окупував усю Чехію. Тоді ж Словаччина проголосила незалежність і надала широкі автономні права Карпатській Україні.

Саме ця автономія як передумова майбутньої незалежності і турбувала радянське керівництво.

Як бачимо, усе це сталося значно пізніше описаної Судоплатовим зустрічі, коли вже було репресовано Косіора, а сам Судоплатов майже півроку перебував у Радянському Союзі після вбивства Коновальця.

Через тиждень у призначений час Єжов і Судоплатов очікували у приймальні Сталіна на нову аудієнцію. Цього разу Сталін був не один, у кабінеті знаходився Петровський.

Судоплатов доповідав п'ять хвилин, наголошуючи, що головна мета полягає у впровадженні агентури в абвер шляхом використання українських націоналістичних каналів.

Сталін запропонував Петровському прокоментувати. Той урочисто проголосив, що українська соціалістична держава заочно винесла смертельний вирок Коновальцю за злочини проти українського пролетаріату за часів громадянської війни. Сталін перебив його і сказав: "Це не просто акт помсти, хоч Коновалець є агентом німецького фашизму. Наша мета полягає у тому, щоб обезголовити рух українського фашизму напередодні війни і примусити тих бандитів знищувати один одного у боротьбі за владу".

* * *

Комуністи завжди приписували своїм ворогам власні негативні риси й злочини. Комуністична пропаганда, наприклад, постійно галасувала, що іноземні розвідки засилають в СРСР диверсантів та убивців. Проте крім ЧК-ДПУ-НКВС та їх наступників ніхто у світі тоді зарубіжним тероризмом не займався. До цього не вдавалося навіть фашистське гестапо, котрому приписувалося вбивство у жовтні 1934 р. в Марселі французького міністра закордонних справ Л.Барту та югославського короля Олександра I. Насправді їх убили хорватські терористи, які не потребували жодних сторонніх організаторів, бо самі могли навчити цим справам кого завгодно.

Одним з найбільш підступних трюків радянської пропаганди було проголошення ОУН фашистською організацією.

По-перше, зауважимо, що цей ярлик КППС чіпляла усім противникам комунізму. Навіть безпорадних і до краю ліберальних німецьких соціал-демократів Сталін називав "соціал-фашистами".

По-друге, пошлемося на те, що тепер вже усі розуміють: ленінсько-сталінський комунізм – це тоталітаризм, тобто такий режим, за якого людина безправна перед диктатурою. Сама ж диктатура популістською пропагандою маскувалася під захисника народних інтересів і будівника раю на землі;

трималася обманом та лютим терором органів держбезпеки.

По-третє, нагадаємо, що по тоталітарними були усі фашистські держави, для яких держава Леніна-Сталіна була зразком і прикладом. Отже, тоталітаризм є загальним означенням соціально-політичного ладу, режиму, котрий у СРСР називався соціалізмом, в Італії – фашизмом, у Німеччині – націонал-соціалізмом і т.д.

По-четверте, підкреслимо, що ОУН ще у 1929 р., з самого початку свого існування, коли більшовики стали чіпляти їй фашистський ярлик, дала офіційне роз'яснення у своєму органі "Розбудова нації": "Підкреслюємо недоречність назви "фашизм", якою охрестили український націоналізм його противники. Фашизм – це рух державного народу, це зроджена на соціальному підкладді течія, що змагалася за владу у власній державі. Український націоналізм – це рух національно-визвольний, завданням якого є боротьба за державність, до якої він має повести найширші маси українського народу. А тому український націоналізм не тільки не можна ототожнювати з італійським фашизмом, але навіть не можна до нього надто уподібнювати. Тим більше не можна уподібнювати український націоналізм до тих соціальних й політичних реакційних течій інших державних народів, що їх охрещено рівно ж фашизмом".

До цього додамо, що ОУН створилася як надпартійна організація, котра мала залучати до себе будь-які патріотичні партії та рухи, що ладні були вести активну національно-визвольну боротьбу за побудову Української Самостійної Соборної Держави. Це й зробило ОУН найбільш небезпечною українською організацією для більшовизму.

* * *

Сталін, звертаючись до Судоплатова, запитав: "Які особисті смаки має Коновалець? Спробуйте використати їх".

"Коновалець дуже любить шоколадні цукерки", – відповів розвідник і додав, що де б не з'явився Коновалець, він не може утриматися, щоб не придбати коробку цукерок.

Сталін запропонував Судоплатову подумати над цим. Прощаючись Сталін запитав, чи правильно Судоплатов зрозумів політичну важливість завдання, яке на нього покладається.

"Так", – відповів розвідник і запевнив вождя, що не пошкодує власного життя для успішного виконання свого завдання.

"Бажаю вам успіху", – сказав Сталін і потиснув Судоплатову руку.

ІХ

Після зустрічі з Сталіним керівництво Закордонного відділу розробило декілька планів знищення Коновальця. Один з них передбачав, що розвідник мусить застрелити свою жертву. Проте цей план мав певні вади. Справа ускладнювалась тим, що Коновальця завжди супроводжував Ярослав Барановський, виконуючи функції охоронця та секретаря. Виникали певні сумніви у тому, що Судоплатову пощастить бути з Коновальцем десь віч-на-

віч, до того ж у безлюдному місці, щоб уникнути після виконання замаху переслідування поліцейських та націоналістів.

Другий план здавався більш безпечним. Він передбачав, що Коновальцю буде подаровано коробку шоколадних цукерок, де знаходиться вибухівка з годинниковим механізмом. Проте і у цьому випадку могли статися несподіванки. По-перше, Судоплатову слід було непомітно увімкнути механізм до дії. По-друге, Коновалець міг відразу виявити бажання скуштувати цукерку, а якщо ні, то передати дарунок Барановському, котрий міг випадково виявити пристрій. Після довгих міркувань керівництво радянської розвідки вирішило зупинитися на другому варіанті. Начальнику технічного відділу НКВС було доручено зробити вибуховий пристрій з годинниковим механізмом, який маскувався під коробку цукерок, обов'язково прикрашену українським орнаментом. У найкоротший час замовлення було виконано. Устрій не мав таємного вмикача. Для приведення його у дію необхідно було коробку з вертикального стану перевести на горизонтальний. Через тридцять хвилин мав статися вибух.

Користуючись прикриттям корабельного радиста, Судоплатов часто бував за кордоном. Коновалець спеціально їздив до Антверпену, Роттердаму та Гавру, де бачився з своїм улюбленцем.

Гра, що продовжувалася понад два роки, йшла до свого завершення. Перед від'їздом Судоплатов та Шпігельглас обговорювали деталі вісім годин. Нарешті Судоплатов почув: "Думаємо, що ви будете поводити себе як справжній чоловік, якщо спроба зазнає невдачі". Це означало, що розвідник мусить будь-що поставити крапку у цій історії і в разі відмови вибухового устрою скористається останнім засобом – вогнепальною зброєю. Це також означало майже неминучу загибель для радянського розвідника.

Х

Судоплатов отримав залізничний квиток, котрий давав змогу подорожувати залізницями усієї Західної Європи на протязі травня та червня 1938 р. На витрати йому було видано три тисячі американських доларів. За документами Судоплатов був громадянином Чехословаччини. Шпігельглас наголошував, що після виконання завдання розвідник негайно мусить змінити свій зовнішній вигляд, а саме – відразу переодягнутися.

Напередодні відходу корабля з Мурманська, Судоплатов прочитав у "Правді", що раптово помер Слуцький. Значно пізніше Судоплатов дізнався, що начальник Закордонного відділу НКВС був першою жертвою нового витку чисток серед найвищого керівництва держбезпеки. Звісно, було усунуто, а потім знищено багато людей з оточення Слуцького. Цілком вірогідно, що й на самого Судоплатова чекала така доля, якби тоді був у Москві. Надто багато схожих випадків сталося саме влітку 1938 р., коли у новій хвилі чисток були знищені старі кадри резидентур НКВС та військової розвідки (ГРУ) в країнах Західної Європи.

З Норвегії Судоплатов зателефонував Коновальцю. Той запропонував йому зустрітися у Кілі (Німеччина), або літаком дістатися Італії. Коновалець запевняв, що німці легко влаштують це. Проте, посилаючись на відсутність вільного часу, радянський агент відмовився. Тоді "друзі" домовилися зустрітися у Роттердамі. Місцем зустрічі вибрали ресторан "Атланта". Уже в Роттердамі, перед тим, як покинути корабель, Судоплатов проінструктував капітана, котрий мусив виконувати усі його накази, що коли він не повернеться на борт до 16.00, то корабель повинен відходити без нього.

За десять хвилин до дванадцятої, 23 травня 1938 р. розвідник вже був біля ресторану. З вулиці він міг бачити Коновальця, котрий сидів один за столиком біля вікна. Судоплатов підійшов до нього. Вони недовго розмовляли. Посилаючись на невідкладні справи, Судоплатов сказав, що він має йти. Друзі домовилися зустрітися увечері. Перед тим попрощатися, агент дістав коробку цукерками і поклав її перед Коновальцем. "Подарунок" перебував у горизонтальному стані, тобто його було введено у дію. Судоплатов добре пам'ятає кожний крок, що віддаляв його від місця зустрічі. Він ледь втримався, щоб не побігти. Розвідник зайшов до магазину, де придбав капелюх та легкий плащ для зміни свого зовнішнього вигляду. При виході з магазину він почув гучний вибух. Люди бігли у напрямку ресторану, а вбивця швидко попрямував до вокзалу. Першим потягом він вирушив до Парижу.

XI

За московським сценарієм у Парижі Судоплатова мала перестріти відома йому людина. Щоб заплутати сліди, розвідник покинув потяг через годину ще у межах Голландії. Бельгійський кордон він перетнув на таксі. На тій же машині дістався Брюсселя. Звідти залізницею рушив до Парижу. Зустріч із зв'язником була призначена на ранок наступного дня. Скористатися готелем Судоплатов побоявся. Усю ніч він прогуляв до Парижу.

О десятій ранку розвідник був у призначеному місці. На платформі метро він побачив Івана Агаянця, котрий працював у Франції під дипломатичним прикриттям. Разом вони сіли у таксі і поїхали до центру міста, де знайшли невеличкий ресторан. Після сніданку Судоплатов передав агентові пістолет і записку, яку слід було і негайно відправити до Москви. Зміст її був таким: "Подарунок передано. Посилка зараз у Парижі і шина колеса авто, на котрому я подорожував, луснула, поки я робив покупки". Агаянц, який не був утаємничений у справі Судоплатова, провів його на околицю, де той мав залишатися два дні. Російські емігрантські газети нічого не сповіщали про загадковий випадок у Роттердамі.

З Парижу розвідник рушив до Барселони, користуючись потягами та машинами. Чеські документи, котрими він скористався, цього разу були замінені на польські, теж фальшиві. Тільки дорогою Судоплатов дізнався з газет, що трапилося з Коновальцем. Висувались різні версії вбивства. Серед них домінували думки, що це могли зробити більшовики або супротивники

Коновальця в ОУН чи, в решті-решт, поляки, які жадали помститися за Перацького.

Голландська поліція схопила Барановського, котрий на час вибуху перебував за межами Роттердаму. Його непричетність до цієї справи була швидко встановлена. Тепер вже він допомагав слідству у пошуках убивці. Усім радянським кораблям, котрі знаходилися у роттердамському порту, було наказано залишатися на місці. У Барановського була фотографія Коновальця з "улюбленцем", саме цю людину і шукали на радянських кораблях, проте марно. Поліція дізналася, що невдовзі перед смертю, Коновалець мав телефонну розмову з Норвегією. Але встановити, з ким він спілкувався і до кого пішов на останнє побачення, виявити не вдалося. До того ж і корабель, на якому прибув Судоплатов, ще до початку розслідування покинув роттердамський порт.

Розвідник залишався в Іспанії ще три тижні, видаючи себе за польського добровольця із інтернаціональних бригад, що воювали проти Франко, після чого повернувся в СРСР.

Валентин КОВАЛЬ

КІНЕЦЬ "РЕЙНДЕРСА"

Не можна погодитись з тезою, яка зараз побутує серед громадськості, що колишні органи держбезпеки, а точніше КДБ, займалися лише тим, що переслідували інакомислячих. Факти, архівні документи свідчать і про вдалі операції українських контррозвідників по виявленню іноземних шпигунів, які намагались вивідати наші державні секрети.

Можна з впевненістю сказати, що розвідувальні спроби тодішніх наших супротивників були на той час досить серйозними. Навіть звичайні цивільні іноземні громадяни, які вважали, що виконують патріотичний громадянський обов'язок заради своєї країни, були добре підготовлені та екіпіровані спецслужбами.

Саме про одну із спроб агентів розвідки НАТО, громадян Голландії зібрати інформацію про розташовані на території України військові об'єкти розповідає справа, що знаходиться зараз в Держархіві СБУ. Повернутись саме до неї й саме зараз (адже подібних справ в архіві є багато) змусив випадок.

Навесні 1994 року до Служби безпеки України звернувся кореспондент Голландського радіо та телебачення пан Деннекамп з проханням надати йому можливість переглянути матеріали кримінальної справи Еверта Рейдона з метою створення телевізійної документальної програми про нього.

Зокрема, у листі зазначалося, що "... в 60-ті роки Еверт Рейдон був таємним агентом Нідерландів у СРСР. 19 серпня 1961 року на зворотному шляху додому разом з громадянином Голландії де Яхером був заарештований і засуджений до 13 років позбавлення волі. Через 2 роки з в'язниці, внаслідок домовленості між країнами, переданий голландській стороні".

Зважаючи на те, що Україна дійсно йде до відкритості у стосунках з світовою громадськістю, і оскільки на Заході не завжди мають достовірну інформацію про події в нашій країні, голландському телебаченню була надана можливість ознайомитись і відзняти деякі сторінки кримінальної справи Рейдона та де Яхера.

І якщо через три десятки років голландці повернулися до цієї історії, ймовірно, щоб показати "доблесть" своїх громадян-патріотів, то чому б і нашим читачам не ознайомитись з цією детективною історією, щоб завдяки їй провести деякі паралелі з сьогоdnішнім життям України. А вони напрошуються тут самі по собі.

А тепер слово документам.

21 липня 1961 року на КПП "Ужгород" з-за кордону прибули автотуристи з Нідерландів інженер Рейдон Еверт і де Яхер Лоу, штурман дальнього плавання.

Згідно з туристськими путівками Рейдон та де Яхер на автомобілі "Рено" ТР № 02-75 мали здійснити подорож за маршрутом Ужгород-Львів-Рівне-Київ-Харків-Запоріжжя-Ялта-Одеса-Київ-Рівне-Львів-Ужгород.

Українським контррозвідникам відомо було, що західні спецслужби і

раніше докладали чимало зусиль, щоб добратися до об'єктів, розташованих на Україні, що мали оборонний характер.

Під час догляду речей туристів співробітники митниці звернули увагу на занадто цікаву екіпіровку іноземців. Адже в їхньому спорядженні були чотири фотоапарати, потужний телеоб'єктив, морський бінокль і велика кількість фотоплівки. Ці, здавалося б, "не прямі" прикмети стали причиною того, що за іноземними туристами було організовано нагляд.

Не багато часу потрібно, було українським контррозвідникам, щоб пересвідчитись, що ці туристи прибули не для ознайомлення з історичними пам'ятками нашої держави. Вже починаючи з Ужгорода і протягом всього маршруту іноземці поводитися так, як можуть це робити професійно підготовлені шпигуни, які мають перед собою чітко поставлені завдання.

Працівники органів держбезпеки повністю встановили та задокументували протиправні дії іноземців під час їхнього перебування в Україні, що дало законні підстави врешті заарештувати їх і звинуватити у шпигунстві на користь іноземних спецслужб.

У слідчому ізоляторі Рейдон і де Яхер повністю зізналися в зв'язках з розвідкою НАТО. Детально розповіли про обставини їх вербовки, та про все, що стосувалося їхньої шпигунської діяльності.

РЕЙДОН

Едверт Рейдон Бертольд, 1931 р.н., уродженець м. Гамбурга (Німеччина), за спеціальністю корабельний інженер, мешканець м. Амстердама, працював вахтовим по охороні суден в Амстердамському порту. З 1955 р. до 27 березня 1961 р. працював помічником машиніста на різних суднах голландського торгового флоту.

ІЗ ЗІЗНАНЬ РЕЙДОНА

У лютому чи березні 1957 року він звільнився за власним бажанням з голландського судна "Корнеліс", де працював помічником машиніста, з тієї причини, що власник цього судна запропонував йому сплатити вартість перевитраченого машинного масла і у зв'язку з цим затримав виплату зарплати.

Щоб вирішити цю суперечку, Рейдон звернувся до секретаря "Об'єднання персоналу торгового флоту – ЦКП" у Роттердамі, КчАППУ, членом якого був. КчАППУ доручив одному із співробітників "ЦКП" розібратися з його заявою. Останній запевнив Рейдона в тому, що "все буде гаразд" і одночасно натякнув, що він "може підшукати йому роботу, котра зв'язана з ризиком і стосується комуністів".

Через два дні після приїзду до батьків у м. Буссуль Рейдон отримав від згаданого раніше співробітника "ЦКП" листа з проханням приїхати в Роттердам для зустрічі й "окремої розмови". Для оплати проїзду цей же співробітник надіслав гроші. У листі також зазначалися дата, час і місце

зустрічі.

Рейдон виявив інтерес до цієї зустрічі і в призначений час прибув у Роттердам. На вокзалі його зустрів той же співробітник "ЦКП" і повів у приватний будинок на вул. Рахушенштраат № 37 "а", що був приватним пансіонатом. В одній з кімнат, куди вони зайшли, на них чекав чоловік років 40-45, котрий назвав себе при знайомстві Надортом. Після того, як співробітник "ЦКП" пішов, між Надортом і Рейдоном відбулася бесіда.

Надорт спитав, чи вміє Рейдон фотографувати і чи має власний фотоапарат.

- Так, у мене є фотоапарат з розміром кадру 6x9, і я вмію користуватися ним, – відповів Рейдон.

- Такий фотоапарат для справи не годиться, – зауважив Надорт. – Я забезпечу Вас більш потужним фотоапаратом.

Роз'яснюючи суть справи, Надорт сказав, що він влаштує Рейдона на будь-яке торгове судно, яке прямує в Радянський Союз, на посаду першого машиніста за тієї умови, якщо Рейдон під час перебування в радянських портах фотографуватиме військові кораблі, радарні установки на них, а також військові літаки й портові споруди, роблячи це через ілюмінар судна.

Рейд он, не маючи на той час роботи і перебуваючи в складному матеріальному становищі, прийняв пропозицію Надорта і отримав від нього невелику суму грошей на особисті витрати.

Через 2-3 дні, як домовилися, Рейд он знову прибув у Роттердам і на тій же квартирі зустрівся з Надортом. Після вручення німецького фотоапарата "Робот" з кадром 24x24, Надорт пояснив техніку користування ним, після чого разом попрямували в порт. Тут для практичного навчання Рейдон сфотографував підводні човни, а потім повернувся на квартиру, щоб написати звіт з визначальними даними про сфотографовані об'єкти. Все це він передав Надорту. Згідно з домовленістю, ще через два дні Рейдон зателефонував Надорту і дістав від нього вказівку наступного дня з'явитися на відомій вже квартирі. На цій зустрічі Надорт показав Рейдону фотографії судових радарних установок, підводних човнів, військових кораблів і літаків, в т.ч. радянських, американських і англійських, а також фотокопію плану Ленінградського порту, на якій було позначено місце можливої стоянки голландського судна. Мета показу цих фотографій, як пояснив Надорт, полягала в тому, щоб навчити Рейдона зарисовувати ці об'єкти під час перебування в радянських портах. Надорт вручив Рейдону 5-6 фотоплівок. Домовилися, що після повернення з Радянського Союзу Надорт зустрічатиме його в голландському порту.

На цій зустрічі Рейдон дав згоду виконувати завдання Надорта про збирання розвідувальної інформації в Радянському Союзі, обравши собі псевдонім "Рейндерс".

Наприкінці зустрічі Надорт попередив Рейдона, що через деякий час управління судноплавства надасть йому роботу на судні, що направляється в

СРСР.

Приблизно через тиждень Рейдона викликали в управління судноплавства і призначили на судно "Палома" другим машиністом. У березні чи квітні 1957 р. на цьому судні, завантаженому вовною, Рейдон відплив в радянський порт Клайпеда. Під час стоянки судна, виконуючи завдання Надорта, через ілюмінатор своєї каюти він таємно сфотографував підводний човен, загальний вигляд порту і деякі портові споруди.

Перед виходом у місто Рейдон зарядив фотоапарат новою плівкою, зробив кілька знімків історичних пам'яток і в порту сфотографував прикордонника, який стояв біля судна "Палома". У зв'язку з цим офіцер прикордонних військ запропонував Рейдону здати зазначену плівку, з приводу чого він не упирався, однак, тут же засвітив її, боячись будь-яких неприємностей.

По дорозі з Клайпеди в Голландію судно "Палома" зайшло в польський порт Гданськ для навантаження залізничних шпал. Тут Рейдон також через ілюмінатор каюти сфотографував загальний вигляд порту, зробивши панорамні знімки.

Коли судно повернулося в Роттердам, в каюту прийшов Надорт, якому Рейдон розповів про обставини виконання його завдання і передав дві плівки із знімками об'єктів Клайпеди і Гданська, а також зарисовки цих об'єктів з відповідними поясненнями.

Надорт лишився задоволеним ставленням Рейдона до дорученого йому завдання і заявив, що на черговій зустрічі він докладно поговорить про ці знімки і уточнить визначальні дані сфотографованих об'єктів. Як на попередніх, так і на цій зустрічі Надорт підкреслював необхідність збирання такої інформації для "капіталістичних сил" з метою боротьби з комунізмом. Рейдон повністю поділяв ці погляди.

Надорт неодноразово говорив, що головне завдання Рейдона – фотографування об'єктів СРСР, що цікавлять розвідку. Але разом з тим Рейдон не повинен упускати можливість робити це в портах інших країн соціалістичного табору. На цій же зустрічі Надорт вручив Рейдону дві нові фотоплівки і замінив об'єктив на телеоб'єктив.

У травні 1957 року на тому ж судні Рейдон прибув у радянський порт Вентспілс. Тут він зробив через ілюмінатор близько 10 знімків кількох військових тральщиків і підводних човнів, а також зробив три замальовки цих об'єктів.

У голландському порту Фліссенген, куди прийшло судно "Палома", в каюті відбулася чергова зустріч з Надортом, причому на цій зустрічі опинилась також наречена Рейдона – Снук, якій раніше він розповів про характер його зв'язків з Надортом.

Надорт показав Рейдону фотографії об'єктів, знятих в портах Клайпеди і Гданськ і дав їм високу оцінку. Тут же Рейдон передав йому одну фотоплівку із знімками в порту Вентспілс і малюнки об'єктів, дав щодо них докладні

пояснення. Подальший зв'язок з Надортом домовилися підтримувати через Снук, яка мешкала в Амстердамі.

На початку 1958 року Рейдона направили другим машиністом на голландське судно "Хюнзе", що знаходилося в англійському порту Ліверпуль. Напередодні виїзду на це судно Рейдон зв'язався з Надортом і одержав від нього чергове завдання по збиранню розвідувальних даних.

У зв'язку з тим, що судно "Хюнзе" після відвідання північного радянського порту мало повернутися в Ліверпуль, Надорт попередив Рейдона про те, що в Англії до нього на судно прийде чоловік, якого за паролем "привіт від Хенка" він повинен прийняти і доповісти про виконання і завдання.

Перебуваючи в радянському порту Мезень, Рейдон всіляко намагався виконати шпигунське завдання, проте зробити це йому не вдалося з причин, що від нього не залежали. На зворотному шляху у Білому морі він сфотографував радянський військовий корабель та берегову лінію радянської території.

У Ліверпулі в каюту до Рейдона прийшов англієць років 50-ти і, не назвавши свого прізвища, за умовленим паролем зв'язався з ним. Рейдон передав гостю плівку із знімками, зробленими в Білому морі. Англієць пообіцяв переслати її Надорту.

Друга зустріч Рейдона з англіємцем відбулася після завершення рейсу в Швецію і повернення судна в ліверпульський порт. Англієць приніс з собою і показав Рейдону проявлену плівку й надруковані з неї фотографії об'єктів в районі Мезеньського порту. На великомасштабній карті морського району порту Мезень він показав конкретні ділянки і запитав Рейдона, чи не бачив той військових і промислових об'єктів там. Відповідь була заперечною.

Невдовзі судно "Хюнзе" прийшло в Роттердамський порт. Тут Рейдона зустрів шофер Надорта і доставив його в один з ресторанів, де на нього чекав сам шеф. Надорт закинув Рейдону те, що він залишив англієцю плівку на тривалий час, а також висловив невдоволення поганим виконанням завдання в порту Мезень.

Рейдон в свою чергу висловив намір оформити шлюб з Неллі Снук і у зв'язку з цим вирішив підшукати собі іншу роботу в Амстердамі, тому надалі виконувати завдання Надорта не зможе. Надорт по суті цього нічого не відповів.

У серпні 1958 р. Рейдон залишив роботу на судні, прибув в Астердам і підготував оформлення шлюбу з Неллі Снук. Але в цей час, не без втручання Недорта, управління судноплавства запропонувало Рейдону посаду другого машиніста з окладом першого машиніста на судні "Арієс", що мав відпливати в порт Архангельск.

Рейдон повідомив про цю пропозицію Надорта, який того ж дня зустрівся з ним на квартирі Снук. Надорт заявив, що результатами виконання останнього завдання в порту Мезень "дуже незадоволені" (хто саме, не

сказав) і тепер трапилась нагода добути більш цінну розвідувальну інформацію, котра могла б зацікавити розвідку. Тут же Надорт вручив фотоапарат з універсальним об'єктивом і попередив про якісне виконання дорученого завдання.

Порадившись з Неллі Снук, Рейдон погодився зробити цей рейс до Архангельська.

За два дні перебування в Архангельському порту Рейдон через ілюмінатор каюти сфотографував причал, кілька ділянок панорами порту, а в територіальних водах – військовий корабель і підводний човен. Всього зробив близько 30 знімків і ряд замальовок до них.

Повернувшись в Амстердам, Рейдон оформив шлюб з Неллі Снук і незабаром зустрівся з Надортом. На зустрічі були присутні також Снук і другий співробітник розвідки Месман. Надорт сказав, що зроблені Райдоном знімки становлять великий інтерес для розвідки і результатам виконання завдання "дуже будуть раді".

На черговій зустрічі Надорт запропонував Рейдону для практичного навчання і вдосконалення методів збирання розвідувальної інформації здійснити тренувальну поїздку на голландську військово-морську базу Ден Хелдер, розташовану поблизу Роттердама. Він доручив Рейдону таємно сфотографувати на цій базі військові кораблі, радарні установки, підводні човни, зробити замальовки їх і скласти письмовий звіт.

Рейдон протягом дня виконав це доручення Надорта, витративши три плівки. Під час розгляду результатів тренувальної поїздки Надорт інструктував Райдона про способи збирання розвідувальних даних з допомогою фотоапарата, роз'яснював, на що слід звертати особливу увагу.

У вересні 1958 року на зустрічі, що відбулася в кафе на вулиці Нівендейк, Надорт і Месман ознайомили Рейдона з принципами дії спеціального електронного апарата для виявлення і фіксації координат радарних установок і роз'яснили, як ним треба користуватися при збиранні розвідувальних відомостей. Месман передав цей апарат Рейдону і запропонував протягом кількох дні детальніше ознайомитися з його конструкцією.

З цим апаратом Рейдон разом з Надортом і Месманом у Роттердамському порту провів практичне заняття з фіксування радарної установки на одному з пасажирських суден, після чого Месман заявив, що під час чергового рейсу в Радянський Союз Рейдон повинен буде взяти цей апарат і використати в інтересах розвідки. Однак з невідомих Рейдону причин Надорт не допоміг влаштуватися йому на роботу. Залишившись без засобів до існування, Рейдон самостійно влаштувався на роботу на судно, що робило рейси в порти капіталістичних країн. У зв'язку з цим він повернув Надорту електронний апарат.

У липні 1959 р. Рейдон знову залишив роботу. Скрутне матеріальне становище штовхнуло його звернутися до Надорта за допомогою, і він

спробував зателефонувати йому. Замість Надорта з Рейдоном розмовляв незнайомий йому чоловік, який назвався Ван Мауріком – наступником Надорта, з яким він повинен продовжувати співробітництво. Він також сказав, що Надорт емігрував з Голландії, що знає Рейдона, має для нього "добрі новини" і попросив прийти в обумовлений час у кафе, де зустрівся з Надортом і Месманом.

Відбулася зустріч. Ван Маурік, назвавши псевдонім Рейдона, розповів в деталях про характер зв'язку Рейдона з Надортом і тим самим переконав його, що він та людина, за яку себе видає, тобто такий же розвідник, як і Надорт.

Ван Маурік, 35 років, голландець. Заявив Рейдону, що далі підтримуватиме з ним зв'язок і попросив продовжувати виконувати завдання по збиранню розвідувальної інформації в Радянському Союзі. Для цього вручив йому фотоапарат "Кодак" і допоміг влаштуватися першим машиністом на судні "Аріес".

На цьому судні до початку січня 1960 року Рейдон зробив ряд рейсів в порти капіталістичних країн, а потім після закінчення строку контракту повернувся в Амстердам, де зустрівся з Ван Мауріком. Останній пообіцяв допомогти в працевлаштуванні, але потім відмовився, і Рейдон, порадившись з дружиною, вирішив звернутися до поліції, розповісти про характер свого зв'язку з Надортом і Ван Мауріком, попросити допомогти "викрутитися з цієї справи".

У поліції Рейдона прийняв інспектор Резома, який вислухав його і запевнив, що перевірить заяву і наступного дня дасть відповідь. Остаточна відповідь зводилася до того, що Розема підтвердив вірогідність заяви Рейдона, але чимось допомогти йому відмовився, оскільки той займався фотографуванням військових об'єктів у Голландії і за це міг бути притягнутий до відповідальності.

Через кілька днів Розема прийшов на квартиру Рейдона, вручив гроші і сказав, що йому доручено зв'язати Рейдона з іншою групою розвідників, які мешкають в Амстердамі, і, якщо він погодиться з цим, буде забезпечений роботою за спеціальністю, а в разі тимчасового безробіття – виплатою управлінням судноплавства 80 % грошового утримання за посадою першого машиніста. Рейдон прийняв пропозицію Розема, який організував у раніше названому кафе зустріч з розвідником, котрий назвав себе Отто. Той докладно розпитав Рейдона про характер його зв'язку з Надортом, Месманом і Ван Мауріком, після чого Рейдон дістав згоду на продовження співробітництва з розвідкою. Отто запевнив, що допоможе йому повернутися на роботу в управління судноплавства за своєю спеціальністю.

І справді, незабаром Рейдон отримав посаду першого машиніста на судні "Енержі", на якому працював до кінця березня 1961 року. Це судно виконувало рейси в порти капіталістичних країн.

Після кожного повернення в Голландію на судно приходив Отто, бесідував з Рейдоном про різні аспекти його особистого життя і політику, а

також підкреслював, що той повинен добре ставитися до роботи і зарекомендувати себе з позитивного боку.

У березні 1961 року, коли судно повернулося в Голландію, Рейдон звільнився за власним бажанням. В порту зустрівся з Отто. Той сказав, що допоможе Рейдону оформитися на роботу вахтером в Амстердамському порту, а пізніше, в липні – першим машиністом на судно "Елізабет", що виконує регулярні рейси між Стокгольмом і Ленінградом.

Рейдон погодився з цим і, працюючи вахтером, отримував від Отто різницю зарплати по 40-50 гульденів на тиждень. У цей час підготовка була закінчена і "шефи" пересвідчилися, що випробування кандидат пройшов успішно.

ДЕ ЯХЕР ЛОУ

Де Яхер Лоу, 1936 р.н., уродженець Голландії, мешканець Амстердама, середня освіта, працював штурманом дальнього плавання "об'єднаної голландської судноплавної компанії" (ВНС). Як агент іноземної розвідки завербований у жовтні-листопаді 1959 р.

ОБСТАВИНИ ВЕРБОВКИ

Восени 1959 р. (у жовтні чи листопаді) на пароплаві "Оліменкеріс", що належав об'єднаній голландській судноплавній компанії, де Яхер як штурман дальнього плавання здійснив поїздку до Китайської Республіки. Після повернення в Роттердам на пароплав в каюту де Яхера прийшов невідомий, що назвав себе Ван Мауріком.

На початку бесіди Ван Маурік переконався в прихильності де Яхера до нього, а потім дав зрозуміти що він знає багато чого про нього і тому бажає поговорити з дуже важливого питання. Підкресливши, що де Яхер періодично здійснює далеке плавання в різні країни, Ван Маурік спитав, чи не може він виконати для нього деякі доручення, а саме: під час перебування в територіальних водах КНР сфотографувати військові кораблі в Шанхайському порту і шляхом особистого спостереження встановити, який флот там базується і його кількість.

На цю пропозицію де Яхер дав згоду. Для виконання завдання по збиранню розвідувальних даних в КНР Ван Маурік вручив де Яхеру фотоапарат "Ретінете" і плівку до нього.

У березні 1960 року судно "Оммеркерн" прийшло в територіальні води НКР. Недалеко від порту Шанхай де Яхер побачив на річці Ван По військово-морську базу і кораблі, що стояли там. Сфотографував. Плівку вручив після повернення в Голландію Ван Мауріку. У червні 1960 року на черговій зустрічі Ван Маурік показав де Яхеру фото знятих ним об'єктів у КНР. Знімки були відмінні.

До грудня 1960 року зустрічі де Яхера з Ван Мауріком відбувалися в Амстердамі дуже рідко, оскільки судно "Оммеркерн" здійснювало тривалі рейси в порти ряду африканських країн. Потім де Яхер вступив на курси підвищення кваліфікації при морехідному училищі в м. Амстердам, бажаючи

отримати диплом другого штурмана.

У березні 1961 року Ван Маурік прийшов на квартиру де Яхера і сказав, що йому стало відомо про бажання де Яхера влітку здійснити на власному автомобілі туристичну поїздку (про таке бажання де Яхер говорив своїм знайомим). Діставши підтвердження де Яхера, Ван Маурік запитав, чи не бажає він поїхати в Радянський Союз туристом і чи згоден виконати його доручення, запевнивши при цьому, що всі витрати на цю поїздку йому будуть повністю відшкодовані. Бажання обох сторін співпадали. Де Яхер дав згоду.

Ван Маурік призначив чергову зустріч у травні в кафе на вулиці Нівендейк, де раніше зустрічався з Рейдоном, щоб обговорити питання, зв'язані з підготовкою до поїздки в Радянський Союз, а точніше – в Україну.

Як потім показували Рейдон та де Яхер, підготовкою їх поїздки в Україну з розвідувальною метою займались вже згадані Ван Маурік, Отто, а також ще один "інструктор" на ім'я Нібура.

Керував підготовкою представник американської розвідки.. Навчання здійснювалось в окремій кімнаті кафе на вулиці Нівендейк в Амстердамі, а також в одній з кімнат страхової контори в Гаазі. Практичні заняття проводились безпосередньо на автостраді.

В травні 1961 року, за вказівкою Отто, в кафе на вулиці Нівендейк прийшов Рейдон. Через кілька хвилин в окрему кімнату кафе, де вже були Отто й Рейдон, зайшли американець та голландець, які займали (як потім відмічав Рейдон) високе становище в натівській розвідці.

Розмову почав голландець. Він відзначив набутий Рейдоном у попередній розвідувальній роботі високий професіоналізм, сказав, що у зв'язку з цим вирішено направити його із завданням в Радянський Союз. Голландець заявив, що Рейдон повинен здійснити разом з партнером поїздку на територію України на легковому автомобілі.

Далі говорив американець. Він підкреслив головну мету завдання – в першу чергу збирати інформацію про ракетну техніку, залізничні цистерни з рідким киснем, що є ракетним паливом, відгалуження від центральних автомагістралей з точним зазначенням їх місцезнаходження, збирати дані про радарні установки, аеродроми і літаки на них, місця зберігання рідкого палива для ракет, танкодроми та танки.

Знайомлячи Рейдона з Радянським Союзом, американець розповів про деякі особливості історії СРСР, зокрема, про Жовтневу революцію, національний і склад населення, про релігію тощо. Попередив, щоб під час перебування в Україні були дуже обережними, не звертались до радянських людей із запитаннями, пов'язаними зі збором розвідінформації, не приймали запрошень відвідати їх квартири, бо подібні дії можуть призвести до провалу.

Після зустрічі з Рейдоном цей же представник американської розвідки і в тому ж місці в присутності Отто, Ван Мауріка та Нібура провели аналогічну бесіду з де Яхером. Невдовзі в тому ж кафе Ван Маурік познайомив Рейдона з де Яхером і направив їх в турбюро для оформлення путівок. Почалась

скрупульозна підготовка до розвідувальної поїздки в Україну.

Протягом червня 1961 року Отто, Ван Маурік та Нібур знайомили Рейдона і де Яхера зі спеціальним альбомом з малюнками військової техніки, на яких були зображені радарні установки, ракети, реактивні та гвинтові літаки, аеродроми, танки, спеціальні вантажні автомашини для перевезення ракетної техніки. Майбутні "туристи" вивчали топографічні карти окремих місцевостей України, плани міст, особливо портових.

На деяких планах міст були пунктиром позначені можливі військові заводи та аеродроми, інші військові об'єкти.

Рейдон та де Яхер під керівництвом досвідчених розвідників здійснили тренувальні поїздки на автомобілі за маршрутом Амстердам-Гаага-Роттердам-Гоуда-Уттерхт-Амстердам, а також Амстердам-Гаага-Дельфт-Роттердам-Мурдейськ-Бреда-Утрехт-Амстердам загальною відстанню близько 800 кілометрів. При цьому "учні" вели спостереження, робили записи, фотографували "об'єкти", виявляли "стеження" за своєю машиною. В Роттердамському порту уважно вивчали військові кораблі, що стояли там.

Таким чином в процесі підготовки було відпрацьовано конкретне завдання під час поїздки в Україну, яке зводилось до такого:

1. Під час подорожі за названим маршрутом головну увагу звертати на виявлення, збір даних та фотографування ракетних установок.

2. Збирати відомості, що стосуються аеродромів, літаків, танків, радарних установок, високовольтних ліній електропередач, радіоантен та інших висотних вишок.

3. Виявляти місця зберігання рідкого палива для ракет, фотографувати залізничні цистерни з рідким киснем, вагони й платформи великих габаритів.

4. Фіксувати і по можливості фотографувати на маршруті промислові об'єкти, залізниці, мости, військові автомобілі з їх номерами та марками, відзначаючи визначальні дані та місця знаходження кожного з цих об'єктів.

5. Збирати відомості, що характеризують стан автотрас, фотографувати відгалуження доріг від центральних магістралей та вказувати їх місцезнаходження.

Крім того, Рейдон і де Яхер отримали завдання зібрати розвідінформацію з деяких конкретних об'єктів, що становили особливу зацікавленість натовських розвідок.

Екіпірувавши Рейдона і де Яхера необхідним шпигунським спорядженням та забезпечивши грошима, "вчителі" благословили їх на успішну розвідпоїздку.

15 липня 1961 року Рейдон та де Яхер виїхали з Амстердама і через ФРН та Чехословаччину вирушили в Україну.

Здобуті навички не пропали марно. Рейдон та де Яхер дійсно зібрали "багатий" матеріал. На їх плівках виявились зафіксовані військові об'єкти, радари, техніка. Звичайно ж всі їх дії завдяки професіоналізму українських контррозвідників були задокументовані і врешті-решт припинені. Вивезти й

використати зібраний матеріал західним спецслужбам цього разу не вдалося.

Коли читаєш архівні матеріали, виникає бажання провести аналогію з сьогоднішнім. Чи так пильно ми зараз захищаємо наші таємниці – таємний незалежної української держави? Раніше кожна дитина знала, що коли незнайомці з іноземного автомобіля криючись, фотографують прохідну якогось заводу чи лінії електропередач, значить, тут щось не так і необхідно повідомити кого треба. Звичайно це все віджило своє, боронь боже закликати до тотальної шпигуноманії. Але ж зараз, коли панує вседозволеність, байдужість, а іноді й продажність, дехто, навіть досить солідний, робить вигляд, що ні кордонів, ні таємниць не існує.

Чи ж зможемо за такого підходу зберегти державу, наші таємниці? Історія свідчить і вчить: допоки є таємниці, їх треба надійно охороняти й берегти.

А Рейдона й де Яхера після двох років відбування покарання дійсно обміняли на затриманих за кордоном двох наших розвідників. Що ж, особисті інтереси кожної держави – понад усе.

Анатолій САХНО

*Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг
"Реабілітовані історією" складає подяку всесвітньо відомій фірмі
"XEROX" (Генеральний представник в Україні - Олександр Котляр)
за велику допомогу і підтримку в розв'язанні питань
відродження історичної правди, вшанування пам'яті
громадян, що стали жертвами політичних репресій
періоду тоталітаризму.*

ХТО ВИ, КНЯГИНЕ?

Парадоксальна, але правдива історія про те, як велика княгиня перехитрила чекістів

Урядовці цієї установи набачилися і начулися стільки, що ніякими приладами не виміряти. Коли у Бердичів вступали вояки Центральної Ради, кайзерівські солдати, січові стрільці, війська Добровольчої армії Денікіна, польські легіонери, або ж коли округу затопила дончаки Будьонного, вони покидали свої кабінети. Відступали, притищувалися або переховувалися, спасаючись від полювання на “жидо-комісарів”, “комуняк” і чекістів.

Спадали ці хвилі, поверталися червоні – поверталися й вони. І знову бралися за свою справу: ловили, допитували, розстрілювали. Батьків-отаманів, од яких за версту несло димом багать, самосадам і самогонним перегаром. Гайдамаків з задубілими від сонця, морозу й вітрів обличчями, з кулачищами-кувалдами. Затятих агентів Директорії і членів підпільних національних комітетів. Зухвалих золотопогонників. Гонористих пілсудчиків і буйних анархістів. А ще – равинів і ксьондзів. Попів і монахів. Учителів, інженерів та багато іншого люду. Наводили, коротше, твердий революційний порядок. Їх, чекістів, проклинали і боялися. Вони вперто, настирно, послідовно, наражаючись на кулі й леза ножів, плели міцне павутиння, запускаючи його вглиб і вшир, куди попадала й крупна і дрібна здобич. І продовжували своє: допитували, запроторювали до кам'яниць, розстрілювали. Не було тоді страшнішої установи, ніж ЧК.

Відгриміла громадянська війна. Червона Армія “розгромила отаманів, розігнала воєвод”. Кого з ворогів внутрішніх розстріляли, хто сам прийшов з повинною, хто заліг на глибоке дно. Мирне життя пішло. ЧК заступило Державне політичне управління (ДПУ). Його функції дещо змінилися. Але працівники пильності і традицій не втрачали. Репресивний конвеєр працював безперервно, без збоїв.

...Десь у жовтні 1928 року до кабінету слідчого секретно-оперативного відділку Бердичівського окружного відділу ДПУ ввели чергову пацієнтку. Глянув на неї пильно. Здивувався. Невисока жінка з густо всипаним сивиною волоссям. Зодягнута без шику, але у чистенький, дбайливо підібраний одяг. Ловкенька, хоч немолода вже. Прямо таки мишка-норушка.

Чисто випадковою зустріч не назвеш. Ще рік тому жінка попала у поле інтересів чекістів. До пори, до часу збирали агентурні повідомлення, аналізували їх. Тепер вирішили: пора!

Слідчий запросив гостю сідати. Та, гідно уклонивши голову, опустилася на стілець, дбайливо поправила одяг і невимушено почала розглядатись навкіл. Чекіст, не поспішаючи, піднявся, дістав з сейфу течку. Розрахунок чисто психологічний: нехай заарештована краще втямить, куди попала і що її чекає. Сів, пильно глянув в очі візаві. Та лишилася спокійною, на погляд не відреагувала.

– Знаєте, чому заарештовані?
– Гадаю, що мені про це повідомлять.
– Ви всім тлумачите, що донька російського імператора Олександра III.
– Це так і є. Я дійсно гротспринцеса, як воно – велика княгиня. Ксеня Олександрівна Романова. По чоловіку – Святополк-Мирська. Після одруження він теж став великим князем.

– Що ж занесло вас у таку глухомань?
– Розшукую своїх діток. Старшенького добрі люди допомогли переправити за кордон. Там він непогано прилаштувався. А ось меншенькі десь пропали, коли ми виїжджали з мамою з Києва. Упродовж багатьох років намагаюся знайти їх сліди на Україні.

У це слідчий міг ще повірити. За роки революції, громадянської війни сам бачив, скільки вкритих коростою, вошами й лахміттям безбатченків терлося на станціях, вешталось по базарах, чіплялося до перехожих на вулицях. Спробуй відрізни, хто з них князівський нащадок, а хто – босяцький син. Чекістам довелося добряче попрацювати, щоб якимось покінчити з безпритульністю.

– Так, так. А що ви робили у Погребищах?
– Бачите, я стільки разів, ризикуючи життям, переходила кордони в роки війни, стільки зазнала пригод, що вирішила тимчасово затриматися в одному місці. Відпочити, набратися сил. У Погребищах мене привітно зустріли, добре до мене ставляться.

– Але ж вам не сиділося на одному місці.
– Вірно. За своїм походженням і вихованням, я не вмю ні доїти корів, ні сапати, ні ткати. Не привчена. А іноземні мови, етикет, ще багато іншого, до котрого повинно привчатись дитя благородних батьків, знаю. Тому зв'язувалась з багатими родинами Погребищ і навколишніх сіл, щоб навчати їхніх хлопчиків та дівчаток грамоті, культурному поведженню.

Прийняв слідчий і цей аргумент до уваги. Ще донедавна немало люду вештало по українських селах. Заради куска хліба мало не за безцінь міняли останнє барахло, йшли у найми, батракували. Інші вдавалися до чаклунства, пророцтв, а то й просто тягли що погано лежало. Ясно, що ця жінка не могла і не посміла б нічого такого кримінального скоїти. Що ж, побережемо підступні запитання на останок...

– Давайте заповнимо анкету. Почнемо; по-порядку. Отже, прізвище, ім'я, по-батькові. І так далі. Я питаю, ви відповідаєте усе без утайки. Інакше будете нести сувору відповідальність перед законом.

– Згодна...

Ось що записано в "Анкеті затриманого", котра підшита у кримінальній справі № 3542-ФП, що зберігається у Державному архіві СБУ.

Святополк-Мирська-Романова. 1872 р. народження. Місце народження – Бреславль (Німеччина). Колишня дворянка, нині – безробітна. Німкеня. Без підданства. Вища освіта.

– Значить. Діток розшукували, – задумливо прокоментував слідчий Поліщук. Наливаючись кров'ю, раптом рывкнув: "Ви кого збираєтесь дурити? Ми багато про вас знаємо. Ваш хазяїн Задерій Іван Матвійович – член "Союза русского народа". Видаючи себе за сестру Миколи II, ви поширювали чутки, буцім ваш брат з сім'єю, завдячуючи щасливому випадку, врятувався. Нині проживають за кордоном, хоч і спіткало Романових велике горе: помер царевич Олексій. Та вже давно у Сибіру їх кістки згнили.

У цій течці листи, які ви нібито одержали від певних осіб. Їх зміст переповідаєте людям. Фактично ведете серед селян контрреволюційну пропаганду монархічного характеру. Обливаєте брудом Радянську владу, нашіптуєте, що незабаром після інтервенції іноземних держав повалять існуючу владу на Україні і вона стане самостійною. Та за цю ворожу балаканину вас розстріляти мало! Мовчати, коли я говорю!

Російська царівна, а німкеня, в Німеччині народилася. Та це просто нісенітниця, шизофренічне марення! Ви така ж донька російського імператора, як я син китайського богдыхана. Але ми зуміємо вибити з вас правду. А поки що я підписую постанову про утримання вас у в'язниці.

Підслідна знітилась, зблідла, Поліщук натиснув кнопку:

– Виведіть заарештовану!

Механізм розслідування запустили в роботу. Викликали й допитували свідків. Вчитувалися в агентурні повідомлення. Не полишали у спокої підслідну. Версії про цісарське походження вона трималася кільканадцять допитів. Не відомо, до яких методів дізнання вдавався слідчий, оскільки на той час універсальний "детектор брехні" ще не було винайдено. Швидше всього – традиційних. І таки почув щось новеньке. Невідома громадянка зізналася, що вона не велика княгиня, а німецька графиня Ференталь фон-Группенберг. Побралася з князем Святополк-Мирським. Овдовіла. Проживала до Першої світової війни у родовому маєтку з трьома дітками: Георгієм, Михайлом і Тетяною. Далі вона оповідала про залишені у Німеччині маєтності, коштовності і гроші, повторювала версії про переходи кордонів ворогуючих держав, про пошуки розкиданих по білому світу дітей.

Слідчий видався з твердокам'яних. Копав і копав. І таки добився свого. Підслідна заявила, що не Романова вона, і не Святополк-Мирська, і не графиня Группенберг, а Чарноцька Федора Германівна. Народилася в сім'ї пруського дворянина. У 18 років вийшла заміж за російського офіцера 27-го Вітебського піхотного полку. Чоловік загинув під час революції 1905-го року.

З початком Першої світової війни з сином Михайлом та донькою Тетяною виїхала до Києва, де мешкала до 1921 року. В революцію та громадянську війну загубила діток. В пошуках їх пішла у мандри. Ніяких вояжів за кордон, про які оповідала раніше, не робила, ніяких маєтностей не мала.

Через 4 місяці, а саме – 18 лютого 1929 року, слідство сформулювало висновок по справі № 178 про звинувачення Чарноцької Федори Германівни,

вона ж Святополк-Мирська-Романова Ксенія Олександрівна, у вчиненні злочинів, передбачених ст.ст. 7 та 54 п. 10 Кримінального кодексу УСРР. Слід зауважити, що на ті часи, поряд з незаконними "двійками", "трійками", "особливими нарадами" діяли, хоч і рудиментарні, органи третьої влади. Документи надіслали окружному прокурору для ознайомлення і санкції на порушення в суді кримінальної справи.

Судочинство в Бердичеві велося двома мовами. Документи слідства у кримінально-політичних справах продукувалися російською, прокурорські розслідування та судове діловодство – українською. Ймовірно, дослідників особливостей стилю офіційних юридичних документів 30-х років зацікавлять витяги з деяких із них.

26 лютого 1929 р. округовий прокурор Бердичівщини під грифом "д.негайно" направив до місцевого дому попереднього ув'язнення (ДОПР) супліку такого змісту: "Надсилаючи при цьому копію моєї постанови у справі Ч. 9. – 1159, пропоную:

1. Негайно вручити таку звинуваченій в зазначеній справі Чарноцькій Федорі, вона ж Святополк-Мирська, що мешкає в Бердичівському ДОПРі під розписку і пояснити їй, що постановою ст. помічника окружного прокурора з 23.чч.1929 р. згаданому вище винувальному висновкові в порядку п. 3, арт. 223 КПК УСРР надано силу винувального акту й справу надіслано до Бердичівського окрсуду.

2. Пояснити, що вона має право жадати від зазначеного суду, аби останній допустив оборонця або призначив такого, коли звинувачена собі за власною згодою не обрала, а також може вимагати, аби суд заповнив список свідків чи експертів, або зажадати інших доказів, про що звинувачуваній належить звернутись безпосередньо до суду.

3. Розписку про вручення винувального висновку та пояснення наведеного вище негайно надіслати до окружного суду Бердичівщини".

У кримінальній справі містяться як копія подання до суду, так і розписка ув'язненої про ознайомлення з документами.

Далі цитую наступний документ (орфографію й стилістику знову ж таки збережено. – *Авт.*).

"Іменем Української Соціалістичної Радянської республіки 1929 року травня 22 дня Бердичівський округовий суд по кримінальному відділу у складі голови, народних засідателів, при секретареві і при участі прокурора та захисника (йде перелік прізвищ. – *Авт.*), розглянувши у відкритому судовому засіданні справу по звинуваченню гром-ки Чарноцької Федори Германівни, вона ж Святополк-Мирська-Романова Ксенія Олександрівна, 58 років, без постійного роду занять, удову, письменну, не члена будь-якої партії чи організації, не судиму... приговорив Чарноцьку, вона ж Святополк-Мирська-Романова, віддалити за межі Бердичівщини з обов'язковим поселенням в Старобільській окрузі терміном 5 років. Термін віддалення рахувати з 28.10.1928 року".

Вирок, як на ті часи, досить гуманний: не до Сибіру чи Середньої Азії, а заслання тут-таки, на Україні. Впадає у вічі й інше: суд фактично узаконив тріаду псевдонімів невідомої – Романова-Святополк-Мирська-Чарноцька. Справжнє прізвище так і не було розсекречене. Місцеві чекісти побурчали, побурчали, але змирилися з перебуванням нової підопічної. Як би ж то вони знали...

Не встигла ще віддалена, як кажуть, пустити корені на новому місці, як у працівників Старобільського ДПУ почалися головні болі. Уповноважений окружного відділу Бобро вже 2 лютого 1930 р. завізував у свого керівництва постанову про віддання під варту Святополк-Мирської, котра проживала під наглядом в с. Чмерівка на квартирі Калашникова Івана Івановича. Сутність мотивації: зв'язки з реакційним духовенством, розповсюдження антирадянщини. Усе це підводилося під ст. 54/10.

Під час обшуку чекісти розжились кількома листами, адресами, талонами грошових переказів та 4-ма фотокартками.

Знову задіяли процедуру викликів свідків, допитів підслідної. Тепер вона трималася іншої версії. Твердила, що народилася у сім'ї графів. Має вищу освіту. По закінченню інституту в Берліні вийшла заміж за генерала російської армії князя Святополк-Мирського-Романова Олександра Михайловича (у Бердичеві "законна дружина" звала його Іваном Івановичем). До 1914 року сім'єю проживали у Петербурзі, але у 1915 р. вона з дітьми перебралася до Німеччини (і це – під час війни!). Після закінчення радянсько-польської війни, поховавши чоловіка, дісталася Києва. Діти залишилися за кордоном. Згорьована матуся назвала їх: сини Андрій та Федір, дочка Ірина. У Бердичеві, правда, діти проходили під іншими іменами: Георгій, Михайло і Тетяна.

На підступні запитання слідчого давала простодушні відповіді. Політикою не займалася. Мешкала в одній кімнатці (так дешевше!) з неписьменною монашкою Марією Литвиною. В'язали вовняні панчохи, продавали.. З того й жили. Звідкіль корінці грошових переказів? О, то дуже просто. Рукоділлям не прохарчуєшся і не зодягнешся. Писала у різні благодійницькі організації чи окремим особам. Перепадало по десятці, частіше – по 4-5 карбованців. Могла б обійтися без цих крихт, якби не роздала селянам ще на Бердичівщині тисячу доларів, котрі надіслав їй з Японії син Андрій. У розмовах зі слідчим громадянка натякнула, що маєності під час революції втратила, зате в закордонних банках має чималі суми.

Слідчий довго бився, з ким із служителів релігійних культів стрічалась, про що велися розмови. Підслідна виявилася на диво безпам'ятною: ні прізвищ, ні адрес не знала. Так, в однієї знайомої бачилася з архієреєм Іосафом, але про що запитував – начисто вилетіло з голови.

Зрештою, терпець у слідчого увірвався. Він упросив начальство порушити перед Особливою нарадою при колегії ДПУ УСРР клопотання про

визнання його підслідчої соціально небезпечним елементом і заслати її у концтабори терміном на 5 років. Написали, підписали, але отримали облизня – виписку з протоколу засідання наради 38/368 від 3 березня 1930 року: ...Святополк-Мирську-Романову Ксенію Олександрівну з-під варті звільнити. Кримінальну справу на неї припинити" (Третє прізвище – Черноцька Федора Германівна випущено).

І знову одинока жінка зажила в Старобільській окрузі. Тихо і мирно. Під наглядом, зрозуміло. Цим могло б усе й скінчитися. Та ось у Старобільському відділі ДПУ Святополк-Мирська-Романова (будемо її так величати, йдучи за юридичними інстанціями) зробила важливе повідомлення: хоч у Німеччині вона маєтностей позбулася, зате в Берлінському рейхсбанку на її поточному рахунку лежить 185 тисяч рейхсмарок, заповіданих тіткою. А рідний дядько залишив їй у Чикагському банку 300 тисяч доларів. При собі оригіналів документів не має, вони зберігаються у старого друга сім'ї генерала у відставці фон Бюллова, який проживає у Берліні. Вона готова віддати ці гроші владі за умови, що буде забезпечено її старість.

У старобільських законників чуби змокрили. Негайно сповістили вище столичне начальство. В ДПУ УСРР теж вельми зацікавилися. Підготували відповідні документи й передали у так зване "Кредитбюро", котре займалося подібними операціями за кордоном. Саму ж Святополк-Мирську-Романову, за домовленістю з Москвою, одвезли у Ленінград – для телеграфної розмови з фон Бюлловим.

Як і слід було чекати, нічого не вийшло. Одначе, ленінградські чекісти виявилися кмітливішими, ніж їх українські колеги. Вони не полінувалися запросити визнаного знавця своєї справи, професора колишнього Археологічного інституту по кафедрі генеалогії й геральдики Лукомського для зустрічі й бесіди з заїжджою гостею. У присутності слідчого шанований вчений поставив їй кілька запитань. Стало все зрозумілим. Безтрепетною рукою, чітко, виразно й логічно склав і підписав акт експертизи. Документ датований 20 травня 1932 року.

На думку вченого, мнима велика княгиня Ксенія Олександрівна близьких стосунків з Святополк-Мирськими не підтримувала, тим паче – не вступала в шлюб. Що ж стосується самих Святополк-Мирських, то в їх роду не було Іванів Івановичів або Олександрів Михайловичів. У 1904-1905 роках міністром внутрішніх справ був князь Петро Дмитрович, але громадянка Н. нічого про його зовнішність, звички розповісти не змогла, а опису й девіза родового герба Святополк-Мирських не знала.

Прискіпливий знавець геральдики не полінувався ознайомитися з потрібними документами про родоводи німецької еліти. Він довів, що у Німеччині графи Группенберги не водилися. Під такими прізвищами в Сілезії проживало кілька дворянських родин. До речі, поцікавився він, який графологічний девіз зображено на гербах Группенбергів? "Білка в колесі!". "Ні, рука, що тримає три трилисники".

Професор розібрався і з дітьми Ксенії Олександрівни. Їх імена в останньому варіанті свідчень співпадали. А ось роки народження... Бог дійсно дав великій княгині діток, тільки не за тим порядком: Ірина (1895 р.), Андрій (1897 р.), Федір (1898 р.).

Професор, виклавши невідповідності тверджень підслідної з реальними фактами, зробив деякі висновки. Правда, обмовившись, що у його функції не входить давати категоричні визначення, він припустив, що у даному випадку йдеться або про самозванство, або якісь особливі наміри, пов'язані з психічним розладом. Але в даному випадку останнє слово повинні сказати лікарі.

Без малого два місяці в чекістських органах роздумували і формулювали висновки. Скінчилося тим, що 17 липня 1932 р. підопічну направили для обстеження до психіатричної лікарні. Десь через півтора місяці кваліфікована медична комісія подала свій висновок.

Ленінградські фахівці засвідчили, що колишня княгиня Святополк-Мирська має ознаки артеріосклерозу серцевого апарату та судин мозку, ослаблення пам'яті, схильність до ейфорії, підвищеного емоційного збудження й зниження критичного ставлення до себе й оточуючих при збереженні ознак ясної пам'яті, відсутності галюцинацій і марення.

Далі йде остаточний діагноз: початкова стадія захворювання центральної нервової системи з деякими порушеннями психічної діяльності, що не сягають ступеня психозу. Таке у похилому віці – закономірність. Вимагаються постійні медичні спостереження, але тримати пацієнтку в стаціонарі недоцільно.

З тим громадянку відправили назад до Старобільська. До 1945 року, як це видно з кримінальної справи Святополк-Мирської, каральні органи нею пильно не цікавилися. Але ось "довідка" на поселницю м. Старобільська Романову-Святополк-Мирську Ксенію Олександрівну, 1872 р. народження (73-х років), яка іменує себе дочкою імператора Олександра III і сестрою останнього російського імператора Миколи II". Підписав її у травні 1945 року начальник відділу "А" НКДБ СРСР комісар держбезпеки Герцовський. Кому вона адресована – невідомо. Окрім грифу "Совершенно секретно", будь-які обов'язкові шифри діловодства відсутні, позначено лише: копія. Зробимо перефразу написаного.

У досить об'ємному документі чітко, точно переповідається одиссея Святополк-Мирської. Вже відомі факти повторювати не варто.

Німецько-фашистська окупація Луганщини викликала у Святополк-Мирської новий спалах енергії. Добре володіючи німецькою мовою, вона, вочевидь, видала себе за чистокровну арійку і протоптала стежку у місцеве гестапо. Та запродавкою не стала. Навпаки, користуючись деякою прихильністю окупантів, намагалася, як могла, допомогти місцевим жителям. Писала по-німецьки клопотання про увільнення від несправедливих покарань, насильницького вивезення молодих людей до Німеччини. Гестапо в окремих

випадках задовольняло її настійні прохання, випускало людей на волю.

Серед населення народжувались і поширювались чутки про милосердність і заступництво великої княгині Романової. Кращими агітаторами виступали ті, кому вдалося уникнути поневірянь, та їх родичі. З довідки відділу "А" дізнаємося, що з жовтня 1942 року вона працювала – зайнялася рукоділлям. З домівки майже не виходила.

І все ж у квітні 1945 року оперативний працівник обласного управління УКДБ УРСР Карін завітав до Ксенії Олександрівни (будемо так її величати). Видаючи себе за військовика-фронтовика, він повідомив господині, що начувся про її благородство і благодійність під час окупації, тепер хоче дізнатись про все це з її вуст.

У службовій записці про зустріч Карін сповіщав, що його співрозмовниця категорично стверджувала, що ніяка не Святополк-Мирська, а велика княгиня Ксенія Олександрівна. Чоловіку, великому князю Олександрю Михайловичу, вдалося ще до 1917 р. виїхати за кордон. Вона мала емігрувати пізніше, але вийшла заборона на виїзди туди осіб імператорського дому. Довелося вступити у фіктивний шлюб з князем Святополк-Мирським Володимиром Олександровичем і завдяки цьому утекти до Парижа. У пошуках сина нелегально прибула на Україну у 1928 році.

Записці одразу дали хід. Стару жінку сфотографували, вилучили кілька її фото, зроблених до 1917 року. Взяли власноручно написані листи і якусь децицю. Все це надіслали на експертизу в центральні спеціалізовані установи, інститути й музеї. Висококваліфіковані графологи, історики, криміналісти, геральдисти прискіпливо звірили написані рукою колишньої справжньої сестри Миколи II листи, що зберігаються в архівах, з почерком її "копії", дослідили ідентичність фотографій, дати проживання обох під час революції й громадянської війни. Нічого спільного, схожого не виявили. Самозванство. Та стареньку полишили спокійно доживати свого віку.

Оце і вся історія. Та щось у ній не договорено, не дописано.

Розбурханий буревій ламає, трощить, вивертає з корінням столітні велети, нищить підлісок. Все живе реве, виє, нерідко гине. А сіренька мишка забереється у нірку. Дивишся, й пересиділа негоду.

Соціально-політичний смерч, піднятий Сталіним і його однодумцями, нищив усіх підряд: і членів уряду, і маршалів, і командирів виробництва, інтелігенцію, селян, робітників.

А ця, немолода вже, жінка, позбавлена роду-племені, батьківщини, соціальної опори, ця сіренька мишка-норушка запросто бавилася з страхітливою червоною кішкою. І – вціліла, вижила.

Не станемо робити з неї героїню. Але й картати чи осуджувати не будемо. Вірно ж бо речено мудрими: "Не судіть, щоб і вас не судили. Бо яким судом судите, таким будете судимі, і якою міркою міряєте, такою і вам будуть міряти".

Володимир ТВАРИНСЬКИЙ

ЧОТИРИ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ

З давніх давен Ліфляндія поставляла імперії Романових для державної і військової служби високородних баронів, а для нащадків російських родин з голубою кров'ю – жіночу стать. Тут народжувались, господарювали, передавали з покоління в покоління нажиті важкою працею, умінням і терпінням земельні наділи, високопродуктивну худобу. І ще – незгасну любов до рідного краю, народних звичаїв, історії і мови. Це давало насагу до супротиву насильницькій колонізації рідного краю. Важка то була боротьба, чимало жертв довелося принести латишам на олтар свободи, національної гідності й незалежності.

Не дивно, що чимало з них, увірувавши в гасла більшовиків про справедливість і національну незалежність, рішуче стали під прапори Жовтневої революції 1917 року. Саме їм, латишам, було довірено охорону Кремля і першого Раднаркому на чолі з В.І.Леніним. Залізна дисципліна і витримка, високий бойовий дух і майстерність, мужність і відвага латиських вояків прославили їх в роки громадянської війни.

Вже пізніше прийшло розчарування в практичній політиці радянських владців. Одні повернулися на батьківщину, інші, залишившись в сталінській імперії, зазнали потім репресій і гонінь.

Ілюстрацією слугує Микола Петрович Пуполь. Народився 31 грудня 1896 року у Венденському повіті Ліфляндської губернії в родині фермера. Статки в сім'ї були не баронські. Батько вирішив, що трьом його дочкам досить і початкової освіти, а от єдиному сину слід щоб то не стало подолати цей рубіж: хай хоч він не буде все життя на фермі бикам хвосту крутити. І проявив неабияку силу волі й характеру.

У кримінальній справі М.П.Пуполя підшито написану ним автобіографію. З неї можна дізнатися, чому її автор – корінний латиш – мав російське ім'я та по-батькові. У шість років Миколку віддали до школи, котра знаходилася за 15 км від рідного хутора. Навчання велося латвійською мовою, бо вчителі бойкотували все російське¹. В 1907 році, коли закінчив дворічну приходську школу, постало питання: що робити далі? Батько вирішив віддати хлопця на навчання до Риги, в реальне училище. На ті часи ці учбові заклади давали досить ґрунтовні технічні знання і відкривали пряму дорогу для влаштування чи то на промислових підприємствах, чи на транспорті. Але трапилась халепка: до училища приймали лише 5 відсотків латишів. З першого заходу подолати цей бар'єр не вдалося². У ранньому віці Миколка дізнався про огидну суть національного приниження.

Батько не здавався. За порадою розумних людей вся сім'я Пуполів перейшла у православну віру. Природно, що піп дав кожному й православне ім'я. Батько став Петром, син – Миколою. Завдяки цьому "обхідному маневру" хлопця зарахували до першого класу реального училища.

Швидко промайнули роки навчання. По закінченні училища Миколу взяли на фабрику робітником. Почався відлік його трудового стажу³.

Прозябання на фабриці не влаштувало напористого юнака. Пішов на будівництво підручним штукатура, а там і штукатуром став. Знову – не те. Влаштувався в майстерні залізниці Рига-Орел, почав практикуватись у паровозній бригаді на Забайкальській залізниці. "В Іркутськ їздив помічником машиніста, а потім і сам почав водити товарні потяги", – згадує він ⁴. Треба зауважити, що машиністи-залізничники за своїм соціальним і матеріальним станом належали тоді до робітничої аристократії.

Можливо, це відіграло певну роль в бажанні Миколи Петровича стати на захист "единой и неделимой". У травні 1914 року пішов у царську армію добровольцем. З 2-им Сибірським полком невдовзі потрапив на фронт ⁵. Так розпочинався другий етап його життя, горталася нова сторінка його біографії. Вже з перших днів новобранець зарекомендував себе відважним, кмітливим і витривалим вояком. Він досить швидко опанував фронтіві університети і звернув на себе увагу вищого начальства добрим знанням німецької та російської мов, грамотністю, прогресуючою військовою майстерністю.

Як відомо, за будь-яких часів, у будь-якій війні постійно болючою залишалася проблема командних, офіцерських кадрів. Гостро давалася вона взнаки Росії. Довелося офіцерський корпус, що спокон віків комплектувався за рахунок дворянства, "розбавляти" талановитими "плебеями", а то й іногородцями. Так сталося й з Пуполем. Командування рекомендувало його на навчання у школу прапорщиків, що знаходилося під Тифлісом ⁶. Та вийшла осічка. Котромусь із занадто пильних кадровиків видалося небезпечним знання Миколою аж двох мов. Його відкликали з школи прапорщиків і знову рядовим направили "сьорбати фронтіву баланду" у 7-ому Баутському батальйоні під Ригою. Так молодий Микола одержав другого ляпаса від шовіністів.

Проте, він тоді ще не до кінця збагнув причини принизливого становища іногородців у царській Росії. Навіть зустрічаючись під Ригою з членами РСДРП, він так і не зрозумів до кінця дійсних намірів і вчення більшовиків. Не прийшов ще час.

В міру того, як війна переходила у зтяжні окопні бої, як росли втрати офіцерського складу, знову згадують про Пуполя. У 1915 році його вдруге направляють до школи прапорщиків, яку він успішно закінчив у травні 1916 року. 18-літнього офіцера відправляють у 157-й імператорський полк на Румунському фронті і дають під командування роту ⁷. Краще всього його військові таланти характеризують перші дві високі відзнаки – румунський "Залізний хрест" та російський Георгієвський хрест 3-го ступеню ⁸, які він одержав за якихось півроку.

Мабуть, ніщо так не динамізує світоглядність людини, як війна. До того ж зтяжна і невдала. М.П.Пуполь, незважаючи на офіцерство, дедалі глибше усвідомлює згубність політики і царату, його нездатність корінним чином зламати соціальну й національну політику. І він переходить у революційний табір. Це засвідчує вступ 7 листопада 1917 року до лав

більшовицької партії⁹.

"Військова кісточка" далася взнаки. Десь у 19-літньому віці колишній прапорщик вже командував полком. І добре справлявся зі своїми обов'язками. Полк воював з білочехами і з'єднаннями Колчака. Потім – бої на Західному фронті. Тут не поталанило. Надто важке поранення надовго вивело молодого командира на межу між життям і смертю¹⁰. Принаймні, лікарі були настроєні скептично. Та молодий організм мало не самотужки справився з недугою. Рани почали загоюватися. Молодий командир рвався на фронт, до бойових побратимів. Лікарі категорично супротивилися. "Білий квиток" інваліда аж ніяк не влаштував М.П.Пуполя.

Потяг до неба справедливості підказав йому, де з найбільшою віддачею використати знання, досвід і здібності. З 1920 року бойовий командир Червоної Армії стає чекістом¹¹. Після нетривалої рутинної роботи в апараті стає начальником прикордонного загону. І де тільки не довелося бувати, воювати, захищати кордони. На Україні, в Росії, Середній Азії, в інших регіонах¹². Аж допоки в бою з фінським десантом дістав контузію та нове важке поранення. Знову тривале лікування. Знову двобій з Безносою. І – перемога, повернення до життя.

Навряд чи варто перераховувати усі місця, де він побував, посади, які обіймав. Помотався по широкому світу, аж поки не закорився на Україні¹³. Його прізвище вписали до Книги героїв прикордонної охорони, йому присвоїли звання Почесного чекіста, а рішенням колегії НКВС УРСР нагородили Почесною грамотою. У нього був іменний наган – "За хоробрість", іменний годинник – "За відданість революції", навіть іменний маузер – на ті часи досить грізна зброя для ближнього бою¹⁴.

Здавалося б, перед помічником начальника оперативного відділу прикордонних військ України стелилася рівна дорога. До своїх обов'язків Микола Петрович ставився вельми сумлінно, у політичні інтриги не встрявав. І все ж у ніч з 20-го на 21-е лютого 1938 року йому довелося перегорнути останню, четверту сторінку недовгого життя. Його заарештували за звинуваченням "в антирадянській військово-фашистській змові"¹⁵.

Ніколи й ніхто не міг закинути докір Пуполю у дворушництві, зраді бойовому товариству, зневазі до народу, або ж у примітивному націоналізмові. Це зуміли "довести" слідчі НКВС, зокрема молодший лейтенант державної безпеки Вол-Гейхман. На полі битв цей кат особливою звитягою не відзначався. Зате в похмурих казематах Київської тюрми почував себе наче риба у воді. Жорстокість, безпринципність він проявив у повній мірі.

Спочатку потрібно було довести, що М.П.Пуполь належав до "Української військово-націоналістичної організації, яка ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання і встановлення на Україні націоналістично-фашистського ладу". Та цього фальсифікаторам видалось замало. Вони не могли не знати про героїчне минуле, військовий

хист, широкий авторитет своєї жертви. Тому приписали Пуполю прямо-таки бонапартистські заміри. У разі контрреволюційного заколоту Микола Петрович мав, начебто, "командувати усіма прикордонними військами, розташованими на теренах України".

Видно, доказів явно бракувало. Вдались до обхідних ходів. Після катувань, виснажливих допитів в одному з протоколів 23 лютого 1938 р. з'явився запис, що під час служби у Пскові Пуполь близько зійшовся з земляком-латишем Матсоном, теж прикордонником, на основі "спільності національних настроїв". Звіряючи один одному свої утаємнічені думки, вони дійшли висновку, що "латишам в Росії не вжитися, що слід було б надавати всіляку підтримку своїй Вітчизні"¹⁶.

Була ще зустріч з Матсоном 1931 року у Ташкенті, коли той обіймав посаду начальника прикордонних військ Середньої Азії. Тоді Микола Петрович дізнався, що латиші створили єдину націоналістичну організацію "Айсорги" (у перекладі "захисники")¹⁷. Ці вояки добряче взялися за справу. Ідентичність поглядів позначилась і на службових стосунках. Коли Пуполя перевели служити до Іркутська, він мав "рекомендаційного листа від Матсона, який характеризував мене як чесного, хорошого хлопця"¹⁸.

Гаразд, Пуполь – латиський націоналіст. А яким чином став українським, та й ще буржуазним? Що він накоїв на Україні, яку підригну роботу вів в управлінні прикордонних військ округу? На першу частину запитання відповіді не знаходимо. Відсутні будь-які факти, свідчення. А ось на другій варто спинитись докладніше. У протоколі допиту записано таке зізнання:

– Моя підригна робота зводилася того, щоб директиви, що надходили управління у війська, не мобілізували низові кадри на всемірне зміцнення дисципліни, а її послаблення, недбале намотування обмоток, спання під час варти і тому подібне¹⁹.

Читаєш цей витвір слідчого і не знаєш: сміятися чи плакати. Здається, навіть коню зрозуміло, що будь-які директиви готуються, візуються, уточнюються чималим числом працівників. Як міг гурт людей не помічати подібних нісенітниць відносно дозволу засинати на чатах? Яким чином недбало припасовані обмотки могли позначитись на боєздатності прикордонних частин?

Майстри фальсифікацій не заглиблювались у такі "дрібниці". Вони задалегідь знали: будь-яка дурість пройде. Слідчий Вол-Гейхман добився, що заарештований засвідчив не лише цю, а й багато іншої брехні. Микола Петрович, хоробрий вояка, який не кланявся кулям на Румунському фронті, не знав страху у боях з біляками, який був грозою бандитів і контрабандистів, який двічі поборов смерть, на цей раз змушений був капітулювати. Катування, знущання, різке погіршення стану здоров'я призвели до того, що він підписав усе, що йому підсунули. Але остаточно кати його не зламали.

27 вересня 1938 р. у м. Києві відбулося закрите виїзне засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням дивізійного юриста Орлова, членів – бригадного юриста Галенкова та військового юриста 1-го рангу Кліміна. Суд був скорим і несправедливим. Позбавити М.П.Пуполя військового звання "полковника", конфіскувати його майно, а самого – розстріляти ²⁰. Микола Петрович ще раз показав свою мужність і силу волі: від попередніх показань відмовився, оскільки вони були вирвані ціною нелюдських катувань, винним себе не визнав ²¹. Так мужньо зустрів він свою смерть.

Проїшли десятиріччя, найкривавіша в історії людства війна, поки верхівка країни зрозуміла, яких тяжких втрат, якої непоправної шкоди справі соціалізму завдали у 30-х роках Сталін і його поплічники. Реабілітовано десятки тисяч чесних людей. 21 січня 1961 року Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла рішення про відміну вироку і припинення справи Миколи Петровича Пуполя за відсутністю складу злочину ²².

ПРИМІТКИ

¹ Державний архів Служби безпеки України. – Спр. 54881-ФП. – Арк. 68.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – Арк. 70.

¹⁵ Там само. – Арк. 1.

¹⁶ Там само. – Арк. 14.

¹⁷ Там само. – Арк. 17.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 15.

²¹ Там само. – Арк. 23.

²² Там само. – Арк. 24.

кандидат історичних наук
Станіслав СКОТНИКОВ

ЧЕКІСТИ 20 - 30-х: *матеріали до біографічного словника*

Продовжуємо публікацію коротких біографій працівників ВЧК-ОДПУ-НКВС СРСР, які розпочинали свою діяльність у цих органах в перші роки Радянської влади, а згодом стали жертвами сталінських репресій*.

ВУЛЬ Леонід Давидович

Нар. у 1898 в Черкасах, єврей, із міщан. Член ВКП(б) з жовтня 1917. У 1916-1918 – робітник цукроварного заводу. У 1919-1920 – у Білоцерківській повітовій ЧК (політбюро): слідчий, секретар, голова. У 1920-1922 – слідчий та уповноважений Московської ЧК (МЧК) по боротьбі з бандитизмом (Б/Б). У 1922-1923 нач. відділу Б/Б МЧК. У 1924-1925 нач. відділення по боротьбі з бандитизмом (Б/Б) опервідділу адмін. орг. управління ОДПУ СРСР. З 1926 нач. відділення економічного відділу (ЕКВ), нач. ударної групи опервідділу, нач. 2-го відділення Головного управління прикордонної охорони і внутрішніх військ (ГУПВО) ОДПУ СРСР. У 1930-1931 заст. нач. Московського карного розшуку. У 1932 – заст. нач. опервідділу управління робітничо-селянської міліції (УРСМ) Москви та Московської області. З 19.03.1933 – нач. УРСМ Москви і помічник повпреда ОДПУ по Московській області. З липня 1934 – нач. УРСМ УНКВС по Московській області. З 31.05.1937 – нач. УРСМ та помічник нач. УНКВС по Саратовській області. Директор міліції (11.07.1936). Нагороджений орденами Червоного Прапора (17.12.1927), Червоної Зірки (14.05.1936), знаком "Почесний чекіст". Репресований.

ГАЙ Марк Ісайович

Член ВКП(б) з 1918 (вступив у Києві). У 1925 – грудні 1927 – нач. політвідділу дивізії особливого призначення ОДПУ імені Дзержинського. У 1932 – заступник нач., а з 1933 – нач. Особливого відділу (ОВ) ОДПУ СРСР. З 11.07.1934 по 28.11.1936 – нач. ОВ ГУДБ НКВС СРСР. У лютому-березні 1937 – нач. УНКВС по Східно-Сибірському краю. Комісар державної безпеки 2 рангу. Заарештований навесні 1937. Розстріляний.

ГАРІН (Горін) Володимир Миколайович

У 1921-1922 – заступник голови Подільського губЧК, у 1922-1923 тимчасово виконуючий обов'язки (т.в.о.) голови Подільського губвідділу ДПУ. У 1927 помічник начальника особливого відділу (ОВ) Українського Військового округу та заступник Начальника Контррозвідувального відділу (КРВ) ДПУ УСРР. З 1933 – повноважний представник (повпред) ОДПУ по Татарській АРСР, з липня 1934 начальник УНКВС по Татарській АРСР. З

* Продовження. Поч. в № 1 нашого часопису за 1994 рік.

грудня 1936 – заступник начальника УНКВС по Ленінградській області. З червня 1938 начальник Сорокського залізничного табору НКВС СРСР. Дата смерті – 1940.

ГЛЄБОВ Юф Зіновій Наумович

Нар. у 1903 у м. Ромни Чернігівської губ. Член ВКП(б) з 1938. У 1937 в ГУДБ НКВС СРСР. В липні 1938 – заступник начальника 4-го відділу І Управління НКВС СРСР, майор державної безпеки. Нагороджений орденом Леніна (22.07.1937). Перед арештом 14.11.1938 нач. відділення 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Засуджений до розстрілу 28.01.1940.

ГОВЛИЧ Марк Ілліч

У 1933 нач. секретно-політичного відділу Дніпропетровського облвідділу ДПУ. У 1934-1936 нач. СПВ УДБ УНКВС по Харківській області, капітан державної безпеки. У 1938 нач. УНКВС по Амурській області. Нагороджений орденом Червоної Зірки (04.02.1938), знаком "Почесний чекіст". Розстріляний.

ГОЛЬДЕНЦВАЙГ Зосим Мойсейович

Нар. у 1903. Член ВКП(б) з 1932. У 1937 оперуповноважений Білоцерківського райвідділу УНКВС по Київській області. Репресований. Реабілітований.

ГРЕЧУХІН Дмитро Дмитрович

Нар. у 1903, освіта нижча, росіянин. Член ВКП(б) з жовтня 1919. У 1936-1937 працював у УНКВС по Західно-Сибірському краю: до липня 1936 заст. нач. економічного відділу (ЕКВ) УДБ, з липня нач. ЕКВ УДБ, з січня 1937 нач. 3 відділу УДБ. З вересня 1937 – нач. УНКВС по Красноярському краю. З лютого 1938 – нач. УНКВС по Одеській області. З 25.05.1938 – начальник Особливого відділу Київського військового округу. Нагороджений орденом Червоної Зірки (2.07.1937). Депутат Верховних Рад СРСР та УРСР. На XIV з'їзді КП(б)У обрався членом ЦК. Заарештований наприкінці 1938 р. Розстріляний.

ГРИГОРЕНКО Микола Олександрович

Нар. у 1903. В 1936 нач. 2-го відділення 4-го (секретно-політичного) відділу УДБ НКВС УРСР. З 1937 начальник відділу УДБ УНКВС по Чернігівській області. Заарештований 28.07.1937.

ДАГІН Ізраїль Якович

Нар. у 1895 у Мелітополі в родині шапкаря. У 1915 мобілізований до армії, воював у 49-му Брест-Литовському полку. У 1917 служив у 32-му запасному полку, а потім у Червоноармійському загоні в Сімферополі. У

1918 – в комуністичному загоні. Член ВКП(б) з 1919. У 1919 – підпільник у Миколаєві. З грудня 1919 у Миколаївській губЧК, деякий час був її головою. З кінця 1920 до 1923 – голова Севастопольської ЧК-ДПУ. З 1924 в ПП ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. У 1929-1930 – нач. Терського окр. відділу ОДПУ. У 1931-1932 – заступник повпреда ОДПУ по Нижньоволзькому краю. У 1933 заступник повпреда ОДПУ, а з 1934 – повпред ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. З липня 1934 – нач. УНКВС по Північно-Кавказькому краю. З 14.06.1937 по 5.11.1938 – нач. 1-го відділу (охорони) ГУДБ НКВС СРСР. Комісар державної безпеки 3 рангу. Нагороджений орденами Леніна, Червоного Прапора. Заарештований у листопаді 1938. Розстріляний.

ДЕЙЧ Макс Абелевич

Нар. 1886 у м. Двінськ (Білорусія), єврей, із селян, освіта нижча. Чл. ВКП(б) з 1917. В листопаді 1917 повернувся до Росії з еміграції. В лютому-червні 1918 – член колегії Саратовської губЧК і комісар революційної охорони (міліції) міста, з липня – начальник губ. управління міліції, в січні-травні 1919 – голова Саратовської губЧК. Потім на відповідальній роботі у ВЧК. З серпня 1920 по 1922 – голова Одеської губЧК, далі – на господарській роботі. Перед арештом 27 червня 1937 – керівник групи Комісії Радянського контролю при Раді Народних комісарів (РНК) СРСР у Москві. Розстріляний 30 жовтня 1937 у Москві.

ДЕМИДЕНКО Володимир Якович

Нар. у 1896 у м. Костянтинівка Арбузинського району Одеської області, українець, із селян, освіта нижча. З осені 1916 по лютий 1918 – рядовий запасного полку Чорноморської та Балтійської дивізій. З вересня 1919 по лютий 1920 – підпільник та партизан. Член ВКП(б) з 1931 (перший раз вступив до ВКП(б) у березні 1919, виключений 1921 за порушення партійної дисципліни). З 1919 працював військовим комісаром Костянтинівського повіту, секретарем Костянтинівського повітового наркома, завагіторманом Вознесенського повітвійськкомату, заворгвідділом Вознесенського повітового наркома в 1920-1921. З 1931 – секретар Вознесенського повітового ревкому-виконкому, секретар Балтського повітревкому. У 1922-1923 – секретар загальної частини Балтського окрвідділу ЧК-ДПУ. Потім – керуючий справами Всеукраїнської контори "Село-Техніка", заст. нач. Тульчинського окрредмотвідділу, зав. оргвідділом Тульчинське окрвиконкому. У 1926-1929 інструктор Вінницького окрвиконкому, у 1929-1930 голова Вороновицького райвиконкому, відповідальний секретар і старший інспектор Вінницького окрвиконкому, заворг масовим відділом Вінницької міськради, директор Якушинецького радгоспу, керуючий конторою "Заготзерно" у Вінниці. З листопада 1932 уповноважений економічно відділу (ЕКВ) Вінницького губвідділу ДПУ. З

липня 1934 уповн. ЕКВ УДБ УНКВС по Вінницькій області. З 19 листопада 1936 оперуповноважений 9 відділення, а з 4 червня – оперуп. 10 відділення з відділу УДБ НКВС УРСР, сержант державної безпеки. Заарештований навесні 1938. Реабілітований.

ДРУСКІС Франк Семенович

Нар. 22.03.1898 в Уцанській волості Вількомирського повіту Ковенської губернії, литовець. Освіта нижча, 4 роки працював чорноробом. Член ВКП(б) з червня 1918. З липня 1918 – чл. колегії та секретар Ново-Сокольницької ЧК. З вересня 1918 заступник нач., а з жовтня 1918 голова Псковської губЧК. З січня 1919 – заст. голови залізничної ЧК Вітебськ-Режиця-Великі Луки. З лютого 1920 голова транспортної ЧК(ТЧК) станції Великі Луки. З червня 1920 – голова ТЧК станції Курськ. З листопада 1920 заст. голови ІЧК залізниці у Курську: Москва-Воронеж-Київ. З березня 1922 – заст. нач. дорожньо-транспортного відділу (ДТВ) ДПУ Туркестану. З квітня 1922 – нач. лінійного відділу ТЧК у Таганрозі. З лютого 1923 – нач. відділу ДПУ УСРР по боротьбі з бандитизмом на залізницях. З вересня 1923 – нач. ДТВ ДПУ Сизрань В'яземської залізниці у Курську. З жовтня 1925 – нач. ДТВ ОДПУ Рязансько-Уральської залізниці. З листопада 1927 – нач. ДТВ ОДПУ Московсько-Білорусько-Балтійської залізниці у Москві. З червня 1929 – нач. ДПУ Південно-Західної залізниці. З листопада 1931 до 15 серпня 1933 – нач. Транспортного відділу ДПУ УРСР і за сумісництвом нач. ДТВ ОДПУ Південних залізниць. З 15 серпня 1933 – у наркоматі шляхів сполучення: начальник Південно-Західної залізниці у Києві, нач. залізниці імені Молотова у Читі, нач. Далекосхідної залізниці у Хабаровську. Нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора УСРР (10.12.1932). На XII з'їзді КП(б)У обирався членом ЦК. Заарештований 22.09.1937, звільнений 29.12.1938. У 1940 – нач. будівництва залізниць Казань-Бугульма. Восени 1941 – нач. будівництва військового об'єкту у м. Сизрань Куйбишевської області. Помер 12.12.1943.

ЄВГЕНЬЄВ-ШЕПТИЦЬКИЙ Євген Адольфович

Нар. у 1897. У 20-х рр. в ДПУ УСРР. З 25.12.1936 – помічник начальника 2-го (оперативного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітан державної безпеки. З 07.04.1937 – майор державної безпеки. Нагороджений орденом Червоної Зірки (22.07.1937). З 11.07.1937 – заступник нач. 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Засуджений до розстрілу 25.02.1939.

ЄВДОКИМОВ Юхим Григорович

Нар. 20.01.1891 в м. Копол Семиречинської губернії в родині солдата, росіянин. Закінчив 5-класне міське училище в Читі. Член партії есерів у 1907-1911, член партії анархо-синдикалістів у 1911-1918. Член ВКП(б) з 1918. Учасник жовтневої революції в Москві, червоногвардієць

Лефортовського загону. У 1918 – завідувач розподільного відділу та довідкового відділу ВЦВК. З січня 1919 – слухач Академії Генерального Штабу РСЧА. З травня 1919 – у реєстрівідділі РВР РСФРР. З червня 1919 – нач. особливого відділу (ОВ) Московської ЧК. З грудня 1919 – помічник нач. центрального управління ЧК України. З 26.01.1920 – заст. нач. ОВ Південно-Західного фронту. З 7.11.1920 – заступник нач. ОВ Південного та Південно-Західного фронтів. З 21.11.1920 – нач. Кримської ударної групи. З 12.01.1921 нач. ОВ Цупнадкому УСРР. З 20.05.1921 – нач. Секретно-оперативного управління (СОУ) та нач. ОО ВУЧК. З 01.06.1922 – повпред ДПУ по Правобережній Україні, з 25.11.1922 – нач. Київського губвідділу ДПУ та повпред ДПУ по Правобережній Україні. 11.06.1923 відкликаний у ДПУ СРСР. З 16.07.1923 – повпред ДПУ на Півдні-Сході Росії. Повпред ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. Навчався в Соціалістичній Академії у Москві із збереженням посади повпреда ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. З 9.02.1927 – повпред ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. З 26.10.1929 – начальник СОУ ОДПУ СРСР та член Колегії ОДПУ СРСР. З 26 липня по 8 серпня 1931 – повпред ОДПУ по Ленінградській області. З 8.08.1931 – повпред ОДПУ по Середній Азії. З 27.11.1932 – повпред ОДПУ по Північно-Кавказькому краю. З січня 1934 – перший секретар Північно-Кавказького крайкому ВКП(б). З січня 1937 – перший секретар Азово-Чорноморського крайкому ВКП(б). З 27.09.1937 – перший секретар Ростовського обкому ВКП(б). З травня 1938 заступник наркома водного транспорту СРСР М.І.Єжова. Нагороджений орденом Леніна та чотирма орденами Червоного Прапора (18.07.1921), (07.05.1924), (12.1927) (1930), двома знаками Почесний чекіст. На XII з'їзді ВКП(б) обирався членом ЦК, був депутатом Верховної Ради СРСР. Розстріляний у 1940. Посмертно реабілітований у 1956.

ЖУКОВСЬКИЙ Семен Борисович

Нар. у 1896 у Києві в родині вчителя. У 1915 по закінченні гімназії мобілізований до армії. Член ВКП(б) з серпня 1917, член київської організації більшовиків. У 1918-1920 – заступник начальника політвідділу 4-ої армії. З 1921 – нач. політуправління Балтійського флоту, працював в апараті ЦК ВКП(б). Після XII з'їзду ВКП(б) – в Центральній Контрольній Комісії. З 1924 – на господарській роботі у ВРНГ СРСР. З 1932 – член комісії наркомату зовнішньої торгівлі, заступник торгового представника в Німеччині. З 1934 – член Комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б). З жовтня 1936 по вересень 1937 – нач. адміністративно-господарчого управління НКВС СРСР, старший майор державної безпеки. З 27.07.1937 по 20.01.1938 нач. 12-го відділу (спецзв'язок) ГУДБ НКВС СРСР. З січня 1938 – заступник наркома внутрішніх справ СРСР. Засуджений до розстрілу 22-23 лютого 1939.

ЗАЙЦЕВ-ГОЛЬМЕР Михайло Федорович

Нар. у 1897 р. в Одесі в родині службовця. У 1911 кинув навчання у реальному училищі і став матросом Чорноморського транспортного флоту. З 1915 – солдат на румунському фронті. У лютому 1917 – член комітету солдатських депутатів авіапарку в Одесі, з жовтня 1917 нач. авіапарку одеської Червоної гвардії. Під час окупації Одеси – у підпіллі. Член ВКП(б) з січня 1918. У 1920 – секретар райкому ВКП(б) в Одесі. З березня 1920 в Одеській губЧК. Працював в ДПУ-НКВС УСРР та Сибіру. У 1937 – в УДБ НКВС Башкирської АРСР. Влітку 1938 – заступник начальника УНКВС по Калінінській області, капітан державної безпеки, депутат Верховної Ради РРФСР. Подальша доля невідома.

ЗАКОВСЬКИЙ Леонід Михайлович (Штубіс Генріх Ернстович)

Нар. у 1894 у родині лісничого в маєтку Рудбажі, латиш. З 1905 – учень бляхара в Лібаві, учасник організації "лісових братів". У 1909-1913 – юнга на пароплаві "Курськ". Член ВКП(б) з 1913. Восени 1913 заарештований та засланий в Олонецьку губернію. На початку 1917 приїздить до Петрограда і працює на фабриці "Скороход". Учасник жовтневої революції в Петрограді. У грудні 1917 об'єднанням латиської групи Північного району Петрограда направляється до ВЧК. У 1918 начальник розвідки, комендант та особливоуповноважений ВЧК. Влітку 1918 відряджений до Казанської губЧК. У 1918 – березні 1919 нач. Особливого відділу (ОВ) ВЧК Каспійсько-Кавказького фронту. З березня 1919 нач. інформаційного відділення Московської губЧК. З лютого 1920 нач. ОВ та секретно-оперативної частини (СОЧ) Одеської губЧК. З квітня 1921 голова Подільської губЧК – нач. губвідділу ДПУ. З 1923 нач. Одеського губвідділу ДПУ, з листопада 1925 повноважний представник (повпред) ОДПУ по Сибіру. З серпня 1930 повпред ОДПУ по Західно-Сибірському краю. З 1932 голова ДПУ та повпред ОДПУ по Білоруській РСР. З липня 1934 нарком внутрішніх справ БРСР. З грудня 1934 нач. УНКВС по Ленінградській області. З січня 1938 заступник наркома внутрішніх справ СРСР та за сумісництвом нач. УНКВС по Московській області. Комісар державної безпеки I рангу (26.11.1935). Нагороджений орденом Леніна (25.06.1937), Червоної Зірки (14.02.1936), двома знаками Почесний чекіст. Депутат Верховної Ради СРСР. Делегат XVI та XVII з'їздів ВКП(б). Заарештований у квітні 1938. Засуджений до розстрілу 27.08.1938. Розстріляний 29 серпня 1938.

ЗАПОРОЖЕЦЬ Іван Васильович

Нар. у 1895 у селі біля Мелітополя. В 1914 закінчив агрономічне училище в Харкові. З 1914 в армії. У 1915-1918 в австро-угорському полоні. З 1918 на Україні, боротьбист, воював у складі загону Сіверса на Дону.

Член ВКП(б) з травня 1919. З 1920 в Цупнаркомі. В 1921-1922 на розвідроботі в Польщі, Чехословаччині, Австрії. У 1924 працівник рад. посольства у Берліні. З кінця 1925 по листопад 1927 в радянському посольстві у Відні. З листопада 1927 в центральному апараті ОДПУ СРСР. З 1931 заст. нач. секретно-політичного відділу (СПВ) ОДПУ СРСР. З листопада 1931 – в ПП ОДПУ по Ленінградській області. З квітня 1932 по грудень 1934 заступник повпреда ОДПУ по Ленінградській області і за сумісництвом нач. економічного відділу. 23.01.1935 засуджений на 3 роки таборів. З квітня 1935 заст. нач. Тасканського горнопромислового району. З 1936 очолював дорожні управління на Дальбуді. Заарештований у другій половині 1937. Розстріляний у 1938.

ІВАНОВ Василь Тимофійович

Нар. у 1894 у селі Холзсково Гжатського району Смоленської області, росіянин, із селян. Закінчив 4-класне міське училище та 4-х річне торгівельне училище. Працював конторником. Член ВКП(б) з 1913. У 1913-1914 завідувач московською філією газети "Правда", 4 рази заарештовувався за належність до РСДРП(б). Мобілізований до царської армії, в 1915 потрапив у полон до Австро-Угорщини. Під час перебування у таборі полонених у 1915-1917 вів більшовицьку пропаганду серед полонених, був зв'язаний з ЦК РСДРП(б) у Швейцарії. З 1919 у ВЧК. З 1920 в органах держбезпеки на Україні. У середині 20-х років заступник начальника Секретно-оперативної частини ДПУ УСРР, начальник Харківського окрвідділу ДПУ до липня 1928, нач. Київського окрвідділу ДПУ. У 1931-1933 повноважний представник (повпред) ОДПУ по Чванівській промисловій області. З весни 1933 нач. Донецького облвідділу ДПУ. З липня 1934 нач. УНКВС по Донецькій області, старший майор державної безпеки. З 15 квітня по 26 липня 1937 – заступник наркома внутрішніх справ УРСР, комісар державної безпеки 3 рангу. Нагороджений орденом Червоного Прапора та двома знаками Почесний-чекіст. На XII з'їзді КП(б)У обирався членом ревізійної комісії, на XIII з'їзді – членом ЦК КП(б)У. 26.07.1937 звільнений з посади заступника наркома та викликаний у розпорядження НКВС СРСР. Заарештований 01.08.1937 у Москві. Засуджений до розстрілу 16.07.1938.

КАЛМАР Марк Дезидерович

Нар. у 1890 у Будапешті. З 1911 прапорщик австро-угорської армії у Герцеговині. Під час 1-ї світової війни офіцер 51-го піхотного полку. З квітня 1915 у російському полоні. У 1919 командир загону РСЧА в Сибіру, нач. штабу 109-ої бригади військ ВОХР. У 20-30 рр. командир батальйону 1-го полку внутрішніх військ ОДПУ в Україні. З 1935 – помічник начальника відділу бойової підготовки УПВО НКВС УСРР, полковник. Нагороджений орденом Червоної Зірки (14.02.1936), знаком Почесний чекіст. Наприкінці

1937 звільнений з НКВС. Заарештований і розстріляний у 1938. Посмертно реабілітований 26.04.1989.

КАРЕЛІН Володимир Петрович

На початку 30-х рр. нач. Іноземного відділу (ІНВ) ДПУ УСРР. У 1935-1936 нач. Особливого відділу (ОВ) УДБ НКВС БРСР. У першій половині 1937 заст. нач. 5-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Майор державної безпеки. Нагороджений орденами Червоної Зірки (14.02.1936), Знак Пошани (22.07.1937), Трудового Червоного Прапора УСРР (20.12.1932). Репресований.

Підготував до друку
кандидат фізико-математичних наук
Вадим ЗОЛОТАРЬОВ

Головна редакційна колегія Науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" висловлює щирю вдячність всім добрим і чуйним людям, які докладають чимало зусиль для відродження історичної правди, вишанування пам'яті наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій.

Особливу подяку складаємо: Колективу фірми "Квітна на камені" (президент – Земсков Володимир Іванович);

Колективу фірми "Адамс" (генеральний директор – Яхієв Адам Михайлович);

Викладачам і студентам Кам'янець-Подільського будівельного технікуму (директор – Ониськов Анатолій Дмитрович);

Колективу АТП 16808 (директор – Шевчук Анатолій Васильович);

Колективу АТП 16861 (директор – Бабелюк Володимир Юхимович);

За рішенням Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" згадані колективи будуть нагороджені Почесними дипломами "За великий внесок у відродження історичної правди, духовності і культури".

ОДИН З ПСЕВДОТРОЦЬКІСТІВ

Всередині тридцятих років склад керівництва журналу “Більшовик України” зазнав істотних змін. Якщо навесні 1935 року його очолювала редакційна колегія з семи осіб, то через рік залишився один відповідальний редактор – інші члени редколегії потрапили під жорна сталінських репресій. Їх звинуватили у контрреволюційній діяльності й знищили фізично. Така сама доля спіткала і редактора щомісячника ЦК КП(б)У Михайла Марковича Кіллерога, про якого йтиме мова нижче.

Слідча справа М.М.Кіллерога, що зберігається в архіві Служби безпеки України, протоколи політбюро, оргбюро та секретаріату ЦК КП(б)У, газетні публікації 20-30-х років дозволяють прослідкувати життєвий шлях Михайла Марковича. Навіть тих, хто виявляв обережне невдоволення офіційним політичним курсом, або наважувався висловлювати у колі друзів хоча б найменші сумніви з конкретних питань тогочасної політики, зараховували до сонму троцькістів, шкідників. Як слушно зазначає сучасний дослідник історії української інтелігенції, “1936 рік приніс новий великий спалах боротьби з “троцькістами”. В лабети терору потрапила вже вся інтелігенція – і стара, і нова”. Це сталося і з Кіллерогом¹, людиною, безумовно, відданою справі побудови соціалізму, але вдумливою і обачною.

М.М.Кіллерог народився у квітні 1900 року в Катеринославі (нині Дніпропетровську) у єврейській сім'ї. Батько, Марк Горелік, належав до підприємців середньої заможності – був співвласником будівельної контори. Починав Михайло, як і багато його ровесників - вихідців із напівінтелігентних родин, з навчання в реальному училищі. Не закінчивши й першого курсу Київського політехнічного інституту, з весни 1918 року став членом Української партії соціалістів-революціонерів і поринув у підпільну роботу. Притаманний молодим максималізм постійно штовхав його до рішучих дій. У 1919 році Михайло прилучився до боротьбистів – лівої меншості УПСР. Через рік став більшовиком, членом КП(б)У. Збереглася реєстраційна картка Кіллерога, заповнена Київським комітетом, з партійним девізом: “В боротьбі здобудеш ти право своє!” і відмітками про сплату членських внесків за квітень-липень 1919 року².

Тоді в Києві тимчасово було встановлено радянську владу і комуністичні та ліві соціалістичні організації діяли легально. Можна припустити, що Кіллерог узимку 1918-1919 та восени 1919 року перебував на фронті, ймовірно, у тилкових частинах (з дитинства був короткозорим). З Червоною армією Кіллерог відступив на північ. Наприкінці 1919 року молодий боротьбист, який всупереч настановам своєї партії вже тісно співпрацював з більшовиками, повертається до Києва. Тут його обирають

секретарем колегії губернського продовольчого комітету, а згодом - ще й головою партійного (вже більшовицького) осередку. На цей час припадають і перші "проби пера" на шпальтах російськомовних газет "Коммунист" і "Пролетарская правда". Тоді ж одружився.

Почалася багаторічна кар'єра партійного функціонера, пропагандиста і журналіста районного, окружного, а згодом – республіканського масштабів в Україні, Закавказькій та Російській федераціях. У першій половині 20-х років Кіллерог читав лекції з питань продовольчої політики на військово-політичних курсах, мандрував у агітпоїздах, вів політроботу в 44-й Київській та 45-й Волинській стрілецьких дивізіях Українського військового округу, завідував культурно-пропагандистськими відділами Шулявського та Ленінського райкомів партії Києва, Черкаського окружкому. Приятелі жартували: "Кіллерог з'явився на світ і покине його культпропом". Майже так воно й сталося. Але до фатального 1937 року буде ще далеко. Позиції Кіллерога невпинно зміцнювалися, особливо після навчання в Інституті червоної професури та закінчення у 1929 році аспірантури при науково-дослідній кафедрі марксизму-ленінізму Всеукраїнської Академії наук. Навчання не звільняло комуністів від виконання різноманітних доручень, тож Михайло Маркович керував робітничим університетом (робітфаком), очолював пропагандистські групи на київських промислових підприємствах, був членом бюро Ленінського райкому партії міста. Продовжувалося його співробітництво а редакцією української газети "Пролетарська правда". Він вигідно відрізнявся від інших партфункціонерів інтелігентністю та освіченістю, вважався одним з кращих пропагандистів і доповідачів Києва³.

Упродовж двадцятих років ніхто не запідозрював Кіллерога у щонайменших ухилах від "генеральної лінії" партії, у належності до якихось опозиційних угруповань. Він твердо й щиросердно підтримував офіційні рішення. Сторінки тогочасної більшовицької преси рясніли його виступами проти троцькізму, "нової опозиції", "правих" та "українських націоналістів".

Щоправда, в оточення Михайла Марковича входили й ті, хто відверто стояв на позиціях Троцького. У 1923 році, в розпал внутріпартійної дискусії, у Кіллерога вкрай погіршилися стосунки з одним з провідних українських троцькістів - Миколою Голубенком⁴ проте, з найближчим своїми друзями Борисом Ліфшицем і Олексієм Зоріним він чисто людських, приятельських взаємин не поривав. Згодом це позначилося на його долі.

Кіллерог вважав себе послідова інтернаціоналістом і це зумовило його ставлення до багатьох проявів української національної самосвідомості. Так, у 1934 році комісія з чистки партії відзначила, що він "в боротьбі з націоналізмом активно виступав проти Левицького, Ніколаєнка, Яворського"⁵. Характерно й те, що він тримався осторонь від

українців – колег з партійного апарату (мабуть, за винятком А.Г.Сенчека). Серед його друзів були такі ж "інтернаціоналісти", як і він сам. Не допомогло. Слідчі органи пов'язали його не лише з троцькістами та зінов'євцями, а й з "українською націоналістичною організацією".

"Зразковий партієць", як часто-густо йменували Михайла Марковича, завойовував добру репутацію в очах секретаря ЦК КП(б)У, секретаря Київського губкому і окружкому партії П.П.Постишева, а також секретаря ЦК КП(б)У Л.Й.Картвелішвілі. Останнього в 1930 році "перекинули" на керівні посади в ЦК Компартії Грузії та в Закавказькому крайкомі. Він забрав із Харкова до Тифлісу й свого помічника (ним Кіллерог став після закінчення аспірантури). Картвелішвілі, по-простому "товариш Лаврентій", призначив його завідуючим культурно-пропагандистським відділом Закрайкому. Кіллерог знов – у котрий вже раз – підтвердив репутацію "довічного культпропу". У свою чергу, він "перетягнув" до себе досвідченого газетяра Б.Я.Ліфшиця, котрому в Україні було не дуже затишно.

Кіллерог і Ліфшиць разом з місцевими фахівцями відновили видання часопису "Большевик Закавказья", котрий не виходив два роки. Офіційно редколегія не мала відповідального редактора, але фактично ним був Михайло Маркович. У журналі він друкував і свої статті – з питань колективізації в Закавказзі й міжнародного робітничого руху. Як і в українській пресі, автор не виходив за офіційні рамки, дотримуючись сталінських настанов. Услід за Сталіним він, наприклад, твердив, що в європейських країнах не має суттєвої різниці між фашистами й соціал-демократами, а "головним ворогом робітничого класу є буржуазія, незалежно від форм буржуазної диктатури"⁶.

У Тифлісі Кіллерог знайшов собі роботу до снаги. Непогано складалося й особисте життя, підростала дочка Неллі... Та в листопаді 1931 року вдарив перший грім. У Закавказькому керівництві сталися докорінні переміни. Лаврентія Картвелішвілі "з'їв" інший Лаврентій – Берія. Картвелішвілі відрядили на роботу до Сибіру, Кіллерога відкликали в розпорядження ЦК ВКП(б). Останнє за 1931 рік число "Большевика Закавказья" не побачило світу.

У Москві на Кіллерога чекала цікава робота, звичного для нього "культпропівського" гатунку. Він був призначений завідуючим сектора вищих навчальних закладів Наркомосвіти РСФСР, обраний членом колегії наркомату. Окрім того, читав лекції з проблем марксизму-ленінізму та історії трьох Інтернаціоналів у Московському державному університеті й Інституті червоної професури. У цей час на журналістській роботі в Іваново опинився найщиріший друг Кіллерога Борис Ліфшиць, який раз на місяць відвідував Москву. З'явилися нові друзі, перш за все - Ізраїль Йосипович Агол, завідуючий відділом науки Наркомосу, відомий учений-генетик, колишній учасник троцькістської опозиції.

Перебування М.М.Кіллєрога в Москві не було тривалим. Направлений у Харків "витягувати Україну з прориву" П.П.Постишев згадав про "зразкового партійця", і оргбюро ЦК ВКП(б) 7 березня 1933 року призначило Кіллєрога йому в помічники. Стрімко розкручується черговий виток службової спіралі: всього через три місяці на черговому пленумі ЦК КП(б)У Кіллєрога кооптують до його складу, затверджують завідувачим відділу культури і пропаганди ленінізму, а в січні 1934 року обирають кандидатом у члени оргбюро, постійно запрошують на засідання політбюро Центрального комітету⁷.

Працювати в "команді" Постишева, виконувати його особисті доручення означало брати участь у безлічі акцій погромницького характеру, спрямованих у кінцевому підсумку на остаточне підкорення України московському диктатові. Самогубство одного з авторитетніших партійно-державних діячів з українців – М.О.Скрипника, доведеного до відчаю нахабним, глумливим цькуванням, відкрило простір нечуваному терору на ідеологічному фронті. Він обрушився на Україну слідом за жахливим голодомором. Пошуки додаткових доказів "націоналістичного гріхопадіння" Скрипника проводила спеціальна комісія по розробці його архіву. До її складу було введено й Кіллєрога.

"Полювання на відьом" пішло повним ходом. З диявольською винахідливістю карні органи "викривали" все нові й нові контрреволюційні націоналістичні, фашистські, троцькістські та інші організації, групи та блоки, у першу чергу – серед творчої інтелігенції. Ще за чотири дні до загибелі Скрипника, 3 липня 1933 року, секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання "Про стан інституту Шевченка". У хід пішли заяложені штампи: дирекція і парторганізація втратили більшовистську пильність, припустили засмічення складу науковців аспірантів буржуазно-націоналістичними петлюрівським елементами, які використовували інститут як легальну базу контрреволюційної роботи і підготовку ворожих кадрів. Тон у розгромі науково-дослідного літературознавчого закладу задавав новий нарком освіти В.П.Затонський, йому підспівував завкультпропом М.М.Кіллєрог. Головну провину за "цілком незадовільний політичний стан" інституту поклали на колишній склад колеги Наркомосу УСРР, очолюваної М.О.Скрипником⁸.

За схожим сценарієм відбувалось очищення від "шкідницьких елементів" редакції і видавництва Української Радянської Енциклопедії. Після перших арештів редакційних працівників відповідальний за ідеологію секретар ЦК КП(б)У М.М.Попов доручив займатися цією справою Кіллєрогові. Керівництво УРЕ, як і у випадку з Інститутом ім. Т.Г.Шевченка, звинувачувалось у потуранні націоналістичним тенденціям, неприпустимій поблажливості до контрреволюціонерів. Але Михайло Маркович, доповідаючи на засіданні політбюро у вересні 1933 року, не наполягав на нових пошуках ворогів, не пропонував припинити діяльність

колегії. Це драконівське рішення було прийнято пізніше, без участі Кіллєрога і всупереч його думці. Він, навпаки, вважав за необхідне поліпшити фінансову й поліграфічну базу УРЕ⁹. Через рік це було розцінено як "гнилий лібералізм" і в сукупності з іншими провинками коштувало йому посади завідуючого культпропом.

"Справа" редакції Української Радянської Енциклопедії висвітлює ставлення М.М.Кіллєрога до репресивних заходів. Звичайно, він не був і не міг бути їх ініціатором, то була прерогатива ДПУ та партійних керівників. За їхніми вказівками він бив, точніше кажучи, добивав уже викритих "ворогів". Згодом, восени 1936 року, "визнавши" під тиском слідства свою приналежність до контрреволюційної організації, Михайло Маркович посилався на хитромудру тактику троцькістів: "осіб, що вже скомпрометовані, не захищати, а в окремих випадках навіть виступати проти них, зашифровуючи у такий спосіб себе". Саме така тактика практикувалася щодо "скрипниківщини". "Оскільки Скрипник тепер викритий, ми повинні його лягти, щоб відвести від себе підозру. Боротьба зі Скрипником – це наше маскування"¹⁰.

Час вимагав дотримуватися певної лінії поведінки. Мав її й Кіллєрог. Він з порозумінням прислухався до кулуарних розмов навколо червеневого пленуму ЦК щодо "перебільшення" обвинувачень на адресу Скрипника, виступав проти окремих русифікаторських тенденцій у видавничій справі. Взагалі, Михайло Маркович не виявляв тієї кровожерливості, якої від нього чекали. За приклад може слугувати справа про збірник "За ленінську філософію", яка розглядалася секретаріатом ЦК. У проекті рішення з цього питання Кіллєрог переніс центр ваги з "грубих помилок та перекручень марксистсько-ленінської філософії" (редактор і основний автор збірника Н.А.Нирчук) на менш "гріховні" в очах чекістів недоліки, пов'язані з невдалим цитуванням "класиків марксизму-ленінізму". Захищав Михайло Маркович і співавтор підручника з політекономії І.М.Гуревича, намагаючись довести, що його "теоретичні помилки не носять політичного характеру"¹¹.

Ця поведінка імпонувала найближчим друзям Кіллєрога – О.М.Зоріну, Б.Я.Ліфшицю, І.Й.Аголу. Перший з них працював у Харкові начальником Південної залізниці. Обоє останніх він, з дозволу Постишева і Попова, перетягнув в Україну: Ліфшиця – до Всеукраїнської Ради профспілок і видавництва "Харківський робітник", Агола – віцепрезидентом Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). У культурно-пропагандистський відділ на посаду завідуючого сектора науки було запрошено давнього товариша Кіллєрога по боротьбистській партії, видатного вченого-математика Михайла Хрисановича Орлова. З Дніпропетровська приїхав професор політекономії С.А.Посвольський, у минулому меншовик. У кожного були свої знайомі, у тому числі й колишні ліві та праві есери, бундівці, меншовики,

прихильники різних опозицій. Що й казати, до рук ДПУ-НКВС аж просився майже готовий матеріал про зосередження в столиці України недобитків троцькістів та антибільшовистських партій.

Кінець 1933 року приніс Кіллерогові та його друзям несподівані тривоги. Агол чомусь відразу не сподобався Постишеву. Одну з його публічних промов Павло Петрович кваліфікував як антипартійну. Можливо, його вразили ущипливі випадки Ізраїля Йосиповича проти так званих неоламаркістів (майбутніх лисенківців), спрямовані на захист класичної генетики¹². Піддав жару конфлікт між невгамовним, нетерплячим Аголом і толерантнішим президентом ВУАМЛІНу О.Г.Шліхтером. І.Й.Агола звільнили з посади віце-президента і прогнали геть з очей високого начальства – до Києва. Та Кіллерог покищо міцно тримався в сідлі.

У червні 1934 року на сесії ВУАМЛІНу, де з промовою про очищення цієї інституції від "шкідників і примиренців" виступив Постишев, Михайла Марковича поставили в ряд кращих "молодих наукових кадрів". У цей час він писав для "Історії громадянської війни" розділ про події 1918 року в Україні, наполегливо займався впровадженням у середніх школах викладання суспільної історії, складанням стабільних підручників і програм. На великій нараді науковців і викладачів він з обуренням говорив про слабку професійну підготовку вчителів-суспільствознавців, не побоявся заявити, що "політехнічна школа розгубила досвідчені викладацькі кадри і не зуміла зберегти й використати найкращу частину старих учителів"¹³.

Через два тижні після закінчення сесії ВУАМЛІНу відбувся урочистий переїзд урядових і центральних партійних установ з Харкова до Києва. Михайло Маркович на деякий час затримався, щоб завершити редагування і підписати до друку перший номер нового журналу "Історик-більшовик". Як відповідальний редактор, він бажав своєму дітищу довголітнього життя, публікацій у ньому серйозних наукових робіт, розробок на допомогу вчителеві. Та повторилося щось подібне до тифліського варіанту. Перший номер журналу став і останнім. Не врятували журнал ні особиста зацікавленість у цьому секретаря ЦК М.М.Попова, ні ідеологічно "витримані" статті та погромні рецензії, одна з яких ставила хрест на часопису "Архіви Радянської України", а друга, вкрай розгнуждана, звинувачувала академіка А.Ю.Кримського в прислугуванні світовому імперіалізму.

У Києві Кіллерог місяць мешкав на квартирі Агола, вже неодмінного секретаря Української Академії наук. Розмови з напівопальним академіком, як правило, починалися зі скарг на відсутність партійної демократії, на те, що "в партії панує бюрократизм, затиск з боку апарату", принцип виборності "існує тільки на папері". Пошепки доводили один одному, що всю повноту влади прибрав до своїх рук Сталін, а в Україні всі справи

вирішують два секретарі ЦК – Косіор та Постишев, причому найважливіші – одноосібно останній. Під час аналізу загального становища в країні говорили, що “неправильна політика примусового насадження колгоспів і радгоспів привела до найтяжчого провалу в сільському господарстві”, який чомусь сором'язливо кваліфікується "головами" як "тимчасові труднощі". Це ототожнювалося з "політикою звалювання з хворої голови на здорову". І як рефрен повторювався невтішний висновок: "Про все це члени партії знають, але мовчать, оскільки бояться страшних репресій" ¹⁴.

Слід зауважити, що наведені вище висловлювання ми витягуємо з протоколу допитів. Можливо, де в чому вони викривлені, вихолощені, скорочені. Проте загалом їхня вірогідність сумнівів не викликає. Подібні нарікання були досить поширені в партійних колах і відбивали думки та настрої неупереджених комуністів, так би мовити, досталінської формації. У чомусь вони збігалися з платформою Союзу марксистів-ленінців ("група М.М.Рютіна"), яка в 1932 році по-справжньому налякала і розлютила Сталіна. Але "групі Кіллерога", якби вона справді існувала, було далеко до групи Рютіна". Суттєві розбіжності “кіллерогівців” з офіційною політикою не сформувалися в системі поглядів і дій. Вони не подолали власної роздвоєності, не піднялися до заперечення гніту і слухняності. Все ж і в такому стані гуртки критично настроєних одностайців видавалися правлячим колам небезпечними. В умовах "посиленої пильності" їх “викриття” не становило труднощів.

Влітку 1934-го Кіллерог виїхав на хлібозаготівлі, наприкінці жовтня він застав у Києві тривожну ситуацію. Деякі автори журналу "Історик-більшовик" чомусь стали "українськими буржуазними націоналістами". Вихід журналу припинився. Продовжувалася чистка ВУАМЛІНу. Готувався черговий удар по видавництву і редакції Української Радянської Енциклопедії, не такий "ліберальний", як завданий свого часу Михайлом Марковичем, а остаточний ¹⁵.

В апараті Постишева закінчувалось опрацювання проекту рішення "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів та допомогу їм з боку гнилих і ліберальствуючих елементів". Цією постановою ЦК КП(б)У своєрідно відзначав роковини листопадового пленуму 1933 року, який, між іншим, звернув увагу на те, що "українські націоналісти" і "троцькісти" "блокуються між собою на спільній платформі відриву України від СРСР". Тепер акцентувалося, що основну масу троцькістів і націоналістів уже викрито. Залишалось небагато - добити їх рештки, а також тих, хто їм допомагає.

У тексті постанови ім'я Кіллерога не згадувалося, хоч перераховувалося два десятки прізвищ. Серед них і Юрія Михайловича Коцюбинського, якого за "прикривання дворушництва" увільнили з посади голови Держплану УСРР і вислали з України ¹⁶.

Є свідчення, що Михайло Маркович разом зі своїм заступником по

культпропу М.Х.Орловим і помічником Постишева Я.Д.Лейбманом хотіли пом'якшити деякі формулювання проекту постанови, "особливо щодо конкретних осіб". Йшлося, перш за все, про І.Гуревича і Р.Левіка, яких Кіллерог намагався захищати й раніше. Але марно. Третього листопада 1934 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення, а Кіллерогові було запропоновано подати заяву з проханням про увільнення з посади, що він і зробив¹⁷. Йому ще не навішували ярлика троцькіста, а лише натякали на "гнилий лібералізм і примиренство". Постишев поки що не вважав його "пропащим", сподівався, що він іще здатний "виправитися". Поки що Михайла Маркевича пересунули з апарату ЦК до Академії наук – секретарем парторганізації.

Слідом за Кіллерогом з суворою доганою і попередженням "вилетів" з культпропу ЦК М.Х.Орлов. Привід знайшовся: у видавництві "Український робітник" через недогляд вийшла брошура Г.О.Зінов'єва "Громадянська війна в Австрії". Звільнений з усіх посад і виключений з партії як колишній троцькіст Б.Я.Ліфшиць подався до Тифлісу, де влаштувався на низову редакційну роботу. Кіллерога примусили займатися "викриттям троцькістів" в Академії наук. "У той час, – розказував він пізніше на допиті, – я провів рішення про виключення з партії Слизького і Познанського і увільнення з роботи в Академії з суворою доганою Білярчика"¹⁸. На підприємствах він виступав з роз'ясненням постанови "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів" та з доповідями про причетність зінов'євців до вбивства Кірова.

Виконував це, звичайно, "в порядку партдисципліни", але душевний стан його вкрай погіршився. Йому пішли назустріч і в середині грудня дозволили місячну відпустку. На подив друзів, Михайло Маркович поїхав не на Кавказ чи до Криму, а на Далекий Схід. Чому? Бо був добре обізнаний, що з України туди виїхало чимало робітників і селян єврейської національності. До Біробіджана "для зміцнення місцевих кадрів" відряджалися на постійну роботу партійні і радянські працівники. Головою виконкому Єврейської автономної області став приятель Кіллерога, директор Інституту єврейської культури Української Академії наук І.Ліберберг. Інший знайомий, заступник завідувачої Київським обласним культпропом Б.Губерман, навіть кинув гасло: "Геть від репресій – до Біробіджана!". Кіллерог сподівався підшукати там для себе посаду, спокійнішу, ніж в Україні¹⁹. Чому не вдалося – невідомо.

Після повернення до Києва Михайло Маркович трохи заспокоївся. Начальство ставилося до нього співчутливо, не згадувало про старі гріхи. З тимчасового помешкання в готелі "Континенталь" він з дружиною і дочкою переїхав до гарної квартири в новому урядовому будинку по вулиці Жовтневої революції (Інститутській). Більше того, залишаючись секретарем парторганізації Академії наук, Кіллерог у березні 1935 року очолив редакцій трійку престижного журналу "Більшовик України". Інші

члени трійки – новий завкультпропом З.А.Ашрафян і новий директор Інституту червоної професури, а невдовзі – голова Спілки радянських письменників України А.Г.Сенченко – освоювалися з новими обов'язками і в редакції майже не з'являлися. Кіллерогові, переконаному прихильнику єдиноначальності, видалася нагода покерувати журналом одноосібно.

Михайло Маркович став уже не тим, ким був два роки тому. Переситившись безперервними кампаніями чисток, проробок, викривань і обвинувачень, він, хоча це й було небезпечно, до вказівок про проведення подібних кампаній прислуховувався одним вухом. Тим часом вказівки надходили. Слідом за постановою "Про контрреволюційну роботу решток націоналістів і троцькістів" політбюро накреслило "практичні заходи". Вони, між іншим, передбачали "піддати критичному розглядові в журнальних статтях, рецензіях літературну продукцію, що належить вилученню..."²⁰.

"Практичні заходи" адресувалися, насамперед, культурно-пропагандистському відділу ЦК. Кіллерог, "всього-на-всього" редактор журналу, зробив вигляд, нібито його вони безпосередньо не стосуються. Став вичікувати, що скаже куратор з ЦК завкультпропом Ашрафян. Зармаїру Андрійовичу, який по редакційній лінії підлягав Кіллерогові, давати вказівки редакторові видавалося нетактовним. Можливо, не вистачало часу. Як би там не було, факт залишається фактом: до кінця 1935 року в "Більшовику України" не з'явилося жодної статті, рецензії або бодай коротесенького абзацу, де б містилося таврування "шкідницької літератури", у той час як інші журнали, в першу чергу "Під маркс-ленінським прапором", під редагуванням президента ВУАМЛІНу О.П.Дзеніса, рясніли такими матеріалами. На настрої Кіллерога, безумовно, впливали і "крамольні" репліки працівників Академії й редакції. Одні обурювалися, що за пануючого політичного ладу "важко створити дійсно великі культурні цінності", інші вважали, що "через звільнення і арешти українських науковців, українська Академія є українською лише за назвою..."²¹. Однак Михайло Маркович поводився обережно, не підтримував необачних розмов. Він невпинно шукав забезпеченого тилу, стелив містки для втечі з України. Тим паче, що Постишев уже не бачив у ньому "зразкового партійця", не вважав незамінним працівником і не заперечував проти його відставки.

Напередодні нового, 1936 року стало відомо, що Кіллерог незабаром відбуде до Москви. У "Більшовику України" його мав заступити Ашрафян. Це змусило Зармаїра Андрійовича уважно ознайомитися з журналом. Він ужаснувся. Вирішив негайно рятувати становище і себе. У першому ж номері за 1936 рік одразу за передовою він вмістив велику статтю "Найближчі завдання партійної пропаганди". У ній, не утруднюючи себе переліком "ворожих видань", оголосив, що "всі підручники, книжки, брошури, журнали, видані солідними тиражами старим націоналістичним

керівництвом ВУАМЛІНу та ІЧП", відкрито вели боротьбу з більшовиками. "Підручники ці, – твердив Ашрафян, – по суті справи, були теоретичним виявом блоку українських націоналістів і троцькістів". Відмежовуючись від попереднього складу культурно-пропагандистського відділу і натякаючи на його беззубість, він підкреслив, що "класовий ворог" скористався сприятливими умовами і паралельно з офіційним культпропом створив на базі ВУАМЛІНу, Інституту червоної професури та Академії наук "свій справжній агітпроп"²². Це був камінець у город Кіллєрога.

Кар'єра Михайла Марковича наближалася до завершення. В Москві на спокійній і непомітній роботі завідуючого управлінням будинків культури і колгоспних клубів Наркомосу РРФСР він сподівався перечекати лиху годину. Не судилося. Кіллєрог не міг знати, що з січня 1936 року НКВС СРСР почав розкручувати грандіозну справу про так званий "Антирадянський об'єднаний троцькістсько-зінов'євський центр". Наріжні камені у справу заклали колишні троцькіст Ю.О.Дрейцер та зінов'євці Р.В.Пікель і І.І.Рейнгольд. Заступник наркома землеробства СРСР Ісаак Ісайович Рейнгольд виявився "чистим золотом" для слідства. Рятуючи своє життя, він підтверджував усе, що від нього вимагали, та ще й доповнював протоколи допитів власними вигадками. Закритий лист ЦК ВКП(б) від 29 липня 1936 року "Про терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євського контрреволюційного блоку", відредагований особисто Сталіним, значною мірою базувався на свідченнях Рейнгольда²³. Його свідчення після цього вважалися незаперечною істиною. Для М.М.Кіллєрога стало фатальним те, що І.І.Рейнгольд приятелював з І.Й.Аголом.

Тепер слідству потрібно було довести існування й в Україні досить впливової троцькістсько-зінов'євської організації як відгалуження московського центру, відшукати осіб, здатних виконувати роль її керівників. Треба було знайти відоме в республіці ім'я; бажано – українця. Врешті-решт зупинилися на Ю.М.Коцюбинському. Ще в 1935 році Особливою нарадою НКВС СРСР він був засуджений на 5 років заслання. Тепер ним та найактивнішими троцькістами 20-х років в Україні М.В.Голубенком і В.Ф.Логіновим знову зайнялося слідство, оскільки їх охрестили керівною трійкою "Контрреволюційні троцькістської організації на Україні" Четверте місце відвели Кіллєрогові.

Ще не закінчилося слідство й не розпочався в Москві процес у справі "Антирадянського об'єданого троцькістсько-зінов'євського центру", як НКВС СРСР додатково "викрив" "Паралельний антирадянський троцькістський центр" на чолі Ю.Л.Пятаковим, створений буцімто на випадок провалу першого. Звичайно, без філії "паралельного центру" Україна обійтися не могла. За ним закріпили назву "резервного центру" Голубенко і Рейнгольд дали щодо цього свої "авторитетні" свідчення.

Даремно Пятаков доводив М.І.Єжову, що "Рейнгольд і Голубенко брешуть"²⁴. Існування в Україні троцькістської організації та глибоко законспірованого резерву було санкціоноване зверху. На чолі "резервного центру" вирішено було поставити "прихованого троцькіста" М.М.Кіллерога.

Таким чином, Михайла Марковича пов'язали з "контрреволюційним підпіллям" в Москві двома ланцюгами. На зв'язках Кіллерога із Зінов'євим Пятаковим особливо наполягав Логінов (своєю поведінкою на слідстві він дуже нагадував Рейнгольда). Проте у слідства на перших порах не все клеїлося. Зінов'єва розстріляно 25 серпня 1936 року, коли Кіллерог був ще на волі, а Пятаков на очній ставці з Логіновим вигадки останнього категорично відкинув. Заарештовані перед цим Агол і Орлов "зізналися", що Кіллерог начебто розповідав їм про свою співпрацю з московським підпільним центром, але хто персонально давав йому вказівки, вони не знали. Лише Посвольський докладно розповів про те, що Михайло Маркович підтримував зв'язки із Зінов'євим через Лейбмана²⁵. Незважаючи на нічим не підтверджені свідчення, у звинувачувальному висновку в справі Кіллерога стверджувалося, що він переїхав у 1933 році в Україну за дорученням Зінов'єва (а не згідно з проханням Постишева, як це було насправді). Про контакти Кіллерога з Пятаковим не згадувалося взагалі.

Слідчі органи "проробляли" ще одну версію: про зв'язки Кіллерога з німецькою розвідкою. Ретельно вивчалися його статті з питань міжнародного робітничого руху та огляди зарубіжної преси. "Німецький агент" – інструктор ЦК КП(б)У П.Ф.Криниченко, який раніше працював у Комінтерні і німецьких національних районах України, дав відповідні свідчення. Слідчі тоді ще не знали, що під час арешту в Михайла Марковича знайдуть такі вагомні речові докази, як книжка Гітлера "Майн кампф" німецькою мовою і переклад тексту однієї з його промов. Можливо, слідство набуло б тоді дещо іншого напрямку. Проте "шпигунська версія" не пішла в діло. Згодилася, однак, чітко, майже по-німецьки сформульована Криниченком теза: "Члени організації користувались особливим протегуванням завідуючого культпропом ЦК КП(б)У Кіллерога й через нього розставляли своїх людей на відповідальних ділянках роботи"²⁶.

5 вересня 1936 року заступник наркома внутрішніх справ СРСР комісар держбезпеки 1-го рангу Я.С.Агранов підписав ордер на арешт і обшук у квартирі М.М.Кіллерога. Того ж дня його заарештували в готелі "Москва", де він мешкав. Перший протокольно оформлений допит відбувся 28 вересня, через два дні після того, як Михайло Маркович у письмовій заяві на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР В.А.Балицького зізнався, що "протягом останніх років був членом контрреволюційної терористичної троцькістської організації на Україні" і дав згоду розповісти про все, що

йому відомо "про підлу терористичну діяльність троцькістсько-зінов'євських покидьків на Україні". Що вчинили упродовж двадцяти днів – з 6 по 25 вересня – і коли він етапований з Москви до Києва, ми не знаємо. Можна лише здогадуватись, яких моральних і фізичних страждань вони йому коштували.

У листі до Балицького Кіллерог слухняно повторював назву вигаданої організації, перерахував відомі слідству прізвища, в тому числі "керівників" – Голубенка, Логінова, Коцюбинського. Підтвердив, що знав про "тісні зв'язки" Агола із зінов'євцями Рейнгольдом і Пікелем, але, мовляв, ці зв'язки мали місце "у свій час", тобто до 1932 року, до знайомства з Аголом. Ім'я самого Зінов'єва Кіллерог обминув мовчанкою. Своє "залучення" до організації пояснював поновленими знайомствами у Харкові з давніми приятелями, повільним, спочатку не помітним "обволіканням" його троцькістами, у тенетах яких він десь наприкінці 1933 року остаточно "заплутався"²⁷.

Михайло Маркович знав за собою три серйозні гріхи: критичні "антипартійні" розмови в колі друзів, спроби якимось пом'якшувати "оргвисновки" щодо окремих осіб і (це непокоїло його найбільше) саботаж погромницького рецензування "шкідницької літератури". Проте доводилося приймати нав'язані "правила гри", визнавати належність до троцькістської організації, з усіх сил доводячи свою малозначимість, неактивну роль у ній. Дотримуванню подібної тактики сприяло недбальство слідчого, капітана держбезпеки С.С.Брука, який довірив Кіллерогові оформляти протоколи своїх допитів. Усі п'ятнадцять протоколів, які зберігаються у слідчій справі, написані рукою Кіллерога, передруковані на машинці і без жодної поправки підписані Бруком.

Поблажливість слідчого допомогла Михайлу Марковичу досить винахідливо викласти свої позиції, зокрема, про причетність до троцькізму. "Категорично стверджую, – записав він у протоколі, – що я не був прихованим троцькістом, з 1923 року вів боротьбу з троцькістом. З Голубенком я не міг і не був зв'язаний до кінця 1933 року... Повторюю ще раз, що втягнутий в троцькістську організацію наприкінці 1933 року. До того часу я ніколи не був троцькістом"²⁸.

Складається враження, що Брук йому повірив. Тим самим автоматично знімалося питання про відносини Кіллерога з московським центром, із Зінов'євим особисто. Тоді виникло питання: якщо Кіллерог приїхав з Москви до Харкова не таємним емісаром Зінов'єва, а його світогляд не був ще інфікований троцькізмом, кому це вдалося зробити? Михайло Маркович відповів однозначно: Б.Ліфшицю і О.Зоріну. Після тривалих співрозмов і прощупувань Ліфшиць буцімто сказав йому: "Знаєш, Коля Голубенко непогані думки про тебе. Ти даремно уникаєш дружби ним. Він тісно зв'язаний з усіма нами, твоїми товаришами". Кіллерог погодився, і Зорін "вивів" його на Голубенка, а Голубенко – на

Коцюбинського ²⁹. Є всі підстави для припущення, що цю версію вербування підказав Кіллерогові Брук, базуючись на свідченнях того ж М.В.Голубенка, заарештованого і допитаного раніше. Михайло Маркович цю версію прийняв, вона йому підходила, бо таким чином виходило, що не він вербував, а навпаки, вербували його.

Тепер про Ю.М.Коцюбинського. Факти свідчать, що Кіллерог ніколи не був утаємничений у справжні погляди і наміри Юрія Михайловича. Протягом останніх двох років вони підтримували ділові контакти. Зустрічалися лише засіданнях і нарадах. Однак, Михайло Маркович не пошкодував фарб, змалювати його справжнім керівником троцькістської організації в Україні, переконати, що не він, Кіллерог, а Коцюбинський підтримував тісні зв'язки з московським троцькістсько-зінов'євським центром. Він вклав в уста Коцюбинському такі блюзнірські, з погляду тогочасної офіційної доктрини, слова: "Країна йде до провалу колективізації. Темпи індустріалізації прийдеться уповільнити, згортати. Пожвавлення товарообігу, піднесення сільського господарства і промисловості можливе лише за умов всебічного поширення ринково-капіталістичних відносин... Війна і ті втрати на війні, яких зазнає СРСР, полегшать повалення керівництва партії і перехід влади до рук троцькістів"

30

Правові уявлення тогочасної партійної і каральної еліти зводилися до досить примітивних постулатів. Скажімо, в оцінки дій будь-якої опозиційної організації, спілки, групи обов'язково входили визначення: контрреволюційна, антирадянська, шкідницька, диверсійна, шпигунська, терористична. Без цих понять масові протиправні акції втрачали свою довершеність. У справі про антирадянські троцькістсько-зінов'євські центри слідчим наче вдалося "вибити" потрібний набір злочинів, але не в повному обсязі: бракувало тероризму.

Слідство, враховуючи ту обставину, що чимало підозрюваних у минулому були есерами і сповідували тероризм, а потім увійшли до партії "боротьбистів", почало посилено розробляти цю версію. Йшло "обгрунтування" тези листопадового (1933 р.) пленуму ЦК КП(б)У про утворення на терористичній основі блоку троцькістів та українських націоналістів. У "теоретики" зарахували Кіллерога.

Вельми доречними виявилися свідчення І.Й.Агола, який приписав своєму колишньому однодумцеві й протеже такі крамольні висловлювання: "Марксизм ніколи не був догмою... Особливо часто змінювалася тактична лінія більшовиків... Старі методи – агітація, пропаганда, організація мас – у сучасних умовах недостатні для повалення існуючого керівництва... Терористичні акти повинні стати могутнім засобом не тільки для усунення сучасного керівництва партії, але й організуючою силою, яка примусить маси задуматися, розворушитись" ³¹.

Отже, Коцюбинському "приліпили" загальнополітичні підвалини дій

троцькістсько-зінов'євської опозиції, Кіллерогу – теоретичне обґрунтування тероризму. Залишалось підтвердити висмоктані з пальця звинувачення конкретними фактами. Їх якраз забракло. У справі Кіллерога фігурує лише одна, та й то сміхотворна деталь – про використання опозиціонерами приміщення Інституту єврейської культури для стеження за Косіором³². Жодного факту вчинення терактів знайти не вдалося. Тоді слідство приписало це "очікувальній тактиці" троцькістів: для розгортання збройних виступів дочекатися слушних моментів (голод, війна тощо).

Видно, Михайла Марковича непокоїло, що слідчий Брук, прискіпливо вишукуючи найдрібніші плями в його біографії, чомусь обминав самоусунення від рецензування "шкідницьких творів" на шпальтах "Більшовика України". Вирішив взяти ініціативу на себе, довго твердячи під час одного з допитів, що ця робота входила не в його службові обов'язки, а в обов'язки Дзеніса. Та слідчий, не дослухавши до кінця, заявив, що О.П.Дзеніс цікавить слідство лише як "керівник праволівацької групи в троцькістській організації"³³. Тоді тільки Кіллерог зрозумів, що з цього боку йому ніщо не загрожує.

Свою другу заяву, датовану 31 грудня 1936 р., на ім'я Балицького він почав словами: "Слідство в моїй справі закінчується. Я дав вичерпні свідчення..." Не вгадав. У січні й лютому 1937 р. його допитували ще двічі. На першому допиті капітан держбезпеки Брук заявив, що свідчення Кіллерога не можуть вважатися вичерпними, і натякнув, що потрібен компромат на кадри більшого калібру, включаючи секретарів ЦК КП(б)У.

Слідчий знав, чого хотів. 13 січня 1937 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про незадовільне керівництво Київського обкому КП(б)У та про недоліки в роботі ЦК КП(б)У". Через дві доби до Києва прибув Л.М.Каганович і під час зустрічі з керівництвом ЦК накинувся на Постишева та Косіора з доріканнями, що вони "не вжили заходів проти засміченості апарату ЦК КП(б)У, апаратів обкомів та керівних працівників науково-дослідних закладів України"³⁴. Отже, розбурхана стихія репресій почала засмоктувати у безодню і своїх підбурювачів.

Кмітливий Михайло Маркович одразу все зрозумів. Вирішив хоча б частку тягаря перекласти з себе на широкі плечі вищого партійного керівництва. Спочатку нерішуче, обережно, а згодом усе сміливіше, почав перераховувати прізвища рекомендованих ним і призначених за згодою Попова, Постишева, інколи й Косіора антипартійних осіб в апарат ЦК КП(б)У, наукові й навчальні заклади. "Висування членів троцькістських організацій на окремі ділянки культурного фронту, – проголошував він, – вдавалося завдяки довірі секретарів ЦК КП(б)У"³⁵. Проте на цей раз його свідчення відклали "про запас". Час тортур Косіора, Постишева і Попова ще не настав.

...Судили Кіллерога в Москві. Засідання Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В.В.Ульріха відбулося 9 березня

1937 року і тривало 40 хвилин. Михайло Маркович, дотримуючись "правил гри", затаврував себе за належність до троцькістської терористичної організації, висування на керівні посади контрреволюцій кадрів, підготовку за допомогою Орлова, Посвольського та Агола бойовиків-терористів. Водночас просив високий суд пом'якшити можливе покарання, аби міг "у найкоротший час знову стати вільним і чесним трудівником і спокутувати свої провини на будь-якій ділянці вільної праці"³⁶. Наївна людина! З таким же успіхом міг волати до гранітної скелі! Його доля була визначена заздалегідь: вища міра покарання. У ніч з 9 на 10 березня М.М.Кіллєрога розстріляно. Реабілітація відбулася аж через 19 років.

Звичайно, приписані Кіллєрогові та іншим жертвам репресій звинувачення в тероризмі, антирадянщині, шкідництві – нісенітниця, вигадка. Просто треба зрозуміти, що для тогочасних інквізиторів терміни "троцькізм" і "тероризм" стали синонімами найрізноманітніших понять – від диверсій і шпигунства до необачних розмов з колегами і друзями. Будь-які сумніви в непогрішимості офіційної політики вважалися надто великою провинною. Цей постулат чітко сформулював П.П.Постишев: "Нам слід і надалі якнайрішучіше продовжувати бити й бити по будь-якому, хай щонайменшому, прояву гнїлі, лібералізму, опортунізму, бо саме вони служать найкращими захисниками і живильним середовищем для наших ворогів"³⁷.

М.М.Кіллєрог якраз і належав до тих партійних функціонерів, які хоча й були безпосередньо причетні до провадження політичних репресій, але все ж намагалися трохи локалізувати тупі, безжальні, некомпетентні дії партійної та державної верхівки – за це й поплатився.

ПРИМІТКИ

¹ Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. – Київ – Едмонтон, 1992. – С. 158,160.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 39. – Спр. 84. – Арк. 2; Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБУ). – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 9; Т. 2, конверт.

³ Там само.

⁴ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 38.

⁵ Там само. – Спр. 33260. – Т. 2, конверт.

⁶ Большевик Закавказья. – № 2. – С. 13.

⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 85; Спр. 338. – Арк. 66; Оп. 7. – Спр. 287. – Арк. 181, 183; Спр. 298. – Арк. 56.

⁸ Там само. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 299. – Арк. 37, 64-65.

⁹ Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 83; Спр. 285. – Арк. 60, 67-68.

¹⁰ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 35 зв.; Т. 2. – Арк. 149.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 298. – Арк. 75-76.

¹² ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 122; Медведев Ж. Взлет и падение Лысенко: История биологической дискуссии в СССР (1929-1966). – М., 1993. – С. 19.

-
- ¹³ Історик-більшовик. – 1934. – № 1. – С. 133-134.
- ¹⁴ ДА СБУ. – Спр. 3260. – Т. 1. – Арк. 35 зв., 36, 52; Т. 2. – Арк. 65-68, 97, 260.1.
- ¹⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 84.
- ¹⁶ Там само. – Арк. 83, 87, 87 зв.
- ¹⁷ Там само. – Арк. 103.
- ¹⁸ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 131; Т. 2. – Арк. 53, 57.
- ¹⁹ Там само. – Т. 2. – Арк. 209, 366.
- ²⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 341. – Арк. 104-105
- ²¹ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 2. – Арк. 187, 193-197.
- ²² Більшовик України. – 1936. – № 1. – С. 25-26.
- ²³ Реабилитация: Политические процессы 30-50-х годов. – М., 1991. – С. 196-210.
- ²⁴ Там само. – С. 219.
- ²⁵ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 2. – Арк. 37-39, 45, 140.
- ²⁶ Там само. – Арк. 1-2.
- ²⁷ Там само. – Т. 1. – Арк. 22-24.
- ²⁸ Там само. – Арк. 53 зв.
- ²⁹ Там само. – Арк. 38-38 зв., 51-52.
- ³⁰ Там само. – Арк. 54-54 зв.
- ³¹ Там само. – Т. 2. – Арк. 23-24.
- ³² Там само. – Т. 1. – Арк. 136-138.
- ³³ Там само. – Арк. 109-110, 110 зв.
- ³⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 438. – Арк. 1-2.
- ³⁵ ДА СБУ. – Спр. 33260. – Т. 1. – Арк. 193-194, 201-205.
- ³⁶ Там само. – Арк. 226-136.
- ³⁷ Червоний шлях. – 1935. – № 2. – С. 101.

кандидат історичних наук
Аркадій НАБЕРУХІН

З СОЛОВКІВ НЕ ПОВЕРНУВСЯ

Невідомі сторінки про життя та діяльність Івана Мондока

Ім'я керівника Закарпатської крайової організації КПЧ 20-х років Івана Мондока багатьом закарпатцям пам'ятне і сьогодні. Менше його знають на теренах України, хоча останніми роками про цього діяча з'явилися публікації в окремих засобах масової інформації.

Проте ні історики, ні широка громадськість не знали, що Мондок був двічі засуджений. Зокрема, досі не вивчались кримінальні справи, котрі скомпановані на нього в колишньому Радянському Союзі. Тепер, коли Управління служби безпеки по Закарпатській області запитало справу з Києва про І.Мондока для відповідного вивчення, є можливість розкрити й цю таємницю.

Засудили Мондока за те, що "належав до української контрреволюційної шпигунської організації", яка ставила за мету повалення Радянської влади, що був одним з керівників УВО (Українська військова організація) в Закарпатті і перекинутий для ведення контрреволюційної й шпигунської діяльності в Радянській Україні"¹.

Звертає на себе увагу така деталь: на поставлені питання відповіді писав власноручно. У справі чимало автобіографічних подробиць, фактів і епізодів з діяльності самого І.Мондока, а також з історії крайової організації. Досі в історичній літературі про них не згадувалося, або писалось дуже мало.

Для того, щоб нові факти підтвердити, як незаперечні, були переглянуті документи, що друкувалися в збірниках "Шляхом Жовтня", газетах "Карпатська правда", "Працююча молодь", "Голос життя", а також ті, що зберігаються в держархіввах.

I. Роки мужніння

Іван Ілліч Мондок сповідь перед слідчими почав з батька Іллі Івановича, сина бідного закарпатського селянина з села Сімерки що на Перечинщині. Змалку Ілля ходив на заробітки, потім вивчився на кравця, пізніше став сільським вчителем і дяком. Його часто переводили з одного села в інше.

Син Іван народився 21 травня 1893 року, коли батьки проживали у селі Руські Грабівці (тепер це Гуменський округ Словаччини). Іван констатував, що сім'я бідувала, для 10 дітей часто навіть не вистачало хліба. Четверо рано померли. Залишились три сестри: Марія, Вероніка і Ганна (дві наймитували, одна стала кравчиною), і брат Омелян. Був ще брат по матері (від першого чоловіка) Михайло Торбич. Але жив він окремо, вивчившись, працював учителем Мукачівської учительської семінарії².

Після закінчення народної школи в Руських Грабівцях і горожанської

в Ужгороді Іван поступив до Ужгородської вчительської семінарії, яку закінчив у 1913 році. Згадуючи про цей період, він писав, що в Ужгороді встановив тісні зв'язки з робітниками друкарні, схильними до соціал-демократичного руху. Читав угорську соціал-демократичну газету "Непсово ("Голос народу"), а також анархістську – "Соціальна революція". Всупереч існуючим досі твердженням, він тоді не належав до жодної організації, певних політичних поглядів ще не виробив, хоч і вважав себе революціонером³.

Після закінчення семінарії деякий час проживав у батьків у селі Убля, "не бажаючи бути сільським учителем", працював у канцелярії районного нотаря аж до призову в армію, до грудня 1915 року. Його зарахували в дев'ятий угорський полк, а оскільки мав середню освіту, направили в офіцерську школу. Та на практичному екзамені провалився, тому повернувся в полк, який на початку 1916 року відправили на східний фронт, проти Росії.

Б.Співак у брошурі "Комуніст Іван Мондок" писав: "Поки не вдалося встановити, як Іван Мондок потрапив у полон. Чи то він залишився в окопі під час чергової російської атаки, чи сам подався до ворожих позицій"⁴. Мондок про це не згадував, жодного документального підтвердження не збереглося. Відомо лише, що він опинився серед полонених у червні 1916 року, побував у пересильних таборах під Москвою, в Пензі та Царицині.

Тепер можна відповісти певно.

"На початку червня 1916 року по суті як перебіжчик потрапив у російський полон, – пише він, – мені говорили знайомі, що за це мене заочно засудили на смерть. Але цього я не перевіряв. Через Дарницю мене відправили в Кузнецк разом з іншими військовополоненими, потім в Царицин, і, нарешті, у групі військовополонених робітників, – в Астрахань на судноремонтне і нафтопаровозне підприємство товариства "Волга" на Заячому острові, в жовтні 1916 року.

В Астрахані мене застала лютнева і жовтнева революції... Живучи і працюючи разом з військовополоненими робітниками, подружився з ними, а також з деякими російськими робітниками і радісно прийняв лютневу революцію. Брав участь у робочих мітингах і демонстраціях, проявляв солідарність з більшовиками. Під час корніловщини заарештований, просидів 4-5 днів і відправлений в Астрахань, у табір військовополонених, де сидів у штрафному бараці до перемоги більшовиків в Астрахані, приблизно до лютого 1918 року. Поступив у червоноармійський загін Астрахані. Згодом мені доручили працювати серед військовополонених. Я організував інтернаціональний клуб... З інтернаціональним батальйоном Л.Вінермана декілька днів був на фронті"⁵.

У 1918 році І.Мондока відрядили на навчання у Москву в школу угорських агітаторів у Кремлі. Водночас став помічником командира інтернаціонального батальйону в Москві. Угорською секцією РКП(б) 9

листопада 1918 року направлений у Будапешт. Це була відповідь на рішення конференції угорських комуністів про повернення колишніх військовополонених на батьківщину і створення компартії Угорщини. Збори відбулися на квартирі уродженця Закарпаття Йозефа Келена в Будапешті. Від керівництва партії І.Мондок одержував різні доручення. У січні 1919 року його відправили у Москву. При виїзді з Будапешта не обійшлося без інциденту. На вокзалі поліція заарештувала І.Мондока і протримала декілька днів у тюрмі. Причина – одержав для поїздки в Москву посвідчення російського військовополоненого. Пояснив, що купив його на вокзалі, тоді й відпустили.

Певний час залишався у Москві. Після перемоги пролетарської революції в Угорщині разом з іншими знову повернувся до Будапешта. Це було десь у кінці березня, бо у квітні 1919 року уже зафіксовано його перебування на Закарпатті. Тут після встановлення Радянської влади почалося формування Русинської червоногвардійської дивізії – національного з'єднання угорської Червоної Армії. І.Мондока призначили політкомісаром дивізії. Та на початку квітня його відкликали до Будапешту, щоб зайнявся організацією і випуском української газети. Вже 12 квітня 1919 року вийшло перше число "Руської правди" – органу народного комісаріату Руської Крайни, як тоді офіційно називали Закарпаття.

У згадуваній уже книзі Б.Співак писав, що у середині серпня 1919 року Іван Мондок нелегально приїхав до Ужгорода. Перука і наклеєна борода скривали його від допитливих поглядів поліцейських. Тут встановив зв'язки з підпільниками⁶. Сам Мондок цей період згадував інакше. Перед поваленням Радянської влади в Угорщині перебував на фронті, потім утік до Словаччини. Там переховувався, звідтіль емігрував у Відень, де дуже бідував і збирав по подвір'ях ганчірки для якогось ганчірного підприємця.

Після оголошення в Чехословаччині амністії учасниками пролетарської революції І.Мондок у березні 1920 року повернувся в Ужгород, на Підкарпатську Русь. Став одним з організаторів Міжнародної соціалістичної партії (МСП), одним з її секретарів і редактором центрального органу – газети "Правда". Про діяльність МСП повідомив ще такі факти. Наприкінці 1920 року для видання масового календаря його відрядили до Відня. Тут вперше зустрівся з П.Ю.Дятловим, який наполіг, щоб календар був надрукований українською мовою. П.Ю.Дятлов (1883-1933 рр.), український діяч, видавець і перекладач, з 1919 року у Відні (Австрія) видавав "Комуністичну бібліотеку". В 1925 році повернувся на Радянську Україну, де працював ученим секретарем Наркомосу УСРР, викладав у харківських вузах, був редактором видавництва. У 1933 році незаконно репресований⁷.

І.Мондок писав, що після повернення з Відня на Закарпаття його заарештувала чехословацька поліція і він 2 місяці просидів у берегівській

в'язниці. У травні 1921 року створену компартію Чехословаччини і МСП влилася до її складу.

2. Нові сторінки діяльності

До березня 1924 року І.Мондок обирався секретарем Закарпатського крайкому КПЧ і призначався редактором "Карпатської правди". У цьому ж році відбулися вибори до чехословацького парламенту. Він став депутатом від комуністичної організації. Перебуваючи в Празі, заходив у політичне представництво СРСР, де мав контакти з радянським повпредом В.О.Антоновим-Овсієнком, який надавав допомогу крайовій організації порадами, часто складав матеріали для газети "Карпатська правда"⁸.

Як відомо, після резолюції V конгресу Комінтерну з українського питання в деяких компартіях, у тому числі й КПЧ, почалася жвава дискусія. Вона стосувалася і Закарпаття, де проживало українське населення, яке називало себе руським або русинським. V конгрес, який відбувся у червні-липні 1924 року, розглядав українське питання не випадково. Українці проживали в Польщі (Західна Україна), Румунії (Буковина), Чехословаччині (Закарпаття). У роботі конгресу брали участь комуністи цих регіонів. Стратегічним завданням було возз'єднання з Радянською Україною. Хоч мали місце помилки тактичного характеру, комуністичні організації тут були авторитетними і готували ґрунт для досягнення цієї мети.

Про розв'язання українського питання у Мондока точилися розмови і з радянським повпредом, який сам приїздив на Підкарпатську Русь, щоб на місці ознайомитися з ситуацією. Газета "Карпатська правда" про цю поїздку 5 липня 1925 року писала, що В.О.Антонов-Овсієнко та аташе повпредства Станкін приїхали в Ужгород і протягом п'яти днів оглядали міста і села, цікавилися природою краю, життям його населення. Повпред побачив тут змучених трудящих, які з радістю вітали його на вулицях, в готелях, в їдальнях і в селах, вітали гаслом "Праці честь!". Він бачив сльози бідних, безробітних, обманутих безземельних бідняків"⁹.

У кримінальній справі записано, що до так званої Української військової організації (УВО) і шпигунства на чеську розвідку Мондока завербував Олександр Бадан. Хто він такий? Бадана заарештували раніше за І.Мондока (19 лютого 1932 року), а вже 23 листопада 1933 року трійка при колегії ДПУ засудила його до 10 років тюремного ув'язнення. 9 жовтня 1937 року трійка УНКВС Ленінградської області – до вищої міри покарання. 3 листопада розстріляний. Тепер реабілітований.

Кілька побічних зауважень про "Українську військову організацію". По цій справі в 1933-1934 роках на Україні за брехливими обвинуваченнями засуджено 148 чоловік. Серед них багато українських письменників (Остап Вишня, Мирослав Ірчан, Олесь Досвітній та інші), діячі Комуністичної партії Західної України, Закарпатської комуністичної

організації (О.Бадан, І.Мондок та ін.).

О.Бадан працював у Хусті помічником адвоката, спочатку перебував у соціал-демократичній партії, а в 1924 році вступив до КПЧ. У грудні 1925 року з І.Мондоком, А.Дезе та Ч.Грушкою О.Бадан виїздив у Харків в складі делегації на ІХ з'їзд КП(б)У і виступив з вітальною промовою. В літературі 70-80-х років його ім'я не згадувалося. І.Мондок уточнював, що після з'їзду А.Дезе і Ч.Грушка повернулися додому, а він з О.Баданом залишився в Харкові. Вони побували в різних редакціях і установах, на нараді у М.О.Скрипника. "На цій нараді, – писав І.Мондок слідчому, – я обіцяв захищати так звану українську лінію у нашому русі, у виданнях партії перейти на українську мову".

Дещо треба сказати і про політику українізації, яка дійсно проводилася на Україні у 20-30-х роках. Але в умовах командно-адміністративної системи цей процес швидко припинився. Окремі керівні кола почали розглядати його як націоналістичний. Так з'явилися "шкідники", різні "ухили", "вороги народу". Почалася хвиля репресій, зокрема, проти наркома освіти О.Я.Шумського (1927), потім проти М.О.Скрипника (1933) ¹⁰.

З січня 1926 року І.Мондок та О.Бадан брали участь у спільній нараді представників КП(б)У, КПЗУ, Закарпатського крайкому КПЧ у містечку під Берліном. Йшлося про зміцнення контактів між цими комуністичними організаціями з питань українізації. Після повернення на Закарпаття І.Мондок та О. Бадан почали проводити цю політику в житті.

Зокрема, О.Бадана перевели з Хуста до Ужгорода, де він фактично став редактором "Карпатської правди", бо добре знав українську мову. Звичайно, офіційним редактором залишався І.Мондок. З того часу газета почала виходити українською мовою. Незабаром О. Бадана позбавили права проживання на території Чехословаччини, як писав І.Мондок, "йому загрожував арешт і видача полякам за його революційну роботу". Йому загрожувала смерть. (О.Бадан – уродженець Галичини. – *Авт.*). Я протестував проти його від'їзду..., бо в усій партійній організації не було людини, яка б володіла українською мовою". О.Бадан одержав паспорт на ім'я Яворенка і в 1926 році перебрався на Україну.

За цих умов І.Мондока підтримали деякі українські емігранти. В газеті почав негласно працювати галицький емігрант, працівник "Просвіти" Антін Дівнич. Допомогали молоді комуністи із Закарпаття Бойчук, Борканюк. Але потрібен був постійний співробітник. І.Мондок написав листа Й.Крілику (Васильківу) з проханням надіслати в Ужгород знавця української мови.

У кримінальній справі міститься розповідь про ще одну поїздку до Харкова, про яку в дотеперішній літературі не знайдено жодних слідів. І.Мондок разом із секретарем крайкому Т.Фейєром та депутатом парламенту М.Сидоряком здійснили її на запрошення М.О.Скрипника

приблизно у березні 1927 року. Подорож відбулася не без допомоги О.Бадана-Яворенка, який, до речі, вимагав для себе мандата представника Закарпатської партійної організації при ЦК КП(б)У¹¹.

Представники закарпатських комуністів поінформували, що послідовне відстоювання українських національних і мовних інтересів викликало гоніння з боку уряду. Почались конфіскації комуністичних видань, в пресі заборонено вживати слова "українець", "українка", "Закарпатська Україна". Зокрема, лише в одному номері "Карпатської правди" за 17 жовтня 1926 року вилучено 11 таких слів.

Цікава деталь. До Харкова їхали через Варшаву. Там І.Мондок навідав дружину знайомого депутата польського сейму Й.Скрипи. Тут познайомився з своєю судженою Ф.І.Киричинською. У 1926 році вона переїхала до Ужгорода і стала дружиною І.Мондока, плідно працюючи в газеті "Карпатська правда".

Коли І.Мондок, Г.Фейєр, М.Сидоряк приїхали до Харкова, там вже була сфабрикована справа О.Я.Шумського. У доповіді Кагановича на лютнево-березневому пленумі ЦК КП(б)У йшлося про "націоналістичний ухил" Шумського. Закарпатську делегація прийняв Каганович. Він розпорядився ознайомити її з матеріалами пленуму. І.Мондок визнавав, що тоді він слабо орієнтувався у цих справах.

Із Харкова І.Мондок, Г.Фейєр, М.Сидоряк поїхали до Москви в Комінтерн. Про їх перебування там у нашій історичній літературі не вдалося щось знайти. Тому все подаємо так, як про це писав сам І.Мондок. Тут відбулася нарада про становище в Закарпатській Україні. На ній були присутні Д.Мануїльський, М.Скрипник, М.Бухарін, О.Куусінен та інші діячі Комінтерну. "Ми доводили, – писав І.Мондок, – що ЦК КПЧ не розуміє українського питання [...] і не діє в дусі резолюції V конгресу Комінтерну, а стоїть фактично на лінії чеської буржуазії в питанні про належність закарпатських українців"¹².

Після обміну думками вирішили обговорити проблему на пленумі президії виконкому Комінтерну. І.Мондок виступив тут з повідомленням. Його залишили в Москві і на пленум виконкому Комінтерну з дорадчим голосом. Політсекретаріат ухвалив рішення надіслати листа ЦК КПЧ, в якому роз'яснив свою позицію щодо Закарпатської України і висловив рекомендацію, щоб з окремих питань Закарпатська організація КПЧ мала право зв'язуватися безпосередньо з КП(б)У.

Маловідомо і про представництво крайкому при ЦК КП(б)У. І.Мондок писав: "Я одержав директиву, що лише у крайньому випадку можна дати мандат про представництво Закарпатської крайової організації КПЧ при ЦК КП(б)У Бадану... Директива крайкому була, щоб мандат дати Кашеляку (Бела Кашеляк, відомий активіст революційного руху, був слухачем комуністичного університету імені Артема. – Авт.) разом з Сикурою і Борканюком, які навчалися у Харкові. Я повинен визнати, що і

Кашеляку мандат давати не хотів, але й Бадану давати його боявся. Тому звернувся до Скрипника про Бадана, який тоді працював секретарем Наркомосу України. Скрипник вирішив справу на користь Бадана. Мандат передав Бадану, але він мав бути зв'язаний з Кашеляком і Сикурою (псевдо Росольський)" ¹³.

У 1928 році І.Мондока обрали від КПЧ делегатом VI конгресу Комінтерну. Перебуваючи в Києві, він передав рішення крайкому про анулювання мандату О. Бадана і передачу його Б.Кашеляку, який мав діяти спільно з Ю. Сикурою і О. Борканюком у всіх справах представництва при ЦК КП(б)У.

Докладний матеріал міститься у протоколах допитів про всеукраїнську конференцію з питань українського правопису. Конференцію проводив Наркомос УСРР. Вона відбулася в Харкові у 1927 році. Від Закарпаття на конференцію запросили також поета В. Гренджа-Донського та вченого І.Панькевича, але зміг поїхати лише І.Мондок. В.Гренджа пояснив причину у своїх спогадах: "Коли я своїм шефам запропонував прохання (про поїздку до Харкова. – *Авт.*), обурилися, заявили, що я свою відпустку того року вичерпав, але і крім того, вони мене на Україну не пустять... Хоч був я вже сам батьком, маючи до тридцяти років, я плакав, мов дитина, адже ж я так мріяв побачити Харків, Київ, Львів... Я пішов до депутата Івана Мондока – "Беріть мене до партії, працюватиму хоч би і в секретаріаті, або в редакції, бо з моїми принципами я не можу витримати. Ось навіть на конференцію мене не пускають. Пан капітан Вака реве, неначе дикий звір.

– Напиши на папір свої думки і пошли поштою. Тактика наша вимагає, щоб ти робив корисну роботу поза рамками компартії.

Не був я філологом з професії, ще й досить молодим на те, щоб написати трактат мовознавства або критику запропонованих словників. Був я лиш скромним трудівником пера, все ж із захопленням написав президії правописної конференції, що з великою радістю і Закарпаття приймає новий, практичний український фонетичний правопис. Візьмемо на решето і прочистимо нашу прекрасну мову від всіляких полонізмів, мадяризмів та інших "ізмів", адже один народ може мати тільки одну літературну мову" ¹⁴.

І.Панькевичу, який відмовився поїхати до Харкова, І.Мондок надрукував відкритого листа в "Карпатській правді". На конференції виступив І.Мондок. Хоч виступ був надрукований, але зараз про нього мало хто пам'ятає. І.Мондок, зокрема, говорив: "Звичайно, що для нас, які щойно пробудилися для національного життя, питання правопису, що буде об'єднувати всі українські землі, буде в теперішній момент чехізації Закарпаття надзвичайно важливим політичним питанням... Ми на Закарпатській Україні надаємо оцій всеукраїнській конференції для впорядкування українського правопису значення великої ваги. Ми

вважаємо, що вона кладе основи культурного об'єднання всього українського народу в тій твердій надії, що час політичного об'єднання всіх українських земель під червоним прапором Української Радянської Соціалістичної Республіки не за горами, що він недалекий, і що він безумовно прийде"¹⁵.

3. Реабілітація

Далі Мондок писав: "У цей час я побував і в Києві, щоб налагодити шефство Київської окружної партійної і комсомольської організацій над закарпатськими партійною і комсомольською організаціями. 1 травня я був на демонстрації і на параді київського гарнізону Червоної Армії і від імені закарпатських трудящих виступав. Вперше зустрівся з П.П.Любченком, Ф.Д.Корнюшиним, Ю.О.Войцехівським та ін. Тоді ж був присутнім на деяких засіданнях Всеукраїнського і Всесоюзного з'їздів Рад, був на одному або двох засіданнях XV з'їзду партії, побував у різних установах"¹⁶.

З О.Баданом обговорювали питання про роботу серед студентів, зокрема, в Мукачівській торговельній академії та Празькому університеті. І.Мондок свідчив, що у роботі серед студентської молоді йому допомагав доктор Рудзинський та молодий закарпатський студент-юрист П.Дубровський. Він був одним із стипендіатів, якого підтримував І.Мондок. П.Дубровський, М.Цуперяк та їхня група організували і видавали журнал "Поступ". П.Дубровському, керівнику студентської групи, пізніше вдалося роботу значно розширити.

У кримінальній справі знаходимо цікаву інформацію про видання журналу "Наша земля", який пропагував культурно-національні здобутки українського народу. Попервах журнал хотіли назвати – "Українська земля", але не дістали дозволу. "Наша земля" – це перший український літературний та суспільно-політичний журнал на Закарпатті. Редактором журналу став поет В. Гренджа-Донський, якого рекомендував О.Бадан. Саме у ці роки в Харкові були видані такі книги поета, як "Тернові квіти полонини", "Оповідання з Карпатських полонин" та інші.

В журналі "Наша земля" співробітничали Ф.Киричинська, А.Дівнич (А.Крук). В 1929 році журнал закрили. Книжковий магазин під такою назвою – теж. Як писав І.Мондок, все майно було передано адміністратору видань крайкому партії Д.Пфеферу. Тут треба згадати і такий факт. Коли вихід "Карпатської правди" на 6 місяців припинили, І.Мондок організував видання "Робітничо-селянської правди". Видавцем і редактором її за рекомендацією І.Мондока став М.Туцканюк, син селянина з Ясіня, учень торговельної школи. Після кількомісячного арешту останнього за окремі статті, він залишив газету і перейшов у "Просвіту".

Ніде в літературі не виявлено, що І.Мондок з дружиною брав участь у роботі третього з'їзду КПЗУ. Між тим, такий факт має місце. З Праги вони

виїхали в Берлін, де зустрічалися з керівними товаришами КПЗУ. З Берліна через Москву поїхали до Харкова, де їм повідомили, що братимуть участь у роботі третього з'їзду КПЗУ. Виїхали на місце, де проходив з'їзд, пробули там приблизно місяць. Перед з'їздом І.Мондок виступав з вітальною промовою.

Тоді ж мав розмову з секретарем ЦК КП(б)У М.Н.Демченком та секретарем ЦК ЛКСМУ О.М.Бойченком. Там він залишив доповідну записку і план шефства над Закарпатською крайовою партійною організацією. У Києві відвідав також брата Омеляна Марученка (Мондока), який там вчився. Було домовлено про переїзд до Києва дружини і дітей Омеляна. Згодом це було зроблено.

Того ж року І.Мондок, делегат від КПЧ, брав участь у роботі VI конгресу Комінтерну. При обговоренні колоніального питання він виступав із промовою, в якій торкнувся проблем національних відносин у "внутрішньоєвропейських колоніях і напівколоніях", у тому числі й на Закарпатті. І.Мондока обрали членом контрольної комісії Комінтерну. В Москві зустрічався з колишніми товаришами, угорськими політемігрантами Б. Іллешем, Е.Сайдлером та іншими.

Важкою віхою в долі І.Мондока видався 1929 рік. Делегати дев'ятої крайової партконференції гостро критикували його за недоліки в профспілковому русі, недостатню роботу серед селянства, з національного питання. Конференція не обрала його навіть членом крайкому, увільнила з поста редактора "Карпатської правди". На п'ятому з'їзді він не був обраний членом ЦК КПЧ, а на виборах 1929 року – в парламент. Його роботу кваліфікували як правоопортуністичну і як націоналістичний ухил. Так це чи ні, поки компетентної думки немає.

І.Мондок писав, що чесно визнав свою вину. Голосував за всі резолюції, крім одного пункту: з національного питання. На його вимогу цей пункт був обговорений у ЦК КПЧ. Після конференції він виїхав до Праги, де зустрічався з Вальтером (М.Ф.Постоловським) – членом ЦК КП(б)У. Разом сформулювали цей пункт резолюції з національного і мовного питань. Згодом він дістав схвалення.

Було за що критикувати і висловлювати недовіру лідеру крайової парторганізації. Якщо у її лавах на початку 20-х років нараховувалось приблизно 7 тисяч членів, то в 1929 році ця цифра зменшилася майже до 500 чоловік. Якщо крайова організація в 1924 році виборола 6 мандатів до чехословацького парламенту, в 1925 – 5, в 1929 році одержала лише два, а на виборах у крайове представництво в 1927-1928 рр. партійна організація втратила половину голосів виборців. І.Мондок визнавав: "Моє банкрутство у КПЧ в Закарпатській організації змусило мене ґрунтовно переглянути і передумати пройдений мною шлях ¹⁷. І.Мондоку пропонували перейти в соціал-демократичну або навіть аграрну партії. Але він категорично відмовився.

Після крайової партійної конференції І. Мондок приблизно місяць був секретарем крайкому профспілок, а потім редактором газети "Мункаш уйшаг" ("Робітничка газета") і одночасно секретарем Ужгородського та Перечинського окружкомів партії. І знову поринув у практичну роботу. Керував робітничими демонстраціями і страйками в Ужгороді і Мукачеві, а за підготовку демонстрації до міжнародного дня боротьби проти безробіття 6 березня 1930 року його арештували і засудили до тюремного ув'язнення. Просидів у тюрмі 3 місяці, на початку липня вийшов на волю.

Тим часом, відомий на Закарпатті адвокат М.Юдкевич дізнався про рішення кошницького суду, надіслане в Ужгород: "Оскільки Іван Мондок не був знову обраний членом палати депутатів Чехословацької республіки, проти нього необхідно продовжити карне переслідування і про результати подати справу". Зібравши факти, адвокат заявив, що І.Мондоку загрожує від 5 до 10 років ув'язнення.

Мондок не став чекати нового арешту і суду. Він попросив секретаря крайкому партії Е.Кліму, а також К.Готвальда, щоб дали дозвіл на виїзд до СРСР на навчання. ЦК КПЧ дав згоду, допоміг матеріально. Через Берлін і Ригу він нелегально виїхав до Радянського Союзу. В Управлінні справами Комінтерну одержав посвідчення на ім'я Івана Графа, з яким приїхав до Харкова, де 2 місяці мешкав в готелі "Спартак", а потім під власним прізвищем – в готелі "1 Травня".

З земляком М.Ф.Жупником-Чорногорським, який тоді там вчився, Мондок записався на прийом до першого секретаря ЦК КП(б)У С.В.Косіора. Останній уважно вислухав Мондока, цікавився життям на Закарпатті, допоміг влаштуватися. Згодом до Харкова приїхала і дружина Івана Ілліча. Він став аспірантом Інституту історії Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Багато працював, хотів написати історію крайової комуністичної організації, збирав матеріали і, як писала в одному з листів Ф.Мондок, уже почав цю історію писати. Та не вдалося довести задумане до кінця.

З листопада 1933 року І.Мондока заарештували і звинуватили у приналежності до "контрреволюційної організації", яка іменувала себе "УВО", та в шпигунській діяльності на користь чеської розвідки. В обвинувачувальному висновку сказано: справу І.Мондока "направити на розгляд судової трійки при колегії ДПУ УСРР з ув'язненням його в політизоляторі на 5 років". (Речових доказів у справі нема). Далі думка прокурора: "Схвалюю, пропоную 5 років таборів – заст. прокурора ДПУ УСРР Крайній. 28 лютого 1934 року"¹⁸.

З листів дружини Мондока в ЦК КП(б)У 11 квітня та 1 липня 1956 року дізнаємося, що І.Мондока відправили у березні 1934 року в с. Дмитрієво під Москвою на будівництво каналу Москва-Волга. Тут працював в редакції газети "Перековка" до літа 1934 року. Звідти етапували на "Свирстрой" на лісозаготівлі. Тут важко захворів і його перевели до

якоїсь санітарної установи. Останній етап – Соловецькі острови. Туди перевезений приблизно в лютому 1936 року. В листі наведена така адреса: Карельська АРСР, поштове відділення Робоче-Островськ, 8 відділення ББК (Біломорсько-Балтійський канал). Звідтіль І.Мондок до осені 1937 року писав дружині листи.

Що ж було далі?

З листа Ф.І.Мондок: "У 1938 році звернулася до генерального прокурора СРСР, і мені відповіли, що він, перебуваючи у засланні, зробив новий злочин, за який його засуджено на 10 років заслання у дальні табори без права листування. Більш нічого про нього не знаю". От чи дізналася Ф.І.Мондок (померла 24 січня 1959 року) про рішення трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року? Цією позасудовою інстанцією І.Мондок засуджений вдруге. Тепер – до вищої міри покарання. І розстріляний. В архівній справі з цього приводу є лише оперативні матеріали, слідчих – нема. В оперативних матеріалах є відомості про те, що І.Мондок у розмовах з іншими засудженими говорив, ніби він арештований і засуджений неправильно, що винним себе не визнає.

У 1957 році І.Мондока реабілітували. Ось сторінки з документа від 9 липня 1957 року – протесту військового прокурора Київського військового округу генерал-майора юстиції І.Бударіна: "Згідно з обвинувачувальним висновком, Мондоку було поставлено у вину участь в антирадянській українській військовій організації (УВО) і проведенні шпигунської діяльності на користь чеської розвідки. Відбуваючи покарання, за рішенням трійки при Ленінградському облуправлінні НКВС СРСР від 25 листопада 1937 року, без пред'явлення звинувачення і проведення слідства розстріляний. Додатковим розслідуванням встановлено, що Мондок засуджений необґрунтовано. Звинувачення Мондока ґрунтувалось лише на його зізнаннях і жодними іншими доказами не підтверджено. Зізнання Мондока про участь в "УВО" [...] неконкретні і сумнівні у своїй достовірності [...] Зізнання Мондока про свою спільну з Тузом, Зеноном і Нечасом шпигунську діяльність не знайшли свого підтвердження. У відповідних державних органах відомостей про шпигунську діяльність Мондока, Туза, Зенона, Нечаса – нема [...] Із матеріалів архівної справи № 3155 вбачається, що Мондок, відбуваючи покарання, неодноразово заявляв, що він невинний і засуджений необґрунтовано".

Пропускаємо деталі про партійну діяльність І.Мондока. Беремо головне: "Відомостей про антипартійну діяльність Мондока нема. Члени КПРС з 1921 р. Липовський М.В., Варга П.І., член КПРС Гросман С.М., Туцканюк М.Ю., які знали Мондока, характеризували його як відданого справі партії комуніста. У зв'язку з викладеним зізнання Мондока про свою антирадянську діяльність є бездоказовим..., рішення судової трійки при комісії ДПУ УСРР від 28 лютого 1934 року і рішення трійки УНКВС Ленінградської області від 25 листопада 1937 року по справах на Мондока

Івана Ілліча відмінити і справу припинити за відсутністю злочину" ¹⁹.

В одному з листів Ф.І.Мондок, писала, що її чоловік помер 8 грудня 1941 року. Насправді його розстріляли 25 листопада 1937 року. З Соловків мало хто повернувся живим.

ПРИМІТКИ

¹ Архів УСБУ по Закарпатській обл. – Спр. 207318. – Арк. 1.

² Там само. – Арк. 73.

³ Там само. – Арк. 75.

⁴ *Снівак Б.* Комуніст Іван Мондок. Ужгород, 1969. – С. 13.

⁵ Архів УСБУ по Закарпатській обл. – Спр. 207318. – Арк. 77.

⁶ *Снівак Б.* Комуніст Іван Мондок. – С. 32.

⁷ Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 132.

⁸ Архівний відділ... Спр. 207318. – Арк. 85.

⁹ Карпатська правда. – 1925. – 5 лип.

¹⁰ Сторінки історії Компартії України: Запитання і відповіді. – К., 1990. – С. 180.

¹¹ Архів УСБУ по Закарпатській обл. – Спр. 207318. – Арк. 94.

¹² Там само. – Арк. 96-97.

¹³ Там само. – Арк. 98-100.

¹⁴ *Гренджа-Донський В.* Мої спомини. Науковий збірник № 15 Музею Української культури у Свиднику. – Пряшів, 1990. – Т. 2. – С. 353-354.

¹⁵ Карпатська правда. – 1927. – 14 серп.

¹⁶ Архів УСБУ по Закарпатській обл. – Спр. 207318. – Арк. 104.

¹⁷ Там само. – Арк. 168.

¹⁸ Там само. – Арк. 223, 227.

¹⁹ *Довганич О.* Він мріяв про возз'єднання // Закарпатська правда. – 1988. – 27 трав.

кандидат історичних наук
керівник науково-редакційного відділу
Закарпатської обласної книги "Реабілітовані історією"
Омельян ДОВГАНІЧ

ЯК ОДВІТИВ БРАТ ЗА БРАТА

Маловідомі сторінки з життя родини Коцюбинських у радянські часи

Наближалися роковини, які Роман Михайлович незмінно, з ритуальною шанобливістю відзначав ось уже 17-й раз. Ще б пак! Уся його родина, починаючи з батьків, готувала, брала участь у здійсненні Великої Жовтневої Соціалістичної революції, у захисті її завоювань, в утвердженні проголошених нею ідеалів. Правда, до урочистих передсвяткових настроїв примішувалося відчуття біди, неусвідомленої тривоги. Та це він приписував проявам неврастенії, котра переслідувала його упродовж останнього десятиліття.

Ось і свята прийшли. За звичкою все ж забіг на хвилику до кабінету. Похапцем переглянув пошту. Що це? Очам не повірив: наказ народного комісара освіти Української СРР від 3 листопада 1934 року: "Уволить с этого числа от обязанностей директора Музея и заповедника Коцюбинского М.М. в Виннице – Коцюбинского Р.М.". І хто підписав жорстокий вирок – сам В.Затонський. Не вірилося, спадало на думку, що це фальшивка, містифікація. Найперше, що спало на думку: зателефонувати наркомові освіти особисто, з'ясувати, звідкіль і за що така немилість. Але ж у святкові дні наркоми у своїх кабінетах не відсиджуються, відпочивають, веселяться.

Трохи оговтавшись, вирішив звернутися телеграмою у Держплан УСРР до старшого брата Юрія. Де-де, а там Юрія відшукають хоч на дні морському. І невдовзі до Києва полетіла супліка такого змісту: "Приказом Затонского уволен тчк Предполагаю ошибка тчк Молнируй причины зпт необходимость приезда". Тепер на душі полегшало: все з'ясується. Як не як, а Затонський разом з братом усю громадянську війну пройшов. Не стане таїтися. Тим паче, що ніякої провини за собою Роман Михайлович не відчував.

Годинник відміряв по циферблату одне коло за другим, а відповідь не надходила. Тут щось не те. Розібратися потрібно. Правда, шпальти газет забиті повідомленнями про викриття ворогів народу, різних відтінків ухильників. Але чим могли завинити перед ВКП(б) Коцюбинські?

Якщо на те пішло, то усю їх родину слід було б записати до золоті книги радянської еліти. Батько – класик української літератури, котрий високохудожньо й переконливо викривав експлуататорів, глитаїв, соціальне гноблення простого люду. Своім пером він немало посприяв класовому прозрінню мас. Старший брат Юрій – член партії більшовиків 1913 року, активний учасник жовтневого перевороту у Петрограді. Він з військом царського підполковника Муравйова громив Центральну Раду, входив до складу засимпатизованого у Москві першого радянського уряду, виконував різні доручення більшовицької партії по викоріненню українського буржуазного націоналізму. Після громадянської війни перебував на партійній, державній, дипломатичній роботі. Тепер Юрій – голова

Держплану, заступник голови Раднаркому УСРР. За нього хвилюватися не варто!¹.

Перед очима постала рідна сестра Оксана. І про неї найзапопадливіший "викривач" жодного поганого слова не скаже. Її чоловік В.Примаков – людина теж доволі заслужена, організатор і керівник Червоного козацтва, хоробрий і кмітливий вояка. Після війни перебуває на командних посадах у Червоній Армії, комкор². Оксана його вірна, віддана дружина.

Та й сам він, Роман, у КП(б)У не з останніх. Ось уже 15 років як у партії. Організовував комсомольські осередки в Чернігові, працював на комсомольській роботі у Москві, навчався у комуністичному університеті імені Я.Свердлова. Літом був воєнкомом корпусного господарства Першого кінного корпусу Червоного козацтва. В Одесі за дорученням партії вів культурно-освітнянську роботу. Згодом знову навчався у Харкові, в аспірантурі Всеукраїнської асоціації молодих літераторів і науковців. Став директором наукової бібліотеки, пізніше – книжкової палати. За станом здоров'я сам напросився у Вінницю директором музею свого батька.

Не може бути ніяких "зачіпок" і до його дружини Олени. Життя її батьків – Євгена та Софії Писаржевських, її особиста доля – хвилююча книга. Спочатку Писаржевських заарештували у 1907 році за участь у замаху на Столипіна. Колчаківці розстріляли їх як членів і більшовицького ревкому. Оленку, котра народилася у в'язниці, та її однорічного братика взяло під свою опіку Товариство колишніх політв'язнів, згодом вона попала до дитбудинку в Горках, яким опікувалася сама Н.К.Крупська.

По досягненню повноліття вийшла заміж за дипломата, який невдовзі загинув у Литві. З синком Ериком на руках доля звела її з Романом. Вони побралися і тепер виховують спільного синочка Юлія і Ерика, не роблячи між ними ніякої різниці.

То з якого боку насунулися хмари? Можливо, йому інкримінують ідейні збочення, запущеність в роботі музею? Не повинно б цього бути. За чотири місяці перебування на посаді директора Роман Михайлович чимало зробив для справжньої "партизації" музею. Особисто викрив і нещадно викоринював "єфремівщину". Вів себе принципово, твердо, рішуче. Навіть колишнього директора музею, дружину рідного дядька Хоми – Катерину Яківну Коцюбинську не помилював. Інакше не міг: людям, чия ідеологія ворожа комуністичній партії і Радянській владі, не місце у такій установі.

Спільно з керівництвом культпропу обкому партії йому вдалося перетворити музей у дійсно науково-партійний заклад, де творчість М.М.Коцюбинського віддзеркалюється в дусі інтернаціоналізму, активної боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Він прибрав з експозицій музею націоналістичний мотлох таких антипартійців, як Грушевський, Лозинський, Єфремов та інших з ними³. Терміново замінили стенди "Просвіта", "Братство тарасівців", матеріали яких зовсім не

висвітлювали класову сутність української націоналістичної інтелігенції – запопадливої служниці куркульства, поміщиків та буржуазії. Мало не "з м'ясом" виривав відозву центральної та окружної комісії про увічнення пам'яті М.М.Коцюбинського, підписану – подумати страшно! – скритим ворогом народу М.Скрипником⁴, іншими контрреволюціонерами, націонал-ухильниками⁵.

Річ у тім, що початок роботи Романа Михайловича в музеї співпав з підготовкою до 70-річчя від дня народження М.М.Коцюбинського. З цією метою було проведено нараду про перебудову музею, затверджено план його роботи, організовано виставку про з'їзди письменників. Готувалося відкриття при музеї Будинку літератури. Святкування ювілею 17 вересня 1934 р. новий директор вважав найрадіснішим днем. Музей за короткий відрізок часу відвідали 5000 чоловік. Багато гостей, серед них письменники, залишили свої записи у Книзі відвідувачів. Ось рядки, написані рукою Микитенка: "Дбайливо почату перебудову музею М.М.Коцюбинського треба довести до кінця. З музею вже виметене те націоналістичне сміття, яке "леліяло" старе керівництво музею. Документи, що свідчать про намагання того керівництва відгородити славетного письменника від радянської інтернаціоналістичної культури і замкнути його в чисто "українському осередку" зберігаються зараз лише в архіві, як доказ неправильної, шкідливої лінії старого керівництва"⁶.

Ось сторінка книги відгуків із записом Савченка: "Прекрасно висвітлено в музеї те, як націоналісти-фашисти намагалися спотворити велику спадщину Коцюбинського, обволікти його пам'ять, зробити його чужим великим соціальним ідеям української радянської літератури. Щодо цього відчуваємо дбайливу руку партійного керівництва в м. Вінниці та директора музею Романа Михайловича Коцюбинського".

Останній запис не дуже подобався Романові: занадто його перехвалювали. Савченко не правий. Зроблено, аби повністю розкрити ідейно близьку нам спадщину М.М.Коцюбинського, показати неспроможність спроби її фальсифікації з боку фашистів в музеї ще мало⁷.

Водночас Роман був впевненим, що товариші в ЦК КП(б)У, обкомі партії, наркомосі мусили б високо оцінити його ідейну боротьбу проти різних ухилів та здійснену організаційну перебудову в музеї. Сподівався, що багатьом його колегам сподобалася підготовлена ним стаття у "Більшовицькій правді" під актуальним заголовком "Проти українського націоналізму в музейній справі". Ні в кого не повинно бути сумніву, рішуче стверджував він, що завдання, поставлені тов. Сталіним на культурному фронті, музеї зможуть виконати "лише тоді, коли методологічною основою їх роботи буде теорія Маркса-Леніна-Сталіна, коли висвітлять класову суть кожного експонату"⁸.

У роздумах, сумнівах перебував цілий день. З Києва не надійшло жодної вістки. Хвилювання ще більше посилювалося, давалася взнаки

хвороба. Вночі майже не спав, а ранком 8 листопада подався в дорогу: від Вінниці до Києва – рукою подати.

Святковий Київ чомусь видавався непривітним. Не втішали червоні прапори та транспаранти, вулиці здавалися порожніми. Спробував по телефону поговорити із знайомими, зразу ж відчув у їх відповідях настороженість. Раптово побачив на вулиці знайомого, а той, мов ошпарений, повернувся і пішов геть, навіть не привітавшись. Тільки увечері вдалося вивідати деякі данні про викриття крупної контрреволюційної організації та про причетність до неї свого брата Юрія⁹.

9 листопада Роману вдалося потрапити на прийом до секретаря парткомітету Наркомосу Шенфельда. "Партайгеноссе" був вельми лаконічним, тільки підтвердив "викриття" контрреволюційної організації на чолі з Юрієм Коцюбинським. Потім вдав, що про звільнення нічого не знає. Романа прийняв сам нарком освіти В.Затонський. Від нього дізнався про причини свого звільнення з роботи.

– Розкрита, – сказав нарком, – контрреволюційна організація, до якої причетний Юрій Коцюбинський. По ВУАМЛІНу за вами водилися грішки: чистку 10 пройшли важкувато, троцькіста Бервицького закинули до нас в НКО. Ось вам і причини наказу.

Подумавши, Роман Михайлович запитав народного комісара:

– Чи був би виданий такий наказ, якщо б брат не був причетним до троцькізму?

– Мабуть, ні, – відповів Затонський.

Роман категорично заперечив:

– Цей наказ по відношенню до мене – активного члена партії – невірний, необгрунтований. Наскільки я розумію, питання зводиться не до зняття мене з конкретної роботи, а до висловлення Вами, членом політбюро ЦК КП(б)У, мені, як комуністу, політичної недовіри?

– Вважайте, що так воно і є, – підтвердив Затонський, хоча добре знав, що брат за брата не відповідає.

Після розмови з Затонським Роману залишилося лише гадати, що його жде по партійній лінії. Так, правда: чистку він дійсно пройшов важкувато. Тоді, у вересні 1933 року, йому довелося сповідатись за притуплення більшовицької пильності до ворогів, які пролізли на усі ділянки роботи ВУАМЛІНу, навіть до нього в бібліотеку. Не втямив він тоді усієї гостроти боротьби з націоналізмом, не розгорнув широкої роботи по викриттю шкідницької діяльності націоналістів у бібліотеці. Але ж і на сонці плями є.

Під час чистки він з усією відвертістю визнав свої помилки, провину перед партією за недостатню боротьбу з націоналізмом, поклявся комісії спокутувати її у майбутньому. Не дивно, що представник ВУАМЛІНу т. Житніков, присутній на чистці в НКО, заявив голові комісії т. Колодію, що Коцюбинський чесно визнав свої помилки. Було прийнято рішення:

"считать проверенным".

І він не підвів. Разом з парторгом Пеккером розчистив допоміжний апарат бібліотеки від класово ворожих елементів. Бібліографа Козаченко (як виявилось, буржуазний націоналіст) та його друзів Бойка, Вішуру і Дібольда прогнали з роботи. Брудна заява на нього і Пеккера, яку подав Козаченко, розглядалася на засіданні парткому ВУАМЛІНу і кваліфікувалася як маневр класового ворога, направлений на свідому дискредитацію чесних членів партії.

У складі трійки, яку утворив партком ВУАМЛІНу, Роман брав активну участь у виявленні шкідницької діяльності Дубровинського, виступаючи на зборах партгрупи, вимагав виключити його з партії за пособництво націоналістам та антипартійність.

Для більш ефективного пошуку націоналістів Роман навіть завів ним придуману спецанкету на співпрацівників книжної палати. Це дало можливість виявити дійсне обличчя націоналіста Никифорука та інших, знешкодити їх шкідницьку літературну продукцію. Так, ознайомившись з анкетними даними про Никифорука, він доручив завідувачому систематизації Бервицькому ретельно проглянути книжку "Західна Україна". Правда, контрреволюціонер Бервицький скористався можливістю заробити на цьому політичний капітал. Коли Роман захворів, Бервицький зробив інформацію на бюро ЦК та загальних зборах парторганізації НКО про контрреволюційну книгу.

Треба ж вчинитися такій халепі: його, Романа, звинувачують тепер, що нібито він висунув троцькіста Бервицького до наркомату освіти, хоча це зробив завідуючий сектором науки Харківського обкому партії М.Попов. Роман, навпаки заперечував, бо у Бервицького було серйозне партстягнення – суворя догана. Його вважали важкою і неприємною людиною. Але Попов поручився, що Бервицький уже проявив себе у боротьбі з націоналістами і стоїть на шляху до виправлення. До того ж за Бервицького заступилися секретар парткому НКО Шенфельд, комуністи Павловський, Кобленц та інші.

Бервицький, відчуваючи недовіру чесних комуністів, почав аж надто сильно старатися та приписувати собі заслуги викриття націоналізму в книжковій палаті (книга Никифорука, каталоги тощо). Роман поставив перед Шенфельдом питання про нечесність Бервицького. А коли йому доручили написати статтю для преси про боротьбу з націоналізмом в книжковій палаті, Роман Михайлович звернувся до Павловського із запереченням. Останній відповів: "Бервицький хоче виправдатися. Зрозуміло, не він викрив Никифорука. Нехай собі завойовує авторитет. Мені чи тобі, Коцюбинський, завойовувати авторитет не потрібно".

Ця розмова проходила тоді, коли в газеті ЦК КП(б)У "Комуніст" з'явилась стаття про боротьбу з націоналізмом і троцькізмом в ВУАМЛІНі, в якій фігурувало й прізвище Бервицького. А тепер перевернули з ніг на

голову.

Після довгих роздумів Роман дійшов висновку, що з ним поступають неправильно, звинувачення несправедливі. Вирішив написати заяву в ЦК КП(б)У, сподіваючись, що комісія партійного контролю швидко і просто розслідує факти і зробить висновки.

Після повернення у Вінницю Р.М.Коцюбинський на аркуші паперу написав: "ЦК КП(б)У, НКО т. Затонському, Вінницькому обкому КП(б)У.

Я переслідую цією заявою тільки одну мету – відновити до себе політичну довіру, як до дійсного партійця, вірного до кінця генеральній лінії партії. – Без цієї довіри мені не місце в її лавах. Я маю право вимагати, щоб усі викладені тут факти були ретельно перевірені (якщо вони все-таки викликають сумнів) Комісією партійного контролю, в результаті чого або з мене буде знято незаслужене звинувачення, або я понесу належну партійну кару".

Наївна людина! Він вірив, що рядовий комуніст мав якесь право розраховувати на справедливе вирішення його долі після того, коли попав в ряди підозрілих. В державному архіві Вінницької області зберігається справа без жодної відповіді на заяву Р.Коцюбинського.

Сліпа відданість партії, яка межувала з фанатизмом, призводить до того, що Роман перестає вірити своєму рідному брату, засуджує Юрія "за контрреволюційну діяльність". Доводить, що коли брат був в опозиції, він абсолютно не мав з ним ніяких зв'язків, навіть не переписувався (за винятком пари листів сімейного порядку у зв'язку із смертю матері), а головне, ставився до його шкідницької для партії роботи так, як слід партійцю. Вражають і такі рядки заяви:

"Я, – пише Роман, – не знаю, в якій мірі він причетний до контрреволюціонерів, троцькізму, але якщо політбюро ЦК КП(б)У виводить Юрія Коцюбинського зі складу ЦК і знімає з роботи – значить є дуже вагомні докази його причетності до цього, а поскільки так, я, як член КП(б)У, таврую всяке його посібництво ворогам партії Леніна-Сталіна". Та все ж знаходить у собі мужність заявити, що буде дуже радий, якщо Юрій зможе довести свою дійсну партійність¹⁰.

Закінчив Роман заяву проханням до ЦК КП(б)У, культпропу направити його на роботу в будь-який куточок Союзу, де "в повсякденній практичній боротьбі за переможне будівництво соціалізму" він стане передовим комуністом, активним борцем проти усяких ухилів від генеральної лінії партії¹¹.

Невідомо, хто порадив або допоміг, але у кінці 1934 року Р.М.Коцюбинський з дружиною та двома дітками виїжджає з Вінниці до Дніпропетровська, де працює в обласному відділі соціального забезпечення. Облмісцевпром знайшов роботу в Олені – економістом на обозному заводі в м. Молочанську, куди згодом переїхала сім'я. Роман влаштувався на заводі спочатку слюсарем, пізніше створив школу

фабрично-заводського навчання і став її директором. Роман і Олена активно включаються в життя парторганізації заводу. Олену обирають навіть членом парткому, а Роман веде роботу серед молоді.

Більшовицькі цербери дрімали лише одним оком. Над сім'єю знову поступово згущаються чорні хмари. Якось на партійних зборах обговорювалися статті газети "Правди" "Троцкистские агенты и днепропетровские либералы" та "Уметь распознать врага". Несподівано для Романа виступаючи на зборах зачисляють і його в націоналісти. Виходить, проти чого боровся, на те й напоревся! 12 грудня 1936 р. його заарештовують і відправляють у в'язницю спочатку до Києва, потім – Вінниці, Одеси.

З 22 грудня 1936 р. до серпня 1937 р. Р.М.Коцюбинського допитували по кілька разів на місяць, вибиваючи зізнання, що він очолював "підпільну контрреволюційну троцькістську організацію", мета якої вбити керівників партії і уряду України Постишева і Косіора. Лейтенант держбезпеки Бондаренко і сержант держбезпеки Давидов таки "зламали" Р.Коцюбинського. 15 серпня 1937 р. і він обмовив себе. На закритому суді в Одесі 26 вересня 1937 р. диввійськюрисст Орлов зачитав вирок: "...Коцюбинского Романа Михайловича – к высшей мере уголовного наказания – расстрелу, с конфискацией всего личного ему принадлежащего имущества. Приговор окончательный, обжалованию не подлежит и на основании Постановления ЦИК СССР от I.XII.1934 г. подлежит немедленному исполнению". 27 вересня 1937 р. його розстріляли.

Сатрапи не полишили у спокої його сім'ю. Незабаром була заарештована дружина – Олена Писаржевська. Просидівши кілька місяців у Мелітопольській в'язниці, вона мужньо витримала усі тортури і не кинула найменшої підозри на свого чоловіка. Її дітей – сина від першого шлюбу Ерика і Юлія Коцюбинського конфіскували, мов якісь речі, і передали під інвентарними номерами Ерика – до дитячого будинку, Юлія – в дитячі ясла.

Юлій Романович Коцюбинський, який нині працює директором музею свого діда в Чернігові, згадує: "Мама розшукала мене лише в 1955 році після моїх поневірянь по дитбудинках, її відновили в партії і нагородили почесним знаком "50 років перебування в КПРС". Нині вона вже покійна, похована в Ясній Полянці. Брат мій Ерик шістнадцятирічним добровільно пішов на фронт і загинув під Сталінградом. Де могила батька – не знаю. Умовно поставили надгробок на цвинтарі в Чернігові, де похована його мати і сестра. Місцеві власті наказали прибрати: не положено! А що "положено"? Забуття?"¹².

Ось яка трагічна буря розігралася над сім'єю Коцюбинських в середині 30-х років. З неї бачимо, що, по-перше, в більшовицькій партії кожен в чомусь підозрювався; по-друге, розправи не уникали навіть ті, хто фанатично вірив в комуністичні ідеали, вів боротьбу за "генеральну лінію

партії"; по-третє, в системі масових більшовицьких репресій проти народу брат повинен був відповідати за брата, дружина – за чоловіка, діти – за батька і матір.

ПРИМІТКИ

¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 288.

² Там само. – С. 446-447.

³ Мається на увазі сфабрикована справа СБУ. Керівництво нею приписувалося С.О.Єфремову. Докладніше про це читайте в матеріалі "Фарс із трагічним фіналом", опублікованому у цьому числі часопису.

⁴ Катерина Ясівна Коцюбинська – дружина рідного брата М.М.Коцюбинського – Хоми Коцюбинського.

⁵ Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. – К., 1991. – С. 205-207.

⁶ В умовах незалежної України український націоналізм сприймається як динамічний соборницький національно-визвольний рух усіх революційних сил за волю і державність.

⁷ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 226. – Арк. 4.

⁸ Більшовицька правда. – 1934. – 20 серп.

⁹ Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С. 183-201.

¹⁰ Третя генеральна чистка партії у 1933-1934 рр. проходила в атмосфері надзвичайної суворості і підозрливості до виключених з її лав.

¹⁰ Сільські вісті. – 1990. – 15 трав.

¹¹ ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 3. – Спр. 226. – Арк. 1-8.

¹² Сільські вісті. – 1990. – 15 трав.

Доктор історичних наук
професор Вінницького медуніверситету
Андрій ДАВИДЮК

Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" висловлює щирю вдячність всім добрим і чуйним людям, які докладають чимало зусиль для відродження історичної правди, вшанування пам'яті наших співвітчизників, що стали жертвами політичних репресій.

Особливу подяку складаємо:

Колективу турбази "Подільська" (директор – Юрков Олександр Степанович);

Колективу Кам'янець-Подільського районного відділу внутрішніх справ (начальник – Савчук Микола Олексійович);

Колективу комбінату хлібопродуктів (директор – Боярський Микола Ілліч);

Колективу ПКБ АСУ (директор – Ширко Володимир Федорович);

Колективу об'єднання "Електроприлад" (генеральний директор – Чебаков Анатолій Прокопович);

Колективу Кам'янець-Подільського колгоспного ринку (директор – Цибульський Степан Платонович);

Колективу агрофірми "Вікторія" м. Борщів Тернопільської області (голова – Щепановський Адам Михайлович)

За рішенням Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" згадані колективи будуть нагороджені Почесними дипломами "За великий внесок у відродження історичної правди, духовності і культури".

ДОКУМЕНТИ
*про підготовку й проведення судового процесу над членами Спілки
визволення України*

№ 1

Доповідна записка Голові ДПУ УСРР В.А.Балицькому

грудень 1929 р.

Следствием по делу "СВУ" вполне установлено следующее.

1. Цель "СВУ" – свержение Советской власти и установление независимой демократической Украинской Народной Республики.

2. Программные положения.

А. Критика Советской системы.

а) Советская экономика и политика ведут к упадку страны.

б) Украина превращается в колонию России.

в) Общее понижение культурного уровня.

г) Село – объект для нажима Соввласти.

д) Живые силы страны требуют освобождения из-под власти Коммунистических доктрин.

Б. Собственно программные положения.

а) Государственное устройство устанавливается на законодательном собрании.

б) Передача земли крестьянству за выкуп; возврат земель колхозов и совхозов бывшим владельцам.

в) Возвращение национализированных предприятий бывшим владельцам.

г) Полное восстановление частной собственности.

д) Никаких привилегий отдельным классам.

3. Намечение состава будущего правительства (ЕФРЕМОВ, НИКОВСКИЙ, ЧЕХОВСКИЙ, МАТВИЕВИЧ, ДУРДУКОВСКИЙ и ГЕРМАЙЗЕ).

4. Тактика и направление деятельности "СВУ":

а) Организация нелегальных собраний, совещаний на основе строгой конспирации.

б) Систематическое ведение антисоветской агитации и пропаганды; распространение провокационных слухов.

в) Распространение среди широких масс контрреволюционной литературы.

г) Намечение террористической деятельности ("СУМ").

д) Объединение националистических украинских элементов по профессиональному и производственному признаку в пятерки, кружки, группы, товарищества, общества и т.д.; использование для этой цели

различных сфер культурной и общественной деятельности.

е) Широкое и всестороннее использование легальных возможностей для проведения антисоветской деятельности.

ж) Внедрение "своих" людей в советские учреждения, кооперативы, школы, печать и т.д. для борьбы с советскими и коммунистическими элементами внутри их.

з) Обработка молодежи в школах, вузах и кружках; создание из нее контрреволюционных групп и организаций.

и) Широкое использование автокефалии в целях организационной деятельности.

к) Саботирование советских мероприятий в области культурного хозяйственного строительства.

л) Организованное вредительство и саботаж.

м) Широкое использование всех легальных кафедр (церковь, печать, вузы) для агитации и пропаганды в более или менее открытой форме взглядов "СВУ".

н) Связи с закордонной украинской эмиграцией.

о) Поддержка связей с представителями иностранных государств.

п) Заседания с участием немецкого консула.

р) Контрразведывательная работа во враждебном лагере (сменовеховцы, ГПУ).

с) Сборы средств на различные антисоветские цели.

4. Зарубежная "СВУ".

А. Представительство членов зарубежной "СВУ" при правительствах больших европейских государств: дипломатическая деятельность этих представителей.

а) ЛОТОЦКИЙ, ЧИКАЛЕНКО – в Польше;

б) ШУЛЬГИН, ПРОКОПОВИЧ – во Франции;

в) Д. ДОРОШЕНКО – в Германии; связь с Берлинскими гетманскими кругами; связь с генералами ГРЕННЕРОМ и ГОФМАНОМ;

г) ЛУКАСЕВИЧ – в Швейцарии; связь с Лигой Наций;

д) МАЦИЕВИЧ – до 1927 года в Румынии, впоследствии – в Чехо-Словакии.

е) Л. ДОРОШЕНКО – уполномоченный "СВУ" во Львове.

Б. Направление из заграничной "СВУ" на Украину антисоветской литературы, листовок и долларов.

В. Взаимоотношение Киевского центра "СВУ" с заграничной "СВУ"; Украина – главный фронт. "Где главный фронт – там и лучшие боевые силы" (ЕФРЕМОВ). Приезды членов заграничного "СВУ" для работы на Украину.

Г. Организация связи между Киевской "СВУ" и заграничной.

а) Поездки членов "СВУ" за границу (ГАНЦОВ, РАДЗИМОВСКАЯ, ЧЕРНЯХОВСКИЙ).

б) Инструкции Киевского центра командируемым за границу: 1) –

добыть информацию о политическом положении Европы, 2) – о положении и перспективах украинских притязаний.

в) Использование германского консульства, как пути связи с заграницей.

5. Взаимоотношение с Польшей.

А. Польская ориентация в первый период существования "СВУ".

Б. Принятие германской ориентации, не порывая "дипломатических" взаимоотношений с Польшей.

В. Деятельность ЛОТОЦКОГО в Варшаве, как представителя заграничного "СВУ"; поддержка им дипломатических взаимоотношений с Польшей не раскрывая карт об ориентации "СВУ" на протекторат Германии.

6. Германская ориентация и связь с германским консулом.

А. Оценка будущего Украины, как страны, находящейся под протекторатом Германии.

Б. Внешняя политическая ориентация на Германию (не порывая с Польшей).

В. Установление связи с немецким консулом.

а) Участие немецкого Консула на организационных заседаниях литературного кружка.

б) Осуждение в его присутствии вопроса о будущем Украины – (германский протекторат).

в) Передача через германское консульство почты и денежных средств для направления за границу.

7. Академическая линия.

А. Использование ВУАН как опорного пункта и базы организационной деятельности "СВУ" и превращение ее в антисоветский оплот.

Б. Академический кружок "СВУ" (ЕФРЕМОВ, НИКОВСКИЙ, ГЕРМАЙЗЕ, ДУРДУКОВСКИЙ, ГОЛОСКЕВИЧ, ГАНЦОВ, ДОГА, ДЕМЬЯНЧУК и др.), как основное ядро, из состава которого выходили руководители по другим линиям.

8. Подбор сотрудников ВУАН из антисоветских элементов.

Г. Использование ВУАН для организации связи с периферией и с эмиграцией.

Д. Хранение в помещении Академии наук организационных материалов.

Е. "ИНАРАК" в Институте Украинского Научного Языка (ХОЛОДНЫЙ, КРИВЕНЮК, ШАРКО, СТРАШКЕВИЧ, ДУБРОВСКИЙ, ЛЕВЧЕНКО и др.), как ячейка "СВУ".

а) Конспиративные политические собрания "ИНАРАКа".

б) Клички участников.

в) Сборы средств на памятник ПЕТЛЮРЕ и автокефальную церковь.

г) Подбор сотрудников из антисоветского элемента.

Ж. Молодая Академия при ВУАН – группа аналогичная "ИНАРАКу".

- а) Антисоветское направление академической работы.
 - б) Открытые выступления под видом актива младших работников.
3. Комиссия "Словника Живої Мови".

а) Специальный подбор сотрудников комиссии (НИКОВСКИЙ, ГОЛОСКЕВИЧ, ГАНЦОВ, КРЫМСКИЙ).

- б) Вредительство в области составления словаря.
- в) Сбор средств в пользу атамана ДЕРЕЩУКА.

И. Вербовка в организацию профессуры и создание специальных кружков из профессуры КВЗИ, СХИ, ИНО, Мединститута.

8. Школьная линия.

А. Школа, как основной фронт организационной деятельности "СВУ".

Б. Учительский кружок "СВУ" (ДУРДУКОВСКИЙ, ГРЕБЕНЕЦКИЙ, ТОКАРЕВСКАЯ, ПРОХОРОВА, ЗАЛЕССКИЙ и другие).

В. Вредительство в области школьной политики Соввласти.

а) Специальная программа школьной пятёрки в области школьной работы и проведение этой программы в жизнь.

- б) Препятствование к преподаванию политграмоты.
- в) Препятствование к вступлению детей в организацию юных пионеров.
- г) Рекомендование детям шовинистической литературы.
- д) Создание из учеников антисоветских организации.
- е) Влияние на родителей учащихся.
- ж) Сборы средств на антисоветские цели.

Г. Первая Трудшкола – центр организационной деятельности по школьной линии.

а) Широкая связь с другими школами.

б) Вербовка Зав. школой ДУРДУКОВСКИМ в члены "СВУ" учителей иногородних и сельских школ, приезжавших в Киев с экскурсиями.

Д. Научно-педагогическое Товарищество при ВУАН (ДУРДУКОВСКИЙ, ИВАНИЦА, ДОГА, ШИЛО и др.) – идеологический центр школьной линии.

а) Цель товарищества – объединение украинских педагогических сил для борьбы за национально-политические права Украины.

б) Использование публичных собраний для пропаганды идей организации.

в) Обработка широких учительских кругов в антисоветском направлении.

9. Молодежь.

А. Организация молодежи для подготовки новых кадров для организационной деятельности.

Б. "СУМ" – "Спілка української молоді", создавшаяся под непосредственным наблюдением и руководством "СВУ" (ЕФРЕМОВ, ДУРДУКОВСКИЙ).

а) Программа и структура "СУМ" – аналогична "СВУ".

б) Задачи "СУМ" – свержение Соввласти путем агитации и террора, как средства для пробуждения активности народных масс.

в) Изготовление и распространение контрреволюционных листовок по поводу убийства ПЕТЛЮРЫ.

г) Реорганизация "СУМ" – переход к системе кружков.

д) Кружки под руководством ГЕРМАЙЗЕ, ФИЛИППОВИЧА, ЗЕРОВА, ЧЕХОВСКОГО и др. – "клубы украинской национальной молодежи; в них выковывалась идеология "СВУ".

10. Церковная линия.

А. Автокефалия – политическая организация.

а) Атеизм большинства автокефального духовенства.

б) Петлюровское прошлое большинства автокефалистов.

в) Использование "СВУ" автокефальной церкви, как орудия антисоветского воздействия на широкие массы и для ведения подпольной работы.

г) Украинизация церкви и религия – средства для осуществления целей "СВУ".

д) Ряд конкретных проявлений деятельности попов.

Б. Церковный кружок "СВУ" (ЧЕХОВСКИЙ, ЛИПКОВСКИЙ, ХОДЗИЦКИЙ, ВОВКУШЕВСКИЙ, ШАРАЕВСКИЙ и др.); связи с периферией, связи с контрреволюционными организациями.

В. Организация панихиды по ПЕТЛЮРЕ в Софиевском соборе (под видом панихиды по ФРАНКО) и ряда других демонстраций.

11. Комитет по увековечению памяти ПЕТЛЮРЫ.

А. Состав комитета (ЕФРЕМОВ, ДУРДУКОВСКИЙ, ЧЕХОВСКИЙ, ГРЕБЕНЕЦКИЙ, СТАРИЦКАЯ-ЧЕРНЯХОВСКАЯ).

Б. Сборы средств на памятник ПЕТЛЮРЕ.

В. Пересылка средств за границу через Немецкое Консульство.

12. Литературно-издательская линия.

А. Литературный кружок "СВУ" – "цвет" организации (СТАРИЦКАЯ-ЧЕРНЯХОВСКАЯ, ЕФРЕМОВ, НИКОВСКИЙ, ЧЕРНЯХОВСКИЙ, МАРГУЛИС, СЕРДЮК и др.).

а) Нелегальные "четверги".

б) Посещение заседаний иностранным консулом.

в) Политические доклады приезжающих эмигрантов.

13. Кооперативная линия "СВУ".

А. Взгляд "СВУ" на кооперацию как средство экономического и политического освобождения Украины от Советской власти.

Б. Кооперация – экономическая база "СВУ" со времен "БУД".

В. Использование аппарата кооперативных организаций как средства связи.

Г. Кооперативная пятерка – кооперативный кружок "СВУ" (ГАНЧЕЛЬ, БОЛОЗОВИЧ, БОТВИНОВСКИЙ, ВЫСОЧАНСКИЙ и др.).

Д. Взгляд на сельскую кооперацию как силу, способную при надлежащем руководстве, проводить вредительскую работу.

14. Сельская линия.

А. Ставка "СВУ" на крестьянские восстания кулацкой "национально-сознательной части".

Б. Использование церкви и школы, как близко соприкасающихся с селом, для работы среди крестьянства.

В. Выезды членов "СВУ" на село для антисоветской агитации.

Д. Характер агитации.

а) "Россия пожирает украинский хлеб".

б) "Против колхозов".

в) "Против принудительных расценок на хлеб".

г) "Путь к освобождению – через независимость Украины".

д) "Долой Советскую власть".

15. Прочие линии деятельности "СВУ".

Инженерно-техническая, агрономическая и медицинская линии, как самостоятельные отдельные линии организационной деятельности "СВУ".

НАЧ. СО ГПУ УССР
НАЧ. 2-го ОТДЕЛЕНИЯ СО

(ГОРОЖАНИН)
(КОЗЕЛЬСКИЙ)

Машинопис. Оригинал.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Арк. 1-10.

№ 2

**Орієнтовний список заарештованих по Києву,
що підлягають представленню на процес**

грудень 1929 р.

1. Президиум организации:

- 1) ЕФРЕМОВ С.А.
- 2) ЧЕХОВСКИЙ В.М.
- 3) ДУРДУКОВСКИЙ В.Ф.
- 4) НИКОВСКИЙ А.В.
- 5) ГЕРМАЙЗЕ О.Ю.
- 6) ГРЕБЕНЕЦКИЙ А.В.

2. Академическая линия:

- 1) ТУРКАЛО К.Т.
- 2) ГОЛОСКЕВИЧ Г.К.
- 3) ГАНЦОВ В.М.
- 4) АНДРИЕВСКАЯ О.Т.
- 5) ХОЛОДНЫЙ Г.Г.
- 6) КРИВИНЮК М.В.
- 7) СТРАШКЕВИЧ В.М.

8) ДУБРОВСКИЙ В.Г.

Возможные

9) ШАРКО В.В.

10) ЛЕПЧЕНКО Я.Ф.

11) МИЯКОВСКИЙ В.В.

3. Школьная – (педагогическая)

1) ПРОХОРОВА М.И.

2) ТРЕЗВИНСКИЙ Ю.К.

3) ТОКАРЕВСКАЯ Н.С.

4) ИВАНИЦА Г.Н.

5) ЗАЛИССКИЙ А.П.

6) ИЛЬЯШЕНКО Л.А.

7) ШИЛО К.С.

Возможные:

8) ДОГА В.М.

4. Молодежь

1) ПАВЛУШКОВ Н.П.

2) МАТУШЕВСКИЙ Б.Ф.

3) БОБЫРЬ Д.Н.

4) НЕЧИТАЙЛО П.Т.

5) СЛОБОДЯНИК Г.Я.

6) ЮРКЕВИЧ Ю.Л.

7) КОКОТ Д.Г.

8) ТКАЧ К.М.

9) СОЛОЧИНСКИЙ В.Д.

10) ДЫМНИЧ В.Д.

11) ХРИСТОСЕНКО А.Н.

12) ЯСИНСКИЙ

Возможные:

13) КОКОТ И.Г.

5. Кооперативная.

1) БОТВИНОВСКИЙ М.Н.

2) ГАНЧЕЛЬ Г.Г.

3) ВЫСОЧАНСКИЙ П.Ф.

6. Церковная.

Возможные:

1) ЧЕХОВСКИЙ Н.М.

2) ХОМИЧЕВСКИЙ Н.В.

3) КРАСИЦКИЙ Ю.Ф.

4) КАРПОВ Л.А.

7. Медицинская

1) БАБАР А.А.

2) КУДРИЦКИЙ Н.А.

- 3) ПОДГАЕЦКИЙ
4) СКОРОХОДЬКО (Ветинститут).
8. Инженерная:
1) КОРОБЦОВ В.Г.

НАЧ. СО ГПУ УССР
НАЧ. 2-ГО ОТД. СО

(ГОРОЖАНИН)
(КОЗЕЛЬСКИЙ)

Оригінал. Машинопис.
ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Арк. 1-3.

№ 3

Кандидати до процесу з периферії

грудень 1929 р.

УМАНСКИЙ ОКРУГ

1. КРЫМСКИЙ Е.Е., брат члена "СВУ" академика А.КРЫМСКОГО, один из активных членов Звенигородской организации "СВУ", завербовал в члены "СВУ" учителя ШИМАНСКОГО. КРЫМСКИЙ Е. дал показания о деятельности Киевского центра "СВУ", не указывая названия организации.

2. ШИМАНСКИЙ М.П., учитель профтехшколы, член Звенигородской организации "СВУ", признал свое участие в организации, дал показания о деятельности кружков "СВУ" в Киеве, о периферии "СВУ" и составе Звенигородской организации.

ДНЕПРОПЕТРОВСКИЙ ОКРУГ

3. ЕФРЕМОВ П.А., профессор ИНО, брат академика С.ЕФРЕМОВА, по показаниям последнего, организовал в Днепропетровске филию "СВУ", в которую втянул правую украинскую профессиру и б.членов УПСФ. П.ЕФРЕМОВ признал свое участие в "СВУ" и дал показания о работе среди профессуры и о шовинистической обработке студенчества.

НИКОЛАЕВСКИЙ ОКРУГ

4. ЛАГУТА Н.Д., преподаватель ИНО, член Николаевской филии "СВУ", признал свое участие в организации "СВУ" и в том, что проводил работу среди учительства и молодежи

5. ГУДЬ-ЗАСУЛЬСКИЙ З.М., учитель, бывш. председатель "Просвіти". По показаниям ЛАГУТЫ, входил в существовавшую в Николаеве "нелегальную националистическую группировку учительства", проводившую шовинистическую работу среди учительства и молодежи. Не называя "СВУ", дает показания о шовинистической деятельности ЛАГУТЫ и его группы.

КРЕМЕНЧУГСКИЙ ОКРУГ

6. БЛИЗНЮК П.С., лаборант хлебной инспекции, комиссар Центральной Рады по бывш. Таврической губернии, связан в Киеве с ЧЕХОВСКИМ, НИКОВСКИМ и, по показаниям ЛАГУТЫ, проводил организационную

работу по созданию филии "СВУ" в Николаеве. По данным Одесского следствия, БЛИЗНЮК в 1922 году вел работу по созданию контрреволюционной организации среди кооператоров в Одессе.

ПОЛТАВСКИЙ ОКРУГ

7. ЩЕПОТЬЕВ В.А., бывш. профессор ИНО, высланный из Полтавы за к.-р. деятельность, выразившуюся в создании контрреволюционной организации. Данными следствия в Киеве, (показания С.ЕФРЕМОВА) установлено, что ЩЕПОТЬЕВ является членом "СВУ". По данным Полтавского следствия установлено, что Щепотьевская к.-р. организация является филией "СВУ".

8. ТОВКАЧ К.И. (бывш. кооператор). По данным Киевского следствия, член "БУДа" и "СВУ". Проводил активную работу по линии кооперации и автокефалии. В 1923 году связал С.ЕФРЕМОВА с ДОЛЕНКО (руководитель "Украинской Мужичей Партии"). Впоследствии был тесно связан с руководителями "УМП" – ДОЛЕНКО, ЛЕЩЕНКО, ЩЕРБАНЕНКО. ТОВКАЧ признал свое участие в "БУДе" и связь с "УМП".

9. РУДИНСКАЯ М.Я., член "БУДа", принимала активное участие в его деятельности в Полтаве. Руководила Воскресенским сестричеством в Полтаве, оказывавшем помощь арестованным за к.-р. деятельность.

ЧЕРНИГОВСКИЙ ОКРУГ

10. КАРПОВИЧ О.Р., учитель. По показаниям С.ЕФРЕМОВА и Е.ХОЛОДНОГО, – член "СВУ", проводил шовинистическую работу – среди молодежи; будучи неверующим, вел активную работу по организации автокефальной церкви и был председателем автокефальной общины. Откровенных показаний не дает.

КАМЕНЕЦ-ПОДОЛЬСКИЙ ОКРУГ

11. ПИВОВАРОВ Н.Г., автокефальный епископ, один из активных деятелей автокефального движения в Каменец-Подольском округе, тесно связан с В.ЧЕХОВСКИМ. Дал ценные показания о контрреволюционной роли автокефальной церкви и ее руководителей. В своей к.-р. деятельности не сознался.

12. ВИНАРЧУК Н.О., автокефальный поп в с. Могилевка Каменец-Подольского округа. По данным Каменецкого следствия, является членом к.-р. шовинистической организации в м. Дунаевцы, объединившей кулацко-петлюровские элементы. По показаниям В.ЧЕХОВСКОГО ВИНАРЧУК приезжал в Киев и привозил ему деньги, собранные для комитета по увековечению памяти ПЕТЛЮРЫ, причем – по словам ЧЕХОВСКОГО, вокруг него "могла быть филия "СВУ".

АМСС Р

13. ЛЕЩЕНКО П.Е., бывш. политический руководитель банды ЗАБОЛОТНОГО, в Молдавском округе вел работу среди кулачества по созданию "селянской спилки", ставящей целью организацию крестьянства для свержения Советской власти. ЛЕЩЕНКО связался с В.ЧЕХОВСКИМ и

дважды ездил к нему в Киев, информируя о проведенной работе. ЛЕЩЕНКО показал, что если бы он не был арестован – он создал бы организацию на территории трех округов Молдавского, Тульчинского и Первомайского, численностью 2-3 тысячи человек и поднял бы восстание, связавшись с украинским к.-р. центром в лице В.ЧЕХОВСКОГО.

БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ ОКРУГ

14. КАРПОВИЧ А.П., автокефальный поп на Бело-Церковщине, служил в петлюровской армии, при Соввласти был под судом за поджог ж.-д. склада. Дает ценные показания о контрреволюционной деятельности автокефальной церкви и ее руководителей В.ЧЕХОВСКОГО и ЛИПКОВСКОГО.

НАЧ. СО ГПУ УССР
НАЧ. 2-го ОТД. СО

(ГОРОЖАНИН)
(КОЗЕЛЬСКИЙ)

Оригінал. Машинопис.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Арк. 1-3.

№ 4

Доповідна записка про діяльність медичної лінії "СВУ"

грудень 1929 р.

Медицинская секция "СВУ", проводившая весьма активную и разностороннюю подпольную контрреволюционную деятельность, с четко выработанной программой, в настоящий момент приобретает чрезвычайно серьезное значение.

В последние дни следственная работа по этой линии, стала разворачиваться усиленным темпом.

Медсекция ВУАН

По показаниям арестованных – членов медицинской линии "СВУ" профессоров КУДРИЦКОГО, ПОДГАЕЦКОГО и доктора БАРБАРА, весьма ярко выступает момент оформления медсекции ВУАН, в которой концентрировались все антисоветские, шовинистические, медицинские силы, – в контрреволюционную организацию, систематически проводившую свою деятельность, еще до основания "СВУ" и корпоративного присоединения к ней части членов президиума медсекции.

Деятельность Медсекции

В период 1920 по 1925 год работа руководителей президиума медсекции ВУАН – украинских национально-политических деятелей и сторонников УНР (КОРЧАК-ЧЕПУРКОВСКИЙ, ЧЕРНЯХОВСКИЙ, УДОВЕНКО, БАБАР, КУДРИЦКИЙ, ПОДГАЕЦКИЙ, КРЫМСКИЙ и др.), была направлена на подготовку почвы для "будущей УНР" в медицинской сфере.

Подготовка кадров

Ставя своей задачей воспитание д-ра – украинца с антисоветской идеологией, который должен был играть большую роль в борьбе населения, в особенности сельского, с Советской властью, – руководители президиума медсекции ВУАН направили все свои усилия на украинизацию Киевского мединститута, с целью использования этой украинизации для вышеуказанных целей.

Создание организации

Начиная с 1925 г., когда прошла необходимость острой борьбы за украинизацию, контрреволюционная работа медсекции приняла нелегальные формы, с характером конспиративной подпольной антисоветской организации, прикрывавшейся якобы научной работой. С этой целью были созданы фиктивные комиссии, в которых разместились члены организации, принятые в нее на специальном организационном совещании руководителей президиума медсекции, при единогласном голосовании.

Присоединение "СВУ"

Таким образом, к моменту корпоративного вступления части президиума медсекции в "СВУ", медсекция представляла собой вполне подготовленную и закон[ч]енную подпольную организацию, с четко выработанной программой антисоветской деятельности, фактически не претерпевшей особых изменений, в связи с присоединением к "СВУ". Все арестованные – члены медлинии "СВУ" в своих показаниях подчеркивают, что прежняя деятельность их организации вполне соответствовала целям и задачам, поставленным впоследствии "СВУ".

Программа антисоветской деятельности

Программа разносторонней антисоветской деятельности медицинской секции "СВУ" сводилась к следующим задачам. В Киевском мединституте – занятие руководящих должностей "сознательными украинцами" и проведение ими антисоветской политики в Институте; выборы на должности профессоров, ассистентов, ординаторов, аспирантов – лиц с антисоветской украинской идеологией; антисоветское националистическое влияние на преподавательский персонал Института; развитие антисоветских националистических настроений среди украинского студентства. Вне пределов К.М.И. – устройство на должности в Киеве "надежных", с антисоветской идеологией докторов-украинцев, влияние на украинский политический характер деятельности Харьковской медсекции ВУАН и спец[и]альные командирования в нее своих людей. На специальных совещаниях членов организации, выполняя директивы "СВУ", они просматривали списки периферийных докторов для намечения кандидатур, с целью вербовки их в "СВУ" и для разверстки сил организации на периферии.

Единый антисоветский блок

Систематически проводя в жизнь этот план своей контрреволюционной деятельности, члены медицинской линии "СВУ" по их показаниям, блокировались с антисоветскими кругами не украинской интеллигенции, в

целях создания единого антисоветского фронта, пользовались распространением антисемитизма и национальной ограниченности, как средствами для влияния на свое окружение, и даже в процессе своей деятельности прибегали к поискам и поддержке "своих" коммунистов-украинцев и к борьбе против других "не своих" членов партии.

Вопросы врачебной этики

Особенный интерес представляет возникшее в последние дни новое обстоятельство, для всестороннего выяснения которого нами приняты все меры. Из дополнительно прилагаемых к настоящей докладной записке протоколов арестованных БАРБАРА и ПОДГАЕЦКОГО видно, что медицинская линия "СВУ" стояла на точке зрения, согласно которой пациента-коммуниста нужно рассматривать не как больного, а как врага. Этот вопрос о политическом терроре в медицинской практике членов организации, обсуждавшийся на их совещаниях, приобретает серьезное значение. Нами не исключается возможность фактов конкретного, широкого вредительства в этом смысле со стороны докторов – членов "СВУ" и хотя их показания лишены еще необходимой четкости, с каждым новым показанием этот вопрос приобретает все более реальные формы.

Прилагаемые показания ярко рисуют физиономию и деятельность контрреволюционной организации медиков.

Нами принимаются все меры к скорейшему уточнению и детализации этого вопроса.

ПРИЛОЖЕНИЕ: 1) Показания БАРБАРА.

2) Показания ПОДГАЕЦКОГО.

3) Выдержка из протокола показаний ПОДГАЕЦКОГО.

4) Протокол показаний КУДРИЦКОГО и

5) Выдержка из показаний ПАВЛУШКОВА.

НАЧ. СО ГПУ УССР
НАЧ. 2-го ОТДЕЛЕНИЯ

(ГОРОЖАНИН)
(КОЗЕЛЬСКИЙ)

Машинопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 238. – Арк. 1-4.

№ 5

Свідчення С.О.Єфремова

23 липня 1929 р.

Показаного мені листа (у фотографічній копії) до П.Зайцева визнаю за свого. Писав до його, як до знайомого, маючи на увазі особливо – одержувати закордонні видання, яких тоді, через неустановленність поштового зв'язку з закордоном, одержувати інакше було ніяк. Відомості, що їх подавав я в листі, мали характер освітлювання більш настроїв тодішніх, з розмов між

знайомими, і самого слова "організація" вжито не точно, бо ніякої організації тоді не було.

Відомості мені переказані на допиті ніби з свідчень інших арештованих про організації пізнішого часу, їх плани, наміри, роботу, мою в них участь і т.п. цілком не відповідають дійсності. Про такі організації я не знав, участі в них не брав. Та й не міг брати, вважаючи на приписувані їм способи (панахиди з одного боку, терор – з іншого), які я принципово одкидаю.

Сергій ЄФРЕМОВ

Рукопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. II. – Арк. 2.

№ 6

Свідчення С.О.Єфремова

25 липня 1929 р.

1. Считаете ли Вы правильным воспитание современной молодежи со стороны Советской власти? Если нет, то почему.

Я не педагог, на теми виховання можу говорити тільки теоретично. – Школа, на мою думку, повинна задовольняти дві вимоги: 1) давати знання й 2) давати загальний розвиток. З цього погляду сучасна школа стоїть нижче за школу дореволюційну, особливо періоду 1905-1917 рр. Сучасна семирічка відповідає, приблизно, колишнім прогімназіям і скінчивши таку семирічку, недолітки 14-15 років повинні ж спеціалізуватися, вибираючи професійну школу. Така рання спеціальність бесперечно шкідлива, бо свідомо не може бути вибрана й приводить до випадковості. Навіть студенти колись дуже часто міняли факультети, поки натрапили на наукову стежку, що відповідала їхній "вдачі". Вважаю також шкідливим і знищення университетів, а сучасні ВУЗи – не відповідними для загального розвитку студентства. Всякому, хто з студентством стикається, впадає в очі зниження як знаннів так і загального розвитку в нього. Це виходить ніби наука другого сорта, що бесперечно одіб'ється на загальному культурному рівневі держави.

2. Может ли быть советская современная молодежь преемницей и продолжательницей могучего развития украинской культуры?

Певна річ може: повинна. Треба тільки направляти її відповідним способом привчати до того, щоб вона виробляла в собі культурні звички й волю до справжньої роботи, без крикливосте, дрібного політиканства й саморекламности. Так само треба подбати про розвиток духа товариськосте, що тепер, мені здається, дуже підупав. З цього погляду вважаю за шкідливі оті "чистки", що одбувались, наприклад, останніми часами, коли позбавляли змоги побирати науку в залежности від походження, стану й т.инш. Коли-б жив тепер ЧЕРНШЕВСЬКИЙ, то його, можливо б вичистили й не знати, – скільки талановитих діячів у зародку позбавлені змоги свої таланти розвивати й культивувати – якраз на шкоду "могучему розвитку" української і всякої

іншої культури. Наука не повинна бути привілеєю і відроджувати принцип "кухаркиних синков", хоч би й навиворіт – ледве сприяє розвиткові культури.

3. Нужно ли прибегать к какому-либо подпольному методу воспитания молодежи ("Товариства Єдності та Згоди" у школі ДУРДУКОВСКОГО)?

У правильно поставленій школі не треба. Нелегальщина народжується там, де натуральні потреби й потяги дітей не задовольняються одверто.

4. Не есть ли такой метод воспитания молодежи – воспитание кадров для борьбы с Соввластью, как преемников на случай падения Соввласти на Украине?

Думаю, що ні. Я не знаю докладно завданнів згаданого "Товариства Єдності і Згоди", але вважаючи на його назву і на час, коли воно існувало (здається в перші роки, коли національний принцип ще не був цілком визнаний), воно могло тільки вносити корективи до шкільного життя.

5. Організація СУМ – "Спілка Української Молоді" організовалась, по показанням ПАВЛУШКОВА, ВІНОГРАДОВА и др. из "ТЕЗ", как 1) тактически более приспособленная к условиям конспирации, 2) для противодействия разрушительному влиянию на ТЕЗ Советского влияния (некоторые члены ТЕЗа начали переходить в комсомол), 3) для органической и активной политической работы (разговоры о терроре, об эксках, о типографии, о работе среди селян и т.д.). В основном работа шла по Вашим директивам и под Вашим руководством.

Я не знаю, як організувалась СУМ, бо й про саме існування такої організації довідався тільки з питаннів, поставлених на допиті. Ні терора, ні тим паче "ексів" не визнаю принципіально, а тому навіть розмов не міг би полишити без протесту, а не – ж щоб давати директиви чи керівництво. Нелегальну типографію чи пропаганду за теперешніх часів, коли втрачені конспіративні звички дореволюційного часу, вважаю просто за неможливу і вже тому не став би на таку роботу накерувувати молодь.

6. Если Вы отрицаете последнее, то Ваше отношение к подобным способам работы среди молодежи?

Негативне, бо така робота, вимагаючи великих жертв, нічого позитивного не давала б і нікому непотрібна. Думаю, що молодь найперше повинна вчитись.

7. Ваше отношение к тем "старикам" (людям опытным и знающим, что это значит), которые втягивают молодежь в подобные организации.

Я вважаю би таке втягування за злочинство перед молоддю й перед трудящими масами, коли б стрів де таких людей.

8. ПАВЛУШКОВ говорит, что программа СУМ была по Вашим отзывам, близка к программе эсеров.

Якесь непорозуміння, але не знаючи програми СУМ, не можу його розплутати. В усякому разі навіть розмов серед есерів про терор, або "екси" не могло бути.

9. Мне Вы сказали, что возможно у Вас есть экземпляр этой

программы, так как вы собираете подобные документы, как историческую ценность, значит они у Вас хранятся в Академии или в нелегальном месте. Если нет, где хранятся у Вас подобные документы?

Я сказав, що можливо, що програма була. Якщо її не взято під час трусу, значить – її не було. Ні в Академії, ні в іншому місці, ніяких сховів не маю.

10. Известно ли Вам о кружках молодежи ГЕРМАЙЗЕ и ЧЕХОВСКОГО?

Про це чув тільки, що ГЕРМАЙЗЕ провадив якийсь науковий семінар, а у ЧЕХІВСЬКОГО збирались товариші його небожки – дочки для згадок про неї. Про якісь політичні завдання цих "кружків" нічого не знаю.

11. Вы раньше относились к подобным кружкам отрицательно, но на опыте ТЕЗ и кружков ЧЕХОВСКОГО и ГЕРМАЙЗЕ убедились, что в них можна воспитывать национальную молодежь? Где у Вас и с кем был такой разговор?

Такої розмови не пам'ятаю. Ледве чи й могла вона взагалі бути, бо як згадано, ні про ТЕЗ, ні про гуртки ГЕРМАЙЗЕ та ЧЕХІВСЬКОГО докладних відоме не мав.

12. О своем разговоре с Вами ПАВЛУШКОВ говорил, что Ваше мнение было, чтобы в первую голову обратить внимание на студентов села. Был ли разгов такой у Вас с ПАВЛУШКОВЫМ?

Такої розмови не пам'ятаю. Вважаючи на моє загальне відношення до такої роботи (див. попереду), думаю, що її не було.

13. Был ли у Вас разговор с ПАВЛУШКОВЫМ о НЕЧИТАЙЛЕ, который ушел из организации и к которому нужно применить какие-то меры. Ваш совет был подождать, посмотреть, что с ним будет.

Не знаю НЕЧИТАЙЛА і ніколи про нього не чув.

14. О НЕЧИТАЙЛЕ Вам говорил Дурдуковский?

Див. відповідь на попереднє запитання.

15. В конце 1925 года (а может быть в 1926 г.) ПАВЛУШКОВУ Вы посоветовали прекратить связь между Центр. Бюро и низовыми пятерками (орг. СУМ), что он и сделал? Может быть это происходил разговор о методах подпольной работы вообще?

Ніколи цього не було – ні в 1925 р., ні в 1926 р., ні раніше, ні пізніше.

16. ПАВЛУШКОВ говорил, что он Вы и ДУРДУКОВСКИЙ остро реагировали на убийство ПЕТЛЮРЫ. Какие у Вас были разговоры с ним по этому поводу?

Я вже відповів, що убийство Петлюри в мені викликали почуття обурення, як акт непотрібного терору над людиною політично мертвою й нікому не шкодливою, або як якась незрозуміла помста. Думку цю очевидно, я й висловлював у розмовах з ПАВЛУШКОВИМ.

17. Организация СУМ разбрасывала прокламации во время богослужения в Софии. Знали ли Вы раньше об этом? Узнали ли об этом

позже?

Не знав, ні попереду, ні потім.

18. Неизвестна ли Вам прокламация следующего содержания: "Люди. Українці. В цю мить Україна стоїть над розкритою ще труною найкращого свого сина, що загинув од подлої запродавської руки... Кров його на Вас, на недбалості, товстошкурості вашій... Схаменіться – будьте люди".

Такої прокламації не знаю.

19. Получали ли Вы ЛНВ (из Львова)?

Одержував поштою.

20. Читал ли его ПАВЛУШКОВ и др?

Регулярно не читав. Може зрідка, окремі книги.

21. От кого Вы получали эмигрантскую и закордонную прессу?

Окрім ЛНВістника, емігрантської і закордонної преси я не одержував. Зрідка присилала 1-2 числа якісь газети, або вирізки разом з потрібними мені книжками книгарні наукового товариства ім.Шевченка у Львові – без мого замовлення. Так було, наприклад, з ювілейним числом "Діла". Часом витинки приходили просто в листах, але знов кажу, дуже рідко. (Од В.ДОРОШЕНКА та Ів.КРЕВЕЦЬКОГО).

22. ПАВЛУШКОВ говорит, что на Ваших именинах 20.X.26 г. было у Вас много народа – ДУРДУКОВСКИЙ, ЧЕХОВСКИЙ, СТАРИЦКАЯ-ЧЕРНЯХОВСЬКАЯ и др. Вы, ЧЕХОВСКИЙ и СТАРИЦКАЯ-ЧЕРНЯХОВСКАЯ выступали с предложением организации комитета по сбору пожертвований на увековечение памяти ПЕТЛЮРЫ, был выбран комитет. Были ли у Вас, именины, кто был и какие были разговоры о смерти ПЕТЛЮРЫ?

Іменини були, гості були, можливо що були й названі особи. Але обрання комітету й взагалі всякі розмови на цю тему вважаю за фантазію.

23. Весною 1927 года в Киев приезжал секретарь адвоката Торесса, Вы возмущались методами его работы в УНИКу и вообще. Был ли у Вас с кемнибудь по этому поводу разговор?

Розмова була, а з ким сказати не можу. Привод до розмови дали чутки про методи роботи. Торесового секретаря, а саме ніби добираючи з газетних повідомлень матеріал про єврейські на Україні погроми, він тенденційно усі погроми навіть білогвардейський ставив на карб українцям. Якщо такий метод справді було прикладено до збирання матеріалу, то річ певна ціна його ніяка – і я з обуренням до цього поставився.

24. Кто Вам говорил о недопустимых методах работы ЛЕКАСТА (секретарь ТОРЕСА), якобы он все погромы, бывшие на Украине, приписывал ПЕТЛЮРЕ?

На це питання не хочу відповідати.

25. ДУРДУКОВСКИЙ говорил Вам про школьную организацию? Не припомните ли подробности этого разговора и название ее? ТЕЗ? СУМ?

Розмова була останні дні перед арештом з приводу заарештування

ПАВЛУШКОВА. ДУРДУКОВСЬКИЙ тоді подав здогад, чи не було цьому причиною існування колись організації ТЕЗ. Про СУМ згадки не було.

26. Брал ли у Вас ПАВЛУШКОВ читати книги "НАЦИОНАЛИЗМ" и "Записки еврея и гражданина" МАРГОЛИНА? Когда?

Це було, оскільки пригадую торік чи позаторік улітку, під час перебування мого на дачі в Звонковій. Я ці книги тоді брав з собою, щоб з ними ознайомитись.

27. На даче в Звонковой в 1927 г. какие велись у Вас разговоры "про придатні тепер методи налегальної роботи". Что Вы на это ПАВЛУШКОВУ ответили? Говорили ли ему Вы про СУМ? Как при настоящих условиях нужно проводить работу?

Не пригадую такої розмови.

28. Имеете ли Вы у себя полный комплект бюллетеня процесса ШВАРЦБЕРГА неполный комплект?

Був неповний примірник.

29. Где Вы говорили о роли ВИННИЧЕНКО, который был свидетелем ШВАРЦБЕРГА на процессе? Говорили ли Вы, что этот поступок Вы рассматриваете, как национальную измену (со стороны ВИННИЧЕНКО) и трудный для нации момент?

Де я говорив про виступ ВИННИЧЕНКО, не пам'яю. Але я говорив не про "зраду" ВІНІЧЕНКОВУ, а про крайню безтактність його вчинку, коли-б він відповідальність за ці погроми звалював на свого товариша в уряді, забуваючи про власну відповідальність, бо ж один з найжахливіших погромів (у Житомирі) був саме за головування в уряді ВИННИЧЕНКА. Мені здавалося, що ВІНІЧЕНКО в данному разі був би свідком не об'єктивним. А в тім виступ його не одбувся, й про характер його можливі були тільки здогадки.

30. Посылали ли Вы ответ СТУДИНСКОМУ один в "Діло" – другий Д.ДОРОШЕНКО в Берлин?

Я послав тільки один примірник відповіді до редакції "Діла". Другого не посилав Д.ДОРОШЕНКОВІ до Берліну, як і нікому іншому.

31. Кто перепечатал Вашу статью Вам на машинке?

Здається, що ПАВЛУШКОВ, хоча добре не пам'ятаю.

32. Читали ли вы статью ДУРДУКОВСКОМУ и ПАВЛУШКОВУ?

Чи читав їм, цього напевне сказати не можу, мабуть читав.

33. Через кого Вы переслали Д.ДОРОШЕНКО свой ответ СТУДИНСКОМУ?

Знову кажу, що Д.ДОРОШЕНКОВІ відповіді я не посилав.

34. Когда это было (не в липні лі 1923 р.)?

Фактично ціла справа. З відповіддю Студинському одбулося так. 18, якщо не помиляюся, липня 1928 р. я послав рекомендованим листом в редакцію "Діла", на ім'я його редактора рукопис відповіді. Але не сподіваючись, що "Діло" надрукує різку статтю проти свого постійного

співробітника, я разом з тим окремим листом прохав Вол.ДОРОШЕНКА, що живе у Львові, щоб він побував у редакції, і коли стаття не буде надрукована, взяв рукописа й передав його на сховок до рукописного відділу бібліотеки наукового товариства ім.Шевченко у Львові.

35. Пересылали ли Вы письма за границу через СТАРИЦКУЮ-ЧЕРНЯХОВСКУЮ, которая затем передавала их в немецкое консульство?

Не пересилав.

36. Сколько раз Вы были в немецком консульстве (2-3 или больше раз)?

Був двічі: вперше – щоб з доручення проф. ФАСМЕРА умовитися про пересилку консульством йому книжок; вдруге – повідомити, що на пересилку не дано дозвілу.

37. Был ли у Вас гр. ВОЛЬНЫЙ из Консульства на квартире или в Академии?

Був раз на квартирі з запрошенням на раут до консула, де мали бути, як було сказано в запрошенні, члени Горсовета, профессора и общественные деятели. Я подякував, але на раут не пішов.

38. Где и когда Вы познакомились с гр. ВОЛЬНЫМ (сотрудником Немецкого Консульства)?

Познайомився тоді, коли з доручення проф. ФАСМЕРА зайшов до німецького консульства, щоб умовитися про пересилку ФАСМЕРУ книг. Це було, як що не помиляюся, на початку 1927 року (а може в кінці 1926 р.).

39. Посылали ли Вы кого-нибудь из служащих Академии – в немецкое консульство с пакетами или письмами?

Такого випадку не пам'ятаю.

40. Что Вы получили через консульство?

Нічого не одержував.

41. Считаете ли Вы себя виновным перед Советской властью, что ближайшие к Вам люди состоят в к.-р. организации, говорили ли Вам об этом? Говорили с Вами об организации?

Не вважаю, бо про існування к.-р. організації не знав і не від кого про неї не чув.

С.О.ЕФРЕМОВ

Оригінал. Машинопис.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 11. – Арк. 28-37.

№ 7

Додаткові свідчення С.О.Єфремова

10 вересня 1929 р.

Визнаю існування "Спілки Визволення України", контрреволюційної організації і свою до неї приналежність, що працювала серед української інтелігенції з 1926 р. Основне завдання організації: боротьба з радянською

владою за визволення України. Заснувалася вона в 1926 р. після смерті С.Петлюри, коли серед деяких кругів української інтелігенції появились надії, що ця смерть отозветься серед ширших мас і може бути викликане повстання. За перший період свого існування організація прийняла систему п'яток, вважаючи на її конспиративність. Програма організації: 1) Боротьба за незалежну демократичну Українську Народню Республіку, хоча на першій порі демократичні гарантії можна було обмежити, вважаючи на переходовий стан держави; 2) В земельному питанні прийнято передачу всієї землі, за винятком лиш невеличків маєтків трудовому селянству за викуп колишнім власникам за допомогою держави; 3) В робітничому питанні – широке робітниче законодавство, яке забезпечувало і гарантувало робітникам заробітню платню і добрий прожиток, затвержуючи робітникам усе, що дала радянська влада: норма робочого дня, обов'язкове страхування, охорона здоров'я і профспілки, але вільні цілком од державного втручання й опіки; 4) поновляється право власності: всі націоналізовані підприємства повертаються колишнім власникам, за винятком підприємств, що мають державне значіння, як от транспорт; підприємства, засновані радянською владою, лишаються за державою, провадяться державними коштами, помирюються і розгортаються для забезпечення од безробіття; 5) в національному питанні визнало принцип національної рівноправності, з забезпеченням прав усім національним меншостям, додержуючи тільки того принципу, щоб цим не порушувались інтереси корінних українських мас; 6) в освітній справі – загальна бесплатна обов'язкова освіта принаймні в низшій, а по змозі і в середній школі для всієї людності; 7) в церковній справі відокремлення церкви од держави; релігійні громади мають право юридичних осіб; допускається по школах викладання релігії представниками культу, але тільки на бажання – батьків; 8) держава забезпечує всім громадянам незалежно від національності, релігії, політичних переконань, однакове виборче, активне і пасивне право, на підставах загального голосування; 9) визнається обов'язок за державою сплатити свою частину державних боргів колишньої Росії; 10) при заснуванні Спілки з міжнародних орієнтацій покладалася на Польщу; в дальшому ж розвитку замінило цю орієнтацію орієнтацією на Німеччину з причини більшої культурності останньої держави, її економічної й політично-державної сили і значіння; 11) військова справа вирішалася в тому розумінні, що завалилася міліційна система з додержанням територіяльного принципу; постійне невеличке військо мало бути для внутрішньої служби і в прикордонній смузі; 12) як вирішено фінансову справу – тепер вже не пригадаю. На чолі організації стояла центральна п'ятка, прізвищ їх назвати не хочу.

С.ЄФРЕМОВ

Рукопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 11. – Арк. 95-95 зв.

Протокол допиту М.П.Павлушкова

21 травня 1929 р.

1929 г. мая м-ца 21-го дня, уполномоченный СО КОО ГПУ БРУК, допросил ниженазванного гр. ПАВЛУШКОВА в качестве обвиняемого, который показал:

ПАВЛУШКОВ Николай Петрович, 1904 года рождения, м. рожд. г. Тула, прип. Киев, интеллигент, из духовных граждан, неимущий, гр. УССР, образование высшее, холост, освобожден от воинской повинности, учащийся, студент ИНО, не судился, беспарт., член Союза "РОБОС", Гоголевская 27, кв.3, в антисов. армиях не был.

ПО СУТИ ДЕЛА ПОКАЗАЛ:

В Туле я жил до 1921 года, отец мой до 1921 г. был учителем словесности сначала в духовной семинарии, а затем был заведующим 6-ой школы при Соввласти. В 1921 году он стал священником церкви 12 апостолов. Какого направления церковь была – точно не знаю. Знаю, что не живая. Отец мой был дважды арестован, кажется в 1923 или 1924 году, обвинялся в укрывательстве церковных ценностей, а затем в контрреволюционной деятельности. Был он, кажется, осужден на три года тюремного заключения, которое отбывал в г. Туле. По освобождении он занял свое прежнее положение в церкви 12 апостолов, где служит и по сие время. Я уехал из Тулы в 1921 г. в Киев, устроился машинистом в артельном управлении, поступил через биржу труда, работал я там год и поступил в первую Шевченковскую школу, которой заведывал мой дядя ДУРДУКОВСКИЙ. Учился я в этой школе один год и поступил в Ветеринарный Институт, откуда я был исключен по мотивировке за неуспеваемость, в самом деле это, по моему мнению, было не так. Центральная Комиссия в Харькове меня восстановила и я до 1926 г. учился в КВЗИ, затем поступил в ИНО на исторический цикл, где учился до дня ареста. Близких приятелей в Киеве нет. Приятелями считаю БОБЫРЯ Федора, МАЛАШУК Сава Иванович, БОРОЧИНСКИЙ Алексей Михайлович, СОЛОЧИНСКИЙ Василий, больше товарищей у меня в Киеве нет. Бывали они у меня дома очень редко, я у БОБЫРЯ бывал только лишь тогда, когда он был больной, он у меня почти что не бывал. Близких знакомых у меня в Киеве, кроме вышеуказанных лиц, нет. Вообще, знакомые у меня только те, которые бывают у моего дяди ДУРДУКОВСКОГО, как например семья проф. ВИНОГРАДОВА, КОРОБЦОВЫ, очень редко бывают ЧЕРНЯХОВСКИЕ и учителя из школы ДУРДУКОВСКОГО, больше у меня знакомых нет, в Киеве. Больше, повторяю, у меня ни знакомых, ни товарищей вообще в Киеве нет. Точно сформулировать свои политубеждения я сейчас не смогу, ибо серьезно до сих пор над ними не задумывался.

Все написанное верно.

ПАВЛУШКОВ

Оригінал. Машинопис.

№ 9

Додаткові свідчення М.П.Павлушкова

6 червня 1929 р.

Виправляючи й озмінюючи попередні свої свідчення, подаю таке. Обставини особистого мого життя: викинення мене з числа студентів КВЗІ, арешт і ув'язнення мого батька, а також і торішнє моє уявлення про роботу державних органів і політику компартії на селі й взагалі на Україні все це призвело мене до думки про потребу зміни такого стану речей, шляхом організованої боротьби з наявним ладом в країні. Спочатку я тільки діливсь цими своїми настроями з своїми рідними – з дядьком моїм – ЄФРЕМОВИМ С.О. і в цих розмовах висловлював здивування, що за такого ладу й досі культурна українська молодь не створила своєї національної нелегальної організації, говорилося про потребу створення такої організації. Тут я і намислив спробувати на власну річ організувати якесь нелегальне об'єднання з особисто мені відомих особ. Пояснюю, що в цих розмовах брав участь і другий мій дядько – разом з ЄФРЕМОВИМ – ДУРДУКІВСЬКИЙ В.Х. (Володимир Хведорович). Переглянувши своїх знайомих, рішив я у першу чергу поділитись своїм наміром з МАТУШЕВСЬКИМ Борисом Хведоровичем, тоді-ж ми намітили орієнтовочно, кого-б ще можна було приєднати до себе. Визначимо, що на перші організаційні збори на квартирі в МАТУШЕВСЬКОГО запросимо ще й БОБИРЯ Діодора Миколаєвича. На тих зборах вирішено було підготувати до другого разу кожному свій проект організації (структури). Там таки я запропонував систему п'ятірок і назву "СВУ" (Спілка Визволення України). Саме таку систему запропонував я тому, що внаслідок розмов з ЄФРЕМОВИМ С.О. про минулу його підпільну роботу, склалося у мене вражіння, стверджене й словами мого дядька, що ця структура найпридатніша в підпільній роботі. З ДУРДУКІВСЬКИМ В.Х. про свій задум створити організацію й обра[ти] до неї структуру я не казав ні слова. На других зборах - в приміщенні Комісії Громадських течій ВУАН – присутні були: МАТУШЕВСЬКИЙ Б.Х., БОБИР Д.М., НЕЧИТАЙЛО П.Т., КОКОТ Данило та я. Тут прийнято було мою пропозицію щодо структури п'ятірками. Дальші збори треті відбулися на квартирі в СЛОБОДЯНИКА Григорія, там були всі, що і на попередніх, окрім КОКОТА. На цих зборах відбулася суперечка в питанні про назву "СВУ" чи "СУМ" (Спілка Української молоді) та про тип організації – партія чи спілка. Спинилися на типові спілкової організації, бо вона дає більш простору для об'єднання коло спільної мети (визволення України) людей з відмінними політичними поглядами. Ухвалено було всім студіювати партійну літературу перед і після революційних організацій з метою вироблення своєї програми й статуту. Дальші збори (відбулись так саме в Слободяника) розглянули проекти статуту й програми спілки (мій і Матушевського, здається). Прийнято було

мої проекти. З політичного боку вирішено було домагатись творення незалежної української демократичної республіки. Майбутній лад на Україні уявлявся з Центральною Народною Радою на чолі. На місцях – свої місцеві Ради – не "виконкоми". Земля лишається в користуванні тих, хто на ній робить великі підприємства – залізниці, копальні, ліси – власність держави. На перший час після встановлення нового ладу повинна була запровадитись диктатура нового уряду, всі заходи якого спілка повинна була підтримувати. В питанні про участь еміграції в новому державному будівництві ухвалено було не пускати емігрантів до керівної роботи в спілці, як одірваних од ґрунту, але-ж визнати за можливе приймання їх звичайними членами. В статуті спілки прийнято було раніш намічену організацію "п'ятірок" і спроектовано поставити на чолі спілки центральне бюро, звязане з місцевими організаціями спілки. Тимчасом обов'язки центрального бюро мала виконувати наша п'ятерка – до того часу, поіси не буде змоги скликати пленарне легальне зібрання спілки, де-б можна було передати справи виборному бюрові. Статут проектував зробити обов'язковим для членів спілки само-політ-навчання та фізичні й військові справи. Кошти спілки мали складатись із членських внесків – по 10% місячного заробітку. На ці кошти в першу чергу проектувалося набувати зброю. Ідучи до своєї мети – скинення радвлади – спілка мала розвинуті агітаційну та терористичну діяльність. Після суперечки прийнято було мою пропозицію звернути терористичні акти проти представників центральної влади (Троцький, Будьоний, Каменьов, Держинський). Думалося організувати свою друкарню на перший час хоча-б із шклографом і поширювати свої видання серед селянства, на базарах тощо. Думалося експропріювати шклографа з канцелярії електротехнікуму, доручено було розвідку в цій справі НЕЧИТАЙЛОВІ П.Т., який вчився там. Хемікалій до шклографа думалося робити самим (власне я сам). Також був проект використати фототипичні способи друкування, я, як фотоаматор, мав вивчити цю справу. Взагалі думалося придбати якийсь множильний апарат, бо справі виготовлення агітаційної літератури ми надавали великі ваги. До питання про структуру керівного апарату спілки додали, що місцеві організаційні спілки мали поутворювати свої бюро, які через представників звязувалися б з членами центрального бюро. Вступ нових членів має провадитись за порукою двох дійсних членів, при чому один з їх рекомендував кандидатури своїй п'ятерці, а другий мав перевірити непомітним способом особу кандидата. Потім збиралися у мене в садку, де остаточно ухвалено було оброблені проекти статуту й програми. Тут НЕЧИТАЙЛО доповів, що експропріювати шклографа в електротехнікуму неможливо. Проект програми показав я ЄФРЕМОВУ С.О., якій тоді сказав, що він йому подобається, що нагадує програму колишньої його партії. С-Ф, також прохав дати йому примірник цієї програми коли я передрукував його машинкою. Це я зробив знаючи, що він не викаже, від кого дістав її – через те, що й сам він обіцяв мені це. Переписуючи, показав я програму

ДУРДУКІВСЬКОМУ В.Х., не кажучи, що це є програма моєї організації, а потрапила вона до мене випадково й переписую її я тільки для себе. До якого питання програми робив він поправки, не пам'ятаю. Ще раз зібралися ми в НЕЧІТАЙЛА П.Т. Так, як пригадую, говорили про те, де-б дістати гроши для організації, здається ще про від'їзд самого Нечитайла на село, про те, що там він має організувати осередок спілки. Взагалі, як тепер можу згадати, з нашої п'ятірки завербували до членів спілки: МАТУШЕВСЬКИЙ – КОКОТА (а той на селі має добирати собі т.т., також намітив він собі кілька душ у своїй профшколі), БОБИР – КУРЕНЮ В.Я., СЛОБОДЯНИК – (зараз не пам'ятаю), я говорив з ВІНОГРАДОВИМ Ю. Чи говорив про нашу організацію з ЮРКЕВИЧЕМ Ю. – не пригадую.

(Слово "центральної" приписав на звороті я).

Усе викладене в протоколі написав я власноручно і правдиво.

Микола ПАВЛУШКОВ

Оригінал. Машинопис.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 70. – Арк. 20-23.

№ 10

Додатковий протокол допиту М.П.Павлушкова

21 липня 1929 р.

Маю подати відомі мені факти до виникнення і розвитку СВУ. Першим, що показало мені існування невідомого до того об'єднання української інтелігенції, були збори в помешканні С.ЄФРЕМОВА десь навесні р. 1922...

Трохи згодом, але здається того ж 1922 р., казав мені ЄФРЕМОВ, що тутешнє громадянство, яке не пішло на еміграцію, чекаючи втручання ззовні, і само гуртується між собою. Назви якогось об'єднання він мені не сказав. Знаю, що найчастіш тоді зустрічались з ЄФРЕМОВИМ і ДУРДУКІВСЬКИМ – ГОЛОСКЕВИЧ Г.К., ГРІНЧЕНКОВА М.М., ЧЕХІВСЬКИЙ В.М., ГАНЦОВ, ГЕРМАЙЗЕ, КОЗИЦЬКИЙ П.О., ГРЕБЕНЕЦЬКИЙ О.З., ВІНОГРАДОВ В.В., КОРОБЦОВ В.Г. Гадаю, що усі вони теж належали до того давнішнього об'єднання, але цієї моєї гадки не стверджують ніякі факти і вона є лише моє припущення...

...Ставало все ясніше, що ніякої зовнішньої допомоги Україні чекати нічого, треба готувати тільки свої сили, на їх тільки покладатись. Все частіше говорилося, що треба бути можливо обережним, якнайкраще додержувати конспірації. Висновком із цього всього сталася описана вже раніш у мене інструктивна розмова ЄФРЕМОВА зі мною, під час якої я дістав вказівки відносно зміни тактики в роботі СУМ'у. Ця зміна тактики відбивала й погоджувала провідну лінію СВУ в його керуванні діяльністю СУМ'у. Та й взагалі треба сказати, що всі зміни в об'єднанні старших громадян СВУ та в попередньому (невідомою мені назвою) одразу ж через ЄФРЕМОВА і мене позначалися й на роботі СУМ'у. Так було р. 1926, в осені р. 1927 та нарешті й 1928 р. Ті зміни описував я раніш, кажучи про діяльність СУМ'у...

Спеціально до самого мене звертався ЄФРЕМОВ, згадуючи за свою організацію, тільки даючи мені згадувані вже не раз інструкції щодо роботи СУМ'у (рр. 1926, 1927 і 1928). Ніколи не показував він мені й не розказував докладно ні про статут, ні про програму організації. Я знав тільки від нього, що раніш, до 1927 р., вони були аналогічні з СУМівськими. Знав, що структура тієї першої організації (до заснування СВУ), а потім і СВУ, так само була п'ятірками, що Київська п'ятірка ЄФРЕМОВА була центральною...

Тепер, підсумовуючи все сказане у мене про СВУ, скажу, що реальної якоїсь роботи цієї організації, крім описаних вже у мене зборів і розмов, я не знаю, ніколи мені не доводилося з нею зустрічатись. Та й взагалі я вважаю, як чув це і я від Єфремова, що основним завданням СВУ були не якась еконспіративна робота, а тільки об'єднання всіх культурно-українських сил і поширення серед них переконання, що всі вони, незалежно від партійних своїх переконань, повинні будуть підтримувати кожен національний уряд визволення з-під більшовиків України...

Додатково тільки скажу, що СВУ не об'єднало всі культурні українські націоналістичні сили. Правда, під самий кінець, восени р. 1928 сталося об'єднання і заширення між ЄФРЕМОВИМ і ГРУШЕВСЬКИМ (внаслідок посередницьких заходів ГЕРМАЙЗЕ), але чи увійшов сам ГРУШЕВСЬКИЙ до СВУ я напевне не знаю...

Рукопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Т. 71. – Арк. 1-19.

№ 11

**Лист помічника начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Буха до
помічника начальника 1-го спецвідділу НКВС ССРСР Кузнєцова**

9 січня 1940 р.

Просим сообщить результаты по делу ЕФРЕМОВА Сергея Александровича, 1877 года рождения, осужденного в 1930 г. по делу "СВУ" к 10 годам тюремного заключения со строгой изоляцией и направленного в Ярославский политизолятор.

Для сведения сообщаем, что в составе 1 спецотдела НКВД УССР хранится большая библиотека ЕФРЕМОВА С.А., как с ней поступить?

Пом. нач. 1 спецотдела НКВД УССР,
лейтенант госбезопасности
Начальник 2 отделения,
мл. лейтенант госбезопасности

БУХ

ВЛАСКО

Оригінал. Машинопис.

ДА СБУ. – Спр. 67098-ФП. – Контрольно-наглядова справа
по кримінальній справі С.О.Ефремова. – Арк. 6.

№ 12

Лист помічника начальника 1-го спецвідділу НКВС СРСР Кузнецова до помічника начальника 1-го спецвідділу НКВС УРСР Буха

24 січня 1940 р.

Книги ЕФРЕМОВА Сергея Александровича сдайте в госфонд как бесхозные. ЕФРЕМОВ С.А. умер 31 марта 1939 г.

Пом. нач. 1 спецотдела НКВД СССР,
капитан госуд.безопасности
Зам. нач. 2 отд. 1 спецотдела НКВД,
лейтенант гос.безопасности

Кузнецов

Рагозин

Копія. Машинопис.

ДА СБУ. – Спр. 67098. – Контрольно-наглядова справа по кримінальній справі С.О.ЄФремова. – Арк. 7.

№ 13

Заява М.П.Павлушкова начальнику III відділу ББК Перцову

9 травня 1935 р.

Сегодня, 9.V.35 г., исполнилось ровно 20 месяцев со дня отправки меня из Ярославского полит.изолятора на о.Соловки.

Эти же 20 месяцев являются для меня месяцами абсолютно неожиданного, непонятного и, по-моему, совершенно незаконного лишения меня всякой связи с родными.

А ведь я в течение 4 ½ лет пользовался регулярной почтовой и личной связью с родными.

Арестован я в 1929 г. в Киеве и в 1930 г. осужден был Верх.Судом УССР по процессу СБУ.

И все время, – в предварительном заключении и после приговора, – беспрепятственно пользовался я перепиской и свиданиями.

Лишь перевод на Соловки необъяснимым образом прекратил это для меня.

Не будучи сам в состоянии объяснить происшедшее и мучась неизвестностью о своих родных, я всячески старался объяснить причины постигшего меня несчастья и добивался восстановления переписки.

Однак все мои попытки были безуспешны. Со стороны представителей местных соловецких властей я встречал лишь пустые обещания, грубейший обман и, слегка прикрытое сочувственными словами, фактическое издевательство.

Так было до 25.V прошлого, 1934 г., когда я, не выдержав, прибегнул к крайнему средству – голодовке. И вот, на 18-тый день голодовки, 10.IV.34 г. бывший начальник части Соловецкого отделения МАКЕЕВ сообщил мне, что

переписка мне запрещена.

Кем, когда и почему – не объяснялось.

Вы сами при посещении Соловков, когда я устно рассказал все это, поставили под сомнение соответствие действительности сообщенного мне МАКЕЕВЫМ.

Вы обещали выяснить это.

Одновременно Вы сказали мне обратиться к Вам лично с письменным заявлением, также обещая возможное содействие.

31.III.35 г. я написал такое заявление и, насколько мне известно со слов быв. нач. Соловецкого политизолятора "Саватьево" Шатырова, оно было им вручено Вам лично.

Сейчас я снова обращаюсь к Вам с той же просьбой: ликвидировать наконец это нетерпимое положение, восстановив для меня нарушенную без всяких с моей стороны поводов 20 названную переписку с родными.

Н.ПАВЛУШКОВ

Рукопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 97098-ФП. – Контрольно-наглядова справа по кримінальній справі М.П.Павлушкова. – Арк. 20, 20 зв.

№ 14

Акт заступника начальника Адміністративно-господарського управління Управління НКВС Ленінградської області Матвеева

3 листопада 1937 р.

Приговор тройки УНКВД ЛО по протоколу № 83 от 9 октября 1937 года в отношении осужденного к ВМ ПАВЛУШКОВА Николая Павловича приведен в исполнение 3 ноября 1937 года, в чем и составлен настоящий акт.

Зам. нач. АХУ УНКВД ЛО,
капитан госбезопасности

МАТВЕЕВ

Машинопис. Оригінал.

ДА СБУ. – Спр. 97098-ФП. – Контрольно-наглядова справа по кримінальній справі М.П.Павлушкова.-Арк. 20.

№ 15

**Доповідна записка В.А.Балицького до ЦК КП(б)У
"Про ліквідацію контрреволюційної організації
української молоді в Києві"**

7 червня 1929 р.

В мае месяце т.г. в Киеве нами ликвидирована украинская контр-революционная организация молодежи под названием "СУМ" (Союз

Украинской Молодежи). Арестовано 13 человек студентов Киевского ИНО. Все арестованные в прошлом воспитанники украинской гимназии и 1-й Трудшколы в Киеве, которую возглавляет близкий к академику ЕФРЕМОВУ, учитель ДУРДУКОВСКИЙ.

Организацию возглавляли МАТУШЕВСКИЙ – сын бывшего петлюровского посла в Греции; ПАВЛУШКО – сын попа, – племянник ЕФРЕМОВА и др. Организация "СУМ" относится к 1925 году. Создана она была по типу пятерки, имела разработанную программу и устав. Деятельность организации сводилась к воспитательной работе среди своих членов, шовинистической агитации среди студенчества, изготовлению и распространению контрреволюционных прокламаций и листовок, подготовке террористических актов против руководителей партии и Советской власти.

При обысках у членов организации обнаружена пишущая машинка, на которой печатались листовки, револьвер "наган", купленный на средства организации для совершения террористических актов против ТРОЦКОГО (когда он еще был одним из руководителей партии) и ДЗЕРЖИНСКОГО.

Изготавливаемые организацией листовки разбрасывались в Киевских автокефальных церквях, текст их заимствован из "Літературно-Наукового Вісника" органа укр. фашистов во Львове, возглавляемый ДОНЦОВЫМ.

В процессе следствия по этому делу установлено, что организацию идеологически вдохновлял и направлял ее работу академик ЕФРЕМОВ.

Из показаний наиболее активных участников организации, как-то: МАТУШЕВСКОГО, НЕЧИТАЙЛО, СЛОБОДЯНИКА и др. устанавливается, что мысль о создании организации подана ПАВЛУШКО – ЕФРЕМОВЫМ. Предлагая на собрании организации ее название и систему пятерок, ПАВЛУШКО заявил, что ЕФРЕМОВ считает такую систему наиболее приемлемой, конспиративной и не громоздкой.

ЕФРЕМОВЫМ была одобрена также и программа организации, которая в основном сводится к следующему:

1. Украина должна быть независимой демократической республикой.
2. Во время переворота и в Первый период после него устанавливается диктатура партии, производящей переворот. После этого к участию в государственно-политической деятельности допускаются и др. партии.
3. Должна быть свобода слова, печати, собраний и вероисповеданий.
4. Старые украинские партии, сохранившиеся в эмиграции к руководству государством не допускаются, как оторвавшиеся от украинской действительности.

Один экземпляр этой программы был вручен ЕФРЕМОВУ по его просьбе, для использования в какой-то литературной работе. (Показания МАТУШЕВСКОГО, СЛОБОДЯНИКА, НЕЧИТАЙЛО и др.).

Установлено также, что шовинистической литературой, в частности журналом "Літерат. Наук. Вісник", организацию снабжал академик ЕФРЕМОВ.

Все изложенное взято из откровенных показаний арестованных участников организации МАТУШЕВСКОГО, НЕЧИТАЙЛО, СЛОБОДЯНИКА, БОБЫРЯ и др.

Арестованный ПАВЛУШКО, державший связь между организацией и ЕФРЕМОВЫМ, пока откровенных показаний не дает.

Считаем все-же твердо установленным, что 1) ЕФРЕМОВ оформлял политические настроения указанной антисоветской организации.

2) Снабжал ее контр-революционной литературой (ЛНВ), заведомо зная о том, что она предназначена для использования в антисоветских целях, и

3) Знал о существовании подпольной контр-революционной организации.

Сообщенные здесь сведения о содействии со стороны ЕФРЕМОВА подпольной контр-революционной работе приобретают особый интерес не только в связи с его выступлениями в "Діло", но и с имеющимися в нашем распоряжении документальными данными (фотоснимки его писем), относящимися к 1923 г. и свидетельствующими о том, что уже в то время ЕФРЕМОВ поддерживал тесные политические связи с активными эмигрантскими кругами.

ПРЕД. ГПУ УССР

(БАЛИЦКИЙ)

Машинопис. Оригінал.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 28-29.

№ 16

Додаткові матеріали "Про ліквідовану в Києві контрреволюційну організацію "СУМ", направлені з ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У

11 червня 1929 р.

В докладной записке от 7/IV с/г. сообщалось о причастности академика ЕФРЕМОВА к ликвидированной в мае с/г. в Киеве Украинской к.-р. организации молодежи, под названием "СУМ".

Один из главных обвиняемых по этому делу ПАВЛУШКО, осуществлявший связь между организацией и академшсом ЕФРЕМОВЫМ, к тому времени еще откровенных показаний не давал.

В настоящее время от него получены показания, в которых он, подтверждая и дополняя сведения о существовании и деятельности организации, изобличает в участии в к.-р. работе академика ЕФРЕМОВА и преподавателя ДУРДУКОВСКОГО, близкого к ЕФРЕМОВУ.

По показаниям ПАВЛУШКО, организация к моменту ликвидации насчитывала в своем составе до 6-ти пятерок, из них одна была центральной пятеркой, которая руководила работой остальных.

Из моментов, изобличающих ЕФРЕМОВА и ДУРДУКОВСКОГО в допросе ПАВЛУШКО, наиболее существенны следующие:

1. ПАВЛУШКО передал ЕФРЕМОВУ один экземпляр напечатанной на пишущей машинке программы организации.

2. Еще в 1925 году ПАВЛУШКО передал ЕФРЕМОВУ один экземпляр размноженной им листовки за подписью "Союз борьбы за Самостійну Україну" – закордонное издание УНР.

3. В беседе с ПАВЛУШКО об убийстве Петлюры, академик ЕФРЕМОВ и ДУРДУКОВСКИЙ выражали недовольство тем, что украинская интеллигенция недостаточно активно реагирует на это убийство, и говорили о необходимости дать знать всей нации о смерти ее вождя, учиненной руками национального врага. Прodelать это ЕФРЕМОВ и ДУРДУКОВСКИЙ рекомендовали путем нелегального распространения произведений, посвященных памяти Петлюры.

Организация это осуществила в своей работе.

4. ПАВЛУШКО получал от ЕФРЕМОВА периодически контр-революционную литературу (Литер. Наук. Вісник) и систематически передавал ЕФРЕМОВУ, как свои к.-р. произведения, так и других членов организации.

5. В связи с состоявшейся в 1927 году в Софиевском соборе в Киеве нелегальной панихидой по Петлюре, ЕФРЕМОВ и ДУРДУКОВСКИЙ давали ПАВЛУШКО указания о том, чтобы на эту панихиду сошлось как можно больше людей, об использовании панихиды как демонстрации и для какого-либо выступления.

Как известно из ранее сообщенных сведений, организация распространила тогда в соборе больше 100 шт. листовок, посвященных памяти Петлюры.

6. ЕФРЕМОВ информировал ПАВЛУШКО о деятельности укр. эмиграции, в частности сообщал ему о том, что закордоном производятся сборы на памятник Петлюре.

7. В первом сообщении указывалось о том, что ЕФРЕМОВ оформлял к.-р. настроения среди украинской молодежи. Этот момент находит подтверждение в следующем месте показаний ПАВЛУШКО:

"В разговоре со мной, ЕФРЕМОВ сказал, что для того, чтобы добиться независимости Украины, нужно, отбросивши всякие партийные разногласия, создать единый национальный фронт. Необходимо создать среди украинской молодежи национальный союз, в который могли бы войти люди с различными политическими убеждениями".

После этой беседы с ЕФРЕМОВЫМ, ПАВЛУШКО и МАТУШЕВСКИЙ выработали соответствующую программу организации "СУМ".

Киевскому Окротделу ГПУ предложено арестовать ДУРДУКОВСКОГО.

Дальнейшее следствие продолжается с уклоном в сторону выявления не вскрытых еще пятерок и организации из "стариков", существование которой является вполне допустимым.

ПРЕД. ГПУ УССР

(БАЛИЦКИЙ)

Машинопис. Оригінал.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2994. – Арк. 31, 31 зв., 32.

Підготували до друку
радник Голови СБУ з правових питань, генерал-майор юстиції
Володимир ПРИСТАЙКО,
доктор історичних наук
Юрій ШАПОВАЛ

**Довідка про категорії осіб, висланих за межі України в масовому порядку,
і правові акти, на основі яких це здійснювалось**

№	Категорія осіб, висланих на спецпоселення з території України	Підстава	Підстави на звільнення із спецпоселень	Примітки
1	2	3	4	5
1.	У 1929-1933 р. – куркулі і члени їх сімей із районів суцільної колективізації	Рішення виконкомів обласних Рад	Звільнені в 1954 р. на підставі Наказу МВС СРСР № 00713 від 20 серпня 1954 р.	
2.	У 1936 р. – з прикордонних районів України особи польської національності із сім'ями в Казахстан.	Постанова Ради Народних Комісарів СРСР від 28 квітня 1936 р. №176-120 сс.	Звільнені за постановою РМ СРСР від 17 січня 1956 р. № 62-41сс (постанова РМ УРСР від 31 січня 1956 р. № 142-006) без повернення конфіскованого при виселенні майна і без права повернення на проживання в області, з території яких вони були виселені.	
3.	У 1939-1940 рр. із західних областей України особи польської національності (осадники, вартова охорона лісів) і члени їх сімей.	Постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 5 грудня 1939 р. № 2010-558 і від 22 грудня 1939 р. № 2085-592.	Звільнені по Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 серпня 1941 р. "Про амністію польських громадян".	
4.	У 1940-1941 рр. із західних областей України і к. Ізмаїльської області к. поміщики, фабриканти, торговці, керівники і учасники бурж.-політичних партій, антирадянських організацій, керівні діячі колишніх буржуазних урядів і члени їх сімей, а також сім'ї поліцейських, жандармів, тюремників та офіцерів польської армії (т.зв. "бувші люди"), прислужники, зареєстровані в органах к. польської поліції.	Постанова Ради Народних Комісарів СРСР від 2 березня 1940 р. і рішення УВС СРСР – 1941 р.	Звільнені із спецпоселення: а) сім'ї офіцерів польської армії, поліцейських, жандармів, тюремників на підставі Указу Президії Верховної Ради від 12 серпня 1941 р. "Про амністію польських громадян"; б) сім'ї к. поміщиків, фабрикантів, торговців, керівників і учасників бурж. політичн. партій, керівники б. бурж. урядів по Указу МВС СРСР від 19 червня 1958 р. без повернення конфіскованого майна і без права повернення на колишнє місце проживання.	

5.	У 1941-1945 рр. а) 1941 р. – особи німецької національності із Донецької, Запорізької і Ворошиловградської обл.; б) 1941-1942 рр. – німці з Дніпропетровської, Одеської і Харківської обл. в) 1944 р. німці із Криму.	Постанова Державного Комітету оборони СРСР від 22 вересня 1941 р. № 702, оголошена Наказом НКВС СРСР, пост. ВР фронтів. Пост. Державного Комітету оборони СРСР від 2 червня 1944 р. № 5984 сс.	Указом Президії Верховної Ради СРСР звільнені (а, б, в) без повернення конфіскованого майна і права повернення на колишнє місце проживання. Постанова Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1956 р. № 501-05 заборонено розселення в Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Херсонській областях німцям та особам іншої національності, виселених раніше і повернутих із спецпоселень.	
6.	У 1944 р. із Криму: а) греки, болгар, вірмени і члени їх сімей; б) кримські татари і члени їх сімей; в) грецькі, іранські і турецькі піддані без громадянства.	Постанова Державного Комітету оборони СРСР від 24 червня 1944 р. № 5984 і 6100 від 11 і 21 червня № 5859 і 5937.	Звільнені із спецпоселень: а) від 27 березня 1956 р. (греки, болгар, вірмени і члени їх сімей); б) від 28 квітня 1956 р. (кримські татари і члени їх сімей) .	
7.	У 1944-1945 рр. висилались сім'ї осіб, що в період окупації брали німецьке підданство (фолькдатг), голови яких арештовані МВС.	Постанова Особливої наради на підставі листа НКВС № 20-6 1947 р.	Звільнені по Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. "Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами в період ВВВ 1941-1945 років".	
8.	У 1944 р. – вислані члени сімей бандітів і банд посібників ОУН.	Розпорядження НКВС СРСР від 31 березня 1944 р. № 7129.		
9.	У 1945 р. – німці – громадяни СРСР, репатрійовані з Німеччини.	Директива НКВС СРСР № 181 – 1945 р.	Постанова РМ УРСР від 21 березня 1958 р. № 298-035 – заборонено розселення і прописка осіб німецької національності на території Запорізької, Миколаївської, Кримської, Одеської, Херсонської областей, після повернення із спецпоселень, незалежно, де раніше вони проживали – в цих, чи інших областях.	
10.	У 1945 р. – особи, які служили в період війни в німецькій армії, в спеціальних німецьких формуваннях – "власівці" і поліцейські, які втікали з німцями, виселялись на спецпоселення строком на 6 років.	Пост. Державного Комітету оборони СРСР від 18 серпня 1945 р. Директива МВС СРСР № 97 від 20 квітня 1946 р.	Звільнені по Указу УВС СРСР від 13 грудня 1955 р. Постанова РМ СРСР від 7 жовтня 1951 р. № 3857-1763 сс. Звільнені по закінченні строку.	

11.	У 1948 р. – к. керівники і учасники націоналістичного підпілля і озброєних націоналістичних банд, раніше засуджених і позбавлених волі після відбування покарання направлених на заслання з поселенням в окремих місцях СРСР.	Указ Президії Верховної Ради від 21 лютого 1948 р. направити по нарядам МДБ, МВС СРСР і пост. Особливої наради МВС СРСР.	Наказом МВС СРСР від 27 березня 1953 р. звільнені із заслання на поселення.	
12	Пост. РМ СРСР від 6 жовтня 1948 р. виселені куркулі і члени їх сімей із Ізмаїльської обл. Пост. РМ СРСР від 2 березня 1951 р. № 183-88 виселені куркулі із західних областей України і члени їх сімей.	Пост. РМ СРСР від 23 січня 1951 р. виселені куркулі і члени їх сімей із західних областей УРСР. Пост. Особливої наради на основі пост. РМ СРСР від 3 березня 1951 р. № 667-333 сс виселені ієговісти і члени їх сімей із західних областей України.		

ПОІМЕННІ СПИСКИ ГРОМАДЯН, РОЗСТРІЛЯНИХ ОРГАНАМИ НКВС В ТЮРМАХ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

Продовжуємо публікацію прізвищ громадян з числа 6643 заарештованих, які на початку Великої Вітчизняної війни утримувалися в тюрмах НКВС УРСР в містах Києві, Львові, Тернополі, Чернівцях, Кіровограді, Дрогобичі, Самборі, Перемишлі, Чорткові, Ізмаїлі і були розстріляні на початку війни.

Нижче мовою оригіналу закінчуємо публікацію списків громадян, які утримувалися в тюрмах Тернопільщини, розстріляних, а згодом реабілітованих, започаткованих у першому числі нашого часопису за 1994 рік (див. стор. 193-228).

Як і раніше, матеріали готував співробітник Державного архіву Служби безпеки України підполковник Петро Кулаковський.

У наступних числах журналу редакція має намір продовжити публікацію таких списків і по інших регіонах України.

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области, расстрелянных в 1941 году в связи с началом военных действий, впоследствии реабилитированных, уголовные дела на которых хранятся, под данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Ф.И.О.	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Дата, расстрела	Номер дела	Кем, когда реабилитирован
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Авдикович Михаил Антонович	1914	27.04.1941	54-2-11, 196 УК УССР	1941	5761	Прокуратурой Тернопольской области 27.03.1990
2.	Андрюшкив Ярослав Гринькович	1921	не установл.	54-2-11 УК УССР	"-	5782	"- 24.04. 1990
3.	Багрий Михаил Омельянович	1921	"-	"-	28.06.1941	8760	"- 12.05.1992
4.	Байлюк Ероним Васильевич	1920	31.05.1941	"-	21.07.1941	5617	"- 14.12. 1989
5.	Баранецкий Иван Дмитриевич	1897	не установл.	"-	28.06.1941	10344	"- 15.05.1992
6.	Басараб Иван Андреевич	1913	29.04.1941	54-8-11 УК УССР	"-	29236	"- 07.11.1992
7.	Басараб Максим Андреевич	1921	"-	54-2-8-11 УК УССР	"-	"-	"- "
8.	Бессараб Михаил Васильевич	1922	28.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	10863	"- 17.02.1993
9.	Бойчук Нестор Григорьевич	1921	01.03.1941	"-	28.06.1941	9175	"- 14.12.1992
10.	Борецкий Андрей Михайлович	1911	08.04.1941	"-	"-	26758	"- 15.05.1992
11.	Бохинский Антон Павлович	1897	не установл.	"-	"-	10344	"- 15.05.1992
12.	Бриндя Василий Павлович	1915	19.03.1941	54-2-11 УК УССР	07.1941	5834	"- 28.05.1990

13.	Вилош Генрих Якубович	1911	не установл.	-"	-"	-"	-"	15.05.1992
14.	Вовк Василий Григорьевич	1924	не установл.	54-2-11 УК УССР	07.1941	5782	Прокуратурой Тернопольской области 24.04.1990	
15.	Волошин Ярослав Федорович	1910	02.06.1941	-"	21.07.1941	12079	-"	14.12.1993
16.	Гаврилюк Николай Онуфриевич	1913	не установл.	-"	28.06.1941	9599	-"	08.04.1992
17.	Горечи Теофил Иосифович	1892	-"	-"	29.06.1941	7860	-"	12.05.1992
18.	Горбань Андрей Николаевич	1921	05.04.1941	-"	06.07.1941	5527	-"	09.11.1989
19.	Гречкаси Михаил Михайлович	1922	-"	-"	-"	-"	-"	02.11.1989
20.	Григер Иван Лукашевич	1911	-"	-"	-"	-"	-"	02.11.1989
21.	Гроховский Адам Зиновьевич	1914	-"	-"	2806.1941	10344	-"	15.05.1992
22.	Губицкий Михаил Дмитриевич	1914	-"	-"	28.06.1941	-"	-"	15.05.1992
23.	Дуткевич Павел Филиппович	1907	-"	-"	-"	-"	-"	15.05.1992
24.	Исаюк Иван Яковлевич	1913	15.02.1941	-"	21.07.1941	6270	-"	09.01.1992
25.	Кавнацкая Ванда Тадеушовна	1907	не установл.	54-13 УК УССР	1941	3801	-"	16.02.1966
26.	Канюга Петр Иванович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10135	-"	26.05.1993
27.	Караим Маркиян Николаевич	1911	27.04.1941	-"	1941	5761	-"	27.03.1990
28.	Кись Иван Федорович	1901	29.04.1941	-"	21.07.1941	9740	-"	19.06.1992
29.	Кордоновый Василий Иванович	1900	23.06.1941	-"	-"	9833	-"	10.12.1992

30.	Коханский Валерьян Антонович	1919	16.06.1941	-"	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
31.	Красутский Леон Иванович	1922	07.06.1941	-"	-"	-"	-"- 15.05.1992
32.	Лысый Михаил Петрович	1892	не установл.	-"	-"	9616	-"- 06.05.1992
33.	Лозницкий Иосиф Людвигович	1892	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10344	Прокуратурой Тернопольской области 15.05.1992
34.	Максус Андрей Константинович	1882	-"	-"	-"	10344	-"- -"
35.	Максимов Михаил Иванович	1894	-"	-"	06.1941	8270	-"- 27.07.1992
36.	Миротинский Степан	1913	-"	-"	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
37.	Михалицкий Степан Петрович	1920	-"	-"	1941	5761	-"- 27.03.1992
38.	Орловский Филипп Якубович	1912	-"	-"	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
39.	Павелко Павел Степанович	1921	-"	-"	-"	9929	-"- 25.12.1992
40.	Петрушок Григорий Николаевич	1915	29.03.1941	-"	21.07.1941	57.80	-"- 17.04.1994
41.	Пилип Владислав Владиславович	1920	не установл.	-"	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
42.	Путервя Иван Никифорович	1911	12.1940	-"	1941	5886	-"- 10.10.1990
43.	Радом Петр Петрович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
44.	Самборский Эдуард Рудольфович	1895	-"	-"	-"	-"	-"- 15.05.1992
45.	Скричинский Томаш Вацлавович	1914	-"	-"	-"	-"	-"- 15.05.1992
46.	Слободян Остап Васильевич	1915	1941	-"	28.06.1941	9601	-"- 08.04.1992

47.	Смолий Василий Николаевич	1913	15.05.1941	-"	06.1941	10026	-"	18.10.1992
48.	Снятовский Иван Антонович	1923	не установлен.	-"	28.06.1941	7754	-"	12.12.1991
49.	Сопотницкий Максим Иосифович	1921	29.04.1941	54-2-8-11 УК УССР	-"	29236	-"	07.11.1992
50.	Стец Стах Иванович	1901	03.05.1941	54-2-11 УК УССР	1941	10622	-"	31.05.1978
51.	Стецншин Владимир Степанович	1924	05.06.1941	-"	06.1941	8805	-"	17.04.1991
52.	Ткачук Василий Лукьянович	1910	не установлен.	54-2-11 У К УССР	28.06.1941	12842	Прокуратурой Тернопольской области 18.05.1992	
53.	Ткачук Яков Прокопьевич	1905	27.12.1940	-"	-"	25228	-"	12.05.1992
54.	Трус Михаил Лукашович	1922	не установлен.	-"	06.1941	8270	-"	27.07.1990
55.	Урбан Евстафив Иванович	1909	-"	54-3 УК УССР	1941	3736		
56.	Фельдман Теодор-Рудольф Иосифович	1916	-"	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10344	-"	15.05.1992
57.	Фещин Владимир Николаевич	1924	-"	-"	06.1941	8805	-"	08.10.1992
58.	Филезов Матвей Войткович	1889	не установлен.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10344	-"	15.05.1992
59.	Фриц Бронислав Валентинович	1899	07.06.1941	-"	-"	-"	-"	-"
60.	Фриц (Фритц) Чеслав Иванович	1898	06.06.1941	-"	-"	-"	-"	-"
61.	Цебрий Семен Петрович	1913	не установлен.	54-2-8-11 УК УССР	-"	29326	-"	07.11.1992
62.	Цебрий Федор Петрович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	-"	8830	-"	15.05.1992
63.	Цебрий Михаил Яцкович	1921	05.1941	-"	-"	8830	-"	-"

64.	Цибушник Стефан Михайлович	1912	10.05.1941	54-2-8-11, 196 УК	06.1941	25491	-"- 21.04.1993
65.	Цюрко Иосиф	1901	07.06.1941	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992
66.	Чернега Мирослав Васильевич	1922	28.03.1941	-"-	21.07.1941	4166	-"- 30.05.1991
67.	Чернецкий Иван Степанович	1905	10.04.1941	-"-	06.1941	8270	-"- 27.07.1992
68.	Шевчук Иван Корнеевич	1911	не установл.	-"-	28.06.1941	12975	-"- 15.05.1992
69.	Шевчук Петр Корнеевич	1919	25.04.1941	-"-	-"-	-"-	-"- -"-
70.	Шкабарницкий Николай Алексеевич	1921	06.02.1941	54-2-11 УК УССР	1941	5782	Прокуратурой Тернопольской области 24.04.1990
71.	Юськевич Дарья Сидоровна	1918	21.12.1940	-"-	06.1941	5931	-"- 03.10.1990
72.	Ясинский Михаил Григорьевич	1907	не установл.	-"-	28.06.1941	10344	-"- 15.05.1992

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области, приговоренных к различным срокам лишения свободы, в т.ч. и к ВМН, впоследствии расстрелянных в 1941 году в связи с началом военных действий, сведения о наличии уголовных дел на которых, по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№	Ф.И.О.	Год рожден.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Дата расстрела
1	2	3	4	5	6	7
1.	Бидный Федор Степанович	1920	21.02.1941	54-2-11 УК УССР	14.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941
2.	Бонь Никифор Иванович	1916	не установлен.	-"	29.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941
3.	Бугай Иван Миронович	1908	-"	-"	17.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941
4.	Выннычек Иван Николаевич	1912	-"	-"	09.06.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	29.06.1941
5.	Гайда Станислав Иванович	1911	-"	-"	25.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941
6.	Гамуга Ярослав Васильевич	1913	-"	-"	07.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
7.	Горин Иван Петрович	1920	-"	54-10-11 УК УССР	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941
8.	Грицак Петр Андреевич	1912	-"	54-1а УК УССР	31.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941
9.	Гураль Николай Михайлович	1920	не установлен.	54-2-11 УК УССР	10.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	1941
10.	Гусак Дмитрий Иванович	1913	-"	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941
11.	Данилків Николай Григорьевич	1921	-"	-"	08.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
12.	Дмитровский Михаил Васильевич	1911	-"	-"	17.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
13.	Добчанский Василий Степанович	1923	-"	-"	28.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941

14.	Залуцкий Богдан Степанович	1920	26.01.1941	-"	22.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
15.	Захаркив Николай Дмитриевич	1919	29.03.1941	-"	11.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
16.	Зембер Болеслав Леонович	1901	04.11.1940	54-2-10 УК УССР	09.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	-"
17.	Ковалишин Петр Григорьевич	1908	не установлен.	-"	10.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941
18.	Костюк Петр Иванович	1913	-"	54-2-11 УК УССР	29.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941
19.	Козловский Иосиф Иосифович	1900	-"	-"	09.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941
20.	Корчовский Рудольф Мартынович	1886	-"	54-10 ч.1, 80 УК	17.02.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941
21.	Крупа Илья Семенович	1895	не установлен.	54-10 ч.1, 54-11 УК УССР	20.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941
22.	Лещинский Филипп Романович	1915	-"	54-2-11 УК УССР	10.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"
23.	Литвин Степан Алексеевич	1920	-"	-"	08.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
24.	Осадец Иван Аполинарович	1915	-"	56-16 УК УССР	13.03.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
25.	Остапишин Федор Михайлович	1903	-"	54-2-11 УК УССР	17.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
26.	Павлив Теодор Григорьевич	1915	-"	-"	08.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны
27.	Петрух Василий Иванович	1921	28.03.1941	-"	-"	-"
28.	Пинкольский Иосиф Иванович	1911	не установлен.	54-12 УК УССР	26.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941
29.	Польный Григорий Антонович	1904	02.10.1940	54-2-11 УК УССР	28.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
30.	Пуковский Милько Михайлович	1909	27.02.1941	54-10 УК УССР	09.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941

31.	Разумняк Иван Андреевич	1910	27.05.1940	54-13 УК УССР	12.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
32.	Рыбак Станислав Сафронович	1921	15.02.1941	54-10. ч.1, 54-11 УК УССР	20.04.1941 Тернопольским облсудом 7 лет л/св.	-"
33.	Садовский Василий Григорьевич	1914	не установл.	54-11 УК УССР	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941
34.	Садовский Иван Никитович	1899	-"	54-10-11 УК УССР	23.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941
35.	Сапужак Михаил Николаевич	1908	-"	54-10 УК УССР	09.06.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	-"
36.	Слободян Николай Васильевич	1911	23.12.1940	54-2-11 УК УССР	23.06.1941 Тернопольским облсудом 5 лет л/св.	1941
37.	Стойкие Иван Филиппович	1907	не у станов л.	-"	17.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"
38.	Серетный Петр Стахович	1922	-"	54-2-11 УК УССР	10.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"
39.	Томашевский Вацлав Иосифович	1916	-"	54-12 УК УССР	09.01.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"
40.	Юркевич Адам Иосифович	1921	18.10.1940	-"	04.02.1941 Тернопольским облсудом л/св.	-"
41.	Юрковский Бронислав Иванович	1911	не установл.	-"	09.06.1941 Выездной сессией Тернопольского облсуда к ВМН.	24.06.1941 г.Бережаны

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области, расстрелянных в 1941 году с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Ф.И.О.	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Дата расстрела	Номер дела
1	2	3	4	5	6	7
1.	Александрюк Григорий Дмитриевич	1895	13.06.1940	54-6 УК УССР	28.06.1941	2642
2.	Ангелюк Семен Петрович	1911	31.05.1941	54-2-11 УКУССР	21.07.1941	29075
3.	Ангелюк Захарий Николаевич	1908	-"	-"	-"	-"
4.	Андриевский Владимир Павлович	1916	не установл.	-"	28.06.1941	25854
5.	Антонюк Андрей Андреевич	1909	24.04.1941	-"	21.07.1941	25989
6.	Бабий Андрей Гаврилович	1920	06.1941	-"	1941	13588
7.	Бабий Андрей Иосифович	1921	07.04.1941	-"	21.07.1941	26758
8.	Багрий Михаил Лукьянович	1921	не установл.	-"	28.06.1941	26216
9.	Балехиевский Иван Федорович	1910	14.04.1941	-"	21.07.1941	26231
10.	Банд Василии Иванович	1884	24.06.1941	-"	-"	27679
11.	Баценко Даниил Ильич	1914	не установл.	-"	27.06.1941	25586
12.	Баранек Василий Матвеевич	1880	-"	54-13 УК УССР	28.06.1941	1509
13.	Беднарский Методий Михайлович	1891	-"	20.54-11 УКУССР	-"	25196
14.	Безубчак Зиновий Константинович	1907	28.06.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	30099

15.	Белинкевич Мирослав-Иван Владимирович	1902	1941	-"	-"	1035
16.	Бзовый Василий Григорьевич	1910	08.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25989
17.	Билык Василий Иванович	1912	07.04.1941	-"	-"	-"
18.	Богуславский Николай Федорович	1919	15.03.1941	-"	27.06.1941	31783
19.	Боднар Василий Васильевич	1915	02.05.1941	-"	21.07.1941	25989
20.	Боднар Иосиф Павлович	1915	24.04.1941	54-2-8 УК УССР	21.07.1941	25552
21.	Боднарук Федор Михайлович	1913	21.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25292
22.	Бойко Иван Михайлович	1912	не установл.	-"	28.06.1941	5547
23.	Бондарчук Александр Васильевич	1905	28.05.1941	-"	-"	30171
24.	Борис Михаил Филиппович	1909	09.04.1941	20. 54-8-11 УК УССР	21.07.1941	25304
25.	Борчук Стефан Федорович	1907	10.01.1941	54-6 УК УССР	-"	22867
26.	Бохняк Ольга Михайловна	1922	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	5527
27.	Бугера Степан Петрович	1910	22.04.1941	-"	21.07.1941	26231
28.	Бурденюк Василий Яковлевич	1920	25.04.1941	-"	-"	25989
29.	Бурейко Михаил Никифорович	1910	22.04.1941	-"	-"	1969
30.	Буртак Петр Иосифович	1895	28.06.1941	-"	-"	29747
31.	Бучка Юрий Филиппович	1902	-"	-"	-"	29748
32.	Ваврив Иван Франкович	1914	31.05.1941	20. 54-2-11 УК УССР	-"	25930
33.	Ваколюк Михаил Васильевич	1911	13.05.1441	54-2-11 УК УССР	-"	26200
34.	Василии Дмитрий Васильевич	1920	17.05.1441	-"	-"	5616

35.	Василии Ефстафий Яковлевич	1907	08.06.1941	-"	-"	25324
36.	Василик Стефан Семенович	1902	25.02.1941	-"	-"	10539
37.	Василькив Арсентий Иосифович	1908	28.02.1941	-"	-"	29477
38.	Верстюк Петр Стефанович	1912	11.04.1941	-"	-"	25989
39.	Вовк Андрей Филиппович	1915	не установл.	-"	28.06.1941	25917
40.	Волянский Иосиф Михайлович	1919	25.02.1941	-"	21.07.1941	25884
41.	Гаджос Дмитрий Михайлович	1916	23.04.1941	-"	-"	26231
42.	Гаевский Павел Григорьевич	1920	не установл.	-"	28.06.1941	25830
43.	Гайдук Теодозня Ивановна	1917	-"	-"	1941	25196
44.	Галайко Ярослав Атамаксович	1922	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	26216
45.	Галькович Василий Андреевич	1909	-"	-"	-"	25525
46.	Галушко Иван Алексеевич	1898	10.04.1941	-"	21.07.1941	25539
47.	Гапчук Иван Васильевич	1912	25.06.1941	-"	-"	30021
48.	Гачинский Иосиф Мартынович	1900 (1910)	не установл.	54-10 ч.1 УК УССР	28.06.1941	25982
49.	Гачкевич Михаил Иванович	1905	-"	54-12 УК УССР	-"	25830
50.	Герман Петр Иосифович	1918	25.06.1941	54-1 п. «а» УК УССР	21.07.1941	34070
51.	Глемвицкий Михаил Федорович	1910	31.05.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25886
52.	Гнида Сергей Иванович	1911	не установл.	54-6-13 УК УССР	1941	3739
53.	Горгура Михаил Петрович	1911	-"	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	25319

54.	Горин Дмитрий Федорович	1913	-"	54-2-8-11 УК УССР	1941	25491
55.	Гоцко Иван Васильевич	1911	05.03.1941	54-2-11 КУ УССР	21.07.1941	2458
56.	Григоркив Павел Васильевич	1904	24.04.1941	-"	-"	29423
57.	Гулевич Емельян Антонович	1922	04.03.1941	-"	-"	25493
58.	Гулык Михаил Иванович	1921	29.05.1941	-"	-"	3290
59.	Гуменный Иван Панькович	1921	не установл.	-"	28.06.1941	8830
60.	Гуменчук Ярослав Демьянович	1922	21.04.1941	-"	21.07.1941	4166
61.	Гумницкий Алексей Иванович	1912	не установл.	-"	1941	26758
62.	Гумницкий Василий Марьянович	1916	-"	54-8-11 УК УССР	-"	6160
63.	Гуцул Иван Григорьевич	1918	16.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	25292
64.	Гуцул Петр Павлович	1905	30.04.1941	54-8 УК УССР	21.06.1941	5824
65.	Данчук Иван Якимович	1913	10.02.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	29474
66.	Даньчук Василий Антонович	1911	18.04.1941	-"	-"	28955
67.	Дволитка Петр Васильевич	1915	09.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	29539
68.	Декайло Филипп Павлович	1916	12.05.1941	-"	-"	12964
69.	Делявский Петр Михайлович	1911	30.07.1941	-"	-"	25518
70.	Демыда Иван Петрович	1915	не установл.	-"	28.06.1941	25854
71.	Демыда Николай Петрович	1919	-"	-"	-"	-"
72.	Демыда Мирон Петрович	1921	-"	-"	-"	-"
73.	Демыда Семен Петрович	1917	-"	-"	-"	-"
74.	Демидась Анна Денисовна	1921	-"	-"	1941	25999
75.	Демидась Михаил Денисович	1923	-"	-"	-"	25474

76.	Демкив Михаил Антонович	1922	07.03.1941	-"	21.07.1941	26182
77.	Держак Василий Николаевич	1903	28.05.1941	-"	-"	3701
78.	Держак Николай Николаевич	1918	27.05.1941	-"	-"	-"
79.	Деркач Василий Григорьевич	1917	30.03.1941	-"	-"	25292
80.	Держж Иван Матвеевич	1920	07.04.1941	-"	-"	-"
81.	Держж Федор Иванович	1909	25.03.1941	54-2 УК УССР	-"	-"
82.	Дзеник Зиновий Васильевич	1921	08.02.1941	54-2-11 УКУССР	-"	25895
83.	Дыць Матвей Трофимович	1900	28.02.1941	-"	-"	25509
84.	Дольный Василий Степанович	1920	не установл.	54-2-11 УК УССР	27.06.1941	25586
85.	Дончик Василий Иванович	1914	07.04.1941	-"	21.07.1941	25989
86.	Драбек Иосиф Николаевич	1910	17.06.1941	-"	-"	29475
87.	Дудка Михаил Петрович	1914	28.02.1941	54-8 УК УССР	-"	5813
88.	Дьяковский Петр Иванович	1910	25.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"	2265
89.	Дьяковский Ярослав Михайлович	1920	29.01.1941	-"	-"	1017
90.	Дюк Стах Григорьевич	1921	10.02.1941	-"	1941	25798
91.	Евчук Федор Олиянтович	1902	15.06.1941	-"	21.07.1941	29492
92.	Жарий Тарас Дмитриевич	1913	16.01.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	29479
93.	Жукевич Михаил Николаевич	1908	не установл.	-"	1941	26036
94.	Жураковскнй Михаил Макарович	1919	-"	-"	27.06.1941	25586

95.	Забейборода Иван Дмитриевич	1914	18.04.1941	-"	21.07.1941	26231
96.	Завадский Иван Алексеевич	1911	02.02.1941	-"	-"	6196
97.	Заверуха Антон Михайлович	1904	27.06.1941	-"	-"	6274
98.	Залапский Михаил Григорьевич	1912	21.01.1941	-"	-"	62081
99.	Запорожан Василий Николаевич	1916	08.04.1941	-"	-"	25989
100.	Заривный Степан Васильевич	1922	16.03.1941	-"	-"	5834
101.	Зарицкнй Василии Петрович	1924	не установл.	-"	1941	29236
102.	Засадный Иван Васильевич	1920	22.04.1941	-"	21.07.1941	5609
103.	Зелинская Зофия Изидоровна	1923	28.04.1941	-"	-"	0212946
104.	Земледух Василий Романович	1900	27.04.1941	-"	-"	3894
105.	Знак Илько Григорьевич	1910	21.04.1941	54-2 УК УССР	-"	31664
106.	Зозуляк Иван Марьянович	1906	20.02.1941	54-9 УК УССР	-"	34360
107.	Зонов Федор Григорьевич	1895	23.06.1941	54-6 УК УССР	-"	43486
108.	Зубрецкий Федор Николаевич	1912	27.05.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25980
109.	Зуляк Роман Романович	1920	14.04.1941	-"	-"	26231
110.	Иванкив Демьян Михайлович	1914	02.02.1941	-"	-"	10904
111.	Иванцев Дмитрий Юркович	1904	01.02.1941	-"	-"	9454
112.	Иванюк Петр Дмитриевич	1915	23.04.1941	-"	-"	2623

113.	Кавка Владимир Кириллович	1902	28.03.1941	-"	-"	25587
114.	Каганец Василий Иванович	1910	29.04.1941	-"	-"	29960
115.	Калапац Александр Иванович	1917	31.05.1941	-"	-"	5617
116.	Калищакивна Юзефа Юзефовна	1916	07.06.1941	-"	28.06.1941	6056
117.	Калиновский Станислав Мартынович	1903	08.06.1941	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	6056
118.	Каменецкая Вера Ивановна	1919	08.03.1941	-"	21.07.1941	25991
119.	Канюк Константин Петрович	1912	02.02.1941	-"	-"	6196
120.	Капуста Роман Иосифович	1914	10.05.1941	-"	1941	25491
121.	Качура Михаил Николаевич	1922	23.05.1941	-"	21.07.1941	9218
122.	Кеба Михаил Иванович	1919	28.04.1941	-"	-"	28854
123.	Кизюк Богдан Николаевич	1922	01.02.1941	-"	-"	6196
124.	Кнзюк София Владимировна	1902	27.01.1941	-"	-"	-"
125.	Кизюк Онуфрий Михайлович	1907	-"	-"	-"	-"
126.	Кизюк Стефан Семенович	1910	29.01.1941	-"	-"	-"
127.	Килимар Валадимир Михайлович	1921	27.05.1941	-"	-"	3701
128.	Киндибалюк Мирослав Дмитриевич	1920	10.04.1941	-"	-"	6180
129.	Клищ Илья Петрович	1902	22.03.1941	54-2-11, 196 УК УССР	1941	094502

130.	Клочко Михаил Кондратьевич	1903	05.03.1941	54-2- 11 УК УССР	21.07.1941	2280
131.	Ключка Михаил Степанович	1914	03.12.1940	54-8-11 УК УССР	-"	28959
132.	Кобзар Иванина Юрьевна	1914	11.02.1941	54-2-11 УКУССР	21.07.1941	6196
133.	Ковальчук Иван Алексеевич	1901	02.02.1941	-"	-"	25290
134.	Ковальчук Михаил Михайлович	1909	22.02.1941	-"	-"	25290
136.	Козак Иван Васильевич	1909	14.02.1941	54-10-11 УКУССР	21.07.1941	26147
137.	Козар Михаил Игнатъевич	1921	12.05.1941	54-2-11 УК УССР	-"	29473
138.	Козюк Василий Семенович	1891	24.05.1941	20. 54-2-11 УК УССР	-"	5994
139.	Козюк Николай Васильевич	1921	14.05.1941	20. 54-2 УК УССР	-"	5994
140.	Козюк Юрий Григорьевич	1897	22.02.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25290
141.	Колодий Николай Антонович	1909	06.12.1940	54-2-1 1 УК УССР	21.07.1941	3724
142.	Копачук Мирон Емельянович	1921	06.02.1941	-"	1941	29225
143.	Кормило Павел Иванович	1916	28.02.1941	-"	21.07.1941	25509
144.	Косар Стефан Михайлович	1914	28.02.1941	-"	-"	8258
145.	Костев Яков Матвеевич	1898	28.02.1941	-"	-"	2279
146.	Кошуба Константин (Марык) Антонович	1921	23.05.1941	-"	-"	25513
147.	Кранчнн Степан Михайлович	1906	22.02.1941	-"	-"	2997
148.	Краколович Никита Васильевич	1902	07.04.1941	-"	-"	25989

149.	Крижановский Стефан Андреевич	1919	29.01.1941	-"	-"	6196
150.	Крыса Семен Фолнппович	1881	13.05.1941	20. 54-2-11 УКУССР	-"	28958
151.	Круподра Владимир Николаевич	1907	24.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"	29409
152.	Кубнтовнч Федор Николаевич	1920	19.03.1941	-"	-"	29456
153.	Кубишен Михаил Николаевич	1922	не установл.	-"	1941	25880
154.	Кузнмкив Василий Дмитриевич	1912	23.05.1941	-"	21.07.1941	26231
155.	Куриец Иван Стефанович	1885	04.04.1941	-"	-"	25989
156.	Кусый Василий Григорьевич	1910	26.06.1941	-"	1941	13588
157.	Куц Михаил Дмитриевич	1908	22.03.1941	54-2-11, 196 УК УССР	-"	5479
158.	Кучирка Василий Михайлович	1914	14.01.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	25804
159.	Кушниц Владимир Прокофьевич	1911	25.04.1941	."	-"	29475
160.	Ладобрюк Юрий Васильевич	1909	31.05.1941	-"	-"	29807
161.	Лалек Владимир Симкович	1922	не установл.	-"	28.06.1941	26216
162.	Лапуц Алексей Николаевич	1914	10.05.1941	54-8-11 УК УССР	1941	25491
163.	Латын Михаил Васильевич	1913	30.05.1941	54-2-11 УКУССР	21.07.1941	25886
164.	Латын Михаил Иванович	1911	30.05.1941	-"	-"	-"
165.	Лашта Дмитрий	1917	18.11.1940	-"	-"	25313

166.	Левицкий Григорий Игнатович	1921	10.05.1941	54-2-1 1 УК УССР	28.06.1941	7972
167.	Легинович Ярослав Григорьевич	1915	03.02.1941	-"	21.07.1941	6196
168.	Лелик Дмитрий Иванович	1913	07.04.1941	-"	-"	25989
169.	Лысик Григорий Степанович	1903	27.04.1941	-"	-"	29488
170.	Лесык Иосиф Григорьевич	1914	16.01.1941	-"	-"	25804
171.	Лескив Антон Степанович	1921	17.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	26182
172.	Лескив Иван Васильевич	1900	22.02.1941	-"	-"	25290
173.	Лехкун Афанасий Михайлович	1915	30.04.1941	-"	-"	29490
174.	Лызуник Михаил Иванович	1910	25.02.1941	-"	-"	25977
175.	Лысив Петр Иванович	1922	19.02.1941	-"	-"	29091
176.	Лысый Антон Иосифович	1914	27.05.1941	-"	-"	3701
177.	Лыстюк Николай Григорьевич	1918	08.03.1941	-".	-"	094175
178.	Луцив Дмитрий Иванович	1919	02.02.1941	-"	-"	6196
179.	Луцив Роман Степанович	1922	-"	-"	-"	6196
180.	Луцив Семен Онуфриевич	1921	10.05.1941	-"	29.06.1941	26216
181.	Маковецкий Михаил Леонтьевич	1909	-"	-"	1941	25319
182.	Маленюк Владимир Петрович	1918	27.04.1941	-"	21.07.1941	7407
183.	Малишевский Платон Марьянович	1919	10.05.1941	-"	1941	26758

184.	Малыч Михаил Иосифович	1902	-"	54-10 УК УССР	28.06.1941	26197
185.	Манорик Франко Антонович	1885	-"	20. 54-2-11 УК УССР	-"	25854
186.	Маркевич Степан Иосифович	1915	23.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	26231
187.	Мартынюк Дмитрии Васильевич	1919	11.04.1941	_"	-"	125989
188.	Марчак Алексей Павлович	1896	31.05.1941	-"	-"	29827
189.	Марчук Мефодий Трофимович	1919	не установл.	-"	27.06.1941	255115
190.	Масек Иван Никитович	1905	26.02.1941	-"	21.07.1941	8259
191.	Масляк Михаил Корнеевич	1897	10.05.1941	54-2-6-13 УК УССР	28.06.1941	26757
192.	Матейкив Василий Иванович	1912	25.06.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	30049
193.	Матыйцев Иосиф Григорьевич	1916	12.06.1941	-"	-"	25408
194.	Машталер Гилярий Яцкович	1919	10.05.1941	-"	1941	29638
195.	Мельник Дмитрий Павлович	1900	26.06.1941	-"	21.07.1941	12225
196.	Мельник Николай Иванович	1902	21.06.1941	20. 54-8 56-17 УК УССР	-"	089648
197.	Мельник Павел Иванович	1906	06.10.1939	54-6 УК УССР	-"	22873
198.	Мерович Александр Якимович	1921	17.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.41	7383
199.	Меуш Иосиф Филиппович	1915	10.11.1940	54-8-11 УК УССР	-"	29430
200.	Микиташ Владимир Николаевич	1920	18.05.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25587

201.	Микитишин Петр Яцкович	1913	10.05.1941	-"	29.06.1941	26216
202.	Мирус Ефстафий Иванович	1922	21.02.1941	-"	21.07.1941	30285
203.	Мирус Иван Григорьевич	1915	26.05.1941	-"	-"	29475
204.	Михальчук Иван Павлович	1914	17.04.1941	-"	-"	25292
205.	Мицько Яков Иванович	1890	28.05.1941	-"	-"	30034
206.	Мулярчук Константин Александрович	1921	10.05.1941	-"	29.06.1941	26755
207.	Мускалюк Федор Иванович	1912	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	28212
208.	Мякуш Иван Иосифович	1908	-"	-"	1941	10026
209.	Наболотный Петр Яковлевич	1908	-"	-"	28.06.1941	25319
210.	Наконечный Стах Васильевич	1909	19.05.1941	-"	21.07.1941	5858
211.	Неживый Иван Спридонович	1911	не установл.	-"	28.06.1941'	26216
212.	Ненеч Ольга Антоновна	1918	30.03.1941	-"	21.07.1941	25292
213.	Ннколина-Хиць Мария Ивановна	1901	23.03.1941	-"	-"	5998
214.	Нич Мирослав Николаевич	1922	06.06.1941	-"	1941	5443
215.	Новак Ярослав Михайлович	1919	02.02.1941	-"	21.07.1941	30065
216.	Овчарук Алексей Семенович	1901	03.03.1941	-"	-"	25326
217.	Огида Иосиф Иванович	1919	11.04.1941	54-2-11 УКУССР	21.07.1941	6180

218.	Олейник Ярослав Петрович	1922	28.01.1941	-"	-"	3701
219.	Олексюк Павел Иванович	1919	21.03.1941	-"	-"	25292
220.	Олиник Иван Петрович	1903	22.02.1941	-"	-"	25290
221.	Орлик Павел Петрович	1913	09.01.1941	-"	-"	7137
222.	Осадец Дмитрий Михайлович	1904	26.05.1941	-"	-"	25513
223.	Осадчук Николай Романович	1921	25.02.1941	-"	-"	5478
224.	Палий Иван Иосифович	1922	22.04.1941	-"	-"	25989
225.	Панкив Степан Никитович	1914	04.04.1941	-"	-"	5816
226.	Панчик Михаил Иванович	1913	02.06.1941	-"	-"	5617
227.	Парубочий Николай Иванович	1905	24.05.1941	-"	-"	29485
228.	Парубочий Николай Пантелеевич	1921	24.04.1941	-"	-"	29874
229.	Паскарек Стефан Павлович	1904	28.05.1941	-"	-"	25876
230.	Пастух Михаил Иванович	1896	28.06.1941	-"	-"	30039
231.	Пастушак Изэроним Иванович	1923	13.03.1941	-"	-"	29093
232.	Петрив Андрей Тимофеевич	1912	03.05.1941	-"	-"	25326
233.	Петрив Иван Демьянович	1907	25.05.1941	-"	-"	5053
234.	Петрович Петр Исаакович	1912	31.05.1941	-"	-"	30052
235.	Пивоварчук Иван Остапович	1909	30.04.1941	-"	-"	29487

236.	Пидвисоцкий Василий Алексеевич	1909	24.02.1941	-"	-"	5423
237.	Пидгирняк Василий Иванович	1913	-"	-"	-"	5423
238.	Пидгуречный Стефан Дмитриевич	1923	14.03.1941	-"	-"	26182
239.	Погорецкий Мирослав Стефанович	1909	29.01.1941	-"	-"	1017
240.	Подольский Михаил Дмитриевич	1922	20.03.1941	-"	-"	25493
241.	Подлецкий Михаил Яковлевич	1904	09.04.1941	20.54-8-11 УКУССР	-"	29429
242.	Поздык Степан Григорьевич	1915	11.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	12994
243.	Покуславскнй Михаил Николаевич	1912	23.06.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	30050
244.	Покуславский Николай Николаевич	1915	24.06.1941	-"	-"	30050
245.	Приймак Василий Степанович	1911	16.01.1941	-"	-"	25804
246.	Прондюк Михаил Яковлевич	1919	04.05.1941	54-8 УК УССР	-"	094074
247.	Пупеза Иван Михайлович	1910	08.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	284392
248.	Ременда Антон Михайлович	1921	12.03.1941	-"	-"	25587
249.	Рогатинский Степан Иванович	1919	25.04.1941	-"	-"	26030
250.	Рожелюк Петр Николаевич	1921	13.05.1941	-"	-"	29489
251.	Руцак Стефан Иосифович	1921	23.04.1941	-"	-"	25547
252.	Садовский Василий Николаевич	1922	03.05.1941	-"	-"	25326
253.	Садовский Онуфрий Андреевич	1899	10.06.1941	-"	-"	29691

254.	Саламон Стефан Авсентьевич	1914	28.04.1941	-"	-"	5523
255.	Свергун Василий Дмитриевич	1920	20.02.1941	-"	-"	25964
256.	Святой Михаил Ильич	1921	28.03.1941	-"	-"	4166
257.	Семен Петр Андреевич	1917	не установл.	-"	1941	29225
258.	Семирозум Николай Кириллович	1913	31.05.1941	-"	21.07.1941	25955
259.	Склярчук Иван Харитонович	1895	27.04.1941	-"	-"	3894
260.	Склярчук Степан Гаврилович	1901	-"	-"	-"	3894
261.	Склярчук Стефан Михайлович	1909	-"	-"	-"	3894
262.	Скрипник Дмитрий Иванович	1905	29.04.1941	-"	-"	5858
263.	Слобода Иван Михайлович	1919	17.02.1941	-"	-"	5606
264.	Слободян Григорий Федорович	1914	25.04.1941	-"	-"	29486
265.	Слободян Игнат Иванович	1897	16.04.1941	-"	-"	5856
266.	Слоик Петр Стефанович	1905	22.02.1941	-"	1941	25290
267.	Сороцкий Петр Григорьевич	1923	не установл.	-"	1941	11796
268.	Сосак Владимир Карлович	1915	26.01.1940	54-8 УК УССР	21.07.1941	274439
269.	Сосный Михаил Семенович	1914	1941	54-12 УК УССР	28.06.1941	25830
270.	Сось Стефан Иванович	1893	27.04.1941	54-8 УК УССР	21.07.1941	29439
271.	Спасюк Стефан Стефанович	1920	30.04.1941	-"	-"	5824

272.	Стаецкий Иван Яковлевич	1906	17.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	25292
273.	Старак Владимир Иванович	1911	20.02.1941	-"	-"	5705
274.	Стасюк Михаил Михайлович	1899	27.04.1941	-"	-"	3894
275.	Сташкнв Вицентнн Игнатъевич	1900	25.06.1941	54-6 УК УССР	-"	2395
276.	Стенишин Василий Иванович	1911	23.02.1941	54-2-11 УК УССР	-"	26292
277.	Стефанскнй Леон Иванович	1907	22.03.1941	54-6 УК УССР	-"	2988
278.	Стибан Стефан Антонович	1915	21.06. 341	54-2-11 УК УССР	-"	29673
279.	Стойковскнй Степан Михайлович	1922	23.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	25547
280.	Сторощук Степан Иванович	1921	12.05.1941	-"	-"	25989
281.	Стойновскнй Иван Казимирович	1922	15.05.1941	-"	1941	6003
282.	Стратейчук Дмитрий Васильевич	1912	26.06.1941	-"	21.07.1941	25914
283.	Стратийчук Роман Михайлович	1914	23.04.1941	-"	-"	26231
284.	Терпиляк Василий Антонович	1904	15.03.1941	-"	-"	25473
285.	Тимков Станислав Михайлович	1922	08.04.1941	-"	-"	275020
286.	Тимчук Павел Петрович	1904	16.02.1941	54-10 УК УССР	-"	28865
287.	Тытор Даниил Иванович	1902	25.05.1941	-"	-"	32832
288.	Тыран Андрей Борисович	1914	31.05.1941	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	10639
289.	Ткач Михаил Федорович	1915	не установл.	-"	1941	22742

290.	Ткачик Дмитрий Алексеевич	1912	25.04.1941	-"	21.07.1941	267544
291.	Ткачук Иван Степанович	1910	26.04.1941	-"	-"	3894
292.	Ткачук Михаил Иванович	1921	05.05.1941	-"	-"	29491
293.	Томечик Карл Антонович	1890	не уставовл.	-"	1941	14046
294.	Тонковид Иосиф Васильевич	1912	29.05.1941	54-2-11 УК УССР	21.07 1941	25587
295.	Торчевский Людвиг Иванович	1920	не установл.	-"	28.06 1941	25604
296.	Тягнибеда Гринько Михайлович	1920	-"	-"	-"	25519
297.	Тягнибок Иван Петрович	1894	25.06.1941	-"	21.07 1941	31785
298.	Фалчук Василий Степанович	1923	23.04.1941	-"	-"	25547
299.	Федишин Николай Дмитриевич	1899	28.03.1941	-"	-"	25587
300.	Федоров Михаил Степанович	1916	01.06.1941	-"	-"	29493
301.	Федощук Онуфрий Андреевич	1922	10.04.1941	-"	-"	6180
302.	Фецак Арсений Степанович	1914	26.06.1941	54-6 УК УССР	-"	28769
303.	Филькевич Николай Николаевич	1920	29.04.1941	54-2-8 УК УССР	-"	95302
304.	Фогуль Иван Семенович	1913	30.04.1941	54-2-11 УК УССР	-"	089977
305.	Фундытус Иван Леоновч	1912	25.06.1941	-"	-"	2241
306.	Харевич Василий Иванович	1912	24.05.1941	-"	-"	29478
307.	Харовский Дмитрии Антонович	1910	25.04.1941	-"	-"	25530

308.	Хлопась Дмитрий Федорович	1907	не установл.	54-12 УК УССР	1941	25196
309.	Холява Иван Михайлович	1921	-"	54-2-1 1 УК УССР	-"	26216
Э10.	Хомив Михаил Степанович	1917	-"	-"	28.06.1941	25830
311.	Худык Степан Петрович	1899	24.06.1941	-"	21.07.1941	31089
312.	Цецюра Корнель Павлович	1912	06.03.1941	-"	-"	3768
313.	Чапурда Михаил Андреевич	1908	22.02.1941	-"	-"	25290
314.	Чепиль Михаил Андреевич	1920	22.06.1941	-"	-"	5437
315.	Черемхора Михаил Иванович	1921	11.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	25989
316.	Чернобай Дмитрий Данилович	1919	05.04.1941	-"	-"	25292
317.	Чучук Владимир Михайлович	1922	23.04.1941	-"	-"	25547
318.	Шаргань Павел Михайлович	1922	17.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941	26182
319.	Шафронюк Алексей Андреевич	1910	16.06.1941	-"	-"	16784
320.	Шевцов Григорий Иванович	1920	29.04.1941	54-2-6 УК УССР	21.07.1941	25302
321.	Шевчук Игнат Теодорович	1921	17.03.1941	54-2-11 УК УССР	-"	26182
322.	Шевчук Михаил Андреевич	1920	-"	-"	-"	26182
323.	Шевчук Михаил Стефанович	1921	14.03.1941	-"	-"	26182
324.	Шевчук Павел Антонович	1902	24.06.1941	-"	-"	32256
325.	Шендарук Стефан Онуфриевич	1913	28.06.1941	-"	-"	273608
326.	Шиленко Василий Михайлович	1922	28.04.1941	-"	-"	25547

327.	Шкугра Михаил Павлович	1916	06.05.1941	-"	-"	12964
328.	Штымпованный Василий Григорьевич	1919	25.04.1941	-"	-"	25518
329.	Шугин Стефан Михайлович	1913	08.03.1941	54-10 ч. 1, 206-17 п. "а" УК УССР	1941	5484
330.	Шур Стах Николаевич	1912	1941	54-2-11 УК УССР	28.06.1941	25549
331.	Юрийчук Владимир Антонович	1911	24.06.1941	54-10 УК УССР	21.07.1941	10771
332.	Юрчинский Георгий Остапович	1910	19.02.1941	54-2-1 1УК УССР	-"	29475
333.	Янишевский Людвиг Николаевич	1910	15.03.1941	-"	1941	5479
334.	Янковский Владимир Франкович	1893	не установл.	-"	-"	10344
335.	Янковская Мария Юрковна	1919	02.04.1941	-"	21.07.1941	25292

СПИСОК

граждан, содержащихся в тюрьме НКВД № 2 г. Черткова, приговоренных к различным срокам лишения свободы,

расстрелянных 21.07.1941 года в связи с началом военных действий, впоследствии реабилитированных, уголовные дела, на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Ф.И.О.	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Номер дела	Кем и когда реабилитирован.
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Белоус Иван Иванович	1905	03.02.1941	54-2-11 УК УССР	18.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет с/ св.	6595	Верховным судом Украины 04.10.1990.
2.	Боднар Иван Данилович	1920	28.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л /св.	9454	Верховным судом Украины 29.03.1990.
3.	Внннк Иосиф Иванович	1910	18.01.1941	-"	17.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	8363	Прокуратурой Украины 17.10.1991.
4.	Гаврищак Яков Таносович	1912	08.02.1941	-"	13.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	6595	Верховным судом Украины 04.10.1990.
5.	Глух Иван Григорьевич	1911	31.01. 1941	-"	15.06.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
6.	Гойда Дмитрий Алексеевич	1913	1940	-"	19.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л /св.	8363	Прокуратурой Украины 17.10.1991.
7.	Голик Иван Васильевич	1922	22.02.1941	-"	26.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	8369	Прокуратурой Тернопольской области 23.10.1991.

8.	Голодивскнй Петр Лукьянович	1920	20.03.1941	54-2-11 УК УССР	15.05.1941 Тернопольским облсудом.	2454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
9.	Голубович Богдан Касьянович	1920	16.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"	-"
10.	Грабець Иван Васильевич	1900	10.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 07.07. 1992.
11.	Данилишин Иван Петрович	1910	10.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр. войск НКВД 8 лет л/св.	-"	Прокуратурой Тернопольской области 21.07.1992.
12.	Данилишин Михаил Петрович	1915	-"	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	-"	-"
13.	Дребет Михаил Иванович	1913	31.01.1941	-"	-"	-"	-"
14.	Дяк Емельян Андреевич	1916	18.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом Украины 29.03.1990.
15.	Заваликут Михаил Иванович	1906	22.02.1941	54-2 УК УССР	13.05.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 07.12.1901.
16.	Задоровский Евстафий Петрович	1901	12.02.1941	-"	-"	-"	Прокуратурой Тернопольской области 12.05. 1992.
17.	Зборолук Василий Яковлевич	1923	24.02.1941	54-2-11 УК УССР	26.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	8369	Прокуратурой Тернопольской области 23.10.1991.

18.	Иванцов Дмитрий Юркович	1904	01.02.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
19.	Квасныця Николай Михайлович	1913	16.01. 1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
20.	Клапущак Николай Михайлович	1915	03.02.1941	-"	13.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	6595	Верховным судом УССР 04.10.1990.
21.	Клим Иван Степанович	1916	10.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 16.11.1992.
22.	Клим Иван Яковлевич	1904	-"	-"	-"	-"	Прокуратурой Тернопольской области 21.07.1992.
23.	Клопот Владимир Юрьевич	1912	08.02.1941	-"	-"	-"	Прокуратурой Тернопольской области 07.07. 1992.
24.	Клопот Михаил Юрьевич	1910	06.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	-"	-"
25.	Костецкий Петр Иванович	1909	22.02.1941	-"	10 лет л/св.	6726	Прокуратурой Тернопольской области 02.08.1991.
26.	Кучарский Петр Михайлович	1914	16.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
27.	Маланчук Павел Николаевич	1921	26.03.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	5834	Прокуратурой Тернопольской области 28.05.1990.
28.	Маслий Антон Иванович	1912	26.02.1941	-"	17-20.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	8363	Прокуратурой Украины 15.10.1992.
29.	Маслий Михаил Дмитриевич	1914	14.03.1941	-"	10 лет л/св.	-"	Прокуратурой Украины 15.10.1991.

30.	Маслий Михаил Иванович	1915	12.02.1941	-"	10 лет л/св.	-"	-"
31.	Матвейчук Роман Иванович	1915	10.05.1941	-"	10 лет л/св.	5834	Прокуратурой Тернопольской области 28.05.1990.
32.	Матлак Иван Иванович	1914	18.02.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	939	Прокуратурой Тернопольской области 28.09.1993.
33.	Медведь Михаил Николаевич	1921	16.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
34.	Меленюк Петр Константинович	1919	02.04.1941	-"	10 лет л/св.	5780	Верховным судом УССР 29.03.1990.
35.	Мельник Михаил Стефанович	1922	-"	-"	-"	9454	-"
36.	Мищий Петр Иванович	1911	31.01.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 09.11.1992.
37.	Мороз Николай Петрович	1913	16.03.1941	-"	8 лет л/св.	5834	Прокуратурой Тернопольской области 28.05.1990.
38.	Олийник Петр Семенович	1921	06.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
39.	Очеретный Антон Иванович	1921	14.03.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	8363	Прокуратурой Украины 11.10.1991.
40.	Пазюк Дмитрий Андреевич	1921	06.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 5 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 13.07.1992.

41.	Панькив Иван Никитович	1908	28.03.1941	-"	10 лет л/св.	5780	Прокуратурой Тернопольской области 10.04.1990.
42.	Паращук Иван Иосифович	1903	07.04.1941	-"	5 лет л/ св.	-"	-"
43.	Петрущек Михаил Данилович	1912	29.03.1941	-"	7 лет л/св.	-"	Прокуратурой Тернопольской области 10.04.1989.
44.	Пидвысоцкнй Михаил Васильевич	1911	17.03.1941	-"	10 лет л/св.	5934	-"
45.	Погорецкий Василий Михайлович	1922	24.02.1941	-"	26.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	8369	Прокуратурой Тернопольской области 30. 10. 1991.
46.	Процентрный Андрей Григорьевич	1914	31.01.1941	54-2 УК УССР	14.05.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 13.07.1992.
47.	Пылявский Алексей Иванович	1909	19.03.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	5834	Прокуратурой Тернопольской области 28.05.1990.
48.	Пшик Василий Васильевич	1914	15.04.1941	-"	-"	-"	
49.	Романов Тимофей Максимович	1920	25.03.1941		-"	5780	Прокуратурой Тернопольской области 10.04.1990.
50.	Рыбак Иван Петрович	1920	07.02.1941	-"	13.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	6595	Верховным судом УССР 04.10.1990.
51.	Скрыпник Петр Петрович	1906	13.03.1941	-"	10 лет л/св.	5780	Прокуратурой Тернопольской области 10.04.1990.
52.	Стахов Евстафий Филиппович	1913	03.02.1941	-"	-"	26187	Верховным судом УССР 04.10.1990.

53.	Сорокиевский Евгений Иванович	1913	06.02.1941	-"	-"	8363	Прокуратурой Украины 11.10.1990.
54.	Сороцкий Иван Петрович	1896	06.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 07.07.1992.
55.	Старык Иван Николаевич	1901	19.03.1941	-"	10 лет л/св.	5834	-"
56.	Третьак Владимир Яковлевич	1919	14.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	9454	Верховным судом УССР 29.03.1990.
57.	Угринь Антон Дмитриевич	1913	18.02.1941	-"	10 лет л/св.	8363	Прокуратурой Украины 15.10.1991.
58.	Хаба Иван Петрович	1913	10.02.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	9958	Прокуратурой Тернопольской области 07.07.1992.
59.	Чуб Яков Петрович	1913	07.02.1941	-"	13.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	6595	Верховным судом УССР 04.10.1990.
60.	Шевчук Николай Михайлович	1921	08.03.1941	-"	10 лет л/св.	5780	Прокуратурой Тернопольской области 10.04.1990.
61.	Шовдра Николай Андреевич	1902	20.02.1941	-"	6 лет л/св.	25900	Прокуратурой Тернопольской области 13.10.1992.
62.	Шургот Адам Иосифович	1910	07.01.1941	-"	15.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	8363	Прокуратурой Украины 15.10.1991.

СПИСОК

граждан, содержавшихся в тюрьме НКВД № 2 г. Черткова, приговоренных к различным срокам лишения свободы,

в т.ч. к ВМН, расстрелянных 21.07.1941 г. в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Фамилия, имя, отчество	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Номер дела
1	2	3	4	5	6	7
1.	Андрейчук Петр Андреевич	1909	12.02.1941	54-2-11 УК УССР	13.05.1941 Тернопольским облсудом 5 лет л/св.	25568
2.	Антонов Петр Иванович	1921	13.01.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	25564
3.	Бала Иосиф Петрович	1907	03.01.1941	17, 54-2-11 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 7 лет л/св.	25544
4.	Баран Василий Михайлович	1921	09.02.1941	54-2-11 УК УССР	15.05.1941 Тернопольским облсудом на 10 лет л/св.	25827
5.	Безкоровайный Антон Федорович	1918	02.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО к ВМН.	25544
6.	Безкоровайный Денис Теодорович	1908	-"	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	-"
7.	Безкоровайный Федор Николаевич	1901	03.12.1940	-"	11.02.1941 Тернопольским облсудом к ВМН	25970
8.	Бельскнй Петр Иванович	1908	16.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434
9.	Бескоровайный Иван Григорьевич	1909	14.03.1941	-"	10 лет л/св.	26172
10.	Бойко Андрей Демьянович	1912	20.02.1941	-"	10 лет л/св.	25880
11.	Бойко Иван Петрович	1917	05.01.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО к ВМН.	25544
12.	Болибрух Иван Антонович	1914	20.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	29434
13.	Будзь Иван Пентелеймонович (Панкович)	1919	08.01.1941	-"	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	29434

14.	Вербный Михаил Степанович	1910	16.02.1941	-"	8 лет л/св.	26172
15.	Гаврилюк Василий Павлович	1916	28.01.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25509
16.	Гаевой Михаил Николаевич	1922	26.03.1941	-"	10 лет л/св.	5434
17.	Гароняк Михаил Яковлевич	1908	14.02.1941	-"	12.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	26147
18.	Гнит Семен Иванович	1905	14.04.1941	54-2 УК УССР	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	22878
19.	Гонз Петр Иванович	1911	02.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	25544
20.	Гулевыч Емельян Антонович	1922	11.03.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	25493
21.	Гурский Иван Антонович	1902	16.06.1940	16, 54-1а УК УССР	08.03.1941 В/тр 6 армии к ВМН.	27987
22.	Давибида Дмитрий Иванович	1898	11.10. 1940	54-10 ч.2, 11 УК УССР	11.02.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25970
23.	Далевский Дмитрий Иванович	1918	12.12.1940	19, 56.17 УК УССР	16.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	30014
24.	Дыць Илья Филиппович	1900	28.02.1941	54-2-11 УК УССР	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25509
25.	Дыць Матвей Трофимович	1900	-"	-"	-"	-"
26.	Довгань Михаил Прокофьевич	1922	20.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	7178
27.	Довгань Павел Николаевич	1908	16.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434
28.	Доскач Вильгельм Григорьевич	1911	22.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25509

29.	Друль Михаил Степанович	1920	31.03.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25493
30.	Дутка Петр Золотович	1911	08.01.1941	54-11 УК УССР	13.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25904
31.	Душннцкий Иосиф Антонович (Онуфриевич)	1921	30.12.1940	17, 54-2 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 арм. КВО 10 лет л/св.	25544
32.	Еремка Стефан Онуфриевич	1920	15.01.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	25933
33.	Заланский Михаил Григорьевич	1912	21.01.1941	-"	8 лет л/св.	' 62081
34.	Замриkit Николай Васильевич	1916	15.05.1940	-"	31.10.1940 Тернопольским облсудом 5 лет л/св.	: 3371
35.	Качеровский Михаил Васильевич	1905	20.03.1941	-"	10 лет л/св.	26171
36.	Ковальчук Павел Павлович	1916 Проби-жна	28.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25509
37.	Козак Иван Васильевич	1907	31.01.1941	-"	10 лет л/св.	25585
38.	Козак Иван Васильевич	1909 Зале-щики	14.02.1941	-"	12.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	26147
39.	Кормыло Павел Иванович	1916	28.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25509
40.	Кормыло Василий Петрович	1917	-"	-"	-"	-"
41.	Колос Петр Антонович	1916	08.02.1941	54-2-11 УК УССР	13.06.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	9958
42.	Костев Николай Гаврилович	1905	16.02.1941	-"	10 лет л/св.	26172
43.	Костецкий Николай Дмитриевич	1912	09.01.1941	-"	10 лет л/св.	25975

44.	Крыш Михаил Григорьевич	1918	16.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434
45.	Лабай Стефан Алексеевич	1922	20.03.1941	-"	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25493
46.	Лащик Роман Ильяровнч	1922	26.10.1940	54-13 УК УССР	18.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	7189
47.	Лелик Иван Андреевич	1907	14.02.1941	54-10-11 УК УССР	12.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	26147
48.	Литвинюк Николай Петрович	1914	30.01.1941	54-2-11 УК УССР	15.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25827
49.	Лысишин Павел Петрович	1916	06.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 8 лет л/св.	25544
50.	Мальский Михаил Петрович	1920	05.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 8 лет л/св.	-"
51.	Манзюк Петр Семенович	1917	23.09.1940	-"	11.02.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25970
52.	Матыха Роман Иванович	1918	30.01.1941	54-2 УК УССР	13.06.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	9958
53.	Мельник Михаил Мартынович	1911	28.02.1941	54-2-11 УК УССР	23.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25504
54.	Матвийчук Михаил Иванович	1908	26.03.1941	-"	10 лет л/св.	5834
55.	Микитин Павел Иванович	1901	04.05.1940	54-10 ч.1 УК УССР	12.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	7328
56.	Мостовой Григорий Яковлевич	1898	16.02.1941	54-2-11 УК УССР	10 лет л/св.	26172
57.	Музычка Николай Герасимович	1908	28.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25509
58.	Огаль Томно Иванович	1919	19.03.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	5834
59.	Палечнюк Дмитрий Васильевич	1904	14.02.1941	54-10-11 УК УССР	12.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	26147

60.	Пилипчук Петр Стефанович	1915	08.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии 7 лет л/св.	25544
61.	Подольский Михаил Дмитриевич	1922	20.03.1941	54-2-11 УК УССР	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	25493
62.	Полевой Николай Иосифович	1911	29.01.1941	54-10-11 УК УССР	10 лет л/св.	8363
63.	Потыкевич Иван Юрьевич	1913	06.02.1941	54-2-11 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО к ВМН.	25544
64.	Потурняк Михаил Александрович (Алексеевич)	1906	28.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25509
65.	Процкнв Роман Григорьевич	1922	16.01.1941	-"	15 05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	7048
66.	Пхайк Петр Демьянович	1912	09.01.1941	-"	8 лет л/св.	32817
67.	Сагайдак Демьян Иванович	1906	03.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 8 лет л/св.	25544
68.	Сельский Иван Демьянович	1901	05.02.1941	-"	8 лет л/св.	7196
69.	Свергун Василий Дмитриевич	1920	20.02.1941	-"	10 лет л/св.	25964
70.	Старенький Дмитрий Владимирович	1914	30.12.1940	17, 54-2 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	25544
71.	Стельмашук Марьян Михайлович	1915	08.02.1941	54-2-11 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 7 лет л/св.	-"
72.	Стойка Николай Алексеевич	1912	24.02.1941	-"	8 лет л/св.	22853
73.	Тимков Станислав Михайлович	1922	08.04.1941	-"		
74.	Федоришин Данил Иосифович	1916	26.02.1941	-"	10 лет л/св.	26172
75.	Фирман Николай Семенович	1910	16.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434

76.	Хоростковский Михаил Степанович	1912	02.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 8 лет л/св.	25544
77.	Хрестян Иосиф Михайлович	1910	14.03.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434
78.	Царук Николаи Иосифович	1922	23.02.1941	-"	10 лет л/св.	62261
79.	Черный Николай Дмитриевич	1913	16.02.1941	-"	Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	29434
80.	Шахнович Валимер Кириллович	1913	03.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	25544
81.	Шарко Иван Григорьевич	1921	20.02.1941,	-"	Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	29434
83.	Шлнголь Антон Павлович	1913	26.02.1941	-"	8 лет л/св.	32817
84.	Шмата Богдан Петрович	1918	10.03.1941	-"	13.05.1941 В/тр войск НКВД 8 лет л/св.	25879
85.	Яворский Антон Филиппович	1910	17.08.1940	-"	01.11.1940 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	25912

СПИСОК

граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области, приговоренных к различным срокам лишения свободы, в т.ч. и к ВМН, расстрелянных в 1941 году в связи с началом военных действий, впоследствии реабилитированных, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Ф.И.О.	Год рождения	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Дата расстрела	Номер дела	Кем и когда реабилитирован
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Атак Петр Станиславович	1901	не установлена	54-10 ч.1 УК УССР	30.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л /св.	28.06.1941	9636	Прокуратурой Тернопольской области 28.04.1993
2.	Балагура Иван Степанович	1911	12.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	9388	Прокуратурой Тернопольской области 18.10.1992
3.	Бомба Емельян Дмитриевич	1920	10.11.1940	-"	15.04.1941 В/тр. войск НКВД к ВМН, 16.05.41 Военной коллегией ВС СССР ВМН заменена 10 годами л/св.	27.06.1941	13124	Прокуратурой Тернопольской области 28.08.1991
4.	Биляшевич Николай Корнеевич	1904	не установлена	-"	31.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	-"	6271	Прокуратурой Тернопольской области 27.08.1990
5.	Будник Михаил Гильярович	1912	-"	54-2 УК УССР	25.04.1941 В/тр войск НКВД 10 лет л/св.	28.06.1941	9637	Прокуратурой Тернопольской области 29.04.1992
6.	Грона Владимир Федорович	1922	-"	54-2-11 УК УССР	21.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	1941	9388	Прокуратурой Тернопольской области 18.10.1992

7.	Дребит Михаил Иванович	1913	31.01.1941	54-2 УК УССР	13.05.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	21.07.1941	9958	Прокуратурой Тернопольской области 16.11.1992
8.	Заваликут Михаил Иванович	1906	22.02.1941	-"	13-14.05.1941 В/тр войск НКВД УССР 8 лет л/св.	-"	-"	Прокуратурой Тернопольской области 10.12.1991
9.	Зборолук Василий Яковлевич	1923	не установлена	54-2-11 УК УССР	26.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"	8369	Прокуратурой Тернопольской области 23.10.1991
10.	Ивахив Федько Иосифович	1914	-"	-"	25.04.1941 В/тр войск НКВД УССР к ВМН	28.06.1941	9637	Прокуратурой Тернопольской области 28.04.1992
11.	Киналь Стефан Алексеевич	1914	08.02.1941	-"	25.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 8 лет л/св.	-"	-"	Прокуратурой Тернопольской области 29.04.1992
12.	Козловский Пароль Иванович	1911	не установлена	-"	17.20.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	21.07.1941	8363	Прокуратурой Тернопольской области 12.10.1991
13.	Косович Никола Михайлович	1901	-"	-"	04.04.1941 Тернопольским облсудом 8. лет л/св.	1941	6864	Прокуратурой Тернопольской области 31.07.1991
14.	Кошетарь Михаил Монович	1906	-"	-"	07.02. 1941. Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	9452	Прокуратурой Тернопольской области 28.04.1992
15.	Кошуба Марьян Григорьевич	1904	-"	54-10 УК УССР	18.06.1941 Особым совещанием НКВД СССР 5 лет л/св.	28.06.1941	4739	Прокуратурой Тернопольской области 12.08.1994
16.	Кривый Михаил Иванович	1920	-"	54-2 УК УССР	28.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 8 лет л/св.	-"	9637	Прокуратурой Тернопольской области 29.04.1992

17.	Маркив Василий Матвеевич	1910	-"	54-2-1 1 УК УССР	09.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	7293	Генеральной Прокуратурой Украины 27.11.1991
18.	Мокринский Михаил Алексеевич	1907	-"	-"	19105.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"	9388	Генеральной Прокуратурой Украины 18.10.1992
19.	Полищук Роман Павлович	1923	30.04.1941	54-2-6-11 УК УССР	21.06.1941 В/тр войск НКВД УССР к ВМН	-"	4369	Прокуратурой Тернопольской области 19.02.1991
20.	Провальный Иван Михайлович	1922	18.03.1941	54-2-11 УК УССР	21.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	-"	9388	Генеральной прокуратурой Украины 18.10.1992
21.	Сеник Иосиф Илькович	1923	-"	-"	21.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"	9388	Генеральной прокуратурой Украины 18.10.1992
22.	Сертицкий Зенон Витольдович	1896	03.12.1939	54-10.13 УК УССР	01.03.1941 Особым совещанием НКВД СССР 5 лет л/св.	-"	30359	Прокуратурой Тернопольской области 18.05.1989
23.	Ткач Андрей Федорович	1920	04.02.1941	54-2 УК УССР	25.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 8 лет л/св.	28.06.1941	9636	Прокуратурой Тернопольской области 29.04.1992
24.	Тупис Орест Иванович	1921	не установлена	-"	25.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 5 лет л/св.	1941	-"	-"
25.	Фарион Василий Николаевич	1908	не установлена	54-2-11 УК УССР	19.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941	6814	Прокуратурой Тернопольской области 10.09.1941
26.	Цяпа Гилярий Иванович	1918	13.02.1941	54-2-8 УК УССР	14.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	9451	Прокуратурой Тернопольской области 28.04.1992

27.	Чубатый Теодор Дмитриевич	1887	13.09.1940	-"	1.06.1941 Особым совещанием НКВД СССР 8 лет л/св.	-"	4826	Прокуратурой Тернопольской области 21.04.1989
28.	Шевчук Андрей Стефанович	1913	-"	-"	25.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	28.06.1941	9637	Прокуратурой Тернопольской области 29.04.1992
29.	Юхно Юзеф Юзефович	1891	-"	54-10 УК УССР	09.10.1940 Тернопольским облсудом 5 лет л. /св.	28.06.1941	9735	Прокуратурой Тернопольской области 22.06.1992

Список

граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области, приговоренных к различным срокам лишения свободы, в т.ч. и к ВМН, впоследствии расстрелянных в связи с началом военных действий, уголовные дела на которых хранятся, по данным ГИБ МВД Украины, в УСБУ Тернопольской области

№	Ф.И.О.	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Приговор	Дата расстрела	Номер дела
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Багрий Мирослав Лукович	1910	не установлена	54-10-3 УК УССР	16.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	28.06.1941	10911
2.	Бакса Артем Сидорович	1887	"-	54-10 ч.1 13 УК УССР	28.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	25334
3.	Балла Иосиф Петрович	1907	03.01.1941	17-54-2-11 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 7 лет л/св.	21.07.1941	25544
4.	Барановский Дмитрий Иванович	1892	не установлена	54-10 УК УССР	18.04.1941 Тернопольским облсудом 7 лет л/св.	28.06.1941	25534
5.	Безкорвайный Денис Теодорович	1908	"-	54-2-11 УК УССР	25.04.1941 В/тр 6 армии КВО 10 лет л/св.	21.07.1941	25544
6.	Белинский Нестор Антонович	1919	29.11.1940	"-	26.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	"-	27450
7.	Белоус Иван Иванович	1895	03.02.1941	"-	13..05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	"-	26187
8.	Бельскнй Петр Иванович	1908	17.02.1941	"-	8 лет л/св.	"-	29434
9.	Беркита Василий Петрович	1920	не установлена	"-	31.05.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	1941	31079

10.	Бойковский Василий Матвеевич	1909	-"	-"	25.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	-"	29450
11.	Будз Иван Панькович	1919	08.01.1941	54-11 УК УССР	10 лет л/св.	21.07.1941	29434
12.	Васунг Тадеуш Марьянович	1923	не установлена	54-2-11 УК УССР	29.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	26253
13.	Венгер Демьян Тимкович	1911	-"	54-2-11 УК УССР	28.05.1941 Тернопольским облсудом 8 Лет л/св.	28.06.1941	25805
14.	Войцеховскнй Иван Антонович	1886	-"	54-10 УК УССР	10.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	06.1941	25365
15.	Гайдукевич Федор (без отчества)	1918	-"	-"	29.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941-	21549
16.	Галас Иван Алексеевич	1922	-"	54-2-11 УК УССР	29.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25897
17.	Галенда Прокоп Васильевич	1911	-"	-"	29.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	25586
18.	Голинский Петр Павлович	1919	27.09.1940	16, 54-1а УК УССР	21.06.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	26.06.1941	22739
19.	Гончар Михаил Онуфриевич	1918	13.02.1941	54-2-8 УК УССР	14.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941	25896

20.	Грицай Иосиф Андреевич	1883	не установлена	54-10 ч.2, 54-11 УК УССР	17.03.1941 Тернопольским облсудом к ВМН, Определением ВС УССР от 19.04.1941 ВМН заменена на 10 лет л/св.	28.06.1941	25210
21.	Гричковский Михаил Петрович	1911	-"	54-10 УК УССР	17.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	26239
22.	Громьяк Иван Петрович	1914	-"	54-2-11 УК УССР	14.06.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	1941	3411
23.	Громняк Петр Михайлович	1911	-"	-"	17.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.04.1941	25883
24.	Грона Степан Осипович	1921	-"	-"	05.02.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	29224
25.	Грох Степан Николаевич	1921	-"	-"	22.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/ св.	28.06.1941	25894
26.	Гудзовский Михаил Фиронтович	1910	-"	-"	21.06.1941 Особым совещанием НКВД СССР 8 лет л/св.	1941	5687
27.	Гусак Алексей Степанович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	22.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	25894

28.	Дзюба Даниил Андреевич	1915	-"	-"	19.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	25515
29.	Дмитраш Петр Васильевич	1920	-"	-"	17.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25883
30.	Домарецкий Эдуард Станиславович	1920	-"	-"	29.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	26253
31.	Дорош Изидор Иванович	1921	-"	-"	22.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	25894
32.	Жмурко Ярослав Николаевич	1916	28.12.1940	-"	16.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	29.06.1941	5695
33.	Залевский Марьян Иосифович	1920	не установлена	-"	26.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	29.06.1941	25257
34.	Запаронюк Дмитрий Иванович	1921	-"	54-10-1 1 УК УССР	07.06.1941 Особым совещанием НКВД СССР 8 лет л/св.	28.06.1941	25286
35.	Зорик Николай Иванович	1920	-"	54-2-11 УК УССР	22.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	7120
36.	Киндрат Дмитрий Васильевич	1910	-"	-"	28.04.1941 Тернопольским облсудом 7 лет л/св.	1941	25899

37.	Киричек Николай Филиппович	1913	-"	-"	31.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	25586
38.	Коваль Николай Степанович	1900	-"	54-13 УК УССР	27.02.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	28247
39.	Ковбасник Стах Николаевич	19??	-"	54-11 УК УССР	29.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25549
40.	Колаковскнй Александр Александрович	1922	-"	54-2-11 УК УССР	29.01.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941	29906
41.	Крисько Игнат Казимирович	1888	-"	54-10 ч.1, 78 п.2, 80 УК УССР	20.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	28328
42.	Круковский Теофил Васильевич	1898	не установлена	54-10 ч. 1, 54-13 УК УССР	13.11.1940 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	28.06.1941	28012
43.	Крупа Илья Семенович	1895	-"	54-10 ч.1, 54-11 УК УССР	20.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	дела нет
44.	Круппа Филипп Семенович	1886	-"	-"	20.11.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	дела нет
45.	Кузив Гилярий Степанович	1917	24.01.1941	54-2 УК УССР	15.04.1941 В/тр войск НКВД УССР к ВМН.	1941	25543

46.	Курица Григорий Дмитриевич	1906	не установлена	54-2-11 УК УССР	16.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л /св.	29.06.1941	10911
47.	Лашта Дмитрий Иосифович	1904	-"	-"	05.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	29224
48.	Левандовскнй Станислав-Иосиф Вацлавович	1910	-"	54-10 УК УССР	26.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25257
49.	Мазепа Владимир Филиппович	1917	-"	54-2-1 1 УК УССР	05.06.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25968
50.	Метельский Николай Григорьевич	1922	-"		22.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.19??	25894
51.	Мороз-Орнатовская Мария Станиславовна	1886	-"	54-10 УК УССР	30.11.1940 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	788
52.	Москва Василий Семенович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	08.01.1941 Тернопольским облсудом к ВМН	21.07.1941	25282
53	Муравский Стефан Стефанович	1915	-"	-"	24.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	25525
54.	53.	1905	01.05.1940	-"	26.10.1940 Тернопольским облсудом 7 лет л/св.	1941	26301

55.	Олейник Иосиф Николаевич	1903	не установлена	-"	25.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л /св.	1941	29450
56.	Осадчук Болеслав-Збигнев Антонович	1922	-"	-"	29.01.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/ св.	28.06.1941	26253
57.	Панькнв Богдан Иосифович	1918	1941	54-11-13 УК УССР	10.06.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	28839
58.	Пастух Петр Васильевич	1908	не установлена	54-2-11 УК УССР	04.04. 1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25286
59.	Пнкарский Изидор Михайлович	1922	-"	-"	22.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	7120
60.	Поглот Лев (Леон) Львович (Леонович)	1913	-"	54-10-12 УК УССР	10.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	25549
61.	Потуржяк Михаил Алексеевич	1906	28.02.1941	-"	23.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	21.07.1941	25509
62.	Примак Иосиф Стефанович	1915	04.06.1940	54-10-11 УК УССР	08.01.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	21.07.1941	25282
63.	Процишин Иван Иванович	1914	не установлена	54-2-11 УК УССР	16.05.1941 Тернопольским облсудом 6 лет л/св.	29.06.1941	10911

64.	Ризник Павел Николаевич	1911	24.04.1941	-"	31.05.1941 В/тр войск НКВД УССР 7 лет л/св.	1941	31079
65.	Русак Иван Семенович	1909	04.03.1941	-"	16.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"	25874
66.	Руцак Матвей Федорович	1911	02.11.1940	-"	05.03.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"	29224
67.	Сампара Михаил Григорьевич	1921	не установлена	-"	04.02.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	-"	10537
68.	Серафик Сидор Степанович	1911	11.01.1941	54-10 УК УССР	25.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН	27.06.1941	25586
69.	Славатинский Василий Юрковнч	1917	02.11.1940	54-2-11 УК УССР	05.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	29224
70.	Скрынник Стах Григорьевич	1915	не установлена	-"	01.03.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25313
71.	Соляк Петр Алексеевич	1920	-"	-"	22.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"	25798
72.	Сукманюк Петр Макарович	1920	14.01.1941	-"	12.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	25515

73.	Уличный Мечислав Иванович	1909	02.05.1940	-"	23.12.1940 Тернопольским облсудом к ВМН.	27.06.1941	12298
74.	Урбан Зигмунд Францишкович	1916	не установлена	54-10-11 УК УССР	31.03.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"	29708
75.	Фарион Антон Романович	1909	-"	54-12 УК УССР	25.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	-"	29450
76.	Федив Стефан Михайлович	1910	-"	54-2-1 1 УК УССР	24.05.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	28.06.1941	25525
77.	Черноцкий Стефан Михайлович	1897	25.09.1939	54-13 УК УССР	27.02.1941 Тернопольским облсудом к ВМН	27.06.1941	31058
78.	Чепиль Дмитрий Федорович	1908	не установлена	54-10-11 УК УССР	15.04.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	1941	8689
79.	Черный Петр Михайлович	1919	26.06.1941	54-2-11 УК УССР	20.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25286
80.	Чопик Григорий Васильевич	1900	не установлена	-"	19.05.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	1941	6814
81.	Чумак Иван Семенович	1907	27.11.1940	16, 54-1а УК УССР	20.06.1941 В/тр войск НКВД УССР 10 лет л/св.	1941	27376
82.	Шевчук Михаил Васильевич	1910	27.01.1941	54-2-11 УК УССР	28.04.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св.	28.06.1941	25899

83.	Шеленко Василий Илькович	1909	не установлена	-"	05.02.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941	29224
84.	Шаленко Михаил Адамович	1899	-"	54-12 УК УССР	-"	-"	-"
85.	Шасный Михаил Франкович	1878	17.04.1940	54-13 УК УССР	29.11.1940 Тернопольским облсудом к ВМН, 11.02.1941 Верховным судом СССР заменена 8 годами л/св.	1941	10158
86.	Юськив Владимир Степанович	1905	1941	54-2-11 УК УССР	16.05.1941 Тернопольским облсудом к ВМН.	28.06.1941	10911
87.	Яичник Михаил Павлович	1900	не установлена	-"	25.04.1941 Тернопольским облсудом 8 лет л/св.	1941	29450
88.	Янюк Иван Теодорович	1921	не установлена	54-2-11 УК УССР	11.06.1941 Тернопольским облсудом 7 лет л/св.	28.06.1941	25319
89.	Ясенко Павел Степанович	1892	не установлена	54-10 УК УССР	20.01.1941 Тернопольским облсудом 10 лет л/св..	27.07.1941	28407

СПИСОК
граждан, арестованных УНКВД Тернопольской области,
расстрелянных с началом военных действий,
сведения о наличии уголовных дел, на которых,
по данным ГИБ МВД Украины, отсутствуют

№	Ф.И.О.	Год рожд.	Дата ареста	Статья обвинения	Дата расст- рела
1	2	3	4	5	6
1.	Абрамович Михаил Иванович	1912	не уставовл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
2.	Баран Дмитрий Гаврилович	1910	-"	-"	-"
3.	Баран Сафон Лукьянович	1912	24.02.1941	-"	21.07.1941
4.	Баран Степан Андреевич	1920	не установл.	56-17 УК УССР	28.06.1941
5.	Баранюк Стефан Васильевич	1923	10.04.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941
6.	Белоус Петр Павлович	1919	28.02.1941	-"	-"
7.	Бык Петр Васильевич	1914	не установл.	-"	28.06.1941
8.	Бойко Емельян Максимович	1905	-"	-"	21.07.1941
9.	Бойко Степан Павлович	1921	-"	-"	28.06.1941
10.	Борейко Михаил Федорович	1911	-"	54-12 УК УССР	-"
11.	Боцюрко Владимир Петрович	1906	24.06.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941
12.	Брездень Иван Пилиппович	1921	не установл.	-"	28.06.1941
13.	Брездень Тимофей Теодорович	1915	-"	-"	-"

14.	Букало Григорий Михайлович	1921	-"	-"	-"
15.	Бурый Михаил Иосифович	1921	не установлен.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
16.	Водовоз Иосиф Павлович	1914	-"	-"	-"
17.	Волчук Даниил Николаевич	1907	27.09.1940	-"	-"
18.	Вочинский Леонид Антонович	1919	не установлен.	-"	-"
19.	Гаврилюк Юрий Семенович	1922	-"	-"	1941
20.	Глоба Георгин Федорович	1917	-"	-"	27.06.1941
21.	Гнатов Рафаил Алексеевич	1919	-"	-"	28.06.1941
22.	Гнатов Ярослав Васильевич	1914	-"	-"	-"
23.	Гоманчук Иван Васильевич	1911	-"	-"	-"
24.	Грох Владимир Антонович	1921	-"	-"	-"
25.	Грабане Станислав Иванович	1908	-"	54-10 ч. 1 УК УССР	-"
26.	Гребеник Николай Иванович	1910	не установлен.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
27.	Грицишин Олекса Михайлович	1909	-"	-"	1941
28.	Гузий Григорий Николаевич	1909	-"	-"	-"
29.	Даньков Иван Максимович	1921	-"	-"	26.06.1941
30.	Джуреляк Григории Петрович	1913	-"	-"	-"
31.	Джуреляк Маркиян Семенович	1917	-"	-"	-"

32.	Дмитров Павел Васильевич	1898	-"	20-56-17 УК УССР	-"
33.	Дячишин Мартын Юзефович	1919	-"	54-2-11 УК УССР	-"
34.	Еровский Петр Гнатович	1920	-"	-"	28.06.1941
35.	Задыбчук Алексей Тимофеевич	1921	-"	-"	27.06.1941
36.	Заречинский Тарас Данилович	1911	24.0^1941	54-2-11, 196 УК УССР	1941
37.	Заячковскнй Михаил Дмитриевич	1924	05.06.1941	54-2-11 УССР	-"
38.	Зварич Иван Иванович	1920	не установл.	-"	28.06.1941
39.	Иваницкий Николай Франкович	1913	-"	-"	1941
40.	Кавка Павел Андреевич	1911	-"	-"	28.06.1941
41.	Калаур Анатолий Семенович	1908	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
42.	Кальваровский Иван Васильевич	1919	-"	-"	-"
43.	Кальмук Федор Денисович	1913	-"	54-2-8-11 УК УССР	-"
44.	Калушко Вавро Романович	1912	-"	20-56-17 УК УССР	-"
45.	Каменецкий Степан Федорович	1921	-"	54-2-1 1 УК УССР	27.06.1941
46.	Капусняк Леонтий Семенович	1918	-"	-"	-"
47.	Карпо Михаил Филиппович	1920	-"	20. 54-2-11 УК УССР	28.06.1941
48.	Ковальский Ярослав Нестерович	1913	-"	54-2-1 1 УК УССР	-"
49.	Козачек Михаил Иванович	1920	-"	-"	-"

50.	Козицкий Игнат Григорьевич	1904	-"	54-2 УК УССР	-"
51.	Коран Илько Гнатович	1905	-"	54-2-1 1 УК УССР	-"
52.	Король Владимир Иосифович	1921	-"	-"	1941
53.	Кравец Илларион Анипатьевич	1920	-"	-"	27.06.1941
54.	Крамар Ярослав Стефанович	1916	-"	-"	28.06.1941
55.	Куберницкий Яков Федорович	1911	-"	-"	-"
56.	Кубицкий Адам Лукьянович	1921	-"	-"	1941
57.	Кулык Василий Федорович	1924	-"	-"	28.06.1941
58.	Куликовский Иосиф Иосифович	1914	-"	-"	-"
59.	Курочка Марьян Николаевич	1923	-"	-"	-"
60.	Кухарский Степан Петрович	1907	-"	-"	-"
61.	Кучмий Михаил Иванович	1904	-"	54-10 ч.1, 54-13 УК УССР	1941
62.	Летняк Иван Михайлович	1900	1941	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
63.	Лещинский Григорий Васильевич	1915	не установлен.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
64.	Лещинский Степан Иванович	1921	-"	-"	-"
65.	Луцишин Василий Григорьевич	1907	-"	-"	29.06.1941
66.	Маньяк Николай Данилович	1898	24.05.1941	-"	21.07.1941
67.	Маркив Василий Онуфриевич	1909	-"	54-11 УК УССР	28.06.1941

68.	Мартынюк Платон Аникович	1900	-"	54-2-11 УК УССР	-"
69.	Медицкий Павел Васильевич	1922	-"	-"	-"
70.	Микитюк Яков Сафроиович	1916	25.04.1941	54-8 УК УССР	21.07.1941
71.	Морозович Василий Павлович	1920	не установл.	54-2-11 УК УССР	28.06.1941
72.	Мудронец Яков Федорович	1904	-"	-"	27.06.1941
73.	Муравский Стефан Стефанович	1915	-"	-"	28.06.1941
74.	Нагорняк Михаил Николаевич	1911	29.06.1941	54-6, 196 УК УССР	21.07.1941
75.	Невестюк Василий Федорович	1920	25.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"
76.	Недбалюк Николай Петрович	1914	24.06.1941	-"	-"
77.	Ненч Адам Антонович	1906	30.03.1941	-"	-"
78.	Новак Степан Иванович	1903	26.06.1941	-"	-"
79.	Николюк Василий Иванович	1910	31.05.1941	-"	-"
80.	Никофорчин Павел Иванович	1894	25.06.1941	54-14 УК УССР	-"
81.	Ничко Казимир Юркович	1913	23.06.1941	54-6 УК УССР	-"
82.	Ницета-Свирид Павел Петрович	1909	не указано	54-2-11 УК УССР	1941
83.	Нычик Эмиль Деонизович	1912	-"	-"	28.06.1941
84.	Олейник Владимир Михайлович	1921	-"	-"	29.06.1941
85.	Оныскив Владимир Филиппович	1914	-"	-"	29.06.1941

86.	Паламар Василий Иванович	1897	25.06.1941	-"	21.07.1941
87.	Паламарь Любомир Евгеньевич	1922	не указано	54-2-1 1 УК УССР	1941
88.	Паласюк Петр Яковлевич	1912	-"	-"	28.06.1941
89.	Панас Марьян Федорович	1885	24.06.1941	-"	21.07.1941
90.	Паскарик Петр Акимович	1902	25.06.1941	54-13 УК УССР	-"
91.	Пастух Алексей Стефанович	1909	27.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"
92.	Пастух Степан Михайлович	1902	31.05.1941	54-2-10 УК УССР	-"
93.	Пастущин Михаил Иванович	1921	29.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"
94.	Перейма Петр Павлович	1910	22.06.1941	-"	-"
95.	Петришин Михаил Иванович	1911	06.05.1941	-"	-"
96.	Петрук Дмитрий Игнатьевич	1900	24.06.1941	-"	-"
97.	Пецоляк Михаил Юрьевич	1901	25.06.1941	54-10 УК УССР	-"
98.	Пиндюра Гринь Иванович	1909	24.06.1941	54-2-11 УК УССР	-"
99.	Пирог Василий Петрович	1919	28.06.1941	-"	-"
100.	Подусовский Павел Денисович	1902	не указано	-"	28.06.1941
101.	Пожернюк Владимир Барткович	1914	25.06.1941	-"	21.07.1941
102.	Познаховский Александр Иосифович	1919	не указано	56-17 УК УССР	26.06.1941
103.	Понятышин Степан Михайлович	1906	-"	54-2-11 УК УССР	28.06.1941

104.	Попович Иван Васильевич	1912	23.11.1940	-"	1941
105.	Попович Тадей Казимирович	1923	не указана	54-12 УК УССР	28.06.1941
106.	Прачук Николай Семенович	1921	-"	54-2-11 УК УССР	-"
107.	Пришляк Василий Андреевич	1920	11.10.1940	-"	1941
108.	Пузик Иван Павлович	1913	1941	54-2-11, 196 УК УССР	28.06.1941
109.	Пукало Степан Иванович	1920	11.10.1940	-"	1941
110.	Пшетула Станислав Антонович	1911	25.06.1941	54-2-11 УК УССР	21.07.1941
111.	Пшоняк Тарас Иванович	1923	22.06.1941	56-17 УССР	-"
112.	Рыжий Иван Васильевич	1920	1941	54-2-11 УК УССР	29.06.1941
113.	Романюк Кузьма Кузьмич	1909	11.11.1940	-"	27.06.1941
114.	Сагайдак Павел Никитович	1921	не установл.	-"	28.06.1941
115.	Савкив Василий Иванович	1919	1941	-"	-"
116.	Савчук Иван Михайлович	1903	23.12.1940	-"	1941
117.	Самата Алексей Петрович	1914	не установл.	-"	28.06.1941
118.	Самолук Владимир Иванович	1907	-"	54-10 УК УССР	-"
119.	Слепый Николаи Иванович	1897	1941	54-2-11 УК УССР	-"
120.	Слободян Степан Михайлович	1920	-"	-"	-"
121.	Слободяник Иван Петрович	1876	-"	-"	-"

122.	Смерена Владимир Гнатович	1922	-"	-"	-"
123.	Сметанюк Николай Михайлович	1908	-"	-"	-"
124.	Спужак Теодор Николаевич	1914	-"	-"	-"
125.	Стецюк Иосиф Семенович	1910	-"	56-17 УК УССР	-"
126.	Стефанишин Роман Иванович	1924	1941	54-2-11, 196 УК УССР	-"
127.	Сторозум Антон Герасимович	1911	-"	-"	27.06.1941
128.	Сухацкий Петр Иванович	1910	27.11.1940	56-17 УК УССР	1941
129.	Тарнопольский Михаил Юльянович	1920	не установлен.	54-2-1 1 УК УССР	28.06.1941
130.	Теслюк Стах Петрович	1906	-"	~ ~	1941
131.	Тымчинский Ян Фабиянович	1890	-"	54-13 УК УССР	1941
132.	Ткачук Алексей Прокопьевич	1912	02.11.1940	54-2-11, 196 УК УССР	-"
133.	Ухатый Казимир Антонович	1908	не установлен.	54-2-11 УК УССР	-"
134.	Хабурский Юльян Иосифович	1914	-"	-"	28.06.1941
135.	Хоптий Владимир Кондратьевич	1921	-"	-"	1941
136.	Черный Иосиф Дмитриевич	1921	1941	-"	28.06.1941
137.	Черный Максим Михайлович	1916	-"	-"	-"
138.	Чудакевич Стефан Максимович	1903	-"	-"	-"
139.	Шарак Андрей Александрович	1920	не установлен.	-"	-"

140.	Швец Михаил Афанасьевич	1920	-"	-"	27.06.1941
141.	Шийка Василий Павлович	1923	-"	-"	1941
142.	Шимкив Степан Григорьевич	1904	25.06.1941	-"	21.07.1941
143.	Штангерт Антон Николаевич	1918	1941	-"	28.06.1941
144.	Юшкевич Зеновья Сидоровна	1913	-"	-"	-"
145.	Якимов Мирослав Михайлович	1916	не установлен.	-"	-"
146.	Яремчук Владимир Григорьевич	1921	19.12.1940	-"	27.06.1941
147.	Ячменьский Омелян Иванович	1905	не установлен.	-"	28.06.1941